

Elməddin Əlibəyzaadə

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI
TARİXİ**

(Ən qədim dövrlər)

- 9342 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İqtisadi İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
Bakı – 2009

Elmi redaktorları:

Əlyar Səfərli, *AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d. prof.*;
Vəli Osmanlı, *filologiya elmləri doktoru*;
Məmməd həsən Qəmbərli, *filologiya elmləri doktoru*.

Rəyçilər: **Qəzənfər Kazımov**, *filologiya elmləri doktoru*;
Qəzənfər Paşayev, *filologiya elmləri doktoru, prof.*

Elməddin Əlibəyzadə. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"
(ən qədim dövrlər), Bakı, "Qarabağ", 2009, 828 səh.

Kitabda Azərbaycan türk ədəbiyyatının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı tarixinin ən qədim dövrləri tədqiqatə cəlb olunur, habelə dinin mənşəyi, yazının kəşfi məsələləri, izahı, şərhə bura əlavə olunur. Bu mənada kitab ən qədim dövrləri - m.ö. minilliklər və miladi tarixin I-VII əsrlərini əhatə edir.

Kitab bu bölmələr üzrə öz sözünü deyir, fikir söyləyir: 1) "Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları"; 2) "Avesta" - dini, elmi-fəlsəfi və ədəbi-bədii kitablar toplusu"; 3) "Alp Ər Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri - ağılar"; 4) "Tarixin silinməz izləri"; 5) "Miladi tarixin I minilliyində ədəbiyyat"; 6) "Ümumfolklor yaradıcılığı", 7) "Kitabi-Dədə Qorqud dünyası".

Kitab ədəbi, elmi ictimaiyyət üçün gərəkli və ali məktəblərimizə dərs vəsaiti ola bilər.

Ə 4702060206 - 2009
Q - 104 - 09

© "Qarabağ" nəşriyyatı - 2009

ÖN SÖZ

XIX əsrdə "Şumerin kəşfi" dünya tarixində böyük hadisə oldu, bəşər tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində yeni dövr başlandı. Kainatın və insanın, ümumən canlı aləmin yaranmasına, insanlığın tarixinə münasibət, elmi baxış tamamilə dəyişdi; demək olar ki, elmin bütün sahələri üzrə mövcud məlum fikirlər, rəylər ya tamam alt-üst oldu, ya da dəyişilib daha obyektiv, daha ağılabatan, daha ədalətli bir istiqamət aldı. Din, dil, ədəbiyyat, elm, fəlsəfə, adət-ənənə və s. barədə deyilən "qeydsiz-şərtsiz" fikir və müddəalar əsəş surətdə dəyişildi: "Bu yaxınlaradək biz elə hesab edirdik ki, yəhudi mədəniyyəti bütövlükdə Yunanıstana bərlüdür. Məhz ən yeni tədqiqatlar göstərdi ki, bir çox məsələdə biz o mədəniyyətin varisləriyik ki, beş min il bundan əvvəl onu Şumer xalqının dühası yaratmışdır" (28, s. 25). Daha sonrakı tədqiqatlar, tapıntılar bu fikrə də əlavələr etdi və təkzib verdi ki, "Beş min il bundan əvvəlki həmin zəngin mədəniyyət, sivilizasiya da birdən-birə yaranmayıb, onun da dərin kökləri olub, daha qədim zamanlardan axıb gələn qaynaqları olub; hökmdarlar olub, mühüm şəhərlər olub" (41, s.17).

Aydın həqiqətdir ki, hökmdarlar vardısa, şəhərlər vardısa, xalq da vardı, el birliyi dövlət də vardı; deməli, mədəniyyət də vardı, deməli tarix də yaranırdı. Bəs, bu xalq hansı xalq idi? Bu şəhərləri kimlər salıb? Bu hökmdarlar hansı xalqın hökmdarları imiş?! Onlar hansı dildə danışmışlar?!
Bu sualları XIX əsr "Şumer tapıntıları" qoyub, XX əsr az-çox buna cavab verməyə çalışıb, cavab verib də. Amma tam cavab yoxdur. Bu suallara XXI əsr tam cavab verməli, mübahisələrə son qoymalıdır.

"Beş min il" və daha artıq minilliklər bundan qabaq bizə məlum olan, aşkarlanan zəngin Şumer mədəniyyəti də o vaxta qədərki minillərin özülü üzərində davam edib gəlib, daha qədim dövrlərdən

başlanan inkişaf həmin mədəniyyəti, zənginliyi yaradıb. Odur ki, bəşər tarixinin, insanlığın başlanğıcını müəyyən etmək çətindir və ya heç mümkün də deyil. Əgər akademik A.P.Okladinkovun ekspedisiyası Altayda aşkar etdiyi insan əli ilə yonulmuş daşların, radioaktiv metodla iki yüz min il əvvələ aidliyini müəyyən edibsə, habelə Altayın dağ ətkələrində və Cənubi Sibirin başqa yerlərində mağaralardan tapılan muncuqların və dəvəquşu yumurtasının qabığından hazırlanmış digər qadın bəzəklərinin yaşının 40-45 min il olduğu dəqiqləşdirilibsə (Bax: 8, s. 95), dünyanın, möcüzələr yaradan insanlığın yaşını necə dəqiq müəyyən etmək olar?! Burada həm də diqqət edilməli, düşünməli, ağılı işə salmalı bir cəhət var ki, bu tapıntılar və bu barədə söylənən fikirlərlə, yenə 40-50 min il bundan qabaq yarandığı təxmin edilən Şumer mifləri və mifik təsəvvürləri necə də bir-birilə səsleşir, üst-üstə düşür! Bu ki, möcüzədir! Yox! Faktlardan qaçmaq olmaz (40, s. 24, 25). Deməli, hələlik dünyamızın ilk xalqı sayılan şumerlər 40-50 min il bundan əvvəl dünyanın yaranması, insan oğlunun doğuluşu kimi bəşəri problemlər barədə düşünmək, söz demək, fikir söyləmək, hətta bunları sal daşlara, gil lövhələrə qazımaq səviyyəsinə gəlib çatıbmışlar.

Kainatın yaranması, yerin göydən ayrılması, insan, onun doğuluşu, keçdiyi inkişaf yolu, ağılı, dərrakəsi, ilkin dünyagörüşü və s. barədə düşünmək, az-çox ağlabatan söz demək, fikir söyləməkdə bizə XIX əsrdə yerin dərin qatlarında mühafizə olunub qalmış qədim Şumerdə güclü ədəbiyyat mövcud idi: dünya ədəbiyyatının əsası, qaynağı olan ədəbiyyat yaranmışdı. Kitabələr özü dil açıb bu həqiqəti söyləyir.

Şumer mədəniyyəti və ədəbiyyatından söhbət açarkən, söz yox, qarşıya ilk olaraq şumerlərin kimliyi və hansı müasir xalqların əcdadları olduğu problemi çıxır. Bu barədə az-çox yazılıb, mübahisəli fikirlər də var, hər kəs “özünə tərəf çəkməyə” cəhd göstərüb, buna çalışıb. Lakin həqiqət, tapıntıların təsdiqi o qədər güclüdür ki, bu cəhdlər öz-özünə yox olub gedir. Bəs, Şumer mədəniyyətindən ümumtürk mədəniyyəti və onun qaynağı kimi danışmağa bizim elmi

əsasımız və mənəvi haqqımız varmı? Nə dərəcədə biz, müasir türk xalqları həmin köklə, həmin mədəniyyətlə bağlıyıq!

Şumerlərin kimliyi, onların dili, mədəniyyəti barədə dünya elmi fikri belədir: **Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır; şumerlər ən qədim türklərdir, şumer dili prototürk dilidir.** Bu fikir, bu nəticə dünya şumeroloqlarının – S.N.Kramer, L.Vulli, S.Lloyd, Q.Çarl, Z.Kosidovski, Q.Vinqler, E.Reklü, M.Belitski, D.Redder, A.Cavat və b. gəldikləri fikir və nəticələrdir.

Şumer-türk mühiti məhz bu həqiqətə yan alır, söylənən fikir və çıxarılan nəticələrin obyektivliyini təsdiq edir.

Tədqiqatlarda zəngin kitabələr, mətnlər əsasında göstərilir və təsdiq edilir ki, miladdan öncə, ən azı üç-dörd min il əvvəlki Şumerdə güclü mədəniyyət, elm, ədəbi ənənə olubdur. Ümumilikdə qədim Babilistan güclü ədəbiyyat, elm, təhsil və sənətin inkişafına görə, **bəşər mədəniyyətinin beşiyi**, “tarixin başlanğıcı” sayılır.

Tədqiqatçılar qəti müəyyən ediblər ki, Şumerin mərkəzi “Urukda, Babilistanın cənubunda Şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun dönə-dönə xatırlanan dini və ədəbi mətnləri və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir; digər, “Şumer hökmdarlarının siyahısı”nda xatırlanan tarixi ənənələr də təsdiq edir” (32, s. 40).

Beləliklə, bu ulu mədəniyyəti yaratmış xalqın, şumerlərin kimliyi məsələsi – onların müasir dünya xalqlarının hansına daha yaxın və ya hansı xalqların əcdadları olduğu məsələsi ciddi bir problem kimi qarşıya çıxır. Dünya elmi fikrinin görkəmli nümayəndələrinin gəldiyi nəticələr əsasən bir nöqtədə birləşir: Tarix Şumerdən başlanır; şumerlər müasir türk xalqlarının soy-köküdür; şumerlərin dili prototürk dilidir.

I. TÜRK-AZƏRBAYCAN BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNİN İLKİN QAYNAQLARI

1. QƏDİM TÜRK ORTAQ ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİ

Söz sənəti xalqın əzəli-mənəvi sərvətidir. Bu sərvət müəyyən qaynaqlardan süzülüb gəlir, kök, özül üzərində inkişaf edir, kamil şəkil alır.

Türk ədəbiyyatı, habelə Azərbaycan ədəbiyyatı bir qaynaqlar, kök, özül üzərində təşəkkül tapıb, inkişaf edibdir. Biz bunları “ilk” qaynaqlar, şərti olaraq “ilk inkişaf dövrü” və ya dövrləri adlandırırıq. Çünki, hələlik məlum olanı budur.

Hələ çox qədim zamanlardan ulu babalar sözün böyük mənəvi qüdrətinə, əlaqi və tərbiyəvi gücünə inanıblar; söz, söz sənəti insanı, xalqı yaşadan əvəzsiz sərvətdir, onun mənəvi dayacağıdır. Sevimli xoş günlərdə də, ağır, qayğılı günlərdə də söz onların dadına çatıb, yaxın “dostu”, “sirdaşı” və təskinliyi olubdur. Onlar sözlə öz sevinclərini, xoş günlərini, ağır qayğılı günlərini də bədii şəkildə ifadə etmiş, şeir ölçü-biçimində, mif, rəvayət, əfsanə, nağıl, hekayə, ağı, bayatı, sayaçı sözləri, layla, atalar sözü, zərbi-məsəl, təmsil, mübahisə-münazirə və başqa şəkildə verə biliblər. Beləliklə, insan öz işini, fikirlərini, arzu və istəklərini, ümidlərini, inanclarını ifadə etmək imkanı əldə edib, öz mənəvi dünyasını yaradıb. Bədii düşüncə, bədii təfəkkür insanı kamilliyə doğru çəkib, ona qanad verib, onu yaşadıb. Bəşər tarixində bu, böyük bir dönüş, inkişaf mərhələsi sayıla bilər.

Bədii düşüncə, təfəkkür – insanın ilk və əvəzsiz mənəvi sərvətidir.

Folklor, şifahi-bədii söz sənəti ədəbiyyatın daha əzəli və ilkin qolu, çıxış nöqtəsi, təməl daşındır. Xalq bu mənəvi sərvətlə öz həqiqi tarixini başlanğıcda şifahi şəkildə yaddaşlara həkk edib, dildən-dilə, sinədən-sinəyə, nəsil-dən-nəslə ötürüb, bunları yavaş-yavaş və zaman-zaman yazıya da alıb. bir dildən başqasına tərcümə də edib. Beləliklə,

inkişaf edib, yayılıb, ədəbi-mədəni əlaqələr yaranıb.

Bizə məlum olan və olmayan tarixi həqiqətlər az deyil, sayə-hesaba gəlməz. Lakin bizə məlum olmayanlar daha çoxdur. Buna görə XIX əsrdək, yəni “Şumerin kəşfi” nədək bəşər tarixində elə yanılmalar, həqiqətdən sapmalar, “ağı qara”, “qaranı ağ” yozmalar olub ki, bu günədək təkzib edilməyib, həqiqət öz yerini tapmayıb. Yəqin ki, üzümüzə gələn XXI əsr bunun öhdəsindən gələcəkdir. İnşallah!

Şərq və Qərb! Kim kimə borcludur?

Dünya sivilizasiyasının əsl qaynağı, ana ocağı, başlanğıcı, kimin kimə yaxınlaşması və s. Şərq-Qərb problemi aydınlaşdırılmamış, elmdə obyektivlik, düzlük-dürüstlük, ədalət bərpa olunmamışdır. Problemi məhz Şumerin kəşfi ortaya atır və açılışını, həllini tələb edir. İndiyədək bu mümkün olmayıb. Problemin obyektiv şərh və həlli dünyada elmi ab-havanın dəyişməsinə müsbət təsirini göstərmiş olardı: “İndiki avropalıların başlandıqları o uzaq zamanın coğrafi xəritəsinə baxsaq, Qərb dünyası bir qədər vəhşisayağı görünür. Onun mədəniyyəti dünya sivilizasiyasının beşiyi qədim Şərqdən ara-sıra bəxtinə düşən zərrələrdən qidalanmaqla məşğul idi. Təsədüfi deyil ki, Çayarası (Mesopatomiya), Hindistan, Çin ilə ilk əlaqəsi olan Avropa dövlətləri özlərini mədəniyyət liderləri saymaq iddiasına düşüblər. Sivilizasiya Şərqiənən yaxın ölkə qədim Yunanıstan idi. Buna görə də Avropa mədəniyyəti burada doğulmağa başladı. Sonralar Qədim Roma Aralıq dənizindəki ticarət yollarını əlinə keçirərək, yunanları Şərq yollarında sıxışdırdı...” (41, s. 63).

Dini və elmi dünya baxışına görə insan oğlu bir Ata-Ananın – An və Ki-nin, yəni uca Göylər və Ana Torpağın övladlarıdır, onların “nikah”ından törəyib (102, s. 23, 35); bir müqəddəs ailədir; ali bir qurum, ailə qurumudur. Qərb dini və elmi baxışı da bunu deyir; əslində buradan götürülüb; insan oğlunun doğuluşunu Adəm Ata – Həvva Ana ilə bağlayır. Bu, eyni kökdən, eyni qaynaqdan – Şərqdən gələn fikirdir. Bəşəriyyət bunu qəbul edib, bütün dinlərə də buradan keçib.

Şərq və Qərb! Kim kimdir?!

Məsələnin obyektiv, ədalətli həlli belədir: Şərq də, Qərb də başlanğıcda bir Ata-Ananın övladları, törəməsidir. Bu fikir – ilk miflik təfəkkür, düşüncə, çıxış nöqtəsi isə Şərqlin, ilk növbədə, Şumerin bədii-miflik təfəkkürünün töhfəsidir. Bu həqiqəti din də təsdiq edir, elm də. Onda bəs bir ailənin övladları nə üçün bir-birinin ətini didməli, qanını içməlidir?! Görünür, insan oğlu öz soy-kökünü tamam unudub, özündən xəbərsizləşib, buna görə yolundan azıb...

Lakin nikbin olmağa əsas var. Xoşbəxtlikdən insanın özünün yaratdığı mənəvi aləmin, elm, fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət, tibb və b. insan zəkasının kəşfləri tarixin bu yolundan sapmalara qarşı çıxıb, az-çox işini də görüb. İnsanı kamil etmək, onu ucaltmaq üçün əlindən gələni edib və edir. Lakin insan özünə gəlmir ki, gəlmir.

İnsan özünə gəlməli, ailə müqəddəsliyinə qayıtmalıdır. Bu, dünya tarixinin – kainatın və insanın yaranması və inkişafının öyrənilməsində elə yeni və mühüm mərhələdir ki, XXI əsr bütövlükdə yenidən bu problemin həllinə qayıtmalı olacaqdır...

Folklora ağız ədəbiyyatı da deyirik. Çünki ağızlarda, şifahi şəkildə yaranan mədəniyyətin təzahürüdür. Dildə, ağızda düzülüb-qoşulur və yaddaşlara həkk olunur, ağızdan-ağıza, yaddaşdan-yaddaşa keçib gəlir. Yaranma, təşəkkülətapma tarixi yazılı ədəbiyyatdan çox-çox qədimdir. Zaman, vaxt dolaşdı yazı imkanları yarandıqca, dildən-ağızdan, yaddaşlardan toplanıb yazıya da alındı. Tarixən xalqımızın sinəsi dastan, nağıl, atalar sözü, zərbi-məsəllərlə, ağı, bayatı, varsağı, qoşma, gəraylı, lətifə, qaravəlli, tapmaca, yanıltmac və s. ilə dolu olub, müəyyən dövrlərdə bunların qələmə alındığı da nəzərə çarpır. Bunlar xalqın mənəvi aləminin, demək olar ki, bütün sahələrini öz əhatəsinə alır. Bu yazıyaalmalar bizim eramın əvvəllərinə daha çox aid olsa da, ondan əvvələ getmək və ya toplananlar içərisində qabaqkı minilliklərin məhsulunu ayırd etmək, dəqiqləşdirmək çətinidir. Bununla belə, xoşbəxtlikdən o zamanların da xalq ədəbiyyatını, şifahi-bədii yaradıcılığını qorumaq, yazıya alıb saxlamaq barədə düşüncən dövlətlilərimiz olub, xalqın ayrı-ayrı müdrik adamları, xalq

ziyalıları olub, folklor materiallarını sinələrdən toplayıb yazıya almağa çahşıblar, bunları az-çox qoruyub saxlaya, yaşada biliblər. Bu mənada “Kitab” mədəniyyətinin tarixi çox qədimdir. İnsanlar öz fikir, hiss və duyğularını gələcək nəsillərə yetirmək, yadigar qoyub getmək üçün əzəldən yol və üsullar düşünüb, tapıblar. Söz yox, sinə və yaddaşlar ilk “kitab” olub; sonra insanlar kağızın hələ olmadığı dövrlərdə öz hiss və düşüncələrini, biliklərini, elmi və bədii fikirlərini sal daşlara qazıyıblar, mis və gümüş qablara həkk ediblər, dəriyə yazıblar.

Şumerdə yazının kəşfi, yaranması, inkişafı zəngin mədəniyyətin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Yazı böyük işlər gördü. Arxeoloqların – “Külüng və bel comərdləri”nin fədakarlığı nəticəsində bizə gəlib çatan və hazırda dünyanın muzeylərini zənginləşdirən elm, din, fəlsəfə, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yazılı gil lövhələr dünya tarixini yenidən yazmaq zəruriyyətini doğurur. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında duran “Bilqamıs//Gilqamıs” dastanı, habelə digər Şumer dastanları və böyük-kiçikli yüzlərcə kitabələr bu sahədə güclü və etibarlı əsərlərdir.

Türk xalqlarında şifahi-bədii və dini-elmi yaradıcılığın yazıya alınması ənənəvi olaraq davam edib gəlib. Məsələn, qədim dünyamızın ulu kitabı “Bilqamıs” yaddaşlardan yazıya köçürülüb, III minillikdə Şumer dilində yaranan dastan min il sonra akkad dilinə tərcümə edilib, gil lövhələrə həkk olunub. Zərdüştlüyün müqəddəs kitabları külliyyatı şifahi şəkildə yaradılıb, m.ö. təxminən V–IV əsrlərdə qədim Azərbaycan-türk dilindən fars pəhləvi dilinə çevrilib, dəri üzərinə köçürülüb: “Dədə Qorqud dastanları” eramızın VI–VII əsrlərində bütün türk ellərini el-el, oba-oba sinələrdə gəzib, bir müddət sonra yazıya alınmış, “Kitab” bağlanmış, “Kitabi-Dədə Qorqud” olub.

Bu, bizdə ənənə şəklini alıb və davam edib, gəlib...

Göründüyü kimi, bu ənənənin əsasları çox qədimlərdən gəlir. Qədim şumerlər mövcud bilikləri yaymaq, təhlil etmək, şifahi yaratdıqları dastan və nəğmələri “Kitab”a köçürmək üçün gil lövhələrdən

istifadə etmişlər. “Enmerkar və Aratta hökmdarı”, “Uruk və Aratta”, “Luqalbanda və Enmerkar”, “Bilqamis və Ağa”, “Bilqamis” və b. dünya ədəbiyyatının ilk bədii məhsulları sayılan əsərlər – dastan və rəvayətlər, çoxlu mifik və dini əsərlər, hekayələr, təmsillər və b., gil lövhələr üzərində gəlib müasir dövrə çatıbdir.

Qədim dünyamızın ulu kitabı “Bilqamis”ın müəyyən hissələri xarab olub gil lövhələrdən silinsə də, yenə o, sözünü deyir, zəngin məzmunu, ideya, süjet xətti, orijinal yazılış tərz, üslubu və s. görə müasir dünyanın problemləri ilə tam səsleşir. Buna görə dünyanın nəzərini özünə cəlb edir, dünya mədəniyyətinin şah əsərləri sırasına daxil olur.

“Bilqamis” dastanı iki çay – Dəclə və Fərat çayları hövzəsində 5-6 min il bundan qabaq yaranmışdır. Bu ulu qəhrəmanlıq dastanı ilə qismən bizə yaxın qədim ümumtürk dastanları, bədii təfəkkürün məhsulları, məsələn, “Alp Ər-Tonqa” dastanı və “Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar” (miladdan qabaqkı VII–VI yüzilliklər), “Şu xaqan” dastanı (miladdan qabaqkı IV yüzillik), “Dədə Qorqud” dastanları (miladın VI–VII yüzillikləri), “Orxon-Yenisey” kitabələri (miladın V–VIII yüzillikləri) arasında maraqlı paralellər, ideya-fikir yaxınlığı, bu əsərlərdə tanrıçılıq, Tanrıya inam, hətta yazılış tərz və üslub yaxınlığı və s. var. Bu kitabələrin eyni qaynaqlardan qidalandığı, ənənəvi davam edib gələn mənəvi tellərə bağlılığı açıq-aşkar sezilir.

Bu kök, təməl və qaynaqların birliyi və ortaq cəhətlərini biz qədim dövrlərin ədəbi-bədii məhsulları olan “Uralbatur”, “Alpamis”, “Manas” kimi dünya şöhrətli dastanlarda da müşahidə edir, kökcə türkün ağı və zəkasının, ədəbi-bədii düşüncəsinin, söz dünyasının məhsulu olduğunu yaqınləşdiririk. Bu əsərlər ayrılıqda başqırt, özbək, qırğız xalqlarının adına çıxılsa da, ictimai-siyasi və bədii fikir tarixi, geniş mənada türk təfəkkür qatı, türkün xəlqi-mill idrakı ilə sıx bağli olan abidələrdir. Buna görə bu əsərlərin kompleks şəkildə, qarşılıqlı əlaqə və mənəvi tellər əsasında tədqiqi, təhlil və şərhli türkşünashğın mühüm vəzifəsi kimi qarşıda durur. Və bu, çox

mühüm məsələdir.

Son min il bizə yaxın və tanış olduğu kimi, qədim dünyanın müdrik adamları, ziyalıları, el sənətsevərləri üçün də özlərinə qədərki min il və ya min illər, yaxın, bəlkə də daha artıq tanış idi. Folklor nümunələrini onlar vaxtaşırı arayıb-axtarıb yığıblar və yazıya alıblar, bunlar əsrlər boyu əlyazmalar şəklində olsa da qalıb, itib- batıb, sonralar yenə üzə çıxıb, tapılıb, çap olunub, öz işini də görüb... Bu mənada “Şumerin kəşfi” böyük bir mədəniyyəti üzə çıxartdı, dünya tarixini yenidən öyrənmək üçün zəngin material verdi. Bu anlamda “Avesta” kitabı öz mübahisəli taleyinə baxmayaraq, böyük iş gördü; bir qədər sonralar yenə qədim ümumtürk mədəniyyətləri və ədəbiyyatları tarixində Qorqud atanın, Kaşğarlı Mahmudun elmi-bədii fəaliyyətləri, göstərdikləri xidmətlər əvəzsizdir.

Burada VI–VII əsrlərdə xalq, ellər-obalar arasından toplanıb “Dədə Qorqud kitabı”na salınan yüzlərcə atalar sözləri, zərb-məsəllər, ideomatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr və s. nəzərdə tutulur. Bunların heç birini Qorqud Ata özündən yaratmamış, xalqdan hazır şəkildə götürüb kitabında vermiş, yeri gəldikcə işlətməmişdi. Bunlar isə tamam-kamal bədii əsərlərdir. “Dədə Qorqud kitabı”na qədərki ədəbiyyatımızın zəngin folklor qatıdır. Qədim dövr ədəbiyyat tarixçisi bunların üzərindən sükutla keçə bilərmə? Yox!

VI–VII əsrlər türk ədəbi dünyasının böyük şəxsiyyəti olan Dədə Qorqud - Qorqud Ata öz “Kitabı”nı - “Oğuznamə”ni düzüb qoşarkən, şifahi ədəbiyyatın qədim və zəngin qaynaqları ona ilham vermişdi. Qorqud Ata xalqın mənəvi varlığını, aqlını, zəkasını, xəlqi-mill təfəkkürünü, adət-ənənə, ədəb-ərkan, ailə-məhəbbət və s. kimi keyfiyyətlərini yığcam və bədii şəkildə ifadə edən incilərlə kitabım bəzəmiş, ona ziynət vermişdi. Bununla da o, “Kitab”ının ümumi bədii dəyərindən heç də az olmayan daha böyük və əlavə bir iş də görmüş, VI–VII əsrlərə qədərki xalq yaradıcılığı nümunələrini, xüsusilə onun frazeoloji ifadə və validlər kimi çox qiymətli qatlarını qaldırmış, üzə çıxarmış, “kəşf” etmişdi. Bu da təsadüfi deyildi ki, Qorqud Ata elə “Kitab”ın “Başlangıç”ındaca qədim dünyanın fikri-

zikri, ədəbi-bədii təfəkkür dairəsi, özünün həyata, insanlara, hadisələrə olan münasibəti və s. aid atalar sözləri və zərb-məsəllərlə oxucuları hazırlamış və sonra boyları düzüb-qoşmuş, yaratmışdır.

“Dədə Qorqud kitabı”nda indi bizə arxaik görünən, çətin anlaşılan sözlər, ifadələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb-məsəllərin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. “Kitab”a düşmüş dilin bu yüzlərcə yatar qüvvələri, bunların hər biri öz-özlüyündə bədii əsərlər olmaqla, Dədə Qorquda qədərki ədəbiyyatımızın folklor qoludur.

Burada XI əsrdə xalq, ellər-obalar arasından, sinələrdən toplanıb, “Divanü lüğət-it-türk” əsərində verilən rəvayətlər, yüzlərcə şeir inciləri – şərqiylər, mərasim nəğmələri, ağılar, varsağılar, ikimisirahlıqlar, habelə atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. nəzərdə tutulur.

Böyük dilçi-alim “Divan”ı bağlayarkən, xalq ədəbiyyatı nümunələrini də toplamış, onlardan fakt materialı kimi bol-bol istifadə etmişdir. Bunları Kaşğarlı Mahmud özündən düzüb-qoşmamış, xalq arasından toplayıb, ağızlardan hazır şəkildə alıb, “Divan”ına salmış, yeri gəldikcə misal çəkmişdi. Bunlar isə tamam-kamil bədii əsərlərdir, “Divan” bağlanana qədərki ümumtürk, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin folklor qoludur. Qədim dövr ədəbiyyat tarixçisi bunların üzərindən sükutla keçə bilərmə? Yox! Alim özü yazırdı: “Türk, Türkmən, Oğuz, Çikil, Yaqma, Qırqız boylarının dillərini, qafiyələrini öyrənərək faydalandım. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən yaxşı bir qayda ilə nizama saldım” (49, s. 4); “Qayğılı və ya sevinli günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənilən zərb-məsəlləri də aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara, bunlar da daha sonrakılara bildirmişlər” (153, I, s. 8).

Alimin öyrənib faydalandığı, xalqdan aldığı, topladığı “qafiyələr” (şeyrlər) və s. barədə dediyi **“Onları ilk söyləyənlər sonrakılara, bunlar da daha sonrakılara bildirmişlər”** – fikrinin özü həqiqəti aşkar edir, apardığımız tədqiqatın əsas mahiyyətini açır. Məsələ burasındadır ki, “Divan”a düşmüş bu şifahi-bədii xalq yaradıcılığı əsərlərinin özü mövzusu, təsvir olunan hadisələrin

tarixi, şeyrlərin məzmunu, dili, şəkli, növü, ölçü-biçimi və s. göstərir ki, bunlar XI əsrdə qələmə alınsa da, həmin əsrin məhsulu deyildir. “Orxon-Yenisey” kitabələri və “Dədə Qorqud”dan da əvvəlki, minillər ərzində düzülüb-qoşulmuş xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bunların bir qisminin tarixin həttə xatırlanan və ondan da qabaqki minillikdə yaranmış olduğunu müəyyən etmək mümkündür. Mahmud Kaşğarlı deyəndə ki, “Onları ilk söyləyənlər” – bu ilksöylənmə haçandır, hansı dövrə aiddir, əlbəttə, bunu dəqiq demək çətinidir. Lakin bir sıra şeyrlərin tarixini, onların həsr edildiyi hadisələrin tarixi ilə ölçüb-biçmək, müəyyənləşdirmək olur, bu hadisələr həmin şeyrlərin nə vaxt, hansı münasibətlə yarandığı, hansı dövrün məhsulu olduğunu aydınlaşdırma bilər. Beləliklə, ədəbiyyat tariximiz və onun doğuluşu, yaranması və inkişaf yoluna düşməsi barədə az-çox dürüst söz demək, fikir söyləmək olur.

Türkoloq İ.V.Stebleva Mahmud Kaşğarlı “Divan”ının şeir mətnlərini seçib sıralamış və ayrıca çap etdirmişdir. Bu şeir mətnlərinin ağı, nəğmə, şərqi, varsağa, ikimisirahq və s. müəllif haçan, hansı şəraitdə və dövrlərdə yarana biləcəyi barədə bir sıra alimləri, fikir və mülahizələri xülasə edir və öz sözünü də deyir. O yazır: “Tədqiqatçıların çoxu, xoşbəxtlikdən “Divanü lüğət-it-türk”ün bu günə gətirib çıxardığı və Mahmud Kaşğarlının ayrı-ayrı sözləri misal çəkdiyi bəndləri və ikimisirahlıqları əvvəldən türk folklorunun ən qədim nümunələri saymışlar: K.Brökkelman da belə hesab edirdi. Bununla yanaşı, “Divan”dakı şeyrləri xalq poeziyası adlandırarkən o, belə bir imkanı da nəzərdən qaçırmır ki, bunlar bizə məlum olmayan qədim, ayrıca, sonralar unudulmuş şairlərə də aid ola bilər. Onun fikrinə əksər şeyrlər, artıq “Divan” tərtib olunanndan çox qabaq mövcud olubmuş” necə ki, bunlarda islamın təsirinin heç bir izi yoxdur (128, s. 6). Və ya “K.Brökkelman islam təsirindən danışarkən, əslində, şeyrlərin məzmunu və ya onların formal əlamətlərini nəzərə aldığını izah etmir. Onun axırncı müşahidələrindən belə çıxır ki, “Divan”ın şeir mətnlərinin şəkilləri guya ərəb və fars poeziyasının təsirinə düşməyən bütün türk

xalqlarında eyniyyət təşkil edir” (128, s. 6) və s.

İ.V.Stebleva göstərir ki, M.Xartmanın – “Divan”dakı şeirlər xalq poeziyasıdır” fikrini V.V.Bartold razılaşmamışdı (128, s. 6). K.Brokkelmanın - “Divan” mətnlərinin türk poeziyasının ən qədim nümunələri olduğu” fikrini P.Pelo da şübhə altına almışdı (128, s. 6) və h.b. Lakin İ.V.Stebleva nəticə etibarilə K.Brokkelmanın tərəfində dayanır və “Divan”da verilən folklor nümunələrinin islamın təsirinə düşmədiyi, buna görə də islamiyyətdən qabaq yarandığı fikrini qəbul edir və bu nəticəyə gəlir: “Beləliklə, “Divan”ın şeirləri haqqında ümumi rəylərə belə yekun vurmaq olar: a) Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri həm türk folkloru nümunələrini, həm də türk ədəbiyyatı nümunələrini ehtiva edir; b) mətnlər islamaqədərki dövrə aiddir, amma yazılışca müsəlman təsirinə məruz qalıbdır” (128, s. 6).

Məsələn, Mahmud Kaşğarlının “Divan”ına düşən yüzlərcə qədim şeirlərdən 11-i Alp Ər-Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümü haqqında elegiyalar, yəni matəm nəğmələridir. Bu nəğmələr bizim və ümumən qədim türk dünyasının qəhrəmanı Alp Ərin ölümü münasibətilə deyilmiş ah-nalələr, ağılardır. Böyük Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində bu ulu babamız, onun şərəfli adı ilə fəxr edir: gələcək nəsillərə bu kökdən ayrılmamağı tövsiyə edirdi.

Belə bir tarixi şəxsiyyət, ulu baba haqqında deyilmiş və XI əsrdə kitaba düşmüş şeirlər bütövlükdə geniş və hərtərəfli, öz səviyyəsində tədqiq-təhlil olunub qədim dövr türk, habelə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer tutmalıdır. Burada isə “mifdən”, “mifik təfəkkürdən” söhbət belə gedə bilməz: dövr artıq mifik anlayış və təfəkkürdən real düşüncəyə doğru daha artıq meyillidir. Bu sözləri biz Massaket – Sak hökmdarı Tomiris və onun ədəbiyyat tarixinə təqdimi haqqında da deyə bilərik...

K.Brokkelman “Divan”ın şeir mətnlərini seçərkən, məzmununa, ahənginə və şəkillərinə uyğun olaraq, bunları bir neçə mühüm mövzu üzrə bu bölmələrə ayırır: “Ölülərə matəm şeirləri”, “Qəhrəmanlıq nəğmələri”, “Məhəbbət poeziyası”, “Təbiət təsviri”, “Öyüd-

nəsihət”. İ.V.Stebleva da bu bölgünü əsas götürür və ona bəzi əlavələr edir, həmin şeir mətnlərini özünəqədərki dörd nəşrdən (Rifətin nəşri, Besim Atalayın tərcüməsi, C.M.Mutalimovun özbəkçəyə tərcüməsi və K.Brokkelmanın çapı) istifadə ilə yenidən nəşr edir və bunları özü belə qruplaşdırır: “Uyğurlarla döyüş”, “Yabakularla döyüş”, “Alp Ər-Tonqanın ölümünə ağılar”, “Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar”, “Qışla yazın dəyişməsi” və bu k. 60-a qədər şeiri adsız bölgülər altında verir.

“İslama qədərki dövr” və ya “Türk folklorunun ən qədim nümunələri” dedikdə, bu dövrün (və ya dövrlərin), bu qədimliyin özü, təxminən də olsa, müəyyənləşməli, aşkar olunmalıdır. “Divan”ın folklor nümunələrinin eyni vaxtda deyil, müxtəlif dövr və yaranma tarixləri də olmalı idi. Çünki bu şeirlər bir-birindən çox uzaq, mühüm və ibrətli hadisələrlə bağlı olaraq zərurətdən yaranmış, düzülüb-qoşulmuş, sənələrə həkk olunub gəlmişdi... Məsələn, m.ö. VII yüzillikdə yaşamış, öz mətanəti, igidliyi, qəhrəmanlığı ilə şöhrət tapmış Alp Ər-Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri – ağılar həmin əsrdə deyilsə, haçan yaranmalı imiş?! Və ya; təxminən miladi tarixin ilk yüzilliklərindən başlanıb uzun sürən türk-tanqut döyüşlərinə həsr olunmuş şərəqlər həmin yüzillikdə deyilsə, haçan yarana bilərmiş?! Bunların həmin hadisələrdən sonralar, necə deyərlər, iş-işdən keçəndən sonra yaranmasına nə ehtiyac varmış?! Bütün bu suallar öz cavabını almalıdır. Ədəbiyyat tarixi mənsub olduğu xalqın mədəniyyət tarixi, ədəbi fikir dünyası, tale-müqəddəratı və həyat tərzinin bədii-estetik tərənnümünün tədqiqidirsə, bu qəbil suallara cavab verməyə bilməz, bu problemlərdən yan keçə bilməz.

Dedik ki, Mahmud Kaşğarlının “Divan”ına düşən qədim şeirlərdən bir qismi İran-Turan müharibələrində həlak olmuş Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilmiş elegiyalar, yəni matəm nəğmələri, ağılardır. Bu “ürək yangıları” ağılar nə qədər, sənətkarlıq baxımından necə kamil əsərlər olmalı imiş ki, onların 11-i, təxminən min səkkiz yüz il sənələrdə yaşayıb, bizim eranın X-XI əsrlərinə gəlib çıxsın, kitaba düşsün! Zaman dəyişib, yeni eraya keçilib, neçə-neçə

nəsillər sıradan çıxıb gedib, amma söz qalıb, bu şeirlər qalıb. İnamla demək olar ki, bunlar yarananda, dildə-ağızda necə deyilibsə, dəyişmədən elə qalıb, gəlib bizim dövrə çıxıb... Hələ miladdan çox qabaq IV–III minilliklərdə formalaşmış gil lövhələr üzərinə köçürülən və zamanəmizədək gəlib çıxan qədim Şumer-türk dastanı “Bilqamış//Gilqamış”da (qamısını, hamısını, hər şeyi bilən və ya dünyanın hər üzünü görmüş adamın dastanı, yaxud da qamışla gil lövhə üzərinə yazılmış dastan) ağıdan danışılır, “ağıcı arvadlar”dan söhbət gedir və s. Deməli, o dövrdə ağı şeir növü vardı.

Beləliklə, dastan və ağı janrının çox qədimliyi aşkar olur. Miladdan öncəki son minillikdə xüsusən VII–VI yüzilliklərdə ağı şeir qolunun kamil və klassik dövrü olmuşdu. Bunu Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilmiş ağılar, bunların məzmun, forma, bədii-estetik gözəlliyi, qafiyə, bölgü, ölçü-biçi, dil-üslub xüsusiyyətləri və s. tam təsdiq edir.

Bu şeirlərdə qədim keçmişimizin müqəddəs ruhu yaşayır, xalqımızın ulu sərkərdəsinə olan böyük məhəbbəti, onun qəhrəmanlıq şöhrətinə olan ehtiramı yaşayır.

Miladdan öncəki VII–VI əsrlər türkdilli poeziya, onun bu səviyyəsi, söz yox, birdən-birə yarana bilməzdi. Bu köklər gedib zəngin Şumer mədəniyyətinə calanır. Belə isə Şumer-türk sözlərini eyni mənada götürmək olarmı, buna bizim mənəvi haqqımız, elmi əsasımız varmı? Bu suallara cavab tədqiqatımızın elmi səviyyəsini göstərməlidir. Məsələn barədə təsəvvür və buna inam yaratmaq üçün əvvəlcə şumerlərin kimliyi və dilinin hansı dil və hansı dilə yaxın olduğuna diqqət yetirək. Görək, şumeroloqlar – mütəxəssis alimlər nə deyir, onların bu məsələyə münasibəti necədir?

2. ŞUMERLƏR KİMDİR, BU BARƏDƏ DÜNYA ELMİ FİKRİ NƏ DEYİR

Keçən əsrdən dünya tarixində yeni bir elm sahəsi – Şumerşünaslıq yaranıb və inkişaf etməkdədir. Dünyanın bir çox şumerşünas alimləri yetişib və fəaliyyət göstərir.

Görkəmli alimlərin bu barədə məlum fikir və mülahizələrini xülasə edək.

Amerika şumeroloqu S.N.Kramerin əsərlərindən biri belə adlanır: “Tarix Şumerdən başlanır”. Bu adın özü çox söz deyir: bəşəriyyətin tarixinin başlanğıcı baxımından bu əsər çox qiymətli tədqiqatdır. İnsanlığın, insan cəmiyyətinin tarixi onun çoxcəhətli fəaliyyəti və nailiyyətlərinin, ümumbəşər sivilizasiyasının – dininin, dilinin, yazısının, ədəbiyyatının, elminin tarixidir.

Şumerlərin hansı xalq olduğu və hansı dildə danışdıqları barədə fikirlər diqqəti cəlb edir.

Alman alimi *Q. Vinkler*: “Bizə qədər gəlib çatmış ən qədim qaynaqlar Semit dilində deyil, “Şumer dilində” yaranıb ki, daha sonralar bu yazıların dilini də onların dili adlandırdılar. Bu dil hələlik yeganə dildir ki, Babil mədəniyyətini yaradanlardan, ox şəkilli yazıları icad edənlərdən – şumerlərdən bizə qədər gəlib çatıb, bunu onların dili də adlandırırıq. Lakin ən mühüm və aşkar həqiqət onların dilinin mənasıdır”; “əgər bizim üçün bu xalq hələ tarixəqədərki keçmişimizin çox gözəl xalqıdırsa, əzəli tarixi məlumatları bizim dövrümüze gətirib çıxaran aramsız mədəni vasitədirsə, onda hər hansı bir mənəvi keyfiyyətindənə, hər halda xoşbəxtlikdən onun saxlamış olduğu dili bizə daha artıq tanış gəlir”; “bizə gəlib çatmış Şumer mətnlərinin çoxunun dil xüsusiyyətlərini hələlik izah edə bilməsək də, dünyada ən qədim mədəni dil olan Şumer dilinin ümumi xarakteri barədə bizdə kifayət qədər təsəvvür yaranıb. Bu dil əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğun iltisafı quruluşlu dildir və sami dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlənir” (77, s. 6-7).

Fransa alimi *E.Rekli*: “Yazıların şəhadətinə görə, Babil sivilizasiyasını inkişaf etdirənlər Hind-Avropa dillərində danışmış, özlərini dil və mənşəcə Avropanın həqiqi və yalançı ari xalqlarının qohumu sayan qəbilələr olmamışlar. Arilərin bütün sahələrdə tam üstünlüyünün təsiri altında assirioloqlar özlərinin bu kəşfindən xeyli heyrətə gəldilər: onlar heyrət içində gördülər ki, ən qədim oxşəkilli yazıların dilində İran və Semit dillərinə əsas olan cizgilər qətiyyən yoxdur: əksinə Turan və Ural-Altay dilləri ilə birbaşa qohumluğu var. Bu ilkin yazılı işarələrin ifadə etdiyi dil iltisəqi dillər tipinə aiddir və öz xarakterinə, özünəməxsus daxili fleksiyasına görə tamamilə başqa bir dildir. Babilistanın digər müxtəlif sakinlərinin danışığına heç cür uyğun gəlmir” (144, s. 466).

Polşa alimi *M.Belitski*: “Bu xalq soy-kökü, dili və mədəniyyətinə görə şimali Babilistanda sakin olan semit tayfasına yaddır, bu mübahisəsizdir. Şumerlərin mədəniyyətindən danışarkən, bunu unutmaq olmaz”; “Xinks və Raulinonun gəldikləri çox tələsik nəticələrin (məsələn, babillərin iskit mənşəliliyi haqqındaki nəticənin) elm tərəfindən tezliklə təkzib olunduğuna baxmayaraq, etiraf edək ki, onların fikri əsasən doğru idi” (73, s. 17, 48).

Rus alimi *D.Redər*: “Şumerlərin dili ayrıca bir dildir. Bizo məlum dil ailələri ilə onu bağlamaq hələlik əsaslı və mübahisəsiz nəticələr verməmişdir. Yalnız onu qəti demək olar ki, o iltisəqi dillər ailəsinə daxildir və öz quruluşuna görə ən çox türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər” (122, s. 15).

Türk alimi *Ahmet Cavat*: “Şumer dilinin turan dillərinə bənzədiyi qəbul edilmişdir. Şumerlər haqqında ən yeni və mötəbər əsər nəşr etdirən Voolley şumerlərin morfoloji quruluşca “Əski türkcəyə bənzər” bir dildə danışdığını qəbul edir”: “Şumerlər türkdür, şumerlərin türk olduğu məsələsinin çoxlu sübutları var: bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir; 1) dil sübutu, 2) geoloji və arxeoloji sübut” (149, s. 58, 59) və h.b.

Dil və digər mənəvi dəyərlər hər hansı bir xalqın varlığını şüurləndirən mühüm amillərdir. Öz dili və digər mənəvi aləmini 5-6 və

daha artıq min illər müddətində mühafizə etmək, bugünədək az-çox qoruyub saxlaya bilmək baxımından qədim şumerləri türk xalqlarından başqa bir xalqla müqayisə edib ağılabatan nəticələrə gəlmək olmur.

Alman alimi *F.Deliç*: “Babillər öz tarixini iki böyük dövrə - Daşqına qədərki və sonrakı dövrə bölür; bu Daşqın bütün böyük çayların dənizə tərəf yön aldığı və zəlzələlərlə vahiməli qasırgılar və ya ildırım kimi axıntılı xüsusi növ dəhşətli bir tufan olmuşdur” (85, s. 14).

İngilis alimi *L.Bulli*: “Nil vadisinin ilk fironu Manesin hökmranlığı dövründə Misir, nəhayət, tərəqqi yoluna Fərat sahillərində pəhrələnməmiş daha qədim və daha yüksək mədəniyyətin şöləsi işıq saldı. Qərb mədəniyyəti də Şumerdəki ana ocaqdan şölələndi. Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, Yunan mədəniyyətinin mənbəyini də Şumerdə axtarmaq lazımdır” (76, s. 8).

Polşa alimi *Z.Kosidovski*: “Dələ və Fərat hövzələri bəşər tarixində xalqların zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən olub. Bu böyük mədəniyyətin əsas yaradıcıları şumerlərdir. Artıq m.ö. III minillikdə onlar gözəl şəhərlər salıblar, suvarma arxları şəbəkəsinin köməyi ilə torpağı becəriblər, onlarda sənət çiçəklənib, onlar böyük incəsənət əsərləri və ədəbiyyat yaradıblar. Şumerlərin davamçıları kimi akkadlar, assuriyalılar, babillər, hettlər və arameylər sonralar Babilistanda və Suriyada öz dövlətlərini yaratmış və onların varisləri olaraq onlardan böyük və dəyərli mədəniyyət götürmüşlər” (100, s. 24).

F.Hommel Babilistanın Tanrı adlarından danışarkən yazırdı: “Əgər desək ki, bütünlüklə tanrıların adları Babil mifologiyasından götürülüb, onda bu adlar, demək olar, hamısı Şumer əlamətlidir. Bunun üçün, ilk növbədə, “bu cəhətə diqqət etmək gərəkdir ki, semitlər şumerlərin əsas mədəniyyətini və başca olaraq, yazısını və dilini tanımışlar. Axır vaxtlaradək xüsusi həvəslə Şumer adlarını, habelə onların özlərinin yenidən yaratdıqları və ya özləri ilə gətirdikləri mifoloji fiqurları qəbul etmişlər”. Və yenə: “İlk şumerlər Göyü və Yeri ulu ruh sayırdılar, onlarla qonşuluqda yaşayan və babilləşən qərbi semitlər isə Günəşə sitayiş edirdilər” (82, s. 31).

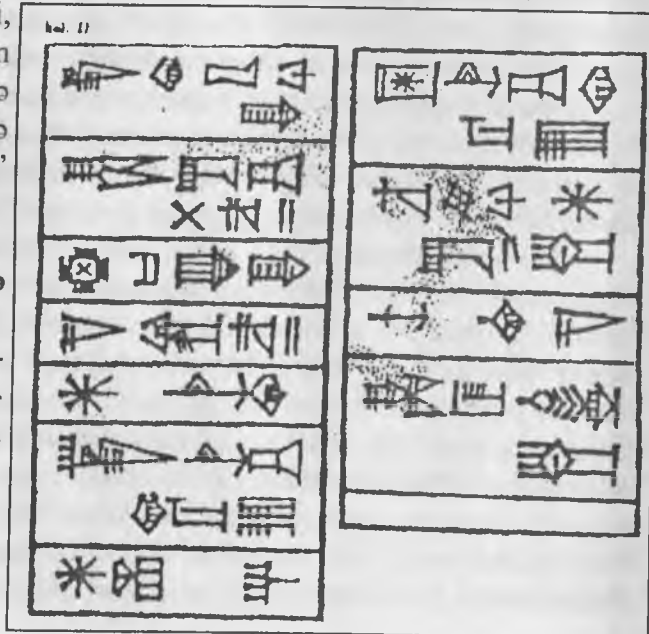
3. YAZININ KƏŞFİ

Yazının kəşfi bəşər tarixində böyük nailiyyətdir. S.N.Kramer yazır ki: "Tarixdə ilk olaraq Şumerdə insana öz işlərini, fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı surətdə əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi (Yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar)" (155 a, s. 26).

Yazının kəşfi insanlığa əbədi töhfə oldu. Bu kəşf bəşər sivilizasiyasının ilkin gəlişi, başlanğıcı idi. S.N.Kramer sözünə davam edib yazır ki, "Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun ("Bibliya"da Erex) xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi (əzbərləmək üçün sözlərin siyahısı). Bu, onu sübut edir ki, miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olmuşlar" (155 b, s. 26).

1) Şəkil və mixi yazılar.

İlk Şumer şəkil yazısından nümunə (bax: 162, s. Lev. 21)

Şumer şəkil yazısından mixi (oxşəkilli) yazıya doğru inkişaf
(bax: 155a, s. XVIII)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1								
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								
11								
12								
13								
14								
15								
16								
17								
18								

Yazı bəşəriyyətin elə bir kəşfidir ki, onu heç nə ilə müqayisə və əvəz etmək olmaz. Yazının kəşfi indi bizə ilk bəşər mədəniyyətinin, dünya sivilizasiyasının başlanğıcını müəyyən etmək, dəqiqləşdirmək imkanını da verir.

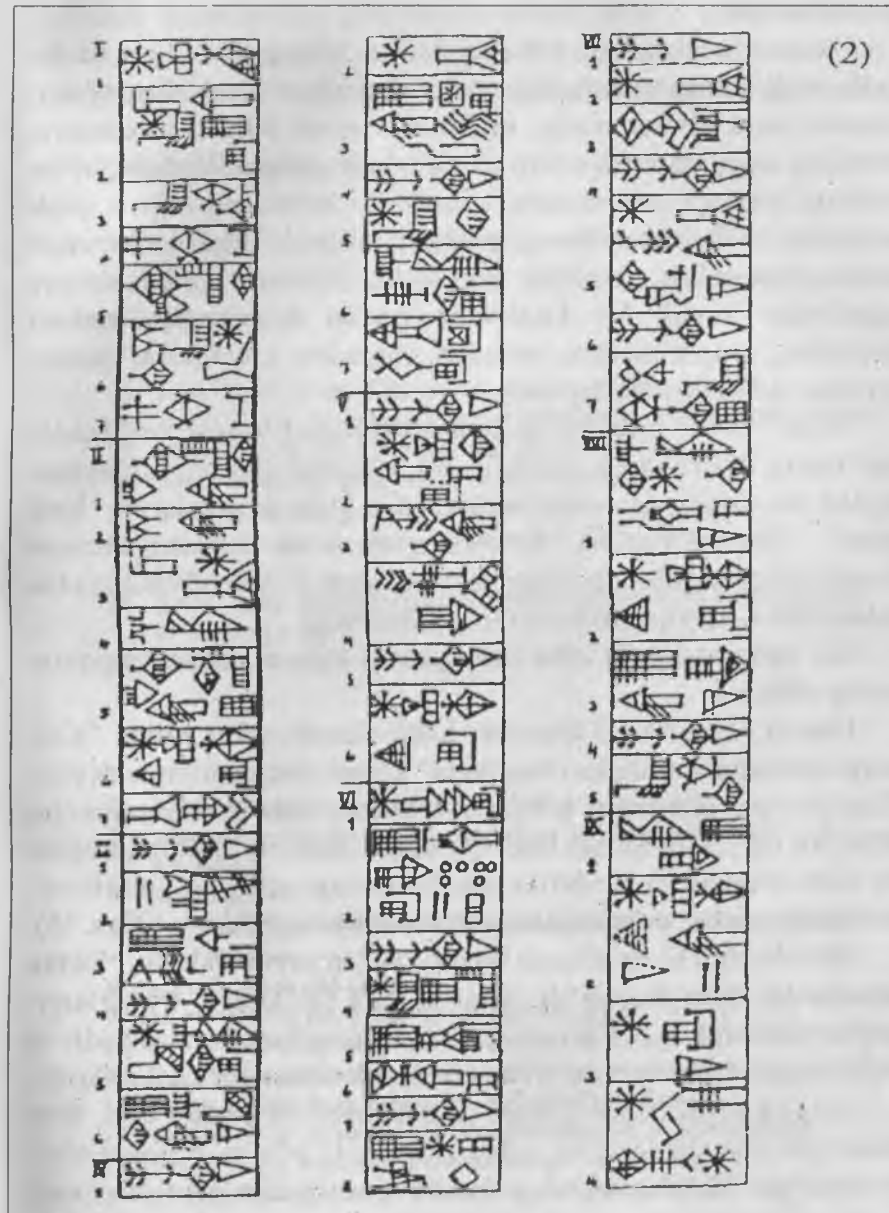
Bütün bu nailiyyətlər Şumerlə bağlıdırsa, Şumerin öyrənilməsi ümumbəşəri məsələdir.

“Şumer örnəkləri” kitabından götürüb verdiyimiz aşağıdakı mətnlərin yüksək yazı mədəniyyəti bizi heyran edir. Qaynaqlarda, xüsusilə Şumer ədəbi əsərlərində verilən məlumatlar təsdiq edir ki, Şumerdə təhsil yüksək səviyyədə olub, məktəblərdə yazı yazmaq, xəttat mirzələr yetişdirmək çox ciddi məsələ olub, buna ayrıca əhəmiyyət verilib. Bu yazı nümunələri məhz həmin tədris, təlim-tərbiyənin nəticəsidir (bax: 462, s. Lev. 44, 5, ...).

İki nümunə:

Entemena – (Alabaster table) Lev. 5

Qədim dünyanın yazı mədəniyyəti, səliqə-səhmanı, ölçü-biçimi göz önündədir.

Qədim ulu ədəbiyyat, 9 Şumer dastanı, sayagəlməz digər ədəbi-bədii əsərlər, xalq yaradıcılığı: atalar sözləri, zərb-məsəllər, ağılar, təmsillər, məktəb hekayələri, miflər və s. məhz bu yazı ilə daşlara, lövhələrə, əşyalara həkk edilib və gəlib bizə çatıbdir. Habelə, tibbətəbətə, hüquqa, ailə-məişətə, təsərrüfat işlərinə, təqvimlərə, adət-ənənələrə və s. aid onlarca, yüzlərcə müxtəlif ölçü və biçimdə kitablar, mətnlər, sənədlər, bir sözlə, 7 hektarlıq bir sahəyə sıғыşdırılan böyük bir kitabxana qədim dünyamızın mənəvi aləmindən, zəngin mədəniyyətindən, elmindən, sənətindən, qanun-qaydalarından və s. soraq verir...

“Mixi” və ya “oxşəkili” adlanan bu ecazkar yazılar getdikcə inkişaf etmiş, islah edilmiş, təkmilləşmiş, min-min illər boyu dünyanın yeganə yazısı olaraq istifadə edilmişdir: “Qlozel yazıları”, “İssik yazısı”, “Orxon-Yenisey” kitabələri və s. bu yazıların ənənəvi davamı və inkişafıdır, dünyanın mövcud digər yazıları da əslində buradan çıxmış, qaynağını buradan götürmüşdür.

XX əsrin ən böyük elmi nailiyyəti və kəşfi məhz bu həqiqətin təsdiqi oldu...

Həmin yazılarla sal lövhələrə həkk olunub aşkar edilən “Kainatın və insanın yaranması haqqında” klassik şumer mifində deyilir: “Lap çoxdan, çox əsrlər qabaq Yer üzündə sülh və əmin-amanlıq hökmran idi... Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi. Bütün insanlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı, nəslini artırır, hamılıqla qalalar, evlər ucaldır, *vahid dildə danışırıdılar*” (122, s. 38).

Burada elmi fikrin diqqəti bu həqiqətdən yayına bilməz: “**Bütün insanlar bir dildə danışır**”dı. Həm də fikir ikinci dəfə təkrarlanır, məşhur şumeroloq N.S.Kramer də öz tədqiqatları ilə təsdiq edir və sanballı əsərlərindən birini “Tarix Şumerdən başlanır” adlandırır...

Artıq kifayət qədər qədim ulu dövrlərə işıq salan elmi fikir, mülahizə, rəy, dil faktı və vahid istiqamətə yön alan müddəalar, nəticələr var. Gediləcək çətin yolun ilk uğurlu addımları atılıb. Əmin

olmaq olar ki, şumerşünaslıqda tam yeni bir mərhələ - qədim Şumer yazıları mətnlərinin düzgün oxunuşu, şərhı, təhlili və elmin, mədəniyyətin aşkarlanması – bu elmi, bu mədəniyyəti kimlərin yaratmış olduğu həqiqətinin əməli və mübahisəsiz təsdiqi başlanır.

Şumer dilində üç şeir.

Şumerşünaslıq xeyli işlər görmüş və görməkdədir.

İtaliyada nəşr olunan və latın əlifbası ilə basılmış üç şumerce şeirə diqqət edək.

- 13 a-[a] En-il ki-ur Dur an-ki sha-ge -X-X-pa [d]a-za
- 14 abz[u] E-kur ki-aga-zu shu-mu-ran-du bara-nah-zu shu-mun-ur-i
- 15 esh-ca me-bi kal-kul-a-am shu-luh-ci mah-am
- 16 gaarzu-bi ku-ku ga-a[m] ni ka-ge dib-ba-am
- 17 E-kur-ra sha-bi gale[m-k] ad-am ni nu-zu-am
- 18 Ish-me-Da-gau-e gish-ur-nic-zi-be sikh ha-rab-sa-sa-e
- 19 sa-gid-da-am
- 20 En-lil Is-me-Da-gan dumu-ki aga-ca n[a]m-lug[ao]-la-a-na bala
- bi hara-s-[u-u]d
- 21 gish-gi-gal-sa-gid-da-bi-im

...

- 2' hu-l-la zalag-ga mu-su-beah shud-zu mu-ra-ash
- 3' nam-gur-ra-zu shi-lm-bal-e-ne zi-zu shi-lm-e-ne (Glosse: i-la-am-mu-u)
- 4' sa-gid-da-am
- 5' a-a En-lil Ish-me Da(-gsn)-na nam-zipa-kalam-ma mu-ne-sun-ina ul-se he-ek-e
- 6' gish-gi-gal-sa-gid da-bi-im
- 7' en me-gal-zu me-a diri-ga ni-nam-zu gu-ul lu
- 8' diri-qa-zu an-qal-su-ra-qim shu-ti-ga nu-um-zu
- 9' sha-su-ud-a-ra ka-she-gal-la-zu ni-gi-na su-ga-am
- 10' du-ga du-ga du-g e-a-zu ni nu?-[kur?]-ni-dam
- 11' ni-si-sa-e ug'-zi-da uru-kili-ba har-ra[n]-be si ma-ra-ab-sa
- 12' ni-gi-na pa mu-ra-mul-mul-la-he gu ma-ar-ab-gur
- 13' ni-erim ni-a-z[i] ni-ha-lam-ma igi-zu-she nu-di-be

... .

- 20' əu-əndumu-ki-əga-şa-za-ra. me-şa-mu-ni-bə
 21' nəm-En-lil-ki mu-nə-sum dumu-gişkin-ti-zu-um
 22' ki-a uq mi-ni-dəgal uru ə-dam məs-kan mu-c-ğar-ğar
 23' kəli-ga ti-ga nu-x-x-ıdki tēl-bi im-ta-a-bad'
 24' Nibru'-k'gü-bə tūdul bi-ğar du,ə üs-əta bi-dab
 25' 'İl-me-'Da-ğan dumu-'En-lil-tā sağ-kəda-ha mi-ni-tu.
 26' u(ru)' ni-tuk-əm kə-zu-šē igi-ni im-ti-ğal

Mənbələr göstərir ki, bu şeirlər, təxminən 6500 il bundan qabaq yazılmış və gil lövhələrə həkk olunmuşdur. Şeirlərin müəllifi *Enlil İsmə Dağan* adlı şairdir. Şeirlər qəzəl formasıdır; belə qəzəllər tarın, udun müşayiəti ilə oxunurmuş; şeirlərin birində də uddan, ud çalan sənətkardan söhbət gədir.

Bu mətn-şeirlərin bizə doğmalığını təsdiq məqsədilə müasir dilimizlə səsleşməsinə, ayrı-ayrı sözlərə, onlara qoşulan qrammatik şəkilçilərə və ifadə tərzlərinə ümumi nəzər salaq.

İsmlər: (9) *ud* – ud, qədim çalğı aləti; (20) *su* – su; (2) *lağ* – lağ, lağ (eləmək), lağa (qoymaq); (20) *agash* (10) ağac – ağaş/lağac; (20) *mesha* – meşə; (20) *dum* – tum, toxum; (21) *nam* – ad-san, şərəf, qeyrət; (22) *uru* – uruq - turuq, törəmə, övlad; (13) *ur* – hörmət, ləyaqət; (14) *shum* – şum, sürülmüş, şumlanmış yer; (21) *gish* – xış, yer şumlayan alət...

Fellər: (8,9) *gal* – gəl(mək); (13) *an* – an, an(maq); (13) *dur* – dur(maq); (21) *um* – um(maq); (20) *en* – en(mək); (24) *ul* – ol, ol(maq); (15) *al* – al, al(maq); (16) *ged* (get) – get(mək); (8) *surag*, *suragin* – soraq, soraqla(maq), sorağın al(maq), soruşmaq.

Fəli bağlama(lar): (16) *gedib* ged+ib.

Saylar: (15) *bi(r)* – bir; (18) *besh* – bes, beş; (10) *azuni* – ən azı (qeyri-müəyyən sayın arxaik şəkli).

Əvəzlilər: (9) *u*, *uni* – o, onu; (13) *ma* – mə, mən; (15) *me* – mən; (22) *ki-a* – kimə? (7) *gani* – hanı (sual əvəzliyinin arxaik şəkli).

Bağlayıcılar: (13) *urdu an ki* – hörmətli dur, anla ki; (25) *Enlilla* – Enlil+lə, Enlil+ilə.

Artıq qeyd edildiyi kimi, məşhur şumerşünaslar şumer dilinin *iltisəqi* dillər qrupuna aid olub, türk dillərinə uyğun gəldiyini təsdiqləyirlər. Elə təkcə bu şeirlərdəki sözlər bunlara qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici (şəxs, hal, şərt, zaman) şəkilçilər, habelə fikrin ifadə tərzləri şumerşünasların dönə-dönə xatırladığı fikirləri bir daha təsdiq edir, heç bir şübhə yeri qalmır.

Sözdüzəldici şəkilçilər: (2) *udzu* – ud+cu, ud çalan; (15) *shuhuci* – şuluxcucu, şulux salan; (6, 21) *gishgi* – kiş+ki, xış-çı (cütçü).

Sözdəyişdirici şəkilçilər:

a) şəxs sonluqları: (10) *udam* – ud +am (mən); (15) *alam* – al+am (gərək); (16, 17) *galam* – kəl+əm; (13) *nihalam* – nihal+am (pöhrəyəm mən); (2) *udzum* – udçu+m.

b) hal şəkilçiləri: (20) *agashallagaca* – ağaş+allağac+a; (22) *ki-a* – ki(m)+ə; (2) *udzumu* – udçum+u, ud+çu+m+u – ud çalanımı.

c) şərt şəkilçiləri: (21) *galsa* – kəl+sə; (18) *harabsa* – xarab+sa; (5) *ulse* – ol+sa, ol+sə.

d) sual şəkilçiləri: (21) *umdunnu?* – umdu+mu?; (20) *endimi?* – endi+mi?; (22) *maskannu?* – məskən+mi?

Sual şəkilçiləri ilə işlənən bu sözlərin ikisində zaman şəkilçiləri də müşahidə olunur: um+du, en+di.

e) inkar şəkilçi(lər)i: (5) *umma* (munes umma) – um+ma (etibar um+ma). Eyni ifadə zaman və sual şəkilçisi ilə də işlənib: (21) *munes umdunnu?* – etibar um+du+mu? (20) *endimu?* – endi+mi?; (22) *maskannu?* – məskən+mi?

Şeirlərdə işlənən birləşmə sözlər diqqəti cəlb edir: (20) *ana-bala* – ana-bala. (22) *uru adam* – insan oğlu. (18) *gish urmez* – xış (əkin) xurması (məhsulu)...

Təsəvvür edək ki, arada 6500 illik zaman məsafəsi var. Amma tellər, bağlar tamam qırılmayıb. Müasir dilimizin qayda-qanunlarının çox dərin kökləri, rişələri üzə çıxır. Ayrı-ayrı ifadə şəkilləri, şairin özünə poetik müraciətləri və s. də ulu Şumer dili ilə müasir Azərbaycan-türk və ümumən türk dilləri arasında əbədi tellər, qırılmaz bağlar olduğunu təsdiq edir.

Budur, şairin özünə müraciətlə poetik düşüncələri! Burada nə qədər ruhən və mənən bu günə yaxınlıq və doğmalıq var!

(13) *A /a/ Enlil ki ur dur an ki =*

Aya Enlil! Hörmətin dur (saxla), anla ki,..

(5) *A-a Enlil Ishme Da (gan) nam sira kal*

amma nunes umma ulse heake =

Ay Enlil İsmə Dağan! Gəl şərəfli ol,

Qanmaz yox, amma qayğı da umma olsa(n) həlak.

(20) *Enlil Isme Dagan, dumu ki agac n/a/mhug /aol/ la ana bala bi hara shu/d =*

Enlil İsmə Dağan! Təm görpə baladır, torpaq ona isti süd verən anadır; həm də təm özünün doğduğu körpə balasına – ağaca süd verən anadır.

Sonuncu (20) mətndə göz önünə daha qədim tarixi bir həqiqət gəlir: “Avesta” – “Göy Tanrı Dini” kitabında şərh edilən həyat fəlsəfəsinin (torpağın ana, onun doğduğu, yaratdığı canlı aləmin bala rəmzi, balanın – ağacın və s. torpaqdan süd əmməsi, qida alması...) əsasları və bu fikirlərin həyatiliyi, həmahəngliyi təqdir olunur. Burada şairin adının yazılışı da diqqəti cəlb edir. Qədim Şumer rəvayətlərində, dini görüşlərində tez-tez xatırlanan, məşhur ilk doğuluş insan-tanrı Enlil və Enki qardaşlarından (sonrakı dinlərdə Habil, Qabil) birinin adıdır, şairə təxəllüs verilib və ya anadan olanda ona bu ad qoyulub.

Burada kiçik görüncə biləcəkdir bir məqama da diqqət edək. Belə ki, bu gün də Azərbaycan dilində *s(z) – ş(s) – ç(c)* səsləri dildən danışqda əvəzlənir, biri o birinin yerinə keçir. Bu, iki sözdə müşahidə edilib. (5) *Ishme* – İsmə və (20) *İsme* – İsmə (20) *agash//agac* – ağaş//ağac. Əslində, digər mətnlərdəki “şumer” sözünün həm **şumer**, həm də **sumer** oxunması da bu hadisə ilə bağlıdır, *s//ş* əvəzlənməsidir. Deməli, müasir dilimizdə hələ də öz izini saxlamış bu sövüti-fonetik hadisənin tarixi çox qədimdir.

Həqiqət göz önündədir. Günəş Şərqdən doğur, onu inkar etmək, onun yönünü dəyişmək olmaz. Biz inanır və yəqin edirik ki, şumerlər

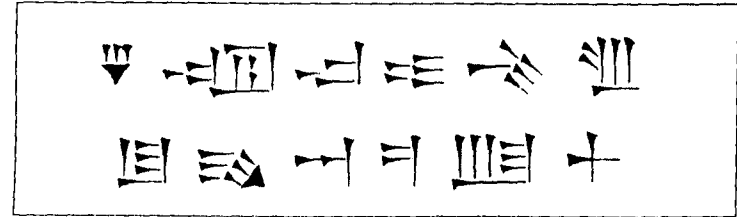
bəşər sivilizasiyasının ilk yaradıcılarıdır. Biz inanır və qəti düşünürük ki, şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadları, ulu babalarıdır. Buna görə də mədəniyyətimiz, Şumer ədəbiyyatına doğma-kök mədəniyyətimiz kimi yanaşır, bu yöndə də tədqiqata giririk.

İslamiyyətə qədər də, islamiyyətdən sonra da Azərbaycan ərazisi və xalqı türk dünyasının tən ortasında yerləşib, onun ayrılmaz hissəsi olub. Azərbaycan xalqının tarixini bu dünyadan ayrı, təcrid edilmiş şəkildə düşünmək olmaz.

Bu torpaqda Azərbaycan-türk yazı mədəniyyətinin qədim tarixi vardır. Bu xalqın təkcə öz ulularının yaradıb inkişaf etdirdiyi yazının inkişaf mərhələlərini qeyd etmək olar.

İlk mərhələdə yazı ancaq bir ox (↑↓) və ya mixi (I) işarədən ibarət olub. Bu yazı ilə bizim aramızda, təxminən 7-8 minillik (və daha artıq) bir zaman məsafəsi var.

“Mixi” yazı adlanan qədim Şumer yazıları ox üzərində düşünülmüşdü, buna görə də bu yazılara “ox yazıları” demək daha elmidir. Qədim Şumer yazılarında söz, məna ox işarələrinin müxtəlif vəziyyət və sayda düzülüşündən alınır. Məsələn, rus dilində «Epos o Qılqameşe» («O vse videvşem») – “Dünyanın hər üzünü görmüş adam” şəklində tərcüməsi verilən “Bilqamis” dastanı əslində “mixi” yazı ilə belə yazılıb (70); dastanın adının yazılışı belədir.

Bu yazı eyni işarənin müxtəlif ölçüdə və sayda düzülüşündən yaranan sistemə əsaslanır, tək birə işarədən istifadə olunub, ölçüçə gah qısa, gah da uzun olmaqla, müxtəlif vəziyyətlərdə düzülərək heca, söz, fikir alınır.

“Bilqamis” dastanının I lövhəsində, lap başlanğıcda deyilir ki,

Bilqamis:

*“Başına gələnləri sal bir qayaya döydü
Sonra hasara alıb adı Uruk qoydu” (4, II, 1,5.).*

Bilqamisın yaşadığı və padşahlıq etdiyi dövrü, tədqiqatçıların müəyyənləşdirdiyi m.ö. 2800-2700-cü illər hesab etsək, “Bilqamis” dastanı elə o vaxt ilk variantda qala divarlarına elə bu yazı ilə “döyülüb” – həkk olunubdur. Yazı işarələrinin haçan, necə və hansı şəraitdə yarandığı, meydana çıxdığı tarix yenə də naməlum qalır, açılmır. Bu yazının m. ö. III minillikdə yarandığını da demək olmaz. Bu barədə nə “Bilqamis”da, nə də digər Şumer qaynaqlarında məlumat var. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində həmin oxşəkili yazı ilə aşkar edilən 8 hökmdar və 8 şəhər adı təsdiq etdi ki, bu yazının tarixi çox qədimdir. Ümumdünya daşqınından əvvəllər bu yazı mövcud imiş (125, s. 17). Deməli, yazı artıq III minillikdə mövcud idisə də, onun yaranma və icad olunma tarixi bundan əvvəlki dövr və ya dövrlərə aiddir. Dildə-ağızda gözib folklorlaşan “Bilqamis” dastanı m. ö. 2000-ci ildə yenidən akkad, assuri, Hett dillərinə tərcümə edilib, eyni yazı ilə gil lövhələrə köçürülüb, həkk olunub...

Bu oxşəkili yazı ilə qədim Şumer-türk qəhrəmanlıq dastanları (“Enmerkar və Aratta hökmdarı”, “Luqalbanda”, “Bilqamis” və b.) və Şumer-Babil elminə, mədəniyyətinə, tibbinə və s. aid zəngin kitabələr mövcuddur. Bu kitabələr yerin 8-12 metr dərin gil qatlarına düşüb, XIX əsrin sonlarında aşkara çıxıb...

Başqa xalqlar bu yazıdan eynilə istifadə etdikləri vaxtlarda bizim ulular onu daim təkmilləşdirmiş, asanlaşdırmış, işarələrin sayını azaltmışlar. Artıq “III minillikdə Şumer yazısı böyük kamiliyyə çatmışdı, təxminən 2000 işarədən II minilliyin əvvəllərinə doğru 500-ü qalmışdı, yeni Assuriya və yeni Babil vaxtında isə inkişaf etmiş şriflərin ancaq 350-400 mixi işarəsindən istifadə olunurdu” (143, s. 196)

Əsrimizin 30-cu illərində türk alimi Ahmet Cevat bu qənaətə

gəlmiş, dünya xalqları əlifbalarının məhz qədim Şumer-türk qaynağından çıxdığı fikrini söyləmişdi: “İndi artıq ən qədim türk yazısı deyildikdə azı 7000 il bundan qabaq başlayan və beş min ilə qədər (zəmanəmizə ən yaxın Assuri kitabələrinin tarixi m.ö. birinci əsrə təsadüf edir) bütün Ön Asiya zəminində yetişən, inkişaf edən və sönən mədəniyyətlərin yazısı olan oxşəkili (Küneform yazı) və bunun qaynağı sayılan daha qədim türk yazısı başa düşülür. Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkili yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb, onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur; habelə kənani, qədim sami və ya finikiya adı ilə xatırlanan yazıların da qaynağı sayılmışdır. Bu yazıdan Şərqi ibrani, hind, uyğur və dünənki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrusk, nəhayət bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır” (149, s. 9-10).

Zaman keçdikcə oxşəkili yazı xalqi-milli keyfiyyətlərlə zənginləşmiş, əsl əlifba şəklinə düşmüşdü. Beləliklə, həmin yazının bizdə - türk xalqlarında ikinci mühüm inkişaf mərhələsi yaranmışdı.

2) Əlifba – yazıya doğru inkişaf

a) Qlozel yazıları.

XX əsrin əvvəllərində “Orxon-Yenisey” kitabələrini tədqiq edərkən məşhur türkoşünas P.M.Meliorski heyrət içində demişdi: “Belə imlaya malik olan bir əlifba birdən-birə yaradılmır; onda, deməli, yazı türklərə nisbətən qədimlərdən artıq məlum idi və onlar bunun üzərində lazımı ciddi-cəhdlə məşq etmişdilər... Ümid etmək olar ki, Qərbi Türküstanda, habelə, bəlkə də Yeddisuda yeni bir yazı tapıldı, onda bu əlifbanın mənşəyi məsələsi daha artıq aydınlaşa bilər” (113, s. 46-47).

P.M.Meliorski bu fikri ona görə söyləmişdi ki, elmi tədqiqatlarda “Orxon-Yenisey” yazılarının tarixi bizim eramın əvvəllərindən

o yana getmirdi... Maraqlıdır, bu fikrin söyləndiyi vaxtdan az keçmiş Türkünstandan, Yeddisudan da uzaqlarda – Qərbdə yazılı kitabələr aşkar edildi.

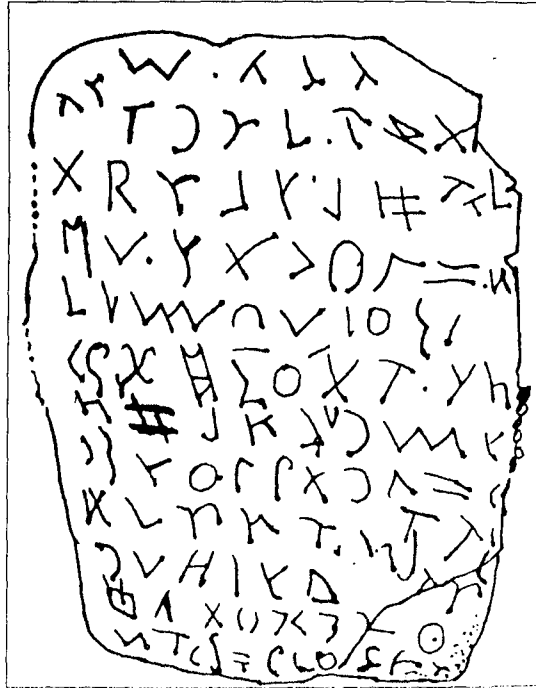
Alimin uzaqgörənliyi təsdiq olundu...

1924-cü ildə Fransanın Vichy bölgəsində bir ərazi – mülk sahibi 3 min parçadan ibarət olan kitabə aşkar etmişdi. “Qlozel” muzeyində saxlanılan bu kitabələrin oxunması problem olaraq qalırdı. M.ö. 2500-cü ilə aid edilən bu kitabələrin türk alimləri Xalq Tarcan və Kazım Mirşan tərəfindən oxunması və əlifbasının “öntürkçə” olduğu təsdiq edildi. 1993-cü ildə Sarbon Universitetində keçirilən “Əlifba yazının başlanğıcı və Qlozel kitabələri” adlı konfransda kitabədəki hərflərlə bağlı illər boyu davam edən mübahisələrə son qoyuldu. Kitabələrdəki hərflərin qarşılıqlı müqayisəsi, aralarındakı qabarıq bənzərliyin sübutu salondakı müxtəlif millətlərdən olan elm adamlarını inandırdı, verilən izahat, gətirilən dəlil və sübutlar böyük alqışa səbəb oldu.

Bu barədə məlumat-fikir və nəticələr “Dün-yaya ayna” adı altında Türkiyənin “Hürriyyət” qəzetində yayımlandı (155a, s. 15).

Burada verilən iki yazı nümunəsinə diqqət edək.

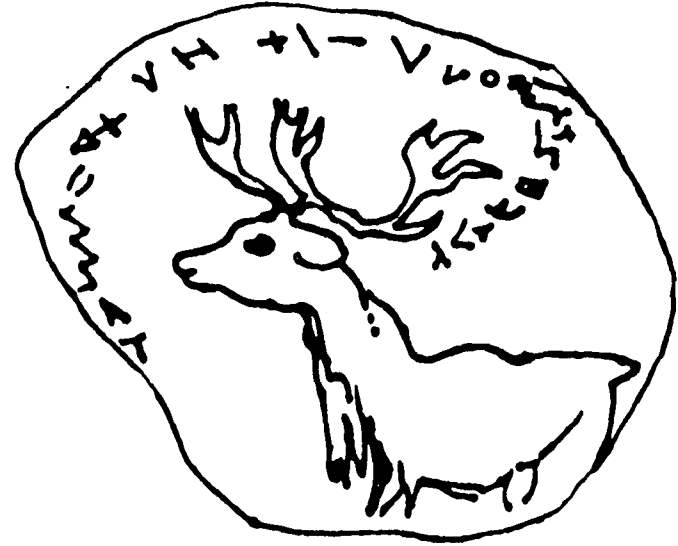
a) Saxsı lövhə üzərində yazı

Yazıların oxunması və tədqiqində xüsusi xidmətləri olan türk alimi Kazım Mirşan deyir: “Kitabələrdəki əlifba etrusk əlifbasına çox yaxındır. Etrusk əlifbası daha gec çağlara aid olan latın əlifbasını doğurmuşdur. Etrusk ilə heç bir bəğliliği olmayan Yunan əlifbasının da öntürklərə əsaslandığını bilirik. Finikiya və krill əlifbaları da xüsusi bir istisna təşkil etmir, bunun bir çox nümunələrini verən çoxlu kitabələr mövcuddur” (155a, s. 15).

b) “Keyik rəsmi üzərində yazı”

Yazı oxundu, öyrənilədi, onun “Yenisey-Orxon” yazısı, əlifbası ilə yazıldığı təsdiq olundu; türk yazısı nəinki Qərbi Türkünstanda, ondan da çox-çox uzaqlarda aşkar oldu: yazının 4500 il bundan əvvələ aid olduğu təsdiq edildi (155a, s. 15).

Yazının oxunuşu, məzmunu belə təsdiqləndi:
“Atəşə tapınaraq, tək Tanrını dərk etdilər”

“Hürriyyət” qəzetində qədim türk - “Yenisey-Orxon”la “Qlozel” əlifbasının müqayisəli təsdiq sxemi də verilib (155a, s. 15).

GLOZEL hərfləri					
Değişmeyen			Değişen		
Proto-Türkçe	Glazet		Proto-Türkçe	Glazet	
ʃ	A	ʃ	ʃ	us	E
J	B	J	X	o	Δ
ʒ	ç	ʒ	F	ok	K
ʃ	c	ʃ	Y	L	Λ, ^
ʃ	i	ʃ	ʃ	κ	ʃ
J	L	J	H	κ	H
ʃ	n	ʃ	ʃ	on	ʃ
o	B	O	Buradan:		H
ʃ	o	ʃ	ʃ	o	X
ʃ	P	ʃ	ʃ	or	R
i	S	i	Buradan:		R
ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ, T
ʃ	u	ʃ	ʃ	ʃ	ʃ
ʃ	z	ʃ, z	ʃ	ʃ	ʃ
			ʃ	v	ʃ, v
			ʃ	z	ʃ

“Yenisey-Orxon” əlifbası ilə bu kitabənin məzmunu, həm də “Avesta”nın leytmotivini – baş xəttini müəyyən etmiş oldu...

Əlifba dilə görə, ona uyğun yaradılır. Söz yox, “Yenisey-Orxon” əlifba yazısının mənşəyinin müəyyənləşməsi, bu əlifbanı icad etmiş olan xalqın və onun dilinin mənşəyinin aydınlaşması deməkdir.

Bütün bu alqışa layiq kəşf, açıqlamalar, elmi fikirlər məlum “Orxon-Yenisey” yazılarının məhz miladi tarixin məhsulu deyil, çox qədim dövrlərdən inkişaf edib gəldiyi

ni və təkmlil bir əlifba yazısı olduğunu sübut edir. Türkün – türk dili və yazısının əsl tarixinə işıq salır.

Yerin dərin qatlarında mühafizə edilib, müqəddəs torpağın qoyunda saxlanılan əvəzsiz incilər tapılmaqdadır, bu tapıntıların aşkarlanması davam edir...

3) “İssıq” yazısı

Türk yazısının, əlifbasının inkişaf tarixinin daha yeni bir dövrü, mərhələsi barədə söz demək, fikir söyləmək üçün 1970-ci illərdə “İssıq” yazısı da üzə çıxdı, aşkarlandı. Bu, artıq bütün mübahisələri kəsən bir tapıntı oldu.

1970-ci ildə Almata yaxınlığındakı İssıq qəsəbəsində aşkar edilən Kurqan-məzar tariximizə aid daha cəsarətli söz deməyə əsas verir.

Bu kurqan-məzardan son dərəcə dəyərli maddi-mədəniyyət xəzinəsi tapılıb. Bu xəzinə bəşər mədəniyyəti tarixinin miladdan öncəki yüzillikləri aydınlaşdıran, yeni səhifələrini açan əvəzsiz tapıntılardır.

“Türkün qızıl kitabı”nda (Bakı, “Yazıçı”, 1992) deyilir: “Məzarın içində tapılan əşyalar göz qamaşdırırdı. Hər şeydən öncə gözə çarpan işıl-ışıl parlayan altun bir geyim idi. Amma bu hər hansı bir altun geyim deyildi. Təclı başlığında quş şəkilləri və oxlar vardı. Belindəki kəmərinin solunda bir qəmə, sağında bir qılinc asılmışdı. Başlığın alın hissəsində qoç, maral və at şəkilləri görünürdü. Şəkillərə kəmərdə, gəmə qlafında və o biri əşyalarda da rast gəlinirdi. Başlığına corabından kəmərinə və silahlarına qədər hər şey saf qızıl idi. Maket yüzrlə üçbucaq formalı qızıl hissələrin qızıl saplarla birləşdirilməsindən meydana gətirilmişdi. Corabın çüzmə ilə dizsümüyü arasında qalan qismində yenə üçbucaq parçalar, çüzmədə isə dördbucaq qızıl parçalar vardı. Qızılları sayıblar: tam 4800 parça!..

Bu məzar kimindir? Qızıl geyim kimindir? Bu suallara cavab tapmaq üçün o biri əşyaları araşdırmağa başladılar. Altun geyimindən başqa tabaqlar, vazalar, ayna və daraq qabları, gümüş qaşıqlar və təbii ki, Altun geyimli adamın sümükləri də vardı” (58, s. 46).

Məlumat davam edir: “26 hərflilik və iki sətirlik yazı bir qədər sonra kurqanda tapılan bütün qızılları kölgədə buraxaraq tarixçinin gözündə bir işıq parladı. Türk tarixinin miladdan öncəki yüzilliklərini aydınlatdı” (58, s. 47).

Qədim türk əlifba yazısıdır.
2500 il yaşı var;
“Yenisey-Orxon” kitabələri də bu əlifba ilə yazılıb.

Oxunuşu:

Ağa sana uçuq.

Bez çök, bukun içrə azuk (olacaq)

“Elm adamları lazerlə yalnız” ulduzlararası məsafəni ölçmür, milyonlarca il öncədən qalan əşyaların yaşını belə tam dürüst təyin edə bilirlər. Lazerlə radio karbonik analiz aparıldı və kurqanın da, kurqandakı əşyaların da m.ö. 5-ci yüzilliyə aid olduqları anlaşıldı” (58, s. 47-48).

Bu mərhələdə əlifba yazı inkişaf edib təkmilləşib, necə deyirlər, öz milli-xəlfə məcrasına düşüb. Belə anlaşılır ki, yazıda özünəməxsusluğu əks etdirən keyfiyyətlər artıq ön plana çəkilib; ox (↓ ↑), süngü (|) üzərində düşünülüb; əlifba yazı daha artıq kəmilləşib, “Orxon-Yenisey” yazılarına daha yaxın və ya onun eyni olan əlifba şəklini alıb. Bunu “Gümüş cam üzərində yazı” tam təsdiq edir.

Həmin mətnə sözlərdəki hərflərin yazılış şəkillərinə nəzər salaraq; “Orxon-Yenisey”lə bəzi müqayisələr verək:

Mətnə 8 söz, 25 hərf - səs var.

1) ZK : ağa

K ğ. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: K K

Z a. Söz başında yazılmır, amma oxunur. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: Z

2) ZN : sənə (sənə).

- s. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: qahn səsidir. “Yenisey” yazılarında bu səs əksərən ş səs ilə növbələşir: Y Y

N - sağır nun. Sadəliyə doğru inkişaf edib dəyişilib. A.S.Amanjolav bu hərfin qədim yunanların n hərfinə uyğun gəldiyini qeyd edir.

Həmin hərf “Yenisey”də belədir: N N

Z a. Bu səs “ağa” sözündəki a-dır.

3) NY : uçuq

Y (o, u). “Yenisey”dəki o, u (Y Y) korpusuna uyğun gəlir.

K ç. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir, inkişaf edib bir qədər sadələşib: K K

N q. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: N N

4) XZ bez – yad, yağı.

Z yumşaq (incə) b-dir. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: Z Z

X yumşaq (incə) z-dir. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: X X

5) YK : çok.

K ç. uçuq // ocuq sözündəki ç-dir. “Orxon” yazılarında ç hərfinə uyğun gəlir: Y

Y - ö. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: Y Y

K k. Yumşaq (incə) k-dir. Bir qədər fərqlə “Yenisey”dəki hərfdir: K K

6) NYZ : bukun – qövm, xalq.

Z b. Qahn b-dir. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: Z

Y u. “Uçuq, ocuq sözündəki u-dur. “Yenisey”dəki o, u səslərinə uyğun gəlir: Y

K k. Qalın k-dir. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: K K

Y u. Yuxarıdakı u hərflərinin eynidir: Y

N n. Qədim yunanların n səsinə oxşarı var.

7) YZK : içrə.

K i. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: K

K ç. Çök sözündəki ç-dir; yuxarıdan bir çıxıntı əlavə ilə fərqlənir: K

K r. “Yenisey”dəki başaşağı çevrilmiş eyni korpus – hərfdir: K Y

Lakin iki çıxıntı əlavə ilə fərqlənir. Sadəliyə doğru inkişaf edib gəlib.

Y ə. “Yenisey”dəki eyni korpus – hərfdir: Y

Həm a, həm də ə oxunur.

8) YK : azık // azık // azuk, azuqə. Sözüün əvvəlindəki “a” səsi və ortadakı “ı” səsi buraxılıb.

K z. “Yenisey”dəki korpus – hərfdir: K

K k. “Yenisey”dəki korpus – hərfdir: K K Yuxarıda “çok” sözündə də işlənilib.

“Yenisey” yazılarından fərqli olaraq burada məlum hərflərə edilən bəzi çıxıntılar da qeyd edək. Bizcə bu, camda yazıya verilən bədii tondur; usta yazıya bir qədər bəzək vurmuşdur.

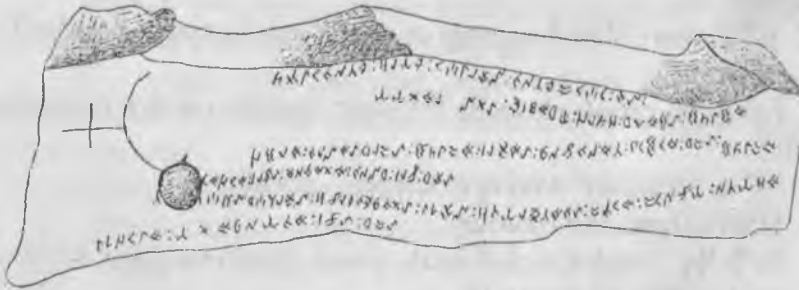
Mixi-oxşəkilli yazıdan “İssiq” yazısındanək çox vaxt keçib; bu yazı m.ö. V-IV əsrlərə aiddir, gümüş cam üzərində həkk olunub. Bu həkkətmə mədəniyyəti və “İssiq” kurqanından aşkar edilən digər maddi mədəniyyət tapıntıları təsdiq edir ki, m.ö. son minillik hər sahədə (əlifba, dil, maddi mədəniyyət, sənət) yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdur.

M.ö. son minillik tarixdə Sak hakimiyyəti və mədəniyyəti dövrü kimi məşhurdur. Sak // sakalar isə qədim güclü – qüdrətli türk tayfalarından idi...

4) “Orxon-Yenisey” yazıları

Bu mərhələ bizim eramın I-X əsrlərini əhatə edir. Türk əlifbasının yüksək inkişafı və süqutu dövrüdür. Bu yazı ilə zəngin ədəbiyyat yaranıb. “Gültəkin”, “Mogilyan xan” və “Tonyukuk” kitabələri məşhurdur. Bunlar qədim türk tarixinə aid qiymətli əsərlərdir.

“Yenisey” kitabələri “Orxon”dan daha qədim sayılır. Buna görə “Yenisey-Orxon” kitabələri demək daha doğrudur. Lakin “Orxon” kitabələri daha zəngin sayıldığından əksərən “Orxon” sözü əvvəldə deyilir..

Kızıl-Çiraa kitabəsi

Qədim Şumer yazılarında ox (𐎠 𐎡), “İssiq” və “Orxon-Yenisey” yazılarında isə ox (𐎠 𐎡) və süngü (𐎠) şəkilləri əsasdır, daha dürüst desək, əksər hərflər ox və süngü üzərində düşünülüb, tərtib ediləbdir. Ox da, süngü də qədim şumer-türk cəngavərlik rəmzidir. Ulu babalar qədim həyat tərzinin ən mühüm silahı olan ox və süngüdən və yaydan (𐎠 𐎡) məharətlə istifadə edib mənəvi bir silah - əlifba yaratmışlar. Bununla da əlifbada şumerlərin və ya türklərin mühüm xəlqi-milli keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır. Bu üstünlük dünya əlifbalarının heç birində müşahidə edilmir.

Diqqəti kamil “Orxon-Yenisey” əlifbasının bu keyfiyyətləri üzərinə yönəldək:

1) 𐎠 𐎡 (ox şəkli) – qədim şumer-türk həyat tərzinin mühüm silahı: kar, qalın k hərfi və ayrılıqda “ok” (ox) sözü hesab edilib, düşünülüb.

2) 𐎠 } (süngü, qılınc şəkli): qədim şumer-türk cəngavərlik rəmzi, silahı. Yumşaq, incə s (𐎠) və qalın s (𐎡) hərfləri hesab edilib, düşünülüb.

3) 𐎠 𐎡 (yay şəkli): şumer-türk həyat tərzinin ilk mühüm silahı: y hərfi və ayrılıqda “yay” sözü hesab edilib, düşünülüb.

4) 𐎠 𐎡 (çadır, alaçıq şəkli): qədim türk köçəri həyat tərzinin rəmzi. Qalın b hərfi hesab edilib, düşünülüb.

5) 𐎠 𐎡 𐎡 (böyrü üstə qoyulmuş çadır, alaçıq şəkli), köçməyə, başqa yerə yığışmağa hazırlıq rəmzi; m hərfi hesab edilib, düşünülüb.

6) 𐎠 𐎡 𐎡 (tam və yarımçıq ay şəkli): Qədim türklərin Aya tapınması rəmzi; nt // nd qoşa hərfi, diftonqu hesab edilib, düşünülüb və s.

“Orxon-Yenisey” əlifbası əslində qədim oxşəkilli Şumer yazı prinsipinə uyğunluq gözlənilərək tərtib edilib. Şumer yazısında bir işarənin müxtəlif ölçü və vəziyyətlərdə düzülüşü ilə hərflər, heca, söz alındığı kimi, burada hərflər əsasən süngü, yay, ox, çadır şəkilləri üzərində düşünülüb icad edilib, bu əşyalar müxtəlif vəziyyətlərdə götürülərək onlara bəzi hissəciklərin əlavəsi ilə yeni səsler – hərflər

4. DİNİN MƏNŞƏYİ.

ŞUMER-TÜRK MİFİK BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİ

Qədim dövr Şumer-türk ədəbi dünyasına daxil olub, çoxəhətliliyi türk bədii düşüncəsinin qaynaqlarına yön alaraq, dini-mifik təsəvvürlərə nəzər salaraq, ədəbiyyatımızın folklor və yazılı qolu üzrə mövcud kitabələrə diqqət edək, bu əsərləri bir-birinə bağlayan qaynaqlar, mənəvi tellər, dini-ədəbi bağlar və s. üzərinə gələk.

Türkün, türk xalqlarının soy-kökünü, mənşəyini müəyyən etmək, habelə bədii düşüncə, fikir tarixini yazıb əsl həqiqəti aşkar etmək üçün Şumer zəngin və tükənməz qaynaqdır, onu əsaslı şəkildə öyrənməliyik. Bunsuz tariximiz durulmaz, həmişə bulanlıq qalar.

1) “Kainatın və insanın yaranması haqqında”

ilk mifik təsəvvürlər

Hələ çox qədim zamanlardan bəşəriyyətin ən mühüm və çətin problemi sayılan “Kainatın və insanın yaranması” haqqında ilk mifik təsəvvür şumerlərlə bağlıdır: ilk söz, ilk mifik anlayış, məzmun şumerlərdə yaranıb, sonra digər xalqlara keçib, hallanıb, özünü müxtəlif rəvayətlər halında göstərmişdir.

Həmin mifik təsəvvürlər belədir:

“Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük okeanm dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış, əbədi mövcud olmuş və çox min-min illər ondan başqa heç nə olmamış...”

An və **Kinin** nikahından Enlil tanrı doğuldu...

Enlilin daha ilk ər-arvaddan bütün yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük tanrı və ilahənin ən ağıllısı və qüdrətliyi bütün kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyənləşdirməyə başladı. Tanrı və ilahələr böyüdü, evləndi, onların övladları törədi. Onlar üçün ən mötəbəri, ən yaxın dərk ediləni Göylər atası An və Torpaq anası Ki oldu. Onlar genişliyə çıxdılar və öz böyük qardaşları Enlildən kömək

dilədilər ki, hər gün yox, hər saat böyüsünlər və hamısı ən güclü və yenilməz olsunlar. Bununla Enlil böyük iş gördü. Mis bıçaqla o, Göy qübbəsini çərdi. Göy tanrısı An, inilti ilə öz arvadı ilahə Yer Ki-dən ayrıldı. Böyük dünyanın dağları gurultu ilə parçalandı. İlahə Yerin yatdığı yastı dairə onun ətrafını yuyan ilk yaranış Okeandan yuxarıda qaldı, dünyanın örtüyü nəhəng qalaylı yarımkürə isə havadan asılı qaldı.

İlk qoşa ər-arvad belə ayrıldı. Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi olaraq aralandı. Ulu An yuxarıda qalaylı Göy qübbəsində qalıb yaşadı və artıq heç vaxt aşağı öz arvadının yanına enmədi. Yerin sahibi Enlil oldu. O, Yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı və ilahələri yerləşdirdi. Göylə Yer arasında yaranmış çox böyük boşluq onlara təqdim olundu.

Enlilin azad etdiyi Yerin canı rahat oldu. Orda-burda hündür dağlar ucaldı və onların yamaclarından şiddətli sellər iz buraxdı. Arat torpaq otlar və ağaclar göyərdi. Tanrılar ailəsi çoxaldı və Enlilin rəhbərliyi ilə çox böyük sahənin əhalisi nizama salındı, Tanrı An isə yuxarıdan səssiz-səmirsiz öz övladları və nəvələrinə baxırdı.

Enlilin baş köməkçisi və məsləhətçisi onun qardaşı, tanrıların ən müdriki, hamını eşidən, əhali arasında və dünyanın bütün nöqtələrində nə hadisələr baş verdiyini bilən qardaşı Enki oldu. Enlil yeri idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları və ormanları, çayları və dənizləri öz hüdudsuz yaradıcılığı ilə yoluna qoydu...” (122, s. 24, 25).

Biz burada böyük bir parçanı verdik ki, nəzərləri bəzi anlara yönəldək, fikirlərə aydınlıq gətirək.

Məlum olur ki, “Yer kürəsinin havadan asılı qaldığı” fikrini, hələ təxminən 40-50 min il bundan öncə bizim Şumer əcdadlarımız söyləmişlər.

Məlum olur ki, “Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük okeanın dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış...”

Biz bu fikirlərin bir sıra xalqların dini və ədəbi-bədii yaradıcılığında eynilə təkrarını görəcəyik.

Belə anlaşılır ki, bütün canlı aləm ata Göylərlə ana Yerin, yəni **An-la Ki**-nin məhəbbətindən yaranmışdır. Mifdə deyilir ki, Tanrı Enlilin əli ilə Göy çətilmiş və “nikahlı” ər-arvad olan An və Ki ayrılıb biri yuxarıda – Səmada qalmış, digəri aşağı enmişdir. Amma ata An və ana Ki hər vaxt, hər an ruhən və “qəlbən” bağlı olur: Ata Göylər Ana Yeri himayə edir, öz şafqətini, məhəbbət və sevgisini ona bəxş edir: günəş şüaları ilə onu isidir, Su (bulud, yağış, qar) ilə, hava (yel, külək) ilə ona həyat verir, nəzərini ondan heç vaxt çəkmir. Bu dörd amil birlikdə kainata can verir, canlı aləmi: insan, heyvan və bitkilər aləmini doğur, törədir, yaşadır, möcüzələr yaradır...

Ulularımız – şumer əcdadlarımız bu vəhdətə, ata Göylərlə ana Torpağın bu əbədi sevgisinə, məhəbbətinə *Tenqri// denqri// tenri// tanrı* demişlər, göylərin qüdrəti, yəni doğuluş, yaranış adı vermişlər. Bu həqiqət bütün həqiqətlərin əzəlidir, dinin, elmin, fəlsəfənin ilkin çıxış nöqtəsi, başlanğıcıdır. Biz irəlidə bu fikirlərin bir çox xalqların dini görüşləri və ədəbi-bədii yaradıcılığında eynilə təkrarını, hətta eynilə tərcümə olunduğunu verəcəyik.

Bütün bunlar ümumilikdə Şumer-Babil dini-fəlsəfi ideologiyasının, inam və pərəstişlərinin əsası oldu, sonra gələn nəsillər – tayfalar, xalqlar bu yolu, bu istiqaməti ənənəvi olaraq davam və inkişaf etdirdi. Dünya xalqlarındakı bütün *allah* məzmunu və anlayışları da buradan çıxdı, buradan yarandı. Xalqlar bu ilk mənəvi xəzinədən çox şey götürdü, dəyişdirdi, təzələdi, “özünküləşdirdi”.

“Avesta”nın yaradıcısı və onun davamçıları da bu mənəvi xəzinədən bəhrələnməmişlər. Bu ənənələri doğma mənəvi miras kimi mənimsəmiş, yaşadıkları dövrü, insanların zəruri mənəvi ehtiyacları, istək və amalları yönündə döna-döna işləmiş, nəsillərə təqdim etmişlər. İnsanlığı yaşatmışlar, mümkün qədər insanları bəd əməllərdən, şər işlərdən çəkəndirmiş, qorumuş, düz yola, ədalətə, insafa, sülhə, dostluğa, eşqə, məhəbbətə, qayğıkeşliyə, ruhani yetkinliyə, elmə, şeirə-sənətə, əməyə, zəhmətə, halal peşayə, mərdliyə, qəhrəmanlığa və bu kimi yüksək insani keyfiyyətlərə çağırmışlar.

Bu mənada bəşər tarixində “Avesta”nın rolu əvəzsizdir, ilkindir

və onu heç bir dinlə, heç bir əsərlə müqayisə belə etmək olmaz.

Bəşəriyyətin ilkin inkişafı əksliklərin mübarizəsi, xeyir və şər qüvvələrin çarpışması ilə başlanır. Bu məsələnin kökü, əsası çox qədimlərə, yəni də Şumer-Babil miflərinə gedib çıxır.

Tədqiqatçılar qədim Şumerdə “İlk qızıl dövrü”, “Qızıl əsri”, “Sirlə əsr və onun puça çıxması”ndan söhbət açır, xeyirlə şərin necə yarandığı və bunun çox əzəli mifoloji kökləri barədə danışır, fikir söyləyirlər. S.N.Kramer yazır ki, “Klassik mifologiyada qızıl əsr dinclik, səadət əsri kimi təsvir olunur. O vaxt insanlar əziyyətin, qayğının nə olduğunu bilmirmişlər. Bir Şumer lövhəciyində ilk qızıl əsr haqqında ən qədim yazı saxlanılıb. Şumerlərin təsəvvürüncə qızıl əsr haqqında “Enmerkar və Aratta hökmdarı” epik dastanının IV fəslində, insanların həmişəlik itirdiyi, dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri təsvir edilib” (102, s. 250).

Q.D.Redder həmin lövhəcikdəki məzmunu nəsrə belə təqdim edir: “Lap çoxdan, çox yüzilliklər qabaq yer üzündə sülh və həmrəylik hökmran idi. Səncan ilan yox idi, zəhərli əqrəb olmamışdı. Düzlərdən ancaq vəhşi heyvanlardan qorxmadan öküzlər və ulaqlar dolaşır; otlaqlarda ancaq qoyunlar və keçilər oynayırdı, vəhşi heyvanlardan qorxu-zad yox idi. Onlar, naxırçı olmadan sakitcə otlayırdı, çünki heç yerdə yırtıcı şir, vəhşi qurd, zalım kaftar, yava it yox idi.

Bütün adamlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı. Qorxu və paxillıq yox idi. Heç bir adam başqasının nüfuzuna və malına həsəd aparmazdı. Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi: Onlarla qonşuluqda olan Şubur, Xanmaz, Ur torpağı və qərbə tərəf uzaqlara uzanan Martu ölkəsi bir-birilə düşmənçilik etmədən əmin-amanlıqda və dinclikdə yaşayırdılar. Əhalinin əziyyətsiz və zor işlətmədən yemək və geyim bolluğu vardı. İlahə Aşnan taxıl yetişdirirdi, böyük usta Uttu onlar üçün isti, ağappaq yun parça toxuyurdu. İnsanlar rahatlıq və bolluqda yaşayırdı, nəslini artırır, hamılıqla ev və qalalar ucaldır, vahid bir dildə Enlilin başçılığı ilə öz hakimiyyətini şöhrətləndirirdilər” (122, s. 38, 39).

Lakin tanrı-insan bu xoş günə, bu “qızıl əsri”nə dözmədi. Tanrılığa ucalan insan özünün yaratdığı bu xeyir işlərə, firavan həyata, insanın artımı, inkişafı və xoşbəxtliyinə darıldı. Onun daxilində paxıllıq, həsəd hissi yarandı. Bu hiss aşıb-daşdı, nəsə şər bir şey, pis bir əməl düşünməyə başladı. Nəticədə xeyiri də, şəri də o, özü yaratdı.

İnsanda baş qaldıran bu ikili xasiyyətə uyğun olaraq da əzəldən mif, daha dürüst desək, mifik təfəkkür, bu ikilik üzə çıxmış, izah və şərh edilmiş, insanın özünün öz başına bəla olduğu, qənim kəsildiyi fikri yaranmışdı.

Daha sonra “lövhəcik”də oxuyuruq: “Lakin müdriklik tanrısı Enki bu dərya ağılından azdı, insanlara nəzər saldı və gördü ki, onlar həddən çoxdur, son dərəcə güclüdür, ucaboyludur, hədsiz bacarıqlıdır, çalışqandır. Tanrıların müdriki vahiməyə düşdü və Enlil dedi: “Qorun, mənim qardaşım. Sənin itaətində olan insanların sayı artır və onlar yenilməz nəhənglərə çevrilir, onlar çox fədakar olur və fəallaşır, şəhərlər salır, qalalar ucaldır. Bax, hər halda, onlar bizimlə tən gəlməsin!”

Qüdrətli Enlil qorxuya düşdü və Enkidən soruşdu: “İnsan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı? İnsanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi?”

“Yox, belə eləmək yaramaz” – deyər Enki cavab verdi: “İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələrilə məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır. Amma onların sayını azaltmalı, cəsarətli niyyətlərinə mane olmalı, yoxsulluğa çəkməli, onları qorxuzmalı ki, onlar özlərini tanrılara tay tutmasınlar!”, “Bunu necə etməli?” – deyər Enlil soruşdu və ona ağıllı Enki cavab verdi: “Vəhşi heyvanlar yaradaq ki, insanların məhv etsin və onların sayını azaltsın. Yərə bərk isti və aegöz çəyirtkə göndərək ki, acliq düşsün və yerdə ölənlərin sayı artsın. Qəddar İrranı insan əleyhinə silahlandırmaq. Qoy o, insanlığa altmış cür xəstəlik yoluxdursun. Onda insanlar azalacaq və onlarla hesablaşmaq asan olacaq. İnsanları bir-birinə savaşıdırmaq; qoy qardaş-qardaşla, qonşu-qonşu ilə vuruşsun, qoy tayfa-tayfa əleyhinə, xalq-xalq əleyhinə qalxınsın və onda insanlar azalacaq, onlar ram

ediləcək və bizim qarşımızda titrəyəcəklər” (122, s. 38, 39).

Belə də olur. Tanrı Enlil müdrik Enkinin məsləhətini eşidir, ona əməl edir. İnsanlığa, xeyir işlərə, əməl və istəklərə qarşı pis işlər, şər qüvvələr yaradılır, xoşbəxtliyin qarşısını bədbəxtlik kəsir, işıqlı, xeyirxah qəlbləri qara, xəbis qəblər hədələyir. Dincliyi, əmin-amanlığı vuruşlar, müharibələr pozur, rahat, firavan həyat daimi narahatlıq və yoxsulluğa çevrilir...

Beləliklə, xeyirlə şərin əzəli mübarizəsi başlanır və əbədiləşir. Xeyir qüvvələr, işıqlı, aqıl başlar həmişə üstünlük qazanmağa çalışsa da, ədaləti, düzlüyü bərpa etməyə cəhd göstərsə də, şər qüvvələr, qara başlar, bədxah niyyətlər ona mane olur. Bu artıq həyatın əbədi qanununa çevrilir. Həyat bu yöndə davam edir. S.N.Kramerin sözü ilə desək, “İndi insanların həmişəlik itirdiyi dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri” puç olur, keçmişdə qalır.

“Kainatın və insanın yaranması haqqında” mifin haçan yarandığını qəti müəyyən etmək, hətta təxmin etmək belə mümkün deyil. 30, 40 min ilmi? 50 min ilmi? Bəlkə də milyon il!.. Əgər müasir elm Yerin yaranma tarixini 5 milyard il təxmin edir, hesablayırsa, xatırlanan mifin tarixi nə qədər olmalıdır? İnsanın tarixi nə qədərdir?

Fakt budur ki, qədim insan, əcdadlarımız haçan olur-olsun, dünyanın bu bəşəri problemi barədə düşünmüş və öz sözünü də demişdir. Hər halda, olum, ölüm, şər, pislik, paxıllıq, həsəd və b. insani keyfiyyətlərin Tanrılar tərəfindən – Göylərdən gəldiyi və insana verildiyi təsəvvürü yaranmışdır. Və doğrudan da, ilk Tanrı-insanlar – Enlil və Enki qardaşları istədikləri kimi də həyat öz məcrasma salınıb. Bəşər tarixi boyu, yəqin ki, milyon illər onlar insanların öz qarşılarmda “ütrəməsinə” nail olmuşlar. Təsədüfi deyil ki, bu gün belə biz (və dünyanın digər xalqları da) mifdə ərz olunan məzmunu uyğun olaraq bəd hadisələr, müsibətlər və s. önündə, təbii olaraq, üzümüzü göyə tutur və Tanrıdan imdad diləyirik: “Ulu Tanrı, bizim dadımıza çat!”, “Allah, sən özün kömək ol!”, “Tanrının işidir”, “Uca Göylər rəhm elə!” və b. yalvarış diləkləri bu məntiqə uyğun olaraq yaranıb...

Nə etmək olar?! İnsanlığın taleyi belə imiş.

Belə gəlib, belə də gedir.

Kainatın, insanlığın yaranması, ilkin idarə olunma, ilkin inkişaf, xeyir və şər qüvvələrin ortaya çıxması və bunun başdan – binadan tanrıların işi olduğu barədə qədim Şumer-Babil təsəvvürləri dini, mifik-əfsanəvi olsa belə, düşündürür, az-çox ağıla batır, həqiqətə uyğun gəlir. Etiraf edək ki, müasir elm, hələlik bundan irəli gedə bilməmiş, fikir söyləməmişdir.

Bunu inkar etmək olmaz ki, bu əzəli fikir, ideya, inkişafın bu qoşa əkslikləri dünya modelinə çevrilmişdir. Beləcə də “Avesta”ya və bütün dinlərə düşmüşdür.

2) Qədim Şumer mifik təsəvvürlərinin dünyəvi-təsir dairəsi

Qərbin məşhur müqəddəs dini kitabı “Bibliya” ilə qədim Şumer dini-mifik fikirlərində maraqlı paralellər müşahidə olunur. Bu elə-belə deyil. Qaynaq bir, başlanğıc birdir. “Bibliya”da “Kainatın və insanın yaranması” kimi ciddi məsələdə əksini tapan bir sıra mühüm müddəalar, ilahi-dini məzmun – rəvayət və söhbətlər məhz Şumer qaynaqlarından gəlir. Açıq-aşkar sezilir ki, bəzi redaktələr, artırılma-əksiltmələr, ad dəyişmələri və s. nəzərə alınmaqla, ilk qaynaq şumer mifləridir.

a) Şumer-Bibliya paralelləri

Şumer miflərində deyilir: “Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuşdur” (122, s. 23).

“Bibliya” hekayələrində deyilir: “Əvvəlcə, Yer biçimsiz halda adamsız və boş imiş və əbədi qaranlığa dahılmış, hər tərəf ancaq su ilə örtülübmüş” (100, s. 19).

“Bibliya” bu fikri haradan almış, haradan götürmüş olur-olsun, ilkin qaynaq, başlanğıc Şumer mifləridir. Məsələ özü-özlüyündə ciddi

araşdırmaya möhtacdır.

Çox sonrakı dövrlərin dini kitabı “Bibliya”da ilk insan ər-arvad olan Adəm və Həvvadan danışılır, onlar barədə maraqlı hekayələr söylənilir. Bu məzmunun, bu fikirlərin tarixi isə daha qədimdir. Qədimliyi dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da, Şumer miflərində bu barədə geniş məlumat var. Bəşəriyyətin ən qədim eposu sayılan “Bilqamis”da bu model var. Tarixi isə dəqiq məlumdur: m.ö. III minillik. Deməli bu məzmun “Bilqamis”dan da çox qabaq mövcud imiş ki, ənənəvi olaraq, şifahi şəkildə yaddaşlarda yaşayıb, gəlib dastana düşüb, oradan da “Bibliya”ya keçib, dünya modelinə çevrilib.

Şumer miflərində ilk Tanrı-insan An və Ki cütü ər-arvaddır. An və Ki Göy və Yer təmsalında təsəvvür olunur, bəşəriyyətin ilk ata və anası, bütün canlı aləmin səbəbkarı, yaradıcısıdır. Adəm ata və Həvva ana buradandır, model birdir.

Bəşəriyyət – insanlıq məhz bu ulu ata və anadan başlayır. Bu ata və ananın, yəni Göy və Yer məhəbbətindən, ata Göylərin (od – günəş, hava – külək, yel, yağış – su, qar) və ana torpağın qovuşmasından yaranıb. Ümumən canlı varlıq (heyvanat və nəbatat) da bu məhəbbətdən ayrı mövcud deyildir...

Şumer miflərində deyilir: “An və Ki-nin nikahından Enlil və Enki tanrıları doğuldu. Enlilin baş köməkçisi qardaşı Enki oldu... Enlil torpağı idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları, ormanları, çayları və dənizləri öz yoluna qoydu” (122, s. 23).

“Bibliya” hekayələrində deyilir: “Adəm və Həvvanın iki oğlu oldu: böyüyü Qabil, kiçiyi Habil. Habil qoyun otardı. Qabil torpaq becərdi” (100, s. 21).

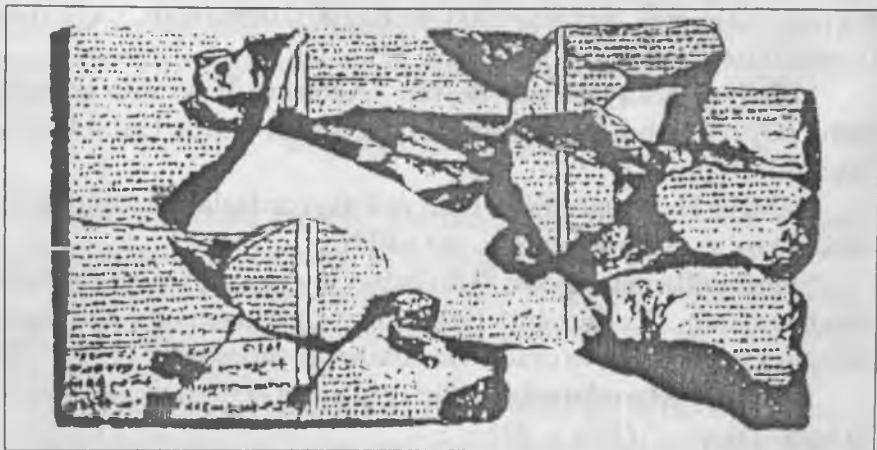
Qabil və Habil qardaşları Enlil və Enki qardaşları məzmunudur, model birdir, tərcümə olunub, əxz edilib.

Şumer miflərində deyilir: “Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi aralandı... Yer sahibi Enlil oldu. O, yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı ilahələri yerləşdirdi” (122, s. 35).

“Bibliya” hekayələrində deyilir: “Adəm və Həvvanın nəslə tədris-ələ yerə yerləşdi...” (100, s. 22).

Bu paralellərin nə demək olduğu aydındır: ilk qaynaq, çıxış nöqtəsi Şumer mifləridir. Model Şumerdən götürülüb. Bunu görməmək mümkün deyil. Alimlər buna inanır, onu obyektiv şəkildə şərh edir, məlum həqiqəti dönə-dönə təsdiq edir. Bu həqiqətlərdən biri “Bilqamis”da mühüm hadisə kimi verilən “Nuhun tufanı” və onun Şumer qaynaqları ilə bağlı olması məsələsidir. Bu münasibətlə Z.Kosidovski maraqlı bir hadisəni xatırladır. Belə ki, ingilis alimi Core Smit Nineviyadan göndərilmiş və Britaniya muzeyində saxlanılan şumer yazı lövhələrini araşdırarkən təəccüb qarşısında qalır: “Lövhələri oxuduqda öz gözüənə inanmır, orada tufan barədə söhbətə dair fraqmentlər tapır. O, dərhal onları çap etdirir. Riyakar ingilis viktorinaları tərəfindən isə ona qarşı etiraz dalğası qalxır. Bu mənada ki, “Bibliya” müqəddəsdir, ilahi kitabdır; onlar bu fikirlə razılaşa bilmirlər ki, Nuhun tarixi mifli şumerlərdən götürülüb. Onların rəyincə, o şey ki, onu Smit oxuyub, bu daha çox təsadüfi oxşarlığın təfsilatı ola bilər” (100, s. 32-33).

1885-ci ildə C.Smitin aydınlaşdırdığı lövhə: ümumdünya tufanı tarixinin bir hadisəsi olan “Bilqamis” dastanı yazılmış 12 lövhədən biri (Aşurbanipahn kitabxanası)
Lakin Smit təslim olmur. Babilistana yola düşür və onun fikrini

tamamilə təsdiq edən, məlum hekayənin çatışmayan hissələrini də əldə edir.

Göründüyü kimi, “Bibliya”nın əsas məzmunu, dini məsələlərin qoyuluşu və şərhində “Şumer mədəniyyəti varisliyi” mühüm rol oynamışdır. Burada ingilis viktorinalarının etiraz dalğası da təbii görünür. Nuh (Noy) tufan zamanı böyük fədakarlıqlar göstərmiş. Bu tanrı-insanın adı “Bilqamis” dastanında Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı (m) şəklində xatırlanır.

b) “Bilqamis” - “Bibliya” paralelləri

“Bilqamis”da:

Dəhşətli leysan-tufan gözlənilməyindən xeyirxahlıq Tanrısı Eyanın göstərişi ilə Ubar Tutunun oğlu var-dövlətindən, mal-mülkündən, ev-əşiyindən əl çəkib gəmi düzəltdi, ən vacib olan şeyləri və külfətini, nəslini gəmiyə yığdı xilas etdi. Tanrılar isə Göyə qalxıb Anunun səmasına köçdülər.

*Altı gün, yeddi gecə dəli küləklər əsdi,
Tufanlar yer üzünü daşqınlara bürüdü
Bu cürə qovğa ilə gəlib yeddi gün keçdi
Daşqın tamam dayandı, qasırgılar sovuşdu.
Mən nəfəslimi açdım, üzümə işıq düşdü
Baxdım sakit dənizə, gördüm qəzəbi söniüb
Bütün həşəriyyətsə, tamam torpağa dönüb...”*

(4, XI 1. 127-130a)

“Bibliya”da:

Tanrının göstərişi ilə Nuh//Noy gəmi düzəltdi və onun çat və yırtıqlarını çöldən və içəridən qatranladı... Nuh heyvanları və hər növ yeyinti ilə birgə ailəsini gəmiyə yığdı. Yeddi gündən sonra yağış tökdü, qırx gün, qırx gecə davam etdi... Bütün canlılar: insanlar, heyvanlar məhv oldu” (100, s. 22).

Hər iki kitabədə - həm “Bilqamis” dastanında, həm də

“Bibliya”da hətta bəzi detallar da bir-birinə uyğun gəlir. Məs.:

“Bilqamis”da:

*“Sahəsi bir hektarı üçdə biri olardı,
Yanların hündürlüyü düz iyirmi dirsək,
Üst yanların hərəsi, ayrdıqda tək-tək,
Olardı nə az, nə çox, düz yüz iyirmi dirsək...”*

(4, XI 1. 50)

“Bibliya”da:

“Gəminin uzunluğu üç yüz, eni əlli dirsək, hündürlüyü otuz dirsək idi...” (100, s. 22).

“Bilqamis”da:

Gəmini “clin ərənləri”, “Güclülər”, “Uşaqlar” iməciliklə qurur, düzəldir:

*“Mən hiyara çağırtdım elin ərənlərini,
Evlərimi sökdülər, hasarı dağıtdılar.
Uşaqlar da işləyir, qatran daşıyırdılar,
Güclülər ağır yükü çəkib aparırdılar.
Beşcə günün içində mən banı düzəltirdim”*

(4, XI 1. 50)

“Bibliya”da:

“Gəmini Nuhun oğlanları (üç oğlu) qurur düzəldir” (100, s. 23).

“Bilqamis”da:

Tufan yatıb yağış kəsildəndən sonra Ubar Tutunun oğlu Dədə selin-suyun nə qədər qalxdığını, su basmayan torpaq sahəsi olub-olmadığını yoxlamaq üçün gəmidən göyə göyərçin, qaranquş və quzğun buraxır ki, görək qonmağa yer varmı?

“Yeddinci gün gələndə

*Mən göyərçin çıxarıb onu buraxdım göyə,
Göyərçin uçdu, uçdu, gedib döndü geriyə.
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı.
Qaranquşu çıxarıb, onu buraxdım göyə,
Qaranquş uçdu, uçdu, gedib döndü geriyə.
Qonmağa yer tapmadı, bir də geri qayıtdı.
Mən quzğunu çıxarıb, onu buraxdım göyə,
Quzğun yol gedib tapdı suyu çəkilməmiş yeri,
Orda yedi, qıtladı, daha dönmədi geri”*

(4, XI 1. 40)

“Bibliya”da:

Eynilə bu səhnə təkrar olunur, “qonmağa yer tapacaqmı?” – deyərək Nuh göyə qarğa və göyərçin buraxır: “Nuh qırx gün gözlədi, sonra pəncərədən qarğanı buraxdı ki, bilsin görək o, quru yer tapacaqmı, amma quş dincəlməyə yer tapmayıb tezliklə qayıtdı. Yeddi gündən sonra o yenidən onu buraxdı və onda axşamüstü dimdiyində zeytun budağı ilə qayıtdı. Bu o demək idi ki, torpaqda, hardasa artıq quru açılır. Nuh yenə yeddi gün gözlədi və üçüncü dəfə göyərçini buraxdı, bu dəfə o qayıtmadı, demək artıq torpaq quruyub” (100, s. 22).

“Bilqamis”da:

Ubar Tutunun oğlu Dədə tanrılara minnətdarlıq hissilə qurban kəsir, göylərə tərif deyir ki, “çox şükür, mən insanlığı xilas edə bildim”:

*“Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə qurban verdim.
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim”.*

(4, XI 1. 140)

“Bibliya”da:

“Nuh gəmidən çölə çıxdı və sədəgah düzəltdi, xilas olduğuna görə, tanrısına qurban kəsdi” (100, s. 23) və h.b.

Bu paralellərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin deyilənlər də hər şeyi təsdiq edir. Buna görə də S.N.Kramer yazır: “Bilqamis”da tufan barədə qədim yəhudi müəlliflərinin yaratdığı hekayə orijinal rəvayət deyildir. Core Smitin “Bilqamis” eposunda onun XI lövhəsini dəqiqləşdirdiyi də bizə məlumdur. Bununla yanaşı, tufan barədə Babil mifinin özü də əslində ilk Şumer qaynağından götürülmədir” (102, s. 175).

Şumer mədəniyyəti haqqında, alman alimi F.Deliçin bu fikri də maraqlıdır, yada salaq: “Babilistan ərazisindəki qazıntılar bizə Assuriya sivilizasiyasının IV minilliyə, yəni o vaxta qədər bu ölkənin gözlənilməyən, ağıla belə sığmayan yetkin incəsənəti və mədəniyyəti – Assuriya sivilizasiyasının əsaslarını aşkar etdi. Biz başa düşdük ki, tarixin dərinliyi hind-kerman və səmit-xalqlarında deyil, şumerlərdə - böyük Babil mədəniyyətinin yaradıcılarındanır”: “Şumer ali kahininin Berlin muzeyində saxlanılan, yaxşı qalmış başının təsvirini, bəlkə də bəşər nəslinin ilk çağının nəcib nümayəndəsi hesab etmək olar” (85, s. 10).

Xalqımız qan yaddaşında hələ çox qədim zamanlardan “Nuh Peyğəmbər”, “Nuhun tufanı”, “Nuhun gəmisini” anlayışları var. İndinin özündə Naxçıvan ərazisində “Gəmi qaya” adlı bir dağ yad edilir. Bunlar çox söz deyir və bu məzmunun, bu təsəvvürün bizim üçün doğma olduğuna, məhz Şumer əcdadlarımızdan keçib gəldiyinə şübhə yeri qoymur, inam oyadır.

5. ŞUMER-TÜRK ƏDƏBİ MÜHİTİ

Tədqiqatlarda zəngin kitabələr, mətnlər əsasda göstərilir və təsdiq edilir ki, miladdan öncə, ən azı üç-dörd min il əvvəlki Şumerdə güclü mədəniyyət olub, elm, ədəbi ənənə olubdur. Şumerdə məktəblər, sistemli oxu mətnləri, sabit dərslilər, müəllimlər, mirzələr, xəttatlar olub. Şumerdə zəngin “kitabxana” və orada gil lövhələrdən ibarət “kitablar”, yüzlərcə müxtəlif növ kitabələr, ədəbi və elmi əsərlər vardı, rəsm və Şumer dili müəllimləri fəaliyyət göstərirdi, yaxşı işlənmiş şumer dilinin qrammatika kitablarından istifadə edilirdi: elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid dərslər vəsaitləri, proqramlar yaradılmışdı, ədəbiyyat təmayüllü proqramlara isə xüsusi diqqət yetirilirdi və s. Bir sözlə, ümumilikdə qədim Şumer və Babilistan güclü ədəbiyyat, elm, təhsil və sənətin inkişafına görə, bəşər mədəniyyətinin beşiyi, “tarixin başlanğıcı” sayılır.

S.N.Kramer yazır ki, “Yəhudilərin “Tövrat”ından, yunanların “İlliada” və “Odiseya”sından min illərəcən Şumerdə miflər, dastanlar, ilahilər, ağılar, atalar sözləri kolleksiyaları, məsəllər və hekayələrdən ibarət zəngin və inkişaf etmiş bir ədəbiyyat olmuşdur. Uzun zamandan bəri unudulmuş bu əski ədəbiyyatın inkar edilməsi və bərpası barədə düşünmək yada belə düşməmiş, bu heç də həqiqətə zidd sayılmamışdır” (155a, s. XVII). “Məhz burada çar hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması və xalq şurası haqlarının tanınması kimi demokratik hökumət yaratmaq yolunda ilk addım atılmışdı” (102, s. 41).

Tədqiqatçılar qəti qənaətə gəliblər ki, Şumerin mərkəzi “Urukda, Babilistanın cənubunda Şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun döənə-döənə xatırlanan dini və ədəbi mətnlər və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir; bunu digər, Şumer “hökmdarlarının siyahısı”nda xatırlanan tarixi ənənələr də təlqin edir” (118, s. 49).

1) İlk ədəbi-bədii biçimlər

Qədim Şumerdə həyatın, ailə-məişətin müxtəlif sahələrinə aid, müxtəlif səmtdən deyilmiş atalar sözləri, zərb-məsəllər, ağılar, bədii ifadə şəkilləri və s. var. Bunlar o xalqın aqlını, zəkasını, dərrakəsini, bədii düşüncəsini müəyyən edən söz inciləridir. Təkcə bu kəlamlar, onların ruhu, məzmunu bizə yaxın, doğma olduğunu təsdiq edir. Qoy bu kəlamların başqa xalqlar, tayfalar da özlərinə yaxınlığı duysun, “mənimkidir” desin. Amma bunlardakı, hiss, duyğu, mənəvi aləm bizə daha yaxın görünür.

Bu kəlamlar barədə S.N.Kramer də öz sözünü deyir (102, s. 126-133). Biz bunları yenidən tədqiqatə cəlb edirik.

Xalq yaradıcılığının bu incilərini ümumi şəkildə “xalq kəlamları” adı altında tədqiq edək, görək bu günümüzə necə səsləşir, bədii düşüncəmizlə nə dərəcədə qovuşur və doğmalığımızı təsdiq edir.

a) Ağı bədii yaradıcılıq növü

Ağı ali insani duyğudur. Ürəkdən, qəlbin dərinliklərindən gələn ağrının, kədərin, dərdin-ələmin, hissini-duyğunun sözlə ifadəsidir: dillə göz yaşlarının vəhdətindən yaranır; daxildən gələn yangını, odulovu göz yaşları söndürür, ağı şeir növü alınır. Və ürək sakitləşir.

Ağı insanlıqla birgə yaranıb, amma bizə şumerlərlə gəlib çatıb, dastanları bəzəyən kədərli və təsirli şeir parçaları şəklində özünü göstərüb.

“Bilqamıs” dastanında iki ağı deyilir.

Birinci ağı Bilqamısın öz dilindəndir.

Dostu Enkidünün ölüsü üstündə deyilir. İki hissədən ibarət uzun “dildemə”dir, 50-52 misradır. Əvvəlinci hissədə Enkidünün doğulması, keçib gəldiyi həyat yolu, bütün çətin, keşməkeşli mübarizə və qələbə səhnələri yığcam şəkildə xatırlanır. Ağı dastanda bədii cəhətdən çox təsirli işlənib. Bunun özü dastanın içində yeni və orijinal yolla deyilmiş bir dastan təsiri bağışlayır. Bilqamıs kədərli bir dillə, hüznə və hönkürtü ilə söyləyir ki, Enkidünün ölümünə hamı yas

tutub ağlayır, bu ölümə dağ-daş da susa bilmir, göz yaş tökür:

*“Sidr meşəsindəki sən saldığın ciğrələr,
Gecə-gündüz aramsız sənə dalınca ağlar.
Daş hasarlı Urnkda ağsaqqallar ağlayar,
Arxamızca göz dikib, qol açanlar ağlayar*

(4, VIII, L. I. 3-10).

Və ya:

*“Qardaşların ağlayar, bacı kimi hay salar,
Yaslara batar tamam, nalə çəkib saç yolar!..
Enkidüyə ağlayıb sıxacağam gözlərimi.
İndi mənə eşidin, ey ərənlər, eşidin!”*

(4, VIII, L. I, 1-36)

Ağda, demək olar, Enkidünün bütün həyat yolu verilir, ölkə nüfuzlu, böyük bir qəhrəmanı itirib. Bu məzmunun göz yaşlarının təsir gücünü qat-qat artırır. Ağının nə qədər bədii, təsirli ifadəli dillə deyildiyi, söyləndiyi göz önündədir.

Ağının ikinci hissəsi üç bənddir, Bilqamısın öz göz yaşlarının öz sarsıntı və ah-nalələrinin tərənnümüdür, yüksək bədii tonda deyilib, ifadə olunub. Bu isə qədim insanın ulularımızın aqlını, zəkasını, yüksək bədii düşüncə tərzini, hissini, duyğusunu nümayiş etdirir:

*“Ey hasarlı Urukun qocaları, eşidin!
Dostum Enkidü üçün mən göz yaş tökürəm,
Ağıçı arvadlar tək hay salıb hönküürəm:
Ağır, güclü baltamı, dayağımı, arxamı,
Əyilməz xəncərimi, dözümlü qalxanımı,
Bayram hüvünəyimi, cəlalət paltarımı –
Şər iblis, yağı ihlis mənə əlimdən aldı!..”*

(4, VIII, I., 1-7)

Göründüyü kimi, Bilqamıs dostunu özündən artıq hesab edir, ona olduqca yüksək qiymət verir; onu özünün “ağır, güclü baltası”, “dayağı, arxası”, “əyilməz xəncər”, “dözümlü qalxanı”, hətta “bayram bürüncəyi, paltarı” sayır. Bu, qəhrəman hökmdarın öz silahdaşına, məsləkdaşına, döyüş yoldaşına ürəyindən gələn məhəbbətin izharıdır.

Sonra dost qaygısı, əzizləmə gəlir; bundan ancaq dörd misra qalıb, iyirmiyədək misra pozulub:

*“Dostum, sənə mən elə başdaşı düzəldəcəm,
Beləsini heç bir kəs dostuna düzəltməyib.
Saçı lacivərd, altı daşdan hörüləcək,
Üzü əhəngdən, özü altunludan yonulacaq...”*

(4, VIII, L., 1-10 və 20-25)

Bilqamısın dilindən deyilən ağrı həm bütövlükdə bir, həm də ayrı-ayrılıqda iki ağrı götürmək olar, ağrının ruhu da, fikir yönü və ifadə biçimi də ondan təxminən iki min il sonra Alp Ər-Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağılara uyğun gəlir. Burada təkcə hecaların sayı fərqlidir. Alp Ərin ölümünə ağılar sinələrdə dördlüklə, 7 heca ilə həkk olunub, bu ölçüdə klassik şəkllə düşüb, əbədi həyat qazanıb. Bilqamısın dediyi ağılar dastanın mətni ilə birgə dildən-dilə, tərcümədən-tərcüməyə keçib, bununla belə, Azərbaycanca tərcümədə hecaların sayı (14) gözlənilib qalıb və s.

Bilqamısın “Ağıcı arvadlar tək hay sahib hönkürürəm” deməsi maraqlıdır. Belə anlaşılır ki, yas saxlamaq, ölü üstündə ağrı demək, ağrı deyən usta, ayrıca ağıcı qadınların olması çox qədim tarixə malikdir, bu ağrı demək bir ənənə şəklini almışdır. Bu, bu gün də var. Əslində isə “ağrı deyib hay salmaq” qadınlara məxsus işdir. Lakin dostu Enkidünün anası yoxdur. Buna görə, ona Bilqamıs özü yas saxlayır, hay salır, ağrı deyir.

“Bilqamıs” dastanında ikinci ağrı məleykə İştari dilindəndir. Dastanda təsvir olunur ki, “Ümumdünya daşqını” kimi məşhur olan fəlakətə bəis tanrılar özləri olublar, onların “məşvərəti” və istəyi ilə

törədilib. Bunu bir sırr, sehrli söz kimi Dədə Utnapiştı Bilqamısə danışır. Çox maraqlıdır ki, məleykə İştari də bu “məşvərətdə” iştirak edibmiş, o da bu fəlakətə razılıq verib, amma sonra peşman olub və bu “ağrı” deyib:

*O tanrılar xanımı, o gözəl səslə İştari,
Ağrı çəkən qadın tək, haray salıb qışqırdı:
“Kəş ki, həmin o günə daş yağaydı göylərdən
Tanrı məşvərətində bu cür qəvarım nəydi?
Mən ilk dəfə yamanlıq etmək fikrinə düşdüm,
İnsanlarıma ölüm davasını mən seçdim.
Onunçünmü törəyib, çoxaldıram ki, onlar
Balıq kimi sulara, dənizlərə dolsundar?!”*

(4, XI L., 116-120)

“Ümumdünya daşqını” elə ağır fəlakətlə nəticələnir ki, tanrılar özləri də çaşıb qalır, vahiməyə düşür, “Qalxıb göyə, Anunun səməsməyə köçürülər”, peşmançılıq çəkib onlar da ağrı deməli olurlar:

*“Annunak tanrıları ağlayır için-için:
Tanrılar ram olublar, ağrı deyirlər hər gün”*

(4, XI L., 125-126)

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında ağrı janrının tarixi çox qədimdir. Miladdan öncəki son minillikdə, xüsusilə, VII-VI yüzilliklərdə bu janrın daha kamilləşdi, klassik dövrü olmuşdu. Bunu Alp Ər-Tonqanın ölümünə deyilib dillərdə gəzən ağrıların məzmununu, bədii-estetik gözəlliyi, ana türk dilində qalıya, bölgü, üslub xüsusiyyətləri və s. təsdiq edir...

“Dədə Qorqud kitabı”nda Dirsə xanın arvadı və Qazan xanın arvadı Burla xatunun oğul nigarançılığı, ölüm-itim qorxusu ilə orlalarına üzünü tutub dediyi şeirlər də ağrı tonludur. Bu şeirlərdə qədimdən gələn matəm ruhu, matəm havası var.

Dirsə xanın xatını:

*“Könül verib sevdiğim, a Dirsə xan!
“Qalqubanı yerindən uru turdın!
Yalısqara Qazlıq atın bütünü bindin,
Köksü gözəl qaba tağa avaya çıqdm,
İki vardın, bir kəliürsən, yavrım qanı?
Qara kərdanda bulduğum oğul qanı?
Çıqsun hənəm gor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrir,
Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım, yaman sızlar.
Sarı yılan soqmadım ağca tənim qalqub şişər,
Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar...
Yalnız oğul xəbərini, a Dirsə xan, degil mana!..
Qara başım qurban olsun bugün sana!”*

(Dr. 24-25)

Burla xatun ana:

*“Bək yigidim Qazan!
Qalqubanı yerindən uru turdın!
Oğlunla yelisi qara Qazlıq atın bütünü bindin.
Boynu uzun bədəvi keyikin alub yıqdm
Sən atun yüklətdin, keri döndün,
İki vardın, bir kəliürsən, yavrım qanı?
Qara kərdanda bulduğum oğlum qanı?
Bir bəküm görünməz, bağrım yanar...
Yalnız oğul xəbərini, Qazan, dekil mana!
Deməz olursan, yana – köynə qargaram, Qazan sana!”*

(Dr. 136-137)

İnsan oğlunun ölümünə yas saxlamaqla bağlı yaranan matəm nəğmələri – ağı dediyimiz janr bizə, hələlik “Bilqamis” dastanından qalıb, tarixən inkişaf edib gəlir. Bu gün də elə, matəm məclislərində qadınlar – bizim analar “dil deyər”, “hay salar”, məclisi aparırlar. Məgər bu Bilqamisın yaşadığı dövrlə bu gün arasındakı qırılmaz

əlaqə, mənəvi bağlılıq deyilmi?!

Bu gün bizim kitablarımıza düşən, yazıya alınmış yüzlərcə ağılar, beləcə analarımızın dilindən deyilib, qan yaddaşımız onları yaşadıb, qoruyub, bu günə gətirib çıxarıb. Məsələn, tək bir cə kitabda bu ağıların 300-ü (variantları ilə 304-ü) toplanıb çap olunub. Digər türk xalqlarının bu janrda yaratdıqlarını da bura əlavə etsək, sayə-hesaba gəlməz.

Ağı türk ruhu, türk ürəyi və türk səliqəsinə uyğun çox qədim və qəmli, həzin şeir növüdür. Bu şeirin yaranma tarixi, çıxış nöqtəsi, hələlik Bilqamısdan başlanıb gəlir, hətta ağı janrının mövcudluğu Nuhun tufanının törətdiyi – İştərin dililə deyildiyi vaxtdan məlum olur. Bunun isə tarixi, təxminən, 12 min il bundan qabaqdır...

b) Atalar sözləri və zərb-məsəllər; müdrik kəlamlar

Xalq yaradıcılığının bu növü xalqın təşəkkül tapdığı dövr (və ya dövrlər)dən başlanır. Lakin dəqiq demək, müəyyən etmək çətinidir. Hələlik Şumerdən başlanır (bax: 155b, s. 100-106).

Şumerlər hər şeydən qabaq ana dillərini sidq-ürəkdən sevib də onu çox üstün tuturdular. Qədim Şumerdə ana dilinə məhəbbət olub, dili öyrənməyə, sərrast danışmağa, yaxşı nitqə qiymət verildiyini də müşahidə edirik. Şumerlər öz müdrik kəlamlarında bunu hiss etdiriblər:

“Bu necə mirzədir ki, Şumer dilini bilmir”.

Fikri gücləndirmək üçün ana dilini yaxşı bilən adi xidmətçini mirzələrlə müqayisə ediblər:

“Bax, bu xidmətçi Şumer dilini öyrənmişdir”

Ana dilini gözəl bilib də öz işgüzarlığı ilə fərqlənən mirzələr haqqında deyiblər:

“Əsl mirzə odur ki, əli ağzından geri qalmaya”

Şumerlər yoxsul, kasıb ailələr üçün demişlər:

“Kasıbın ölməsi yaşamasından yaxşıdır:

Onun çərəyi olanda duzu olmur,

**Duzu olanda çörəyi olmur.
Əti olanda quzusu olmur,
Quzusu olanda əti olmur”.**

Yoxsullarda ədalətsizliyə qarşı etiraz motivləri də unudulmayıb. Şumerlərin düşüncəsinə, böyük var-dövlətin böyük də dərdi var: az ata qane olmaq məsləhətdir, çünki baş ağrımır. Yoxsullara, kasıblara təskinlik vermək, onların könlünü almaq məqsədilə deyiblər:

“Kimin çoxlu gümüşü varsa, bəlkə də o xoşbəxtdir. Kimin çoxlu arpası varsa, bəlkə o da xoşbəxtdir. Amma kimin heç nəyi yoxdursa, o, gecələri sakit yatır”.

Şumerlər gözəl, şux geyinməyi sevirmişlər, buna görə də deyiblər:

“Yaxşı geyinməyə hər yerdə şaddırlar”.

Bu fikri “Bilqamis” dastanındakı bir söhbət də təsdiq edir. Şamxat Enkidünü Uruka aparmaq istərkən, orada adamların “Şux geyimlə öyünməsi” xüsusi vurğulanır:

***“Gedək, Enkidü, gedək o hasarlı Uruka –
O yerə ki, adamlar şux geyimlə öyünür,
O yerə ki, hər günü toya bayrama dönür”.***

Şumerlər nikbinliyə, nikbin olmağa üstünlük veriblər. Sızıldayan, gileylənən adamlardan xoşu gəlmirmiş. Odur ki, deyiblər:

“Səni suya atsalar, su iylənər: səni bağçaya buraxsalar, bütün meyvələr çürüyər”.

Yəni sən özündən bezarsan, deyingənsən, tənbəlsən və heç insan deyilsən... Deməli, insan nikbin olmalıdır, nikbinlik insanın ən üstün keyfiyyətidir.

Şumerlər – şum ərləri əslində torpaq, təsərrüfat adamları olublar, əməyi, zəhməti seviblər, ona görə də deyiblər:

“İşləyən adamın yuxusu şirin olar”

Bu kəlamda da Şumerlər iki cəhəti biri digərinin əksinə olan

keyfiyyətləri qeyd ediblər. Belə, bir-birinin əksinə olan deyimlər maraqlıdır.

Şumerlər deyiblər:

“Kim qul kimi tikirsə, ağa kimi yaşayar”

Bunun əksinə:

“Kim ağa kimi tikirsə, qul kimi yaşayar”

Şumerlər deyiblər:

“Əl üstə gəl əl – görürsən ev tikildi”

Bunun əksinə:

“Qarın üstə gəl qarın - görürsən ev söküldü”

Şumerlər deyiblər:

“Hələ çox yaşayacağıq, gəlin (var-dövlət) yığaq”

Bunun əksinə:

“Onsuz da öləcəyik, gəlin nəyimiz var xərcləyək”

Şumerlər ailə-məişət məsləhətləri, ər-arvad münasibətləri, subaylıq, bəy, gəlin daxili aləmi və s. aid rəngarəng bədii düşüncə, obrazlı ifadə, kəlamlar yaratmışlar ki, bu gün də düşündürür, öz dəyərini saxlayır.

Şumerlər tənbəlliyi, acizliyi sevməyiblər, eyhamla deyiblər.

**“Arvadım məbəddədir, anam çay kənarında,
Mən də evdə acından ölürəm”.**

Hər halda bu sözü deyən adama münasibət müsbət deyil, mənfi, o özü hərəkət edə, yemək hazırlaya bilərdi.

Şumerlər ailə və övladların qədrini bilib, ailəyə yüksək qiymət veriblər. Buna görə də deyiblər:

“Arvad kişinin gələcəyidir.

Qız kişinin nicatıdır,

Oğul kişi üçün sığınacaq yeridir”.

Şumerlər ailə münasibətlərindəki ikiliyi, uğurlu və uğursuzluğu da deməkdən çəkinməmiş, rəy və münasibətlərini bədii şəkildə ifadə etmişlər:

“Gəlinin ürəyi fərəhlə doludur, bəyin ürəyi qəm-qüssə ilə”

Kim bilir, hansı vəziyyətdən bu “qəm-qüssə” yaranıb. Görünür,

sevməyib, iqtisadi münasibətlərə görə evlənənlər nəzərdə tutulub, deyilib.

“Qız deyir: “Mən məhəbbətimi kimə bəxş edim? Bəlkə hər şeyi bəh olana, kifayət qədər varı olana”.

Ailə qurmaq və ailə münasibətləri ilə bağlı “Xoşbəxtlik nədir?” sualına ikili cavab verilib:

“Xoşbəxtlik evlənməkdədir: amma bir az fikirləşəndə ayrılmaqdadır”.

Ailə saxlamağın, uşaq-övlad böyütməyin məsuliyyətli, çətin bir iş olduğunu duyub deyiblər:

“Kim arvad və uşaq saxlamayıbsa, deməli, o, burnunun dəyişməyə halqa gəzdirməyibdir”.

Ailədə deyingən arvad haqqında deyiblər:

“Evdə deyingən arvad kədər üstünə azar gətirər”

Qohumluq haqqında deyiblər:

“Dostluq müvəqqəti, qohumluq əbədidir”.

Ağaya tabelik haqqında deyiblər:

“Sənin hökmdarın ola bilər, sənin şahın ola bilər: amma, hər şeydən əvvəl ağandan qorx”.

Şumerlər (xalq) sülh istəyib, sülh tərəfdarı olub, amma düşmənlə qarşı həmişə hazır olmağı tövsiyə ediblər; ayıq-sayıq olmağı məsləhət görüblər:

“Əgər ölkə pis silahlanmışsa, düşmən həmişə şəhər darvazaları önündə dayanacaqdır”.

İzaha heç bir ehtiyac yoxdur. Necə də müasir səslənir! Bu gün də bizə örnək olacaq kəlamdır...

Bütün bunlar açıq-aşkar təsdiq edir ki, Şumerlər öz ana dillərini sevib, onun üzərində səylə işləyiblər, cilalayiblər; onu daim qorumaq, inkişaf etdirmək əzmində olublar; məhz bunu duyan, hiss edən mütəxəssis Şumeroloqlar etiraf edirlər ki, “Şumer dili dünyanın ən qədim mədəni dili olub”.

c) Təmsil bədii yaradıcılıq növü

Şumer-Babil ədəbiyyatında təmsil kamil bir ədəbi növ kimi özünü göstərir, fikir zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Heyvanların dili ilə danışmaq cəmiyyətə nüfuz etmək, insanların xasiyyət və davranışlarını heyvanlar üzərinə köçürüb söz demək, fikir söyləmək Şumerdə çox inkişaf etmişdir. Tülkü, donuz, it, şir, at, qatır təmsillərdə fəal iştirak edir, danışır, bir-birinə kəf gəlir, bir-birini aldadır. Bir sözlə, insan aləmi heyvanlar aləminə köçürülüb (bax; 155b, s. 106-112).

Şumerdə həyat və məişətlə bağlı müxtəlif məzmunlarda təmsil-hekayələr yazıya alınmış saxlanılıb. Şifahi şəkildə dildə ağızda yaranmış ədəbi məhsullar məktəblərdə gil lövhələrə yazılıb məktəb-təhsil üçün istifadə olunmuş. Bunları məhz yazıya alındığına görə həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın nümunələri saymaq olar. Bunlar yazıya alınmasa, üzü köçürülməyəydi, yəqin ki, itib-bata da bilərdi, gəlib bizə çatmazdı. Bu mənada da ulularımız ağıllı olub, özlərindən sonra gələcək nəsilləri də unutmayıblar, öz mənəvi aləmini yadigar qoyub gediblər.

Diqqəti daha artıq cəlb edən tülkü, it və şirlə bağlı təmsil-hekayələrdir: bunlar söz miniatürləridir, söz inciləridir. Əvəzsizdir. Bugünkü günümüzə tam səsleşir, elə bil bu gün deyilib, bu gün qələmə alınıb.

Hiyləgər tülkü

“Tülkü tanrı Enlildən vəhşi öküz buynuzu arzuladı. Ona vəhşi öküz buynuzu qoyuldu. Lakin külək qopdu, yağış yağdı, tülkü öz yuvasına girə bilmədi. Səhərə yaxın soyuq şimal küləyi, qara buludlar və leysan tülkünü yaxaladı. O dedi: “Qoy səhər açılsın”...

Mətnin sonu zədələnmişdir, oxunmur. Lakin mətləb aydındır. Mətnə ifadəsini tapan söz, ifadə və ümumən düşüncə tərzini hekayənin gözəl bədii parça olduğunu təsdiq edir.

Növbəti təmsil bir-iki cümlədir, amma min-min illərin mənasını çəkib gətirib bu günə çıxarıb, elə bil, bugünkü məzmunudur.

“Tülkü əlində ağac gəzişir və deyirdi: “Görəsən, kimə ilişdirim”.

Tülkü tülküdür. O, tülkülüyünü göstərməsə, tülkülük etməsə, birinə sataşmasa, digərini aldatmasa, sakit ola bilməz. Min-min illər belə olub, belə də gəlib, indi də belədir.

Səhlənkər it

“İt ziyafətə gəldi, lakin sümük qalaqlarını görüb deyilməyə başladı və ordan uzaqlaşdı: “İndi mən gedəcəyim yerdə mənə üçün daha çox yemək tapılar”.

“İt iftixarla deyirdi: “Mənə üçün fərqi yoxdur, doğduğum küçüklər kürəndir, yaxud xallı; onsuz da mən onların hamısını sevirəm”.

Tamahkar canavar

“Doqquz canavar və onuncu bir neçə qoyunu birgə parçaladılar. Onuncu canavar tamahkar imiş. O, hiylə ilə dedi: “Mən bunları sizin üçün bölüşdürərəm. Sizin sayınız doqquzdur. Qoy bir qoyun (cəmdəyi) sizin payınız olsun. Mən isə təkəm, qoy doqquz qoyun cəmdəyi mənə çatsın. Bu da mənə payım olsun”.

Şir və donuz

“Şir cəngəllikdə donuzu yaxaladı və deyində-deyində onu parçalamğa başladı: “Sənin ətinə hələ heç dadmamışam, amma sənin ciğbiğin qulaqlarımı deşib”.

Bic keçi

“Şir bir dişi keçini yaxaladı. (Keçi dedi): “Məni burax, mən sənə rəfiqələrimdən birini, qoyunu verərəm. Şir cavab verdi: “Səni buraxaram, ancaq adını mənə de görüm”. Keçi: “Məgər sən mənə adımı bilmirsən? Mənə adım, “Sən aqilsən”dir. Şir arxaca çatanda mırıldadı. Artıq arxaca çatdım, səni buraxıram”. Azad olmuş keçi cavab verdi: “Bəli, sən məni buraxdın. Məgər sən aqilsən? Mən sənə nəinki qoyun verərəm, heç özüm də səninlə qalmaram”.

İbrətlidir. Tamahkar şir keçinin sözünə aldanır. Şir olmaq şort deyil, gərək aqlın olsun. Ağıllı keçi şiri də aldada bilər.

Lovğa fil

“Fil öyünüb deyirdi: “dünyada mənə bənzəri yoxdur. Bunu

əşidib çalı quşu ona cavab verdi: “Axı mən də bənzərsiz yaradılmışam. Heç sənə bənzərim yoxdur”.

Təkəbbür, özündən razılıq, lovğalıq və bu kimi mənfi sifətlər qədim insanlara da xoş gəlməyib. Buna görə filin təkəbbürü adica çalı quşu ilə qarşılaşdırılıb, özəmətli fil quş səviyyəsinə enib.

Qəssab və donuz

“Qəssab donuzu kəsə-kəsə deyir: “Nə ciğbiğ salmışan. Bu yol ilə sənin ata və babaların getmişdir. Sən də onların arxasınca gedəcəksən. Hələ səs-küy də sahrsan”.

Həyatda hər canlının bir qisməti, bir taleyi var, ondan qaça bilməzsən. Harada olsan, səni gəhb tapacaq. Qədim insanın, ulu əd-dadlarımızın qənaəti belədir. Bu, heyvanın rəmzində qəssabın dililə bu şəkildə ifadə edilib.

Atın giley-güzarı

“Mən cins atam, amma qatır ilə bir boyunduruğa salıblar; araba çəkmək, qamış və arpa daşımağa məcburam”.

Ağır dərdədir. Heyvan – at üçün ağır görünən bu dərd, gör insan üçün nə qədər ağır ola bilər?!

Əzəldən belə, öz yerini tapmayan işlərlə, insan əməllərinə, ədalətsizliyə qarşı aqıl başlar öz etiraz səsini ucaldıblar. Heç olmasa, öz sözü, söhbəti ilə, öz giley-güzarı ilə bədii düşüncədə veriblər, heyvanların dili ilə yığcam şəkildə, qızıl külçəsi kimi, rəmzlə ifadə ediblər. Bu kəlamlarda birə söz də artıq deyil. S.N.Kramer bu kəlam sahiblərini “Ezopun sələfləri” sayır: “Ezoplar onların xələfləridir” – deyir.

Hələ də bizim qulağımızdan lap bu yaxın tədqiqatların sədəsi gəlməyib: qədim dünyamızın ibtidaiiyini, insanların mənəvi yoxsulluğunu sübuta çalışsan, təbliğ edən cəfəngiyyatlara necə inanasan? Bu gördüklərimiz, bu zəngin ədəbi mühit, insanın zəkası, ağılı, düşüncəsi, canlı həyata, ailəyə münasibəti, baxışı, ali insani duyğuları və s. hər şeyi demirmi, əsl həqiqəti aşkar demirmi?! Tariximizin ən qədim qatlarına belə işıq salmırıq?! Bu mədəniyyəti yaradanlara da “ibtidai insan”, primitiv insan demək olarmı?! Burada “ibtidai

mədəniyyət”, “ibtidai şüur” istilahlı nə dərəcədə özünü doğrulda bilər və bu mədəniyyət haçandan və haradan başlanır?!

2) Yazılı ədəbiyyat, hekayə yaradıcılığı

Şumer mədəniyyətinin zəngin və çoxcəhətli sahələrindən biri insan təfəkkürü, arzu və diləklərinin bədii təsdiqidir. Bunlar öz ifadəsini daha çox hekayələrdə tapır. Belə məlum olar ki, Şumer ədəbiyyatı güclü ənənəyə malikdir: sahələr geniş və çoxcəhətlidir: “Şumer müəllimləri az uğurlar qazanmayan bütöv bir silsilə ədəbi janrlar: miflər və epik hekayələr, tanrılara himn və ağılar, atalar sözləri və nəsihətlər yaratmışlar. Anlaşılır ki, bunların çoxu, xüsusilə, epik hekayələr və ağılar müəyyən dərəcədə tarixi faktlara söykənirdi” (102, s. 46).

Bu ədəbiyyata ümumi nəzər yetirək.

a) “Müdrük Axikar” hekayəsi

“Assur hökmdarının ali məmuru Axikar övlad həsrətindədir. O, tanrısından oğul istəyir. Ancaq bu arzu yerinə yetmir. Axikar qaradaşı oğlu Nadanı oğulluğa götürüb onun tərbiyəsi ilə məşğul olur...”

Hekayədə Axikarın Nadana 100-dən artıq öyüdü, nəsihəti verilir. Bunlardan aşağıdakılar diqqəti daha artıq cəlb edir:

“*Sirri açma. Sarayda eşitdiyən hər bir söz qoy sənin qəlbində qalsın*”.

“*Sakit danış, səsinə ucaldıb haray-həşir salma. Səs-küylə ev tikmək mümkün olsaydı, onda uzunqulaq gündə iki ev tikərdi*”.

“*Ağıllı adamı ilə daş daşımaq, axmaq adamla şərab içməkdən yaxşıdır*”.

“*Həddən artıq şirin (mülayim) olma, səni udarlar, həddən artıq acı da olma, səni atarlar*”.

“*Dilini yamanlıqdan saxla, əlini oğurluqdan*”.

“*Ağıllı adama qulaq asmaq, isti havada sərin su içməyə bənzər*”.

“*Həç kəsə ayağını basmağa imkan vermə, sonra boymuna minə bilər*”.

“*Bir sərçəni əldə tutmaq, min quşun göydə uçmasından sərşəlidir*”.

“*Nə zaman su yuxarı axsa, quş qanadsız uça, qarğa ağarsa, acı bal kimi şirin olsa, o zaman axmaq da ağıllanar*”.

“*Öz sahibini atıb sənin arxınca gedən iti daşla qov*”.

“*Başqasına quyu qazan özü düşər*” (61, s. 132) və b.

Söylənən fikirlər, verilən öyüdlər bəşəridir. Ulularımızın bu mühüm məsələdə ağı və zəkasının bədii təsdiqidir. Övlad arzusu, nəslin davamı, tərbiyəsi, əsl insani keyfiyyətlərin övlada aşılması həmişə insanlığın ali istəyi, həyatının mənası olubdur. Bu fikir və istək bütün dövrlər üçün qiymətli sayılıb, bu gün də qiymətlidir. Bu fikir, bu ideya yüksək səviyyədə qoyulub və bədii həllini tapıb.

Hekayədə verilən nəsihətlər təkcə məmurun himayə etdiyi, övladlığa götürdüyü Nadana yox, bütün gənc nəsilərə aiddir. Hamı üçün gərəklidir; Hər vaxt gənclərin tərbiyəsinə təkan verən, onlara əsl insan kimi yetişməyə kömək edən, kamil bir vətəndaş kimi cəmiyyət həyatına qovuşdurən hiss və duyğulardır. Hekayəmin dəyəri, tərbiyəvi rolu və əhəmiyyəti də bundadır.

Hekayədə bu səviyyədə yüzdən çox nəsihət və öyüd verildiyi göstərilirsə, bunlar zamanının – qədim Şumer dünyamızın tərbiyə üsullarını öyrənməyə imkan verir, əxlaq-etika, ədəb-ərkan və s. barədə fikir söyləməyə əsas verir. Bunlar bu gün övladlarımıza verilən nəsihətlərdir. Atalar sözləri, zərbül-məsəllər səviyyəsinə yüksələn müdrük sözlər, nəsihət və öyüdlərdir, bu günümüzə tam səsleşən qızıldan qiymətli kəlamlar, mənəvi bağlar, qırılmaz tellərdir.

Azərbaycan-türk xalqının, mənəvi aləmini – insaniliyə, paklığa, təmizliyə çəkən, şüuruna aydınlıq gətirən bu kəlamlar uzun yol keçib, min-min illərin sınağından keçib, gəlib bu günümüze çıxıb.

Mənəvi dünyamız, ədəbiyyatımızın ilkin qaynaqları beləcə duru olub, şəffaf olub. Xoşbəxtlikdən bu duruluq, bu şəffafıq, necə var elə də gəlib bizə çatıb: çünki, vaxtındaca yazıya alınıb, gil lövhələr üzərinə həkk edilib.

b) *“Nippurlu yoxsul”un hekayəsi*

Bu Şumer-Babil poeması xalq yaradıcılığı olub, maraqlı bir süjetdir. Mənbələr göstərir ki, dünya folklorunda çox geniş yayılmışdır. Poema üç fraqment şəklində gəlib bizə çatıb. Bunlardan biri Nineviyadakı Aşurbanupal (m.ö. VIII əsr) kral kitabxanasında saxlanılır, daha mükəmməl və bütöv olan digər nüsxə Türkiyənin Sultantəpə şəhərində qazmtı zamanı aşkar edilib. Poema-hekayənin yaranma tarixini dəqiq müəyyən etmək çətindir, təxminən onu m.ö. II minilliyin ikinci yarısına aid etmək olur. Poema-hekayə 160 xətdir (139, s. 190-194), misradır.

Qısa məzmunu belədir:

“Kimil Ninurta adlı Nippurlu bir yoxsulun ürəyindən keçir ki, şəhərin rəisinin ziyafətində iştirak etsin. Amma hədiyyə aparmağa onun heç nəyi yox idi: onun nə qızılı, nə gümüşü, nə taxılı, nə əti, nə pivəsi, nə də yaxşı geyimi vardı. Əlacı ona qalır ki, paltarını satsın, bir şey alıb getsin; “Olan-qalan paltarımı Nippur şəhərinin bazarında satım, bir qoyun alıb aparım” – deyir. Belə də edir. Bu pula üç yaşar bir keçi alıb ziyafətə gedir. Şəhər rəisi onu məclisdə görüb qəzəblənir. Rəisin göstərişi ilə onu bir kənardə, küncdə oturdurlar. Qabağına artıq qalan yeməkdən qoyurlar. Sonra da oradan qovurlar. Kimil gedərkən rəisin qapıçısına belə deyir:

*“Sən öz allahsız cənabıma de ki:
Mənim üzərimə qoyduğun yükü o,
Bir yox, üç qatına çəkəcək”.*

Bu sözlərə rəis bütün günü uğunmaqdan qarnını tutur. Yoxsul fənd işlədir, gah elçi paltarında, gah da həkim donunda üç dəfə rəisi aldadıb şəhərdən kənara çıxarır. Və onu əzişdirir. Hekayə bu sözlərlə tamamlanır:

*“Rəisin üstünə şığıdı,
İncikliyin əvəzini beş qat çıxıdı.”*

*Onu çöldə qoyub uzaqlaşdı
Rəis yarımcan halda şəhərə gəldi”.*

Poema-hekayədə insana hörmət, insan mənaiviyyatının ucalığı, toxunulmaz olduğu məsələsi qoyulur: kasıb ol, zəngin ol, vəzifə sahibi ol, adi vətəndaş ol, şəhər rəisi ol – fərqi yoxdur, insan insandır: insan ləyaqəti ucadır, o, hörmətə layiqdir. Onun heysiyyətinə toxunmaq, onu alçaltmaq olmaz...

Ulularımız bu həzin insani nöqtəyə aydın bir işıq salmış, münasibətini bildirmişlər. Budur, hansısa müdrik bir qələm sahibi həmin mövzunu miniatür bir bədii əsər şəklində sahib-yazıb, o dövrdən yadigar olaraq qoyub getmişdir. Hekayənin geniş yayılması özündə bəşəri – insani hissləri yaşatmasıdır.

Hekayədə ifadə olunan əsas bədii fikir-ideya budur ki, insanın mənliliyinə, xeyirxah arzu və istəyinə hörmət əzəli insani keyfiyyətdir. Kasıb, yoxsul olanda nə olar? O da insandır, o da ali insani hisslərə malikdir, buna görə insani münasibətə möhtacdır. Bunu dərk etməmək, bu hissləri təhqir etmək olmaz. Əks təqdirdə rəisin gününə düşərsən. Bu dözülməzdir. İnsanlıq üçün bunu bağışlamaq olmazdı. El müdriklərini bu məzmunu yaratmağa, üstəlik yazıçını qələmə almağa məcbur və təhrik edən də elə bu ali hiss olub.

Məzmun, bədii nəticə ibrətlidir. Min-min illəri keçib gəlib. Öz sözünü deyib.

Nippurlu yoxsul təmənnəsiz olaraq, şəhərin rəisinə öz hörmətini, bəlkə də rəğbətini göstərmək, sədaqətini və insani borcunu yerinə yetirmək istəmişdi. O, məclisə əliboş getməyi də adına sığışdırmır (görünür, o dövrdə də bu, dəb, ədəb-ərkan sayılmış); güc bəla bir keçi ahb, hədiyyə aparır. Lakin məclisdən pərt qayıdır. Onun günahı nədə idi? Yoxsulluğundamı, apardığı hədiyyənin kiçikliyindəmi?

Hekayə bu gün üçün də öz sözünü deyir. Çünki həmin ləyaqətli yoxsullar da, harınlamış zənginlər, rəislər də var. İlahi! Bədii söz, ədəbiyyat olmasaydı, cəmiyyətlər tarixinin, insan oğlunun günü nə olardı?! Həmişə bədii söz, düşüncə - ədəbiyyat insanın dadına çatmış, ona təskinlik vermiş, dərdlərinə məlhəm olub könlünü almışdır...

c) “Ağa və Qul” münazirə-hekayəsi

Qaynaqlarda müxtəlif həyat tərz, ailə-məişət, təhsil və s. mövzulara həsr olunmuş hekayələr, kəlamlar çoxdur. Bunlardan biri ağa və qul münasibətlərilə bağlıdır. Maraqlı və münazirə-dialoq şəklində yazılmış hekayədir. Qaynaqlarda elə bu şəkildə təqdim olunur: “həyat haqqında” Ağa və qulun dialoqu” (199, s. 277-279).

Məzmunu belədir ki, ağa nə desə qul ona hər vəziyyətdə “bəli, elədir” cavabını verir: Ağanın dediyindən heç cürə imtina edilmir. Deyilən fikir, söz, fərqi yoxdur, istər müsbət, istərsə də mənfi olsun, qul buna təsdiq cavabı verir. O vaxtkı ağa və qul münasibətlərini bilmək, öyrənmək üçün, mövcud cəmiyyətdə belə rəftar, ağa ilə qul arasında belə mütəlik sayılmış ki, bədii şəkildə də salınıb.

Dialoq belə başlanır:

Ağanın qula *ilk müraciəti* – sualı belədir: “Saraya gedirəm, gedim, getməyim?”

- “Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!”
- Bəli mənim ağam, bəli!
- Yola tələs. İş arabasını hazırla! Mən saraya gedirəm.
- Get, mənim ağam. Get. Səni uğun gözləyir.
- Yox, mənim qulum, yox. Saraya getmək istəmirəm.
- Getmə, mənim ağam, getmə! Getmə! Birdən səni uzaqlara göndərirlər, mənim ağam, getmə. Naməlum, tanımadığın ölkəyə yola çıxmağa məcbur edirlər. Onda sənin payına gecə və gündüz iz-tirabı düşər”.

Bu parçada, əlbəttə, mütəlik, tabeliklə yanaşı, qayğıkeşlik və sədaqət də müşahidə olunur.

Lakin hekayənin əsas ideya xətti, leytmotivi daha güclüdür: Sual-cavab şəklində, demək olar, o vaxtkı cəmiyyətin, “ağalar və qullar”, “zənginlər və kasıblar” dünyasının ağır yükü çəkilir, mühüm problemlərinə toxunulur, bunlar həm müsbət, həm də mənfi cavablarla qaldırılır, ön plana çəkilir: nəyi edək, nəyi etməyək; görülməli işdir, görək, görməyək?... Bu da bir üsuldur, bir metoddur,

fikrin ifadə şəklidir, cəmiyyətin daxili məzmununu üzə çıxarır. Elə bizə də bu lazımdır ki, keçmişimizi öyrənək.

Hekayədə *ikinci müraciət* – sual “kef eləyim, eləməyim?”

“ - Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!”

- Bəli, mənim ağam, bəli!

- Əlimi yumağa su hazırla, mən kef eləmək istəyirəm.

- Kef elə, mənim ağam, kef elə. Eyiş-işrət şadlıqdır. Kim ki, şad qəlbə və təmiz əllə kef eləyir, Şamaş onunladır...

- Ey qul, mən kef eləmək istəmirəm.

- Eləmə, mənim ağam, eləmə. Aclıq və toxluq, susuzluq və içki adama əziyyət verir”.

Bu müraciətdə kef eləmək, eyiş-işrət insanın həmişə ehtiyac duyduğu, şadlıq əlaməti kimi təqdim olunur: hətta insanlara uğur və güc verən, onları qələbəyə ruhlandırان xeyirxah Şumer tanrısı Şamaşın da buna rəğbət bəslədiyinə (biz bu tanrının adına “Bilqamis” dastanında və başqa bədii əsərlərdə də tez-tez rast gəlirik) işarə vurulur, bu, hekayənin yazıldığı vaxtı, zamanı və xalqın koloritini müəyyən-ləşdirməyə kömək edir. Bununla yanaşı, “aclıq-toxluq”, susuzluq-içki antonimlərinin xatırlanması da mənalıdır: bu təzadların hər biri əziyyət verir, yəni kef çəkməyin o biri üzə də var. Əlbəttə, burada həddini aşan “aclıq-kef”, “susuzluq-içki”dən söhbət gedir. Madam ki, kef çəkməkdən söz açılıb, deməli, hədd aşıla bilər. Qul da bu nöqtəni vurub: görünür, o, ağasının kef çəkməsindən imtina edir, həm də bunu əsaslandırır.

Üçüncü müraciət – sual: “Çöldə düşərgə salım, lager tikim, tikməyim?”

“ - Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!”

- Bəli, mənim ağam, bəli!

- Arabamı hazırla, Çölə getmək istəyirəm...

- Get, mənim ağam. Getməyə cəhd elə...

- Ey qul, çölə getmək istəmirəm.

- Getmə, mənim ağam. Getməyə cəhd eləmə (Şəhərdən) çölə çıxıb gedən adam aqlını itirər”.

Dialog bir qədər müəmmalı görünür. Lakin növbəti söhbət bu müəmmalı açır.

Dördüncü müraciət – sual: “Ev tikim, tikməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Mən ev tikmək istəyirəm.

– Tik, mənim ağam, tik. Evə sahib ol...

Düşmənlə (?) ədalətsiz və zalim keçin.

– Mən istəyirəm düşmənimə bağlayam, buxovlayam, zəncirləyəm. Mən istəyirəm rəqibimi təqib edəm.

– Ay ağa, təqib et. Mənim ağam, təqib et.

– Bəli, bəli, mən ev tikmək istəmirəm.

– Sən ev tikmə. İndi belə edənlər, atasının evini dağıdır, sökür”.

Belə anlaşılır ki, hekayədə təsvir olunan qul surəti təkcə buyuruqqu, iş görəni, qul kimi hüzurda dayanan şəxs deyil, həm də ağanın yaxın məsləhətçisidir. Ağa ona hər işdə müraciət edir, hər üzünə onunla razılaşıq. Hətta ev tikməkdə. Qul bu məsələdə həm müsbət həm də mənfi cavab verir. Mənfi cavabını onunla əsaslandırır ki, “ev tikirsənsə, ata evini sökməlisən, çünki indi belə edirlər”. Burada, bəlkə də ata evinə bağlılıq, ata yurduna sonsuz ehtirama işarə var ki, qulun dilindən deyilir.

Bəşinci müraciət – sual: “Üsyan qaldırım, qaldırmayım?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Mən üsyan qaldırmaq istəyirəm.

– Qaldır, mənim ağam, qaldır. Əgər üsyan qaldırmasan, aqibətin necə olar? Düşərgəni təmin etmək üçün kim sənə ərzaq verər?

– Ey qul, üsyan qaldırmaq istəmirəm.

– Qaldırma, mənim ağam, qaldırma. Üsyan qaldıran adamı ya öldürürlər, ya gözlərini çıxarırlar, ya həbsxanaya salırlar”.

Sual-cavab bu gedişində cəmiyyətlər tarixində çox xarakterik olan üsyan qaldırmaq, mövcud quruluşa qarşı durub-durmamaq məsələsi qoyulur: bunun həm zəruri, həm də qorxulu bir iş olduğu

qabardılır. Görünür, elə bir gərgin vəziyyətdir ki, saray məmuru da bu fikrə düşüb; o rəybərəydedir, bu işi görsə nə olar, görməsə nə olar! Belə bir fikrin saray məmurunda baş qaldırması və belə bir söhbətin bədii əsərə, hekayəyə düşməsi elə-belə adi məsələ deyil, həm də mənfi cavabda “ölüm qorxusu”, “gözlərin çıxarılması”, “həbsxana xatırlanır”. Hər halda, bunlar mövcud cəmiyyəti səciyyələndirir, onun daxilinə nüfuz etmək üçün az söz demir. Elə bu fikri demək, ön plana çəkmək üçündür ki, ağa ilə qul arasında bu dialoq gedir.

Altıncı müraciət – sual: “İttihamçının sözünə (ittihamma) sükutla cavab verim, verməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– İttihamçının sözünə mən sükutla cavab vermək istəyirəm.

– Sükutla cavab ver.

– Ey qul, mən ittihamçının sözünə sükutla cavab vermək istəmirəm.

– Sükutla cavab vermə, mənim ağam. Cavab vermə. Əgər sən danışmasan... Onda sənə ittihamçıların sənə qarşı qəddar olacaqlar”.

Cəmiyyət həyatının bu da bir səhnəsidir ki, yazıçının gözündən qaçmayıb. Hər iki hal mümkündür...

Yeddinci müraciət – sual: “Sevim, sevməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Mən sevmək istəyirəm.

– Sevginə, mənim ağam, sev. Qadını sevən adam dərd və qəmi yaddan çıxarır.

– Ey qul, mən sevmək istəmirəm.

– Sevmə, mənim ağam, sevmə. Qadın ovçu üçün tələdir, dərin quyu və yarıqdır. Qadın adamın boğazına keçən iti xəncərdir”.

Qədim Şumerdə qadına ikili münasibət müşahidə edilir. Qulun dili ilə həm deyilir: “Qadını sevən adam dərd və qəmi yaddan çıxarır”, həm də bunun tam əksinə fikir söylənilir.

Təsəvvür yarana bilər ki, hekayədə qul ağanın iradəsinə tabe və muti bir sürət kimi verilir: öl-öl, qal-qal! Amma belə deyil. Hekayənin sonuna doğru qulun dili bir qədər də “açılır”, sözü, hadisələrə münasibəti üzə çıxır, onda öz sözünü demək, rəyini söyləmək cəsarəti yaranır, qəlbinin dərinliklərində gizlənilən və deyə bilmədiyi sözü deyir.

Dialog-hekayədə həyatın beləcə iki üzünü xatırlanır, belə də davam edir: xeyir və şər, yaxşı və pis, məhəbbət və nifrət. Qadına münasibət də belə olub.

Səkkizinci müraciət – sual: “Tanrım qurban kəsdim, kəsməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Əllərimi yumaq üçün mənə su hazırla. Və mənə ver. Mən istəyirəm Tanrım qurban kəsəm.

– Kəs, mənim ağam. Kəs. Tanrısına qurban kəsən adamın ürəyi sevinclə dolur. O, öz borcunu verir.

– Ey qul, mən Tanrım qurban kəsmək istəmirəm.

– Kəsmə, mənim ağam, kəsmə. Sən elə bilirsən ki, Tanrının istəyini yerinə yetirsən, onu öz ardınca apara biləcəksən və ya (maqların), yaxud (ibadətini) sorğu-sualına cavab verə, yaxud da ki, onun səndən tələb etdiklərini yerinə yetirə biləcəksən?”

Burada dialog, artıq dini-ənənəvi istiqamət alır. Göylərə - Tanrıya inam və ehtiram bəsləmək, Tanrının nəzərini öz üzərinə cəlb etmək üçün Göylərə üz tutub qurban kəsmək kimi ənənələrin yaşaması və davamına işarədir. Bununla belə, cavabın sonu düşündürür; fikir müəmmalıdır. Əslində qul demək istəyir ki, Tanrının istəyini yerinə yetirməklə, yəni ona qurban demək və kəsməklə elə güman etmə ki, onu “öz arxınca apara bilirsən? – yox, bu mümkün olan iş deyil...”

Doqquzuncu müraciət – sual: “Ölkəmə ərzaq verim, verməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

O deyir: Ölkəmə ərzaq vermək istəyirəm.

– Ver, mənim ağam, ver. Öz ölkəsinə taxıl verən adamın – onun

gəliri və qazancı çox böyük olur.

– Ey qul, ölkəyə ərzaq vermək istəmirəm.

– Vermə, mənim ağam. Vermə. Borc vermək məhəbbətə bənzəyir. Amma gəlir oğul doğulmaq kimidir. Sənin taxılının gəlirini onlar özlərinə götürəcəklər, sənə də nifrət edəcəklər. Onlar sənin taxılını yeyəcək, səni isə məhv edəcəklər”.

Onuncu müraciət – sual: “Ölkəmə xeyirxahlıq göstərim, göstərməyim?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Mən ölkəmə xeyirxahlıq göstərmək istəyirəm.

– Göstər, mənim ağam, göstər. Öz ölkəsinə xeyirxahlıq edən adam, özü də tez-tez Marduk iltifatı (yəqin ki, insanın mühakimə saxlanması məbədində) tapar.

– Ey qul, mən ölkəmə xeyirxahlıq göstərmək istəmirəm.

– Göstərmə, mənim ağam. Göstərmə. Qədim şəhər xarabalıqlarını gəz və insan kəllələrinə nəzər sal (və tap görüm), onlardan kim şər sahibi, kim xeyir sahibi olmuşdur?”

On birinci müraciət – son sual-cavab: “Hal-hazırda nə yaxşıdır?”

– Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!

– Bəli, mənim ağam, bəli!

– Hal-hazırda nə yaxşıdır?

– Mənim boynumu və sənin boynunu sındırıb çaya atmaq yaxşıdır. Kim çox ucadır, göyə qalxmaq istəyir və kim çox böyükdür dünyanı tutmaq istəyir?

– Ey qul, mən istəyirəm səni öldürüm və məndən öndə getməyə məcbur edim.

– Həqiqətdə üçə gün yaşayacaqsan məndən sonra, mənim ağam”

Göründüyü kimi, qula edilən müraciətlər bütün məsələlərdə ikilidir: Ağanın həm müsbət, həm də mənfi qoyduğu suallarına təsdiq cavabı alınır.

“Ey qul, mənim xidmətimdə dayan!” – eyni üslubda müraciətə alınan cavab ancaq “Bəli, mənim ağam, bəli!” şəklində II dəfə

təkrarlanır. Əslində mövcud cəmiyyətin hərəkətverici amilləri olan çox mühüm problemlərinə toxunulur və münasibət bildirilir. Bununla, həm də dialoq-hekayənin özündə orijinal üslub alınmış olur. Biz bu orijinallığın kökdən gəldiyinə və müxtəlif dillərə tərcümələrdə belə dəyişmədiyinə, sabit qaldığına şəkk-şübhə etmirik, mətnin altında verilən bu qeyd də fikrimizin lehinədir. Mətn bu əlavə ilə tamamlanır: “Öz əslinə əsasən yazılıb və yoxlanıb”.

Hekayədə ağasına son dərəcə müti olan, onun həm müsbət, həm də mənfi məzmunlu müraciətlərinə ancaq “bəli”, “elə et” cavabını verən qul axırda dözə bilmir, dilə gəlir, mütillik cəsarətə çevrilir.

X sual-cavabda:

Ağanın “xeyirxahlıq etmək istəyirəm” və “istəmirəm” ikili sözüne verdiyi cavaba bunu da əlavə edir: “Qədim şəhər xarabəliklərini göz və insan kəllələrinə nəzər sal (və tap görüm), onlardan kim şər sahibi, kim xeyir sahibi olmuşdur?”

Əlbəttə, fikir orijinaldır, düşündürür.

XI sual-cavabda:

Qulun fikri, cəsarəti daha artıq qabardılıb. “Hal-hazırda nə yaxşıdır?” sualına ağa gözləmədiyi cavabı alır. Qulun “Kim çox ucadır Göyə qalxmaq istəyir və kim çox böyükdür dünyanı tutmaq istəyir” kəlamı diqqəti cəlb edir. Bu qədim dünyanın tənəli sözüdür. Qulun dili ilə verilib: ağalar, fətlələr dünyasına qarşı. Odur ki, ağa buna qəzəblənir və deyir: “Ey qul, mən istəyirəm səni öldürüm”. Qulun cavabı daha ötkəm və mənalıdır, kəsədir: Sən də mənim dalımcı gələcəksən...”

“Ağa və qul” dialoq-hekayəsinin cəmiyyət həyatına və dünya hadisələrinə bədii-fəlsəfi baxışın, düşüncənin gərəkli mənzərəsidir: xalqın aşağı təbəqəsinin – qulun dili ilə verilib.

Hekayənin bədii və ictimai dəyəri də bundadır.

Dialoqlarda çox düşündürücü, götür-qoyedici mənalara daha qabarıq şəkildə verilir. Ümumi üsluba uyğun, fikir ikibaş qoyulur. Söz yox, o zaman cəmiyyət həyatında məsələnin belə mövcud olduğu şübhə doğurmur: həyatdakı realıq bədii əsər-dialoq üzərinə

köçürülüb. Məhz bu fikir qaynaqları, bu kəlam, bu ikilik, bu ümumbəşəri xeyir və şər modeli, dini görüşləri, elmi, fəlsəfəni və müdrik zəkaları – peyğəmbərləri yaradıb ki, insan oğlunu həmişə düzlüyə çəksin, halal keyfə-ışrətə yönəlsin, qurmağa, yaratmağa həvəsləndirsin, hüququnu müdafiəyə, mübarizəyə qaldırın, sevib-sevilməyə meyl, yaradana – Tanrıya inam, məhəbbət, ehtiram və itaət hissi aşılansın, ölkəyə, xalqa mərhəmət və xeyirxahlığa sövq edərsin: ümumən insanlara mənəvi-ruhi qida versin, insanlığın daxili aləmini açsın. Məhz din, elm, fəlsəfə, incəsənət, ədəbiyyat bu ehtiyacdən yaranmışdır. İnsanlığın ilk müqəddəs dini kitabı və dünya dinlərinin ilkin qaynağı olan “Avesta” – “Göy Tanrı Dini” bu zəruriyyətdən meydana çıxmış, ümumbəşəri məzmun və şəkil almışdı...

3) Məktəb hekayələri

Qədim Şumerdə oxumağa, təlim-tərbiyəyə, təhsilə böyük əhəmiyyət verilirdi: oxumaq, bilik almaq imkanı da geniş idi. Bunu biz məktəb həyatı, təlim-tərbiyə işi ilə bağlı yaranmış zəngin ədəbiyyatdan görürük. Bu bərdə, xüsusilə münazirə-hekayələr diqqəti cəlb edir. S.N.Kramer bu qəbil hekayələri “adi iş günləri”, adi məktəb həyatına aid hekayələr adlandırır: O yazır: “Müasir tədris müəssisələrindən fərqli olaraq, Şumer məktəbləri özünəməxsus ədəbi mərkəzlər idi. Burada nəinki keçmişin ədəbi abidələri öyrənilir və köçürülürdü, hətta yeni əsərlər də yaradılırdı. Bu məktəbləri bitirən məzunların əksəriyyəti, bir qayda olaraq, saraylarda və məbədlərdə, ya da zəngin və məşhur adamların təsərrüfatlarında Mirzə kimi çalışırdılar. Lakin onların müəyyən bir hissəsi özlərini elmə və tədris işinə həsr edirdi” (102, s. 19-20).

Məktəb hekayələrinin məzmununu valideyn-övlad, müəllim-tələbə, müəllim-valideyn münasibətləri ilə bağlıdır. Məlum olur ki, qədim Şumerdə təhsil sistemində ciddi nizam-intizam; bəzən şagirdi yoran, yeknəsək qayda-qanunlar vardı. Bu mənzərəni təsvir edən hekayələrdən biri belə adlanır:

a) *“Məktəblinin günü”*

Hekayə münazirədir, söhbət mükalimə şəklində gedir; səhər tezdən məktəbə tələsən uşaqla kənar bir şəxsin ona sorğu-sualı ilə başlanır (102, s. 23-25).

“ – Məktəbli, belə tezdən hara gedirsən?

– Məktəbə gedirəm.

– Məktəbdə nə ilə məşğul olursan?

– Kitabələrimi öyrənirəm.

Sonra da nahar edirəm”.

Şagird artıq məktəbdədir; orada nə etdiyi, nə işlə məşğul olduğu barədə söhbət gedir; şagirdin öz dili ilə, bir növ, hesabat verilir:

“Bax, kitabəmi öyrəndim,

Yazdım, onu bitirdim.

Məktəbin tapşırığını alıb yazdım.

İndi mən evə gedə bilərəm.

Evə tələsirəm, atam məni gözləyir”.

Belə məlum olur ki, şagird hər gün dərstdə nə keçdiyi, nə öyrəndiyini evdə-ailədə atasına deməli, söyləməlidir. Burada həm məktəbə tələsmək, həm də məktəbdən evə tələsmək məzmunu, fikri diqqətdən yayınmır. Deməli, Şumer məktəblisi küçədə veyillənmiş, boş vaxt keçirmir; o, valideyn və məktəbin ciddi nəzarəti altındadır.

“Bax, tapşırığımı ona danışdım,

Yazdığım lövhəmi ona oxudum.

Atam razı qaldı məndən”.

Sonra, ümumən şagirdin səhər tezdən başlanan günü və onun “bölüşdürülməsi” gəlir. Bu məzmun da şagirdin öz dili ilə söylənilir:

“Budur, mən səhər oyandım,

Anamı önümdə gördüm.

–Anacan, mənə nahar hazırla

Məktəbə gedirəm mən –

Bax, beləcə ona dedim.

Anam mənə iki kökə verdi.

Onun önündə onları yedim.

İkisini də özümlə aparmağa verdi.

Və mən məktəbə qaçdım.

Məktəbdə müəllim mənə söylədi:

“Nə üçün yubandım?” – dedi.

Çox pərt oldum, həyəcan keçirdim.

Bax beləcə müəllimə yanaşdım,

Beləcə baş aydım ona mən...”

Şumer məktəblərində ciddi nizam-intizam, rejim vardı, dərse gecikmək, dərstdən yayınmaq olmazdı. Əks təqdirdə şagirdi cəza gözləyirdi. Ailədə də bu nəzarət mövcud idi. Məndən bu həqiqət açıq-aşkar sezilir (bunu biz növbəti hekayədə daha aydın müşahidə edəcəyik).

Belə anlaşılır ki, bu cəzaya, üzr istəməyə baxmayaraq, müəllim onu sərt qarşılayıb, onu danlayıb. Dərs vaxtı yerindən qalxdığıma, məktəb darvazasından bayıra çıxdığıma görə cəza da alıb, kötləklənib də. Ən pisi isə o olub ki, müəllim ona deyib: “Sənin əlin (əlyazman, gördüyün iş) heç nəyə yaramaz”.

Şagird pərt evə gəlir. Atasından xahiş edir ki, müəllimi evə dəvət edib, ona hörmət və qayğı göstərsin, qulluq etsin, ailə onun xətir-könlünü alsın.

“Atası şagirdi diqqətlə dinlədi.

Məktəb müəllimini çağırdı,

Evə dəvət etdi, başda oturdu.

Şagird ona qulluq etdi, qarşısında dayandı.

Öyrəndiyini, bütün bildiklərini

Atasına söylədi, nəql etdi, danışdı”.

Müəllimin evə dəvətilə bağlı hekayədə maraqlı bir məzmun da var: şagird ata-anası və müəllimi önündə sanki imtahan verir. Məktəbdə öyrəndiklərini məharətlə danışır; müəllimin sorğu-sualına dəqiq cavablar verir. Şagirdin biliyi, hazırcavablığı xoş təsir bağışlayır, həm ata-ananı, həm də müəllimi sevindirir, onların ruhunu oxşayır.

Ata hədsiz sevinclə müəllimə – “məktəb atasına” öz minnətdarlığımı bildirir, onu hörmət və hədiyyələrlə yoğa salır. Mətnə işlənən “məktəb atası” mənə və məzmunu diqqətə layiqdir – qədim Şumerdə ailə ilə məktəb arasındakı çox yaxınlığa və doğmalığa şahidlik edir.

*“Atası sevinclə, fərəh dolu ürəklə
Məktəb atasına belə dedi:
“Bax, Çocuğum mənim, əlini açdı,
Sənsə, öz fəzilətini qoydun ovcuna.
Cavabımı, müdrikliyini, biliyini
Elinin bütün incəliklərini
Açdın, verdin ona sən.
Bütün misalları, hesabları
Anlatdın ona sən.
Bilik onun sərvətidir, bu nurla
Aydılatdın, ziya verdin ona sən!”*

Bu minnətdarlığım ardınca hekayə müəllifi əlavə edir:

*“Ona təzə paltar bəxş etdilər,
Çörək-ərzaq verdilər.
Barmaqlarını üzüklərlə bəzədilər”*

Açıq-aşkar görünür ki, hekayədə incə şəkildə ailə və məktəb problemi qoyulub. Cəmiyyətin gələcəyi olan gəncliyə qayğı və yaxşı bilik vermək ailə ilə məktəbin birgə fəaliyyəti əsasında daha önəmli

olur: məsələ ədəbi-bədii düşüncəyə çıxarılır, bədii əsər-hekayə mövzusu olur, buna xüsusi mənə və əhəmiyyət verilir. Hekayə “məktəb atası”nın qətiyyət və inamla söylədiyi sözlərlə tamamlanır; şagirdinin fərəsi, ona çəkdiyi zəhmətin hədəf getmədiyi, ailə qarşısında üzünü ağ etdiyi üçün o sevinir. Müəllim,

*“Çocuq, sən mənim dediklərimi dinlədin,
Atmadın, tullamadın, anladın” –*

deyə fərəhlənir, ondan razı qaldığını bildirir.

Şagirdinin nitqindən, biliyindən məmnun olan müəllim valideyni əmin edir ki, övladınız daha artıq bilik alacaq, “fəzilət zirvəsinə yüksələcək”dir.

*“Sən hər şeyi mükəmməl biləcəksən.
Fəzilət zirvəsinə yüksələcəksən.
Nə bacardınsa, onu verdin mənə,
Mənsə, nəyi bacardım, onu verdim sənə...”*

Söz yox, bu məzmun qədim dünyamızın təhsil sistemində yüksək göstəricidir: Müəllim şagirdin ikinci – təlim, təhsil, bilik atası sayılır və ya hekayədə belə təqdim edilir.

Bir qayda olaraq, Şumer ədəbiyyatında, bədii əsərlərdə, ümumən Şumer düşüncə tərzində, əksərən ilahi qüvvələrə, mifik varlıqlara müraciətlər müşahidə olunur. Bu hekayədə də müəllim onlardan şagirdinə uğur diləyir, şərhin ondan uzaq olmasını arzu edir:

*“Nidabə-savcların hakimi,
O, qoy sənə himayə dursun.
Qamış çubuğuna uğur versin,
Gül lövhədən şəri qovsun.
Qardaşların önündə dik duracaqsan,
Taylarına başçı sən olacaqsan.
Məktəb şagirdləri arasında, bil,
Yaxşılarm yaxşısı sən olacaqsan”*

Tədqiqatçılar göstərir ki, bu hekayənin bizim əlimizdə müxtəlif vəziyyətlərdə 21 surəti var. Onun üçü Filodelfiyanın Pensilval Universitetinin muzeyində, yeddisi İstanbulun Qədim Doğu Muzeyində, biri də Luvrda saxlanılır. Bu onu göstərir ki, Şumerdə ailə-məktəb problemi aktual məsələ imiş. Buna görə də hekayə-münazirə çox məşhur olub, çox yayılıb. Bu səbəbdən də bu qədər köçürülüb, yazılıb ki, 21 nüsxəsi də gəlib bizə çatıbdır.

Əlbəttə, hekayədə təhsil, təlim-tərbiyə üçün ciddi və əhəmiyyətli məsələlər qoyulub. Lakin bəzi tədqiqatçılar müəllim-valideyn qayğısını müxtəlif yerə yozur, başqa rəng verir və s. Görünür, qədim dünyamızda – o vaxtlar müəllim-valideyn-şagird münasibətləri çox səmimi olub. Müəllim ailənin yaxın adamı, övladın ikinci atası sayılıbdır. Buna mətnin özündə də işarə var: müəllimə “məktəb atası” deyər müraciət edilir. Biz bura S.N.Kramerin bu fikrini də əlavə edirik: “Güman ki, o dövrlərdə, bizim günlərdə tez-tez müşahidə etdiyimiz kimi, müəllimin gəhri çox az olub. Hər halda o, şagirdin valideynlərindən bəxşiş və hədiyyələr alanda çox sevindi”.

Söz yox, bu hekayə fərsətli, ayıq, görün-götürən, öyrənməyə, bilik qazanmağa səy göstərən övlad haqqında bədii fikirdir, ibrətli sözdür. Lakin bunun əksi olan hallar, məzmun da nəzərdən qaçırılmayıb, avara, tənbel və fərsiz övlada, məktəbliyə aid hekayələr də var. Bu hekayələrdən biri “Ata və oğul” adlanır. Bu hekayəyə “Ata və fərsiz övlad” adı da vermək olardı.

b) “Ata və oğul”

S.N.Kramer bu hekayənin 17 lövhəcikdən və cüzlərdən ibarət olduğunu qeyd edir: “Bu sənəd, təqribən 3700 il bundan öncə yazılmışdır. Çox güman ki, həmin mətn bir neçə yüz il qabaq tərtib edilib. Barəsində danışılan əsər Mirzə ilə onun fərsiz oğlu arasında əvvəlcədən giriş söhbətilə başlanır. Narahat ata oğluna deyir, ondan soruşur (102, s. 26-30).

“ – Hara yığışmısan belə?
 – Heç hara yığışmamışam.
 – Əgər heç yerə getmərsənsə,
 Günlərini necə keçirirsən?
 Məktəbə get, məktəbdə ol sən,
 Oxu tapşırığımı, həll et sən,
 Sən gil lövhəcini yaz.
 Böyük məktəbli qardaşım
 Qoy kömək etsin, sənə,
 Yeni gil lövhəcini yazsın.
 Ev tapşırığımı bitirib,
 Öz rəhbərinə cavab ver.
 Sonra gəl mənim yanıma.
 Anladımı, sənə nə dedim?”

Ata az-çox səmimi tərzdə oğlunu inandırmağa çalışır ki, məktəbə getmək, səylə oxumaq lazımdır. Ata oğlunu məcbur edir ki, dediklərini təkrarlasın və ona əməl eləsin. Oğlu atanın dediklərini eynilə təkrar edir. Amma ona əməl etmir.

Hekayədə atanı üzən məhz övladlarından birinin avaraçılığı, veyil-veyil gəzməsidir: faydalı bir işdən yapışmamasıdır. Atanın narahatlığı bir də bundadır ki, fərsiz oğlu, fərsiz övlad nəslə korlayır, onun adını batırır, üzünü qara edir. Hekayədə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün nəsəl, qohum-qardaş da buna pis baxır, bəzən sevinənlər də olub.

“Ailəmizdə arasan belə,
 Sənə bənzəri tapıla bilməz...
 Qəbul etməm tənbelliyini, yamanını
 Dolub qəlbim, daşır səbr kasam,
 Sənə qeyzləndiyimdən.
 O qədər narahatlıq var ki, səndən!..”

Ata oğluna təsir etmək, onu əməyə alışdırmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atır. Onu dilə tutur, danlayır, onu həmyaşdqları ilə, qohumların uşaqları ilə müqayisə edir ki, bəlkə düz yola çəkə, ona təsir edə, yola gətirə.

*“Başqa cür yaşayır yaşdqların – öz zəhmətilə.
Ata-analarına çörək qazanır onlar.
Yetər baxmaq qohumların uşaqlarına necə çalışır onlar!...
Bax, belələri səndən uca dururlar!
Onların yanında sən adam deyilsən!
İş görməkdə sən onlara çatan deyilsən!
– Necə, qatlaşmıram onlar qədər zəhmətə?!...
– Budur sözüüm, nə deyirəm sənə, elə!
Utan vicdanın, abırın-həyan olsun”*

Valideyn həmişə övlad haqqında belə düşünüb, onun qayğısına qalıb, ərsəyə çatması, bir peşə, sənət sahibi olması, təlim-tərbiyəsi, işi-gücü barədə narahat olub. Bu qayğılar bəzən onu üzüb. Burada isə ilk tədbir öyrənmək, oxumaq, böyük-kiçikdən görüb-götürmək, ağıl sahibi olmaqdır. Yoxsa, ömrü ləyaqətlə, şərəflə başa vura bilməzsən, həmişə başqasına möhtac olarsan. Atanın narahatçılığı da bundadır. Ata təkid edir ki:

*“Sənin həmyaşdqların ki, bir hoyundurmuşdun,
Səninlə çəkirlər – niyə sən onlara baxmırsan,
onlarla tənləşmirsən?!
Dostlarına, yoldaşlarına sən baxmırsan,
onlarla tənləşmirsən?!
Buyur, “böyük qardaşlarınla” tənləş sən!”*

Ata sözüə davam edir:

“Enki Tanrı söyləyib ki, ən çətin iş mənim seçdiyim “savad hikməti”dir. Yəni mənim sənətim – gil lövhə üzərində yazma, həkkətmə sənətidir. Sən ona sahib ol. Avaraçılığı burax!”

Ata hər vasitə ilə oğluna təsir göstərməyə çalışır. Dövrün, zamanın ruhuna uyğun təsir vasitələrinə əl atır, ilahi qüvvələrə istinad edir, onların müqəddəs sözləri, tövsiyələrini ona xatırladır.

Ata axırda oğluna deyir:

*“ – Yox, mənim mirzəlik sənətim barədə,
heç sən düşünmürsən.
Amma Enil insanların taleyinə yazıb ki:
“Oğul öz ata sənətini seçsin gərək.
Ehtiram yolu səfalıdır,
Sən bu yolla gedəsən gərək”*

Bütün bu danlaqlara, giley-güzara, narahatçılığa baxmayaraq, ata oğlunu yola gətirəcək, ona öz sənətini verəcək, istəyinə nail olacaqdır; o buna əmindir:

“Məchur edəcəyəm səni dönməyə mən!”

Belə anlaşılır ki, nəhayət Ata oğlunu ipə-sapa yığıb, istədiyinə nail olub. Bu fikri hekayənin sonu, tanrılara edilən alqış sədaları təsdiq edir:

*“Təmiz adı, məhriban sözü
Qoy sənə Tanrın versin!
İnannada – öz Tanrında mərhəmətini ara sən!
Ninqal ana da qoy səni əzizləsin!
Nisabə, alqış olsun sənə!
Nisabə, eşq olsun sənə!”*

Göründüyü kimi, sonluq ilahi qüvvələrə, Tanrıya inamla bitir, fikir onlara ümidlə tamamlanır.

6. DASTAN YARADICILIĞI

Qədim Şumerdə dastan yaradıcılığı güclü olub. Müxtəlif qaynaq və tədqiqatlarda bir neçə dastandan söhbət açılır, 9 dastan barədə məlumat verilir. Bu dastanların adları belə çəkilir: “Enmerkar və Aratta hökmdarı”, “Bilqamis və Ağa”, “Uruk və Aratta”, “Luqalbanda və Enmerkar”, “Luqalbanda və hurrum”, “Bilqamis” və s.

Bunlar qəhrəmanlıq dastanları sayılır. Bu dastanlar Şumer adlanan xalqın zəngin ədəbi yaradıcılığa malik bir xalq olduğunu tam aydınlığı ilə təsdiq edir. Bu dastanlarda bir çox bəşəri keyfiyyətlər bədii əksini tapıb. Bir çox insan həyatı üçün zəruri problem və məsələlər qoyulub həll olunur. Bu isə qədim dünyamız, əcdadlarımız haqqında geniş təsəvvür yaradır, biliklərimizi artırır. Şumerlərin ağı, zəkası, dünyagörüşü, bədii düşüncəsi, dini görüşləri, inamı, ləyaqəti, ailə məhəbbəti, məişəti, dostluqda sədaqəti, ideya-məsləki – ümumən mənəvi dünyası haqqında daha dürüst məlumatlar, elmi biliklər alırıq.

İki dastan üzərində dayanaq.

1. “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanı

Şumerlərdə belə bir məsəl, müdrik kəlam var, deyiblər:

“Sən gedirsən düşmənin torpağını zəbt edirsən, digərləri gəlir, sən torpağını zəbt edir”.

Bu kəlam, söz yox, şumerlərin – bir xalqın sülhsevər ruhunun, müdrikliyinin bədii ifadəsidir. Məsəl səviyyəsində ümumiləşdirilib deyilib. Buradan alınan nəticə belədir: “Nə sən başqasının torpağına göz dik, nə də başqası sən torpağına göz diksin! Yəni müharibə olmasın, həmişə əmin-amanlıq olsun!”

Bu kəlam, haqqında bəhs edəcəyimiz “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanının leytmotividir. Dastan ümumşumer xalq ruhu-

nun bu üstünlüyünə həsr olunub, onun bədii ifadəsi olaraq yaradılıb və geniş şəkildə yayılıb.

S.N.Kramer “Tarix Şumerdən başlanır” əsərində “Beynəlxalq münasibətlər” başlığı altında bu dastandan bəhs edərək yazır: “Qarşımda masa üzərində bir gil lövhə var. Təxminən 4000 il qabaq naməlum Şumer mirzəsi onun üzərində mixi işarələri cızmışdır. Lövhə 23x23 sm ölçüdə dördbucaqlıdır, yəni adi makina kağızından da kiçik. Amma Mirzə bu lövhəni on iki sütuna bölmüş və onun üzərində kiçik işarələrlə qəhrəmanlıq poemasının 600-dən çox sətirini yerləşdirmişdir. Bu poemanı “Enmerkar və Aratta hökmdarı” adlanımaq olar. Lövhədə təsvir olunan hadisələrin az qala beş min il əvvəl baş vermiş olduğuna baxmayaraq, poema son dərəcə müasir səslənir. Zira orada güc siyasəti tərəfdarlarının bir sıra üsullarını canlı şəkildə xatırladan beynəlxalq münaqişə təsvir olunur.

Poemada təsvir olunan hadisələr qədim zamanlarda, poemanın gil lövhələrə köçürüldüyü dövrdən də yüz illərə qabaq Güney Mesopotamiyada, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən şəhər-dövləti Urukda şah şumer qəhrəmanı Enmerkarın necə hökmdarlıq sürdüyü barədə nəql edilir” (155b, s. 14-15).

a) Enmerkarm İlahə İnannaya müraciəti

Dastan-poemanın baş qəhrəmanı Urukun hakimi Enmerkardır: o, Günəş tanrısı Utunun oğlu kimi təqdim edilir. Enmerkar İkiçayarasının şimal-şərqində yerləşən Aratta hökmdarlığına güc işlədir. Aratta Urukdan uzaqda, qüzeydə dağlar arxasında yerləşən digər bir şəhər dövlətidir; onu yeddi dağ silsiləsi Urukdan ayırırdı: ora gedib gəlmək çox çətindi. Tədqiqatçılar göstərir ki, “təxminən Urmiya gölünün cənub-şərq torpaqlarıdır: bu ölkə Manna və ümumən Cənubi Azərbaycana uyğun gəlir” (6, s. 125).

Aratta öz təbii sərvətlərilə şöhrət tapmışdı; rəngli metalları, qızılı, gümüşü, tikinti-daş materialı ilə məşhur idi. İkiçayarası düzənliyində yerləşən Uruk dövlətinin isə buna böyük ehtiyacı vardı. Odur

ki, necə olur-olsun, Enmerkar Arattanı özünə tabe etmək qərarına gəlir: onun varidatı ilə Uruku inkişaf etdirməyi, bəzəməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu məqsədlə müxtəlif yol və üsullara əl atır.

Dastan əslində şeirlə yazılıb (155 b, s. 19-24), biz onun həm də rus dilinə nəsrilə tərcüməsindən (139, s. 268-276) istifadə edirik.

Enmerkar istəyir ki, Aratta Uruka tabe olsun və onun var-dövlətilə, qızılı-gümüşü ilə, lacivərdilə Urukda məbədlər, ibadətgahlar ucaltsın. Dastan qüdrətli Şumer məhəbbət və savaş tanrısı ilahə İnannaya bu müraciətlə - dua ilə başlanır:

*“Öz bacısına, arzular xanımına
Nurlu İnannaya helə dua etdi!
“İnanna, bacım mənim, qoy Uruk üçün
Aratta əhli altun-gümüş gətirsin.
Qoy onlar onu məharətlə işləsin –
Nəci lacivərdi lövhə-lövhə,
Elektri təmizləmiş lacivərdi...
Uruka, müqəddəs yerə gətirsin,
Aşnanın evini, sənin taxt-tacını*

“Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanının yazıldığı 12 sütunlu lövhədən bir bölümün surəti (bax: 155 b, s. 16).

*Orada Eananı sənün üçün tiksin;
Müqəddəs yatağını, evini sənün,
Qoy Arattada incəliklə bəzəsin.
Mən də lacivərd buğa, orda yataram.
Aratta Uruka təslim olsun!”*

Mətləb aydındır. Enmerkar işğalçılıq ehtirası ilə yanır, qonşu dağlıq ölkənin torpaqlarını zəbt etmək, özünə təslim etmək niyyətindədir; məqsəd bu hesabla hakimiyyətini gücləndirmək, şəhərlərini abadlaşdırmaq, Uruku gözəl bir məkana çevirməkdir. Hətta bu işləri o, Aratta əhalisinə gördürmək istəyir və İlahə İnannaya bol-bol vədlər verir. Lakin əsl niyyətini ondan gizlədir:

*“Qoy arattalılar dağ daşlarını
Dağlardan Uruka gətirsinlər.
Mənə möhtəşəm taxt-tac ucaltsınlar! –
Möhtəşəm məbəd, Tanrı məbədi!”*

Enmerkar İnanna üçün “Aşnan evi”ni, “Eana” məbədini, “Abzu”, “Ereduk” ibadətgahlarını yaradacağına, onları nura, şəfəqə qərq edəcəyinə söz verir:

*“Abzunu müqəddəs dağa döndərsinlər,
Ereduku meşəli dağ tək ucaltsınlar,
Abzu məbədini çırağban şəfəq kimi
Zülmətdən öz nuru ilə qaldırsınlar”*

b) İlahə İnannanın Enmerkara öyüdü və verdiyi vəd.

Sonra, İnannanın ona cavabı, verdiyi vədlər gəlir:

*“İnanna, bütün ölkələrin hakimi
Enmerkara, Utunun oğluna dedi:
“Enmerkar, sənə sözüm var, qəhul et!
Verdiyim məsləhətə sən əməl et!”*

*Ordun arasından yaxşı bir elçi seç,
İnannanın ayın* sözünü aparsın.
Parlaq dağlara, qoy qalxsm o,
Parlaq dağlardan, qoy ensin o.
Suzlara, dağlıq ölkə Anşana,
Qorxunc, möhtəşəm, əzəmətli dağlara.
Siçan tək sakitcə, qoy haş əysin –
Yollar, qoy toz ilə örtülsün,
Aratta Uruka tabe olsun!”*

İlahə İnanna hökmdarı inandırır ki:

*“Doğrudan, Arattanın sakinləri,
Sənə dağ daşları gətirəcəklər.
Sənə tutya** yapacaq, taxt tikəcəklər
Böyük Tanrı məbədi ucaldacaqlar.
Sutlarını Qullaba göndərəcəklər
Abzunu müqəddəs dağ tək yüksəldəcəklər.
Ereduku meşəli dağ tək ucaldacaqlar.
Abzu məbədini əlvan cüğ*** tək
Zülmətdən öz nurilə qaldıracaqlar...”*

İlahə İnanna Enmerkara beləcə ümidlər, öyüd və ürək-dirək verir, onu əmin edir ki, istədiyinə nail olacaq; o, qələbə çalacaqdır; İnannanın nəzəri onun üstündədir.

İlahə İnanna öyüdünə davam edir və sözünü belə tamamlayır:

*Torpağın sinəsində nurla ucalanda,
Onun bəzəyi sən olacaqsan, sən.
Sənə, Utu oğlu Enmerkara eşq olsun!”*

c) Enmerkarn inamı və qələbəyə ümidi

Enmerkar ilahə İnannanın sözlərini dinləyib, öyüdünü alıb sonsuz fərəhlənir. İnam və qələbə eşqilə öz seçmə ordusundan müdrik, sözlü-söhbətli bir çapar seçir və ona belə deyir:

*“Müqəddəs sözləri – İnanna hikmətini
Onun sutlarını sən aparacaqsan.
Zubi dağlarına sən qalxacaqsan.
Zubi dağlardan sən enəcəksən.
Suzları, Anşan dağlarını sən,
Kiçik siçan tək sakitcə keçəcəksən.
Qorxu gətirəcək uca sıra dağları
Toz-torpaq içində ötəcəksən!”*

Urukun kahini qələbə inamı ilə ilahə İnannanın dediklərinə öz əlavələrini də edir. Aratta kahininə hədə-qorxu, hap-kop da gəlir. Bu yolla onu qorxutmaq və ram etmək istəyir.

*“Aratta ali kahininə söylə və de:
“Şəhərini onun çöl göyərçini tək
Ağacdən uçuraram, mən qovaram!
Alınmış qul kimi onu boğaram,
Dağıdılmış şəhər kimi külünü yığaram.
Aratta – onda Enkinin lənəti var.
İnanna ona qarşı üsyana qalxdı.
O ona söz dedi, o isə qaytardı.
Təpə kimi küllə örtərəm onu...”*

Enmerkarn belə hədə-qorxu gəlməsi, hap-kopu oxucuya da xoş gəlmir; bu təkəbbürün, bu lovğalığın müsbət nəticə verəcəyinə, onun qələbə çalacağına heç cür inanmır. Çünki bu yolla qələbə qazanılmır.

* Ayin – gələcəkdən xəbər verən, gələcəyi görün kəlam: müqəddəs, təkzibedilməz.

** Tutya – ziyarətgah, müqəddəs yer, müqəddəslik.

*** Cüğ – parıltı, ışıltı, şaləq, bayraq.

Burada “Tanrı Enkinin, ilahə İnannanın adından sui-istifadə də var. Hər şeyin bitdiyini güman edən Uruk hökmdarı, artıq Arattanın ağası kimi hərəkət edir. Çapara xüsusi “göstəriş” və “əmlər” verir, istahasını gizlədə bilmir, qalib kimi dağlar ölkəsinə sifarişlər göndərir:

*“Filizdən qızılı çıxarıb dəri kisələrə doldurandan sonra,
Saflaşdırılmış gümüşünü qablaşdırandan sonra,*

*Qiyətli metalları qablaşdırıb
Yükləri qatırlara yükləyəcəklər!..”*

Guya Tanrı Enlil və hökmdar Nudimudun fikri də belədir. Bunları Şumer – Uruk üçün ayırıblar, seçiblər:

*“Bunları Enlil Şumer üçün ayırıb,
Hökmdar Nudimud saf ürəklə seçib:
“Müqəddəs adət” qələsini tiksintlər
Şümşadla onu gözələ bəzəsinlər”.*

ç) Çaparam Arattaya ilk və növbəti gedişləri

Elçi-çapar hökmdarın bu coşğun və ultimatum tonunda dediyi sözləri dinləyir və Arattaya yola düşür.

Dastanda bu gedişin maraqlı bədii təsviri diqqətdən yayınmır. Bu təsvir türk dastan yaradıcılığına xas təbii və şirin təəssürat bağışlayır. Bu misralar dildən-dilə tərcümələr edilib bizə çatsa da, öz əsliyi, gözəlliyini saxlayıb. Arattanın ecazkar dağ mənzərələri, dağ yolları çox canlı görünür, güllü-çiçəkli yarpaqlar göz önündə canlanır.

*Elçi dinlədi ağasının sözlərini
Gecəyəkən yola düşdü, baxaraq ulduzlara.
Gündüz səmada Günəşlə birgə getdi.*

*Müdrük İnannanın gözəl kəlamını,
Onun sutlarını aparıv çapar.
Suzlara, dağlıq ölkə Anşana,
Siçan tək sakiteə o, baş əyir.
Qorxu gətirəcək, uca sıra dağlara,
Dönür gülə qərq olmuş yarpaqlara:
Beş dağ, altı dağ, yeddi dağ aşdı
Nəzər saldı, Arattaya yaxınlaşdı.
Ağasının qüdrətindən xəbər apardı.
Çapar xəbərlərin mənasını anladı,
Arattanın ali kahininə belə dedi:
– Sənin atan, mənim hökmdarım,
Məni sənin hüzuruna göndərdi.
Urukun, Qullabın ali kahini
Məni sənin hüzuruna göndərdi.
– Hökmdarım sənin nə dedi, nə söylədi?!*

Hiss olunur ki, çapar adı deyil, çox hazırlıqlı, belə işlərdə mahir bir adamdır. Ağasının demədiyi sözləri də özündən artırır, “hökmdarım mənim bax bunları dedi, bunları söylədi!” - deyə ağasını o ki var tərifləyir, onu belə vəsf və təqdim edir: “Mənim hökmdarım anadan doğularkən kahin seçilib. O, Urukun ağasıdır. O əjdahadır. Şumerə həyat verəndir. O, kəsdir ki, dağı parçalar, düzənə, tarlaya döndərər. O, dağ zirvələrinin təkəsidir, dağlar onu qüdrətli bəsləmişdir, dirnaqları kəsərlidir. O, dağların qoynunda doğulub, müqəddəs inəkədən süd əmib...”

Çapar ağasının yuxarıda dediklərini eynilə ona söyləyir; həmin sözlər təkrar olunur -

*“Şəhərini onun çöl göyərçini tək
Ağacdən uçuraram, mən qovaram!..”*

Belə təkrarlar, sözü, fikri qabartmalar şumer bədii düşün-

cələrində – dastan və hekayələrində səciyyəvi haldır, üslubi yetkinlik kimi özünü göstərir. Sözlərin, ifadələrin, misraların, beytlərin, bəzən bəndlərin, hətta bütövlükdə, ayrı-ayrı parçaların təkrarı ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi boyu (“Bilqamıs”, “Avesta”, “Dədə Qorqud”...) davam edib gəlir. “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanında da bu keyfiyyət qabarıq şəkildədir. Biz öz fikrimizi rus dilindəki tərcümələr əsasında söyləsək də, bu üslubi yetkinliyin mətnin əslindən gəldiyinə şübhə etmirik.

Çapar Arattanın ali hakimindən cavab tələb edir:

*“Di söylə, necə cavab verim ona mən?
Ona, ləvərd saqqallı müqəddəs insana.
Ona ki, müqəddəs inək onu bəslədi,
Ona ki, Aratta torpağından yüksəldi,
Ona ki, müqəddəs inəyin südlə bəsləndi,
Ona ki, Qüllabda, böyük sutlar ölkəsində
ali kahin təyin edildi.
Enmerkara, Utu oğluna nə cavab verim?”*

Daş qayaya rast gəlib. Aratta ali kahininin cəjiyə ilk cavabı belə olur:

*“Çapar, Qullabın ali kahininə
Bax belə de, bax heləcə də söylə:
“Mən hökmdarın saf əllə gətirildim.
Məni göylərin əsası, kainatın sahibi
Sutların ağası pak, təmiz insanı,
Arattaya, sutlar ölkəsinə yetirdi,
Aratta qarşısında qapı kimi bəndlədi.
Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış?!
Aratta Uruka heç vaxt tabe olmayacaq!
Beləcə sən ağana söylə, beləcə de!*

Çapar “Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış!?” sualı qarşısında bir qədər duruxur, bu suala cavab verə bilmir; ağasının son, qəti

inamla dediyi bu sözlərini ona çatdırır:

*“Arattanın ali kahini baş əyəcək mənə
Müqəddəs Eananın divarları önündə!” –
Belə əmr etdi ağam, deyim mən sənə.*

Bu qəti hökm idi. Bundan hökmdar sarsıhr, dərin düşüncəyə dahr. Bilmir ki, bu hökmün qarşısına necə çıxsın.

*Kahinin ürəyi döyündü, özünü itirdi,
Cavab tapmaq istədi, tapa bilmədi.
Döyünən gözlərini yerə zillədi o,
Cavab axtarırdı, fikirləşirdi o”.*

Burada dastanın ardını “Qədim Şərqi tarixi üzrə toplu” kitabından, nəslə rus dilinə edilən tərcümədən davam etdiririk.

Nəhayət, Arattanın ali kahini cavab tapır və deyir: “Arattada qurbanvermə, dua-nəzər, itaət var. Biz beş-on adam deyilik ki! Uruk dağlara qarşı gedə bilərmiz?! Sənin ağa silaha sarılmaq istəyir, mən isə onu mübahisəyə çağırıram” (139, s. 275).

Aratta hökmdarı enmək, təslim olmaq istəmir, münafişəni, müharibə, savaş təhlükəsini danışıqla, sülh yolu ilə həll etməyi təklif edir. Göz önündə tədbirli, vətənpərvər, ölkəsini sevən, ona ürəkdən bağlı bir hökmdar surəti canlanır. Dastanda Aratta ali hakiminin adı çəkilməsə də, o, ağıllı, müdrik və demokratik bir şəxsiyyət kimi ucalır; onun xalqını, ölkəsini canından artıq sevən ali dövlət başçısı olduğu təsdiqlənir.

Bu, əlbəttə, bizim ulu babaların, Şumer ümumi ruhunun, xalqın sülhsevər düşüncəsinin bədii təsdiqi idi. Söz yox, burada dastanı düzüb-qoşan aqıl Şumer yazıçısının mövqeyi, əməli daha artıq təqdir olunmalıdır. Dastanda

*“Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış?!
Aratta heç vaxt Uruka tabe olmayacaq!” –*

fikri, inamı qızıl xətt kimi keçir. Bu sözlər xalqına və özünə güvənən bir hökmdarın, haqqın-ədalətin qələbəsinə olan inamının təsdiqidir.

Aratta hökmdarı təslim olmur, bu məqsədlə hər cür imkana əl atır. Çapara bu cavabı verir: “Qullabın ali kahininə de ki, bizim dağlar qəhrəmandır, məharətli, igid oğullarla doludur. O, öz evinə yollanan axşam şafəqidir. O, üzü şölə ilə dolu fəzaya çəpər çəkən ağaclara bənzər. Pak adət-ənənə ölkəsinin lütfkar ilahəsi – Arattanın şafəqli səma tacı kimi ona yol göstərir. Mən öz əzəmətimi, həqiqətən dərk edirəm...”

Bu sözlər qədim dünyanın da sirlərini açır, o dövrdə azadlıq, müstəqillik və demokratiyanın məhz müasir məzmununda başa düşüldüyü fikrini təlqin edir. Enmerkarın lovğalığı ilə bu sözləri yan-yana qoymağa, müqayisə etməyə belə dəyməz. Bununla Aratta hökmdarı yüksəlir, öz hökmdar və insani – bəşəri üstünlüyü ilə ucalır, sonsuz rəğbət qazanır.

Arattanın ali hakimi Enmerkarın qarşısına mübadilə şərtləri qoyur. Arattadan aparılacaq malların əvəzinə ondan taxıl tələb edir. Həm də Arattanın Uruka itaətkarlığını ilahə İnannanın qərarı ilə bağlayır. O, cavabında davam edir: “Taxılı, qoy kisələrə doldurub arabaya yüklətsin. Bu taxılı dağlara gətirsin, vergi toplayanların yanında yığsın. Taxılı kisələrə doldurandan sonra, ulaqlara yükləndəndən sonra, Arattanın sarayında taxıl anbarına tökəndən sonra, əgər İnanna Arattanın varidatını aparsa, onda mən ona baş əyərəm, o isə öz cah-cəlalını mənə göstərsin, mən və mənim şəhərim ona tabe olarıq” – ona belə de!”

Bu cavab Enmerkarın yuxarıda xatırlanan hökmlü sözlərinə qarşı eyni tonda, eyni üslubdadır. Dastanın ümumi üslubuna da tam uyğundur. Enmerkarın lovğa-lovğa çaparla göndərdiyi “əmr” və “göstərişlər”ə rəğmən deyilib.

Şumer dastanlarında, hətta adi hekayə və digər bədii əsərlərdə tanrılara inam güclüdür, onların məsləhəti, rəyi əsasdır, hökmdarlara, insanlara ağıl, güc və hərəkətverən qüvvədir, onların fikri, qərarı təkzibedilməzdir.

Diqqətə layiqdir ki, Arattanın ali hakimi yenə özünü sındırmır, qoyduğu şərtə əməl edildikdə belə, o, məhz Enmerkara yox, ilahə İnannaya tabe olacağını deyir.

Çapar qayıdır və Arattanın cavabını Enmerkara söyləyir, ölkənin varidatı barədə ona məlumat verir. Enmerkar nə etmək, ona nə cavab vermək barədə düşünür, müdrik Nidabə öz qərarını bildirir, böyük An məbədinə gəlib ondan məsləhət alır və s... Nəticədə Enmerkar yunşalır, çaparı taxıl yüklü ulaqlarla Arattaya yola sahr, əhali sevinələ hər tərəfdən “qarışqa kimi axışıb” gəlir ki, Urukun ali hakimi onlara taxıl göndərmiş, ona tamaşa etsin. Enmerkar çaparı yola salarkən, bu sözləri də demişdi: “Çapar, Arattanın ali hakiminə de və əlavə et: “Mənim səltənətim möhtəşəm ənənəyə əsaslanır. Bu səltənət Qullabın müdafiəsi üçün yaradılıb, bu parlaq hakimiyyət Eana məbədi və İnannanın işığı sayılır. Bu hakimiyyət qoy səni də özünə götürsün! Əqiq ağacı kimi, lazurit (daşı) kimi* Arattanın ali hakimi qoy öz əli ilə götürüb onu mənə gətirsin” – ona belə de!

Çapar növbəti gəlişdə Aratta ali hakiminə ağasının sözlərini belə çatdırır:

“ – Sənin atan, mənim ağam məni sənin hüzuruna göndərdi. Enmerkar, Utunun oğlu məni sənin hüzuruna göndərdi.

“ – Sənin ağam, mənə nə əmr etdi, təkrar nə dedi?

– Mənim ağam, bax bunu dedi və əlavə etdi”.

Dastanın ümumi üslubuna uyğun olaraq Enmerkarın dedikləri eynilə təkrar olunur: “Mənim səltənətim möhtəşəm ənənəyə əsaslanır. Bu səltənət Qullabın müdafiəsi üçün yaradılıb, bu parlaq hakimiyyət Eana məbədi və İnannanın işığı sayılır. Bu hakimiyyət qoy səni də özünə götürsün. Əqiq ağacı kimi, lazurit (daşı) kimi Arattanın ali **hakimi qoy öz əli ilə onu götürüb** mənə gətirsin! – o, mənə belə dedi”.

* fikir metafora ilə verilib, hakimiyyətə işarədir.

Çaparın sözlərini eşidib Arattanın ali hakimi başını aşağı salır, fikirləşir və bir tapmaca düşünür. Səhər açılır, fikirlər durulur, əsəblər sakitləşir. İndi ona nə desin, nə cavab versin? O, həddini aşıb, ləyaqətsiz sözlər danışır. Arattanın ali hakimi eyni şəkildə Enmerkarın Arattaya gəlməsini tələb edir: “Çapar, ağana, Qullabın ali hakiminə de və təkrar elə: “Hakimiyyət rəmzi” qoy ağacdən olmasın, ağacın adını da deməsin! Qoy, o, sidrdən olmasın, sərvədən olmasın, lacivərdədən olmasın. Hakimiyyət rəmzini hazırlasın qoy özü ilə götürsün. Əqiqi bir ağac kimi, lacivərdi bir ağac kimi Qullabın ali hakimi əlinə alsın və mənim yanına gəlsin” – ona belə de!”.

Elə ki, Arattanın ali hakimi bu cavabı verir, çaparın sifəti “qara bulud kimi qaralır”, tezlikdə bu sözləri ağasına çatdırmağa tələsir.

Mətnin əslində ciddi pozulma qeyd edilir. Belə anlaşılır ki, hökmdarlar dara düşəndə, çətin anlarda onların dadına ancaq tanrılar, ilahi qüvvələr çatır. Enmerkar tapmacanın yozumunu müdriklik tanrısı Enkinin köməyi ilə tapır və “hakimiyyət rəmzi”ni çaparla Arattaya göndərir.

Cavabın düz olduğunu görən Arattanın ali hakimi əvvəlcə tərəddüd içində qalır, tabe olsun, olmasın? Amma son ümidlə Enmerkara yeni bir tapmaca göndərir.

Mətnə oxuyuruq: “Hakimiyyət rəmzini görən Arattanın ali hakimi öz idarə başçısına dedi: “Aratta qaçmaq halında olan qoyuna bənzəyir, onun yolu düşmən ölkəsindədir. Belə ki, müqəddəs İnanna Arattanı Qullabın ali hakiminin himayəsinə verib və özü üçün günəşin doğduğu yerdən ağır sözlərlə çapar göndərən o adamı seçib ki, “Hakimiyyət rəmzi” bizim ağır vergimizdir, gəl biz onu yıxaq!”

Arattanın ali hakimi çapara bu sözləri deyir: “Çapar, ağana, Qullabın ali hakiminə de və əlavə et: “Sənə verib bir it göndərsin ki, o nə qara olsun, nə ağ, nə qəhvəyi, nə..., nə sarı olsun, nə də ala-bula! Qoy bu it mənim itimlə çarpışsın, bilək ki, onların hansı ən güclüdür!”.

d) Enmerkarın yenidən üç şərti və tələbi

Çapar Uruka qayıdır. Aratta hakiminin cavabını ağasına çatdırır.

Enmerkar, Utunun oğlu bu cavabdan çox narahat olur, qəzəblənir, “tufan kimi coşur”; “Çapar, Arattanın hakiminə de və əlavə et: “Qoy o, sənə nə qara, nə ağ, nə qəhvəyi, nə..., nə sarı, nə də ala-bula olan geyim versin. Mənim itim Enlilin itindən hiyləgərdir, mən onu onun üstünə buraxaram. Mənim itim onun iti ilə çarpışar, onlardan hansının güclü olduğunu bilərik” – ona de!”

İkinci, ona de və əlavə et: “Haçan ki, o (öz adamlarımdan) töyünü yığdı, öz şəhərini (əhalisini) qoyun kimi gətirsin, özü isə qoy çoban kimi arxasınca gəlsin!”

Üçüncü dəfə ona de və əlavə et: “Onun şəhərinin əhalisini vəhşi göyərçini ağacdən qovan kimi qovaram, onu alınmış qul kimi öldürər və külünü göyə sovuraram. Haçan ki, o, (Uruka) gələcək, qoy özü ilə dağ daşını götürüb gətirsin, böyük məbəd “Ereduk”u tiksin və onun əksi ölkə üzərində yayılsın”.

Bütün bu sözləri yadda saxlamaq, təkrar etmək çətin olar – deyə gil lövhəyə yazdırıb məktub şəklində göndərir.

Mətnə oxuyuruq: “Çapar quş kimi qanadlandı uçdu, qurd keçinin ardınca cuman kimi çaparaq getdi. Beş dağı, altı dağı, yeddi dağı o aşdı, başını qaldıranda Arattaya çatdığını gördü. Aratta sarayına daxil oldu. Arattanın ali kahinə dedi:

– Sənin atan, mənim ağam məni sənin hüzuruna göndərdi. Urukun kahini, Qullabın kahini məni sənin hüzuruna göndərdi.

– Nə buyurdu mənim üçün sənin ağam, nə təkrar etdi?

– Mənim ağam. Utunun oğlu Enmerkar mənə gil lövhəcik verdi. Arattanın ali hakimi, sən lövhəyə bax və sözlərin mənasını bil, nə cavab verəcəksənsə, mənə söylə!”

Hələ çox qədim zamanlardan azadlıq, müstəqillik insanın ali duyğusu, ləyaqəti olub. İnsan oğlu həmişə bu ali duyğu ilə nəfəs alıb, yaşayıb bu uğurda da mübarizə aparıb, çarpışıb, vuruşub, lazım gəldikdə canından da keçib. Bu, insana, xalqa xas əbədi keyfiyyətdir.

Arattanın ali hakimi bu keyfiyyətlərə malik insan – dövlət başçısıdır. Azadlığımı, müstəqilliyini saxlamaq yolunda o, bütün imkanlara əl atır. Vəziyyətin gərgin şəkil alması, onu bir qədər büdrətsə də, tale ona yar olur...

e) Azadlığın və müstəqilliyin əbədi təntənəsi – bayram!

“Haqq-ədalət incələr, amma üzülməz”. Və yenə: “Dünya xali deyil”, “Başımız üstündə Tanrı var” – demişlər. Bu kəlamlar, görünür, çox qədim zamanlardan qalıb. Arattanın ali hakimi lövhəyə baxmaqda, orada yazılanı oxumaqda olsun, bu an tanrıların ali kahini təyin edilən Enlilin oğlu tanrı İškurun çıxıran gur səsi yerigöyü titrədir. Bütün (çılpaq) dağları qəzəbli fırtına bürüyür, bütün (meşəli) dağlar parçalanır, sinəsinə vahimə və dəhşət çökür. İşkur başını qaldıraraq buna fərəhlənir və Arattanı ağ hasarlı dağlar əhatəsində görür: Aratta hökmdarı qarşısında, həyətlərində buğda özü bitir, noxud özü göyərir...

Arattanın ali hakimi buğdaya baxdı, çaparı çağırdı və ona dedi: “Bütün dünyanın hökmdarı müqəddəs İnanna öz evi Arattanı tərk etməyib. Uruka tərəf getməyib, öz evini lazırdən tərk etməyib, Eana məbədi (bizdən) getməyib, pak ənənələr ölkəsini tərk etməyib. Qullabın divarlarına doğru getməyib, Arattanın ali kahindən üz döndərüb Urukun ali kahinə, Qullabın ali kahinə tərəf getməyib.

Bütün ölkələrin hakimi İnannanın sağı da, solu da Arattanı daşqın sel kimi əhatə edib. Belə ki, tufan şiddətləndi, Aratta əhalisinin həyatına su çiləndi və bütün ölkənin ağaclarını göyərttdi...”

Vəziyyətin bu şəkil alması Enmerkarı da tamam dəyişir; ona yəqin olur ki, tanrı İşkur ondan bərk qəzəblənib və Arattanın başına bərəkət yağdırır, o, onun tərəfindədir: “Enmerkar hörmə səbətlərə taxıl doldurtdu, yük daşıyan uyaqlara yüklətdi, onları qaldırdı və özü Arattaya quzuları ilə qoyun, oğlaqları ilə keçiyi, buzovları ilə inək sürüləri apardı. Və eyni qaydada - ikiçayarasından gətirilən malları almaq, dəyişmək üçün Aratta əhalisi mübadilə meydanına qızıl,

gümüş, lacivərd çıxarır. İki qonşu ölkə arasında mübadilə əlaqələri yaranır və güclənir, dostluq münasibətləri genişlənir. İnanna Dimuzinin şərafinə ziyafət düzəldir, arattalı qızla onun nigahını bağlayır.

Dastanın sonu birinci şəxsin dilindən deyilən insanlara xoş və xeyirxah bir məsləhətlə – vasitəsiz nitqlə tamamlanır, bayram şənliyi ilə bitir: hiss olunur ki, bu səs qəlbədən gəlir, tanrıların xeyirxah səsidir, alqışdır:

“Mənim ağam, sizə məsləhət verirəm, onu qəbul et! Sözü mən sənə deyirəm, eşit! Dağların səadətini öz ölkən üçün sən seç!... Bu şəhərdə bayram şənliyi (qurtarmır), hər gün o (davam edir)”.

Bu sözlər Aratta ali kahininin ünvanına deyilib, onun vəsfidir, ona alqışdır.

Bu sözlər Ulu Tanrının, ilahi qüvvələrin, bu dastanı yaradan xalqın, yazıçının, ya da onu lövhəyə həkk edən mirzənin, bunu demək çətindir – qızıl sözləridir, qədim dünyamızın əvəzsiz yadigarı, ağı, zəkası, düşüncəsidir: son dərəcə müasir səslənir, bütün dövrlər üçün ibrətlidir.

Biz qəsdən dastanın məzmununu oxucuya çatdırmağa üstünlük verdik. İndi bəzi məsələlərin şərhinə keçək.

Bütün Şumer ədəbiyyatında – dastan-poemalarda, hekayələrdə, dialoq-münazirələrdə, təmsillərdə, hətta atalar sözləri, zərb-məsəl və s. də tanrıların, ilahi qüvvələrin hadisələrin gedişinə müdaxiləsi qabarıq şəkildə özünü göstərir: tanrılar, ilahələr qəhrəmana kömək edir, məsləhət verir, hər bir müşkül işi asanlaşdırır, yoluna qoyur, bir sözlə, haqqın-ədalətin keşiyində dayanır. “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanında da biz bunu lap başlanğıcda müşahidə edirik.

Dastanda Ellil//Enlil, Enki, İşkur tanrıları, Dimuzi, ilahə İnanna, Eana kimi mifik surətlər var. Bunlar bizə digər Şumer ədəbi elmi əsərləri və miflərindən də tanışdır. Bu dastanda da onlar fəal iştirak edir, canlı surətlər kimi fəaliyyət göstərir və ya qiyabi olaraq xatırlanır, onlara müraciətlər edilir və s. Məs., artıq xatırladığı kimi, dastan Enmerkarın ilahə İnannaya müraciəti ilə başlanır, ondan

“Aratta Uruka tabe olsun” xahişi edilir. Hadisələr davam edir. Arattaya dalbadal ultimatum tonlu, hədə-qorxu səciyyəli tələblər, si-farişlər göndərilir, məktub yazılır və s. Lakin bunlar təsirsiz qalır, “Daş qayaya rast gəlir”, Aratta qəti müqavimət göstərir. Belə bədii nəticə alınır ki, əslində tanrılar, ilahi qüvvələr ədalətin, düzlüyün keşiyində dayanıblar, hadisələri müşayiət edir, izləyirlər və son söz onlarındır.

Aratta ali hakiminin

“Nədən Aratta Uruka tabe olacaqmış?!”

nidalı sualı əsərin baş ideyası, leytmotivi kimi səslənir, bütün hadisələr bu fikir ətrafında cərəyan edir.

“Tabe olmaq”, “təslim olmaq”, tabelikdə yaşamaq nə deməkdir? Tanrılar, ilahi qüvvələr bunun tərəfində deyil. Odur ki, mövcud cəmiyyətin qanunları da bu istiqamətə yönəlib. Yuxarıda qaynaqlara isnadən xatırlamışıq: “Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi”. Məhz bu dastan, onun bədii nəticəsi Şumer qanunlarının ilahiliyinə bir daha inam yaradır, onu bədii şəkildə də təsdiq edir. Dastanda məharətlə işlənmiş məzmun, qoyulan ideya və onun bədii həlli bu qanunların ilahiliyinə cavabdır.

Burada qədim dünyamızın – o vaxtdakı Şumer demokratiya və ədalət qanunlarına ötrəi də olsa, nəzər salmaq zərurəti yaranır.

N.S.Kramer yazır ki: “Şumerin qədim hökmdarları öz hərbi qələbələrindən asih olmayaraq, yenə də təkbəşinə zülmkar, ya da mütləq hökmdar deyildilər. Bütün vacib dövlət işlərində, xüsusən, hərbi və sülh məsələlərində onlar, bir növ, təntənəli yığıncaqlarda daha mötəbər şəhərlərlə məsləhətləşirdilər. Belə “məclislərdən” biri Şumer tarixinin başlanğıcında, təqribən 5000 il öncə toplanmışdı, bu barədə çox sonralar yaradılmış başqa bir poemada hekayət edilir” (155 b, s. 25).

N.S.Kramer sözüünə davam edir: “Belə görünür ki, demokratiya üzərində inhisar guya bütövlükdə Qərbi mədəniyyətinə məxsusdur və onun təsiri ancaq son yüzilliklərdə baş vermişdir. Kim fikirləşə bilərdi ki, belə iclaslar min-min illər öncə, özü də bizim şüurumuzda

demokratiya haqqında təsəvvürlə heç cür uzlaşmayan bir ölkədə toplanıb... Miladdan öncə təqribən 2800-cü ildə tarixə məlum iki siyasi toplantının təntənəli iclası oldu. Müasir məclislər kimi o da iki palatadan ibarət idi: üst palata – “senat”; yaxud ağsaqqallar şurası və aşağı palata; bu palatanın işində kişi cinsindən və əli silah tutan bütün vətəndaşlar iştirak edə bilərdilər. Bu, əsas məsələnin – müharibə olsun, ya olmasın məsələsinin həlli üçün toplanmış “hərbi çağırış məclisi” idi. Onun qarşısında ya “nəyin bahasına olursa-olsun sülhü”, ya da “müstəqillik uğrunda müharibəni seçmək” dururdu...”

Bəs tarixə məlum olan ilk “məclis” harada çağırılıb? Heç də güman edildiyi kimi nə Şərqdə, nə də Avropada: “demokratik” Yunanıstanın və respublika Romasının siyasi toplantıları çox sonralar meydana gəldi. O toplantı m.ö. III minillikdə, İran körfəzindən qüzeydə, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən, qədimlərdə Şumer adlandırılmış ölkədə çağırılmışdı. O vaxtlarda, yerləşdiyi yer təxminən İranın güney hissəsinə uyğun gələn Şumer ölkəsi öz dövrü üçün, bəlkə də ən yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olan xalqda məskunlaşmışdı” (155 b, s. 26).

Beləliklə, Urukun ali hakimi Enmerkar Aratta ölkəsilə münasibətləri müharibə həddinə çatdırsa da, buna daha böyük bir maneə vardı, Şumerin ali məclisi – “senat” bu məsələyə baxmalı idi. “Senat” isə ciddi səbəb olmadan müharibəyə imkan verməzdi. Lakin Tanrı nəzəri və Arattanın ali hakiminin təkmini, səbri və ağı gətirib bu həddə çıxarmadı, qarşılıqlı anlaşma və mübadilə əlaqələri yarandı.

Sülh, qarşılıqlı anlaşma və mübadilə yolu ilə keçinmək, razılıq əldə etmək mümkünsə, müharibə nəyə gərəkmiş?! Urukun ali hakimi çox ciddi-cəhd göstərir, müxtəlif tədbir və üsullara əl atır, psixoloji hücumlar edir, əsəbləri sökür, amma istədiyinə nail ola bilmir. Hətta, bu məqsədlə hədə-qorxu gəlir, təhqirə keçir, Aratta ali hakimini çoban, əhalisini qoyun sürüsünə bənzədir və s. Vəziyyət o həddə çatır ki, Enmerkar çaparı sonuncu gedində ona “ələvələri” ilə üç təklif göndərir. Arattanın ali hakimi az qala təslim olmaq məcburiyyətində

qaldığı anda, ilahi qüvvələr işə qarışır: Enlilin oğlu İşkurun səbr kasası dolur, bərk qəzəblənir, elə bir tufan qoparır, leysan-bərəkət yağışı yağdırır ki, Arattada həyat canlanır, ağaclar göyərir, çılpaq dağlar yaşllaşır, tarlalarda, həyətlərdə öz-özünə buğda, noxud bitir... Bununla belə, Aratta qonşu ölkə Urukla mübadiləyə yenə də hazırdır.

Hadisələrin bu şəkildə inkişafı və bədii həlli məhz Tanrı və ilahi qüvvələrin ədalətin keşiyində durduğu, həmişə həqiqəti, düzlüyü qoruduğu fikrinin bədii təsdiqidir. İnanna əvvəlcə Aratta Uruka tabe olsun!" deyirsə də, real vəziyyət ona da aydın olur, o bu fikrindən daşınır.

Enmerkar Günəş tanrısının oğlu olsa belə, sonda məğlubiyyətə uğrayır, nə qədər cəhd göstərsə də, hadisələr onun istəyinin əksinə nəticələnir. Qələbə Aratta hökmdarının tərəfində olur. Buna görə, adı çəkilməsə də, əsərin baş qəhrəmanı məhz Aratta hökmdarıdır; göz önündə o, dağ qartal kimi canlanır, qüdrətli və sülhsevər hökmdar kimi rəğbət qazanır, oxucunun gözündə əsl hökmdar, əsl xalq adamı, idarə etdiyi xalqın dərdinə-sərinə qalan ali bir insan kimi yüksəlir.

Əsərin qayəsi azadlıq və müstəqilliyin, haqqın və ədalətin tən-tənəsidir.

"Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanının həm öz dövrü üçün, həm bütün dövrlər və bu gün üçün böyük tarixi əhəmiyyəti, ictimai-siyasi mənada qiyməti ondadır ki, hər cür maneə və çətinliklərə baxmayaraq, sülh qələbə çalır, müharibə təhlükəsi sovuşur. Burada Aratta ali hakiminin ağı, zəkası, inamı, hər cür ağır sözlərə, təhqirə dözüb təmkinli olması vəziyyəti yumşaldır. Hər iki tərəf arasında baş verən əsəb gərginliyi, müasir istilahla desək, "Soyuq müharibə" sülhlə nəticələnir. Aratta Uruka tabe olmur. İqtisadi-siyasi münasibətlər bərpa olunur. Təbii olaraq dastan-poemanın sonu şənliklə, bayram şənliyi ilə tamamlanır və bu şənlik əbədi davam edir, "qurtarmaq bilmir".

Xalqlara da bu lazımdır! Qoy həmişə haqq-ədalət qələbə çalsın! "Qoy həmişə günəş olsun!"

2. "Bilqamis" dastanı

"Bilqamis" dastanı miladdan öncəki III minillikdə qədim Şumer dilində şifahi şəkildə yaranmış, II minillikdə akkad dilinə tərcümə olunub gil lövhələrə köçürülmüşdür. Dastan 12 gil lövhə üzərinə yazılıb. Son lövhədə deyilir: "Hər şeyi bilən adamın dastanı "Bilqamis" dastanıdır. Qədim əslinə əsasən bu kitabın üzü köçürülmüş və tutuşdurulmuşdur".

Dastan Şumer Dövlət şəhəri Urukun kahini və hərbi rəhbəri Bilqamisın adına yaranmışdır.

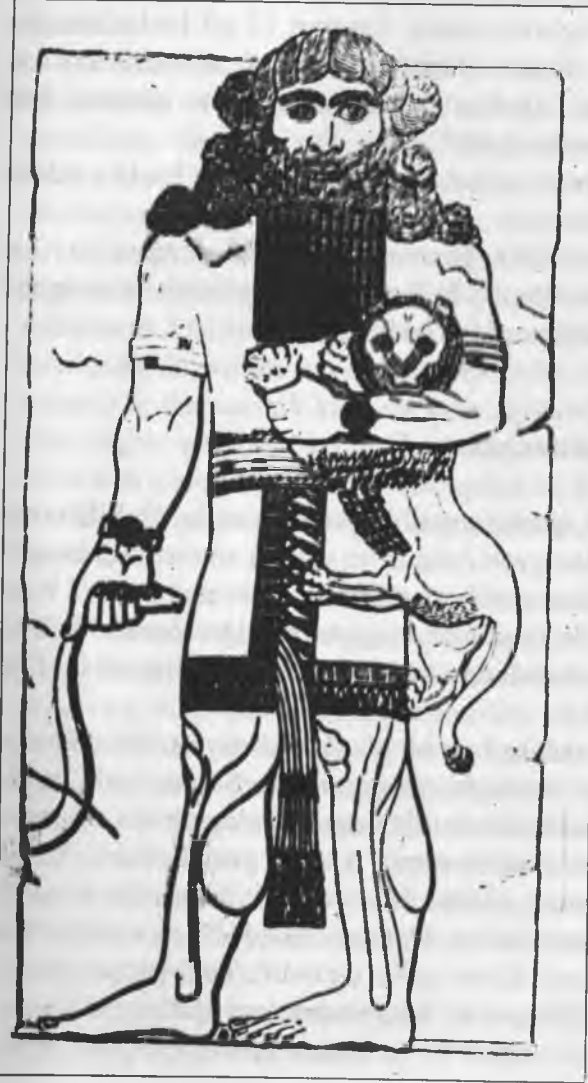
Dünya tarixində hələlik Şumer, tarixin başlanğıcı sayılır. Məşhur Amerika şumeroloqu S.N.Kramer əsərlərindən birini məhz belə adlandırır: "Tarix Şumerdən başlanır".

1) Dünya ədəbiyyatının şah əsəri

Tədqiqatçılar qəti qənaətə gəliblər ki: "Urukda, Babilistanın cənubunda şumer mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Bunu Urukun döənə-döənə xatırlanan dini və ədəbi mətnləri və bunlara əlavə olunan mifoloji mətnlər də göstərir, digər şumer "hökmdarlarının siyahısı"nda xatırlanan tarixi ənənələr də təlqin edir" (118, s. 40).

"Bilqamis" dastanı məhz belə bir güclü mədəniyyət, tarixi ənənə, elmi və ədəbi zəmin üzərində yaranmışdır. Şumer qəhrəmanı Bilqamis haqqında şifahi olaraq dildə-ağızda, eldə-obada söylənən ağı, nəğmə və əfsanələr, təxminən min il sonra yazıya alınıb. Yaxın Şərqi dörd qədim – şumer, akkad, hett və xurrit dillərində ox şəkili mixi yazı ilə həkk olunmuşdur. Dastan akkad dilinə tərcümədən götürülüb yayılıb, müasir dövrə gəlib çıxıb. Tam şumer mətni, hələlik əldə yoxdur. "Bilqamis" haqqındakı rəvayətlərdən şumer dilinə aid bəzi bəzi epik nəğmə və ya dastan gəlib çatıb. "Bilqamis

haqqında dastan, yəqin ki, hələ miladdan öncəki III minilliyin birinci yarısının axırlarında təşəkkül tapmışdı. Halbuki bizə çatan yazılı dastan ondan 800 il gəncdir. Bilqamis haqqında o vaxta aid akkad poemasının qalmış ilk yazısı, görünür, miladdan öncəki III minilliyin axırını üçüncü rübündə formalaşmışdı” (23, s. 91).

1. Şumer-Dövlət şəhəri Urukun kahini və hərbi rəhbəri Bilqamis. Gipslə surəti çıxarılmış heykəlinin fotosu: hündürlüyü 4,7m. Berlin muzeyi.

Dastanın baş qəhrəmanı Bilqamis tarixi şəxsiyyətdir, “miladdan öncə 2800-2700-cü illərdə yaşamış, Şumer – dövlət şəhəri Urukun kahini və hərbi rəhbəri olmuşdur”. Dastanın başlanğıcında da buna işarə vardır. Urukun bünövrəsini qoyduğu, onun tərəfindən tikdirildiyi göstərilir:

*“O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü,
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü,
Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu.*

*Müqəddəs Eananın qalası oldu Uruk.
Divarlara nəzər sal, bürcləri düzüm-düzüm,
Bu cür səddə hərəbər sədd görməz əsla gözün.
Keçmişin yadigarı, bu qədim divara bax,
İştarın mənzilinə - Eanaya gəl çıxmaq”.*

(14, 11., 1,5-10)

Aydın olur ki, “Bilqamis” dastanı ilk dəfə III minilliyin əvvəllərində Uruk qalasının divarlarına – sal daşlara “döyülüb”, həkk olunmuş, həm də bunlar qəhrəmanın başına gələn real hadisə və əhvalatlarıdır. Deməli, dastanın “ilk” variantı qəhrəmanın sağlığında yaradılıb, yazılıb, sonra isə dillərə düşüb, xalq, el-oba arasında söylənilib, kamilləşib, folklor yaradıcılığından keçib və tamamlanıbdır. Təxminən, min ilə yaxın dillərdə gəzib dastanlaşan bu əsər akkad və başqa dillərə tərcümə olunub, tam şəkildə gil lövhələrə yazılıbdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, “Gilqamis” adına “Bilqamis” və ya “Bilqamis” şəklində Şumer tanrılarının sırasında, artıq miladdan öncəki XXVII əsrdə rast gəlinir”. Deməli, qəhrəmanın əsl adı “Bilqamis” və ya “Bilqamis//Bilqamis”dir, bir qədər sonrakı dövrlərdə o, “Gilqamis” adı ilə məşhurlaşılıbdır. Bütün Babil, hətə və As-

suriya dövrləri tarixində Gilqamış adı qəhrəman kimi çox yayılmışdır” (99, s. 108).

S.N.Kramer yazır: “Dilçilik baxımından, çoxsaylı məktəb lövhələrinə əsasən, hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, şumerlərdə qrammatikaya xüsusi diqqət verilib. Belə lövhələrin əksəriyyəti mürəkkəb isimlərin və fel şəkillərinin və s. uzun siyahısından ibarətdir. Bu, onu göstərir ki, şumerlərin qrammatikası yaxşı işlənmişdi. Sonralar, miladdan qabaqkı III minilliyin son dördüncü rübündə, semit-akkadlar tədricən Şumeri zəbt etdikləri vaxtda şumer müəllimləri, bizə məlum ilk “Lügətləri” yaratmışdılar. Məsələ burasındadır ki, semit işğalçıları nəinki şumer kitabələrini qəbul etmişlər, həm də qədim şumer ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirmişlər, saxlamışlar, şumer dili ölən vaxt belə, o kitabələri təqlid etməyə başlamışlar. Bununla da “Lügətlər”ə şumer söz və ifadələrinin düşməsi zəruriyyəti yaranmışdı” (102, s. 21).

Buradakı “Şumer dili ölən vaxt” ifadəsində “ölən vaxt” anlayışı, “dəbdən düşmək”, “nüfuzunu itirmək” mənasında başa düşülməlidir. Halbuki sonrakı tədqiqatçılar bu fikrə müstəqim yanaşır, dönə-dönə təkrar edir, bir qədər dərinləşdirir, o vaxt şumer canlı danışıq dilinin də “öldüyünü”, sıradan çıxdığını iddia edirlər. Məsələn, İ.M.Diakonov yazır: “III minilliyin İki çay dövlətlərindən heç biri təmiz semit dövləti olmamışdır, amma II minilliyin əvvəllərində semit dili şumerlərin qədim dilini tədricən sıxışdırmış, bütün ölkədə canlı istifadədən çıxarmışdı, ancaq din və elm dili kimi ölü dil olaraq qalmışdı” (99, s. 98). V.K.Afanasyeva eyni fikri təkrar edir: “Miladdan öncəki III minilliyin ortalarından gec olmayaraq, xüsusi akkad mədəniyyətinin meydana çıxdığını təsdiq edə bilərik. O vaxt ki, hətta İki çayın əhalisi tamamilə akkad dilinə keçmişdi, şumer dili də ölü dil idi, bütünlükdə III minillikdə şumer dili elm, din, ədəbiyyat dili olaraq qalırdı” (67, s. 9).

Məsələyə Amerika alimi A.Oppenheyim daha dürüst yanaşırdı. Onun fikrincə, “Akkad dili şumer dilini sıxışdırmağı davam etdirir və ya, hər halda, onunla rəqabət aparırdı, canlı həyatda, xüsusilə,

ədəbi janrlarda və s. onun işlənmə və nüfuz dairəsini sıxışdırırdı” (118, s. 40).

Bununla belə, şumer dili yaşayırdı. Şumerlər Babilistandan çəkilib getdikdən sonra belə, şumer dili “elm” dili idi, “müqəddəs din” və “ədəbiyyat dili” olaraq qalırdı. Bu işə dilin “ölməsi” “ölü dil olması” demək deyildi. Alman alimi Q.Vinkler o vaxtkı şumer dili və onun rolunu “yeni dövrdə elm və kilsə dili olan latın dili və onun oynadığı rolla” müqayisə edir (77, s. 6)... Doğrudur, hər sahədə hökmranlıq semitlərin əlinə keçmişdi, qədim şumer dilində yaranmış zəngin mədəniyyət akkad dilinə tərcümə olunurdu, bu məqsədlə “Lügət” kitabları da yazılmışdı. Lakin bu fikri canlı dilə, xalqın danışıq dilinə aid etmək olmazdı, çünki “Tarixin başlanğıcı” sayılan bir xalq, onun dili yox ola, “canlı istifadədən də çıxarıla”, ölə bilməzdi. Tarixin gedişi təsdiq edir ki, böyük mədəniyyət, böyük ədəbiyyat və elm, sənət yaratmış bir xalqın dili ölmür, min illər boyu yaşayır...

Necə oldu ki, qədim dünyanın zəngin mədəniyyətini, “Bilqamış” dastanı kimi şah əsəri, elm, sənət sahəsinə dair digər ölməz əsərləri yaratmış xalq yox oldu, onun dili tamam “sıxışdırıldı”, sıradan çıxdı, öldü?! Şumerlər məğlubiyətdən sonra İki çay arasından yığışib çəkildikdə, öz canlı dillərini də özləri ilə aparmışdılar. Lakin yaratdıqları zəngin mədəniyyət, yazılı dil abidələri qalmışdı, onu daşımaq mümkün olmamışdı. Deməli, o vaxt şumer canlı danışıq dilinin dəbdən düşdüyü, “ölü dil olduğu” fikri ancaq İki çay hövzəsinə aid ola bilərdi. Hardasa, bu zəngin mədəniyyətin davamı, bu zəngin dilin varislərini axtarib tapmaq lazımdır. Qədim Şumer xalqı, şumer dilinin tarixi, tale-müqəddəratı probleminin bu gün üçün gərəkliyi və aktuallığı da bundadır. Bəs, şumerlər kimlərdi? Onlar daha çox hansı müasir tayfa və xalqlara uyğun gəlir? Onlar hansı tayfa və xalqların əcdadları, soy-kökü ola bilər və olub?

V.K.Afanasyeva yazır ki, “şumerlər etnik mənşəyi məlum olmayan xalqdır” (67, s. 5). Məgər etnik mənşəsiz bir xalq təsəvvür etmək mümkündürmü? Deməli, şumer xalqının, həm də bəşər

mədəniyyətinin ilki, hələlik başlanğıcı, çıxış nöqtəsi sayılan bir xalqın kimliyi, mənşəyi və inkişaf müqəddəratı problemi qarşıya çıxır. Bu problem həll olunmadan və ya bu barədə az-çox ağılabatan fikir söyləmədən deyilənlər havadan asılı qalır. Məgər bəşər tarixinin haradan və kimlərdən başladığı fikrinin üstündən sükutla keçmək və ya “şumerlər etnik mənşəyi məlum olmayan xalqdır” – deyə can qurtarmaq olarmı?!

Artıq miladdan öncəki II minillikdə akkadlar şumeri zəbt etmiş, mədəniyyətini mənimsəmiş, kitabələrini öz dillərinə çevirib bəhrələnməmiş, elmin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yüzlərcə ölçülü-biçimli lövhələrdən ibarət zəngin kitabxanalar yaratmış, hətta şumerləri təqlidə başlamışdılar. Şumerlər Dəclə-Fəratı elliklə tərkdətdikdən sonra belə, şumer dili Babilistanda din, elm və mədəniyyət dili sayılmışdı.

Bəs tədqiqatçıların sükutla üstündən keçdiyi – zəngin elm və mədəniyyətin əsl sahibləri özləri necə olmuşlar? Şumerlərin tale müqəddəratını tarix necə həll etmişdir? Bu suallar öz cavabını gözləyir. “İtmiş” şumer telinin tapılması problemi, problemin mümkün qədər ədalətlə, dürüst və ağıla uyğun həlli dünya şumerşünashğının, habelə türkologiyasının ümdə vəzifəsidir. Problem son dərəcə geniş, əhatəli və bəşəri problemdir.

“Bilqamis” dastanı o qədər mənəvi-əxlaqi üstünlüklərə, elə yazılış tərzinə və üsluba malikdir ki, dastanın mənşəyi, qaynaqları, qəhrəmanlarının xalqı mənsubiyyəti, habelə geniş təsir dairəsi və s. barədə özü öz sözünü deyir. S.N.Kramer Bilqamisın kimliyi, əsil-nəcabəti məsələsini belə izah edir: “Onun əsil-mənşəyinə gəlincə, onomastik əsasda mətnlə üzdən tanışlıq belə təsdiq edir ki, Babil poemasının çox qədimliyinə baxmayaraq, Bilqamis haqqındakı əsl hekayət yenə də semit yox, şumer qaynaqlarına gedib çıxır. İki baş qəhrəmanın adı – Bilqamis və Enkidü daha çox şumerdir. Bilqamisın valideynləri təmiz şumer adı daşıyır: Luqalbanda və Ninsun, Enkidünü yaradan Arur tanrısı – bu qüdrətli şumer ana tanrıdır (29, s. 220). Alimin xatırladığı baş qəhrəmanların adlarının morfoloji qu-

ruluş və məna baxımından təhlili şumerlərin kim olduğu, müasir xalqların hansına daha çox yaxınlığı məsələsinin açılışına bir qədər yan alır, bu müşkül görünən məsələ üzərinə işıq salır.

Tanrıların və baş qəhrəmanın məskəni, şumer Dövlət şəhəri Uruk və dastanın adını daşıyan Bilqamis və ya Gilqamis sözlərinə diqqət edək.

Dastandakı şəhər adı *Uruk* Bilqamisın öz əli ilə tikib hasara aldığı, ad verdiyi və məskən saldığı yer, müqəddəs Eananın qalası, İştərin mənzili, Anunun məskəni kimi təsvir olunur. Bu da yurd, yuva, ocaq, nəsil-kök, əsil-nəsəb mənalarını verir: Uruk sözü bu mənalarda indi də türk dillərində işlənir. Müasir dilimizdə həm ayrıca “Uruğun üzülün!”, həm də *uruk//turuğ* sözü ilə bircə deyilən “Uruk-turuğun kəsilsin!”, “Uruk-turuğuna lənət!” qarğışları var. Bu qarğışlardakı *Uruk* sözünün həmin qədim “Uruk”dan gəldiyinə, şəkilcə də, mənaca da bu sözün eyni ana kökə, eyni qaynağa bağlı olduğuna şübhə etmirik. Uyuşdurulub Uruk sözünə qoşulan *turuk//turuğ//turuğ* sözü və onun mənaları da bu fikrə əsaslanır. “Qədim türk lüğəti”ndə isə söz belə şərh olunur: “Turuğ 1. yuva, yataq, sığınacaq, məskən...” (90, s. 588).

Uruk Dövlət şəhəri, Şumerdə ikinci xanədanlıqdır, ondan bir neçə yüz il qabaqki – Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyadan ilk mühacirət dövrünün xanədanlığı mənbələrdə *Tell-el-Obeyd* və ya *El-Obeyd* adlanır. (73, s. 196). Bu məskənin dövlət şəhəri adının müasir türk dillərindəki *Tel-el-Oba* və ya *El-Oba* sözünün 5-6 min il bundan qabaqki şəklinin bir qədər təhrif olunduğunu... güman etmək olmazmı?! Şumerdə Akkad xanədanlığının hökmranlığı dövrünə aid (m.ə. 2116-cı il) belə bir fakt da diqqəti cəlb edir. O vaxt adlarda ikilik nəzərə çarpır, Kiş hökmdarlarının adlarında semit dili təsirinə rast gəlirik. “Necə ki, əgər Ku-Baba şumer adı daşıyırdısa, “hökmdarlar siyahısı”nda xatırlanmayan, başqa mənbələrdən məlum olan onun oğlu Puzur Suen semit adı daşıyırdı (73, s. 176). İstər “Bilqamis” dastanında *humbaba* əjdaha surəti adının “baba” hissəsi, istərsə *Ku Baba* hökmdar adındakı şumercə “Baba” sözü və istərsə

də “İlahi Baba” adı düşündürür. Bu adlar müasir türk xalqlarının qədim və indiki “baba sözü məzmununa tam uyğun gəlir.

Bununla səsleşən daha bir faktı xatırlayaq. Şumerlərin son hökmdarı “İbbi Suenə (m.ə. 2027-2003) hakimiyət, atası Şu Suenədən keçmişdi. Şu Suen Ur və Uruk şəhər dövlətləri üçün o qədər böyük işlər görmüşdü ki, o hökmdar – tanrı kimi məşhur olmuşdu. Artıq, deyildi ki kimi, adın “Suen” hissəsi semitcədir. “Şu” şumercədir. Maraqlıdır, təxminən 1800 il sonra m.ö. IV əsrdə şumercə bu ad təkrar olunur. Belə ki, türk xaqanların birinin adı *Şu*-dur. Mahmud Kaşğarlı Makedoniyalı İsgəndərin Yaxın Şərqi – Orta Asiyaya yürüşündən bəhs edərkən yazır: “Zülqərney türk ölkəsinə yönəldiyi vaxtlarda türklərin çox qüdrətli və böyük ordusu olan Şu adlı gənc bir xaqanları vardı...” (153, III, s. 413-416). Şumer hökmdarı Şu Suenlə türk xaqanı Şu adları bizim tarixi ad qoyma ənənəmizlə bağlıdır. Xaqan Şuya ulu babalarından birinin adı verilmişdi... Qədim Kiş xanədanlığı – şəhər adı ilə indi Şəkinin yaxınlığındakı böyük Kiş kəndinin adı təsadüfidir, yoxsa Şumer dünyasından qalmış kiçik zərrə - xatirədir? Qəti söz demək çətindir.

S.N.Kramer “Əkinçinin təqvimi” – şumer mətnini tərcümə edərkən, torpaq ölçü vahidi kimi *qaruş//qarış* sözünü eynilə saxlamış, rus dilinə tərcümədə də söz eynilə qalmışdır: “Əkinçiyə hər qaruş torpağı səkkiz sırım etmək məsləhətdir. O, elə etməlidir ki, toxumlar torpağa “iki barmaq” dərinliyində düşsün” (102, s. 80). Mütərcim *qaruş//qarış* sözünün üstünə işarə qoyub səhifənin sonunda belə bir qeyd verir: “*Qaruş 6-7 m. uzunluğunda torpaq zolağı*”. Müasir dilimizdə “qarış” sözü “bir qarış torpaq” ifadəsi var. Görünür, “bir qarış torpaq” ifadəsindəki *qarış//qaruş* sözü “bir əlin açılışı” qədər deyil. Məhz qədim şumer dilindəki ən kiçik torpaq ölçü vahididir ki, bu gün də eynilə dilimizdə işlənir. “İki barmaq” birləşməsinin dırnaq arasına alınması da diqqəti cəlb edir. Təkcə “Əkinçinin təqvimi” mətnində müasir dilimizdə səsleşən bir neçə söz var ki, bunlar kursivlə, əslində olduğu kimi verilib, tərcümə edilməyib: *qaruş//qarış saman, bardil//bərdil (kotan adı)*.

Yenə S.N.Kramer bir resepti – şumer mətnini tərcümə edərkən dərman bitkisi kimi *anadiş və duaşbur* sözlərini eynilə saxlamış, rus dilinə tərcümədə də sözlər eynilə qalmışdır: “Resept N 4. Kol bitkisi *anadiş yarpağını* (yaqın *Prosopis sterhaniana*), *duaşbur toxumu* ilə (ola bilsin, *Atriplex halimus L*) əzib... hər düzəldib bitki yağı ilə yara yerinə sürtməli... (102, s. 74, 75). Burada da “anadiş” və “duaşbur” sözləri bizə doğma görünür.

“Bilqamis” dastanında baş qəhrəmanın adı və ya dastanın daşdığı hər iki ad da az söz demir: “Bilqamis” və ya “Gilqamis” dünya dillərinə “hamısını, hər şeyi bilən və ya hər şeydən xəbəri olan adam” mənasında tərcümə edilir. Əsərin adı məzmununa görə “Dünyanın hər üzünü görmüş adamın dastanı” şəklində də verilir. Hər iki adda iki söz birləşir. Hər ikisi də türkcədir. “Qədim türk lüğəti”ndə bu birləşmə adların sözləri belə izah olunur: “*Bil* – bilmək, xəbər almaq, idarə etmək, nəzarət etmək, baxmaq, tapmaq, tanış olmaq və s. (90, s. 98); *qamı, qamul//qamuğ//qamıq* – hamısı, bütün, tamam, bütünlüklə, hər şey və s. “Gilqamis” adı da iki sözün birləşməsidir, mürəkkəb isimdir, türkcədir. Gil sözü “Lüğət”də verilməyib, çünki elə qədimlərdən eyni mənə ilə məşhurdur, arxaik olmayıb. Gilqamis//Gilqames//Gilqames adının ikinci hissəsi *qames//qames//qamış* sözü diqqəti cəlb edir. “Bilqamis” dastanı yazıya alındıqdan sonra Gilqamis adı yaranmışdır. Görünür, dastan gil lövhələrə qamışla yazıldığına görə akkaddlarda dəyişilib “Gilqamis” olmuş, söz müəyyən mənada yenə də öz şumer əsilliyini saxlamış, bundan sonra əsərin və qəhrəmanın adı həm də bu şəkildə məşhurlaşmışdır: qamışla gilə yazılmış dastan.

“Bilqamis” adını “bilqa” və “mis” // “məs” şəklində götürüb izah edən alimlər də vardır. Məsələn, S.Ş.Çaqdurov yazır ki, “bu epik adın əsasında qədim şumer dilində “ulu baba”, “ağsaqqal”, “igid”, “bahadır” mənalarını verən “bilqa” sözü durur, “məs” şəkilçisi qəhrəmanın xalq məclisinə aidiyyətini göstərə bilər” (140, s. 171). Lakin bu fikrə bir qədər düzəliş vermək lazım gəlir. Çünki söz “bilqa” yox, “bilgə” şəklində götürülməlidir. İ.M.Diakonovda adın “Bilqames”

şəkli göstərilir ki, bu *Bilgə - mes (mis)* hissələrinə ayrılır. “Bilgə” isə qədim “türk dilində yenə “bil” sözü ilə bağlı olub, bilikli, müdrik, aqıl, mütəfəkkir, filosof (bax: 90, s. 105) mənalarını verir. Şumer-türk dilləri yaradılışından səslərin, hecaların bir-birini izləyən ahəngi (bu ahəng qalın və incə hecalı sözlər birləşərkən bir qədər çətin alınır) üzərində düşünüülüb, bu əsasda da onların əlifbaları yaradılıb ki, “Orxon-Yenisey” yazıları bunun zirvəsidir.

Bilqamıs//Bilgemis//Bilqamış//Bilqameş və ya Gilqamıs//Gilqamış//Gilqames – qədim şumer qəhrəmanının adı ilə məlum qədim türk qəhrəmanları *Alpamıs//Alpamış* (özbəklərdə), Buğrancı oğlu *İlalmış//İlalmıs, Tərsusamış//Tərsuzamıs* (“Dədə Qorqud kitabı”nda) və s. adlarının oxşarlığı və ahəngdar səslənməsi təsadüfi olmayıb, bu qəhrəmanların bir mənəvi telə bağlılığına, “qardaşlığına”, bir ana kökdən çıxdığına, bir qaynaqdan gəldiyinə şahidlik edir.

Anu və *Eana* tanrı adları diqqəti cəlb edir. Hər iki ad ilk lövhələrdə xatırlanır. Bütün əsər boyu bu surətlər də fəaldır, tez-tez onlardan söhbət gedir, onlar dastanda cərəyan edən hadisələrə müdaxilə edir, bəzən həlledici təsir göstərir və s.

Dastanda *Anu* həm ata, həm də ana kimi təqdim olunur, yəni tanrı ata və tanrı anadır. Ona ümumilikdə “tanrıların atası”, “ilahlər anası” – deyər də müraciət edilir:

Öz atası Anunun qarşısında ağladı

(14, VI, 1.80)

Tanrıların atası Anu rəhm etsin yenə

(14, VII, 1.P.F.)

Onların ataları Anu da ora gəlib

(14, XI 1.8)

İlahələr anası Anu da gəlib çıxdı,

Taxmışdı altun qaşlı gözəl boyunbağımı...

(14, XI 1., 160)

Əgər mətndə səhv getməyibsə, *Anu* tanrısının hər iki mənada –

ata və ana mənalarında işləndiyi maraqlı doğurur. *Eana* tanrısının adında *ana* (E+ana) sözü bütövlükdə var. Müasir türk dillərində işlənən “ana” sözünün çıxış nöqtəsi, mənşəyi *Anu, Eana* sözlərindən götürülə, yarana bilərdi...

Ümumilikdə, dastandakı bir sıra qədim adlar müasir dilimizdəki eyni adlardan az fərqlənir və ya heç fərqlənmir. Məs., qədim *Anu* tanrı adı ilə müasir *ana*, qədim *Enlil* tanrı adı ilə müasir *Ellil* (və ya *elli*), qədim *Şamxat* adı ilə müasir *Şamxal*, qədim *Maşu* dağ adı ilə Şimali Qafqazdakı *Maşuq* dağ adlarında bir səs fərqi və ya artığı müşahidə olunur. Mənaca da bu ad və sözlər bir-birilə səsləşir. Bunları təsadüfi səsləşmə saymaq olarmı?

Ubar Tutunun oğlu *Dədə Utnapiştı* ad birləşməsində iki söz müasirdir. Ubar adı Umar (ummaq) sözünə uyğun gəlir b-m səs fərqi var ki, bu da b, m səslərinin bir-birinə keçməsilə bağlı ola bilər (müq. et: *bən-mən*). Tutu adı öz müasir şəklinə fərqlənmir.

İşullanun adı da maraqlı doğurur. Bu İlahə İştarm ona arvad olmaq istədiyi surətdir, bağbandır. Müasir dilimizdə, canlı danışmada *İşillanun/İşillanun* adlı gözəl bir böcək var, bağlarda, çəpər diblərində işıldayar, par-par parıldayar. Güman ki, həmin surətin adı bu sözlə bağlıdır...

Beləliklə, şumer dili ilə türk dilləri arasında bu qədər uyğunluq və bir-birini təsdiq müşahidə olunursa, bu təsadüfi deyil. Bu adlarla anomastik əsasda üzdən tanışlıq belə, yəqin edir ki, şumer-türk qaynaqları bir qaynaqdır, bunlar arasında açıq-aşkar sevilən yaxınlıq və doğmaqlıq var. Lakin müasir şumerşünaslıqda bu yaxınlıq və doğmaqlığa laqeyd münasibət müşahidə olunur. İz bir qədər azdırılır. Təkcə, “Bilqamıs” dastanında özünü göstərən, başqa mənəvi keyfiyyətlər bir yana, **üç mühüm amil** dil, el-dövlət (Uruk), inam (Tənqri) tanrı şumer və müasir türk xalqlarının bir kökə bağlı olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Belə bir səsləşməni, beş min illik bir vaxtı, məsafəni keçib gələn və dəyişməyən üç mühüm mənəvi amili dünya xalqlarının heç birində tapmaq mümkün deyil. Dünyanın tədqiqatçıları yığılıb bu bağlılığı, bu səsləşməni, bu “mühafizəkar-

lığı” şumerlə hər hansı başqa bir xalq arasında tapsın, müəyyən etsin, biz öz şumer kökümüzdən, şumer əcdadlarımızdan əl çəkək.

2) Şumer-türk ruhu və ədəbi-mənəvi qohumluğu

Hər bir xalqın ruhu, xalqı-mənəvi keyfiyyətləri tarixən müəyyənləşir, inkişaf edir, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə təsdiq olunur. Xalqın ədəbi-bədii söz dünyası, mənəvi aləmi, bədii təfəkkürü və s. də bu üstünlüklər əsasında yaranır, formalaşır, biri digərini tamamlayır, xalqın iliyinə, qamna hopur. Bu mənada “Bilqamis” dastanı ilk çıxış nöqtəsi, başlanğıc olmaqla, öz fərdi-mənəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha artıq cəlb edir. Dastan çox qədim ədəbi-bədii yaradıcılıq növüdür. Başqa xalqlardan fərqli olaraq, şumerlər yaratdıqları bədii əsərləri əvvəlcə beyinlərində düşünmüşlər, müdrik ulu babalar, söz ustaları bu əsərləri şifahi işləyib kamil şəkə salmış, yaymış, sinələrdən-sinələrə köçürmüşlər. “Bilqamis” dastanı ilə türk xalqları və onların, xüsusilə dastan yaradıcılığı arasında qırılmaz tellər və mənəvi bağlar müşahidə edilir. “Alp-Ər-Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri”ni, “Dədə Qorqud Kitabı”nı, “Orxon-Yenisey” kitabələrini bir ana tel “Bilqamis”a bağlayır. Bu tel köklüdür, güclüdür, aparıcıdır.

S.N.Kramer “Bilqamis” dastanının ümumbəşər mövqeyi və təsir dairəsindən bəhs edərkən yazır: “Dastanda haqqında danışılan problemlər və edilən cəhdlər bütün dövrlərə və bütün xalqlara yaxındır. Bu, dostluqda düzlüyün tərənnümü, şəxsi şöhrət yanğısı, qəhrəmanlığa və sərgüzəştlərə ehtiras, ölüm qarşısındakı yoxedilməz qorxu və hər şeyə üstün gələn ölməzliyə canatma tələbidir. Bütün bunlar “Bilqamis” dastanının əsasını təşkil edən, daima insan qəlbini həyəcanlandıran bir-birilə zidd hisslərdir və bunlar poemaya keyfiyyət gətirir, onun zaman və məkan sərhəddini müəyyən edir. Təəccüblü deyil ki, “Bilqamis” dastanı ona yaxın olan dövrlərin epik əsərlərinə güclü təsir göstərmişdir” (102, s. 217).

Alimin fikrini təqdir edir və buna qətiyyətlə şübhə də etmirik. Şər-

qin və Qərbin bir sıra xalqları dastanın güclü təsiri və bu qaynaqdan istifadə ilə öz əsərlərini yaradıblar, onlarda dastan janrında əsərlər az deyil. Lakin türk xalqlarının dastan yaradıcılığını sadəcə təsir saymaq olmaz. Dastan türk xalqlarının siqləti və ədəbi səlqəsinə uyğun yaradıcılıq növüdür. Bu yaradıcılıq ana kökün, vahid mənəvi telin qədim və doğma davamıdır, qəhrmanlıq ənənələri, yüksək mənəvi keyfiyyətlər və üslubi kamilliyin qanunauyğun inkişafıdır. Xatırlanan əsərləri yaradan xalq (və ya cyni mənşəli xalqlar) hardasa bir kökdə, bir özöldə, bir qaynaqda birləşir, hər iki – “Dədə Qorqud kitabı” və “Orxon-Yenisey” kitabələrinin üslub kamilliyi və bunun oxşarlığı şumer poeziyası və poetik düşüncə tərzinin davamıdır. Həm də bu əsərlər “Bilqamis” dastanına yaxın dövrlərin epik əsərləri deyildir, arada iki, üç və daha artıq min illərlə məsafə vardır. “Orxon-Yenisey” kitabələri isə epik yox, başqa növ, qəbir daşları üzərinə yazılmış epitafiyalar, demək olar ki, tarix əsərləridir. Lakin əsas üslub burada da özünü göstərir, aparıcı rol oynayır.

Adətən, klassik dastanlar bizdə şeir ritmli olur, həm qafiyə və qafiyələnmə əsasında yaranır, nəsrə növbələşir, qorpuz, saz kimi qədim xalq çalğı alətlərlə ifa olunur. Türk xalqlarının dastan yaradıcılığında xalq bədii təfəkkürünün ən azı üç mühüm cəhəti vəhdət halında birləşir:

1) şeir, 2) şeirlə nəsrin növbələşməsi, 3) şeirlə musiqinin vəhdəti. Bu keyfiyyətlər əslində “Bilqamis” dastanından axıb gəlir. “Bilqamis” dastanı bizim Ulu babalara – Qorqud Atalara, “Orxon-Yenisey” kitabələrini diqqət edən Bilgə xaqanlara və onu sal daşlara həkk edən Yolluqtikin əkələrlə və başqalarına, söz yox, məlum idi. Onlar bundan mənəvi qida almış, bəhrələnmışdilər.

a) “Bilqamis” – “Dədə Qorqud” paralelləri

“Bilqamis” dastanının yazılış tərzini, üslub xüsusiyyətləri diqqəti daha çox cəlb edir. Dastanın kamil, yüksək səviyyəli fərdi yazı üsulu,

üslubu müxtəlif dillərə tərcümələrdə belə əsliyi saxlayıb, itməyib, “toxunulmaz” qalıbdır. Dastan şumer dilindən akkad, həttdə başqa dillərə tərcümə edilib, dili başqa dil olub, amma üslubu. necə deyərlər, “tərcümə oluna bilməyib”. Bu yüksək keyfiyyətləri isə özünü, xüsusilə, mühüm aparıcı qəhrəmanları, onlarla bağh hadisə və əhvalatları nəzərə çarpdırmaq, ön plana çəkmək üçün deyilən və qəsdən təkrarlanan misra, beyt, bənd və bəzən bütöv parçalarda göstərir. Bu mənada “Dədə Qorqud kitabı” “Bilqamıs” dastanı ilə çox güclü səsleşir və biri digərini tamamlayır. Bu, hər iki əsərin yüksək və deyərdik ki, onları eyni qaynağa bağlayan ali keyfiyyəti sayıla bilər.

“Bilqamıs” dastanının I lövhəsindən dərhal gözə çarpan üslub, əsas məzmun, hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar xatırlanmasıdır. Bunlar adi və ya təsadüfi hal olmayıb, əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülüb-biçilmişdir. Bir misranın, beytin, bəndin və bəzən bütöv bir hissənin dönə-dönə eynilə təkrarı, zəruri olaraq əsas hadisələrə ton, ritm verir, yeni hadisə və əhvalatlara keçməyə yol açır, ana teli, əsas məzmunu hamarlayır, poetik axına salır, mətləbi dinləyiciyə daha aydın çatdırır, süjet, ideya xəttini gücləndirir. Bütün bunlar isə dastanın bədii quruluşuna fərdilik, özünəməxsusluq gətirir.

Dastanın üslubunda mühüm hadisə və əhvalatların təkrar-təkrar qabardılması kamil və kamil olduğu qədər də qədim bir keyfiyyət kimi nəzərə çarpır. V.Afanasyeva yazır: “şumer poeziyasının əsası paralelizm prinsipinə uyğun olaraq alınır...” (67, s. 14).

“Dədə Qorqud kitabı”nın əsas üslubu bərdə də eyni fikri söyləmək olar. “Dədə Qorqud”un səciyyəvi üslub xüsusiyyəti də onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Paralelizm bütünlüklə əsərdə və ayrı-ayrılıqda hər boyda aparıcı üslubudur, əsas hadisələrə təkan verən yazılış tərzidir.

“Bilqamıs” dastanı 12 lövhə, “Dədə Qorqud” dastanı isə 12 boydur. Say uyğunluğu, hər halda, tədqiqatçını düşündürür. Bu, kökə bağlıqlamı, yoxsa təsadüfənmi belə alınıb? Hələlik, demək çətindir. Lakin buna əhəmiyyət verməmək olmaz.

Hər iki əsər üzrə bəzi üslubi paralelləri müqayisəli şəkildə izləyək.

“Bilqamıs”da

Baş hökmdar – qəhrəmanın tərənnümü bu misralarla başlanır:

*“Urukun divarını odur ucaldan belə
Çılqınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərahəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri.*

*Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz haşma o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!”*

Burada şeirin tonu, ritm bir qədər dəyişir:

*“Uruk oğullarının kahini tək birdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadırdı o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan yol boş qalsın”*

(14, I L, II, 7, 10, 15).

Açıq-aşkar hiss olunur ki, bu ton musiqi tonu, mahnı ahəngidir. Bu isə bizi dastanın əslində musiqi ilə vəhdətdə yarandığı, bəstələndiyi qənaətinə gətirir...

İkincə misradan sonra yenə eyni mətnin təkrarı gəlir, ancaq birinci misrada cüzi dəyişiklik var:

*“Sən igid yaratmışsan, oxşayır qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərahəri,
Təbil səslənən kimi oyanır igidləri –*

*Sıçrayır yatağımdan Urukun ərənləri:
Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs,
Özü öz başma o gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?!”*

Yenə eyni ritmik dəyişikliklə davam edən eyni bənd gəlir:

*“Uruk oğullarının kahini tək bir di o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadırdı o.
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan boş yol qalsın”*
(14, I L., 20, 23, 29)

“Bilqamıs”da təkrarlanan beyt və bəndlər-parallelər, bir növ bizim dastanlarımız və mahnılardakı nəqarətə xatırladır. Bunların dırnaq arasına alınması da əbəs yerə deyil.

“Dədə Qorqud”da

Dastanın dörd boyu baş hökmdar – qəhrəman Bayındır xanın eyni üslubda təqdimi ilə başlanır:

“Xanım hey!

Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şamı günlüğü yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi...” (Dr. 10).

Və yenə:

“Xanım hey!...”

Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin pərdə, ipək xalıçası döşənmişdi...” (Dr. 66-67) və h.b.

Bu parallelər VII və IX boylarda da eyni dəyişikliklə təkrar olunur. Boylardakı hadisə və əhvalatlar buradan başlanır və inkişaf edir.

“Bilqamıs”da

Dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Enkidünün təqdimində eyni

üslubdan - paralelizmədən istifadə olunur.

*Ovçu xəbər gətirib atasına söyləyir ki:
“Ata, dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri.
Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,
Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.
Qorxuram yaxınlaşam, cürətım çatmur mənim!
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
Mən tələlər qururam, o dağdır onları.
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən”*
(14, I L., III, 1-10)

Ata məsləhət görür ki, oğlum, get bunu Urukda yaşayan güclü, qüdrətli Bilqamısa söylə.

Ovçu eyni sözləri təkrarən Bilqamısa deyir:

*“Uca dağlardan enib bir igid kişi gəlmiş.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri.
Bütün dağları gəzir, veyillənir, dolaşır,
Həmişə vəhşilərlə suvatlara yanaşır.
O həmişə yolunu suların üstə salır.
Qorxuram yaxınlaşam, cürətım çatmur mənim!
Mən quyular qazıram, o doldurur onları,
Mən tələlər qururam, o dağdır onları.
Çölün vəhşilərini çıxarır o əlimdən,
İmkan vermir ov tutam dünyanın çöllərindən”*
(14, I L., III, 30-35)

Bu paralel-kompleks mətnlərdəki sıra ilə verilən iki misra üç-dörd dəfə də əlavə olaraq təkrarlanır, baş beytə çevrilir. Məs.: Bilqamısın gördüyü yuxunu anası yozaraq eyni sifətlərlə ona tərif deyir:

*“Güclü bir həmkarındır, dostun, xilaskarındır,
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz.
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri”.*

(14, I L., VI, I).

Və yenə:

*“Dedim ki, o olacaq dostun və xilaskarın.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri”.*

(14, I L., VI, 20).

Bilqamıs, anasının ona dediklərini bir daha eynilə sadalayır və Enkidünü qardaşlığa qəbul edir:

*Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri!
Xeyir-dua ver ona, qoy mənə qardaş olsun!”*

(14, II L., III, 43).

Beləliklə, eyni bir beyt 5 dəfə ön plana çəkilir, baş beyt olur. Nəzərlər Enkidünün qüdrətli bir ər, Bilqamısa tən “həmkar”, “dost”, və “xilaskar” bir qəhrəman olduğuna doğru yönəldilir. O, bu sifətlərlə daha artıq yadda qalır, öz həyat fəaliyyəti və igidliyi ilə bu keyfiyyətləri doğruldur.

Bütün əsər boyu paralelizm beləcə aparıcı, əsas üslubdur. Dastanın yazılış (və ya deyiliş) üslubundakı bu yetkinlik təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl, “Bilqamıs” dastanı yazıya alınmışca yəni min il xalqın dilində-ağzında, yaddaşında gəzib tam kamil şəkə düşüb. Bu özü isə xalq yaradıcılığının yeganə nümunəsi ola bilməzdi və ənənədir.

deyil...

“Dədə Qorqud”da

Dastanın iki boyu baş sərkərdə - qəhrəman Qazan xanın yenə eyni üslubda təqdimi ilə başlanır:

“Xanım hey!

Bir gün Ulaş oğh... Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin, üzərinə digdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı, ipək döşənmişdi, səksən yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq sürəhilər düzülüşdü. Toquz qara gözlü, xub yüzü, saç ardında urulu, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qmalı, barmaqları nigarlı, məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağra q sürüb içərlərdi...” (Dr. 35-36).

Və yenə:

“Xanım hey!...”

Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı. Qara yerin üzərinə otaxların dikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalçası döşənmiş idi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı... Toquz yerdə badyələr qurulmuşdu. Altun ayaq surəhilər dizilmişdi. Toquz qara gözlü, örmə saçlı, əlləri biləgindən qınah, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabi altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirlərdi...” (Dr. 122-123).

Bu “başlangıç” paralellər də əsərin baş hökmdar qəhrəmanı Bayındır xanla bağlı təqdimatın ruhuna uyğundur: “Qazan xan da yerindən durmuşdu, ağ ban evlərin qara yerin üzərinə digdirmişdi” və s. Söz yox, nəslə verilən bu parçalar, nəzmlə də verilə bilər.

Yaxud, “Dədə Qorqud”da yenə eyni ədəbi üsul, fikri ifadə tərzinə diqqət edək:

“Nagahandan Qaracıq çobanın üzərinə altı yuz kafər qoyuldu.

Kafər aydır:

Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!

Qarla yağmur yağanda çaqmaqılu çoban!

Südü, peniri bol, qaymaqlı çoban!”

(Dr. 40)

Qazan bəy də eyni baş beyt – sifətlə çobandan xəbər alır:

*“Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!
Ünüm ünlə, sözüm dinlə!...”*

(Dr. 47)

Və yaxud, IV boyda oğlu Uruzla ova çıxıb evə tək qayıdan əri Qazan xana Burla xatın həyəcanla dönə-dönə müraciət edir, ona verdiyi sual-misralar kompleksində üç dəfə eyni baş beyt təkrar olunur:

*“Yalnız oğul xəbərin, Qazan, degil mana!
Deməz olursan yana-göylə qarğaram, Qazan, sana!..
Yalnız oğul xəbərin, Qazan, degil mana!
Deməz olsan yana-göyə qarğaram, a Qazan, sana!”*

(Dr. 137)

Və ya:

*“Yalnız oğul xəbərin, a Qazan, degil mana!
Deməz olsan yana-göynə qarğaram, Qazan, sana!”*

(Dr. 138)

Qəlib birdir. Eyni paralellər digər qəhrəmanlara verilən sifətlərdə daha artıq müşahidə edilir. “Dədə Qorqud”da bu elə bir qızıl yazılış qəlibi, üsuludur ki, əsasını “Bilqamıs”dan götürüb gəlib və tarixən heç vaxt üzülməyib...

“Bilqamıs”da

Siduri – tanrıların xanımı qəhrəman Bilqamısa bu suallarla müraciət edir:

*“Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə?
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?
Niyə sənin içində sonsuz bir nigil yaşar?
Görkəmin yollar yormuş yorğun adama oxşar.
Bürkü, sazaq qarşıyıb niyə sənün üzünü?
İlqımmu axtarırsan gəzib çölün düzünü?”*

(14, X L., I, v, k, g; III, I; IV, 42)

Bu sual cümlələr eynilə üç dəfə Bilqamısa verilir, üç dəfə də cavab alınır və bunlar bir-birinin eyni olan cavab cümlələrdir.

*“Necə batmasın yanaq, baş necə əyilməsin,
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?
Qəmlər mənim içimə bəs necə yol salmasın,
Yol gəlib yorulmuşsa can necə tay olmasın?
Necə qarşılasın bürkü, sazaq üzümü?
Necə dolaşmayım mən, axı çölün düzünü?...”*

(14, X L., I, g, III, I; V, I)

Dastanda cərəyan edən hadisələrə təkən verən əsas qüvvə bu radaki suallar və təkrar-təsdiq cümlələrdir. Sual cümlələr də, cavab cümlələr də nəinki öz-özlüyündə, bütövlükdə - kompleks şəkildə təkrarlanır, hətta əsas, aparıcı üslub dərinləşir. Oxucu qədim dünyanın bu şeir nizamı, söz düzümü ilə yaranan fikir aydınlığma heyran olmaya bilmir.

“Dədə Qorqud”da

Eyni ədəbi üsul, eyni üslub ruh əsas və aparıcıdır, misraların dönə-dönə təkrarı əsas məzmunu qüvvət verir, misralar üzərinə vurğu salır. Bu mənada Dirsə xanla dustaq oğlu arasında gedən danışığdakı paralellərə diqqət edək:

“Dirsə xan oğlaneuğu idükin bilmədi, qarşu gəldi, söylər, görəlüm, xanım nə söylər. Aydır:

*Boynu uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində şişlgin varsa, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban evlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana.
Savaşmadın-uruşmadın, alı verəyim, döngil gerü!..*

Oğlan burada babasına söyləmiş, görəlmiş, xanım nə söyləmiş:

*Boynu uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Bənim də içində binədim var.
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər.
Mənim də içində yüklətim var.
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağayıldı tümən qoyun sənin gedər.
Mənim də içində şişlginim var.
Qomağım yoq qırq namərdə!..
Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
Mənim də içində odam var.
Qomağım yoq qırq namərdə!..”*

(Dr. 32-34)

Boyda cərəyan edən hadisələrə yekun vuran bu bədii sual-cavab təkrarlarıdır. Boyun və ünümilikdə dastanın aparıcı, əsas üslubu da bununla müəyyənləşir. Misralardakı nizam, fikir aydınlığı, təkrar-təsdiiq söz-ifadə incilərini məharətlə düzmə, işlətmə üsulu ana kökdən

– “Bilqamıs”a bağlılıqdan gəlir.

“Bilqamıs”da

Əhvalata, yeni hadisəyə keçid üsulu diqqəti cəlb edir:

*“Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri
Bilqamıs söhbət açıb dostuna belə dedi...”*

(14, I L., VIII L., 1, 1)

Və:

*“Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri,
Bilqamıs ölkəsini çağırırdı adbaab”*

(14, VIII L., II, 20)

Və ya:

*“Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri...”
(Bundan sonra yüzdən çox şeir çatışmır)*

(14, III L., III, 8)

Yaxud:

*“Üfüqə səda düşüb, ağaranda dan yeri,
Bilqamıs özü güldən bir heykəlcik düzəltdi”*

(14, VIII L., V, 8-45)

“Dədə Qorqud”da

Əhvalata, hadisəyə keçid üsulu eyni qaynaqdan gələn üsuldur, eyni fikir eyni şəkildə, təkrar-təkrar sadalanır:

“Alar sabah Dirsə xan yerindən uru turdu”

(Dr. 21)

Və ya:

“Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turub”...

Və ya:

*“Alan sabah yerindən turan qızlar!
Ağ otağı qoyuban qara otağa girən qızlar!”*

(Dr. 105)

Yaxud:

*“Alan sabah, xan qızı, yerimdən durmadımmı?
Boz ayğırın belinə binmədimmi?!” və hb*

(Dr. 116)

Qəlib birdir. Bu paralellərin uyğunluğu təsadüfi sayıla bilməz. Bu uyğunluq səhər tezdən – “dan yeri ağaranda” (“alar-sabah”) “ala-sabah” işə başlamaq və ya səfərə çıxmağın bir səliqə-vərdişə çevrildiyini, ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə keçib bədii əsərlərə də düşdüyünü təsdiq edir.

Maraqlıdır, həm “Bilqamis” dastanı, həm də “Dədə Qorqud” kitabının başlanma və tamamlanması da üslubca bir-birinə uyğun gəlir.

“Bilqamis”da

*“Qalx, Uruk qalasının divarı üstə yeri.
Gör bünövrə necədir, necədir kərpicləri?
Divar bışmış kərpicdən, bərk hövürlüb başabaş,
Yeddi Müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?”*

(14, I L., 1, 15)

Eyni bəndlə oxucularma müraciətlə başlanan dastan eyni bəndlə də tamamlanır.

“Dədə Qorqud”da

“Xanım hey!..”

Qəlib birdir. Bu, eyni ifadə ilə oxucularına müraciətlə başlanan kitab eyni bəndlə də tamamlanır.

Müasir türk xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının dilində folklor-nağıl süjetləriləmi, yoxsa əsatir və əfsanələrləmi gələnlər “seçilmə” say sözlər və bunlar əsasında yaranan birləşmə və ifadələr var. Bu mənada da qədimdən “üç”, “yeddi” sayları diqqəti cəlb edir (sonralar bu sözlərə “qırx” sayı əlavə olunub). “Atalar üçdən deyiblər” kəlamı da buradandır. Bu əsasda yaranıb xüsusiləşən birləşmə və ifadələr kitabələrimizdə tarixən çox tez-tez işlənib, hadisə və əhvalatlara yön verib: “Üç gün üç gecə yol getdi”, “Yeddi gün yeddi gecə toy elədi”, “Üç zərbə vurdu”... Bunun da kökü, özülü gəlib “Bilqamis” dastanına bağlanır.

“Bilqamis”da

“Üç” sayı. *Üç gün*: “Üç gündən sonra onlar həmin yerə gəldilər” (I l., III, 45), “Altı həftə üç gündə Fərat çayı göründü”, *Üç talant*: “Üç talantlıq baltalar, xəncərlər düzəldilər” (II l., III, IV, 32). *Üç qab*: “Sonra da mən düz üç yaxşıca qır əritdim, düz üç qab qatranı da qarışdırdım onunla...” (XI l., 60). *Üç zərbə*: “Düşmənlər yerə yıxıldı üç qüvvətli zərbədən” (V l., 1, 23). “Yeddi” sayı. *Yeddi qıfıl*: “Uruk qapılarında yeddi qıfıl açıldı” (II l., III-IV, 37). *Yeddi qurtum, yeddi xəndək*: “Yeddi qurtum içdi, çayın suyu yox oldu, Nəfəs dərdikə yerdə yeddi xəndək oyuldu” (VII l., 120). *Yeddi Müdrik*: “Yeddi Müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?” (I l., 1, 15). *Yeddi dəfə, yeddi mənzil*: “Sən ona yeddi dəfə yeddi cür quyu qazdın”, “Ona nəsihət etməsin yeddi mənzil keçməyi” (VI l., 50, 55), *Yeddi övlad*: “Qoy sənin xatirinə yeddi övlad anası öz ərinə tərək etsin” (VII l., IV, 10). *Yeddi gün*: “Düz yeddi gün keçib altı gün daldə qalıb” (IX l., II, 23-24)...

“Dədə Qorqud”da

“Üç” sayı. *Üç*: “Ol üç canvərin, biri qoğan aslandı...” (Dr., 173).

Üç kərə: “Üç kərə yağı görməsə, qan ağlıyan Toğsun oğlu Rüstəm varsun!” (Dr. 206). *Üç gün:* “Üç gün tamam ağırladı. Üç gün dəxi Bəkili av-şikar ətilə qonaqlıyalım, bəglər! – dedi” (Dr. 237). “Üç gün dünli-günli yortdı...” (Dr. 263)...

“Yeddi” sayı. *Yeddi:* “Yeddi kafir bəgi qılmedan keçdi” (Dr. 120), “Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi igidə verdi” (Dr. 121), “Qara bığm yedi yerdə ənsəsinə dükən...” (Dr. 149-150); Yeddi kişi ilə qurulurdu mənim yayım: ...Yeddi qatla vardım, ol qəleyi almadım” (Dr. 207), “Yedi başlu əjdərhaya yetüb vardım” (Dr. 278)...

“Bilqamıs”da

Enkidünün Sidr meşəsindən gətirdiyi ağacdən düzəldilmiş məbədın qapısı ilə söhbəti diqqəti cəlb edir. O ağacın üstündə Enkidü ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Onu ölüm hədələyirdi:

*“Enkidü nəzər salıb, qapıya göz yetirir,
Adamla danışan tək onunla söhbət edir:
“Adi, taxta qapıdır, hissi yox, duyğusu yox,
Ağıl deyilən şeydən bir dırnaq da yoxudur.
O ucaboy, qamətli sidri görənə kimi
İyirmi mənzil keçib çox axtarmışam səni
Dünyada o ağaca məgər taymı tapılar?
Boyun on səkkiz sajm, enin altı sajm var.
Cəftən, həngaman, sürgün on iki dirsək olar.
Hazırlayıb gətirdim bəzədim Nippurdadı
Bilsəydim aqibətin bu olacaq axırı,
Bilsəydim o zəhmətin budur mənə qalanı,
Çilik-çilik edərdim götürərdim baltanı,
Sal bağlayıb bir yolluq axıdardım sulara...”*

(14, VII L., 1, 35-45).

“Dədə Qorqud”da

Kafirlər Qazan xanın oğlu Uruz bəyi yad eldə qənarə dibinə asmağa gətirirlər. Uruz ağacla, təxminən eyni məzmununda söhbət edir,

adamlarla danışan kimi ağacla danışır:

*“Ağac! Ağac! dersəm sana ərlənmə, ağac!..
Böyük-böyük suların köprüsü ağac!
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!..
Başın ala, baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar, götürməgəl, ağac!
Götürəcəm olursan yigitligim səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para toğrıyalardı, ağac!”*

(Dr. 55-56)

Məgər bunları təsadüfi saymaq olarmı? Yox! Bu təsadüfi oxşarlıq deyildir...

“Bilqamıs”da

İlahə İştər Bilqamısdan intiqam almaq, onu məhv etmək üçün Uruka çılğın bir Buğa göndərtdirir. Bilqamıs dostu Enkidü ilə birlikdə buğanı öldürür:

*“İştər qalxdı Urukun qala divarlarına
Divar üstə sərildi, bu iş gəldi arma:
“Buğanı öldürməklə məni rüsvay elədin,
vay halma, Bilqamıs!”
Enkidü qulaq asıb İştərin bu sözüne,
Buğanın sağrısını kəsib çırpdı üzünə:
Buğa kimi edərdim, sən də düşsən əlimə,
Onun bağrısağmı dolayardım belinə!”*

(14, VII., s. 150-155)

“Dədə Qorqud”da

Dirsə xan oğlu Buğac Bayındır xanın çılğın buğası ilə vuruşur, yıxır və başını kəsir. Buna görə də ona buğac adı verilir:

“Məgər xanım, Bayandır xanın, bir Buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. Ol Buğa qatı taşa buynuz ursa un kibi ügüdüdü. Bir yazın, bir güzin Buğayla Buğrayı savaşırdırlardı... Buğayı saraydan çıxardılar, üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gələb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər sultanın, Dirsə xanın, oğlanı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynurlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlanlıqlara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı. Dirsə xanın oğlanı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baqdı urdu. Buğa dəxi oğlana sürdü gəldi. Dildə ki, oğlanı həlak qılaydı... Buğayla oğlan bir hənlə çəkişdilər. İki talusunun, üstünə buğanın, köpük turdu. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikir elədi, aydır: bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Ben bunun alınma niyə tayaq olur ben tururbən – dedi. Oğlan buğanın alından yumruğun gedirdi, yolundan savıldı. Buğa ayaq üstünə turamadı, düşdü, dəpəsinin üstünə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi” (Dr. 15-17).

Bunu da təsadüfi saymaq olmaz. Bu bənzərliklər təsadüfi olmayıb, bir qaynaqdan gəlir. Bir mənəvi telin davamı və ya ədəbi əx-zətmədir, “Bilqamis” dastanından gəlmə iqtibasdır.

“Dədə Qorqud”un əsas qəhrəmanları (Qazan xan, Qanturalı, Yeknək və b.) Bilqamis xasiyyətli-xarakterlidir, öz dönməzliyi, “tərsliyi”, necə deyərlər, “tutduğu yerdən kəsməsi” ilə onu xatırladır, varisi olduğunu hər mənada təsdiq edirlər.

Əzəldən insanda ölüm vahiməsi, ölüm qarşısındakı əbədi qorxu, ölməzliyə canatma cəhdləri olub. Bu problem ilk dəfə “Bilqamis”da qoyulub, həllinə səy göstərilib.

Gözü önündə dostunun ölümünü görəndə Bilqamis böyük qorxu, kədər, dərd içində deyir:

*“Dostum mənə eşidib bir özünə gəlməzmi?
Burnuna qurd dolmamış bir oyana bilməzmi?
Ölüm mənə qorxudur, qoymur dayanım rahat,*

*Tapa bilərənmə mən, görəndə, əbədi həyat?
Quldur tək yola çıxıb, çöllər boyu qaçaram...”*

(14, X L. II, 7)

Bilqamis bu ölümün dərmanını axtarır, onu tapıb əvvəlcə xalqına vermək, onu əbədi həyata qovuşdurmaq istəyir. Lakin çətinliklə, min bir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi “əbədi həyat çiçəyi” ona qismət olmur...

Problem – ölməzlik, insanları ölümdən xilas etmək, ölüm qorxusu, kədər və dərd gəlib “Dədə Qorqud”da üzə çıxır, “Dəli Domrul” boyunda nəzərə çarpır. Dəli Domrul da insanlığı ölümün pəncəsindən qurtarmaq istəyir: “Nagahandan Dəli Domrul çapar yetdi, aydır: “Mərə, qavatlar nə ağlarsız? Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz?” – dedi. Ayıtdılar: “Xanım, bir yaxşı yigidimiz öldi, ana ağlarız” – dedilər. Dəli Domrul aydır: “Mərə, yigidinizi kim öldürdü?” Ayıtdılar: Vallah, bəg yigit, Allah Təaladan buyruğ oldu. Al qanatlı Əzrayıl ol yigidin, canın aldı”. Dəli Domrul aydır: “Mərə, Əzrayıl dedüğünüz nə kişidir kim, adamın canın alır? Ya qadir Allah, birligin, varlığın, haqqıçün, Əzrayılı mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkişəyim, dürişəyim, yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almıya” (Dr. 156) – deyir. Lakin özü ölüm təhlükəsi qarşısında qahr. Onu ölümdən ancaq paklığı, yüksək və mənəvi zənginliyi, ali insani keyfiyyəti, ürək genişliyi, ailəcanlılığı xilas edir...

Arzuya, istəyə baxm! Əzrayıl “Bir dəxi yaxşı yigidin canın almaya!” Bəli, Dəli Domrulun ulu əcdadı Bilqamis da bu arzu ilə, bu istəklə yaşamışdı, “abi-həyat” dalınca getmişdi... Şehrli “əbədi həyat” çiçəyini əldə edib, Uruka çatdırmaq, xalqına yetirmək istəmişdi:

*“Onu mütləq mən hasarlı Uruka çatdırmalıyam.
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm”.*

(14, XI L., 280)

Qəlib birdir. Bu ruh “Bilqamıs”dakı eyni ana ruhudur. Sonra “Avesta”da özünü göstərir. “Dədə Qorqud”da davam edib gəlir, Nizamidə yenidən təzələnilir.

“Bilqamıs” dastanının poeziyası, üslubu da birdən-birə gəlir bu yetkinliyə çatmayıb, onun güclü əsası, dərin kökləri, ənənəsi olub. Şumerlərin məşhur “hökmdarlar siyahısı” məlumat verir ki, Urukun ilk xanədanının əsası Günəş tanrısının oğlu Utu qoymuşdur. O vaxt hələ Uruk yox imiş, ancaq Eana məbədi varmış. Şumerlər öz əfsanəvi qəhrəman hökmdarını ənənəvi olaraq vəsf etmiş, onların fəaliyyətini, şan-şöhrətini əbədiləşdirən bədii əsərlər – poemalar, eposlar yaratmışdılar. “C.H.Kramer qeyd edir ki, aşkara çıxmış və oxunmuş 9 şumer qəhrəmanlıq poemasından ikisi Enmerkara, ikisi Luqalbandaya (bununla belə, onlardan birində yenə də Enmerkara iştirak edir) və beşi Bilqamısa həsr olunmuşdur (bax: 102). Burada xatırlanan hər üç qəhrəman birinci Uruk xanədanının hökmdarlarıdır.

Marian Belitski yazır: “Enmerkara haqqında poema – şumer ədəbiyyatında bu janrdakı yazılmış əsərlərin ən qədimidir. Onun nə dərəcədə məşhur olduğunu, xüsusilə belə bir fakt təsdiq edir ki, mətnə 20 lövhə (və bir parça) tapılıb. Ən mükəmməl lövhə İstanbulun qədim Şərq muzeyində saxlanan 12 sütuna ayrılmış 600 misralıq mətnidir”... Deməli, “Bilqamıs” dastanı çox güclü ənənə üzərində ədəbi dünyada yaradılıb, boya-başa çatıb. Deməli, “Bilqamıs” dastanı Şumer qəhrəman hökmdarları haqqında yaranmış silsilə poemalardan ancaq biridir. Həm də qaynaqlar təsdiq edir ki, bu poema da o biriləri kimi əvvəlcə şifahi ənənələr özlərində düzülüb qoşulmuş, dildə-ağızda gəzmiş, sonralar isə yazıya alınmışdır. Dastanın yetkin üslubu onu yaratmış xalqın yetkinliyi deməkdir, ruhu, nəfəsi, özü deməkdir; fikri, düşüncəsi, bədii təfəkkür tərzisi deməkdir. Bu, xalqın dil mədəniyyəti, danışmaq səliqəsi, bədii-estetik zövqü, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü və s. barədə çox söz deyir.

“Bilqamıs” dastanından iki min il və daha artıq aravermələrlə

türk dünyasının yaratdığı möhtəşəm əsərlərdə bu mənəvi keyfiyyətlərin davamı və təsdiqini görürük. Fərdi üslub, bədii ruh bu əsərləri bir kökə, bir özlə bağlayır, çəkib bir mənəvi-estetik inkişaf xətti üzərinə gətirir. Xətt təkə “Bilqamıs” – “Dədə Qorqud” xəttilə məhdudlaşmış qalmır, daha artıq şaxələnilir... Bu şaxələr özünü “Orxon-Yenisey” kitabələrində də göstərir.

b) “Bilqamıs” – “Orxon-Yenisey” paralelləri

“Orxon-Yenisey” kitabələri daha çox tarix, “epitafiya” yönli yazılar olsa da, əsas, aparıcı üslub yenə də “Bilqamıs” üslubudur, yəni paralelizmdir. Keçən əsrin sonlarında P.M.Melioranski “Orxon-Yenisey” kitabələrinin yazılış tərzini, üslubu barədə demişdi: “Abidələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyəti onların paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Həm də təkə ayrı-ayrı cümlə qrupları yox, hətta, məsələn, türk ellərinin ayrılması, bərpası və s.-dən danışılan hissələr bir-birinə uyğun gəlir. Ara-sıra aliterasiya da nəzərə çarpır” (113, s. 280).

Bu üslub uyğunluğu o deməkdir ki, “Bilqamıs” dastanını, “Dədə Qorqud kitabı”nı yaradan-yazan xalq və ya fərd, “Orxon-Yenisey” kitabələrini yaradan-yazan xalq və ya fərd bir ana kökdəndir, bir ruh, bir ənənəvi təfəkkür tərzisi, üslub və fərdi yazı mədəniyyətinə malik olmuşlar. Bunlar ilkin doğma qaynaqdan su içmişlər. Ruh, yazı üslubunda götürülən xətt vahid doğma xətt olub, bir axar selin gəlişidir.

“Orxon-Yenisey”lə bağh paralellərə nəzər salaq.

Türk dünyasında insanın doğuluşu, torpaqdan yığıldığı fikri var.

“Bilqamıs”da

Arur tanrısı Enkidünü gildən yaradıb göylərdən yerə göndərmişdi:

*“Gildən bir şey yağurub göylərdən yerə atdı,
Qüvvətli bir qəhrəman – Enkidünü yaradı”.*

(14, 1 L., 34 a-35).

İnsanm torpaqdan yoğrulduğu fikri dünya ədəbiyyatında öz bədii ifadəsini ilkin olaraq “Bilqamis”da tapıb. Tarixin gedişində həmin fikir, təbii olaraq, inkişaf edib təkmilləşmiş, daha real şəkil almışdır. Məsələn, o vaxtdan, təxminən 4-5 min il sonra, həmin fikir Miladın VII-VIII əsrlərində yazılı türk mənbələrində əksini belə tapmış, belə iqtibas edilmişdir:

“Orxon-Yenisey”də

“Üzə gök Tənri asra yağız yir qılıntıkdə ekin ara kisi oğlu qılınmış – Uca Göy Tanrı aşağıda yerlə qovuşduqda, ikisinin arasından insan oğlu doğulmuş (KTb, 1).

Fikri bir qədər poetik şəkildə belə də vermək olar: “İnsan oğlu, ata göylərlə ana torpağın məhəbbətindən yaranmışdır”. Əslində isə fikir, artıq elmə məlum “Kainatın və insanm yaranması haqqında qədim Şumer mifindən gəlir”.

“Bilqamis”da

İnsanın dili, insana verilən nitq (söz) və ağıln Tanrı ilə bağlanması teli var.

“Bilqamis Enkidüyə belə söylədi”:

“Tanrı sənə gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib”

(14, VIII, II1).

Zaman keçdikcə, fikir təbii olaraq, inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, cilalanmışdır...

“Orxon-Yenisey”də

“Tənri tək tənri yaratmış türk bilg(ə) qağan sabım – Tanrının tanrı tək (uca) yaratdığı müdrik, cah-cəlallı türk sözüm (türk dilim) – (BT, 1).

Və:

“Tənri tək tənri yaratmış türk bilgə... sabım – Tanrı müdrik türk sözünü (türk dilimi) tanrı tək (göylər tək uca) yaratmış”dır (BK, Xa, 13).

Tanrının insanlara verdiyi dil (söz, sab) tanrı səviyyəsi, göylərin insana bəxş etdiyi ali nemət kimi tərənnüm edilir. O cah-cəlallıdır,

gözəldir, müdrikdir. İndi o, “türk” dili adlanır və s.

Maraqlıdır ki, fikir həm də artıq üzərində dayandığımız paralelizm üslubu ilə qabardılıb, iki dəfə təkrarlanıbdır. Bu isə “Bilqamis”dan gələn doğmaşq – ümumi üslub, paralelizm üslubudur, onun davamıdır.

“Bilqamis”da

İnsanlığa əbədi həyat vermək naminə Utnapiştinin yanına tələsən Bilqamis ağır, çətin və zülmətli yollardan keçməli olur. Bu ağır səfərin bədii təsirini artırmaq, çətin, keçilməz yolların əzab-əziyyətini qabartmaq məqsədilə dastanda paralelizm üslubundan daha geniş istifadə olunur, dalbadal paralellər gəlir, eyni misralar dönə-dönə təkrarlanır:

“O özünü toplayıb irəli addımladı,

Dördüncü mənzili də keçib arxada qoydu.

Artmışdı qatı zülmət, işıq gözə dəymirdi.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Beşinci mənzili də keçib arxada qoydu.

Qaranlıq qatılaşır, işıq tamam söniürdü

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Altıncı mənzili də keçib arxada qoydu.

Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalır.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Yeddincini keçəndə, qaranlıq dınşadı.

Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalır.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Səkkizinci mənzildə o zülmətə bağrıdı,

Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalır.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü.

Doqquzuncu mənzildə bir az sərinlik duydu,

Üzünə küləklərin xəfif əsimi dəydi.

Yenə zülmət çoxalır, işıqsa azalır.

Qabağı görə bilmir, arxa da görünmürdü...”

(14, IX L., 25-30, 35-36).

Kursivlə verilən misralara diqqət edilsə, mətləb aydın olar. Bu paralellər səfərə ton, ritm verir. Elə bil qəhrəmanın atdığı addımlar, yerişinə uyğunlaşdırılıb deyilir. Təkrar misralar, beytlər, ifadələr öz nəzmi, daxili ahəngi, musiqi tonu ilə oxucunu alıb aparır. Dastanın ruscaya tərcüməsində də belədir. Şəkk etmirik ki, əshində - şumer dilində də belə olub. Tərcümələrdə özünü mühafizə edib saxlayan bu ritm, bu üslub, necə deyərlər, kökdən, mayadan gəlir. Hələ gətirilən mətnin əvvəlində 18 şeirin silindiyi, oxunmadığı qeyd edilir ki, burada da paralel misra və beytlər ola bilər.

“Orxon-Yenisey”də

Gültəkinin hücumları eyni paralel üslubda gedir, eyni ifadələr, eyni cümlələr təkrar-təkrar işlənməklə hücumu ton verilir, döyüşlərin ağırlığı artırılır:

“Gül tikiyi yiti otuz yaşına, karluq budun arür barur ərikli yağı boltı. Tamağ iduk başda *sünüşdimiz*. *Gül tikiyi ol sünüşdə otuz yaşayur ərti, alp Şalçı (ak a)ın binip oplayu təkdi, eki əriq* udişru sanədi. Karluquq ölürtimiz, altımız.

Az budun yağı boltı. Qara göldə *sünüşdimiz*. *Gül tikiyi bir qırq yaşayur ərti, alp Şalçı akın binip oplayu təkdi* az Eltəbərlik tutdu az budun anta yok boltı.

Eçim qağan ili qamaşığ boltıkınta budun iliki kəki boltukınta izgil budun birlə *sünüşdimiz*. *Gül tikiyi alp Şalçı akın binip oplayu təkdi*, ol at anta tüşdi, izgil budun ölti...”

“Gültəkinin yirmi yeddi yaşında, azad və asılı olmamaq səbəbilə karluq xalqı düşmən kəsildi. Müqəddəs Tamağ başında vuruşduq (hərfən: süngüləşdik). *Gültəkin bu vuruşda otuz yaşında idi, alp ağ Şalçı atına minib hücumu keçdi*, iki əri dalbadal sanədi. Karluqları məğlub etdik, aldıq.

Az xalqı bizə yağı oldu, Qara göldə *vuruşduq*. *Gültəkin otuz bir yaşında idi, alp Şalçı ağın minib hücumu keçdi*, az Eltəpəri tutdu, az xalqı onda yox oldu.

Əmim xaqanın elləri qarışıqlıq etdikdə, xalq korlanıb həsəd

yarandıqda izgil xalqı ilə *vuruşduq*. *Gültəkin alp Şalçı ağın minib hücumu keçdi*, o at onda düşüb öldü. İzgil xalqı məğlub edildi” (KTb, 42/2/, 43/3/...).

Kursivlə verilən ifadələr, cümlələr Gültəkinin qəhrəmanhəgmi, döyüş məharətini, cəldliyini, igidliyini ön plana çəkir. Bu, “Bilqamis”dan – ana kökdən gələn ruh, əsas və aparıcı fərdi üslubdur ki, “tərcümə”də oluna bilmir, üslub əsliyini saxlayır, dəyişmir.

Şumer-türk bədii təfəkkürü, estetik fikri, şifahi bədii yaradıcılığı, yazı tərzini, mədəniyyəti, qəhrəmanlıq ənənələrinin təənnümü tarixində əzəldən fikri ifadə üsulu, üslubu belə götürülüb, belə gəlib, belə də gedir.

Beləliklə, “Bilqamis” dastanı əslində qədim şumer-türk dilində yaranıb, yazılıb, sonralar akkad, hett, xurrit və s. dillərə çevrilib. Dastanı yarandıq və yazıldığı qədim şəkli qalmayıb, amma ruhu qalıb, üslubu qalıb. Bu isə onun dili qədər, bəlkə də daha artıq söz deyir, əsərin milli mənsubiyyətini, kimə məxsus olduğunu təsdiq edir.

“Bilqamis” dastanı müasir türk xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının ulu kitabı, mənəvi qaynağıdır.

Biz, “Bilqamis” ana qaynağından süzülüb gələn, ulu kök üstündə yaranan və yazıya alınan türk dünyasının şah əsərləri üzərində dayandıq, müqayisələr apardıq, hər üç əsəri birləşdirən mənəvi telləri izlədik. Söz yox, bu müqayisələr, mənəvi tellər digər əsərlərimiz üzrə də aparıla, izləyə bilər. Bu, gələcək tədqiqatçılar üçün görəkli bir iş olardı.

3) Bilqamis – Enkidü dostluq teli

Azərbaycan ədəbiyyatında dostluq ənənələrinin tarixi qədimdir. Hələlik bu ənənələrin ilki “Bilqamis” dastanından məlumdur. Bu, Bilqamis-Enkidü dostluğu ilə başlanır. Bu dostluq pakdır, gözəldir, bəşəridir, nəsilərə, deməli, ədəbiyyatlara nümunə ola biləcək səviyyədə dostluqdur. “Bilqamis” dastanının ilk sətirlərində bu dostluğa belə işarə vurulur:

*“Dünyanın bu başından o başma dolanmış,
Dənizləri adlanmış, uca dağları aşmış,
Dostu ilə birlikdə düşmənləri haqlanmış,
Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş,
Bir insan haqqındadır, bizim bu dastanımız”.*

(14, I L., I, 1-5)

Əsərin baş qəhrəmanı Bilqamısdır. O, insandır, ancaq yarından çoxu tanrıdır. Qəhrəmanlıqda, igidlikdə, dostluğa sədaqətdə, mərdlikdə tayı-bərabəri yoxdur, çılğınlıqda, qüvvədə onun “qızmış kələ” oxşarı vardır:

*“O insandır, yarından çoxu tanrıdır ancaq,
Heç kəs ona tay olmaz, onun görkəminə bax...
Urukun divarını odur ucaldan belə.
Çılğınlıqda, qüvvədə oxşayır qızmış kələ.
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri,
Təbil səslənən kimi oynayır igidləri –
Sıçrayır yatağından Urukun ərənləri”.*

(14, I L., II, 1-II).

Sətirin sonunda iki nöqtə qoyulub, ardınca dırnaq arasına alınmış bu misralar gəlir:

*“Ataların yurdunda oğul qoymaz Bilqamıs
Özü öz başma o, gecə-gündüz açır iş.
O hasarlı Urukun kahinimi Bilqamıs?
Uruk oğullarının kahini tək hirdi o,
Əzəmətli, şöhrətli, hər şeyə qadırdı o,
Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan hoş yol qalsın”*

(14, I L., II, 12-15)

Təsəvvür yaranır ki, bu, nizami ordunun hər səhər oxuduğu himn-şərqidir. Bu himn-şərqini dinləyən tanrılar da bu sözə səs verirlər. Həmin himn-şərqə tanrıların dilindən Uruk hökmdarına, yəni Bilqamısa müraciətlə yenidən səslənir. Mətn, təbii olaraq, dırnaq arasına alınıb. Söz yox, bu himn-şərqinin musiqisi, öz havası da olmuşdur. Himn-şərqidə giley tonu da var; “Bilqamıs ataların yurdunda oğul qoymur”, bütün ərlər-ərənlər səfərbər edilir, hərbi xidmətə çağırılır, lakin onlar xidmətdən sonra sağ-salamat geri dönlürlər”:

*“Qoymaz ki, anaların gəlinləri dul qalsın,
Oğulları dalınca uzanan hoş yol qalsın”.*

Bu himn-şərqini Anu tanrısı da eşidirmiş. Tanrılar yığışib Aruru tanrısını çağırır, ondan rica edirlər ki:

*“Aruru, Bilqamıs bu eür yaratmışsan sən,
Bir igit də yarat ki, gücdə olsun ona tən”*

(14, I L., II, 30 a-31)

Belə də olur. Enkidü gildən yoğrulur, yaradır, “göylərdən yerə” atılır. Bir qədər dünyadan xəbərsiz, insanlardan uzaq yaşayır, vəhşilərlə, yırtıcı heyvanlarla gəzib dolanır. “Dağlardan enib gəlmiş bu kişi” əvvəlcə bir ovçunun diqqətini cəlb edir. Ovçu bu barədə atasına danışır, onun çox heybətli, güclü, qüdrətli, yenilməz olduğunu söyləyir.

Atası deyir:

“Yənsə həmin adamı yalnız qadın yenəcək” (4, I L., III, 20)

“Bilqamıs” dastanında qoyulub inkişaf etdirilən bu məsələ maraqlı doğurur. Enkidünün vəhşilər arasından ayrılıb yeni həyata qovuşması və “insanlaşmasında” ilkin rolu, həqiqətən qadın oynayır. Bu fikri iki şəkildə yozmaq olar: 1) qadın bəşəriyyətin anasıdır, insan doğulmuşların ilkin tərbiyəsi – “insanlaşması” qadın

– ana teli ilə bağlıdır; 2) bir yerdə dayaq almaq, ocaq-kök salmaq, ailəyə bənd olub bəşər övladı adını daşımaq yenə qadınla, ona olan məhəbbətlə bağlıdır. Ulu babalar, bizim əcdadlarımız ilk dəfə öz bədii yaradıcılığında incə şəkildə bu xalı vurmuşlar. Ovçunun ağsaqqal atası ilə el qəhrəmanı Bilqamısın bu barədəki fikirləri bir-birilə üst-üstə düşür. Ovçu Enkidü barədə Bilqamısa danışır, onun qeyri-adi gücündən, qüdrətindən söhbət açır. Bilqamısın məsləhətilə Enkidü, Şamxat adlı şəhətli bir qadınla görüşdürülür. Şamxatla onun arasında ünsiyyət yaranır, inkişaf edir, istəyə, məhəbbətə çevrilir... Bir neçə həftədən sonra qadın ona deyir:

*“Sən qəşəngsən, Enkidü, tanrıya bərabərsən,
Niyə vəhşilər ilə bu çöllərdə gəzirsən?
Gəl səni aparım mən, o hasarlı Uruka –
O yaraşıqlı evə, Anunun məskəninə.
Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərüb məskən saldığı yerə”.*

(14, I L., IV, 35)

Enkidü bu təklifə sadəcə “apar” – deyə razılıq vermir, o da özünə dost axtardığını bildirir, öz ürək sevincini, həyəcanını və Şamxatın dediklərini sevinclə təkrar edir:

*“Gəl Şamxat, mənə apar, mənə oraya, –
O müqəddəs mənzilə, Anunun məskəninə.
Bilqamısın hünərlə, qoç kimi igidlərə
Qüdrətini göstərüb məskən saldığı yerə.
Urukda haray sallam, mənim güc, qüdrətim var.
Çöldə doğulanların qüvvəsi də çox olar”*

(14, I L., IV, 40-45, V, 1)

Şamxat ona söyləyir ki, Bilqamıs səni yuxuda görmüş, gücünə, “göydən düşmüş daş kimi ağırlıqma” heyran qalmış, səni sevib

bağrına basmış və gördüklərini anasına da danışmışdır. Ana Ninsun yuxunu belə yozmuşdu: “Enkidü sənin güclü həmkarın, dostun, xilaskarın olacaq, onu ürəkdən sevcəksən”... Bilqamıs ikinci bir yuxu da görmüşdü. Görmüşdü ki, Urukda yerə bir balta düşüb, hamı elliklə ona sarı yeriyir. Bilqamıs onu sevgilisi kimi bağrına basır. O, gördüklərini anasına danışır. Ana Ninsun ikinci yuxunu da belə yozur: “O balta yerinə sən bir adam görmüsən, onu özünə tay biləcəksən, o sənin güclü həmkarın, dostun, xilaskarın olacaq, onu sevib bağrına basacaqsan...” Bilqamısla Enkidü görüşərkən, artıq qiyabi tanışlıq, bu iki qəhrəmanın dostlaşmasına, qardaşlaşmasına zəmin vardı, inam və mənəvi bağlılığın əsası qoyulmuşdu.

Dastanda Bilqamıs-Enkidü dostluq teli bədii cəhətdən əsaslı şəkildə işlənib. Hələ “çoban düşərgəsində” olarkən çobanlar Enkidünün Bilqamısa yaraşdığını, ona oxşadığını söyləyirdilər:

*“Çobanlar dörd tərəfdən onları dövrələdi,
Ona işarə edib bir-birinə dedilər:
– Bu igid görkəmcə də Bilqamısa bənzəyir.
Boyu ondan gödəksə, möhkəmdi sümükləri.
Bu düzdür ki, Enkidü göylərdə doğulmuşdur.
Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdır əlləri”.*

(14, II L., II, 35 a, b, v, q, d, e)

Bu dostluqda ana Ninsun mühüm rol oynayır, “mənim oğlum” deyə Enkidünü öz doğma balası kimi qarşılayır. İki qəhrəman, iki qardaş əvvəlcə tutaşb güclərini də sınaıyır. Enkidü Bilqamısa öz gücünü göstərir, onun “dərsini verir”. Əsərdə Enkidünün ünvanına onun qüdrətinə, gücünə aid dönmə-dönə deyilən bir şah beyt Bilqamısın dilindən təkrar-təsdiq mənasında 7-ci dəfə yenidən söylənilir.

***“Bütün eldə o ərin əllərinə tay olmaz,
Göydən düşmüş daş kimi, çox ağırdı əlləri”.***

(14, II L., III, 43)

Bilqamis qəti qərara gəlir və anasına deyir:

“Xeyir-dua ver ona, qoy mənə qardaş olsun!”

Doğma qardaş kimi onlar bir-birinə sarışırlar. Enkidü sevindən qəhərlənir, gözləri yaşla dolur, ağlayır, öz insani üstünlüklərlə bir daha oxucunun rəğbətini qazanır. Bilqamis-Enkidü dostluğunun qardaşlığının əsası belə qoyulur...

Bir anlıq Enkidünün gildən yoğrulub “göylərdən yerə atıldığı” məsələsi üzərinə qayıdaq. Bu, ədəbi üsuldur. Bu üsulla dastanda qədim dünyamızın demək və həll etmək istədiyi iki mühüm problem-məsələ qoyulub: 1) insanın gildən – torpaqdan yaranması, 2) xalq qəhrəmanının elin içindən çıxıb yüksəlməsi, “insanlaşması”, yüksək şəraitə düşməsi yolu ilə inkişafı. İkincisi daha mühüm və diqqətəlayiqdir. Müasir düşüncəyə görə, daha real və həyatidir. Belə ki, Enkidü, həqiqətən, həyatın dibindən çıxıb, əsl zəhmət adamlarının nümayəndəsidir, xalq adamıdır, həyatın acısını dadmış, dağların, meşələrin, düzlərin yolunu, izini bilən, bərkdən-boşdan çıxmış, cismən də güclü – qüdrətli insandır. O, bir loxma çörək, bir doyumluq yemək üçün nələrə əl atmayıb?! “Cüyürlərə qoşulub, çöllərdə ot yeyib”, “vəhşilərlə birlikdə o da su üstə gəlib, su içib şənənib”, “balıqçılıq edib, ov ovlayıb” dolanıb. Çox təbiidir ki, Şamxat onu **“qalx torpaqdan, ayağa dur çoban, yatağından!”** – deyə qaldırıb:

***“Ayağa dur, Enkidü, səni aparacağam
Eana məhədinə, Anunun məskəninə,
O yerə ki, Bilqamis şöhrətə, ada çatmış”.***

(14, I L., II, 17)

Dastanda inkişaf etdirilən əsas xətlərdən biri məhz insanı keyfiyyətləri üzə çıxarmaq, təsdiq etmək, şana-şöhrətə çatmaq, yetişmək üçün əlverişli şəraitin mühüm şərt olmasıdır. Bütün dövrlər üçün bu çox zəruri sayılıb. Bilqamis – şöhrətə, ada Urukda çatıb. Uruk haradır? Ölkənin Dövlət şəhəri, vuran qəlbi, ürəyi, elmin, mədəniyyətin, incəsənətin toplandığı yer, mərkəz, şanın-şöhrətin qaynağı... Şamxat Enkidünü bu mərkəzə, bu qaynağa çəkib aparır. O yerə ki:

“Şirin ehtirasları, mən bir sevinc vəd edir.

Böyük adamları da gecə yerindən edir.

Enkidü, görməmişəm sən həyatın dadını

Əzabkeş Bilqamısın sonsuz istedadını...”

(14, I L., V, 5-15)

Enkidü Bilqamisla məhz Urukda görüşür. Təlim ahr, gücünü, qüdrətini “nizamlayır”, xalq qəhrəmanı kimi ucaldır... Unutmaq olmaz ki, Bilqamis kimi Enkidünün də canında-qanında əzabkeşlik, igidlik, işgüzarlıq, narahatlıq əvvələdən vardı. O, boş-bekar oturmağa alışmamışdı, işsizlik onun üçün dərd, ələm, qəm idi.

İlk günlər Bilqamis onun qəmli gözlərini, köksünü ötürdüyünü görüb soruşur:

“Niyə yaş ilə dolub, qəm yağır gözlərindən,

Ürəyin kədərlənib, acı köks ötürürsən?”

(14, I L., III-II, 36-37)

Enkidü ona belə cavab verir:

“Dostum, qəhərlənmişəm, qəm tutub boğazımı,

Boş-bekar oturmuşam itir gücüm, qüdrətim”

(14, II L., III-II, 40-41)...

Qəhrəmanların səfərləri başlanır, hər iki qəhrəmanın amalı, istək

və arzusu bu nöqtədə birləşir:

“Dünyada nə pis göz var, şər ocaq var söndürək”

(14, II L., III-II, 7)

Amal böyükdür, bəşəridir, bütün dövrlər, bütün zamanlar üçün müasirdir. Həmişə insanlığa gərəkli, onun yaradıcı, qurucu fəaliyyətinə təkan verən fikir, ideyadır. Bəşəriyyətin bugünkü arzu və istəkləri ilə də tam səsleşir...

İlk səfər uzaq Livan dağlarının keçilməz Sidr meşəsinə olur. Qarşıya meşəni qırmaq, zəhmli, zalım Humbabani məhv etmək, bununla da “şər işləri dünyadan silmək” məqsədi qoyulur. Lakin bu çox çətin işdir, qorxuludur. Hasarlı Urukun başbələn ahılları da bu səfərə razı olmur. Onlar Bilqamısı bu çətin işdən çəkəndirməyə çalışırlar:

“Humbaba dəhşətlidir, səsl tufandır onun,

Ağzından alov çıxır, nəfəsi qandır onun,

Nədən bu çətin işə girmək istəyirsən?

Humbabayla yurdunda döyüşmək istəyirsən?”

(14, II L., III, V, 16-19)

Amma bu, mümkün olan iş deyil. Bilqamıs dostu Enkidü ilə birgə getmək, döyüşə birgə atılmaq qərarına gəlir. Qərar qətidir, onu səfərdən saxlamaq olmaz. Dedi, qurtardı. Məhz bu xarakter-keyfiyyət nizami ordunun hər səhər tezdən oxuduğu və tanrıların da dilinin əzbəri olan himn-şərqidə birçə misra ilə öz bədii əksini tapıb:

Özü öz başma o, gecə-gündüz açır iş!

“Bilqamıs” dastanında qəhrəmanları birliyə, birgə mübarizəyə çağırən, onların əlindən tutan xalq kəlamları, atalar sözü və zərb-məsəllərdən də istifadə olunur. Qəhrəmanlar Humbabaya hücumu

keçərkən, müdrik ataların bu kəlamlarını xatırlayırlar:

“Enkidü söhbət açıb Bilqamısa söyləyir...

Təklidə, inan, o heç nə edə bilməz.

Ayrılıqda bizim də əlimizdən iş gəlməz.

Sıldırım tək keçilməz, ikilikdə keçilər.

Üçqat hörülmüş kəndir asanlıqla qırılmaz,

Bir cüt şir balasının gücü şirdən az olmaz”.

(14, V L., II, 20-25)

Qəhrəmanlar birliyin nəyə qadir olduğunu dərk edir, işlərini ataların ağılma uyğun qurur, şərə qarşı durur, qələbə də çalır. Beləliklə, müasir “Tək əldən səs çıxmaz” məsələnin ilkin təbii əsası, çıxış nöqtəsi müəyyənləşmiş olur.

Mələkə İştarm ona ər olmaq istəməyən Bilqamısa qəzəbi tutur, “günahlarını, nöqsanlarını” şax üzünə dediyinə, onu “rüsvey etdiyinə” görə Uruka heybətli bir buğa göndərir ki Bilqamısı parçalasın. İki qəhrəman, iki dost burada da birgə hərəkət edir. Bilqamıs deyir:

“Sən onun quyruğunun yapış yoğun yerindən,

Alına, peysərinə xəncər vuracağam mən”.

Beləliklə, birlik, birgə mübarizə bu təhlükəni də aradan qaldırır, buğa öldürülür, qələbə qazanılır. Ataların “Birlik harada, dirilik orda” kəlamının bu tarixi həqiqət və qəhrəmanlıq üzərində düşünüldüyünü, mayasını buradan götürdüyünü güman etmək olmazmı?

Dastanda tanrılara qarşı olan münasibət teli diqqəti cəlb edir. Enkidü yuxuda görür ki, tanrılar arasında, – onlar Humbabani, buğanı niyə öldürdü deyə mübahisə gedir.

Bilqamıs bu mübahisələrdə tanrıların insan kimi məkrli, qəzəbli intiqamçı olduğunu görüb, göz yaşı tökür...

Bu söhbətlər yuxuda getsə də, dastanda tanrılara münasibət aydırdır.

Bilqamısın dostu, qardaşı artıq yoxdur. Enkidü xəstələnib ölmüş, əbədi olaraq gözünü yummuşdur. Bu ölüm Bilqamısı dəhşətə gətirir... O, əziz dostunu layiqincə dəfn edir, Enkidüyə başdaşı düzəldir, qəbrinin üstündə nitq də söyləyir. Lakin Bilqamıs özünə gələ bilmir, dostunun ölümü onu yandırır-yaxır. Fikir, xəyal onu qanadlarına alıb uzaqlara aparır, Enkidü ilə keçirdiyi şən günlər, döyüş səhnələri gözü önündən getmir.

Qəhrəmanı müşkül, həlli mümkün olmayan suallar düşündürür: *“Məgər bu yer üzündə rahatlıq, dinclik yoxmu?”*, *“Görən, bir də ölürlər. Günəşi görə bilərmimi?”* Bununla qəhrəmanın psixoloji aləminə, daxilinə nüfuz edilir, gözəl, əsl insan xarakteri açılır, göz önündə həmişə narahat, axtarışda, kəşfdə olan, həyatda hər şeyin əlacını tapmağa can atan insan ürəyi canlanır...

4) *“Bilqamıs” dastanı və “əbədi həyat” problemi*

İnsanın ölümü ağır, çəkilməz dərddir. Axı, insan nə üçün ölməlidir? Enkidü dost idi, qəhrəman idi, şər qüvvələrinin qəni idi. O niyə ölməli idi?!... Bilqamısın dərdi təkcə öz əzizi, həmkarı, xilaskarı, vəfali dostu, qardaşı Enkidünün dərdi deyil, bütövlükdə insanlığın dərdir. İnsan adlanan varlıq niyə yox olmalıdır, o, niyə həyatdan köçməli, ölüb getməlidir? Onun əbədi yaşaması, həyat sürməsi niyə də mümkün olmasın? Tanrılara “əbədi həyat” verilib, nə üçün insanlara verilməsin? Buradan da dastanın şah damarı sayılan “əbədi həyat”, ölməzliyə qovuşmaq problemi ortaya çıxır, problem bəşəri səviyyədə yüksəlir.

“Bilqamıs” dastanında bu problem ilkin və əsaslı şəkildə qoyulub, qəti şəkildə də həllini tapıbdır.

Bilqamısı belə bir ağır kədər, qəm-qüssə yaxalamışdı:

*“Mən də öləcəyəm bir gün Enkidü kimi?
Qorxu canımı alır, qüssə yeyir içini”*

(14, IX L., I, 1)

O bu istəyi, arzusu ilə çırpınır, insanlığı ölümün pəncəsindən xilas etməyə çalışır, çarə tapmaq üçün uzaq səfərə hazırlaşır. Vaxtı ilə əbədi həyat qazanmış Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştimin yanına tələsir. Lakin onu bu səfərdən çəkəndirməyə çalışır, ona yolların çətin, keçilməz və qorxulu olduğunu deyirlər. O isə əhəmiyyət verməz. Səfərinə davam edir. Bu səfərlər dastanın məzmun, forma və bədii cəhətdən ən güclü səhifələridir.

Bilqamıs səfərə çıxır. Gəlib Maşu dağma çatır. Dağın qapısı ağzında gözətçi duran qorxunc adam-əqrəb onu saxlayır, qışqırır soruşur:

“Yolun hansı səmtədir, hara səfər edirsən?”

(14, IX L., II 23)

Bilqamıs cavab verir:

*“Səhraları gəzirəm, yollar olub məskənim,
Necə susum, dayanım, dincliyim yoxdur mənim.
Mənim əziz dostumun artıq çırağı sönmüş,
Mənim dostum Enkidü daha torpağa dönmüş!...
Əqrəb, sənə rast gəldim, söylə necə eləyim?
O dəhşətli ölümün üzünü heç görməyim!”*

(14, IX L., II. 23-24)

Bilqamıs əlavə edir ki, tanrılar məclisinin qərarı ilə ona əbədi həyat verilmiş Dədə Utnapiştimin yanına gedir ki, soruşsun, “bu həyat-ölüm nədir?”

Adam-əqrəb bunun mümkün olmadığını deyir, onu bu səfərdən çəkəndirmək istəyir və söyləyir:

*“Hələ heç kəs oraya heç vaxt səfər etməyib,
Bilqamis, heç kim hələ dağ yerişi getməyib”.*

(14, IX L., III, 6-7)

Bilqamısı yolundan saxlamaq çətindir. Anu, Urukun ağsaqqalları da Bilqamısı belə səfərlərdən çəkindirə bilməmiş, ona uğurlar diləmişlər...

“Adam-əqrəb söz açıb Bilqamısa söylədi:

Get, Bilqamis, o çətin yollarına davam et!”

(14, IX L., IV, 37-38)

Bilqamısı səfərinə davam edir, on iki mənzil yol gedir. Bir mənzillik yol keçir, ikinci mənzili də adlayır. Üçüncü, dördüncü mənzilləri arxada qoyur. Çətin, keçilməz, zülmətli yollar başlanır. Lakin min bir əzab-əziyyətlə bu yollardan da keçib gedir. Dastanda bu çətinliklərin, keçilməz, zülmətli yolların təsviri yüksək bədii səviyyədədir. Burada əsərin ümumi paralelizm üslubuna uyğun olaraq verilmiş “nizamlı təkrarlar” diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Bilqamısı səfərinə davam edir, Siduri – tanrıların xanımı yaşayan dəniz sahilindəki yarıqana yaxınlaşır. Siduri xanımı onu saxlayır, qəzəblənir, qışqırır soruşur:

“Yolun hansı səmtədir, hara səfər edirsən?”

(14, X L., I, 20)

Bilqamısla Siduri xanımı arasında bir qədər söhbət uzanır. Bilqamısı əvvəlcə özünü təqdim edir. İgidliyindən, dağlarda şirlərlə döyüşdə qalib çıxmasından, qorxunc Humbabanı məhv etməsindən, göylərdən enib gələn buğanı vurub yıxmasından və s. danışır. Lakin xanım şübhələnir, ona yenidən suallar verir: Əgər doğrudan da sən igid Bilqamısansa,

“Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə?

Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?

Niyə sənin içində sonsuz bir nisgıl yaşar?

Görkəmin yollar yormuş yorğun adama oxşar,

Bürkü, sazaq qarısıyb niyə sənin üzünü?

İlğimm axtarırsan gəzib çölün düzünü?” – deyir.

(14, X L., I, 20 v)

Bu suallar böyük, bəşəriyyəti həmişə düşünüb məşğul edən əbədi bir məna – kamil insan üzərinə gəlmək, Bilqamısının insani üstünlüklərini qabartmaq, ön plana çəkmək üçündür. O bu suallara sonralar da yeri gəldikcə, xatırlanan, təkrar olunan cavablar verir. Bilqamısı bu dərdə düşdüyünü, dərin kədərini əziz Enkidünün ölümü ilə bağlayır, saydığı igidlikləri onunla birgə etdiyini söyləyir və deyir:

“Necə hatmasın yanaq, baş necə əyilməsin?

Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?...

Dostum çıxımur yadımdan, dincliyim yoxdur mənim.

Uzaq yollara çıxıb səhralarda gəzirəm,

Necə susa bilərəm, ürəyimi üzürəm.

Mənim əziz dostumun artıq həyatı sönmüş,

Mənim dostum Enkidü artıq torpağa dönmüş!

Məndəmi onun kimi əbədi yatacağam?...

Xanım, sənə rast gəldim, bir de, necə eləyim?

O dəhşətli ölümün üzünü mən görməyim!”

(14, X L., 9a-10; 12)

Dastanda X lövhədə əsl insan olmaq, insani ləyaqət məsələsinə toxunulur. Bilqamısı qəhrəmandır, müharibələr, vuruşlar görüb, şərqüvvələri məhv edib, igidliyi, güc-qüdrəti ilə şöhrət tapıb. O yenilməzdir, qüdrətlidir. Lakin insandır, dostunun, əzizinin ölümünə ağlaya, göz yaşları da tökə, qəmlənə də bilir, qəm-qüssədən saralıb-

solur, “üzünü bürkü, sazaq qarşıyır”, arıqlayıb yanağı batır...

Bilqamıs dünyanın hər üzünü görmüş əsl kamil insan surəti, ulu babaların, əcdadlarımızın yaratdığı ilkin insana məhəbbətin, dostluqda sədaqətin, kişiliyin, mərdliyin rəmzi olan əvəzsiz ulu bədii surətdir.

Burada Siduri xanımının Bilqamısı bu çətin səfərdən qaytarmaq üçün ona dediyi söz, verdiyi “nəsihət” çox ibrətli, insan taleyi ilə bağlı güclü bədii fikirdir:

*“Sən hara can atırsan? Gəzsən də kainatı,
Heç vaxt tapa bilməzsən axtardığın həyatı!
Tanrılar xəlq eləyib, insani yaradanda
Ölümü insan üçün bəyürmüşdülər onlar,
Həyatı saxlamışlar özlərinin əlində.
Bilqamıs, qəm eləmə, canın sağ olsun sənin,
Gecə-gündüz də, şənən, kefin çağ olsun sənin.
Kef elə, bayram keçir,
Gecə-gündüz çal-çağır, nəğmə de, gül, oyna sən!
Yaxşı geyinib-keçin, əynin təmiz ağ olsun.
Saçlarına sığal çək, qoy saçın parlaq olsun.
Uşaqların oynasın, qoy tutsun əllərindən,
Sevgilini əzizlə, razı qalsın ərindən,
İnsanın həyatı da, işi də budur ancaq!”*

(14, X L., III, 1)

İnsanın tale müqəddəratı ilə bağlı qoyulub inkişaf etdirilən mətləb aydındır. İnsan ölməlidir, onun ömrü əbədi ola bilməz, o haradasa bitməlidir. “Nəsihət”dəki bütün sözlər insan adlanan məxluqa aid keyfiyyətlərdir. İnsanın həyatı, işi görək çalıb-çağırmaq, nəğmə demək, gülmək-oynamaq, bayram keçirmək, yaxşı geyinib-keçinmək, sevib sevilmək olsun. O görək ana torpaq üçün, vətən üçün igid övladlar tərbiyə etsin, böyüdüb boya-başa yetirsin, xeyirxah işlər görsün, şərə qarşı dursun, xalqına, vətəninə xidmət etsin.

Lakin insan bundan daha artıq istəyir. O, yəni Bilqamıs buna qane olarmı, bununla kifayətlənirmi, tanrıların bu “buyruğu” – qərarı onu təmin edirmi?! Əsla yox! Mətləb də, dastanda qoyulan əsas fikir, baş xətt – leytmotiv də budur. İnsan nə üçün tanrı deyil, “əbədi həyat” nə üçün ona da çatmamalı, o, ölməlidir? Belə isə tanrılar nə üçün özlərini insanlardan ayırıb göylərə çəkiliblər?

Bilqamısın istək və amalı belə bir bəşəri səviyyəyə yüksəlidir. Buna görə də o öz amalından dönmür, Siduri xanımından xahiş edir ki, bu səfərdə ona kömək etsin. Utnapiştinin yolunu ona göstərsin. Lakin xanım yenə onu bu çətin səfərdən çəkəndirməyə çalışır, səfərin çox ağır olduğunu, “qabağı dərin əcəl suları kəsdiyini”, “bützlərin çöllərdə ilan qovduğunu” və s. söyləyir. Amma bu mümkün olmur. Bilqamıs getməlidir. Onu bu səfərdən saxlamaq olmaz.

Siduri xanımı Bilqamısa kömək etmək, yol göstərmək qərarına gəlir, deyir ki, böyük Utnapiştinin Urşanabı adlı yaxşı bir gəmiçisi var, onu tap, ancaq o sənə kömək edə bilər.

Bilqamıs səfərinə davam edir. Gəmiçi Urşanabını tapır, niyyətini ona söyləyir:

*“Deyim sənə adımı, tanı – Bilqamısam mən,
Urukdan gəlirəm mən, Anunun məskənindən,
Mən səfərə çıxmışam, Günəş doğan tərəfdən...”*

(14, X L., VII, 8)

Gəmiçi təəccüb edir ki, qəhrəman nə üçün arıqlayıb bu kökə düşüb, ordu-ordundan keçir. Siduri xanımının verdiyi sualları o da cənilə təkrar edir:

*“Niyə yanağın batıb, başın enib sənə,
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?..”*

(14, X L., III, 1)

Suallara verilən cavab Siduri xanımına deyilənlərin cənilə təkrarıdır:

*“Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin?
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?...”*
(14, X L., I...)

Nəhayət, Bilqamıs Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapişti ilə görüşür. Lakin bu görüş uzaqdan-uzağadır. Utnapişti də indiyədək ona verilən eyni məlum suallarla müraciət edir, soruşur:

*“Niyə yanağın batıb, başın enib sinənə,
Qəlbini qəmlər alıb, üzün niyə saralıb?...”*
(14, X L., IV, 42)

Yenə eyni bədii suallarla cavablar, eyni məzmunlu paralel misralar:

*“Yanaq necə batmasın, baş necə əyilməsin?
Qəlb necə qəmlənməsin, rəng necə dəyişməsin?...”*
(14, X L., V, 1)

Beləliklə, dastanda Bilqamısın dost dərdi, ələmi, yəni insan dərdi, ələmi ilə bağlı nisgilinən səbəbi üç dəfə ayrı-ayrılıqda soruşulur, üç dəfə də onun öz dilindən sorğulara eyni şəkildə cavablar verilir. Bu paralellərin böyük bədii mənası var. Sorğular və ona verilən cavablar bədii suallar əsasında. Bilqamısın dərdi, ələmi bəşəri dərdə, ələmə, insanın ölümünə deyilmiş ağrıya çevrilmiş olur.

Dastanda Bilqamısın Dədə Utnapişti ilə görüşü daha mənalı, daha səviyyəlidir. O, insan oğlunun həyat yolu ilə bağlı məsələlərin yekununa, “adi insan taleyi”nin təsdiqinə həsr olunub.

Bilqamıs Utnapiştini, onunla görüşə çatanadək nə əzablar çəkdiyini, şirin yuxulara həsrət qaldığını, ayı, kaftar, pələng, bəbir, maral, şir ovlayıb yediyini, dərisini geydiyini, zəhərli sulara əl vurmada qayıqla üzüb gəldiyini söyləyir:

“Mənə əbədi həyat qismət olacaqdımı?” –
(14, X L., V, 35)

sualı ilə ona müraciət edir. Dədə Utnapişti əvvəlcə suala sualla cavab verir:

*“Niyə, Bilqamıs, bütün kədərlə qarq olmusan?
Ona görəmi sənin hədəbində həm tanrı,
həm də insan canı var?
Ona görəmi sən öz doğma ata-anan, ölümlü yaradıblar?..
Bilmirsənmi bəs sənə həyat həddi qoyulub?”*
(14, X L., V, 35)

Buarada “həyat həddi” fikri düşündürür. Çünki əslində bu həddin özü də sözdür, qəti müəyyənləşməyib. Hər kəsə qoyulan “həyat həddi” də bir deyil. Bəs, bu nə sirdir? Bunu nə ilə izah etmək olar? Bu nə ədalətsizlikdir?! Bütün bu problem – suallar özülünü “Bilqamıs” dastanından götürür. Dünya ədəbiyyatının, xüsusilə türk ədəbiyyatlarının həmişə əsas mövzularından olub, bu gün də öz əhəmiyyətini itirmədən əsas mövzusu olaraq qalır.

Tanrı Utnapiştinin arvadı mərhəmətlik göstərir, ərinə deyir ki, Bilqamıs çox yollar keçib gəlib, gözü ilə od götürüb, sən onu boş qaytarma, ona bir şey ver aparsın. Utnapişti Bilqamısa dənizin dibində bitən, qızılqül tək tikanlı bir “gənclik çiçəyi”nin sirrini açır. Deyir, “əgər gedib onu tapsan, gəncliyinə qayıdacaqsan”. Bilqamıs bu sözləri eşidən kimi, ayağına daş bağlayıb, dənizin dibinə cumur, əlini tikan didsə də, çiçəkdən bərk-bərk tutur, ayağından daşı atır və sular onu üzə çıxarır...

Xalq qəhrəmanının idealına, amalının aliliyinə baxın! Müsibətlə, çox çətinliklə əldə etdiyi “dirilik çiçəyini” özünə qiymir, onu tezliklə Urukə çatdırmağa, xalqına yetirməyə tələsir, sonsuz həyatı xalqına vermək istəyir, camaatdan artıq qalsa, o da istifadə edəcəyini deyir:

*Bilqamis bəyan edib gəmiçiyə söyləyir:
“Urşanabı, bil, o çiçək çox məşhurdur, sehirlidir,
Çünkü adamlar onunla sonsuz həyat əldə edir”.*
(14, XI L., 276)

*“Onu mütləq mən hasarlı Urukə çatdırmalıyam,
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm.
Görsəm, qoca cavanlaşır, mən də o cür edəcəyəm.
Gəncliyimə qayıdaraq məqsədimə yetəcəyəm”.*
(14, XI L., 280)

“Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” – deyiblər. Bilqamısın min bir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi “gənclik çiçəyi” də ona qismət olmur, ilan çiçəyin ətrini duyub, onu oğurlayır, sakite çəkib aparır, köhnə qabığından çıxıb cavanlaşır, təzələşir...

*“Bu əllər kimin yolunda dəridən, qabıqdan çıxdı?
Nədən ötrü əzab çəkdi, özünü odlara yaxdı?
Öz xeyrimə çalışmadım, özüm də dadmadım onu!...”*
(14. XI L., 289 a)

Bu, peşmançılıqdır mı? Yox! Bu, təəsüfdür mü? Yəni də yox! Bu, adi insan taleyinin təsdiqidir. Bəşəriyyətin keçib gəldiyi yolun “başlangıcıdır”. Bu yolun hər üzünü olub. Bilqamis bu üzləri görüb. Bilqamısın faciəsi də, əbədiyyəti də bunda idi ki, o mümkün olmayan bir işdən yapışmışdı – hər vaxt insanlığın ürəyindən keçən, həsrətində olduğu bir işə girişmişdi, insanlığa “əbədi həyat” həvəsinə düşmüşdü.

Dastanın VIII lövhəsinə qayıdıb “qəfil göylərdən gələn” bir sədanı dinləyək:

*“Bilqamis, adamlara çoxdan belə buyurulub;
Əkinçi torpaq əkib, məhsul yığmaqda olub,
Naxırçı ilə ovçu heyvanlarla dolanır,*

*Dərisini geyinib, ətiylə qidalanır,
Bilqamis, sənə indi elə şey istəyirsən
Heç mənim küləklərim suları tərpadəndən
belə bir şey olmayıb”.*

(14, VIII L., V)

Burada Şeyx Nizaminin “İsgəndərnamə”də elə həmin mətləbə - İsgəndərin “dirilik suyuna” həvəs göstərməsi və arzusuna çata bilməməsi münasibətilə dediklərinə, söylədiyi müdrik sözlərinə nəzər salaq:

*“Qismətsiz bir şeyə göstərdi həvəs!
Qismətin deyilsə, çalışma əbəs!...
Biri toxum səpər, o biri biçər,
Bəxtiyar odur ki, bu sözü dinlər,
Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var!
Keçənlər zəhmətlə əkdiyi bağdan
Gələnlər meyvəni dərmis hər zaman.
Keçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə...”*

(42, s. 386)

Beləliklə, Bilqamis aşıqdır. Onun narahathığı eşqdır, məhəbbətdir. Bu narahatlıq eşqi İnkidüdə də güclüdür. O, daxili narahathıq keçirir, gücünü, qüdrətini göstərmək, əmək dalınca getmək eşqilə yanır. Bu narahathıq eşqi bütün qəhrəmanlarda var, sanki irsən keçir.

Bilqamis ölmək istəmir, çünki əməldən doymayıb, doysaydı ölərdi. Əsl qəhrəmanlar belədir, əməl, amal onlarda əbədi eşqə, vurgunluğa çevrilir. Bilqamısın ölüm qorxusu, “əbədi həyat” çırpıntıları da bununla bağlıdır.

Bilqamis zamanı adlayır, vurub keçir. Qəhrəmanla zaman yaşayır, qəhrəman zamanı, yaşadığı dövrü tarixə çevirir. Əzab-əziyyət qəhrəmanların həyat məktəbidir. Qəhrəman əzab-əziyyətdən

mənəvi zövq alır. Bu, hər vaxt, hər bir qəhrəman üçün var.

Məlum həqiqət isə budur ki, bütün tanrıların adı tarixdən çıxıbsa da, Bilqamis kamil insan kimi, dünyanın ulu qəhrəmanı, dostluq, qardaşlıq və yoldaşlıqda sədaqət rəmzi olaraq qalıb, onun adına bağlanan dastan dünya ədəbiyyatının şah əsəri kimi tarixə düşübdür. Tanrılıq, əbədi həyata qovuşmaq uğrunda çarpışan Bilqamis tanrılığın da, insanlığın da zirvəsini fəth etmiş, nəticə etibarilə, tanrılara əbədi qələbə çalmış, tanrıların əldə edə bilmədikləri əbədi həyata əslində o qovuşmuşdur. Bu gün biz şumer-türk tanrılarını xatırlayır, yad ediriksə, onların əbədiyyətindən söz açıyıqsa, bu yenə də Bilqamisın adına deyilib-qoşulmuş, yazıya alınmış dastanın vasitəsilə mümkün olur. Yenə də üstünlük Bilqamısdadır. Əsl tanrı elə onun özüdür.

Bilqamisın ölməzliyi də elə bundadır.

“Bilqamis” dastanında insanın ölməzliyi, əbədiyyətə qovuşması problemi dahiyənə şəkildə qoyulub və bədii həllini tapıb; insan cismani olaraq ölməlidir; buna çarə yoxdur: o, ruhən könüllərdə yaşayır, tarixə düşür, əbədiyyətə qovuşur. Bunun üçün isə o, insanlara elə böyük xidmət göstərməli, elə böyük işlər görməlidir ki, xalq, xalqlar onu öz qəlbində, insanlıq tarixində əbədi yaşatsın. Belə əsl ölməzliyə qovuşmuş şəxsiyyətlər həyatda çoxdur. Bilqamisın özü də bunlardandır. Təkcə Azərbaycan torpağının, Azərbaycan-türk xalqının belə əbədiyyətə qovuşmuş ölməzlərini xatırlamaq kifayət edərdi. Zərdüşt, Alp Ər-Tonqa, Tomiris, Dədə Qorqud, Cavanşir, Babək, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai və b. “Bilqamis” dastanında qoyulub bədii cəhətdən öz həllini tapan problemin real təsdiqidir.

5) Bilqamis və Azərbaycan qəhrəmanlıq ənənələri

“Bilqamis” dastanının leytmotivi, baş xətti əbədi həyat, insanın ölməzliyi, ana yurdun müqəddəsliyi və onun qorunması uğrunda mübarizədir, çarpışmadır. Bu qəhrəmanlıq motivi tarixən, ənənəvi

olaraq davam edib gəlmişdir. Miladdan qabaqkı dövrdə Alp Ər-Tonqanı (Əfrasiyabı), Tomiris ananı və Nizaminin ədəbi qəhrəmanı Nüşabəni, miladi tarixdə isə Məhinbanunu, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarını, Gültəkini, Babəki, Koroğlunu, Şah İsmayıl Xətaini və s. bu ənənələr yetirmiş və onlar xalqımızın azadlığı və mənəvi fikri tarixinə əbədi olaraq düşmüşlər. Bu tarixi şəxsiyyət və ədəbi qəhrəmanları həmişə bir məslək, bir amal birləşdirib, ana torpağın, vətənin, xalqın müstəqilliyi, “diriliyi” uğrunda döyüş meydanına çəkmişdi. Onların amal və istəkləri, apardıqları ölüm-dirim mübarizəsinin çıxış nöqtəsi, mayası “Bilqamis” dastanındakı aşağıdakı beytdə ifadə olunan ulu fikirlə üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayır:

*“Ölüyə bənzəmirmi, söylə, əsir olanlar,
Ölümün sifətini məgər göstərmir onlar?!”*

(14, X L., VI, 27)

Bu beytdə göstərilir ki, ölüm haqdır. Həyatın əbədi qanunudur, lakin əsir olmaq, elə ölüm deməkdir, ölümə bənzərlikdir. Burada ulu babaların, əcdadlarımızın insan azadlığını hər şeydən üstün tutması, əsirliyin ölüm olması və ölümdən bəzərliyi kimi ali bir hiss, duyğu aşılır. Bu o deməkdir ki, şəərəfsiz yaşayıb qul olmaqdan, ölüm yaxşıdır. Bu o deməkdir ki, müstəbid önündə diz çökməkdənsə, ölüm şərəflidir. Bizim qəhrəmanlar silsiləsini - istər tarixi, istərsə də bədii əsər qəhrəmanları olsun, məhz bu amal birləşdirir. Qəhrəmanlar öz ölümü ilə ölməzliyini təsdiq edir və bu gün də yaşayırlar.

Alp Ər-Tonqanın ağına belə gəlməzdi ki, müharibədə, açıq döyüşdə hiyləyə əl atılsın, “tələ” qurulsun, arxadan zərbə endirilsin. Bu, Bilqamis babasının qoyub getdiyi kişilik ənənəsinə və aldığı hərbi təlim-təربiyəyə qətiyyən uyğun deyildi. İnsanlıq, kişilik, mərdlik dünyasında bu elə qəbahət, elə naqislik, elə namərdlik idi ki, Alp Ərin xainəsinə ölümündən sonra da heç vaxt unudulmamış, ellər, obalar, bütünlükdə xalq bu ağır müsibətlə vidalaşa bilməmiş,

bu dərdi ağrıya çəkib yaşatmış, dildən-dilə, sinədən-sinəyə, nəsil-dən-nəslə keçirib, bu günədək gətirib çıxarmışdır.

Miladdan qabaqki 530-cu illərdə Tomiris Arazı keçib ona hücum edən İran şahı Kirdən qat-qat qüdrətli, ağıllı və tədbirli hökmdar idi. Kir Arazı keçmək üçün üzən körpülər salır, müharibə etmək ehtirası ilə yanırdı. Lakin Tomirisin onunla müharibə etmək niyyəti yox idi. O, qonşuluqda sədaqətli olmaq, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, sülh və dostluq əlaqələri yaratmaq istəyirdi. Tomiris Kirə bu məzmununda məktub da yazmışdı. Lakin Kir inadmdan əl çəkmirdi. Herodotun təsvirinə görə, tarixdə görünməmiş döyüş başlanır. Araz qana çalxanır. Bir neçə gün davam edən amansız döyüşdə massagetlər üstün gəlir. Müharibədə Tomirisin söylədiyi nitq və Kirin başını kəsdirib insan qanı ilə dolu tuluğa saldırması çox mənalıdır, nəsillərə ibrət dərsi verir. Burada yenə Tomirisə ağır gələn qəhrəmanlıq ənənələrinin pozulması, ulu babası Bilqamisla və atası Alp Ərin savaşa kişilik, mərdlik ənənələrinin əksinə olaraq, üz-üzə, mərdi-mərdanə döyüş yox, onlara xəyanət edilməsi, hiyləyə əl atılması, “tələ” qurulması qəbahətdir. Tomiris bunu son nitqində Kirin ölüsünə xatırladır. Tomiris, bəlkə də, hər şeyi bağışlaya, qanunauyğun saya bilərdi, amma hiyləni yox, xəyanəti yox! Tomiris qadm hökmdar idi. Lakin onda kişi qururu, ər qeyrəti vardı. Onda qəhrəmanlıq ləyaqəti güclü idi. Bunu da əməli surətdə təsdiq etdi, qələbə çaldı, özünü, xalqını əsirlikdən – ölümdən xilas etdi.

Vətən və gözəl əməllər uğrunda ölümün gözünə dik baxanlar məğlubedilməzdir! Bu tarixi qələbənin əsas səbəbi bir də onda idi ki, Tomiris ordusu öz doğma yurdunda yadellilərə qarşı vuruşur, Vətən torpağını qoruyur, ana torpaqdan da qüvvət alırdı. Kir və onun ordusu doğma torpaqdan uzaqda vuruşurdu, istilaçılıq məqsədi güdürdü... Buna görə də rüsvayçılıqla məğlub oldu. Tomiris ananın və ümumən qadm qəhrəmanlarımızın bu kişilik, ərlik hünəri, təbiə olaraq, belə bir xalq kəlamında öz bədii ifadəsini tapıbdir: “Aslanın erkəyi dişisi olmaz”.

Böyük Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərində yaratdığı Nüşabə

surəti üzərinə gələk. Görək, ona qədərki qəhrəmanlıq ənənələri, Bilqamis və Alp Ər kimi ulu babalar, Tomiris kimi ana bu hökmdar qadına nə vermişdi, miras olaraq onlardan ona nə qalmışdı? Hər şeydən qabaq, ağıl, zəka, tədbir, ana yurdun, vətən torpağının sakitliyi, azadlığı, özünün və xalqının əsir olmaması – “ölməməsi” naminə qılınca yox, ağıl, zəkani, tədbiri işə salmaq ləyaqəti. Axı, onun ulu babası Bilqamis da çox müşkülləri ağıl, zəkası və tədbir ilə həll etmişdi... Dünya fəthi Makedoniyalı İsgəndər gəlib Bərdəyə çıxır. Saraya daxil olur, özünü elçi kimi təqdim edir. Lakin daş qayaya rast gəlib. İsgəndər özünü elçi kimi apara bilmir, qıhncı-kəmərli, icazəsiz-filansız keçib Nüşabənin taxtında əyləşir, nə qədər “elçiyəm” deyirsə, buna heç kəs inanmır.

“Ey cəsur padşah, eşq olsun sənə,

Elçilik edirsən özün-özünə...

Bil, elçi deyilsən, hökm verənsən,

Göndərilmiş deyil, sən göndərənsən” –

(42, s. 210)

deyə Nüşabə onu tanıyır və pərt edir.

Azərbaycan xalqının səliqəsinə, mənəvi üstünlüyünə görə qonağa hörmət, qonaqpərvərlik əzəldən xas bir keyfiyyətdir. Makedoniyalı İsgəndəri, dünya şöhrətli hökmdar sərkərdəni Nüşabə onun özünə layiq şəkildə də qarşılayır, məclis qurur, süfrəni ana yurdun naz-nemətilə bəzəyir. Lakin İsgəndər onun ölkəsinə fəth kimi, əli qılınca gəlib. Buna görə öz “payını” almahdır. Nüşabə qonaqlıqda süfrəyə almaz, yaqut, dürr, daş-qaş düzdürür ki, buyurun yeyin!

Maraqlıdır, “İsgəndərnamə”dəki bu fikirlər “Nizami əsərlərinin el variantları”nda “Nüşabə padşahın nağılı”nda deyilən fikirlərlə üst-üstə düşür, söylənilir ki, İsgəndər Bərdənin kənarına çatan kimi vəzirinə deyir: “Nüşabə padşaha yaz ki, iki günün müddətində yeddi ilin bəc-xəracını, qoşunların bir illik azuqəsini versin. Əgər verməsə, şəhəri alt-üst edəcəyəm”. Nüşabə məktubla tanış olub, İsgəndərə bu

məzmununda cavab məktubu göndərir: “Ey İsgəndər! Mən bu günə kimi heç bir padşaha xərac verməmişəm, heç kimə boyun əyməmişəm, gəl bizim şəhəri dağıtma, çıx get”.

Bu cavab Tomirisin Kirə göndərdiyi məktubun məzmunu və tonunu xatırladır. Nüşabə daha tədbirli tərpənir. İsgəndəri üç gün qonaq edir. Məclis qurulur, cah-cəlah şahənə məclis. Dördüncü gün Nüşabə yeddi ilin xəracını, qoşunun bir illik azuqəsini öz xəzinəsindən ayıraraq qatırlara yüklədir və İsgəndərə deyir: “Apar, dünya malı dünyada qalacaq”. İsgəndər bu sözdən pərt olur və deyir: “Xəracı sənə bağışladım, geri qaytar qatırları”...

Həm Nizamidəki, həm də “Nağıl”dakı Nüşabə ilə İsgəndərin görüşü ayrı-ayrılıqda orijinaldır və bir-birini tamamlayır. Nizaminin təsvirində İsgəndər dönə-dönə etiraf etməyə məcbur olur ki:

*“Səni bu idrakla görməyim, inan
Bəxtiyar görünür, humay quşundan”*
(42, s. 210)

*“Dedi: Ey xanımlar xanımlıq qadın,
Qüvvətdə erkəkdən ucadır adın”*
(42, s. 217)

*“Eşq olsun bu fikri sağlam qadına,
Mərdliyin yolunu göstərir mana”*
(42, s. 218)

Böyük Nizami qədim qəhrəmanlıq ənənələrimizi çox gözəl bilirdi. Bilqamis – Alp Ər, Tomiris qəhrəmanları nəslinin Makedoniyalı fatehə “mərdliyin yolunu göstərməsi”, dərs verməsi və bunu onun özünün etirafı ilə tamamilə təbii, real və tarixi həqiqətə uyğun idi. Nüşabənin dili ilə İsgəndərə cavab əvəzi xatırladılan bu kəlam da çox yerinə düşmüşdü:

*“Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz”*
(42, s. 212)

Makedoniyalı İsgəndərin “dirilik suyu” dalınca zülmətə gedib çıxması Nizaminin bədii təfəkkürünün məhsulu idi. Lakin öz qaynağını Bilqamisın “əbədi həyat” ideyasından alırdı. Bu motivə uyğun xalq arasında “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” adlı bir nağıl da var. Xalqın yaddaşı daha əzəldir. Buna görə, bu məzmun Nizamidən yox, ondan çox əvvəl elə ilk qaynaqdan süzülüb gəlib, nağıl olub, yaddaşlara hopub. İsgəndərin cəsarəti, qorxmazlığı, hər şeyə can atması, dirilik suyu dalınca getməyə hazır olması və s. xalqın münasibətidir ki, onu əbədləşdirmək istəyib. Nağılda təsvir olunur ki, İsgəndər qızıl taxtda əyləşib yerdən, göylərdən, sulardan aldığı xəracı baxıb qürrələnir. Vəzir ona deyir: “Qibleyi-ələm, yer üzünün allahısan, buna söz yox. Ancaq, şahım, heç qürrələnmə, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq. Ölüm nə şahı baxır, nə gədaya. Qara torpaq şahı gədədən ayırmır”. İsgəndər qəmlənir: “Bu dərd məni çürüdür. Görək nə olur-olsun, ölümün dərmanını tapam, həmişə diri qalam”. Vəzir söyləyir ki, qaranlıq dünyanın lap qurtaracağına dirilik suyu adlı bir su var. Hər kəs o sudan içsə ölməz, dünya durduqca o diri qalar.

İsgəndər vəzirin sözünə diqqətlə qulaq asıb deyir:

– Mən İsgəndər olam, bütün dünya mənim əlimdə ola, o abi-həyat suyunu tapıb içə bilməyəm? Vəzir, mən abi-həyat suyunu axtarmağa gedəcəyəm.

Vəzir deyir:

– Qibleyi-ələm, hələ o suyu tapıb içən olmamışdır.

İsgəndər deyir:

– Mən taparam, vəzir, sən hazırlıq gör”.

İsgəndərlə vəzirin söhbəti “Bilqamis” dastanındakı adam-əqrəblə Bilqamis arasındakı söhbətə uyğun gəlir:

Bilqamis əbədi həyat üçün sələfə çıxdığını deyir, adam-əqrəb söz

açıb bunun qorxulu, qaranlıq, zülmətli yolları olduğunu söyləyir, onu bu səfərdən çəkəndirmək istəyir:

*“Hələ heç kəs oraya heç vaxt səfər etməyib” – deyir.
Bilqamis ona qəti cavab verir:*

*“Canımı qəm büürsə, qəlbimi qəm əzsə də,
İstisə, şaxtadısa, qaranlıq, zülmətsə də,
Ah çəkib ağlasam da irəli gedəcəyəm
Aç dağa gedən yolu, mən səfər edəcəyəm”.*

(14, IX L., v. IV, 33)

İsgəndər də qəti qərara gəlmişdir, irəliləyir, çətin, zülmətli yollardan keçir. Bu yollarda ona Xızr da kömək edir. Onlar qaranlıq dünya ilə gedib çox əzab-əziyyətdən və maneələrdən sonra dirilik suyuna çatırlar. Burada yenə, artıq xatırladığımız bir xalq kəlamını təkrar etməyi lazım bilirik: “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır”. Bilqamis kimi İsgəndər də bu sudan içə bilmir, Xızr içir, əbədi həyata o qovuşur. Dastandakı Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapişti ilə nağıldakı Xızr surətləri arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq, paralellik var. Nizamidən qabaqkı babalarımız bu nağılı yaradarkən, dastandakı əbədi həyat telindən çox ustalıqla istifadə etmişlər...

Nizami yaradıcılığında bu mövzuya geniş yer verilib. “İsgəndərin dirilik suyuna axtarması”, “İsgəndərin zülmətə getməsi”, “İsgəndərin zülmətdən çıxması” fəsillərində məsələdən ətraflı bəhs edilir. İsgəndərin qurduğu məclisdə biri Xorasandan, Qurdan, Reydən, İsfahandan, digəri Çindən, Xarəzmdən, üçüncüsü Qeyserun, dördüncüsü Hindistanın gözəlliyindən söz açır. Bir qoca isə həyat suyundan danışır və deyir:

*“Yaşamaq istəsən dünya uzununu
Get keçir əlinə həyat suyunu...
O sını kim içsə, olur qəlbi şən
Qurtulur ölümdən və xəstəlikdən.
Sözümə azacıq olsa şübhəniz
Soruşun smaqlı qocalardan siz!” (42, s. 75)*

İsgəndərin marağı artır, atını sürətlə “Həyat suyu” olan səmtə sürür. Əvvəl ordu ilə hərəkət edir. Bulqar adlanan şəhərədək yerişir. Görür ki, bu səfər qoşunla mümkün deyil. Qoşunu boşlayır. Qaranlıq, zülmət qəlbinə qorxu salır. 90 yaşlı ixtiyar bir qoca məsləhət görür ki, padşah boğaz bir madyan tapsın. Madyan doğan kimi daylağın başını kəsib cəmdəyi bir yerdə qoysunlar, madyana bunu göstərsinlər. Lakin padşah irəli getsin, geri qayıdanda madyan özü onu zülmətdən dartıb çıxaracaqdır... Bu tədbir İsgəndərin ağına batır və o, belə də edir. Xızr özünə rəhbər, yol göstərən təyin edib zülmətə doğru hərəkət edir. Dirilik suyuna əvvəlcə Xızr çatır...

Nizami həmin səhnəni belə təsvir edir:

*“Xızr həyat suyunu tapınca artıq,
Hər iki gözüünə doldu bir işıq.
Aşağı enərək dərhal soyundu,
Doyunca həm çimdidi, həm də yuyundu.
Doyunca içdi o həyat suyundan,
Əbədi həyata çatdı arayan
Atını içirdi, çimdirdi onu,
Tökdi ağ qədəhə həyat suyunu.
Atının yanında oturdu bir an,
Göz götürməz oldu o aydın sudan
İstədi gəlinə yoldan İsgəndər,
Desin: “həyat suyu budur, qıl nəzər!”
Bir daha çeşməyə göz gəzdirmərkən,
Dirilik çeşməsi yox oldu gözdən.
Dərhal bu iş oldu Xızr üçün məlum.
İsgəndər o sudan qalacaq məhrum.
Qorxmadı, utandı o, İsgəndərdən,
Xızr da su kimi itdi gözlərdən”*

(42, s. 382-383)

Belə məlum olur ki, İsgəndər “dirilik suyu” söhbətini Çin səfəri zamanı, təxminən Orta Asiya, qədim türk torpağında aqıl qocalardan eşidir. Ona məsləhət verən, yol göstərən bələdçisi Xızr da bu torpağın övlədidir. İstər İsgəndərin “qaranlıq dünyaya getməsi” nağılında, istərsə də Nizamidə verilən bu məzmun özünün əslinə – “Bilqamis” dastanına, ilk qaynağa daha çox uyğun gəlir. Lakin bu məzmunun ardınca Nizami daha iki – rumlu ravilərin və ərəblərin söylədiyi məzmunu, rəvayətləri də xatırladır.

Rumlu ravilər rəvayət edirlər ki, İlyasla Xızr çeşməyə gedir, atdan enir, bulaq başında süfrə açır, birisi əyilib su içmək istərkən, əlindəki quru balıq suya düşür və dirilir. Hər ikisi bu sudan içir və əbədi həyat qazanır.

Ərəblər nağıl edirlər ki, Xızr və İlyas həyat suyundan içib yerini başqasına nişan vermirlər, biri səhraya çəkilir, o birisi isə dənizə cumur. İsgəndər min zəhmət ilə dirilik çeşməsi dilərkən, çeşmədən sulu bir çəmən göyərir. Padşahın ümidi sönür. Qaranlıq dünyadan çıxmaq üçün tədbir tökərkən, yolda qarşıma mələk çıxır və onun ovcuna bir daş qoyur ki, bu səni zülmətdən çıxarar. İsgəndər atını çapır. Qeybdən hatif səslənir:

“Qisməti hər kəsə yazıdır verən!”

Belə anlaşılır ki, artıq Nizami dövründə “Bilqamis” dastanından gələn əbədi həyat axtarışı ideyası yunanlarda da, ərəblərdə də və başqa xalqlarda da vardı. İdeya böyük və dünyəvi idi. Yunan ədəbiyyatı da, ərəb ədəbiyyatı da və ya başqa ədəbiyyatlar da, istər istəməz bundan bəhrələnməmişdi. Bu isə təbii idi. Çünki “Bilqamis” dastanı həm də dünya ədəbiyyatının ulu kitabı, ilk mənəvi qaynağıdır. “Tarix Şumerdən başladığı” kimi, dünya ədəbiyyatının başlanğıcı, ilk çıxış nöqtəsi qədim şumer-türk ədəbiyyatıdır. Mövcud araşdırmalarda da, tarix və ağıl məntiqi də bunu təsdiq edir.

Miladdan öncə III əsrdə Böyük Hun imperatoru Mete qonşu Çin ordularının hücumlarından, çinlilərin torpaq, sərhəd iddiaların-

dan tənqə gəlir. 201-ci ildə növbəti döyüşlərdən birində 300 minlik hun ordusu 320 minlik Çin ordusu ilə qarşılaşır. Mete taktiki fənd işlədir. Çin Kaonu qoşunu ilə birlikdə arxasınca sürərək geri çəkilmə bəhanəsi ilə yorur, elə bir yerə gətirib çıxarır və mühasirəyə alır ki, hər tərəfdən yollar bağlanır, mərkəzlə əlaqə kəsilir, orzaq tükənir. Acından qırılmaq təhlükəsi yaranır. Mühasirə 7 gün davam edir. Mete gözlənilmədən mühasirəni açıq (47, s. 15)...

Mühasirənin açılması, imperatorun xilasını ilə bağlı plan tutulması, elçi-elçinin dalınca göndərilməsi, hədiyyə, bəxş və s. barədə nə qədər yazsalar, məsələni müxtəlif yerə yozsalar da, həqiqət per üzündə heç kəs bu plan haqqında bir məlumat əldə edə bilməmişdir. Bu “plan”ı, bu sirri həm qərb, həm də Çinin öz tarixçiləri ört-basdır edib, əsl həqiqəti deməyiblər və ya demək istəməyiblər. Xüsusilə Çin alimləri qəsdən bu rüsvayçılığın üstündən keçib, onu gizlədiblər. Çünki bu çox ağır bir məğlubiyyət idi, deyiləsi dərd deyildi. Meteni duymaq, başa düşmək, nə üçün belə etdiyini dərk və şərh etmək üçün ancaq və ancaq türk olmaq, həm də türk dünyasına dərinədən bələd olmaq lazım idi: “Çinlilər! Mən Mete birə oxumu korlamadan, birə qılınımı korşaltmadan imperatorunuzla birgə 320 minlik ordunu bax beləcə məhv edir, acından öldürərdim. Türk torpağı müqəddəsdir, toxunulmazdır. Bunu dərk edin!!!”

Metenin ədəbiyyətə qovuşması və türk oğlu türk olması üçün təkcə bu böyüklüyü, bu müdrikliyi ona bəsdə. Bu, türk xarakteri idi. Bilqamis övladı ancaq belə edərdi.

Türkün bu böyüklüyü, müdrikliyi bəzən tarixdə ona çox baha başa gəlmişdi!...

Növbəti tarixi fakt Hun-türk imperiyasının- dövlətin nüfuzlu adamlarının bütövlükdə Bilqamis təlim- tərbiyəsi aldığı, yəni vətəne, adət-ənənəyə sədaqət və ehtiramını təsdiq edir”. M.ö. I əsrdə (53-cü ildə) Huhanyeh xan bir xaqan kimi məğlub olarkən, Çinə sığınmaq istəyir. Ətrafına nüfuzlu adamları toplayıb məsləhət edir, bu barədə onların fikrini soruşur. Dövlətin nüfuzlu adamları hamısı bir səslə deyirlər: “Bu ola bilməz! Hunlar ənənəvi cəsarət və güc-

lülüyü kök və təməl kimi, bir üstünlük (və bir şərəf) hesab edir. Başqasına sığmıb ona xidmət etmək isə alçaqlıqdır!" (47, s. 153). Həm də bizim üçün daha maraqlısı budur ki, bu fakt Çin mənbələrindən götürülüb, Çinin öz tarixçilərinin xatırlaması, etirafıdır. Burada bir həzin nöqtə də var. Huhanyeh xan Metenin çinli qızından olan oğlu idi, təmiz türk geni deyildi. Buna görə o tərəfə çəkir, Çinə sığınmağı üstün tuturdu. O, belə də etdi və bu da, nəticə etibarilə 300 illik imperiyanın dağılmasına gətirib çıxardı...

Bəli, türk üçün qul olmaq, diri ikən ölmək deməkdir. Ulu alçaqlıqdır! Əslində qul olmaq, diri ikən ölmək deməkdir. Ulu-larımızın ənənəvi olaraq bizə mənəvi irs qoyub getdiyi qeyrət, şərəf hissi belədir. Bu "adətlərin", "cəsarət və güclülüyün" əsası, kökü çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Bu ənənəvi keyfiyyətlər Bilqamis ulumuzdan keçib gəlir. Alp Ər-Tonqayla daha da güclənir. Tomirisdə, Atropatda sınaqdan keçirilir. Atıllada, Metədə qələbə ilə nəticələnir, nəsillərin əbədi istək və amahna çevrilir.

Nizaminin Məhinbanusu cyni qəhrəmanlıq nəslinin miladi tarixdəki davamı idi, eyni qəhrəmanlıq qaynaqlarından su içib kamal və idrak sahibi olmuş qadın hökmdar idi. Yeganə vəliəhd Şirini o, kamil yetişdirmək istəyir, onu vəfali, namuslu olmağa, əcdadlarının, ulu babalarının yolu ilə getməyə, onların şərəfini, qeyrətini həmişə qorumağa və uca tutmağa çağırırdı. Xosrov və Şirinin əhvalatından xəbər tutan Məhinbanunun Şirinə öyündə bir beyt çox mənalıdır. O, Xosrovin əsli-nəcabətilə özününkünü müqayisə edir, öz əsli, kökü ilə öyünür:

*Əgər o, Aydırsa, biz də Afıtabıq
O Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq
(43, s. 115).*

"Orxon-Yenisey" kitabələrinin qəhrəmanı Gültəkin və Şah İsmayıl Xətai bir qədər öz sələflərindən fərqlənir. Onlar xalqın birliyi uğrunda mübarizədə öz qardaşlarına da güzəştə getməmişlər. "Birlik

harda, dirilik orda" müdrik kəlamı əsasında qardaş xalqları bir hakimiyyətdə cəmləmək, xalqı bir bayraq altında birləşdirmək amalı ilə qılinc çalmış, bu məslək yolunda da həlak olmuşlar.

Zaman, gərdisi-dövrən bəzən şəxsiyyəti üstələyir, məhv edir, şərəfə qalib gəlir. Alp Ərin, Gültəkinin, Şah İsmayıl Xətəinin taleləri belə olmuşdur. Lakin onlar ibrətli ölümləri ilə öz ölməzliyini təsdiq etmişlər.

Yadelli işğalçılara qarşı 22 il ölüm-dirim mübarizəsinə girişmiş Babəkin taleyi ilə Alp Ərin taleyi arasında da bir bənzərlik vardır. Alp Ər fars, Babək ərəb işğalçılara qarşı vuruşmuşdu. Hər iki qəhrəman xəyanətin qurbanı olmuşdu. Babəkin edam mərasimində dediyi son söz bu günədək tarixi silkələyir, bu gün də işğalçılara qarşı ölüm himni kimi səslənir: "Təəssüf ki, mən bütün bu köpəkləri məhv edə bilmədim!". Babəkin əlini kəsədikdə qanını üzünə sürərək "İnsan ölərkən rəngi saralır, düşmənlərimin məni saralan görməsini istəmirəm" – demişdi.

Əsir düşmüş oğluna Babəkin göndərdiyi bu sözlər əzəmətlə səslənir:

"Bir gün azad yaşamaq, 40 il qul olmaqdan daha yaxşıdır!"

Bu sözlər "Bilqamis" dastanında yuxarıda xatırladığımız məşhur beytin məzmunundan gəlmirmi?...

Oğul Babək atanı dərhal başa düşərək intihar etmişdi. Tomiris ana Kirin qurduğu tələyə sahnmiş – əsir düşmüş oğlunu təkidlə Kirdən tələb etmişdi. Oğlu əsirlikdən azad olmuş, lakin anasının üzünə baxa bilməmiş, intihar etmişdi... Aradan min illər – Bilqamis-dan Tomirisədək iki min, iki min beş yüz, Tomirisdən Babəkədək isə min ildən artıq vaxt keçsə də, təlim-tərbiyə bir, mənəvi tellər bir, ürəklər bir, qeyrət birdir. Təsədüfi deyil ki, Bilqamis, Tomiris, Babək Vətən yolunda, haqq, ədalət naminə çarpışmalarda öz oğullarına həmişə sinəsini qabağa verməyi tövsiyə edir, arxadan vurulan oğullarını lənətləyirdilər...

"İnkişaf eyni zamanda həyatda baş verən əksliklərin vəhdətindən doğur" deyirlər. Bu əksliyi tarixi hadisə və şəxsiyyə-

ətlərin taleyinə də şamil etmək olar. Əgər 22 il yadellilərə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparan Babək məğlub olub, bəşəriyyətin ağına belə gəlməyən min bir əzabla qətlə yetirilməseydi, qətl anında da öz dözümlüyü, dönməzliyi ilə özünü təsdiqdə heyrət doğurmasaydı, bəlkə də dünyanı bu qədər düşündürməz, tariximizin səhifələri bu qədər mənə və məzmun kəsb etməzdi...

Azərbaycan oğlunun bu ibrətli ölümü xalqımızın, onun davam edib gələn nəsillərinin iradəliliyi, dönməzliyi rəmzi olmuşdur. Bu ölüm, sözün əsl mənasında, nəsillərə ibrət dərsi olmuşdur.

Babəkə şaqqalanmaq hökmü verilmişdi. Lakin o ideyadan dönməmişdi. Düşmənləri ona aman istəmək üçün son söz vermişdilər. Lakin o aman istəməmişdi. Babəki şaqqalamaq olardı. Babəki öldürmək olardı, amma onu əymək, ona aman istəmək olmazdı.

Nəsimini də diri-diri soymuşdular. Soyularkən düşmənləri onu alçaltmaq, əymək üçün demişdilər: “Bəs niyə saralırsan?” Nəsimi cavab vermişdi:

“Mən Günəşəm. Günəş də batarkən sarahr!”

Qəhrəman Babəklə şair Nəsiminin ölümləri bir-birilə necə də səsləşir, bir-birini necə də tamamlayır?!...

Babəkin ölümü, Nəsiminin ölümü adi ölüm deyildi, öz qeyri-adi, şəərəlli ölümü ilə ölümsüzlük, əbədiyyətə qovuşmaq demək idi. “Dirilik suyu” axtarmaq, “əbədi həyat” üçün zülmətli yollar keçmək nəyə görə imiş! İnsan öz ləyaqəti, insanlıq zirvəsini fəth etməsində əbədiyyətə qovuşa bilər. Nə qədər ki, insanlıq var, Bilqamis da var, Babək də var, Nəsimi də!...

Dədə Qorqud öz bədii istedadını, onun mayasını ulu Bilqamis-dan almışdı. Biz bunu yuxarıda hər iki əsərin, hər iki tarixi ədəbi şəxsiyyətin üslub tərzini, hadisələrə yanaşma və fikri ifadə üslubunun müqayisəli tədqiqində müəyyən etdik. Bu doğmalığı ruhu hər iki dastanın məzmununu və ideya istiqamətində də müşahidə olunur.

İnsanın iki ömrü var: cismani və ruhani. “Bilqamis” dastanında ki “əbədi həyat”, “ölməzlik” probleminin bir cəhəti “Dədə

Qorqud kitabı”nda tarixin gedişi, həyatı təcrübə əsasında daha real qoyulur və öz həllini də tapır. İnsan üçün cismani həyat elə 140 il bəsdir, artıqdır da. Bundan o yana görə də deyil. Əzəldən elə insan ömrü ən çoxu bu qədər düşünülüb. Ruhani ömrü isə əbədi ömürdür və hər adama qismət ola bilməz. Belə adamlar qeyri-adi, insanlığın zirvəsi, tanrı-allah səviyyəsidir. İnsanlığın zirvəsinə yüksələn, həmişə xatırlanıb yad edilən tarixi, əbədi və elmi şəxsiyyətlərdir. Elə tarixi və əbədi, elmi şəxsiyyətlər ki, tanrılar da bu səviyyəni fəth edə bilməyiblər!

“Dədə Qorqud kitabı”nın Qorqud Ata, Qazan xan, Beyrək kimi silsilə qəhrəmanları, söz yox, “Bilqamis” dastanı qaynağından su içiblər, onları Bilqamis ruhu, Bilqamis qəhrəmanlıq ənənələri yetirib. Ana yurdun, Vətən torpağının müqəddəsliyi, toxunulmazlığı, sədaqət, dostluq, kəsilən duz-çörək bu qəhrəmanları bir ana telə möhkəm bağlayıb. Onlardan biri Bamsı Beyrəkdir. O öz mərdliyi, dözümlü, yaşadığı ana torpağa, Oğuz elinə möhkəm bağlılığı ilə seçilir, Beyrək Qazan xana sadıqdır, onunla çörək kəsib, hər şeydən keçər, bu sədaqətdən, bu çörəkdən keçməz.

Qazan xandan narazı olan İç Oğuzun (üç Okun) başçısı Aruz intiqam almaq üçün onun sağ qolu Beyrəyi aradan götürmək qərarına gəlir. Beyrəyi hiylə ilə çağırtdırır və deyir ki, biz Qazana asi olduq, and içdik, sən də asi ol, and iç. Lakin o bunu eləmir:

“Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,

Bilməzsəm gözümə tursun!...

Mən Qazandan dönməzəm, həllü bilgil!” – (Dr. 296) deyir.

Aruz Beyrəyi qılıncla yaralayır. Beyrək evinə gəlir və aldığı yaradan ölür. Qazan xan Beyrəyin ölüm xəbərini eşidib hönkür-hönkür ağlayır. Yeddi gün divana çıxmır, göz yaşı tökür, Beyrəyə yas saxlayır. Bilqamis də dostu Enkidünün ölümünə belə ağlamış, yas saxlamış, ağılar demişdi... Lakin Beyrəyin ölümü daha ağırdır. O, xəyanətin qurbanı olmuş, həm də xəyanət Qazan xanın dayısı

Aruz tərəfindən edilmişdir. Bu isə Oğuz ləyaqətinə tam ziddir, onu heç cür bağışlamaq olmaz. Qazan xan dayısı Aruzu öldürmək qərarına gəlir, qərar qətidir. Qarşılaşırlar:

“Mərə, qavat! Muxənnətlıq ilə ər öldürmək necə olur, mən sana göstərəyim!” – dedi. Aruz Qazanın üzərinə at saldı. Qazanı qılıncladı, zərrə qədər kəsdirəmədi, ötə keçdi. Nöbət Qazana dəydi. Altmış tutam ala göndərin qoltuq qısdı, Aruza bir göndər urdı. Köksündən yalab dəq ötə keçdi. At üzərindən yerə saldı. Qarındaşı Qaragünəyə işarət etdi. “Başın kəs!” – dedi. Qaragünə atdan endi. Aruzun başını kəsdi. Taş Oğuz bəgləri bunu görüb həp atdan endilər. Qazanın ayağına düşdülər. Suçların dilədilər, əlin öpdülər. Qazan suçların bağışladı. Beyrəyin qanın tayısından aldı” (D. 302-303).

Beləliklə, Oğuz eli ikilikdən çıxıb vahid rəhbərlikdə birləşir. Bu isə xalqın gələcəyi üçün rəmzi mənə daşıyırdı. Gültəkinin, Şah İsmayıl Xətəinin apardıqları birlik uğrunda mübarizə ruhu da buradan doğmuşdu, mübarizənin özülü, kökü məhz bu tellərlə bağlı idi...

6) Ata və ana surətləri

“Bilqamis” dastanındakı baş qəhrəmanlardan – Bilqamis və Enkidüdən əlavə, onları tamamlayan surətlər var. Bu surətlər bütöv bir silsilə təşkil edir: Ovçu, onun Atası, Çoban və Baş çobanlar, Keçiotaran, bağban İşullanın, Dimmuz, Adam-əqrəblər (gözətçilər), Siduri xanımı, Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı, gəmiçi Urşanabı, Uruk ağsaqqalları (və ya qocaları), atalar və analar. Bunlardan başqa adları ötəri çəkilən surətlər, iş gördürülən ustalar, misgərlər, dəmirçilər, daşyonanlar, daşqoyanlar, heykəltəraşlar, nəhayət, hadisələrə göz qoyan, müdaxilə edən tanrılar və ilahələr. Bütün bu, aşağı təbəqədən tutmuş şaha-sərkərdəyə və tanrılaradək olan surətlər bütövlükdə o vaxtkı cəmiyyəti – Uruk-şəhər dövlətini, şumer xalqını təmsil edir. Nəzərə alsaq ki, dastan naqisdir, onun təxminən

min misrası gəlib bizə çatmayıb, lövhələrdən tamam silinib və ya oxunması mümkün olmayıb, onda bu surətlərdə də müəyyən natamamlıq olmalıdır.

Dastanda ata və analara yüksək hörmət və ehtiram var. Atalar, analar ölkənin başçısı və qəhrəmanı Bilqamisa inam səsəyir, müşkül, çətin işlərin həllində ona kömək edir, qayğı göstərirlər.

Əsərin ilk “lövhə”lərindən Ovçunun qoca atası diqqəti cəlb edir. O, ağıllı məsləhətçidir, yol göstərəndir. Oğlu, Enkidüdən danışib deyəndə ki, bir güclü, qüdrətli insan peyda olub, vəhşilərlə durub-oturur, mənə ov etməyə imkan vermir, ağsaqqal qoca oğluna belə məsləhət verir:

**“Oğul balam, Bilqamis yaşayır o Urukda,
Ondan güclü, qüdrətli adam yoxdur dünyada...**

Get ona, üz tutğunan.

Danış həmin adamın qüdrətindən, gücündən,

O sənə şəhvət dolu gözəl qadın verəcək,

Yensə həmin adamı yalnız qadın yenəcək,

Vəhşiləri su üstə o aparın zamanda

Qoy o qadın soyunsun o ərin qabağında,

O qadını görən tək ona yaxınlaşacaq,

Bunu görən vəhşilər ondan uzaqlaşacaq”.

(14, I L., III, 10-25)

Atanın bu məsləhətilə oğul hərəkət edir. Ata deyən kimi də olur. Hər şey öz qaydasına düşür, Enkidü vəhşilərindən ayrılıb insanlarla qovuşur... Ötəri surət olsa da, bu ata yadda qalır.

Luqalbanda Bilqamisın atasıdır. Onun adı əsərdə az, iki-üç yerdə çəkilir. VI lövhədə Bilqamisla Enkidü mələkə İştərin göndərdiyi heybətli, qorxunc buğanı öldürürlər. Bilqamis buğanın buynuzları dolusu zeytun yağını atası üçün gətirir:

***“İki buynuz tutumu – altı pay zeytun yağı,
Canına yaxsın deyər özünü tanrısına – Luqalbandaya verdi.
Buynuzları aparıb ağalıq yatağının divarlarına vurdu”.***
(14, VI L., 160)

Burada diqqəti daha artıq cəlb edən ataya “tanrı” deyilməsi, oğlunun atanı “özünün tanrısı” saymasıdır. Həm də bu ifadə dastan “müəllifi”nin dilindəndir. Doğrudur, bundan əvvəlki IV lövhədə Luqalbandaya “tanrı” deyilir: “Sənə yemək, su verən tanrı Luqalbandadır”. Lakin VI lövhədə “tanrı” sözü tamam xüsusiləşir, “ata” mənasında işlənir. Deməli, ata oğul üçün, eyni zamanda tanrıdır və ya tanrı səviyyəsindədir. Burada məntiq var, əslində oğulu yaradan, dünyaya gətirən ata və anadır. “Ağalıq yatağının divarına vurulan buynuz” bizim, xüsusilə qədim “ağalıq” evlərində divardan asılan qoşa öküz və ya maral buynuzu, o dövrdən qalma adət-ənənənin yadigarı - əlaməti deyilmi?! Ümumiyyətlə, “ağalıq yatağı” ifadəsi nəzərdən qaçmır, Urukda hökmdarın – Bilqamısının ayrıca iqamətgahı olduğunu göstərir. Ana Ninsun da burada yaşayır. Hələ III lövhədə Bilqamis səfərə çıxarkən Enkidüyə demişdi ki:

***“Dostum, gəl Ekalmıxdan yolumuzu salmaq biz,
Şah anası Ninsunun hüzuruna buyuraq.
Böyük Ninsun müdrikdir, hər şeydən xəbərdardır,
Bizə məsləhət verər, doğru yol göstərər o.”***
***Əl-ələ tutub dostlar – Bilqamısla Enkidü
Ekalmıxa getdilər.
Bilqamis daxil oldu şah anası mülkünə...”***

(14, III L., VI, 15-20)

Deməli, iqamətgah - “ağalıq yatağı” və ya “şah anası mülkü” Ekalmıxdadır. Bu, görünür, Urukda ayrıca bir sahədir.

Dastanda Ninsun anaya geniş yer verilir.

Səfər qabağı hökmdarın anası ilə görüşü çox mənalıdır. Bu görüş müəyyən həddi məqsəd güdür, söz deyir, fikir söyləyir, bugünkü xəlqi.

milli adət-ənənələrimizin ulu qaynaqlarını yadımıza salır. Oğlunun səfər niyyətini eşidən ana Ninsunun qəlbinə qubar alır, kədərlənir. Lakin etiraz edə bilmir, ancaq tanrılardan gileylənir ki, “nə üçün oğlunun köksünə belə narahat ürək qoyublar? Nə üçün onun ürəyini yerindən oynadıblar!” Ana oğlunun xasiyyətinə bələddi, onu səfərdən qaytara bilmir.

Qəhrəmanlara xeyir-dua verib onları təntənə ilə, təmiz ürəklə yola salmaq üçün ana xüsusi hazırlıq görür, yuyunur, geyinib-keçinir, tac qoyur. Onların ardınca bir cam su da atır:

***“Ninsun dönüb özünü aramxanaya saldı.
Sabunlu köklər ilə bədəninə yudu o,
Öz qamətinə layiq gözəl paltar geydi o,
Sinasına yaraşan boyunbağı da asdı.
Belinə qurşaq vurub, başına tac qoydu o,
İgidlərin ardınca bir cam təmiz su atdı.
Pillələrə çıxıb o, evin damına qalxdı”.***

(14, III L., II, 1-5)

“Su aydınlıqdır, su həyatdır” - demişlər. Bu gün də məsələlər həyatımızın hər vaxt işəyarar kəlamlarıdır. Babalar suyu tanrı sayırdılar. Oğuzlarda suya böyük ehtiram vardı, suyu “tanrı”lığa qaldıraraq dindirirdilər. Analar indi də uğur diləmək üçün səfərə çıxan oğulların ardınca su atırlar. Bu çox uzaq keçmişimizdən qalma adət-ənənədir. “Evin damına qalxdı” ifadəsi də maraqlıdır. Gedənləri yola salmaq, onlara uğur diləmək və ya gələnləri qarşılamaq vaxtlarında alçaq, yeraltı evlərin damına qalxmaq kənddə-kəsəkdə indinin özündə də var...

Ninsun ananın daxili aləmi, müdriqliyi, analıq ləyaqəti gözəl, yaddaqalan cizgilərlə verilib. O, mehribandır, oğluna da, onun dostu-silahdaşı, qardaşlığı Enkidüyə də münasibəti cəniddir, rəftarı və danışığında ayrı-seçkilik sezilmir.

Qədim Şumer şəhər-Dövlətinin hökmdarı bir sıra məsələlərin

müzakirəsi və həllində ataların-qocaların, ağsaqqalların və “şəhər ərlərinin”, yəni orduya qulluq edən əsgərlərin məsləhətini dinləyir, nəzərə alırdı. S.N.Kramer bu fakta çox böyük əhəmiyyət verir. O, belə hesab edir ki, burada biz bəşəriyyətin ən qədim tarixində “parlament demokratiyası” ilə rastlaşırıq. Kramerin fikrincə, ağsaqqalların məsləhəti, yəqin ki, senata, “ərlərin məsləhəti” isə parlamentin aşağı palatasına bərabərdir...

Maraqlıdır ki, dövlətin bu demokratik meyliyi “Bilqamis” dastanında çox incə şəkildə öz əksini tapıb.

Dastanda “Urukun ahılları”, “Hasarlı Urukun qocaları”, “El ağsaqqalları” adları ilə ümumi şəkildə Atalar surəti canlanır. Səfərləri, işi-güzarı, xeyri-şəri barədə Bilqamis məlumat, bir növ “hesabat” verir, onlardan ağsaqqal sözü gözləyir, məsləhət alır. Onlar da qəhrəmanlara xeyir-dua verir, yol göstərirlər. Məsələn, Bilqamis dostu ilə ağır səfərə – zalım, heybətli Humbabanı öldürməyə gedərkən, el ağsaqqalları ona belə xeyir-dua, məsləhət verir:

*“El ağsaqqalları ona xeyir-dua verdilər,
Bilqamisa yol üçün nəsihət elədilər:
“Bilqamis, öz gücünə çox da arxayın olma,
Üzdən laqeyd ol sən, güclü zərbə vur amma.
Həmişə öndə gedən yoldaşını qoruyar,
Birinci cığır açan öz dostuna yol açar,
Səndən qabaqda, getsin qoy Enkidü, gedəndə
Sidrə gedən yolu o səndən yaxşı bilir.
O döyüşdə çox olub, vuruşmaqda mahirdi,
Enkidü, qoru onu, qoru sən öz dostunu,
Sən onu qucağında xəndəklərdən keç, apar.
Biz sənə tapşırıq şahı – belədir qərar.
Qayıdanda sən bizə sağ-salamat ver onu”.*
(14, III L., VI, 2-10)

Dastanda qəhrəmanlara elin göz olması, ataların xeyir-duası,

nəsihəti qırmızı xətt kimi keçib gəlir. Atalar elin, onun qəhrəmanlarının dayağı kimi təsvir olunur. Bu poeziyada yüksək nailiyyətdir.

7) *Ədəb-ərkan, əxlaq-etika məsələləri*

“Bilqamis” dastanı Uruk-Dövlət şəhərinin qayda-qanunları, danışq mədəniyyəti, sevgi-məhəbbət və əxlaq-etika normalarına dair müəyyən təsəvvür yaradır. Urukda həyat qaynayır, adamlar şux geyimləri ilə diqqəti cəlb edir. Onun hər günü toy-bayramdır. Musiqi, söz-söhbət məclisləri, rəqs gecələri, şənliklər və s. keçirilir. İnsanların bir-birinə münasibətində ədəb-ərkan, böyük-küçüklük gözlənilir. Böyüyün böyük, kiçiyin kiçik yeri var.

Ədəb-ərkan, ilk növbədə, rəftar və danışq mədəniyyətindən başlanır. Bu cəhət özünü dastanda açıq-aşkar göstərir.

Qəhrəmanların, valideyn və övladın bir-birinə münasibət və müraciətləri yüksək hörmət və münasibətlərə əsaslanır:

Enkidü: “Dostum, qəhərlənmişəm, qəm tutub boğazımı” (14, II L., III, II, 40-41).

Bilqamis: “Dostum, burdan uzaqda, Livan dağları vardır” (14, II L., III, 1-2).

Enkidü: “Dostum, bir zamanlar mən dağları dolaşanda... Görmüşdüm o meşənin dörd yanında xəndək var” (14, I L., III, 14).

Bilqamis: “Dostum, Sidr dağına çıxmaq istəyirəm, mən Humbaba meşəsinə çıxmaq istəyirəm” (14, I L., III, 27).

Enkidü: “Dostum, həmin yuxunun yozumu bax belədir” (14, IV L., III, a).

Bilqamis: “Qardaş, əziz qardaşım, axı bir söylə mənə, mən təmizə çıxmışam niyə sənin yerinə?” (14, VII L., I, 18).

Enkidü: “Dostum, ulu tanrılar məşvərət eləyirlər”
(14, VII L., I, 18).

Bilqamis: “Əziz dost, çox qəribə düşünürsən bu yerdə”...
(14, VII L., II, n).

Bu cür müraciət qəhrəmanların yüksək mədəniyyətindən, on-

ların bir-birinə olan məhəbbətindən irəli gəlir. Bu eyni zamanda ünsiyyət əlaqələri, davranış mədəniyyəti və adamların bir-birlərinə səmimiyyəti və s.-nin səviyyəsini göstərir. Belə məqbul ünsiyyət, danışığda ədəb-ərkan və həlimlik, xüsusilə ata-oğul və ana-oğul münasibətlərində daha artıq nəzərə çarpır.

“Ovcu xəbər gətirib, atasına söylədi:

“Ata, dağlardan enmiş, bir igid kişi gəlmiş...”

Atası da üz tutub ona belə söylədi:

“Oğul balam, Bilqamıs yaşayır o Urukda...”

(14, I L., III, 1, 10)

“Oyanaraq Bilqamıs, yuxusunu yozmuşdu.

Anasına demişdi:

“Mənim anam, bu gecə yuxu gördüm yatanda

Gördüm nlduzlar dəyir gözümə asimanda...”

Və:

“Mənim anam, mən yenə yatanda yuxu gördüm”.

(14, I L., VI, 5)

Müraciətdəki “dostum”, “qardaşım”, “əziz qardaşım”, “əziz dost” və “ata”, “oğul balam” və ya “mənim anam”, “mənim oğlum” ifadələrini əsl mətndən, kökdən gələn və dövrün danışığ və ünsiyyətdə işlək olan müraciət şəkilləri hesab etmək olar. Bunlar həm də dövrün ümumilikdə dil-danışıq üslubunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Paralelizm əsasında yazılıb müxtəlif qədim dillərə tərcümələrdə belə öz ruhunu, ilk yazılış tərzini saxlayan yüksək üslublu “Bilqamıs” dastanı kimi şah əsəri yaratmış xalqın canlı dil mədəniyyəti də belə yüksək olmalı idi ki, dastanda az-çox özünü saxlaya, mühafizə edə bilsin.

Dastanda bəşər tarixinin ilkin, doğma, incə, həzin nöqtəsi olan əxlaq, etika, sevgi, ailə-məhəbbət məsələləri öz əksini tapıb. Bu

məsələdə dastanın baş qəhrəmanları ilə bağlı ikicə mühüm tələ diqqət bəş edər.

a) Enkidü – Şamxat teli

Artıq deyildiyi kimi, vəhşilərlə durub-oturan yarım-vəhşi Enkidünü insanlara qovuşdurmaq, “insanlaşdırmaq” üçün o, Şamxat adlı yava, səhvətli bir qadınla görüşdürülür. Onlar bir-birilə yaxınlaşır, aralarında ünsiyyət yaranır, sevişirlər, ər-arvad kimi yaşayırlar. Bu yeni həyat tərzini Enkidünü tamam dəyişdirir, onu insanlaşdırır. O, ilk dəfə “həyat neməti” – çörək yeyir, içki içir, “ruhu oyanır”, “beyni açılır”, “qəlbinə sevinc dolur”, “çöhrəsini nur alır”... Həmin səhnə dastanda belə təsvir olunur:

“Yava qadın söz alıb Enkidüyə deyir ki:

“Çörəkdən ye, Enkidü, bu, həyat nemətidir.

Sikera içginən sən, o, dünya qismətidir”

Enkidü doyanacan, o ki var çörək yedi.

Üstündən yeddi güyüm sikeradan gillətdi.

Onun ruhu oynadı, beyni tamam açıldı,

Qəlbinə sevinc doldu, çöhrəsini nur aldı.

Əllərini gəzdirdi sıx, tüklü bədənində.

Zeytun yağı sürtüb o bənzədi insanlara,

Əyninə paltar geydi, bənzədi igidlərə.

Yaraq-yasaq götürüb döyüşdü şirlər ilə –

Narahatlığı getdi gecələr çobanların,

Aslanlara güc gəldi, dil tapdı qurdlarla o

Baş çobanlar dincəlib getmişdilər yuxuya.

Enkidü keşik çəkir, kömək edir onlara...”

(14, II L., II, III, 10-35)

Ailə həyatı, yediyi-içdiyini, gördüyü həyat nemətləri Enkidüyə insani keyfiyyətlər verir, onu əsl həyata atır, insan cərgəsinə qoşur.

Həyatın cövhəri, ali neməti isə sevgidir, məhəbbətdir, qadındır, bir sözlə ailədir. Ailədə sevgi, məhəbbət olanda qısqançlıq hissi də doğur:

*“Həmin yava qadınla kef çəkəndə Enkidü,
Bir də baxıb gördü ki, bir adam var önündə.*

Yava qadına dedi:

“Şamxat, qov bu adamı!

O niyə gəlib bura? De görüm nədir adı?!”

(14, II L., IV, 9-15)

Mətləb aydındır. Enkidünün inkişaf etmiş insani hissləri oyanıb, hətta onda qısqançlıq hissi də yaranıb. Bu isə insana – məhz sevən və sevilən insana xas olan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətdir, ailəni sevmək, onun paklığını qorumaq hissini yaranması və inkişafıdır. Şamxat Enkidü üçün artıq sevimlidir, həyat yoldaşıdır, onunla yaxın ünsiyyətədir, buna görə də onu qısqanır, Şamxatı başqasına vermək istəmir. Enkidü ancaq o zaman sakit olur ki, onlara yaxınlaşan yad adam kimliyini öyrənir. Onun: “Nikah aramxanasma çağırmışdılar məni” deməsi vəziyyəti dəyişir, Enkidünün qəzəbini soyudur. Burada “nikah aramxanası” söhbəti və onun “hərəmxana” ilə qarşı qoyulması da əbəs yerə deyil. Fəslin axırında “beşə qədər şeir çatırsa da, hər halda bu söhbətlər insanın əxlaqi üstünlüyünə rəğbət meyli ilə bağlıdır. Çünki açıqca, dastanın əsas paralelizm üslubuna uyğun şəkildə deyilir ki:

*“Tək hasarlı Urukun şahına qismət olur,
Onunçün açıq olur yalnız hərəmxanalar.
Tək hasarlı Urukda saha qismətdi bunlar,
Onunçün açıq olur yalnız hərəmxanalar”.*

(14, II L., IV, 27-31)

Burada vurulan xal az söz demir. Cəmiyyətdəki mövcud əxlaqi-

etik normalar və “nikah”a işarə vurulur ki, bunlar, görünür, şahlara aid olmaya da bilər. Lakin ölkənin – Urukun hazırkı şahı Bilqamıs o şahlardan deyil. Onun əxlaqi təmiz və pakdır. Bu fikir növbəti teldə açılır, Bilqamısın mənəvi-əxlaqi keyfiyyəti üzə çıxır.

b) Bilqamıs – məleykə İştər teli

Sevib-sevilmək, ailə qurmaq şumerlərdə adi yox, çox ciddi, məsuliyyətli, əxlaqi bir məsələ olub. Bunu təkcə Bilqamısın şəxsində də müəyyən etmək olar. Bilqamıs – İştər münasibətində bu məsələ qoyulur və həllini tapır, təmiz, pak ailə həyatının necə və hansı şəraitdə mümkünlüyü işıqlandırılır.

Bilqamıs Sidr meşəsindən qələbə ilə qayıdır, şanı, şöhrəti daha da artır, tacını qoyub taxtında əyləşir. Məleykə İştər təklif edir ki, ona ər olsun və bu münasibətlə Bilqamısa çoxlu vədlər verir:

*“Dedi: “İgid Bilqamıs, gəl sən mənim ərim ol,
O yetkin bədəninə mənə bağışlağman!
Yeganə ər olarsan, mən arvad ollam sənə.
Düzəldirərəm sənə altun cəng arabası,
Qolları kəhrəbadan, təkəri qızıl olar.
Ona güclü qatır yox, tufanları qoşarlar
Sidr ətri saça-saçə qədəm qoy evimizə,
Sən evə buyuranda, daxil olanda bizə,
Öpsün ayaqlarını döşəməmə, evim, taxtım,
Qarşında diz çöksün sənəin dövlətlilər, ağalar.
Sənə xərəcə versin bol məhsulu düzlərin,
neməti təpələrin.*

*Keçilərin üç bala, qoyunun əkiz doğsun,
Yük daşıyan eşşəyin qatıra çatsın sənəin.
Cəng arabanda atlar yürüşdə dönməz olsun,
Boyunduruq altında gedən öküzlərinin
əvəzi tapılmasın”.*

(14, VI L., 5-20)

Lakin İştər bütün bu vədləri ilə Bilqamısa təsir edə bilmir. Çünki Bilqamısa görə, təmiz, pak əsaslar, sevgi və məhəbbət üzərində qurulmayan ailə ailə deyil. Ailədə mənəvi ucalıq, ismət və şərəf olmalıdır, yoxsa bu vədlər nəyə gərəkmiş!? Bilqamıs qəti şəkildə onu rədd edir, tənəli şəkildə: “Niyə istəyirsən ki, mən səninlə evlənim?” – sualını verir və deyir: “Sənə hər şey – ilahələrə layiq ət, xörək, çörək verərəm, mələyəklərə layiq şərbət içizdirərəm, evini təmtəraqla, cah-cələlla bəzərəm, anbarını taxilla dolduraram...”

Mələykə İştər

“Ancaq səni özümə arvad eləməyəm mən!”

(14, VI L., 30)

Sonra Bilqamıs mələykə İştərin bir sıra işləklərini üzünə deyir, günahlarını bir-bir sayır.

*“Söylə, hansı ərini sevmisən axıracan?
Hansı əməlin, söylə, şöhrətləndirib səni?
Qoy sayım neçəsiylə eys-ışrət etdiyini!...
Gəncliyində ilk ərin Dimmuziyə o ki var,
Nəşib etdin göz yaş, nalələr, hıçqırıqlar.
Gənc bir çobanı sevdin, o körpəyə sən qıydın,
Sonra zərbə endirib qanadlarını qırdın...
Bir zamanlar sevmisən bir keçiotaranı,
O gətirib süfrənə küllü kömbə düzərdi,
O sənə hər gün körpə əmliklərdən kəsərdi...
Sən o bağban babanı, İşullanunu sevdin...
Sən ona yaxınlaşdın, fikrini ona açdın:
– İşullanum, qoy sənin yetkinliyini dadaq,
Soyunub qoynuma gir, səninlə birgə yataq”.*
*O sənə cavab verib dedi: “İstəyin nədir?
Yeməmişəm heç zaman anam bişirməyəni,*

*Mən yeyə bilərəmmi naməhrəm xörəyini?
Həsir dəyə tufana tab gətirə bilərmimi?”
Sən bu sözü eşitəcək,
Vurub o günahsız hörümçəyə döndərdin.
Sən onu ağır, çətin iş dalınca göndərdin,
O daha öz torundan qurtula bilməyəcək.
Məni də sevərək sən, bu hula salacaqsan!”*

(14, VI L., 40-75)

Şumerlərin öz əxlaqi-etik normaları var. Hər kəs hərəkəti, rəftarı, davranışı, əxlaqi keyfiyyətləri ilə özü öz mənəvi aləmini üzə çıxarır. Mələykə İştər də bunlardan biridir. İştər mələykə olsa da, mövcud cəmiyyət üçün rüsvayçı qadındır. Buna görə də Bilqamıs ona heç vəchlə güzəştə getmir:

*“Ən güclü aslanı da sevir bağrıma basdın.
Sən ona yeddi dəfə yeddi cür quyu qazdın.
Döyüsdə ad qazanan bir atı da sevmisən,
Ona qırmanc və şallaq, yüyən nəşib etmisən.
Ona nəşib etmisən yeddi mənzil keçməyi,
Ona nəşib etmisən bulanıq su içməyi...”*

(14, VI L., 50-55)

Bilqamısın hökmranlıq etdiyi cəmiyyətin əxlaq etikasına görə, iştərlər ailə səadətindən tamam məhrum olmağa layiqdir. Belələri ləyaqətli vətəndaş deyil, mələykə olsa da, sevilir. Görünür, şumerlərdə insan əxlaqı xalqm saf həyat çeşməsi kimi gözlənilib, bu mənəvi nemət göz bəbəyi kimi qorunub.

Mətdə bağban İşullanunun dili ilə deyilən:

“Həsir dəyə tufana tab gətirə bilərmimi?!” –

bədii sualı düşündürür. Dastanda ailə qurmaq, sevgi-məhəbbət ciddi cəmiyyət məsələsidir. Ailənin təmizliyi, şan-şöhrəti cəmiyyətin təmizliyi, şan-şöhrətidir. Çünki cəmiyyət özü ailədən başlanır. Ailə

cəmiyyətin ilkin qaynağıdır. Həyatda isə hər kəsin öz tayı var. Atalar gözəl deyiblər: “Ağac səmtinə yıxılar”. İşıllanın demişkən: “Həsir dəyə tufana tab gətirməz”. Əlbəttə, bu tay-bərabərlik, hər şeydən əvvəl, mənəvi saflıq və təmiz əxlaqla ölçülür. Bu həzin əxlaqi tel dastanda ustalıqla, bəşəri mövqedən işlənilib. İştər “yüksək” təbəqənin nümayəndəsi, baş tanrının qızı, məleykə olsa da, ictimai vəziyyəti ona kömək etmir. O, istədiyi kimi atmı çapa, ölkənin ləyaqətli hökmdarını ələ keçirə, ona arvad ola bilmir. Əksinə, mənəvi zərbə alır, ifşa edilir və sarsılır Çünki cəmiyyətin güclü əxlaqi normaları, ailə-məhəbbət-ənənəsi var. Dastanda bu tel təsadüfi olmayıb, ciddi, tarixi, mənəvi, əxlaqi və tərbiyəvi məna daşıyır. Bilqamis da bu tarixi teli, bu ənənəni gözləyir, babaların əxlaq etikasına ehtiram və sədaqətini göstərir...

Bilqamısm, məleykə İştarm günahlarını, ləyaqətsizliyini onun şax üzünə deməsindən, İştər bərk qəzəblənib, hətta intiqam almaq qərarına gəlir. Qorxunc, heybətli buğa göndərtirir ki, onu həlak etsin, parçalasın. Buğa isə məhv edilir. Bilqamısm dostu Enkidü “buğanın sağrısını kəsib onun üzünə çırpır”:

*“İştər yüngül qızları, gəzəyən qadınları
Yığib ağlaşma qurdu buğanın sağrısına”.*

(14, VI L., 156-157)

İştər tək deyil, onun özü kimi rəfiqələri də var. O, yüngül əxlaqlı qızlarla, gəzəyən qadınlarla durub-oturur: Deməli, Şumerdə, Bilqamısmın hökmranlıq etdiyi dövrdə möhkəm əxlaq-etika normaları ilə, ədəb-ərkanla yanaşı, nalayiq hallar da vardı.

Məleykə İştər göylərin ənginliyinə qalxıb ata-anası qarşısında göz yaşı axıdır. Bilqamısmdan intiqam almaq istəyir:

*“Söylədi ki: “Bilqamis məni rüsvay elədi,
Bütün eyiblərimi mənim üzümə dedi.
Dedi günahlarımı, saydı nöqsanlarımı”.
Anu da cavabında qızı İştərə dedi:
Yəqin Bilqamis şahı sən təhqir eləyibsən,*

*O da eyiblərini sənün üzünə deyib.
Sayıb günahlarımı, sayıb nöqsanlarımı”.*

(14, VI L., 80-88)

Belə bir cəmiyyətdə, əlbəttə, məleykə İştərin öz günah və nöqsanlarını görməyib Bilqamısm kimi ləyaqətli qəhrəman hökmdara özünü tay tutması, “arvad olmaq” təklifi onu təhqir etmək demək idi. Bunu Tanrı Anu da duymuşdu, qızına demişdi:

“Yəqin Bilqamis şahı sən təhqir eləyibsən”.

8) “Tanrılar aləmi” və tanrı surətləri

“Bilqamısm” dastanında tanrılar mühüm rol oynayır. Onların iki əsas məskəni var. Biri Dövlət şəhəri Uruk və onun səmalarıdır. Anu, Aruru, Enlil, Eya, Eana, Şamaş, Ubar Tutunun oğlu Dədə Ut-napişti, Luqalbanda Urukun məşhur tanrılarıdır. İkincisi, Sidr dağı və onun səmalarıdır: Veer, Addu//Əddü, İrnin və b. burada məskundur. Əjdaha Humbaba da Sidr meşəsində yaşayır. Hər iki məskən ümumi şəkildə Anunaq adlanır. Görünür, bu ümumi ad baş tanrı Anunun adı ilə bağlıdır. Beləliklə, göz önündə bütöv bir tanrılar aləmi canlanır.

Tanrılar insani xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Anu, Aruru ər-arvaddır, məleykə İştər onların qızıdır. Ut-napiştinin də mərhəmətli arvadı var, çətinə düşəndə ərinə ağıllı məsləhətlər verir. Məleykə İştər beş-altı ərə gedib boşanıb.

Dastandakı tanrılar qədim babaların yaratdığı mifik surətlərdir. Onlar göydən yerə yox, yerdən göyə ucaldılmış insanlardır. Lakin bu insanlar öz qeyri-adiliyi, əfsanəvi gücü, qüdrəti, fəaliyyəti ilə seçilən, buna görə də babalarımızın təsəvvüründə mifləşmiş insan – tanrılardır. Əslində, mifin özü həyatdan doğur və ya mifologiya anlayışının əsası, çıxış nöqtəsi həyatın özündən başlanır, həyatda baş verən qeyri-adi hadisələr və ya insan tərəflindən görülən ağıllıqmaz, möcüzə işlər insan şüurunda bir qədər də şişirdilib mifləşir və get-

gedə insanlar üçün əlçatmaz qüvvəyə çevrilir...

İnsanların adilikdən tanrılığa yüksəlmə yoluna dair “Bilqamis” da maraqlı bir nümunə də var. Belə ki, tanrılığa ucalmaq üçün insandan son dərəcə fədakarlıq, müdriklik, böyük güc, iradə, cəsarət, qeyri-adi xidmət tələb olunur. Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştı belə iradə və cəsarəti, gücü, gözütöxlüğü, dünya malına susamaması və s. kimi müsbət keyfiyyətləri ilə bu mərtəbəyə – tanrılığa ucalıb. Daşqın zamanı görünməmiş fədakarlıq göstərmiş, insanları xilas etmiş, qeyri-adi fədakarlığı onu tanrılığa ucaltmışdır. Bunun üçün imkan isə hər vaxt ələ düşür. Bilqamis min bir əzab-əziyyətlə, zülmətli keçidlərdən adlayaraq bu sirri öyrənir. Lakin tanrılıq – “əbədi həyat” ona qismət olmur, tam tanrılığa qalxa bilmir. Əvvəlki kimi “yarı insan”, yarıdan çoxu isə “tanrı” olaraq qalır.

Məlum olur ki, Bilqamisa qədər güclü tanrılıq və tanrılığa ucalma ənənəsi varmış. Anu, Aruru, Enlil, Şamaş baş tanrılardır. Onların bu mərtəbəyə necə ucalmaları barədə dastanda məlumata rast gəlmirik, əsl-nəcabətləri də məlum deyil. Elə “hazır” tanrıdırlar. Bəlkə də “Lövhələr”dən silinmiş və ya oxunması mümkün olmayan misralarda bu barədə söz deyilib. Lakin əldə olan mətnə bu yoxdur. Bilqamısı Aruru tanrısı yaradıb. Anunun tapşırığı ilə qüvvətli bir qəhrəmanı – Enkidünü də gildən o yaradıb dünyaya gətirib, ona gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib. Bilqamisa da “dərya boyda ağıl” verən Anu, Şamaş, Eya tanrılardır. Enkidünün ona və özünün də Enkidüyə “öyüdcü”, “dost” olmasını tanrı Ellil buyurubsa da, o da buna, sözsüz, razılıq verib. Bununla yanaşı, Bilqamısının anası Ninsun, atası Luqalbanda da tanrılardan ibarətdir.

Baş tanrılar dastanda cərəyan edən hadisələrə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edir, qəhrəmanlara yol göstərir, məsləhət verir, cəza tədbirləri görür, onların fəaliyyətini, göstərdiyi qəhrəmanlığı qiymətləndirir. Məsələn, dəhşətli, nəfəsi qan olan, ağızdan alov saçan şər qüvvə Humbabani öldürmək üçün Bilqamis dostu ilə ağır səfərə çıxarkən, göylərə müraciət edir, tanrı Şamaşı köməyə çağırır:

*“Bir yola çıxıram ki, heç ayağım dəyməmiş,
Bir yoldur ki, yurdum da hələ onu görməmiş.
Bir gün mən öz xoşuma
Belə səfərə çıxıb, zəfərlə də qayıtsam,
Onda sənə, ey Şamaş, duaçı olaram mən”.*

(14, II L., III, IV, 2-6)

Bilqamısının anası Ninsun da oğlunun zəfərlə qayıtması üçün Şamaşın şərəfinə tərif deyir, onun adına “un qurbanı qoyur” və əlini göylərə tutub ibadət eləyir, ondan kömək diləyir:

*“Niyə bir oğul verdin mənə sən Bilqamis tək.
Niyə onun köksünə qoydun narahat ürək?
Oynatmışan yerindən, o yoldan qalmayacaq,
Humbabanın dalınca çətin yola gedəcək,
Heç bələd olmadığı bir yol ilə gedəcək,
Nə qədər ki, gedəcək, geriyə dönməyəcək,
Necə ki, o çatmayıb Sidr meşələrinə,
Necə ki, o zalım Humbabanı məhv etməyib,
Necə ki, yer üzündən şər qüvvəni silməyib...
Axşamlar dinclik üçün evinə çəkilərkən
Gecə keşikçilərə tapşırırsan onu sən”.*

(14, III L., II, 10-20)

Dostlar – Bilqamisla Enkidü Sidr meşəsinə yola düşür. Olmazın çətinliklərlə üz-üzə gəlirlər. Yatanda qarışıq yuxular görürlər.

Enkidü onun yuxusunu belə yozur:

*“Günəş üzli Şamaşdır, sənin yuxuna girən,
Darda kömək əlini həmişə bizə verən...
Dünyada görünməmiş bir zəfər çalacağıq!
Səhər tezdən Şamaşdan şad xəbər alacağıq!”*

(14, IV L., 12-13, 17 a)

Bilqamis yenə yuxu görür, Enkidü yuxunu yaxşılığa yozur. Bilqamis tanrısı Şamaşdan kömək istəyir, anasının ibadətini, ona söz verdiyini xatırladır:

*“Urukda sən Ninsuna nə vəd eləmişdin bəs?
Sözünə əməl elə, indi mənə qulaq as!”*
(14, IV L., V, 38-45).

Qəhrəmanlardan biri düşmənin peysərinə, o biri sinəsinə zərbə endirir, üç ağır zərbədən Humbaba ölür. Burada Enkidünün Bilqamisa dediyi sözlər diqqəti cəlb edir:

“Şamaşın qarşısında dil tök, təşəkkür elə!”

Deməli, tanrı Şamaşın köməyi ilə qələbə çalınır.

Dastanda tanrılara münasibət o qədər də müsbət deyil. Tanrılar kinlidir, hikkəlidir, hökmlər verərkən, ögey-doğmağ edir, ədalət-sizlik göstərir və s. Bu mənada da onlar insandır, adi insanlardan seçilmir.

Budur, ulu tanrılar məşvərət keçirir, ciddi bir məsələ üzərində mübahisə aparırlar:

Anu Ellilə tərəf dönüb deyir:

“Dağlardan Sidri oğurlayanlar ölümə layiqdirlər”.

Ellil cavab verir:

“Onda qoy Enkidü ölsün, Bilqamıssa yaşasın”.

Şamaş ona etiraz edir:

“Buğanı, Humbabanı onlar sənin göstərişinlə öldürüblər.

İndi günahsız yerə nə üçün Enkidü ölsün?”

Ellil ona açıqlanır:

“Onlar bəs səninlə həmişə dostluq etmirmi?” və s.

Doğrudur, tanrıların məşvərəti və mübahisəsi Enkidünün yuxusunda verilir. Bilqamis dostunun yuxusunu *“Sənin gördüyün yuxu xeyirlidir, uğurludur”* – deyərək yozur. Bilqamis dostu üçün çalışır ki, onu bağışlasınlar, tanrılara üz tutub Anudan, Ellildən, Şamaşdan ona rəhm diləyir. *“Onların bütələrinə saysız altın bəzərəm!”* – deyir.

Lakin mümkün olmur. Şamaşın göylərdən bunu eşidib ona dediyi sözlər mənalıdır:

*“Ey şah, altın sərf edib büta, yorma özünü,
Tanrı geri götürməz söylədiyi sözünü.
Atılmış püşkü daha geri qaytarmaq olmaz,
İnsan gəldi-gedərdi, dünyada heç nə qalmaz!”*
(14, VII L., II, e. III, §§, c-III)

Enkidü Şamaşa yalvarır, ovçuya qarğıyır: *“ovçunun arzuları qoy qalsın ürəyində!”* – deyir, hirsələnir, onu adi insan taleyinə qovuşduran Şamxatın dalınca gileylənir, ona lənətlər yağdırır.

Göylərin dərinliyindən yenə Şamaşın təskinedici sədası eşidilir:

*“Niyə, Enkidü, niyə Şamxatı lənətlədin?
O ki, tanrıya layiq çörək gətirdi, yedin,
O sənə içmək üçün şaha layiq su verib.
Sənə boyuna layiq paltarlar da geydirib.
Sənə Bilqamis kimi yaxşı silahdaş verib.
İndi sənin həm dostun, həm qardaşın Bilqamis
Səni qoyacaq uca, çox ulu bir yatağa,
Hörmət, ehtiram ilə haqq yolu – hir yatağa...”*
(14, VI L., III, 40-50)

Bu sözlərdən Enkidünün qəzəbli ürəyinə bir az sərinclik gəlir, sakitləşir...

Hadisələrin gedişindən belə anlaşılır ki, bu fitnə-fəsadı törədən məleykə İştardır. O, intiqam hissi ilə yanır, Bilqamisa gücü çatmır, onun əziz dostunu, həmkarını aradan götürtdürür. Enkidünün dediyi bircə misrada bu fikir aydın olur:

“Anuyla İştər indi keçmirlər günahımdan”
(14, VII L., II, q)

Enkidü ölür. Bilqamısın bundan sonrakı həyat və fəaliyyəti bütünlükdə “tanrılar aləminə” qarşı olub, hərəkət leytmotivi “əbədi həyat nə üçün ancaq tanrılara verilib”dir xətti üzrə inkişaf edir. O, çətin “əbədi həyat” axtarışına çıxır. Siduri tanrılarının xanımı ona qəzəblənir. Lakin onu yolundan döndərə bilmir. Bilqamıs xahiş edir ki, Utnapiştinin yolunu ona göstərsin. O getməlidir:

*“Əgər mümkün olarsa, dənizlərdən keçərəm,
Mümkün olmasa əgər, səhralarla gedərəm!”*

Siduri xanımı bu yolun çətinliyindən, keçilməz dənizlərdən söhbət açır, onu qaytarmaq istəyir:

*“Bilqamıs, o dənizi adlayıb üzüb keçən
Kim gəlib keçəmməyib bura çox qədimlərdən,
Yalnız qəhrəman Şamaş dənizi keçə bilər,
Ondan başqa heç kəsdə ola bilməz bu hünər!
Yaman ağırlaşdırır keçidlər o yolları,
Kəsibdir qabağını dərindən əcəl suları”.*
(14, X L., X, II, 20)

Lakin Bilqamısı saxlamaq olarmı?! Siduri xanımı ona yol göstərir, məsləhət verir:

*“Bilqamıs, dənizləri, əgər adlayıb keçsən,
Bəs əcəl sularıyla sonra nə edəcəksən?
Bilqamıs, deyim eşit, böyük Utnapiştinin
Urşanabı adında yaxşı köməkçisi var,
Onun bütələri də var, çöllərdə ilan qovar...”*
(14, X L., X, II, 20-30)

Nəhayət, Bilqamıs Utnapişti ilə uzaqdan-uzağa söhbət edə bilir. Görür ki, özü ilə Dədə Utnapişti arasında oxşarlıq var. Belə isə nə

üçün o, insandan ayrılıb, əbədi həyata qovuşub? Bəs bunun sirri nədədir?

*“Utnapişti, mən burdan baxıb görürəm ki, sən
Boydan çox seçilmirsən, elə mənim kimisən.
Görünüşdə, duruşda fərqimiz yoxdur elə,
Səninlə vuruşmağa, düzü qorxmuram heç mən,
Dincələndə mənim tək uzanıb dincəlirsən.
Tanrı yığıncağa necə qəbul olundun,
De, sən necə sağ qalıb, əbədi həyat buldun?”*

(14, XI L., 2)

*Dədə Utnapişti –
“Bilqamıs, eşit sənə söz deyəcəm,
Tanrılarının sirrini sənə əgah edəcəyəm” –*

(14, XI L., 8)

deyə söz-söhbətə başlayır. Söhbət çox uzundur. Qısaca məzmun belədir: bu mərtəbəyə çatmasını, ilk növbədə, səma gözlü İya tanrısına itaətkarlığı ilə izah edir. Onun məsləhətilə öz mülklərini söküb gəmi düzəltməsi, zənginliyə nifrət edib ruhunu təmizləməsi və tufan zamanı canlarını gəmiyə yığıb xilas etməsi barədə söhbət açır. “Səhərdən axşamacan gürşad leysan yağdığı”nı, “altı gün yeddi gecə dəli küləklər əsib tufanların yer üzünü daşqınlara bürüdüyünü”, qalxıb dağın başına çıxdığını və tanrılarının da ora yığıldığını söyləyir. Bu, bizim nağıl və dastanlarımızda “Nuhun tufanı” adlandırılıb, tərənnüm edilib. Belə anlaşılır ki, bu daşqını törədən Ellil tanrısı imiş.

Dastanda Ellil/Enlil şər tanrısı kimi verilir. O, şər işlər qəhrəmanıdır, qüdrətlidir, güclüdür. Ellil elə bir daşqın törətmiş ki, bütün varlıq yerlə yeksan olmuş, “tanrılar özləri də vahiməyə düşmüş, qalxıb göyə Anunun yanına köçmüşlər”.

Ellilin törədiyi daşqın dastanda tanrı Utnapiştinin dilindən nəql olunur. O, Bilqamısa həmin əhvalatı belə danışır:

“Sübhün gözü açılıb, üfüqə düşəndə dən,
Qara bir bulud qalxdı göylərin təməlindən.
Buludun ortasında Əddü guruldayırdı,
Önündə Şullat ilə Hanış addımlayırdı.
Çaparlar çapırdılar düzənlərə, dağlara,
Ereqal işləyirdi bənddə tir qıra-qıra.
Ninurta çör-çöpləri süpürüb aparırdı,
Anunaklar işıqlı mayakı yandırırdı.
Onların parıltısı yerə işıq salırdı.
Uddunun əməlindən göylər nura hüüründü.
İşıqlı nə vadısa, tamam qaralıb söndü,
Yer üzü çat-çat olub sınıq körpüyə döndü.
Birinci gün cənubdan dəli küləklər əsdi,
Dağları qərq elədi, zirvələrə tələsdi.
Elə bil qovğalara hüürmüşdü yer üzü
Hər yan qaranlıq idi, göz-gözü seçmirdi heç,
Göydən hoylananda da gözə dəymirdi heç kəs.
Tanrılar özləri də vahiməyə düşdülər,
Qalxıb göyə, Anunun səmasına köçdülər...”

(14, XI L., 96-114)

Dədə Utnapişti həyatın söndüyünü, hər şeyin məhv olduğunu, “bütün bəşəriyyətin tamam torpağa döndüyünü”, ancaq öz gəmiyi ilə Nisir dağına sığınıb çətinliklə bir neçə canlı xilas edə bildiyini söyləyir. Sonra, ilahələr anası Anunun bu fəlakətə münasibəti verilir. Utnapişti sözünə davam edir:

“İlahələr anası Anu da gəlib çıxdı,
Taxmışdı altın qaşlı gözəl boyunbağımı:
“Ey tanrılar! Boynumda əvəzsiz daş olacaq
O mənim əbədilik günlərdə xatirimdə qalacaq,
Onları ömrüm boyu unudan deyiləm mən!”

Ey tanrılar! Yığışın, yaxın gəlin qurbana,
Tək Ellili qoymayın, bu qismət deyil ona.
Çünki o düşünmədən belə daşqın törətdi,
Mənim adamlarımı ölümə düşər etdi!”

(14, XI L., 160-169)

Belə anlaşılır ki, tək birçə gəminin xilas da Ellili qəzəbləndirib. Dastanda tanrı Eyanın da Ellilə, onun törətdiyi fəlakətə münasibəti diqqəti cəlb edir; Eya, ona nifrət bəsləyən Ellilə deyir:

“Sən müdrək qəhrəmansan, tanrıların içində!
Niyə daşqın yaratmaq fikri yarandı səndə?
Günahların üstünə bir günah daha gəldi.
Sən təqsiri olanın üstünə yüklə təqsir.
Gözlə ki, məhv olmasın, hiş elə dağılmasın
Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
Şir gəlib adamları dişə çəksə yaxşıydı!
Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
Canavar adamları bir-hir yesə yaxşıydı!
Bu cür tufan qoparıb, daşqın törətməkdənsə,
Vurğun gəlib onları bir-bir vursa yaxşıydı!...”

(14, XI L., 174a-180)

Buradan bir daha aydın olur ki, Ellil şər tanrısıdır. Onun qaldırdığı tufan, törətdiyi daşqın yer üzünə, insanlara ağır fəlakət gətirib. Birçə gəmi və onun içində bir qədər “ruh” canlı xilas ola bilib ki, ona da Ellil qəzəblənir:

“Bu necə ruhdur, görən salamat qalıb hələ.
Gərək sağ çıxmıyaydı tufandan bir kəs belə”.

(14, XI L., 172)

Burada Eyanın dilindən deyilən “Sən müdrək qəhrəmansan tan-

rioların içində!” fikri var. Onun ruscası belədir: “Ты - герой, мудрец, меж богами!”. Görünür, bu fikir tənə ilə söylənib. Çünki əməllərinə görə ona müdrik sifəti yaraşmır. Onun əməli ilə qarşılaşdırılan, müqayisə edilən bənzətmələr də bunu təsdiq edir. Tanrı Eya daşqının törətdiyi fəlakətlərin heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən çox ağır və şər iş olduğunu dönə-dönə onun üzünə sadalayır. “Avesta”dakı Əhriman (Anhra Manyu) bu şər qüvvənin xalq təfəkküründə bir daha yenidən canlandırılmış, təkmilləşmiş eynidir. Əhriman bütün mənfi keyfiyyətlərlə Ellili tamamlayır və ondan xeyli irəli gedir...

Dastanda Ellil tanrı surəti ziddiyyətli verilib. Əməllərlə ona verilən sifətlər uyuşmur. Utnapiştinin dili ilə Ellilin ünvanına deyilən “Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o” – fikri də tənəli təsir bağışlayır:

**“Bizə böyük qəlbiylə xeyir-dua verdi o:
Utnapişti adam idi. İndi belə tanrılara tay olacaq!
O əbədi sağ qalacaq. Ulu-ulu çaylar üstə yurd salacaq!”**
(14, XI L., 190)

Bu hadisəni, Ellilin ona dediklərini, Dədə Utnapişti Bilqamısa belə söyləyir:

**“De, səninçün kim yığardı tanrıları bir məclisə?
Sən də arzuna çatasan, əbədi həyat tapasan”.**
(14, XI L., 195)

Dastanda qəti yəqinləşir ki, əslində tanrılar insan olsalar da, onlar qeyri-adi insanlardır, dövrə, zəmanəyə, şəraitə görə tanrılığa yüksəliblər, müstəsna işlər görüb, öz əməlləri ilə bu mərtəbəyə ucalıblar. Utnapiştinin, qəti olaraq, Bilqamısa anlatdığı bu sözlər çox mənalıdır: “De, səninçün kim yığardı tanrıları bir məclisə?” Yəni bir də elə bir şərait haradan yaranacaq ki, tanrıları bir məclisə yığıb onlara öz qəhrəmanlığını, müdrikliyini göstərə, təqdim edə biləsən.

Burada min illər boyu sınaqlardan çıxaraq, fəlsəfi müddəə şəklində düşüb gəlmiş bir kəlamın ilkin teli, özülü qoyulmuş olur: **hər şeyi vaxt müəyyən edir, hər şey zaman, məkan və şəraitdən asılıdır.**

Məsələnin mahiyyətinə diqqət edilsə, insanın istedadı, qəhrəmanın ucalması, mövqə qazanması, yəni özünü təsdiqi zaman və şəraitdən asılıdır. Əzəldən belə olmuşdur. Buradan da “tanrı” anlayışının doğuluşu, bu məfhumun məhz insanlığa xidmətin dərəcəsi ilə bağlılığı məsələsi ortaya çıxır. Sonralar zaman keçdikcə ümumtürk təfəkküründə - “Avesta”da, “Orxon-Yenisey” kitabələrində bu anlayış daha da yığcamlaşıb əlçatmaz “uca göylər” olması, görünür, bu fikrin davamı və inkişafıdır.

“Bilqamıs” dastanında xatırlanan, müəyyən hadisə və münasibətlərlə bağlı haqqında danışılan tanrılar özlüyündə bir sistem təşkil edir. Lakin Şumer-babil elmi, dini-fəlsəfi görüşləri və təsəvvürlərində digər tanrılardan da söhbət açılır. Bunları da bura əlavə etsək, göz önündə qədim dünyamızın zəngin tanrılar aləmi canlanmış olur. Bu bərdə hələ o zamanlar xüsusi elm sahələri fəaliyyət göstərmiş, alimlər tədqiqat əsərləri yazırmış: “Babillər astronomiya və astrologiyayı yüksək qiymətləndirmişlər, onların təsəvvüründə Tanrı səma cisimlərinin vücudunda müəyyən real şəkil alırdı. Sini və Şamaşı – Aya və Günəşə, Marduku – Yupiterə, Nerqalı – Marsa, İştari – Veneraya, Nabunu isə Merkuriyə uyğunlaşdırırdılar. Tez-tez bu ulduzlar rəmzlərlə həmin tanrıları ifadə edirdilər. Babil, onlardan qabaq isə Şumer elm xadimləri söyləyib bu sirli elmlə məşğul olurdular” (96, s. 168).

“Bilqamıs” dastanında insanla tanrıların, olumla-ölümün müqayisə və qarşılaşdırılması var. İnsanla tanrılar belə müqayisə edilir:

**“İnsan ayran kimidir, tanrılarsa yağ kimi,
İnsan saman kimidir, tanrılar buğda kimi”.**
(14, X L., V, 40)

Ölüm-olum belə qarşılaşdırılır:

*“Qəzəbli, qəddar əcəl adama verməz aman,
Əbədini tikirik evləri tikən zaman?...
Əbədidiymi məgər nifrət hissi insanda?
Əbədi axır məgər çayda sular daşanda?
Mütləqdimi cücünün cıvırama olmağı?
Ayna əvəz edərmi əbədilik Günəşi?
Dünya bina olandan belə şey görünməmiş...”*

(14, X L., V, 25)

Bununla belə, dastanda tanrılara məhəbbət yoxdur. Çünki tanrılar hünərvər olsalar da, ruhani kamillik səviyyəsində deyillər. Onlarda hünər ruhdan ayrılıb. Bu həqiqəti onların bir-birinə münasibətləri, tənəsi və ya bir-birinin iç üzünü açıb göstərməsi də təsdiq edir.

Bilik, müdriklik səlahiyyəti Bilqamısın əsas keyfiyyətidir. Əslində o bu keyfiyyətlə məşhurlaşmış, dillər əzbəri olub, əsrləri, min illəri adlayıb gəlib, “hər şeyi bilən”, “dünyanın hər üzünü görəndən adam” kimi şöhrət qazanıb. Buna görə də onunla müqayisədə tanrılar balaca qəhrəmanlardır. Hər bilən Bilqamıs olmur, ancaq bilməyəndən qəhrəman çıxmaz. Bilqamıs qəhrəmanlığının bənzərsizliyi, biliyinin yüksəkliyi ilə ölçülür. Bu cəhətdən Bilqamıs tanrılardan artıqdır, hətta dostu Enkidüyə ölüm hökmü kəşən baş tanrı Ellildən də qat-qat üstündür. Çünki Bilqamısın qəhrəmanlığı şər qüvvələrə qarşıdır, bəşəriyyətin gələcəyinə, “pis gözləri çıxarmağa”, “şər ocaqları söndürməyə” xidmət edir. Gərəkli, müdrik əməllərə, insanlığın təmizliyinə və qorunmasına yönəldilir. Tanrı Ellil hünərli, qəhrəmandır, ancaq bu hünər, qəhrəmanlıq mənəvi deyil. Onun qəhrəmanlığı antibəşəri yön alır, insanlara fəlakət gətirir...

Bilqamıs tanrı ola bilmir, çünki onun qəhrəmanlığı mənəvi qəhrəmanlıqdır. Bilqamısın qəhrəmanlığı tanrılıqdan artıqdır. Dastanın bədii nəticəsi, yəni ulu babalarımızın son sözü, nəsilərə tövsiyəsi budur...

Yunan ədəbiyyatında təsvir olunan allahlar ilə Şumer tanrıları arasında üzvi bir yaxınlıq, bənzərlik var. Homerin “İlliada”sı

“Bilqamıs” dastanından çox sonra yaranmışdır. Dastanın şifahi şəkildə hələ ondan da min il əvvəl yarandığına baxmayaraq, o, miladdan öncəki II minillikdə Assuriyanın mərkəzi Nineviyanın zəngin kitabxanasında gil lövhələrə yazılmışdır. M.ö. son minillikdə isə hökmdar Aşurbanapal (m.ö. 669-636-cı illər) kitabxanasının qiymətli kitablarından idi.

“Bilqamıs” dastanı yunan ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdi. Dünya ədəbiyyatı tarixində tanrıların insan şəklində təsviri “Bilqamıs” dastanı ilə başlanır, ilk söz bu dastanda deyilir. Yunan allahları da şumer tanrıları kimidir. Onlar da hadisələrin gedişinə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edir, xeyir və şər işlərə qarışır, bir-birilə vuruşur və s. Allahlar özləri hissiyata qapılaraq qərəzkarlıq edir, hiyləgərliyə əl atırlar. Allah Apollon qəhrəman Patrokku gücdən salır, tərksilah edir ki, məğlub olsun! Belə də olur. O, düşmənləri tərəfindən asanlıqla öldürülür...

Qətiyyətlə deyə bilərik ki, “İlliada”dakı allahlardan “Bilqamıs” dastanındakı tanrılar daha realdır, bədii cəhətdən daha mükəmməl işlənib. Onlar real həyatdan tanrıhğa ucalıblar. Öz möcüzələri, böyük əməlləri ilə insanları idarə etmək, onların tale-müqəddəratını həll etmək səlahiyyəti qazanıblar. Bununla belə, insana xas mənfi – qərəz, nifrət, ədalətsizlik, tərəfkeşlik keyfiyyətlərini də tamam itirməyiblər.

9) Adət-ənənələrimiz və onların mənşəyi:

“Novruz” və “Qurban” bayramları

Azərbaycan, ümumilikdə türk, habelə digər şərq xalqları hər il yeni il və qurban bayramlarını təntənə ilə qeyd edir, bunları özlərinin milli bayramları sayır. Bu bayramlar bizim “Nuh” əyyamından qalma” adət-ənənə və mədəniyyətimizdir.

Lakin indiyədək elmi ədəbiyyatda və tez-tez mətbuatımızda bu bayramları son dövrlərə gətirib çıxarıb, gah Cəməşidin taxta çıxması, gah islam dini görüşləri və sair tarixi hadisələrlə bağlayırlar. Bütün bu fikirlər səhvdir, elmi əsasdan məhrumdur. Şumer ulularımızın

qədim mədəniyyəti, adət-ənənələri, həyat tərzi, mənəvi aləmi ilə azacıq tanışlıq əsl həqiqəti aşkar, hər cür əsassız fikirləri isə rədd edir.

Şumer-türk ağılı və zəkasının kəşfi yeni ilin ilk gününün – yazın, baharın təntənə ilə qarşılaşması, bayram edilməsi türk xalqlarının Ata ruhunun yaşantısıdır.

Bu bayramın tarixi çox qədimdir. Hələ 12 min il bundan əvvəl yeni il şənliyi xatırlanır, hörmətlə yad edilirdi.

Lakin bu bayram indi bizdə “Novruz” bayramı adı ilə məşhurdur. Bu ad isə bizim deyil, fars sözüdür. Bəs necə olub ki, bu adı alıb?

İnsanlığın, bəşər tarixinin ilk bayramlarından, əziz günlərindən biri, bəlkə də birincisi olan yeni ilin başlanğıcı, yazın, baharın gəlişi, ilk günü və bu günün təntənə ilə qarşılınması, qeyd olunması təbii görünür. Və təsadüfi deyil ki, Şərqi xalqları - ərəblər, farslar və b. bu əziz günü, tarixi özlərinə çıxmağa, “özünüküləşdirməyə” çalışmış, müxtəlif bağlarla özlərinə bəndləməyə səy göstərmişlər. Türk alimi Z.Makas yazılı və şifahi qaynaqlara istinadən bu barədə maraqlı faktlar gətirir:

- 1) “Həzrət Əlinin doğum günüdür”;
- 2) “Həzrət Əli ilə Fatimə-tüz-Zəhranın evləndikləri gündür”;
- 3) “Həzrət Əlinin xilafətə çıxdığı gündür”;
- 4) “Küsülü adamların barışması üçün Həzrət Əli tərəfindən elan edilən bayramdır”;
- 5) “Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərlik xələtinə geydiyi gündür”;
- 6) “Yunus Peyğəmbərin balığın qarından çıxdığı gündür”;
- 7) “Nuhun gəmisinin torpağa oturduğu gündür”;
- 8) “Türklərin ergenekondan çıxdıqları gündür. Beş min ildən bəri Şərqi dünyasında məlumdur. Orta Asiya türklüyünün bayramıdır”;
- 9) “Xarəzm hökmdarı Sultan Məlik şahın icadıdır”;
- 10) “Atəşpərəstlikdən qalan bir bayramdır”;
- 11) “İran padşahlarından Cəmşidin bir dünya gəzintisindən sonra hər yerdən çox bəyəndiyi Azərbaycanda 21 martda bir taxt qurdurub oturduğu gündür”;
- 12) “Adəmin yaradıldığı gündür” (160, s. 82-86) və s.

Müəllif ayrı-ayrı mənbələrdə bu bayramın doğuluşunun daha başqa müxtəlif hadisə, ad, yer, münasibət və s. ilə bağlandığını qeyd edir. Göstərilən bəzi faktlar bir qədər həqiqətə yan olsa da, əsl sözü demir. Çünki bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur, saxtadır. Məsələn, necə ola bilər ki, əziz bir gün, bayram bu qədər hadisə və ya münasibətlərlə bağlansın; təkcə Həzrət Əli ilə bağlı 4 yerə bənd edilir. Deməli, uydurmadır. Z.Makas rast gəldiyi, araşdırdığı dəlilləri sadalamaqla, kitabının “Nəticə”sində eyhamla öz son sözünü deyir, fikrini bayramın “Novruz” adı üzərində cəmləyir: “Təbiri caizsə, cocuğun ana və atası biz, ad atası isə fars oldu” (160, s. 120) – deyir. Nə üçün bəs ad farscadır? – sualı qoyulur. Amma cavab verilmir.

Bu sualın cavabı var.

“Yeni il” və ya “yaz”, – “bahar” bayramının əsl tarixinin izlənilməsi həqiqətin nə yerdə olduğunu aşkar edir.

Tədqiqatçılar təsdiq edir ki, qədim Şumerdə müxtəlif münasibətlər, inam və dünyagörüşləri ilə bağlı çoxlu şənliklər, yeni il, qurbanvermə, andiçmə və s. bayramları var idi. Bunlar adətən şən, mühüm hadisələri yad etmə, yolalalma və s. məzmun daşıyırdı. Bayram günlərində bütün şəhər adamları dolu olur, küçələrdə səs-küy, musiqi sədaları, nəğmə hər tərəfə yayılırdı. Bu bayram şənlikləri gah bol məhsul, gah xüsusi tanrıların həyatına aid hadisə və əhvalatlarla bağlı idi. Yüz illər ərzində ənənəvi olaraq xalq tanrıların mifik toylarını və ya qələbə yürüşlərini qeyd edirdi. Bayramlarda iştirak etmək, ləzzətli bayram yeməkləri yemək, içmək üçün tanrılar da yığışb gəlirmiş...

Alman alimi Evelin Klenkel yazır: “Ən böyük və ən vacib bayram yeni il bayramı idi. O, ölkənin bütün həyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bayram ancaq insanların bir-birilə dostcasına görüşü üçün deyildi. Babillərin rəyincə, bu, onlara dövlətin özünün varlığı üçün çox zəruri bayram idi. Əgər yeni il şənliyi **müharibə, düşmən hücumu və ya hökmdarın yoxluğu** səbəbindən baş tutmurdusa, onda ümumxalq müsibəti sayılırdı. Bayram ölkənin hər yerində qeyd olunurdu. Ən başlıcası isə Babilistanın özündə keçirilirdi” (96, s. 179).

Bu bayram eynilə bizim Novruz – yeni il bayramımızdır. Alimin növbəti fikirləri də bu həqiqəti təsdiq edir: “Yeni il bayramı martda, ayın 1-i ilə 11-i arasında mart-aprel yağışları zamanı keçirilir, yəni o vaxt ki, bütün təbiət oyanır və qışın qurtarmasından sonra hər yerdə canlanma, yeni həyat başlanırdı” (96, s. 179); “Bayram tədbirinin mərkəzi Marduk* məbədgağı idi”, “Yeni ilin başlandığı günü baş kahin müəyyən edir, ulduzları müşahidə etməklə həmin vaxtı dəqiqləşdirir və sonra sehrli söhbət başlanırdı. Axşam Mardukun heykəli önündə kainatın yaranması barədə epos oxunur və yəqin ki, müvafiq dramatik səhnələr də göstərilirdi. Adi ibadət, dua oxuma və qurban vermədən sonra, bayramın beşinci günü kahin-sehrçi günahlardan təmizlənmə adətini icra edirdi. Aşpaz qoyunu kəsir, ətini döyür, kahin-sehrçi isə heyvanın qanını məbədın divarlarına çiləyirdi” (96, s. 181).

Buradakı qurban vermə, şənlikdə qurban kəsmədən də söhbət gedir. Lakin qaynaqlar təsdiq edir ki, qurban kəsmənin tarixi yeni il tarixindən çox sonrakı – “Nuhun gəmisinin torpağa oturduğu” gündən başlanır. Görünür, yaz, bahar bayramını daha şən və zəngin etmək məqsədilə bu şənliyə sonralar qurban kəsmə də əlavə olunub.

Babilistanda yeni ilin başlandığı gün, ümumən ay və günləri çox dəqiq hesablanmışdı: “Nəzəri cəhətdən təqvim ili 360 gündən, habelə 12 ay və hər ay 30 gündən ibarət olmaqla, həm də yeni ilin ilk günü (1 aprel) gecə gündüzün bərabərləşdiyi yaz günü idi. Əlbəttə, həyatda bu ideal təqvim daimi olaraq pozulurdu, yeni ilin başlanğıcı qarışdırılırdı və vaxtaşırı lazım gəlirdi ki, ilin başlanğıcına, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi yaz gününə qayıdılsm” (98, s. 12).

Şumerlərdə keçirilən və adət halını almış bütün bu bayram şənlikləri təsadüfi deyildi. Hər birinin yaranma tarixi, əsası və səbəbi vardı.

“Bilqamis” dastanında xalqımız bu qədim adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşılır. İndi bizdə məşhur Novruz bayramı,

* Marduk – babillərin arxası, hamisi, babil məbədinin başçısı.

“yeni il”, “yeni gün”, “yazın ilk günü”, “bahar bayramı” şəkillərində icra olunur. Dastanda bu bayram şənliyi bənzətmə şəklində yad edilir, bolluq, bərəkət rəmzi kimi xatırlanır. Bu mənada Bilqamisın tanrı Utnapişti ilə görüşüb söhbət etdiyi səhnə diqqəti cəlb edir. Tutunun oğlu Dədə Utnapişti tanrılığa ucalmasının sirlərindən, insanlara xidmətindən, müdrik işlər gördüyündən söhbət açır, səxavəti, şücaəti və mərdliyi ilə insanları heyran etdiyindən danışır:

*“Şəhər sakinlərinə yaxşı bir öküz kəsdim,
Hər gün adətim idi mütləq qoyun kəsərdim.
Çay suyu qədər xalqa doyunca şərab verdim –
Meyvə şirəsi, şərbət içirdilər o ki var
Yeni il şənliyi tək kef çəkirdi adamlar”.*

(14, XI L., 70)

Deməli, ulularımızın adətincə yeni il şənliyi elə yüksək səviyyədə keçirilir, elə zəngin qeyd edilirmiş ki, tanrı Utnapiştinin səxavəti, əliaçıqlığı və hörməti onunla müqayisədə çox sönük, ulularımızın yeni il bayramı isə daha zəngin və naz-nemətli, tanrı səviyyəli olurmuş. Hələ m.ö. III minillikdə yeni il bayramı nəinki vardı, hətta yüksək ali səviyyəli adət-ənənə kimi təqdir olunurdu, yüksək niyyətlər, əh işlər üçün nümunə göstərilirdi. Bu şənlik, bu bayram bizim ululara, şumer türklərinə məxsus milli, yeni il bayramıdır.

Midiya dövlətinin süqutu ilə “Avesta” İran imperiyasının dini-hüquqi və mərasimi qanunlar kitabı olduqda, bu qədim yeni il bayramı farslara da keçib, “novruz” kimi qəbul edilib, yəni məzmunu qalib, adı tərcümə olunub, məşhurlaşmış və bizə də yenidən bu şəkildə – “novruz” şəklində qayıdıbdır...

Bizdə, təbii olaraq, yazda leysan yağışları gözlənilir. Bu yağışlar böyük ehtiram və sevinclə qarşılır, bərəkət yağışları sayılır. Budur, eyni ruhda “Bilqamis” dastanında yaz yağışlarından söhbət gedir, yağışlar “buğda yağışları”, “məhsul yağışları” adlanır.

Əsərin qəhrəmanı Bilqamis tanrı Utnapişti ilə görüşür. O, bu

əhvalatı ona nəql edir. Səma gözlü Eya (şirin suların tanrısı) bildirir ki, ağsaqqallara və xalqa desin ki, səhərdən axşamacan gürşad leysan tökəcək, gecə səhərəcən buğda yağışı yağacaq, dünyanın hər yerində bol məhsul yetişəcək” (14, XI L., 45-46).

Tanrı Eyanın dedikləri həqiqət olur. Utnapişti yaz yağışlarının, selin-suyun şahidi olub, öz gözlərilə gördüyünü Bilqamısa söyləyir:

“Göydən, heç görünməmiş güclü bir leysan yağdı.

Taxıl yağışını da gördüm öz gözümle mən.

Mən havaya boylandım, gördüm göyün üzündən

Sanki dəhşət tökülür çatındır görmək onu,

Gəmiyə mindim, sonra qatranladım qapımı...”

(14, XI L., 91-95)

Bu sətirlər təsdiq edir ki, yağışlar bizə tanış olan yaz yağışlarıdır, yeni il şənliyindən – novruzdan sonra yağan yağışlardır. Bilqamısa Dədənin söhbətindən belə məlum olur ki, bu sel-su, tufana çevrilən leysan yağışları çox qədim dövrlərdə olub. Mötəbər mənbələr bu tufanın 12 min il bundan qabaq baş verdiyini təsdiq edir. Dastanda buna bir qədər mifik ton da verilib.

Burada F.Deliçin bir fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Babillər öz tarixini iki böyük dövrə – daşqına qədərki və sonrakı dövrə bölür. Bu daşqın, bütün böyük çayların dənizə tərəf yön aldığı və zəlzələlər, vahiməli qasırğalar və ya ildırım kimi axıntılı, xüsusi növ dəhşətli bir tufan olmuşdur” (85, s. 14, 15).

Alimin ilk cümləsi bizi belə qənaətə gətirir ki, S.N.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” kəlamına bu əlavəni edək: şumer sivilizasiyasından danışarkən, m.ö. IV-III minillikləri nəzərdə tuturuqsa, onda bu zəngin mədəniyyətin də kökü, əsası olub, birdən-birə yaranmayıb. Lakin məlum “tufan” onu məhv edib, ondan heç bir əsər-ələmət qoymayıbsa da, bəşər sivilizasiyasının teli tamam qırılmayıb. Mühüm və hər şeydən daha güclü ana tel qahb. Bu fikrin təsdiqi üçün

“Bilqamısa” dastanı və digər şumer mifik təsəvvürlərinə aid mətnlər bizə etibarlı söz deyir. Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapişti Bilqamısa özünün tanrılığa ucalmasının sirlərini açarkən, çox qiymətli bir faktı xatırlamaya bilmir. Keçən xoş günlərə, xalq bayramlarına, ənənəvi “yeni il şənliyi”nə işarə vurur, insanlara göstərdiyi qayğını, etdiyi yaxşılıqları, səxavəti məhz həmin şənliklərdəki “yeni il – yaz, bahar bayramlarının cah-cəlalı ilə müqayisə edir... Deməli, IV-III minilliklərdən çox əvvəl, daha 7-8 min il qabaq bəşəriyyət var idi, xalq var idi, ənənəvi olaraq, “yeni il” şənliyi, yaz bayramı keçirilirdi. Tufan hər şeyi, cismani varlığı məhv etsə də, mənəvi varlıq qalır, şumerlərin ulu babalarından qalma “yeni il”, yaz bayramı ehtiramla xatırlanır, təbii olaraq davam edib gəlirdi. “Tufan”dan sonra isə buna “Qurban” bayramı da əlavə olundu, ənənəyə çevrildi...

Bəşəriyyətin “qızıl əsri”nə gələk. Dünyanın görkəmli alimləri dönə-dönə qeyd və təsdiq edirlər ki, “qızıl əsri” də 12 min il bundan qabaqkı dövrə aiddir. Bu bizim ulu şumer babalarımızın keçdiyi yol, mərhələ, iz qoyub yaşadığı dövrüdür.

Beləliklə, ulu babalardan – şumerlərdən qabaqkı tarixin hələlik iki mühüm telini də tapa bilirik. Bu tel bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyət telidir.

Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapişti (Bibliyada: **Noy//nuh, Ksizutros** və b. adlarda, Azərbaycan xalq yaradıcılığında: **Nuh peyğəmbər, Nuh Nəbi**) həmin “Tufan”da misli-bərabəri olmayan müdriklik, ilahi fəaliyyət göstərərək öz var-yoxundan keçib, gəmi düzəldib, ailəsini, hələ əlavə olaraq, insan və heyvan nəslinin hərəsindən ən azı bir cüt (erkək və dişi) götürüb fəlakətdən qurtarıb, nəslin kəsilməsinin qarşısını alıb. Bu qeyri-adi fədakarlığımıza görə o, daima yaşamaq haqqı qazanıb, əbədiyyətə qovuşub və tanrı səviyyəsinə yüksəlib.

Ulularımız “yeni il”, “təzə il” anlayışında kainatın dövr etməsini, hərəkətini də dəqiq hesablayıblar və belə nəticəyə gəliblər ki, novruzda – təzə ilə keçid günü gecə ilə gündüz bərabərləşir, yəni təzə ildən uzana-uzana gələn günlər, dekabrda qısalmağa başlayır,

martın 21-də bərabər olur və il yenidən təzələnir.

Beləliklə, **yeni il şənliyi** – “Novruz” bayramı bizim ulu şumer əcdadlarımızın **xalq, milli, yeni il, yəni yaz bayramıdır**. Hələlik onun 12 min il yaşı nağddır, lakin məntiq deyir ki, bu yaş daha qədimdir, çünki hələ Bilqamis dövründən 7-8 min il əvvəl “yeni il” şənliyinin mövcudluğu və ənənəvi olaraq keçib gəldiyi xatırlanır və yad edilirdi. Əslində bu bayramın yaşı bəşəriyyətin yaşı qədərdir...

Ubar Tutunun oğlu Dədə mövcud canlı aləmin, heç olmasa bir qismini sel-su tufanından xilas edə bildiyi üçün tanrıların adına qurban verir və dağın başına qalxıb şükür edir, göylərə tərif deyir:

*“Mən çıxıb dörd tərəfin dördünə də qurban verdim.
Qalxıb dağın başına göylərə tərif dedim”.*

(14, XI L., 140)

O vaxtdan bu “qurbanvermə” davam edib gəlib, Şumerlərdə adət-ənənəyə çevrilib, insanların göylərə minnətdarlığı rəmzi olub, müqəddəsləşib. “Avesta”ya və digər dini kitablara da buradan keçib. Buna görə qurban bu gün də Şərqi xalqların müqəddəs bayramı olaraq yaşayır, hər il təntənə ilə qeyd edilir, qurbanlar kəsilir, şənliklər edilir.

Deməli, qurban bayramı dini bayram deyil, səmavi bayram olub, ulularımızın göylərə - tanrıya minnətdarlıq hissindən yaranıb. Buna görə unudulmazdır, əbədidir.

Əslində qurban bayramı bizim ulu şumer-türk əcdadlarımızın kəşfidir, heç bir dini görüşlərlə bağlı deyil, ümumən türk xalqlarının xalqi-milli bayramıdır. Əgər min-min illər bundan əvvəl “tufandan xilasolma” münasibətilə “qurbanvermə”, “qurbankəsmə”, “alqışdemə” ilk dəfə icra olunub və bunun səbəbi də göstərilibse, onun yaranma tarixi düz 12000 ildir.

Azərbaycan xalqının yaddaşı bu tarixi hadisəni şifahi ədəbiyyatımıza məhz “Nuhun tufanı”, “Nuhun gəmisini”, “Nuh peyğəmbər”, “Nuh əyyamı” anlamlarında gətirib çıxarmış və daxil etmişdir.

Şumer mədəniyyəti və xüsusilə “Bilqamis” dastanı hər mənada kökümüzü, mövcud tarixi həqiqəti üzə çıxarmaqda məhək daşdır, qiymətli mənbədir, onu heç bir başqa qaynaq və ya kitabla müqayisə etmək olmaz.

Beləliklə, “Tarix Şumerdən başlanır”sa, ədəbiyyat da “Bilqamis” dastanından başlanır. Bu dastan isə bizim ulu babaların, şumer-türk əcdadlarımızın bədii yaradıcılığı, estetik fikri, düşüncəsi, zəkası və müqəddəs ruhunun əbədi məhsuludur. Bu dastan bizim ən qədim dövr ədəbiyyat tariximizin ilk parlaq nümunəsidir.

“Bilqamis” dastanının əsasını təşkil edən hadisələr – dostluq, qardaşlıq ənənələri, mənəvi təmizlik, saflıq, yüksək, alicənab hisslərlə əhatə olunmaq, məhəbbətə sadıq qalmaq, ailə-məhəbbət məsələləri, ölməzliyə can atma və s. şumer xalqının fəthindən sonra belə ölməmiş, ağızlarda, sinələrdə, ürəklərdə yaşayaraq, dolana-dolana sızılıb gəlib “Dədə Qorqud kitabı”nda həkk olunmuş, Azərbaycan klassiklərinin – Nizaminin, Füzulinin ölməz əsərləri üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Şumer hökmranlığına son qoyulandan, Şumer dövləti dağılandıqdan sonra belə, şumerlər məhv olmamış, qismən əsarət altında qalmış, qismənsə ayrı-ayrı ərazilərə paylanmış, parçalanmış şəkildə yaşayıb-yaratmışlar.

Türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının ana kökü çox dərinlərə gedir. Ana kökün, özülün xalqi-milli keyfiyyətləri var, qədim, gözəl adət-ənənələri var, əxlaqi etikası, təlim-tərbiyəsi var. “Bilqamis”da, “Dədə Qorqud”da təsvir olunan bütün bu xalqi-milli keyfiyyətləri biz özümüzdə, bugünkü türklərdə Azərbaycan xalqında, onun mahiyyətində, təbiətində, qanında, canında yaşadıırıq.

Beləliklə, “Tarix Şumerdən başlanır”sa, qəhrəmanlıq da Bilqamisdən başlanır. Bizim minilliklərdən bəri süzülüb gələn şanlı qəhrəmanlıq ənənələrimizin ilkin güclü qaynağı, özülü bu dastan olmuşdur. Miladdan öncəki tarixdə Alp Ər-Tonqa, Tomiris və Niza-

minin tarixi-ədəbi qəhrəmanları Bilqamıs qəhrəmanlıq ənənələrinin davamıdır, Dədə Qorqud, onun “Kitabı”ndakı ədəbi qəhrəmanlar və sonrakı qəhrəman tarixi şəxsiyyətlər Bilqamısın son dövr, yəni miladi tarixdəki doğma övladları, sədaqətli varisləridir.

Şumer-türk-Azərbaycan eyni kökdür, eyni xalqdır. Ümumdünya mədəniyyətinin öz başlanğıcını götürdüyü “Bilqamıs” dastanı ilə “Dədə Qorqud kitabı” arasında məhz bu mənada da genetik bağlılıq var...

II. “AVESTA” – DİNİ, ELMİ-FƏLSƏFİ VƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ KİTABLAR TOPLUSU.

1. BƏZİ ÜMUMİ QEYDLƏR

Zərdüştlük dindir, fəlsəfədir, elmdir, bədiyyatdır. Şumer-Babil mədəniyyətindən başlanıb gələn bu din, fəlsəfə, elm və bədiyyat “Avesta”da ümmana çevrilib tam konsepsiya şəklində düşür, zəngin fikirlər, kəlamlar toplusu olur.

Azərbaycanın dini- etik görüşlər, fəlsəfi baxış və bədi fikir dünyasının mayası, qaynağı, özülü Şumer- Babil mədəniyyəti, “Bilqamıs” dastanı və “Avestadır”. “Avesta”dakı dünyəvi fikirlər tarix boyu dini inamımızın, fəlsəfəmizin, adət- ənənələrimizin, ədəbiyyatımızın, mənəvi və estetik zövqümüzün ilkin baxış nöqtəsi, baş xətti olubdur. İslam görüşləri nə qədər güclü əks təsir göstərsə də, bu kökü, özəyi üzə, üstələyə və itirə bilməmişdir. Bu ana teli təkcə islamı qədərki xalq kəlamının zirvəsi olan “Dədə Qorqud Kitabı”nda və lap islam mədəniyyəti dövrünün dühası sayılan Nizaminin yaradıcılığında izləsək, fikrimizin doğruluğu təsdiq olunur.

“Avesta”nın yaranma tarixinə və müəllifi Zərdüştün şəxsiyyətinə, yaşadığı dövrə, tarixə dair fikirlər müxtəlifdir. Bu barədə ilk fikir söyləyən yunan alimidir.

“Avesta”nın tarixinə dair iki fikir var:

1) Yunanlar Zərdüşt və onun dininin çox qədim tarixə malik olduğunu Zərdüşt etiqadlı Kiçik Asiya xalqlarından öyrənmişlər. İngilis alimi Meri Boysun tədqiqatına görə “Antik müəlliflərin məlumatları imkan verir təxmin etmək ki, farslar Kiçik Asiyada ilk dəfə yunanlarla toqquşan vaxt artıq Zərdüşt etiqadlı idilər, təbii, Zərdüştü peyğəmbər və “ulumaq” saymışlar. Bəli, smirinli Hermodor və Hermipp Zərdüştün yaşadığı dövrü Troya müharibələrindən beş min il əvvələ aid edirlər. Lidyalı Ksanf Zərdüştün Kserksin Yunanıstana basqınından altı min il əvvəl, Ərəstu isə müəllimi Platonun ölümündən altı min il əvvəl yaşadığını qeyd edir. Buradan belə

məlum olur ki, farslar yunanlara söyləmişlər ki, onların peyğəmbərləri uzaq keçmişdə yaşamış, yunan alimləri də artıq özləri hesablayıb, bu fikirləri söyləmişlər” [67, s.62].

Meri Boys daha sonra yazır: “ Zərdüştlüyün sanballı yetkinhyi haqqındakı söhbət belə bir faktla üzləşir ki, midiyalılar və farslar, yəqin ki, onu çoxdan yaranıb aydm təsis edilmiş fəlsəfi nəzəriyyəsi, ənənəsi və müqəddəs “Avesta” dinində yazması ilə qəbul edilmiş qanunları olan, artıq mahiyyətə ona heç bir Qərbi Avropa təsiri düşə bilməyən din kimi qəbul etmişlər” [67, s.62]. Alim haqlı olaraq diqqəti belə bir fikrə yönəldir: “Avesta”-nı midiyalılar və farslar yaratmamışlar, hazır din, fəlsəfi nəzəriyyə kimi qəbul etmişlər”

Zərdüştün yaşadığı və “Avesta”-nı yarandığı dövr haqqında yunan mənbələrinin fikirlərini fars mənbələri, alimləri də qeyd edir, xatırladır, amma buna əhəmiyyət verməyib üstündən keçirlər [11, s.12].

2) “Avesta” – “müqəddəs” dini kitablar toplusu, qədim Azərbaycan, Orta Asiya və İran zərdüştlüyü, təxminən m. ö. IX əsrdən miladi tarixin III əsrinə qədərki dövrdə yaranmışdır” [145, s. 24]. “Avesta” zərdüştlüyün (Zərdüştün həyat-fəaliyyəti tarixi m.ö. IX əsrlə VI əsr arasında qalxıb enir) təbliği əsasmda təşəkkül tapmışdır” [104, s.4].

“Avesta”-nın yaranma tarixinin uzaqbaşı m.ö. son minilliklə bağlanması fikri Qərb-Avropa mənbələrindən gəlir; onlar çalışmışlar ki, “Avesta”-nın tarixi “bibliya”dan qabağa düşməsin.

Biz Meri Boysun yunan alimlərinə istinadən söylədiyi fikrə daha artıq inanırıq. “Avesta”-nın məzmunu, dini-mifoloji əsasları, habelə orada xatırlanan və Azərbaycan torpağında mövcud dağ, dəniz, çay adları çox-çox qədimlərdən soraq verir. “Avesta”da, bir qayda olaraq, Xukarya (dağ), Daitya (çay), Vorukaş (göl, dəniz) adları çəkilir. Kitabədəki hadisələr, Tanrı ilə görüşlər, qurbanvermələr, vəsf himnləri bu yerlərdə, habelə Savalan dağının zirvə və ətəklərində, indiki Muğan-Mil düzənliklərində baş verib. “Avesta” Azərbaycan torpağının ürəyi sayılan bu yerlərin coğrafi şöhrətini bütün dünyaya yaymış, bu günə gətirib çıxarmışdır. M.ö. son minillikdə artıq bu sıra dağlar, çay və dəniz – Qafqaz, Araz, Kaspi adlanırdı. Deməli, yunan

alimlərinin “Avesta”-nın yaşını hesablamaları daha ağlabatandır.

Bütünlükdə ümumtürk, habelə Azərbaycan mənəvi fikir tarixi qədimlərə doğru getdikcə, vahid bir kökə calanır. Əgər Zərdüştün, həqiqətən “miladdan öncə VII-VI minilliklərdə yaşadığı və “Avesta”-nın da o vaxtlar yarandığı” fikr ilə razılaşsaq, “Avesta”-nın Şumer mədəniyyəti və onun əvəzsiz qəhrəmanlıq dastanı olan “Bilqamis”-dan da qabaq mövcudluğu, dünya mədəniyyəti və din tarixi üçün hələlik ilkin mənəvi qaynaq olduğu anlaşılır. Əslində, qədim dünyamız bu iki nəhəng kitabəsi bəşəriyyətin ali amalları və onun tərənnümü, təbliği baxımından bir-birinə çox yaxındır, biri digərini tamamlayır. Bunlarda ruhani bağlıq, bir-birini təsdiqləmə o qədər güclüdür ki, hansının daha əvvəl və ya sonra yarandığının fərqinə varılmaya da bilər. “Bilqamis” dastanı öz əslini, xəlqi-millə mənsubiyyətini daha artıq mühafizə edə bilib. Bir sıra pozulmalar, silinmələr və s. istisna edilərsə, əsasən gəlib müasir dövrə çatıb, başqa dillərə olunan tərcümələr belə onun ruhunu qıra bilməyib, dastan öz məzmununu, mühüm xəlqi-millə keyfiyyətlərini əsasən saxlayıb; ana torpağın dərin qatlarında qalmışdır.

“Avesta”-nın keçib gəldiyi yol “Bilqamis”-dan daha mürəkkəb, daha keşməkeşli olub. O, əldən-ələ düşüb, çox xalqlara təsir edib, onların həyatına, məişətinə keçib, hər xalq onu öz istəyinə uyğun mənimsəyib, yozub, dəyişdirib. Və buna görə də “Avesta” əsl ruhunu, ilkinliyini, xəlqi-millə mənsubiyyətini çətinliklə mühafizə edə bilibdir; bu barədə bu günədək bir-birinə zidd müxtəlif fikir və rəylər söylənilməkdədir.

“Avesta”-nın tarixi, tale-müqəddəratı da bir qədər “Bilqamis”-a bənzəyir. Belə ki, “Bilqamis” dastanı tam şəkildə öz qədim əslində - Şumer dilində deyil, akkad, hett və b. dillərə tərcümədə gəlib bizə çatıb.

Nizaminin tarixi taleyi də “Bilqamis” və “Avesta” talelərinə bənzəyir. O da bizə başqa dildə, fars dilində gəlib çıxıb. Buna görə bu gün belə bəzi tədqiqatçılar farsca yazdığı üçün Nizamini fars şairi sayır, İran ədəbiyyatına daxil edirlər. Lakin aghn məntiqi başqa söz deyir: Nizaminin yazı dili fars dili olsa da, ana dili türk dilidir, əsər-

lərini farsca yazsa da, ruhu türk ruhudur, mənəvi dünyası türk dünyasıdır. Bu həqiqət heç cür inkar edilə bilmir. Tədqiqatçılar Nizami nə qədər farsa çəksələr də, inam yaranmır.

Eyni fikri “Avesta” haqqında da demək olar. Nizami farsofil Azərbaycan hökmdarlarının arzusuna “qulluq” göstərməyə, fars dilində yazmağa məcbur olmuşdu. Zamanla, şəraitlə bağlı Zərdüşt ideyaları və ümumən maqlar da fars imperiyasına xidmət etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Yüksək, kamil bir əsər kimi “Bilqamis” dastanında o qədər xəlqi ruh, onun yazılışında o qədər güclü fərdi keyfiyyət, özünəməxsusluq qalıb ki, onu türk xalqlarından ayırmaq, digər xalqlara aid etmək ağılasığmazdır. Dastan üzrə tədqiqat apararkən biz də bu çətinliyi hiss etmədik. “Avesta” haqqında isə bu fikri söyləmək bir qədər çətinidir.

“Bilqamis” dastanı ilə “Avesta” arasında güclü ədəbi-bədii və mənəvi əlaqə qohumluğu, mövzu və üslub yaxınlığı və s. müşahidə olunur. Bu özünü, xüsusilə tanrılar aləmində və fəlsəfi baxışlarda göstərir. Hər iki qədim kitabədə xeyir və şər qüvvələr qarşı-qarşıya dayanır. Bilqamis və dostu, məsləkdaşı İnkidü şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparır, çarpışır, vuruşur, qələbə çalır. “Avesta”da da xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi əsasdır.

“Avesta”da bəşər həyatının mühüm və əsas problemləri az və ya çox dərəcədə qoyulub və həllini tapıb. M.ö. VI əsrin ortalarında Kirin hakimiyyətə gəlməsi və fars imperiyasının genişlənməsi ilə “Avesta” dövlətin dini ideologiyası olur, tamam mənimsənilir. Onun yaradıcıları farslara qulluq etmək məcburiyyətində qalırlar. “Avesta” öz inkişafının fars mərhələsinə daxil olur.

“Avesta” əslində Midiya dövlətinin qanun kitabı olub; farslar Midiyanı süquta uğratdılar və zərdüştü də zəbt etdilər, özlərinə din elədilər. Ancaq zərdüştlük fars ruhuna doğma deyildi. Bu səbəbdən də onlar, sonralar, demək olar ki, müqavimətsiz islama keçdilər, zərdüştlikdən ayrıldılar.

VII-IX əsrlərdə ərəb işğalının başlanması və qələbəsilə “Avesta”nın vətəni Azərbaycan və digər Kaspiaşrafı ölkələr, İran,

Orta Asiya xalqları islamaşdı, islam dini və ideologiyası qələbə çaldı. Lakin islam dini və mədəniyyətinin yarandığı, inkişaf etdiyi, parlacağı dövrlərdə belə “Avesta”nın təsiri qalırdı. O öz gücünü xeyli saxlamışdı. İslam ideoloqları ondan istifadə edirdi.

Meri Boys yazır ki, “Zərdüştlüyün uca və orijinal doktrinası bütün Yaxın Şərqdə iudaizmə, xristianlığın və buddizmin əmələ gəldiyi və inkişaf etdiyi ərazilərə təsir göstərmişdir. İranın hakimiyyəti Şərqdə Şimali Hindistana qədər yayılmışdı və zərdüştlük orada maxayan buddizminin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Buna görə də dünya dinlərinin hər hansı ciddi tədqiqi üçün Zərdüşt təlimi və onun dininin tarixi ilə tanış olmaq zəruridir və universitetlərdə dinlərə göstərilən maraq və bu mövzuda giriş kursuna zərurət əmələ gəlmişdir” (115, s. 4). Digər tədqiqatlar da Zərdüşt dini təliminin təsir dairəsinin çox geniş və güclü olduğunu qeyd edir. Əbu Reyhan Biruni yazırdı: “Bixafərid maqların çox qanunları ilə razılaşmırdı, amma Zərdüştə inanırdı və öz tərəfdarlarını təriqətlərdə təbliğ etdiklərindən Zərdüştün gətirdiklərini götürürdü. O təsdiq edirdi ki, guya ona sirlər çatmır və öz davamçılarna yeddi duanı icra etməyə göstəriş vermişdi: Tanrının birliyi haqqında dua Göyün və Yerın yaranması haqqında dua, heyvanların və onların yeməyinin yaranması haqqında dua, ölüm haqqında dua, dirilmə və (günahları) etiraf etmə haqqında dua, cənnət və cəhənnəmə layiq və ora hazırlanmış adamlar haqqında dua, cənnətə layiq adamlar üçündür” (62, s. 216).

Quranın məzmunu ilə digər dini kitablar: “Avesta”, “Tövrat”, “İncil” kitablarının mətnləri arasında olan oxşarlıq o qədər qabarıq idi ki, hətta bu oxşarlığı ərəblər özləri də duyurdular; “Ərəblər İrana hücum edərkən, “Avesta” və bütün Zərdüşt kitablarını yandırmışdılar” (1, s. 30). Bununla da “VII əsrdə 21 kitabdan ibarət olan və çox müxtəlif məzmunlarda o vaxtın bütün biliklərini özündə toplamış “Avesta” kitabı” (61, s. 4) demək olar ki, məhv olub getmişdi.

“Avesta”nın müəllifi Zərdüşt bizim ilk peyğəmbərimizdir. Belə şəxsiyyətlər min ildə, iki min ildə bir yaranır. O, fitri istedad, dərin bilik, zəka sahibi, çoxcəhətli dünyagörüşünə, yüksək insani

keyfiyyətlərə malik əvəzsiz şəxsiyyət idi.

Tədqiqatçıların rəyincə ilk yaradılışında “Avesta”nın bütün mətni ritmli olub və kitabın bizə gəlib çatan parçalarının şeiri nəsrindən daha aydındır, daha yaxşı başa düşülür və anlaşılır. Bu o deməkdir ki, “Avesta” şeiri kamil şeir idi, şeirin məzmunu, şəkilləri, ritmi, ölçüsü, ahəngi yüksək səviyyədə idi, şeir ustad aqlının və zəkasının məhsulu idi; Zərdüştdə şairlik, alimlik, filosofluq, müdriklik və ruhanilik keyfiyyətləri cəmləşmişdi. Zərdüş t peyğəmbər idi, Tanrı ilə onun arasında bircə addım məsafə vardı, bu da onunla yaxından söhbət etmək, məsləhət almaq üçün idi. O, Tanrı Hörmüzün göstərişlərini eşidir, onu həyata keçirirdi. Onun təlimi üzrə dini etiqad yaradır, yeni elmi-dini təlimin əsasını qoyurdu.

Zərdüş t “Avesta”nı dərin biliyi, aqlı, zəkası və üstəlik Tanrının ona verdiyi fitri istedadı ilə, vəhy ilə, ilhamla, yaradıcılıq məstliyi ilə yaratmışdı. Buna görə “Avesta” bu gün də yaşayır, sabah da yaşayacaq. Əgər yunan yazıçı və alimlərinin “hesablamaları”nı nəzərə alsaq, indi onun 9-10 min il yaşı var. Bu isə “tarixin başlanğıcından” da o yanadır. Bu ömrü heç kəs və heç bir ideya yaşamamışdır.

Zərdüş tliyyənin kökləri, ilkin qaynaqları dərinidir, bir sıra xalqlar yüz, min illər boyu mənəvi, dini-ruhani cəhətdən onunla silahlanmışlar. Odur ki, bu inam, bu ruhani tərbiyə bu günədək xalqların inamında, ailə-məişətində, əxlaq-etikasında qalır.

Burada Şumer-türk telini ayıraraq, Azərbaycan xalqının, habelə türk və digər Orta Asiya xalqlarının, necə deyirlər, “payını” götürmək, kitabənin əslində kimə məxsus olduğunu təsdiq etmək fikri yaranır. Bu isə o qədər də asan deyil. Bunun üçün ciddi axtarışlar aparmaq, düşünmək, mübahisələr etmək, bir sıra əlaqədar mənbə və tədqiqatlardan başlayıb qoyulan məsələ və problemlərə, söylənilən fikir və mülahizələrə nəzər salmaq gərək, beləliklə də əsl mətləbə yan ahl az-çox aqlabatan söz demək, fikir söyləmək gərəkdir. Bu məqsədlə əvvəlcə bir qədər dərinliklərə nəzər yetirək, görək mətləb üstə gələ bilərikmi?

2. “AVESTA”NIN ULU QAYNAQLARI VƏ DİNİ-MİFOLOJİ KÖKLƏRİ

“Avesta”nın qaynaqları qədimdir, qədimdən də qədim. “Avesta” ulu Şumer-Babil (Baba el) mifləri, dini inanmaları, adət-ənənələri, ədəbi-fəlsəfi görüşləri, elmi fikir və düşüncələri və s.-dən su içib, mənbəyini oradan alıb. “Avesta” dinində əsas olan oda, torpağa, suya, küləyə (havaya) inam əslində şumerlərdən gəlir, həmin dini-fəlsəfi görüşlərin inkişafı, təlimi, yeni şəkildə davamı və təbliğinə çevrilir.

Şumer dini-fəlsəfi görüşləri ilə “Avesta” arasında Zərdüş tliklə bir-birinə uyğun gələn, hətta eyni olan və bir-birini tamamlayan qırılmaz mənəvi tellər var. Bu uyğunluq və qırılmaz tellər, ilk növbədə Şumer-Babil əfsanə və rəvayətlərində açıq-aşkar özünü göstərir.

Bu əfsanələrdən biri “Kainatın və insanın yaranması haqqında” Şumer rəvayətidir. Oradan bəzi anları xatırlayıb qısa məzmununu verək:

“Başlanğıcda kainatın bütün varlığı böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuş. Onun nə əvvəli, nə də sonu varmış. Onu heç kim yaratmamış, o əbədi mövcud olmuş və ondan başqa çox, min-min illər heç nə olmamış.

An və Ki-nin nigahından Enlil tanrı doğuldu... Enlilin dalınca ilk ər-arvaddan bütün yeni-yeni övladlar törədi. Yeddi böyük Tanrı və ilahənin ən ağıllısı və ən qüdrətliyi bütün kainatı idarə etməyə və əhalinin taleyini müəyyənləşdirməyə başladı. Tanrı və ilahələr böyüdü, evləndi, onların övladları törədi. Onlar üçün ən mütədil, ən yaxın dərk ediləni göylər atası An və torpaq anası Ki oldu. Onlar genişliyə çıxdılar və öz böyük qardaşları Enlildən kömək dilədilər ki, hər gün, hər saat böyüsünlər və hamısı ən güclü və yenilməz olsunlar. Bununla Enlil böyük iş gördü. Mis bıçaqla o, göy qübbəsini çərtdi. Göy tanrısı An inilti ilə öz arvadı ilahə yer Ki-dən ayrıldı. Böyük dünyanın dağları gurultu ilə parçalandı. İlahə yerin yatdığı yastı dairə onun ətrafını yuyan ilk yaranış Okeandan yuxarıda qaldı,

dünyanın örtüyü, nəhəng qalaylı yarımkürə isə havadan asılı qaldı.

İlk qoşa ər-arvad belə ayrıldı. Ulu baba Göy və ana Yer bir-birindən əbədi olaraq aralandı. Ulu An yuxarıda qalaylı göy qübbəsində qalib yaşadı və artıq heç vaxt aşağı, öz arvadının yanına enmədi. Yerin sahibi Enlil oldu. O, Yerin tən orta dairəsində Nippur şəhərini saldı və orada Tanrı və ilahələri yerləşdirdi. Göylə Yer arasında yaranmış çox böyük boşluq onlara təqdim olundu...

Enlilin azad etdiyi Yerin canı rahat oldu. Orda-burda hündür dağlar ucaldı və onların yamaclarında şiddətli sellər iz buraxdı. Arat torpaq otlar və ağaclar göyərtdi. Tanrılar ailəsi çoxaldı və Enlilin rəhbərliyi ilə çox böyük sahənin əhalisi nizama salındı, Tanrı An isə yuxarıdan səssiz-səmirsiz öz övladları və nəvələrinə baxırdı.

Enlilin baş köməkçisi və məsləhətçisi onun qardaşı – tanrıların ən müdriki, hamını eşidən, əhali arasında və dünyanın bütün nöqtələrində nə hadisələr baş verdiyini bilən qardaşı Enki oldu... Enlil Yeri idarə etdi, qardaşı Enki isə dağları və ormanları, çayları və dənizləri öz hüdutsuz yaradıcılığı ilə yoluna qoydu..." (122, s. 24-25).

Mifin Babil versiyasında deyilənlərə bu fikir də əlavə olunur: "İlk tanrılar boşu bərkdən, havanı oddan ayıraraq biçimsiz kortəbiiyin yolunu göstərdilər" (122, s. 5).

Od, torpaq, su, hava anlayışları meydana çıxdı, ilahiləşdi, bunlar inama, sitayişə çevrildi. Günəşə sitayiş başladı. Səma – göy (An, Anu ata), Yer – torpaq (Ki Ana), Od (Nusqu, Kişar), Hava (Enlil, Ninlil), Günəş (Utu, Şamaş) tanrıları yarandı. Bunlar insanların həyat tərzinin aparıcısı, mühüm və əvəzsiz idarəçiləri oldu. Yüzlilliklər, minilliklər boyu Tanrı səviyyəsində dərk və qəbul edildi, mislələrə, bədii əsərlərə düşdü, məlum çoxtanrılıq anlayışı yarandı: Günəş sönərsə, həyat da sönər. Bu həqiqətdi. Bəs hava (yel, külək) necə? Hava olmasa, həyat sönməzmi? Bu həqiqət deyilmi? Bəs su? Su olmasa, canlı aləm yaşaya bilərmə? Bəs torpaq? Torpaq anadır. Anasız həyat ağlasığmazdır. Bu anasız mövcud aləm: insanlıq, nəbatat, heyvanat, həşərat, necə yaranar, harada qərar tuta bilər? Ata göylər öz

günəşi (odu, istisi, şüası), suyu (yağışı, qarı) və havası (küləyi, yeli) ilə daim Ana torpağa həyat bəxş edir.

Bu dörd mühüm əlamətin vəhdəti və məhəbbətindən qüdrət doğulur, kainatın möcüzələri yaranır...

Ulularımız – Şumer əcdadlarımız bu vəhdətə, Ata göy-Ana torpağın bu əbədi sevgisinə, məhəbbətinə Tanrı//Tenqri//Denqri//Tenri, yəni doğan, yaradan demişlər. Bizim əcdadlarımızda – qədim şumerlərdə Ata Göylərlə Ana Yerin bu ilahi məhəbbəti rəmzi olaraq Tanrı//Tenqri adlanıb, insanların pərəstişinə çevrilib, ilahiləşib, əbədiləşib... Bu həqiqət bütün həqiqətlərin əzəlidir, dinin, elmin, fəlsəfənin ilkin çıxış nöqtəsi, başlanğıcıdır.

Bütün bunlar isə ümumilikdə Şumer-Babil dini-fəlsəfi ideologiyasının, inam və pərəstişlərinin əsası oldu, sonra gələn nəsillər – xalqlar, tayfalar bu yolu, bu istiqaməti ənənəvi olaraq davam və inkişaf etdirdi. Dünya xalqlarındakı bütün Allah məzmunu və anlayışları da buradan doğdu, buradan yarandı. Xalqlar bu mənəvi xəzinədən çox şey götürdü, dəyişdirdi, təzələdi, "özünküləşdirdi"...

"Avesta"nın yaradıcısı Zərdüşt və onu davamçıları da bu mənəvi xəzinədən bəhrələnməmişlər. Bu ənənələri doğma mənəvi miras kimi mənimsəmiş, yaşadıkları dövrün, insanların zəruri mənəvi ehtiyacları, istək və amalları yönündə döndə-döndə işləmiş, nəsillərə təqdim etmişlər. İnsanlığı yaratmışlar, mümkün qədər onları bəd əməllərdən, şər işlərdən çəkəndirmiş, qorumuş, düz yola, ədalətə, insafə, sülhə, dostluğa, eşqə, məhəbbətə, qayğıkeşliyə, ruhani yetkinliyə, elmə, şeirə-sənətə, əməyə, zəhmətə, halal peşəyə, mərdliyə, qəhrəmanlığa və bu kimi yüksək insani keyfiyyətlərə çağırmışlar. Bu mənada bəşər tarixində "Avesta"nın rolu əvəzsizdir və onu heç bir əsərlə müqayisə etmək olmaz.

Bəşəriyyətin ilkin inkişafı əksliklərin mübarizəsi, xeyir qüvvələrin şər qüvvələrlə çarpışması ilə başlanır. Bu məsələ, əlbəttə, "Avesta"da yeni deyil, daha qədimdir. Məsələnin kökü yenə də Şumer-Babil miflərinə gedib çıxır. Tədqiqatlarda qədim Şumerdə "İlk qızıl dövrü", "Qızıl əsr", "Sifli əsr və onun puça çıxması"ndan söhbət

açılır, xeyirlə şərin necə yarandığı və bunun çox əzəli mifoloji kökləri barədə danışılır, fikir söylənilir. Məşhur Amerika alimi S.N.Kramer yazır ki: “Klassik mifologiyada qızıl əsr dinclik, səadət əsri kimi təsvir olunur. O vaxt insanlar əziyyətin, qayğının nə olduğunu bilmirmişlər. Bir Şumer lövhəciyində ilk qızıl əsri haqqında ən qədim yazı saxlanılıb. Şumerlərin təsvirincə, qızıl əsr haqqında “Enmerkar və Aratta hökmdarı” epik dastanının IV fəslində, insanların həmişəlik itirdiyi, dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri təsvir edilib. (102, s. 250).

Rus alimi D.Q.Redder həmin lövhəcikdəki məzmunu nəslə belə tərcümə (təqdim) edir: “Lap çoxdan, çox yüzilliklər qabaq yer üzündə sülh və həmrəylik hökmran idi. Sancan ilan yox idi, zəhərli əqrəb olmamışdı. Düzlərdə ancaq vəhşi heyvanlardan qorxmadañ öküzlər və ulaqlar dolaşırdı. Otlaplarda ancaq qoyunlar və keçilər oynayırdı, vəhşi heyvanlardan qorxu-zad yox idi. Onlar, naxırçı olmadan sakitcə otlayırdı, çünki heç yerdə yırtıcı şir, vəhşi qurd, zalım kaftar, yava it yox idi.

Bütün adamlar bir dildə danışır və bir-birilə sakitlikdə yaşayırdı. Qorxu və paxıllıq yox idi. Heç bir adam başqasının nüfuzuna və malına həsəd aparmazdı. Ulu Şumer ilahi qanunlar ölkəsi idi və onlarla qonşuluqda olan Şubur, Xamaz, Ur torpağı və qərbə tərəf uzaqlara uzanan Martu ölkəsi ilə bir-birilə düşmənçilik etmədən əmin-amanlıqda və dinclikdə yaşayırdılar. Əhalinin əziyyətsiz və zor işlətmədən yemək və geyim bolluğu vardı. İlahə Aşian taxıl yetişdirirdi, böyük usta Uttu onlar üçün isti, ağappaq yun parça toxuyurdu. İnsanlar rahatlıqla ev və qalalar ucaldır, vahid bir dildə Enlilin başçılığı ilə öz hakimiyyətini şöhrətləndirirdilər”. (122, s. 38-39).

Lakin Tanrı – insan bu xoş günə, bu “qızıl əsri” nə dözmədi. Tanrılığa ucalan insan özünün yaratdığı bu xeyir işlərə, firavan həyata, insanın artımı, inkişafı və xoşbəxtliyinə daraldı. Onun daxilində paxıllıq, həsəd hissi yarandı. Bu hiss aşib-daşdı, nəşə şər bir şey, pis bir əməl düşünməyə başladı. Nəticədə xeyri də, şəri də o özü yaratdı.

İnsanda baş qaldıran bu ikili xasiyyətə uyğun olaraq da əzəldən

mif, daha dürüst desək, mifik təsəvvür, bu ikilik üzrə çıxmış, izah və şərh edilmiş, insanın özünün öz başına olduğu, qənim kəsildiyi həqiqəti, fikri yaranmışdır.

D.Q.Redder daha sonra yazır: “Lakin müdriklik tanrısı Enki bu dərya ağılından azdı, insanlara nəzər saldı və gördü ki, onlar həddən çoxdur, son dərəcə güclüdür, ucaboyludur, hədsiz bacarıqdır, çalısqandır. Tanrıların müdriki vahiməyə düşdü və Enlilə dedi: “Qorun, mənim qardaşım. Sənin itaətində olan insanların sayı artır və onlar yenilməz nəhənglərə çevrilir, onlar çox fədakar olur və fəallaşır, şəhərlər salır, qalalar ucaldır. Bax, hər halda, onlar bizimlə tən gəlməsin”.

Qüdrətli Enlil qorxuya düşdü və Enkidən soruşdu: “İnsan nəslini məhv etmək yaxşı olmazmı? İnsanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi?” “Yox, belə eləmək yaramaz” – deyə Enki cavab verdi. “İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələriylə məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır. Amma onların sayını azaltmalı, cəsarətli niyyətlərinə mane olmalı, yoxsulluğa çəkməli, onları qorxutmalıyıq ki, onlar özlərini tanrılara tay tutmasınlar!”, “Bunu necə etməli?” – deyə Enlil soruşdu və ona ağıllı Enki cavab verdi: “Vəhşi heyvanlar yaradaq ki, insanları məhv etsin və onların sayını azaltsın. Yerə bərk isti və acgöz çəyirtkə göndərək ki, achi düşsün və yerdə önlərin sayı artsın. Qəddar İrranı insan əleyhinə silahlandırmaq. Qoy o, insanlığa altmış cür xəstəlik yoluxdursun. Onda insanlar azalacaq və onlarla hesablaşmaq asan olacaq. İnsanları bir-birilə savaşıdırmaq; qoy qardaş-qardaşla, qonşu-qonşu ilə vuruşsun, qoy tayfa-tayfa əleyhinə, xalq-xalq əleyhinə qalxıssın və onda insanlar azalacaq, onlar ram ediləcək və bizim qarşımızda titrəyəcəklər” (122, s. 38, 39).

Belə də olur. Tanrı Enlil müdrik Enkinin məsləhətini eşidir, ona əməl edir. İnsanlığa, xeyir işlərə, əməl və istəklərə qarşı pis işlər, şər qüvvələr yaradılır, xoşbəxtliyin qarşısını bədbəxtlik kəsir, işıqlı, xeyirxah qəlbləri qara, xəbis qəlblər hədələyir. Dincliyi, əmin-amanlığı vuruşlar, müharibələr pozur, rahat, firavan həyat daimi narahatlıq və yoxsulluğa çevrilir...

Beləliklə, xeyirlə şərin əzəli mübarizəsi başlanır və əbədiləşir. Xeyir qüvvələr, işıqlı, aqıl başlar həmişə üstünlük qazanmağa çalışsa da, ədaləti, düzlüyü bərpa etməyə cəhd göstərsə də, şəh qüvvələr, qara başlar, bədxah niyyətlər ona mane olur. Bu artıq həyatın əbədi qanununa çevrilir. Həyat bu yöndə davam edir. S.N.Kramerin sözü ilə desək, “İndi insanların həmişəlik itirdiyi dünyanın xoşbəxtlik təminatlı əsri” puç olur, keçmişdə qalır.

Nə etmək olar?! İnsanlığın taleyi belə imiş, belə gəlib, belə də gedir, onun qarşısını almaq müşkül işdir, mümkün deyil.

Kainatın, insanlığın yaranması, ilkin idarəolunma, ilkin inkişaf, xeyir və şəh qüvvələrin ortaya çıxması və bunun başdan – bünadən tanrıların işi olduğu barədə qədim Şumer-Babil təsəvvürləri dini, mifik-əfsanəvi olsa belə, düşündürür, az-çox ağıla batır, həqiqətə uyğun gəlir. Etiraf edək ki, müasir elm, hələlik bundan irəli gedə bilməmiş, fikir söyləməmişdir.

Bunu inkar etmək olmaz ki, bu əzəli fikir, ideya, inkişafın bu qoşa əkslikləri beləcə “Avesta”ya da gəlib çatıb. Xeyir qüvvələrin - əsl insani keyfiyyətlərin hamısı kimi Tanrı Hürmüz və onun işlərinin sadıq icraçısı Zərdüşt Spitama və şəh qüvvələrinin hamısı kimi Əhriman və onun işinin aparıcıları da həyatın bu əbədi gedişini təmsil ediblər.

3. “AVESTA”NIN MƏKANI, DİLİ, ƏLİFBASI VƏ MİLLİ MƏNSUBİYYƏTİ

Tədqiqatçılar Zərdüştlüyün bütövlükdə Azərbaycan-Kaspi, Qara dəniz ətrafı, İran, Orta və Kiçik Asiya ölkələrini əhatə etdiyini, əsrlərcə bu ölkələrin xalqlarının həmin dinə, inama, məsləkə tapındıqlarını qeyd edirlər. İran imperiyası tarixinin müəyyən dövr və mərhələlərində bu xatırlanan əraziləri də birləşdirdiyindən, “Avesta” – Zərdüştlük də İrana aid kitabə kimi tədqiq və təqdim olunub (74, s. 4-95; 104, s. 4-40). İngilis alimi Meri Boys təxminən m.ö.

VI əsrdən miladi tarixin VII əsrinədək müxtəlif aravermərlə İran imperiyasının sərhəddini və “Avesta”nın yayılma və nüfuz dairəsini göstərən xəritə də verir (115, s. 7).

Həmin xəritə budur:

Müəllif “Avesta”nın İrana aid kitab olduğunu deyir. Lakin bunun əksinə olub, bu fikri təkzib edən dəlillər, fikirlər də var. Belə ki, daha qədim qatlara nəzər saldıqca yeni həqiqətlər üzə çıxır. “Avesta”nın İrana, farsa aid kitabə olduğu fikri təkzib edilir.

Bu münasibətlə, hələlik bir tarixi fakta istinad edək. Miladi tarixin VI əsrinin ortalarına aid “Eltəris xaqanın şəərəfinə” adlı kitabədə vahid Türk elbirliyinin – səltənətinin çox qədimlərdən başlanan tarixinə mənəli bir işarə var; Göy Türk xaqanlığının taxtında əyləşən növbəti hökmdarlardan Qapağan xanın dilindən bu sözlər deyilir: “Mən Qapağan, Eltəris xaqanın elində tərbiyə aldım. Eli (səltənəti) Yabğa oğlu Sabra Tamğançur, onun kiçik qardaşı Yoğa Bilgə Sabra Tamğan tarkan, **ümmən mənim altmış beş ulu ba**

balaram yaratmışlar..." (107, s. 7-10).

"Altmış beş ulu babaların yaratdığı" hakimiyyət! Kursivlə verdikimiz bu fikir qədim kökü, bünövrəsi olan hökmdarlığın tarixi, əzəməti barədə etibarlı sözdür, ulu hökmdar babalardan gələn uzunmüddətli səltənətin və onun yarada biləcəyi mədəniyyətin – dinin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın və ümumən mənəvi fikrin mənzərəsidir.

"Altmış beş ulu babaların yaratdığı" hakimiyyət! Bu tarix nə qədər olmalıdır? VI əsrə qədərki bu tarix ən azı gedib bizim ulu babamız Bilqamis padşahın (m.ö. 2800-2700-cü illər) zamanına çıxır; ondan da əvvəl "qızıl əsr" dövrü, Ur, Tell-El Obeyd xanədanlıqları, habelə həmin dövrlərin ədəbi məhsulları olan "Enmerkar və Aratta hökmdarı" dastanı və Bilqamisın atası "Luqalbanda haqqında dastan"ın mövcudluğu barədə tədqiqatlar məlumat verir... (76, s. 26-27; 52, s. 235).

Bu tarix Dəclə-Fərat çayları, Böyük Çin səddi və Orxon-Yenisey vadiləri Monqolustandan tutmuş Kaspi və Yevkos pontuna (Qara dənizə), oradan da Urmiya gölü sahilində olan əraziləri birləşdirən az və ya çox aravermələrlə vahid hakimiyyətin tarixidir ki, təxminən beş, altı minillik bir dövrü əhatə edir. Ulularımız yaratmış olduqları həmin 65 hökmdarlığın üçü-dördü – "Turan dövləti" (m.ö. ? – 625), "Midiya" (m.ö. 671-553), "İskit-Skifiya" (m.ö. 623-595), "İskit-Massaget-Sak" (m.ö. 530-...), "Atropat-Atropatena" (təxminən m.ö. 343-333) və başqaları məhz Azərbaycan ərazisində qərar tutmuşdu. Bu tarix "Tanrı tək uca və qüdrətli türk dili" və ədəbiyyatının, habelə bu geniş ərazinin mərkəzində yerləşən Atropatena – Azərbaycan torpağı və burada məskun olan Azərbaycan – türk dili və ədəbiyyatının tarixidir. Kür-Araz, Sakasen-Alban mədəniyyəti də bura daxil olub...

Qədim "Bilqamis"// "Gilqamış" dastanı, Turan hökmdarı "Alp Ər-Tonqanın ölümünə ağılar", şair-filosof Anakarın (m.ö. VI əsr) yaradıcılığı, "İssik yazısı" (m.ö. V-IV əsrlər), "Orxon-Yenisey" kitabələri (miladi tarixin I-VIII əsrləri), "Dədə Qorqud kitabı" (miladi tarixin VI-VII əsrləri), habelə Mahmud Kaşğarlının "Divani

lüğət-it-türk" kitabı, Nizaminin zəngin yaradıcılığı bu dövrlərin yaratdığı ənənəvi, bir-birilə əlaqəli inkişaf edib gələn mənəvi dünyasıdır.

"Avesta" bu silsilənin, bu güclü zəminin, bu zəngin ənənənin əsasında, ilk başlanğıcında olmalıdır. Aqlın məntiqi, tarixi dəlil və həqiqətlər də "Avesta"nın əslində Şumer-türk mənəvi dünyasının əsasında yarandığı fikrinə doğru yönəldir.

Burada bir tarixi həqiqətin üstündən sükutla keçmək olmaz. "Avesta" milli "çərçivəsindən", milli zəmindən daha çox yad əllərdə olub, yad dövlətlər, imperiyalar daxilində fəaliyyət göstərərək, onlara xidmət edib. Bir sıra tədqiqatçıları da çaşdıran bu olub, "Avesta"nı qeyd-şərtsiz bu səmtədən tədqiq edənlər.

Tədqiqatların digər, daha artıq həqiqətə yan alan, əslinə, kökə çəkib aparan səmti də var. Belə ki, "Avesta" öz əslində yox, pəhləvi-fars, qədim fars dilində ortaya çıxıb və yayılıb. Alimlərin şübhələri, axtarışları, tədqiqatı və gəldikləri bir sıra nəticələr aşkar edir ki, "Avesta"nın əsl fars dilində olmayıb, haçansa bu dilə tərcümə edilib, kitabənin Vətəni də İran ərazisi deyil, qədim Azərbaycandır. Əbu Reyhan Biruni yazır: "Zərdüşt özünün "Doğum kitabı"nda xatırladır ki, o, gəncliyində biliyi Xarranda müdrik İlyasdan alıb. Rumlular təsdiq edirlər ki, Zərdüşt Mosulludur. Buna əsasən demək olar ki, ola bilsin, Mosul Azərbaycanın sərhədindədir... Lakin həqiqət bundan ibarətdir ki, o, Azərbaycandır" (62, s. 206).

Biz Azərbaycan-türk xalqıyıq; torpağımızın adı ilə adlanırıq: Azərbaycan xalqı, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan dili və s. Qədim tariximiz var. Bu ölkə həm də "Odlar yurdu", "Odlar diyarı" adı ilə məşhurdur. Dünyanın alim və səyyahları bu ölkəni daha çox bu adla xatırlayır, yad edir. Bu ad, əlbəttə, elə-belə, gəlişi gözəl söz kimi yaranmayıb, bunun real tarixi əsası və mənası var. Bu adın, bu mənanın necə yarandığını alim və səyyahların sözü ilə onların dilindən eşidək.

Məsələ ilə bağlı XVIII əsrdə alman səyyahı E.Kempferin verdiyi məlumat maraqlıdır. O, ingilis ictimai xadimi, publisist və səyyahı

Cons Xanveyə istinadən yazır:

“İnsanlar bədbəxtlik və zülmədən müdafiə axtararaq, xoşbəxtlik və əmin-amanlıq haqqında dualar edərək oda ibadət edirdilər. Bu qədim odlardan da Azərbaycan özünün “Odlar yurdu” adını almışdır. Ölkənin şimalında, Abşeronda isə sirli “sönməz məşəllər” əbədi olaraq yanırdı. Qədim azərbaycanlılar – atəşpərəstlər bu odların yanına gəlir, onlara səcdə edir və burada Atəşgah məbədləri inşa edirdilər.

Əsrlər keçdi. Azərbaycanda qədim din unuduldu. Abşeronun “əbədi odlar”ı öz ilahi xidmətinə, onun təsərrüfat və məişət ehtiyaclarının ödənməsinə yönəldildi. Yalnız odların yandığı yer “od yeri”, “od səcdəgahı” – “Atəşgah” adı altında xalqın yaddaşına həkk olundu. XVIII əsrdə köhnə məbədin üzərində yenidən ucaldılmış hazırki “Atəşgah” məbədi də xalq tərəfindən belə adlandırıldı.

Azərbaycan artıq inkişaf etmiş feodal dövləti olduğu vaxtdan da onun tarixinin digər səhifələri bu görkəmli abidənin taleyində əks olunmuşdur. Ərazisindən Böyük İpək yolunun keçdiyi orta əsr Azərbaycanı bir çox ölkələrlə ticarətdə və mədəni sərvətlərin mübadiləsində iştirak edirdi. Onun Hindistanla da əlaqəsi var idi. Hindistanın ticarət adamları Abşeronun əbədi odları haqqındakı xəbərləri, indinin özündə də odun müqəddəs hesab olunduğunu öz uzaq vətənlərinə apardılar. Ticarət karvanlarının ardınca isə oda ibadət edən zəvvarların Abşerona axını başlandı”... (20, s. 2).

Məsələ ilə bağlı digər bir mənbədə deyilir: “Əlbəttə, ta qədim zamanlardan Bakıda əbədi Od məbədi “Atəşgah” vardır və bu məbəddə həmişə hind sadxuları yaşayırdılar. Bu, Böyük Od Məbədi olub və buna bənzər kiçik od məbədi Hindistanın Kanqr əyalətində var və indi də fəaliyyət göstərir. Deməli, ta qədimdən buların arasında, hansısa əlaqələr var idi” (116, s. 162).

Polşa alimi K.Kossoviçin tədqiqatı diqqəti cəlb edir. O, XVIII əsrdə Fransa alimi Düperron Anketilin Qərbi tədqim etdiyi “Zəndavesta” üzərində düşünərkən, kitabənin ilk vətəninin hara olduğu, əslində hansı dildə yazıldığı və adı ilə bağlı qarşısına bu suallar çıxır:

“Zənd dili qədim farsların dili idi mi?

Onun ilk vətəni hara idi?

Bu adı o, haradan alıb?” (142, s. XVII-XVIII).

Alim bu suallara cavab verməyə çalışır. “Zəndavesta kitabı fars tayfalarının hələ müəyyən olmadığı bir vaxta aiddir və ola bilər ki, hələ o vaxt ayrıca ari tayfaları yox idi. Belə ki, onların bir qismi Hindistanda fəth edilib, xüsusi vətəndaşlığı və mədəniyyətinin əsası qoyulmuş olan Himalaydan gəlmiş, digər qismi isə cənub-qərbi Asiyada qalmışdı...” (142, s. XVII-XVIII). Farsdilli tayfaların İrana gəlmə olduqlarına digər tədqiqatçılar da işarə vurur.

K.Kossoviç daha sonra yazır: “Zəndə adlandırılan zənd və zəndavesta sözlərinə kitabələrin heç birində rast gəlmirik.

Baki. Suraxanı odlarının dünyada yeganə mənzərəli təsviri. Ön planda “Odlu quyusu”; Odlar yanında qədim səcdəgah; uzaqda “Atəşgah” məbədi.

Əslində Anketil onların Avropaya təqdim etdiyi adların yerlilərin dilindəki və izahlardakı tərcüməsini də verməli idi. İzahatçıların fikrincə, zənd – zəndetmə, yozma, avesta və ya apasta isə Sanskrit dilində dini mənada bilik deməkdir. Beləliklə, mürəkkəb söz olan Zəndavesta, yəqin ki, qanunların yozumu, yaxud qanun və onun şərhə deməkdir. Bu adı, heç şübhəsiz, Anketil farslardan alıb, elə indiki Avropada da belə işlənir. Əfsanə bir mənada da qanunun paklığı və bir-birilə vəhdəti deməkdir”.

Nəticə etibarilə tədqiqatçı bu fikrə gəlir: “Zəndavesta adı ilə məşhur olan müqəddəs kitabın dili, sözün əsl mənasında qədim farsların dili deyildir. İran hökmdarının adı olan Pars sözünün özü belə qədim fars kitabələrində heç yerdə rast gəlmirik”, “Zəndavesta”nın dili Himalay arilərinə qədərki ümumi dil də deyildi, müasir alimlərin ədalətlə adlandırdığı qədim fars dililə kitabənin dilinin müqayisəsi aşkar edir ki, bu dil yenə də qədim İran həyatının çox dövrlərini səciyyələndirə bilmir” (142, s. XX-XXIV, XXV-XXVIII).

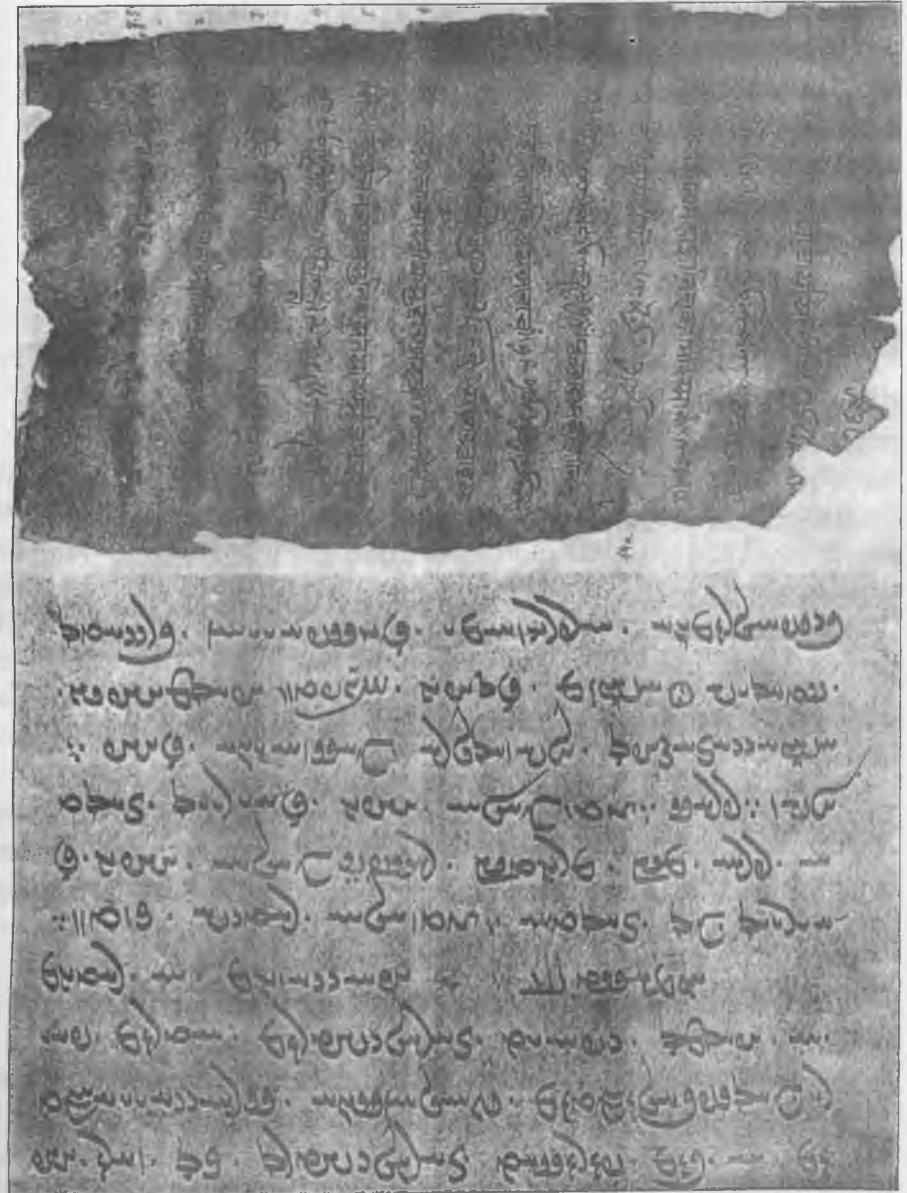
Bəs “Avesta”nm, habelə “Zəndavesta”nın əsl kimə, hansı xalqa məxsusdur? Əslində kitabə hansı dildə yazılıb?

Keçən əsrin 50-60-cı illərində zəngin Şumer mədəniyyəti hələ aşkara çıxmamışdı. Şumer yazıları, dini-mifik görüşləri ədəbi və elmi əsərləri, bu əsərlərin dili və s. barədə təsəvvür yox idi. Bu barədə K.Kossoviç də söz deyə bilməzdi.

İz aparıb şumerlərə, Babil mədəniyyətinə çıxarır. Əbu Reyhan Biruni “Avesta”nm yazıldığı əlifba və dil barədə yazır: “Zərdüş özünü ilə “Avesta” adlanan kitabı gətirmişdir. O, bütün başqa xalqların dilindən fərqlənən bir dildə yazılıb və xüsusi şəkildə qurulub: hər hansı bir dildə danışanlar başqalarından öndə getməsin, bu kitabdan bilik almaq imkanı olmasın deyə hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir...” (62, s. 206).

“Avesta”nın əsl mətnindən nümunələr (166, IV, III):

“Avesta” mətnləri (208a)

Fransız alimi Elize Reklünün fikirləri də həqiqəti aşkar etmək üçün təzə söz deyir: “Şübhəsiz, “Avesta” kahinlər tərəfindən indi bizim bildiyimiz şəkildə, təxminən xristian tarixinin III əsrində Midiya ölkəsində yayılmışdı. Buradan da, mümkündür ki, bizdə bu əvvəlki kitablardan yeni, dinlə əlaqədar müqəddəs kitablar meydana çıxmışdır” (144, s. 415). Göründüyü kimi, alim etiraf etməli olur ki, Qərbin müqəddəs dini kitablarının əsasları məhz “Avesta” ilə, Midiya ölkəsilə bağlıdır.

“Avesta” kitabının əsasları isə, artıq qeyd olunduğu kimi, şumerlərə, onların dini inamı və Şumer miflərinə, dini-fəlsəfi görüşlərinə gətirib çıxarır.

Elize Reklü yazır ki, tezliklə bu yeni kitablar köhnəldi. Zərdüşt dini isə öz qədim şəklini dəyişdi, amma o vaxtkı xalq rəvayətləri, nağıl və zərb-məsəllərin müəyyən qismi, demək olar ki, eynilə qaldı, hətta şifahi olaraq ağızdan-ağıza keçən bu toplama hekayələr öz qədimliyini də saxladı: “Axı, bizdə də xristianlığın yayılmasından sonra, demək olar ki, bir nəsilədən o biri nəslə keçən füsunkar söhbətlər hələ “Avesta”nın yazıya alınmadığı dövrlərdə - beləcə, o vaxtkı şəkildə dəyişmədən qalmışdı: Tanrının şəxsiyyəti ideyası isə hələ bu söhbətlərə keçməmişdi. İndi belə, asanlıqla başa düşülür ki, müasir dövr və orta əsrlərin bu rəvayətlərini keşif və yazıçılar gətirib-mişlər” (144, s. 416).

“Bilqamis” dastanında “qurbanvermə”, “tanrıları tərifləmə”, “ibadət yeri” və s. söhbətlər var ki, bunlar “Avesta” təlimi ilə, zərdüştüklə tam səsleşir. Məs., Ubar Tutunun oğlu Dədə Utnapiştım tufan qəzasından xilas olarkən, minnətdarlıq üçün qurban kəsir və dağın başına qalxıb tanrılara tərif deyir (14, s. 75); yaxud “tanrıların mülkünə ibadətə getməkdən” söhbət açılır. Və yaxud: tanrı Utnapiştı köməkçisi Urşanabiya tapşır ki, əbədi həyat istəyən, ölməzlik dahnca gələn qəhrəman Bilqamis gərək pak-təmiz olsun, təzə-təmiz paltar geyinsin və ibadət eləsin.

*“Urşanabi, onu apar, təmiz sular da yuyunsun
Suya çəksin paltarlarını qoy ağartın, təmiz olsun.
Dəriləri dəniyə at, su batırsın köhnə şeyi,
Geri dönüb həm də artsın qəhrəmanın gözəlliyi
Təzə çalma dolasın qoy, onda daha yaxşı olar.
İbadət paltarını geysin, bədənini örtün paltar”*

(14, XI, s. 78).

Bunlar isə dini ibadətə olan hörmət və ehtirama aid söhbətlərdir ki, “Bilqamis” dastanında təsadüf olunur. Bunlar həm də mahiyyət etibarilə təmizlik, paklıq və dini etiqada hörmətlə bağlıdır ki, “Avesta”nın mayası bununla yoğrulub.

Burada görkəmli mütəxəssislərin Babilistanın dini və bu dinin qaynaqları barədəki fikrini xatırlamaq yerinə düşür: “İqtidarlı Babil dininin işıqlı qaynağını harada axtarmaq olar? Çoxlu sehrli mətnlər və başqa güclü maq düsturları var. Bunlar Babilistanda hər tərəfdə mövcud olan məlahətli maq həyatı və “maq bənzərliyi” barədə sadə, hamının başa düşdüyü dildə məlumatlar verir. Bundan məqsəd – düşmənin şərinə özünü müdafiə etmək və insanları təmizləmək, saflaşdırmaq və uğursuz, məşum hallara, “üfunətə” qarşı – sonra onu məhv etmək asan olsun deyər, dərs vermək idi” (118, s. 142-143).

“Avesta”nın yaradıcıları olan maqlar məhz soy-kökü, mənşəyi etibarilə həmin maqların nəslə və davamı idilər. Zərdüştlük dini və inamının qaynağı, əsasları qədim Şumer-Babil dini və inamından gəlirdi. İndi dünyanın “Lügət” və “Fəlsəfə lügəti” kitablarına düşüb mənalandırılan, izah və şərh edilən “maq”, “maqlar”, “mağa bənzərlik” (maqii podobie), “magiya” sözləri də bu mənəyə - qədim Şumer-Babil qaynaqlarına əsaslanır və buradan götürmədir.

Maqlar mühafizəkar idilər, istəmərdilər ki, zərdüştlük Qərbdə yayılsın. Bunun əksinə olaraq, onlar və ümumən midiyalılar həmişə Şərqlə sıx mədəni əlaqədə olur, Şərqdən çox şey öyrənir, əxz edirdilər.

Meri Boysun bu barədə mülahizələri diqqətdən yayınmır: “Ara-

larında sıx əlaqə saxlayan maqlar, görünür, zərdüştlüyün Qərbdə yayılmasına ciddi müqavimət göstərirdilər. Bundan əlavə, Zaqrosun şərq silsilələri boyunca özlərinin yeni vətəninə yerləşmiş midiyalılar və farslar bəzən qonşu kimi, bəzən vətəndaş kimi yüz illər ərzində şimalda qədim şəhər mədəniyyətilə - Assuriya və Urartu ilə, cənubda Elam və Babilistanla əlaqə saxlayır və onlardan çox şey öyrənirdilər. Buna görə, onlar şərqdə öz iranlı peşə yoldaşlarına təkəbbürlə baxa bilir, onlarla ünsiyyət saxlayırdılar, oradan gələn dini xəbərlərin qəbulunda tələsmirdilər..." (67, s. 61).

Bu meyli, bu əlaqəni də məhz həmin kökə, ənənəyə bağlılıqla izah etmək olar.

K.Kossoviç "Avesta"nın yazıldığı əlifba üzərində dayanır. O yazır: "Sasanilərin işlətdiyi əlifba semit əlifbası idi. Semit əlifbasını isə onlardan topladıqları kitabələr vasitəsilə almışdılar"; "Sasanilər artıq çoxdan qəbul və vərdiş etdikləri yad əlifbanı farslara məcburi qəbul etdirmişdilər. Sasanilərin bu təsiri isə, şəksiz, farsları mədəniləşdirdi. Bu, söz yox, Assuriya və Babilin süqutu ilə başlamışdı" (142, s. XX, XXIV, XXV).

Burada işarə edilən "artıq çoxdan qəbul və vərdiş etdikləri yad əlifba" hansı əlifba ola bilərdi? Semit əlifbası özü hansı əlifba idi? Mənşəcə hara bağlı idi?

"məharət və zirəkliyi ilə" əlaqələndirilir. Semitlər (akkad, hett, xurrit və b.) özləri də ədəbi əsərləri, yazını şumerlərdən əxz etmişdilər.

"Avesta" kitabının ilk nüsxəsi (və ya nüsxələri) də, güman ki, Şumer-Babil yazısı (və ya onun təsiri altında yaranmış xüsusi əlifba) ilə yazılıb.

Bu yazı ilə m.ö. V əsrə aid üç dildə kitabə mövcuddur.

Sual olunur: "Bu kitabə nə üçün üç dildə *eyni* Şumer əlifbası ilə yazılıb?!" Bu sualın bircə cavabı var: "Şumer mixi – oxşəkilli yazısı o dövrün beynəlxalq yazısı idi və xalqlar ondan istifadə edir, mədəni əlaqələrini yaradırdılar".

F.Deliç yazır: "Bir halda ki, Xanaanm və hətta Kiprin böyük adamları Babil dilini işlədiblər, yazı işarələrini və yazılarını babilin gil lövhəciklərinə oxşadıblar, deməli, Babil dili Dəclə-Fəratdan Nilədək diplomatik əlaqələrdə rəsmi dil olub. Bu sübut edir ki, Babil mədəniyyəti və ədəbiyyatı m.ö. 2200-dən 1400-cü ilə və daha sonralaradək hər sahədə üstünlük təşkil edib" (85, s. 13).

Yenə sual olunur: "Kitabədə "babilcə" ("B") adlandırılan dil hansı dildir?" E.Reklü Əhəməni hökmdarlarının göstərişilə daşlara həkk olunmuş həmin yazı mətnlərinə işarə edərək yazır: "Üç dildə olan bu yazılarda biz indiyədək yazılı daş divarlarda fars dilindən sonra ikinci yerdə duran, hansısa iltisacı dilə rast gəlirik. Bir sıra mütəxəssislərin fikrinə görə, düşünmək olar ki, bu dil türk dilinə uyğundur, - bu dil (Midiya və ya yeni - anzanit) xalq dili olub, keçmiş Midiya imperiya ənənələrində daha artıq fəxri yer tutmuş olan qabaqkı Babil dilidir"; "Şpigelin xatırladığı kimi, tədqiqatçılar qədim Midiyanın iki bölgəsində məhz ölkənin qədim əhalisinin danışdığı, ariləri əsarət altına almış olan, şübhəsiz, turan mənşəli bir dildə yazılmış kitabələr olduğunu da qeyd edirlər" (144, s. 394-395).

Tədqiqatlar semitlərin və başqa xalqların yazılarının oxşəkilli şumer yazısı olduğu və bu "əlifbanın" güclü təsir dairəsi ilə bağlı az-çox öz sözünü deyir. XX əsrin 30-cu illərində türk alimi Ahmet Cavat bu qənaətə gəlmiş, dünya xalqları əlifbalarının məhz bir kökdən - qədim şumer-türk qaynağından çıxdığı fikrini söyləmişdir.

İz yenə də aparıb Şumer yazısına, Babil mədəniyyətinə çıxarır...

Dini ideyaların, yazı mədəniyyəti, əlifba və s.-nin İrana keçməsi və yayılması Şumer-Babil maqlarının və onların vərdişlərinin

“İndi artıq ən qədim türk yazısı deyildikdə azı 7000 il bundan öncə başlayan və 5000 ilə qədər (zamanımıza ən yaxın Assuri kitabələrinin tarixi m.ö. birinci əsrə təsadüf edir) bütün Ön Asiya zəminində yetişən, inkişaf edən və sönən mədəniyyətlərin yazısı olan oxşəkili (küneiform yazı) və bunun qaynağı sayılan daha qədim türk yazısı başa düşülür. Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkili yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur; bununla da qalmayaraq, kənani, qədim sami və ya finikiya adı ilə xatırlanan yazıların da qaynağı sayılmışdır. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind, uyqur və dünənki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət bugünkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır” (149, s. 9-10).

Biz bu fikri təqdir edirik.

Buraya məşhur şumeroloq S.N.Kramerin fikrini də əlavə edək: “Tarixdə ilk olaraq Şumerdə insana öz işlərini, fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı surətdə əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi (yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar)” (91, s. 26). “Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun (“Bibliya”da Erex) xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkili yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatiyyət yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir neçə tədris mətninin də olduğu müəyyən edildi (əzbərlənmək üçün sözlərin siyahısı). Bu onu sübut edir ki, Şumer mirzələri artıq miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olmuşlar” (102, s. 26).

“Avesta”nın özünəməxsus əlifbasına, əlyazmasına gəlincə, görünür, bu məxsusi əlifba-yazı çox güclü ənənə əsasında tərtib olunub; o vaxtlar Şumer mixi yazıları inkişaf edib yayılmışdı, təsir qüvvəsi güclü idi, çoxsaylı işarələri xeyli azalmış, təkmilləşmişdi. Belə

bir sivilizasiya, ədəbi mühitdə “Avesta”nın “məharətli yaradıcıları” – muğlar onun özünəməxsus əlifbasını yaratmış və bu əlifba ilə də yazmışdılar. Əbu Reyhan Biruni də yəqin ki, buna işarə edərək – başqalarının “bu kitabdan bilik almaq imkanı olmasın deyə hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir” (62, s. 206) – demişdi.

Beləliklə, “Avesta”ni zəngin dini-mifoloji qaynaqlar, güclü ədəbi-elmi ənənə yaradıb. “Avesta” bu ənənələrin məhsuludur. “Bilqamıs” ədəbi-fəlsəfi kitabını yaradan qədim əsil-nəcəbətli bir xalq – şumerlər “Avesta” kimi dini-ədəbi-fəlsəfi bir kitabəni də bəşəriyyətə verməli idilər...

4. “AVESTA”NIN YARADICISI ZƏRDÜŞT SPİTAMA VƏ ONUN DAVAMÇILARI

Qərb və Şərq, qədim yunan, qədim və orta əsr mənbələri, tədqiqatlar, alim və yazıçılar, ensiklopediyalar və s. “Avesta” və onun yaradıcısı Zərdüşt barədə çox yazıb, çox söz deyiblər. Min beş yüz, iki min ildən artıq bir dövrdür ki, “Avesta” tədqiq olunur, öyrənilir, haqqında fikir söylənilir.

Lakin bu gün də buna ehtiyac duyulur. Zərdüşt tarixi şəxsiyyətdir. Böyük, əvəzsiz şəxsiyyətlər haqqında dastan və rəvayətlər yaranır. Xalq belə oğullarını müqəddəslər səviyyəsinə yüksəldib ruhani ata, peyğəmbər elan edir, onu Tanrı sayır. Zərdüşt də belə şəxsiyyətlərdən olub. Onun zəkası, ağılı, müdrikliyi, dini təlimi və elmi ilə nəsilərə bəhrələnilib, tərbiyə alıb, xalqlar dini-mənəvi kamilliyə çatıb. Buna görə, xalqlar onu yaddaşlara həkk edib, sinələrə köçürüb, yaşadıb, kitablara salıb, dildən-dilə çevirib, indiki nəsilərə çatdırıb və gələcək nəsilərə də ötürəcək.

1) “Onun ecazkar doğuluşu”

Zərdüştün dünyaya gəlməsi və həyat yolu barədə maraqlı dastan və rəvayətlər var ki, bunlar yazıya da keçib, kitablara düşüb.

Əvvəlcə fars qaynaqlarının özünə nəzər salaq. “Zərdüştlüyün mifologiyası” (“Avesta”dan və rəvayətlərdən rusçaya tərcümələr) kitabında ayrıca bir bölmə verilib. “Onun ecazkar doğuluşu”.

Orada deyilir: “O gecə ki, Zərdüşt doğulacaqdı, Əhrimən bütün devlər üzərində hökmranlıq edən ən qəddar devləri bir yerə çağırıb yenicə dünyaya gələcək uşağı öldürmək əmrilə Foruşaspm evinə göndərdi. Lakin Ahuranın xeyirxah əməlləri doğan qadını müdafiə ilə - xüsusi Xvarna və ailə odu ilə əhatə etdi və devlər nəinki Dukdauba ziyan vura bilmədilər, onlar heç evə də yaxın düşə bilmədilər. Odun və Xvarnanın şöləsi onlar üçün dözülməzdi...” (93, s. 255)

Zərdüşt doğulur. Lakin bu, qeyri-adi doğuluş, möcüzə idi.

“Zərdüşt dünyaya gələn kimi Voxu Mana onun ağına daxil oldu. Və bundan yeni doğulmuş körpə başqa yeni-doğulmuşlardan fərqli olaraq nə ağladı, nə də çığırdı, amma ucadan xoşbəxtcəsinə güldü.

Doğan qadının yanında oturmuş yeddi cadugər yerlərindən heyrətlə sıçradılar. Poruşasp isə dedi:

– Bu, Göy əlamətidir! O güləndə mən mənim oğlumdan ilahi işıq çıxdığımı gördüm.

Və bu anda ikinci möcüzə baş verdi, körpə danışdı:

Ən yaxşı Tanrı kimi

Ən yaxşı başçı kimi...

Bu sözləri – “Ahuna Vayranın” müqəddəs kəlamlarını heç kəs başa düşmədi. Cadugərlər və Poruşasp qoyun yunundan olan örtüyə bürünmüş körpəyə heyrətlə baxırdılar. Bütün dünyada bir Ahura Mazda və Ameşa Spenta, devlərdənsə - ancaq Şər Ruhu bilirdilər ki, yeni doğulmuş Zərdüşt Ahura Mazdadan inamı - ən ədalətli Zərdüşt təlimini qəbul etdi və bu dəqiqədən axırıncı Era – Bölünmə erası başladı” (93, s. 256).

Zərdüştün dünyaya gülə-gülə gəlməsi və dil açıb danışması həqiqətən möcüzə idi, buna görə də misflərə, rəvayətlərə çevrilmiş, dillərə düşmüşdü. Burada Ahura Mazda inamla və qətiyyətlə onun həyat yolunu müəyyən edən, peyğəmbərliyinə şəhadət verən söz deyir:

“ – Sən mənim birinci kahinim və peyğəmbərim olmalısən! Günahkar dünyaya sən həqiqi inam və din gətirəcəksən. Mən Ahura Mazda isə sənə himayədarın və rəhbərin olacağam” (93, s. 256).

Burada o biri tərəfin – şər qüvvənin sözünü də eşidək; görək o nə fikirdədir:

“Və kənarda olan Əhrimən səsləndi və fəryad etdi:

Kinli kafir,

Məhvedici Əhrimən

Bax belə söyüşürdü:

Bütün allahlar.

Mənimlə bacara bilməzlər,

Təkcə bir Zərdüşt

Mənimlə bacara bilər.

O məni qüdrətli

“Ahuna Vayra” duası

İlə vurur.

Elə bil ki,

*Ev boyda daşla
Zərbə vuraraq
"Aşa Vahiştə"
Dnasiylə yandırır,
Sanki əridilmiş
Metal kimi.
Məni torpaqdan qovur
Tək bir Spıtama Zərdüştədən
Mən qorxuram"*

(56, s. 256).

Səhərişi günü Zərdüştün atası Poruşasp arvadının doğuşunu qəbul edən yeddi cadugərin yanına gəlir və onlardan soruşur:

– Hansı səbəbə görə insanlar doğulanda əvvəlcə ağlayırlar, çox sonralarsa gülməyə başlayırlar?

Cadugərlər Zərdüştün atasına cavab verdilər:

– Yeni doğulanlar ona görə ağlayırlar ki, özlərinin günahkar olduqlarını və öləcəklərini hiss edirlər. Yalnız o adam gülür və sevinir ki, özünün təmiz olduğunu dərk edir" (93, s. 257).

2) "Zərdüşt uşaq çağlarında"

Zərdüştü körpə ikən məhv edə bilməyən şər qüvvə - Durasrob ümitsizliyə qapılıaraq Poruşaspın kəndini tərk edir və yeddi il ora qayıtmır. Bu yeddi ildə onun rahatlığı olmadı...

Həyat davam edir. Zərdüşt böyüyür; sağ-salamatdır. Ahura Mazda xeyirxah əməllərlə Zərdüştü yetirirdi. "Ahuranın xeyirxah əməlləri üçün xoşbəxt olacağı qədər də Əhrimənin bəd əməlləri üçün kədərli olacaq gün – həqiqəti dünyaya xəbər verəcəyi əlamətdar gün yaxınlaşmaqdadır" (93, s. 261).

Şər Durasrob daha dözə bilmir. Bratrok-reşi özü ilə götürüb. Poruşaspın kəndinə qayıdır. Bu dəfə Zərdüşt üç sınaqdan keçirilir.

Birinci sınaq. "Qarapanlar baxmaq istəyirdi görsünlər ki, yeddi yaşlı Zərdüşt necə yaşayır, nə edir. Onlar onu o dəqiqə gördülər və tanıdılar. Mömin oğlan başqa uşaqlarla birlikdə daxma tikirdi. Və

qarapanlar Zərdüştü sınamaq istədilər. Caduların köməyi ilə uşaqların aqlını qarışdırdılar – elə qarışdırdılar ki, uşaqların özləri öz ağılsız söhbətlərindən qorxdular. Mürtədlərin cadusunun qarşısında yalnız Zərdüşt dayana bildi! O, aqlının səlisliyini qoruyub saxladı və uşaqları hazırlaşdıqları pis əməllərdən qorudu" (93, s. 261).

İkinci sınaq. Bu dəfə də uğursuzluğa düşər olan Durasrob və Bratrok-reş Poruşaspın evinə gedirdilər. Poruşasp qonaqları sevinclə qarşılayır; yemək hazırlamağı tapşırır: "Qarapanlar yeməyi elə acgözlüklə aşırırdılar ki, elə bil bu, at südüdür. Yemək qurtaran kimi Poruşasp Durasrobdan xahiş etdi ki, onun sitayiş etdiyi allahlara minnətdarlıq xidmətini yerinə yetirsin. Bu vaxt artıq evə qayıtmış Zərdüşt ayağa qalxdı və atasını Durasrobun allahlara pərəstiş etməməyə çağırdı. Poruşasp oğlu ilə mübahisəyə başladı. Onda Zərdüşt dedi ki, kim və harda Poruşaspın ardınca (allaha) xidmət göstərəcəksə, həmin xidmət ədalətli olacaq, çünki ona sitayiş göstəriləcəkdir ki, ona həqiqətən də sitayiş etmək lazımdır" (93, s. 261).

Zərdüştün bu sözündən hamı özünü itirdi. Qarapanların qəlbində qəzəb hissi aşır-daşırdı...

Üçüncü sınaq. "Qarapan Durasrob Poruşaspın oğluna sonra belə dedi:

– Sənin sonun dəhşətli olacaq! Qarapanların içərisində ən mahiri olan mən taleyin hökmünü yerinə yetirərək öz sehrimlə sənə ölüm gətirəcəyəm... Təəssüflər olsun ki, bizim yollarımız bu gündən ayrılacaq və əfsus ki, səni öldürmək sevinci mənə deyil, Bratrok-reşə nəşib olacaq. O səni öz evində, öz kinli gözlərilə öldürəcəkdir" (93, s. 262).

Zərdüşt bu hədələrə heç bir əhəmiyyət vermir, sadəcə etiraz edir və deyir ki, "Mən qatilin sevinci keçirdiyini görmürəm. Lakin mən başqa şey görürəm: Mən səni həmin evdə görürəm və o ev sənikidir"

Onu eşidəndə qarapan Durasrob heyrdəndən və qorxudan duruxdu və yerində on madyanı bir adamın sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər dayanıb qaldı, danışmaq qabiliyyəti, nəhayət ona qayı-

danda o, titrək səslə öz hədəsini təkrar etdi və sözbəsöz həmin cavabı da eşitdi. Qarapanı dəhşət götürdü. Zərdüştün ona dediyinin mənasını başa düşmək üçün o, bütün gücünü topladı və bir müqəvva kimi bir adamın 20 madyanı sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər hərəkətsiz dayandı.

Və Durasrob üçüncü dəfə də hədəsini təkrar elədi və cavab da həminki oldu və sarsılmış qarapan bir nəfərin 30 madyanı sağmaq üçün sərf etdiyi vaxt qədər hərəkətsiz qaldı” (93, s. 264)...

Durasrob sarsılır, özünü itirir, onu vahimə, qorxu bürüyür. “Özünə gələndən sonra o özünə məxsus olmayan səslə tələb etdi ki, atı gətirib cəng arabasını qoşsunlar.

Atı gətirdilər. Durasrob arabaya mindi, cilovu əlinə aldı: - və bu anda böyük bir möcüzə baş verdi; O heç bir neçə addım getməmişdi ki, onu qorxu basdı. Cadugər atı dayandırdı. Birdən onun toxumu axıb töküldü və onun dərisini parçaladı, beli ombasından ayrıldı və o həmin andaca gəbərdi...” (93, s. 262).

Baş verən bu hadisələr və onların təsviri möcüzə şəklindədir; xeyirin, həqiqətin, ədalətin qələbəsi nəminədir; Zərdüşt inamına, onun gətirdiyi dinə sitayiş etmək məqsədini güdür, haqsızlığın ayaq tutub yeriə bilməyəcəyinə əminlikdir...

Mövcud tədqiqatlarda Zərdüştün doğuluşu barədə təxminən eyni fikirlər söylənilir və buna yeniləri də əlavə olunur.

Türk alimi M.N.Səbətçioğlu yazır ki, “Tarixi bir şəxsiyyət olmaq etibarilə Zərdüştün doğuluşu, yaşayışı və ölümü dastan ünsürlərilə süslənərək bir əfsanə halını daşımaqdadır” (88, s. 57). Onun nəşr etdirdiyi rəvayətdə deyilir: “Zərdüşt gülə-gülə dünyaya gəlir. Bu doğuluşdan dünya sevinir. Amma İrənin baş kahini Durasan bundan qorxuya düşür. O, Zərdüştün yeni din gətirəcəyini öyrənib, onu körpə ikən öldürmək istəyir. Kahinin üç sehrbazı uşağı üç dəfə oğurlayır. Sehrbazlar uşağı əvvəlcə oda atırlar, sonra naxırm qabağına qoyurlar, nəhayət canavarlara yem etmək və ya acımdan öldürmək üçün onu mağaraya atırlar. Oğlunu axtaran ana uşağın odlar içində oynadığını görür; ikinci dəfə bir inəyin uşağı paçası

arasına alıb qoruduğunu görür; üçüncü dəfə qurdlar uşağın üstünə gələndə yeriə bilmir. Uşaq acıb ağlayanda keçi şəklində gələn iki mələk onu əmizdirir.

Zərdüştün ata-anası uşağın qeyri-adiliyini başa düşüb onu ən yaxşı bir müəllimə verirlər. Zərdüşt hər şeyi öyrənəndən sonra Hovavca adlı gözəl bir qızla evləninir. Dünyada pisliyin və yaxşılığın nə olduğunu bilmək üçün Sabalan dağına çəkilir, orada illərlə fikirləşir və başa düşür ki, pislik və yaxşılıq əzəlidir; yaxşılıq və pislik dünyanı idarə edən iki qüvvədir. Buna inanan Zərdüşt öz inamını yaymağa başlayır...” (159, s. 57).

Səbətçioğlunun rəvayəti hansı qaynaqdan götürdüyünü deyə bilmərik. Rəvayətin tarixi, harada, kim tərəfindən yarandığı da məlum deyil. Amma açıq-aşkar sezilir ki, müəyyən maraqlı dairələr hər cəhətdən Zərdüştü, onun yaratdığı dini – “Avesta”-nı farslara bağlamağa cəhd göstərmişlər. Bu məqsədlə o, İrəni şahı Biştaspla, sarayın baş kahini Durasanla əlaqələndirilir və s. Bütün bunlar düzülüb-qoşulan fikirlərdir, sonralar, farsların “Avesta”-ya şərik çıxdıqları və sahib olduqları vaxtlarda rəvayətə edilən əlavələrdir.

Tarixi qaynaqlar, xüsusilə qədim yunan mənbələri, arxeoloji tapıntılar təsdiq edir ki, Zərdüşt və onun yaratdığı dinin, atəşpərəstliyin tarixi farslardan, onların bəşər tarixində mövcudluğundan çox-çox qədimdir. Sabalan dağı da burada rəmzi mənə daşıya, bu qədimliyin, min-min illərin yatağı, yaşadı və şahidi mənasında düşünülə bilər. Niyyət Zərdüştü, onun milli mənsubiyyətini, dünyəvi dinini tarixin dərinliklərindən qoparıb öz dövrlərinə gətirmək və “özünküləşdirmək”, hansı yolla olur-olsun, onu farslaşdırmaq olub. Bunun üçün hətta rəvayətdə Zərdüşt – bu böyük müdrik düha, humanist insan onun amal və ideyalarının tam əksinə olaraq, İrəni-Turan müharibələrinin təhrikçisi kimi də qələmə verilir; guya o, axırda bir turanlı tərəfindən də öldürülür (88, s. 59-60). Bu, qəsdlə düşünülüb ki, iz tamam itirilsin. Zərdüştün Şumer-Turan-türk soyu olduğuna heç bir güman yeri də qalmasın. Bu fikirlər İrəni tarix kitablarında və “Avesta” ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda da özünə yer

tapıb (11, s. 10).

“Yalan ayaq tutar, yeriməz” – demişlər. Zərdüştün həyatı ilə bağlı bu fikrin nə qədər qərəzli və ona böhtan olduğunu təsdiq üçün “Hürmüz andı”nın bir-cə bəndini xatırlamaq kifayət edərdi: “And içib öhdəmə götürürəm (söz verirəm) ki, Hürmüzün dininə sadıq olacağam; (bu din öyrədir ki) hərbi yürüşlər dayandırılınsın, yaraqlar yerə qoyulsun, öz tanış adamlarınla ailə qurulsun; Arta inamına – bütün mövcud olan və olası (inamların) ən böyüyü, ən yaxşısı, ən müqəddəsi olan – Hürmüz Zərdüşt inamına sadıq olacağam. Qəbul eləyirəm ki, hər cür nemət Hürmüzə məxsusdur” (104, s. 10).

Haqq-ədalət var, tarixin məntiqi var. Zərdüşt maqdır, Şumer-Turan soyudur; “Avesta” əslində “Göy Tanrı Dini” olub, Şumer-Turan-türk sivilizasiyasının güclü bir qoludur. Farslarda bu dinin məzmunu qalıb, adı isə dəyişilib. “Avesta”// “Əvəstə”// “Apasta” şəklinə düşüb, belə də məşhurlaşılıb, Qərbin bir sıra alimləri də bunu belə bu adda tanıyıb və təqdim ediblər...

Eyni qaynaqdan gələn digər bir rəvayətə nəzər salıb bəzi anlara diqqət edək. “Zərdüştnamə” adlı əsərdə deyilir ki, “Zərdüşt azərbaycanlıdır. Qədimlərdə dünyanı Əhrimən bərbad hala saldığı zaman Tanrı bu peyğəmbəri yaratmışdı. Firudin nəslindən olan Poruşaspin bir oğlu olmuş, münəccimin məsləhətilə adını Zərdüşt qoymuşdur. Əhrimənə qulluq edənlər onu oğurlayıb oda atmışlar. Lakin od onu yandırmamışdır. Aparıb mal-qaranın keçdiyi dar bir keçiddə qoymuşlar. Burada da bir qüvvətli öküz uşağı ayaqları arasına alıb qorumuşdur. Bundan sonra Əhrimən nümayəndələri onu dar bir keçiddə ilk ayağı altına atmışlar. Burada da onu bir madyan at qorumuşdur. Sonra, uşağı qurda atmışlar. Qurd uşağı yemək istədikdə ağzı bağlanmışdır. Beləliklə, Əhrimən Zərdüştü məhv etdirə bilməmişdir” (19, s. 23)...

3) Zərdüştün “Ölməz Müqəddəslərlə” ilk görüşü.

Zərdüştü Tanrı mühiti yetişdirirdi. O, Yaradanın seçimi idi. Artıq o, mömin sayılırdı.

“Vohu Mana Zərdüştə belə dedi:

– Ey mömin Zərdüşt, mənim dalımca Ölməz Müqəddəslərin yığıncağına gəl!

Və onlar yola düşdülər, Zərdüşt arxada, Vohu Manasa qabaqda yol göstərə-göstərə. Göy sakinindən geri qalmamaq üçün Zərdüşt Vohu Mananın etdiyi hər doqquz addımın müqabilində doxsan addım atmalı olurdu. Və nəhayət o, yeddi Ameşa Spentanın yığıncağını gördü.

Ölməz Müqəddəslərdən yayılan şüa o qədər parlaqdı ki, Zərdüşt onlara yaxınlaşan vaxt öz kölgəsini yerdə görmədi.

Onlar Vaxvi Datinin sahilində yerləşən Ayran Veçə çatdılar. Spitama Zərdüşt Ahura Mazdanı tərif etdi, gur səslə Ameşa Spentanı mədh etdi, ondan sonra qabağa keçib, onun üçün xüsusi hazırlanmış olan yerdə oturdu” (93, s. 265).

Məclisdə ona işarə edilir ki, soruşsun, bilmək istədiklərini öyrənsin. Bununla da Zərdüştə Ahura Mazda arasında sorğu-sual başlanır. Sorğu-sual geniş və əhatəlidir, qiymətli və Zərdüştün gələcək fəaliyyəti, işi, onun həyat yoluna işıq saçan proqramdır, Müqəddəslər məclisində aldığı dərslərdir. Bu sual-cavabı eynilə verməyi gərəkli sayırıq.

Sual:

“(Bu) maddi dünyada birinci ən müqəddəs nədir? İkinci nədir? (Və) üçüncü nədir?”

Cavab:

“Birinci ... xeyirxah fikirlər, - ikinci xeyirxah nitqlər. Və üçüncü – xeyirxah işlərdir”.

Sual:

“Nə faydalıdır, nə daha faydalıdır, nə ən faydalıdır?”

Cavab:

“Ameşa Spentanın adları – faydalıdır. Onları görmək daha faydalıdır. Onların vəsiyyətlərinə və nəsihətlərinə əməl etmək ən faydalıdır” (93, s. 266).

Buradan sual-cavab mənzumdur.

Sual:

“Ey Müqəddəs Ruh,
Maddi həyatı Yaradan
De mənə:
Müqəddəs Sözdə nə,
Nə qüdrətlidir
Nə ən qalibdir,
Həm də ən faydalıdır,
Hər şeydən daha təsirlidir?
Nə, nə müqəddəsdir,
Hər şeyə dərmandır
Hər şeydən artıq
İnsanlara devlərin
Düşmənçiliyini yox edir?
Bu maddi dünyada
Ürəkdən gələn fikir nədir?
Bu maddi dünyada
Ən təmizləyici Ruh nədir?”

Cavab:

“Ey Spitama Zərdüşt!
Müqəddəslərin adları içərisində -
Müqəddəs dua sözləri arasında
Mənim adım
Ən qüdrətlidir,
Ən müzəffərdir,
Həm ən faydalıdır,
Həm də hər şeydən təsirlidir.
O həm müzəffərdir,
Həm hər şeyə dərmandır,
İnsanlarla devlərin

*Düşmənçiliyini
Hər şeydən artıq yox edir.
Maddi dünyada o,
Ürəkdən gələn fikirdir
Ən təmizləyici Ruhdur”.*

Sual:

“Mənə o adı de ki,
Ey mömin Ahura Mazda.
O həm böyükdür
Həm gözəldir, həm yaxşıdır
Həm ən müqəddəsdir,
Həm hər şeyə dərmandır.
İnsanlarla devlərin düşmənçiliyini
Hər şeydən artıq yox edir,
Həm də hər şeydən təsirlidir.
Onu mən yox edərdim
Bütün əcinnə və cadugərləri.
Mənə qalib gələ bilməzdi:
Nə hir dev və nə hir insan
Heç bir cadugər, heç bir əcinnə!”

Cavab:

“Ey Zərdüşt Spitama!
Mənim ilk adım – Soruşulandır,
İkinci adım – Umulandır,
Üçüncü adımsa – Qüdrətlidir,
Dördüncü mən – Həqiqətəm.
Beşinci – Mazdadan gələn
Bütün Səadət.
Altıncı adım – Ağıl,

Yeddinci – mən Ağılıyam,
Səkkizinci – mən Təliməm.
Doqquzuncu – Alim
Onuncu – mən Müqəddəsliyəm,
On birinci – Müqəddəs mənəm
On iki – mən Ahurayam,
On üç – mən Ən Güclüyəm,
On dörd – Kinsiz, Küdurətsiz,
On beş – mən Qalib gələnəm.
On altı – Hər Şeyi Nəzərə Alan
On yeddi – Hər Şeyi Görən.
On səkkiz – Şəfaverən,
On doqquz – Yaradan,
İyirmi – mən Mazdayam”

(93, s. 266-268).

Bu cavablardan sonra, ardınca Ahura Mazda Zərdüştə məsləhətlər verir, onu dua etməyə çağırır. Mətn şeirlərdir, onu nəsrilə veririk:

1) “Ayinə müvafiq olaraq səhər də, axşam da mənə dua et, ey Zərdüşt! Onda sənə köməyinə mən, Ahura Mazda özüm gələm. Xeyirxah Spəoşa da köməyinə gələr. Sular da, bitkilər də mömin fravaşlar da sənə köməyinə gələr”.

2) “Nə vaxt ki, sən, ey Zərdüşt! Yox etmək istərsən insanlar və devlər arasındakı düşmənçiliyi, əcinnələri də, cadugərləri də, Kavi tiranları da, kinli qarapanları da, ikiayaqlı əcləfləri, yalançı müəllimləri, dördayaqlı canavarları...”

Onda sən bu adları gecələr də, gündüzlər də əzbərdən təkrar et!”.

3) “Kim bu maddi aləmdə, ey Zərdüşt! Bu adları axşamlar da, səhərlər də, qalxandamı, uzanandamı, kəmərimini bağlayandamı, kəmərimini açandamı, evdən çıxandamı, qəbilədən gedəndəmi, ya da ki, ölkəyə gələndəmi bu adları əzbərdən söylə! Onda nə bugün, nə də gecə nə tam qeyzlə atılmış bədməramlı niyyətlər gələ bilməz, nə çə-

kiçilər, nə oxlar, bıçaqlar və çaxçaqlar və daşlar səni vurub yıxa bilməz” (93, s. 268-270).

Bütün bunlar Yaradanın Ölməz Müqəddəslər məclisində Zərdüştə diqtə etdikləridir. Onu həyata hazırlayır, onu mətinləşdirir, onu xeyir qüvvə kimi yetirir.

Sonda Ahura Mazda Zərdüştə iki başlanğıc Ruh – xeyir və şər barədə ayrıca məlumat verir.

*“Hər iki Ruh rastlaşandan sonra onlar
 Həyatın və maddinin başlanğıcını qoydular.
 Onların qoyduqları başlanğıca görə,
 Əsrlərin sonuna qədər ən pis nə varsa, yalançıların,
 Ən yaxşı nə varsa, düzgünlərin payına düşəcək.
 Bu iki ruhdan yalançı – bəd əməllərin
 Müqəddəs Ruhsa – düzgünlüyü özünə seçdi,
 Xeyir işlər törədən yalançıya belə dedi:
 Nə bizim fikirlərimiz, nə vəsiyyətlərimiz, nə məqsədlərimiz,
 Nə qərarlarımız, nə kəlamlarımız, nə hərəkətlərimiz,
 Nə vicdanımız, nə ruhumuz bir araya sığışmayır”.*

Ölməz Müqəddəslər məclisində Zərdüşt həm də ağır sınaqlardan keçir, alovsağan odun arasından keçirilir. Ahura Mazdanın “Xeyirxah kəlamlar”, “Xeyirxah əməllər” ayəsini təkrar edə-edə odun-alovun içindən addımlayır, keçir; ona ziyan dəymir. Sonra Zərdüştün sinəsinə bir qab əridilmiş metal tökürlər; metal soyuyanda Zərdüşt onu əli ilə götürüb Ölməz Müqəddəslərə verir.

Ahura Mazda Zərdüştün və onun məsləkdaşlarının çox ciddi sınaqlardan çıxacaqlarını və qalib gələcəklərini söyləyir, onu həmişə qətiyyətli olmağa ruhlandırır... ona nikbin olmağı tövsiyə edir və deyir:

“Mazdayçı inam qalib gələndən sonra, əgər onda parçalanma baş versə və yaxud da ora küfr qarışsa, ey mömin Zərdüşt, sənə bütün ardıcılıqların da od və metal sınağından çıxacaqlar və bütün bədəni olanlar içərisində ən möhkəm olanlar Sənə daha artıq inana-

caqlar və inanacaqlar ki, düzlük və həqiqət sənin tərəfindədir” (93, s. 272).

4) Zərdüştün davamçıları – maql/muğlar.

Herodotda, Strabonda və b. alimlərin əsərlərində “Avesta”nm yaradıcıları və davamçıları olan maqlar/muğlar, onların fəallığı, qeyri-adi yaradıcılığı, ağılı, zəkası, mübarizliyi, dönməzliyi haqqında, dini və elmi-fəlsəfi təlimi haqqında zəngin və çoxcəhətli fikirlərə rast gəlirik. Qaynaqlar maqların və varislərinin hər sahədə ayıqlığı, məharəti və zirəkliyindən tez-tez söhbət açır, xüsusilə yunan mənbələrində maqlar barədə çox maraqlı məlumatlar var. Bu məlumatlar ziddiyyətli, bəzən qərəzli olsa da, həqiqətin izinə düşməyə kömək edir, “Avesta”nm keçib gəldiyi inkişaf yoluna işıq salır.

Layertli Diogenin tədqiqatına görə, yunan alim və yazıçıları (Ərəstu, Hermipp, Yevdoks, Feopomp və b.) fəlsəfə elminin, ümumiyyətlə maqlarla bağlı olduğunu, maqların odu, torpağı, suyu və havanı Tanrı saydığını yazırlar. Diogen, yeri gəldikcə, bu fikirlərə öz münasibətini də bildirir, maqlar barədə daha ətraflı məlumat verməyə çalışır. “Maqlar vaxtını tanrılara ibadət etmək və qurban verməklə keçirirlər. Belə hesab edirlər ki, onları ancaq tanrılar himayə edir. Onlar odu, torpağı və suyu Tanrı sayaraq, bunların mövcudluğu və yaranması barədə düşünürlər”; “Onlar ədalət haqqında əsərlər yaradırlar... Fal açma, gələcəyi xəbər vermə ilə məşğul olur və təsdiq edirlər ki, guya tanrılar onları öz gözü ilə görür” (86, s. 61-63).

Yunanları maqların həyat şəraiti, yaşayış tərzini, geyim-keçimi, yemək-içməyi də maraqlandırır: “Onlar qızıl və bəzək şeyləri gəzdirmir, onların geyimi ağ olur, yorğan-döşəyi torpaqdır, yeməyi göy-göyərtili, pəndir və quruca çörəkdir, əl ağacı adicə qarğıdır” (86, s. 65).

Diogen əlavə edir: “Ərəstu “Fəlsəfə haqqındakı I kitabında belə hesab edir ki, maqlar misirlilərdən daha qədimdir. Çünki onlar iki ilk başlanğıc qəbul edirlər – xeyir qüvvə və şər qüvvə. Birincisinin adı Zevs və Hürmüz, ikincisinin adı isə Əhriməndir. Bununla Hermipp (“Maqlar haqqında” I kitabında), Yevdoks (“Yer ətrafından keçmə” əsərində) və Feopomp da (“Filippin tarixi”nin VIII

kitabında) razılaşırlar. Feopomp əlavə edir ki, maqların təliminə görə, ölmüş insanlar yenidən dirilir, bu ancaq maqların sehrilə mümkün olur və ölməzliyə qovuşur, Rodoslu Yevdem də bu fikrin eynini söyləyir” (86, s. 65).

Yunan alim-filosoflarının maqlarla bu qədər maraqlanması əbəs deyil. Belə anlaşılır ki, Ərəstu öz əsərlərində xeyir tanrısı kimi Zevslə Hürmüzü, şər qüvvə kimi Aud ilə Əhriməni qoşalaşdırır, digər filosoflar da bunu təsdiq edir. Deməli, bu “ilk” başlanğıc, artıq yunanlar üçün də əsas fikir idi. Ərəstu və digər filosofların öz tanrılarını eyniləşdirməsi də buna görə idi.

Midiya dövlətində maqlar əsas qüvvə, əsas xalq olmuşlar. Dövlətin dini-ideoloji işlərini onlar idarə etmiş, hüquqi əsaslarını, fəlsəfi dünyagörüşünü işləyib hazırlamışlar. Əgər “Avesta”ni onlar yaradıb, fəlsəfə elminin əsasını onlar qoyub - deyiriksə, niyə deməyə ki, Midiya dövləti fəlsəfə elminin beşiyidir, ilk ocağıdır. Midiya da Azərbaycan dövlətidir.

Şər qüvvə və Qərbin çoxəsrlik dini-ruhani dayağı, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi fikrinin əsası - mənəvi dünyası olan “Avesta” məhz Şər qüvvə, Şər qüvvə maqların dühasının, onların ağılı və zəkasının məhsuludur. Maqların ulu ağsaqqalı, ruhani atası isə Zərdüştür.

Rəvayətlərdə Zərdüştə olan xalq məhəbbəti, inamı və ümidləri ifadə olunub. Onu “od yandırmadı”, “öküz (buğa) qorudu”, “madyan at xilas etdi”, “qurdun ağzı bağlandı” və s. düşündürür.

Qədim Şumer-türk inamı, mənəvi dünyası ilə səsleşən “Oda” inamı, “öküz (buğa)”, “Qurd totemi”, “atın vəfası” rəvayətdə ön plana çəkilib, Tanrı-taala Zərdüştü bu qüvvələrin əli ilə qoruyub, şər Əhrimən və tərəfdarlarına qarşı mübarizə üçün yaradıb, himayə edib, bu səbəbdən də onu məhv etmək mümkün olmayıb.

Qaynaqlarda Zərdüştün həyatı, məslək, amal uğrunda apardığı mübarizə və “peyğəmbərliyə çatması” barədə məlumatlar çoxdur. Bununla belə onun “Tanrı ilə görüşməsi”, “Tanrıdan qüvvət alması” və s. kimi mifik təfəkkürə uyğun söhbətlər də var: “Zərdüşt otuz yaşında “peyğəmbərliyə çatmış” və “Tanrının yanına aparılmışdır.

Oradan tam qüdrətlə qayıdıb Əhrimən qüvvələrinə qalib gəlmiş, sonra da Zərdüşt dinini elan etmişdir. Rəvayətə görə o, 77 yaşında din uğrunda apardığı mübarizələrin birində ölmüşdür” (19, s. 23-24).

Yunan mənbələri də eyni mənbədən çıxış edir. Diogen yazır: “Ərəstunun “Maqlar haqqında” əsərində və Dionun “Tarix” əsərinin V kitabında göstərdikləri kimi, onlar cadugərliklə məşğul deyildilər. Dion əlavə edir ki, maqların əvvəlcisi ulduzlara sitayiş edən Zərdüşt olmuşdur, onun bu fikrə Hermodor da razılaşıb” (86, s. 65).

Zərdüşt Azərbaycan torpağının, Odlar diyarının yetirməsidir. Xəlqi-milli mənsubiyyətə maqdır, əsil-nəsəbcə isə daha qədim köklərə bağlıdır. Polşa alimi K.Kossovich yazır: “Babil maqları, görünür, qədim İranda yunanların Romada heç vaxt görə bilmədikləri işi görmüşlər” (86, s. XXV); “məharətli və zirək maqlar və onların davamçıları, heç şübhəsiz, öz təsirini və güclərini bu ölkədə mühafizə etməyi bacarmışlar” (86, s. XXV). Qaynaqlar Zərdüştün Azərbaycan torpağının, Odlar yurdunun maq tayfasından olduğunu döən-döənə təsdiq edir, bu fikrə tam inam yaradır, həm də Zərdüştü əsil-nəsəbcə aparıb Şumer-Babil kökünə bağlayır.

Beləliklə, Zərdüşt xəlqi-milli mənsubiyyətə maqdır, maqların əvvəlcisidir. Bəs maqlar hansı tayfa, hansı xalq idi? Onlardan indiyə nə qalıb?

Herodotun yazdığına görə, maqlar Midiya dövlətinin banisi Deyokun hakimiyyətdə birləşdirdiyi 6 tayfadan biridir (I, s. 101). Herodot Midiyada Astiaqın hakimiyyəti dövründə (m.ö. 585-553) maqların fəaliyyəti – zəkallığı, biliciliyi, taleləri qabaqcadan oxuya bilməsi, fəallığı, mübarizliyi və s.-dən danışır, məşhur “Astiaq əfsanəsi” ilə bağlı olaraq yazır: “Astiaqın qızı doğulur, adını Mandana qoyurlar. Astiaq yuxuda görür ki, qızı o qədər sidik ifraz edib ki, onun paytaxtını və bütün Asiyanı basıb örtübür. Hökmdar yuxuyozan maqları çağırtdırır. Maqlar yuxunu yozub mənasını ona izah edəndə hökmdar qorxuya düşür. Mandananın ərə getmək vaxtı çatdıqda Astiaq onu müxtəlif məşədən olan heç bir midiyalıya vermək

istəmir. Yuxuyozanların sözündən vahimələnən hökmdar qızını Kambis adlı bir farsa verir” (4, s. 77). Bundan bir il sonra Astiaq yenə qorxunc bir yuxu görür. Bu dəfə görür ki, qızının bətnindən üzüm tənəyi çıxıb böyüdü və uzanıb bütün Asiyanı bürüdü. Hökmdar yenə maqlara müraciət edir. Yuxuyozan maqlar yuxunu belə yozurlar. “Qızım doğduğu oğul onun yerində hökmdar olacaq” (4, s. 77).

Herodot daha sonra yazır: “Maqlar gəldi və Astiaq yenidən yuxunun mənasını onlardan soruşdu. Onlar da birinci dəfə dediklərini təkrar etdilər. Astiaq dedi: “Hər halda, sizdən xahiş edirəm, düşünün və mənə məsləhət verin ki, mənim və sizin evinizin təhlükəsizliyi üçün nə etmək görək?”. Buna maqlar belə cavab verdi: “Hökmdar! Axı bizim üçün də tamamilə vacibdir ki, Siz, bizim həmtayfamız hökmlərlikdə qalırız və biz də sizin idarənizə və sizin fikrinizə böyük ehtiramla şərik oluruq” (I, 120).

Deyilənlərdən bu nəticələrə gəlmək olar:

1) Maqlar Midiya dövlətinin mühüm xalqı olub. Bu xalq qeyri-adi zəka sahibi, müdrik xalq idi, gələcəyi qabaqcadan görür, taleləri oxuya bilirdi. Bir sözlə hakimiyyət onların əqli-zəkası və məsləhətilə idarə olunurdu.

2) Midiya hökmdarları Deyok, Fraort, Kioksar, Astiaq maqlarla “həmtayfa” idi.

3) Midiyalılar fars deyildi, altı tayfanı birləşdirən müstəqil Azərbaycan dövləti idi. Varislik başqasma çatmasın deyə, hökmdar qızını yad tayfa nümayəndəsinə - fars Kambisə ərə vermişdi.

Belə bir şəraitdə, Midiya dövlət sarayında, farslara qarşı bu cür münasibət olduğu halda, Avesta”nın fars dilində yazıldığını ağıla belə gətirmək olmazdı. Midiya dövlətinin dini ideologiyası nə üçün və hansı məntiqə görə onlara yad olan bir tayfanın dilində, fars dilində yazılmalı imiş?!

“Sən saydığımı say, gör fələk nə sayır?” – demişlər. Maqlar yuxunu necə yozmuşdularsa, elə də oldu, hakimiyyət fars tayfasından olan həmin Kambisin oğlu Kirin əlinə keçdi.

Herodot maqların dini mərasimlərdə, qurban bayramlarında iş-

tirakından, mahnılar oxumasından və s.-dən danışır. Əlavə edir ki, dini bayramlarda, hökmdarlara xeyir-dua mərasimləri keçiriləndə “maqlar məclisə andiçmə nəğmələri adlanan teoqoniyalar ilə daxil olurdular” (I, s. 132).

Herodotun kitabına “Qeydlər”də həmin fikrə bu sözlər əlavə olunur: “Qurbankəsmədə” Herodotun tamam əsassız olaraq ellin teoqoniyası (Tanrının mənşəyinə dair poema) ilə müqayisə etdiyi qatlar “Avesta”dan oxunurdu”.

“Avesta”nın farslara, yunanlara və digər Kaspitrafı xalqlara da güclü təsiri olub. Tədqiqatlarda kitabə farsların adına yazıldığı kimi, onun dini-fəlsəfi görüşləri də bəzən yunanların adına çıxılmış, onlara məxsus dini-fəlsəfi görüşlər, adət-ənənələr və s. kimi qələmə verilmişdi.

“Avesta” fars imperiyasının hakim ideologiyası olmuş, get-gedə farslar onu tamam mənimsəmiş, ona “sahib” çıxmışlar. Tədqiqatçılar, yazıçı və tarixçilər də “Avesta”-nı fars ədəbi, dini-fəlsəfi, hüquqi yaradıcılığı kimi tədqiq və təqdim etməyə başlamışlar. Bu münasibət elə indi də davam etməkdədir. “Tarix təkrar olunur” – deyirlər. Midiya dövləti dövründən farslarla digər xalqlar, xüsusilə maqların xələfləri olan türklər arasında hakimiyyət və müstəqillik uğrunda gedən mübarizələr elə bu gün də İranda davam etməkdədir.

Beləliklə, Midiya dövləti və onun tərkibində birləşən maq tayfası qədim Azərbaycan torpağının əzəli xalqı olub, öz ağılı, zəkası və fərasətilə tarixdə silinməz izlər buraxıb. Bu xalq Zərdüştün başçılığı ilə ədəbi, dini-fəlsəfi cərəyan yaradıb, elə irs qoyub gedib ki, tarix durduqca qalacaq, elm, fəlsəfə tarixinin əbədi mövzusu, tədqiqat obyektinə olacaqdır. Qaranlıq məsələlər get-gedə öz həllini tapacaq, naməlum sirlər açılacaqdır.

İndi Quzey Azərbaycanda geniş Muğan düzü toponimi var. Təkcə bu ərazidə Muğan, Muğanlı, Muğan-Gəncəli, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm və b. adda 17 kənd, qəsəbə var. Məgər bunları təsadüfi saymaq olarmı? Bu toponimlər bizim əcdadlarımızın qədim Maq//Muğ//Muq tayfasının müasir nişanələri, izləridir ki, bu

günə gəlib çıxıb, silinməyib. Bu, müəyyən edə bilmədiyimiz maq+am, məqam+am, muq+am, muğam adlı Azərbaycan klassik musiqisi var. Bunlar, bu torpağın həmin əzəli övladlarının izi, onların dini-mərasimi və bayram “nəğmə”lərinin bu günə gəlib çatmış ruhunun ədəbiyyatı deyilsə, bəs nədir?! Bunu necə inkar etmək olar?!

5) Dünya elmi fikri “Avesta” və onun yaradıcısı Zərdüşt haqqında.

Qərbin və Şərfin böyük alimləri – avestaşünaslar, filosoflar, tarixçilər və b. “Avesta” kitabına, onun yaradıcısı Zərdüştə yüksək qiymət vermiş, apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq öz ürək sözlərini demişlər. Dünya elmi Zərdüşt, zərdüştlük, Zərdüştün şəxsiyyəti, fəaliyyəti, xidməti, yaratdığı, əsasını qoyduğu dini inamın bəşəriyyəti, ölməzliyi, əhatə dairəsi, təsiri və s. barədə çox yüksək fikirdədir.

Bu fikirləri xülasə edək.

İngilis alimi Meri Boys:

“Zərdüştlük dinlərin ən qədimidir və bəşəriyyətə birbaşa, yaxud dolayısı ilə hər hansı bir başqa dindən daha çox təsir göstərmişdir”; “Zərdüştlük, yalnız başqa dinlərə güclü təsir göstərən bir kitab kimi deyil, həm də sədaqətli tərəfdarlarının min illər boyu amansızcasına təqib olunmasına baxmayaraq, öz nəcibliyini saxlayan bir din kimi qiymətləndirilir. Onun öyrənilməsi bəşəriyyətin min illər ərzində ruhani tərəqqisini başa düşməyin ən yaxşı yoludur” (115, s. 6-8).

Alman alimi Köldner:

“Zərdüşt Qatlarda özünəməxsus dərindən fikirlə danışır. Onun sözləri saxtakarlıqdan uzaq və səmimidir. O öz sözlərini inam və qətiyyətlə deyir, onda artıq söz yoxdur. Onun bəhs etdiyi məsələ dünyada yaxşı ilə pisin mübarizəsi, yaxşı işin bu dünya və axirətdə mükafatlanacağına aiddir. Onun Qatları mənəviyyat və əxlaqiyyət mücəssəməsidir” (11, s. 20).

Alman alimi Hörtel:

“Qatlarda zəkali, qeyrətli, böyük bir şəxsiyyət coşğun maraq, mehribanlıq və qayğı ilə bizimlə danışır. Əkinçiliyi və maldarlığı xoş və fərəhli güzəran üçün əsas sayır” (11, s. 20).

Alman alimi Keyker:

“Zərdüşt dini yabançı fikirlərdən uzaqdır və indiyədək öz təmizliyini saxlamışdır. Zərdüştün əxlaqi baxımdan tutduğu yeri bəşər tarixindəki ciddi və yüksək mövqeyini, onun nə dərəcədə yüksək fəlsəfi fikirlərə malik olduğunu Qatlardan yaxşı başa düşmək mümkündür. O ən əhəmiyyətli və böyük məsələlər haqqında cəsarət və sabitliklə fikir söyləmişdir. Zərdüşt öz zamanının zehniyyət çərçivəsindən çıxaraq çox-çox irəliyə getmiş bir şəxs idi. Ən qədim dövrdə belə, bir Yaradana sitayiş etməyi xalqına öyrətdi. Onun gətirdiyi din formal dini mərasimlə və qurban kəsməklə bağlı deyildi. Onun göstərişləri pak və doğru düşüncə ilə yaşamaq üsullarına əsaslanır” (11, s. 20-21).

Alman filosofu Hegel:

“Asiyada ilahi işıq parladı və bundan sonra dünyanın tarixi başlandı”; “İlk dəfə Zərdüşt tərəfindən tərənnüm olunan işıq-idrak və ruh aləminə məxsusdur” (78, s. 64).

Alman alimi Höte:

“Zərdüşt ilkin olaraq qiymətli təbiət dinini gündəlik ayinə çevirmişdir” (80, s. 416).

Amerika alimi Riçard Fray:

“Hamı əksəriyyətlə təsdiq edir ki, Zərdüşt yüksək əxlaqi ideyalara və inandırıcı fikirlərə malik olan ilk həqiqi peyğəmbərdir” (11, s. 1).

Hind yazıçısı və filosofu Rabindranat Taqor:

“Zərdüşt ilk şəxsiyyətdir ki, dəyişilməz əxlaqi prinsiplər əsasında din yaratmış və düzgün yol göstərmişdir. O, eyni halda insanları yeganə Yaradana sitayiş etməyə çağıraraq insanların xeyir vasitəsilə təkamülünə zəmin yaratmışdır” (11, s. 21).

Şərqsünas Horn:

“Bu Qatların şərəfli hissiyata və cəsarətli inama malik olan, yüksək əxlaq dərəcəsinə çatmış müəllifini alqışlayırıq!” (11, s. 21).

Dünya elminin “Avesta”ya, onun yaradıcısı Zərdüştə verdiyi qiymət alidir, yüksək elmi və viedani mövqedəndir.

Lakin Zərdüştə, “Avesta” ilə bağlı bəzi məsələlər, xüsusilə

Zərdüştün zamanı, “Avesta”nın yaranma tarixi, mənşəyi, əslində hansı dövrün məhsulu və hansı xalqa mənsub olduğu barədə dolaşılıqlar təkzibə möhtaədir.

5. “AVESTA”NIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Hər bir fikir, ideya doğuluşunda pak və təmiz olur, ideal məqsədlər güdür. “Avesta”nın müəllifi Zərdüşt də öz pak və təmiz dini-ruhani ideyaları ilə şöhrət tapmışdır. O, insanları paklığa, təmizliyə, düzlüyə, həqiqətə çağıraraq, ömrünün sonunadək bu uğurda mübarizə aparmış və həlak olmuşdur. Lakin onun ideyaları yaşamışdır. Bununla belə, Zərdüştün ölümündən sonra “Avesta”nın başı bəlalar da çəkmişdir. Dövr, zaman onu istədiyi səmtə yönəlmiş, əksiltmiş, öz istəyinə, ideyalarına tabe etmişdir. Amma onun paklığı, bəşəriliyi qalmışdır.

Təsəvvür edək ki, Şumer sivilizasiyasının ilkin böyük məhsulu, zirvəsi – klassikası sayılan “Avesta” kitabını – “Göy Tanrı dini”ni və ya zərdüştlüyün müqəddəs dini kitablar toplusunu dünyanın görkəmli alimləri belə İrana, farslara məxsus kitabə kimi təqdim və “təhlil” ediblər. Ona görə ki, əsl, ilk “Avesta” mətnləri məhv edilib, itib-batıb, olan-qalan mətnlər qədim fars-pəhləvi dilində gəlib bizə çatıb. Buradan da çıxış edib fikir söyləyiblər (və söyləyirlər). Buna görə də səhv ediblər, yanılıblar. Bunu “üzürlü səhv” saymaq olar. Onları qınamaq da olmur. Bu alimlərin “Şumerin kəşfindən” məlumatları olmayıb. Bu səbəbdən də “Avesta”nın dərin köklərinə, Şumer-Babil mislərinə, elmi, dini-fəlsəfi qaynaqlarına nüfuz edə bilməmişlər. Zərdüştlüyün ilk qaynaqları, inkişaf tarixi, bütövlükdə dini ruhu “Avesta”nın ancaq Şumer-türk zəkasının məhsulu olduğunu təsdiq edir. Qədim yunan filosofları və tarixçilərinin (Hermodor, Hermipp, Ksanf, Ərəstu və b.) fikir və mülahizələri, bu günə qədər mövcud və tapılmaqda olan arxeoloji qazıntı materialları və s. də bu həqiqətin təsdiqinə yönəlidir. Bu abidənin yaranması və inkişafı müəyyən mərhələlər keçmişdir. Onu bu mərhələlər üzrə tədqiq

adamları türk mütəxəssislərinin açıqlamalarını son dərəcə diqqətəlayiq hesab etmişlər (92, s. 15).

“Qlözəl muzeyi”ndə saxlanılan kitabələrdən biri “Keyik rəsmi üzərində yazı”dır.

Yazının oxunuşu belə təqdim olunur.

“Ateşə inanırken tek Tanrıyı buldular (92, s. 15).

Kitabə açıq-aşkar, mübahisəsiz təsdiq edir ki, hələ çox qədim zamanlardan türklər atəşə, oda sitayiş etmiş, onların dini, inamı atəşpərəstlik-zərdüştlük olmuşdu. Bu dini inam, sitayiş ondan da qədim tarixə malik olmuş, hələ m.ö. 2500-cü ildə öz əksini, ifadəsini epitafiyada, həm iskit-türk “vəhşi heyvan üslubu”nda - Keyik rəsmi üzərində yazı”da, həm də qədim türk “əlifba yazısı” ilə tapmış, bu fikir də lövhə üzərinə həkk edilmişdir, yəni yaddaşlardan, sinələrdən qopub yazıya hopmuş, rəsmiləşmişdir.

Çox qədim dövrlərdən türk sivilizasiyasının hüduqları Fransayadək uzanıb getməli, özünə yer etməli, nüfuz qazanmalı idi ki, “Qlözəl” kitabələri də yaranmış olsun, tarixin dərin qatlarından həqiqətin bu səsi eşidilə bilsin.

“Qlözəl” tapıntısı, mübahisəsiz olaraq bir sıra çox mühüm tarixi həqiqəti təsdiq etdi.

1) hələ 4500 il bundan öncə türk dili mövcud idi;

2) hələ 4500 il bundan öncə türklər Tanrıya tapınmışdılar, atəşpərəst idilər, bu isə zərdüştlüyün əsaslarıdır;

3) hələ 4500 il bundan öncə türklərin öz milli əlifbaları vardı, bu isə məlum Orxon-Yenisey əlifbasının əsasıdır;

4) hələ 4500 il bundan öncə türklərin gil lövhələrə, daşlara, gümüş və b. qablara yazı yazma – həkkətmə mədəniyyəti vardı, bu isə qədim Şumerdən gəlir, gil lövhələrə mixi yazı yazma – həkkətmə mədəniyyətinin ənənəvi davamı idi.

5) hələ 4500 il bundan öncə tanrıçılığın, atəşpərəstliyin təsir dairəsi çox geniş və əhatəli olmuş, Fransa ərazilərində də gedib çıxmış, yayılmışdı.

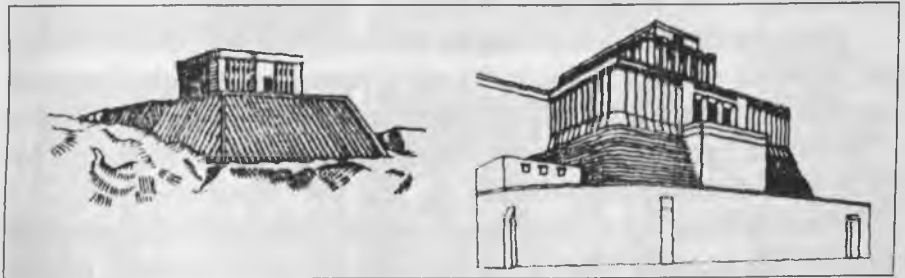
6) hələ 4500 il bundan öncə türkün məşhur “İskit vəhşi heyvan üslubu” vardı və onun təsir dairəsi gedib Fransa ərazisinə də çatmışdı.

7) hələ 4500 il bundan öncə türk xəlqi-milli keyfiyyətlərlə zəngin olan kitabələr Fransada – Qlözəl vilayətində mövcud idisə bu mədəniyyət haradandır və kimə məxsusdur, bu iz kimin izidir? Dil türkün, yazı-əlifba türkün, oyma-həkkətmə mədəniyyəti türkün, keyik şəkli – “İskit vəhşi heyvan üslubu” türkün, inam türkün, Tanrı türkün!! Bu kompleks mədəniyyət ənənəvi bir-birinə bağlıdır və ənənəvi olaraq inkişaf edib gəlib. Əslində bu mədəniyyət Fransa xalqının – onun əcdadlarınınmı, yoxsa türkün mədəni təsirimi? Və ya bəlkə də elə o vaxtlar bu torpaqlarda türklər yaşayıb, onlar özləri orada bu mədəniyyəti yaradıb, iz qoyublar?

Bu sualların cavabı hələlik açıq qalır. Bunlara cavab verilməlidir...

Mətləb üstə gələk. Aqlın məntiqi var: “Avesta”nı özünə çıxan, öz kitabəsi kimi dünyada təqdim edən farsların o vaxtlar bəşər tarixində izi-tozu da yox idi. Bu möhtəşəm kitabəni farslar necə və harada yarada bilərdi?! Deməli, çox sonralar mənimsənilib... Dünya korlar dünyası deyil. Gec-tez haqq yerini tapır.

“Avesta”nın – zərdüştlüyün yayılma və təsir dairəsinin çox güclü, əhatəli olduğunu İkiçayarası və ətraf mədəniyyəti, Göy Tanrıya ibadət, sitayiş məbədləri bir daha təsdiq edir. Burada biz bu məsələlərin görkəmli tədqiqatçısı və mahir bilicisi olan Polşa alimi Zenon Kosidovskinin sözlərinə diqqət edək. O yazır ki, o vaxtlar Dəclə və Fərat çayları hövzəsinin şəhər və sahillərində, “ayrıca tərəcikdə, adətən, yerli səcdəgahlara aid bir o qədər də böyük olmayan məbədlər vardı. Ora

üç addım daş pilləkən qoyulmuşdu. İbadət vaxtı pilləkənlə məbədə xor və musiqi sədaları altında ağ geyimdə kahinlər daxil olurdu” (99, s.35).

M.ö. IV-III minilliklərə aid ibadətgahlar (75, s. 170-178) diqqəti cəlb edir.

Deməli, qədim Şumerlər dinə qulluq edir, ibadətlə məşğul olurdular. Bunun hansı din olduğunu, necə adlandığını hələlik qəti demək çətin sə də, məzmun “Göy Tanrı dininə”, zərdüştlüyə, “Avesta” təliminə tam uyğun gəlir. Paklıq, belə təzə ağ qurşaq bağlamaq, başa ağ sarıq qoymaq, xüsusilə ağ geyimdə ibadət etmək, dua oxumaq və s. zərdüştcülər, maqlar üçün səciyyəvi idi.

Buna şübhə ola bilməz.

Yazıldığı m.ö. 1000 və 800-cü illər təxmin edilən “Babil teodiseyası”^{*} poemasında xeyirlə şərin mübarizəsi əsas mövzu olaraq qoyulur. Əsərin baş qəhrəmanı ilə cəfakeş arasında belə bir maraqlı söhbət gedir: Cəfakeşin dostu təəccüb edib soruşur ki, “nə üçün günahsız, ismətli adam öz qiymətini günahkarla bölüşür?” Cəfakeş isə məsələni bir qədər başqa cür qoyur: “Nə üçün şəhər adamlar və haqsızlar şənlik edir, kef çəkir?” Dostu - əsərin baş qəhrəmanı ona belə cavab verir: “Sən yerdəsən, amma Tanrının fikri uzaqdadır; (yaxşısı budur), Tanrının dəyişməz iltifatını gözlə”.

Bununla dostu ona demək istəyir ki, Göydə Tanrı var! Əvvəlxir günahkar cəzasını, mömin isə mükafatını alacaqdır” (98, s. 122).

“Babilistanda ölümlə həyat qarşı-qarşıya dayanırdı. Şəhər - ölüm, bütünlükdə hər şey (xəstəlik, bədxahlıq və s.) demək idi. Xeyir - bütünlükdə həyat və onu gücləndirmək demək idi və o, şəhərə qarşı dayanmışdı” (98, s. 1380).

Bütün bu fikirlər - haqlı-haqsız, mömin-günahkar, ismətli-ismətsiz, xeyir-şəhər və s. bütünlükdə “Avesta”nın əsas xətti, ulu Tanrının amallarının təlimidir. Qədim dünyanın müxtəlif sahələrində, bu ruhu - bir-birinə qarşı duran qüvvələrin mübarizəsi, düzlüyə, ədalətə çağırışı kimi duymaq mümkündür.

Altayda Pazırık kurqanından tapılmış, təxminən m.ö. son minilliyin əvvəllərinə aid paltar-palaz üzərində çəkilmiş dini təsvir diqqəti cəlb edir. İskit-türk qadmlarının oda, atəşə sitayışı, ibadəti, Tanrıya müraciət səhnəsi onların dini inamını, hansı dinə qulluq etdiyini nümayiş etdirir.

Surəti verilən təsvirləri müəllif belə mənalandırır: “Parçada biz Tanrıya ənənəvi müraciət səhnəsi görürük. Müqəddəs od qarşısında yəqin ki, qurbanla birgə ibadət duruşu ilə başında diş-diş haləsi olan iki kübar qadın dayanıb. Sağ əli müraciətlə Tanrıya tərəf uzanıb. Görünür ki, sol əlindəki qurbandır. Onların arxasında əlində dəsmal dayanan qadınlar ibadət vəziyyətində deyil, bir qədər bəstə boyu ilə onlara tabe olduqları görünür. Qadınların qolunun üstünə qoyulmuş bükülü dəsmal buna çox səciyyəvi təfsilatdır” (123, s. 65-67).

Alim sözünü deyir. Bizcə, əlavə şərhə ehtiyac qalmır. Beləliklə, “Avesta” əslində Şumer-türk dühasının məhsulu olub da, bütövlükdə Şərq, habelə Qərb ondan bəhrələnmişdir. O vaxtlar isə bəşər tarixində iranlıların - farsların izi-tozu da yox idi, bu kitab, bu abidə necə onlara məxsus ola bilərdi?! Tarixdə səhv buraxılıb. Bu səhv düzəlməli, elmdə ədalət və obyektivlik bərpa olunmalıdır!

Bu dövr “Avesta”sı 128 il Midiya dövlətinə xidmət edib. Sonra

farsların əlinə keçib, İran dövlətinin hazır dini-ədəbi ideologiyası olub; çox dəyişikliklərə məruz qahb...

**Qadınlar
ibadət
vəziyyətində.
Ön Asiya parça
naxışı. Pazırık
kurqanı.**

“Midiyalılarla farslar arasındakı münasibətlərin kökləri dərin və ziddiyyətlidir. Midiyalılar m.ö. 614-612-ci illərdə Babillərlə Assuri dövləti arasındakı ittifaq sarsılında daha çox lovğalanırdılar. Bundan sonra onlar Kiçik Asiyanın da bir hissəsi daxil olmaqla, Assuriyalıların şimal ölkəsini tutdular, farsları özlərinə tabe etdilər və təxminən eyni vaxtda nəhayət, İranın cənub-qərbi Anşan hakimiyyətini aldılar. Bu vilayət sonralar Pars (fars) və yunanca Persida kimi məşhur oldu. Midiyalılar öz hakimiyyətini həm də o vaxt aralarında zərdüştlük təsdiq olunmuş şərqi iranlılar üzərində genişləndirdi. Midiya dövləti 60 il çiçəkləndi. Görünür, bu əsərdə zərdüştlük də qərbi iranlılar arasında uğurlar qazanmağa başladı” (115, s. 61).

Midiyalıların adətləri qədim Şumer-türk adətlərinə uyğun gəlir. Herodot “Avesta”nın təbliğ etdiyi bu adətlərlə farsların adətləri arasında fərqləri göstərir. Herodot yazır: “Farsların çoxdankı adətlərinə gəlincə, mən bu məlumatı verə bilərəm: heykəllər, məbəd və mehrablar (tanrılar üçün) ucaltmaq farslarda qəbul olunmamışdı. Bunu kim edirdisə, onu səfeh sayırdılar. Buna görə, mənə belə gəlir ki, onlar insana oxşadılan məxluqları əsla Tanrı hesab etmirdilər, el-linlilər də elə belə düşündülər. Necə ki, onlar, bir qayda olaraq, Zevsə dağın zirvəsi və bütün göy qübbəsi üstündə qurbanverməni Zevs adlandırırırlar. Həm də onlar bu qurbanı Günəşə, Oda, Suya verməklə tamamlayırlar” (I, s. 132).

Burada müqayisəsi verilən və “Avesta”da təbliğ edilən Midiya adətləri qədim Şumer-türk adətlərinin davamıdır. Farslar nəinki bu adətlərə riayət etmir, hətta onu “səfehlik” sayırlar, maqlar kimi “insana oxşadılan məxluqları əsla Tanrı hesab etmirdilər” və s.

Herodotun bu fərqləri göstərdiyi vaxt elə “birinci mərhələ”dən “ikinciyə” keçid dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə “Avesta”nın təbliğ etdiyi adət-ənənələr, “ayinlər” fars adət-ənənələri və ayinlərinə uyğun gəlmir, fərqlər daha qabarıq nəzərə çarpırdı, mübarizə isə davam edirdi.

Artıq, istər-istəməz ikinci mərhələdə əsl “Avesta” adət-ənənələri,

dini ayinləri yavaş-yavaş dəyişir, öz yerini fars adətlərinə, ayinlərinə verir.

Əgər Zərdüştün həyat-fəaliyyət tarixini və “Avesta” əsaslarının bu dövrdə qoyulduğunu nəzərə alsaq, o artıq 6-7 minillik ömür sürmüşdü və onun müqəddəsliyi daha çox dövrlə bağlı idi.

2) Fars dövlətinin yarandığı vaxtdan sonrakı və ərəb işğalına qədərki dövr. “M.ö. 549-cu ildə farslar Əhəmənilər nəslindən olan Midiya hökmdarının kürəkəni Böyük Kirin başçılığı ilə üsyan etdilər, midiyalılara qalib gəldilər və ilk İran dövlətinin əsasını qoydular. Burada midiyalılar da müəyyən rol oynadılar. Kir istilanı davam etdirərək, Kiçik Asiyanı və Babilistanı tutdu, onda Aralıq dənizi sahillərində təbrikdə olan ölkələr də ona tabe oldu. Bütün Şərqi-İran xalqları da onun təsiri altına düşdü” (67, s. 62). Nəzərə alaq ki, fars dövlətinin əsası qoyulandan sonra da yunan və digər mənbələrdə yanlış müşahidə olunur. Midiya və fars dövlətləri, midiyalılar və farslar qarışdırılır. Bu ona görədir ki, Midiya dövlətinin başçısı Astiaqa heç bir hörmətsizlik edilməmiş, ancaq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və ona xüsusi qulluq göstərilmişdi. Çünki o, Kirin ana babası idi. Lakin fakt budur ki, hakimiyyət tamamilə farsların əlinə keçmişdi. Kirin Midiya dövləti üzərində qələbəsi və hakimiyyətin farslara keçməsi ilə “Avesta” kitabı da zəbt edilir, fars dilinə çevrilməyə və bu dildə yenidən davam etdirilməyə, yazılmağa başlayır, onun inkişafı yeni istiqamətə yönəlir, güman ki, bu dinin kitab şəklində toplusunun “Avesta”// “Apasta” və b. adının ortaya çıxıb yayılması da bu ikinci mərhələ ilə bağlıdır. Çünki daha qədim qaynaqlar, tapıntı və arxeoloji qazıntıların nəticələri və s. bu dini göylərə inamla, Tanrıya sitayişlə bağlayır, təqdir və təqdim edir. Bu dinin mahiyyəti, əsası mövcud aləmin – canlı (və cansız) varlığın əsl səbəbkarı Ata Göylə Ana Torpağın əbədi məhəbbət rəmzi olan uca Tanrıdır. Türkiyədə elmi tədqiqatlarda, doğru olaraq bu dindən “Göy Tanrı dini” adı ilə bəhs olunur.

Nizaminin aşağıdakı sözlərində də bu dövrdə maqların “müqəddəsliyi”nin yox olmasına, yolunu azmasına işarələr vurulur.

“Avesta”nın bu dövrü və onun yaradıcılarına şairin münasibəti aydın olur:

*“Muğlarda belə bir azar da vardı,
Hər ilin başında bir qız alardı.
Novruz ilə Səddə bayramlarında
Ayınlar yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş gəlinlər, qızlar,
Evindən sevinclə dışarı çıxar
Əllər al xmalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan gəlirdi coşqun ürəkli
Önündə al şərab hər üzü lalə
Muğlarla üz-üzə vurur piyalə”*

(42, s. 172).

Artıq bu maqlar (muğlar) o maqlar deyildi. L.Diogen və digər yunan tədqiqatçılarının təsvir etdiyi Tanrıya tapınan pak, “geyim-keçimi sadə, yorğan-döşəyi torpaq, yeməyi göy-göyörti, pendir və quruca çörək” olan ruhani atalar saray əyyaşlarına çevrilmişdi, yeni dövrən, yeni mühit, fars saraylarının özünəməxsusluğu onları da kərləmişdi. Ayınlar tez-tez dəyişilir, hakim təbəqənin xeyrinə yönəldilir, fars tarixi qəhrəmanların mədhi ön plana çəkilir, Zərdüş amalı, Zərdüş məsləki alt-üst edilirdi. Belə bir mühit və şəraitdə “Avesta”ya əlavələr də elə bu səviyyədə, bu məzmununda olmalı idi.

“Avesta”da ailə-nigah, evlənmə adətləri ilə bağlı məsələlər, hüquqlar və s. də dəyişir, yeni məcraya düşür, öz mahiyyətini itirirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, yaxın qohumlar, xüsusilə qan qohumu (bir ailədən ata və qız, qardaş və bacı, hətta ana və oğul) ilə evlənmənin əsası Kirin oğlu Kambis (Kir oğluna atasının adını qoymuşdu) tərəfindən qoyulmuşdu. “Avesta”da, onun əslində elə bir fikir yoxdur ki, evlənlər bir-birilə qan qohumu olsunlar.

Bu barədə ingilis alimi Meri Boysun tədqiqatları yenə diqqəti cəlb edir. O yazır: “Bu cür ilk həqiqi nigah Kambisin iki doğma bacısı ilə

olan kəbinidir” Herodotun məlumatına görə (III, 31) o, bacılarından birinə vuruldu və onunla evlənmək arzusu ilə Hökmranlığın hakimlərini çağırdı. O, tərəddüd etdi, adətin ziddinə olsa da, onlardan soruşdu: belə bir qanun yoxmu ki, arzu edən bir adama bacısı ilə cinsi əlaqəyə icazə versin? Hakimlər qardaşın bacı ilə cinsi əlaqəsinə icazə verən elə bir qanun tapmasalar da, eyni zamanda həm xətersiz, həm də ədalətə müvafiqdir, deyə ona cavab verdilər. Lakin onlar başqa bir qanun tapdılar, necə ki, “farsların hökmdarı hər nə istəsə, ona icazə verilir”. Beləliklə, Kambis əvvəlcə bir bacısını, sonra isə o biri bacısını (Atossu) özünə arvad elədi” (115, s. 67).

Meri Boys sözünə davam edir: “Əgər Herodotun məlumatına bütün təfsilatı ilə inanmış olsaq, onda bu göstərir ki, qərbi iranlıların Kambisə qədər qan qohumu ilə kəbin əlaqəsi məlum deyil. Bununla belə kifayət qədər təəccüblüdür ki, bir hökmdarın şıltağı ilə ortaya çıxan adətə əməl etmək, dini vəzifə olaraq, bütün möminlərin ödəsinə düşürmüş” (115, s. 97).

Mətləb aydındır: “Avesta”nın yaradıcılarının, maqların yolundan sapması saray mühiti, saray əxlaqı ilə əlaqədardır. Zaman, mühit vəziyyəti dəyişmişdi. Beləliklə, “Avesta” ləkələnmiş, pozğun bir hökmdarın “şıltağı ilə möminlər də bu adətə təhrik olunmuşdu”. Nizami də bunu bilirdi, “İsgəndərnamə”də məhz buna işarə vurulur.

Mənbələr təsdiq edir ki, Makedoniyalı İsgəndər “Avesta” ilə, kitabın yaradıcıları olan maqlarla yaxşı rəftar etməmişdi. Əbu Reyhan Biruni yazır ki: “Daranın xəzinəsində “Avesta”nın on iki min inək dərisinə qızilla yazılmış əlyazması olubmuş. Onu İsgəndər yandırır, atəşgahları dağıdanda kahinləri də məhv edib. Buna görə indiyədək “Avesta”nın beşdən üçü yox olub. Bütövlükdə o, otuz “nask”dan ibarət imiş. “Nask” “Avesta”nın hissələrinin adıdır” (62, s. 207). Meri Boys İsgəndərin “Avesta”, onun nüfuz dairəsi və yaradıcılarına tutduğu divan barədə yazır: “Soqdi dilində olan fraqmentlərdən birində Makedoniyalı İsgəndər bəşər tarixinin ən ağır günahkarları sırasındadır... Onun cinayəti bundan ibarətdir ki, o “maqları öldürdü”. Başqa bir pəhləvi kitabında deyilir ki, İsgəndər

“çoxlu müəllimlər, hüquqçular, ərbablar və möbidlər öldürdü”... Üçüncü bir əsər məlumat verir ki, “o çox ocaqları söndürdü... İsgəndərin əsgərləri paytaxtı talan edərkən Persopolda Fratadar məbədi zərər çəkdi. Ekbatanda (Həmədanda) Anahit məbədini isə makedoniyalılar bir neçə dəfə talan etdilər. Hətta onlar damın gümüş lövhələri və sütunların qızıl örtülərini qopartdılar. Ola bilsin ki, bu maddi ziyan zaman keçdikcə yerini tutsun, lakin zərdüştçülər əvəzə-dilməz itkiyə məruz qaldılar, çünki çoxlu müqəddəs xidmətçilər məhv edildi. O vaxtlar bütün dini əsərləri şifahi ifa edən kahinlər dinin canlı kitabları idilər. Onların kütləvi məhvi çoxlu qədim əsərlərin məhvi demək idi. Bunu itmiş və ya naqis gəlib çatmış rəvayətlər təsdiq edir” (115, s. 67, 97).

Həmişə alimlər, filosoflarla əhatə olunan, onlardan öyrənən, məsləhət alan İsgəndər “Avesta”nın qüdrətinə, oradakı elmin, fəlsəfənin dərinliyinə, ona olan etiqada, inamın gücünə və bütün antik fikrinə hakim kəsildiyinə yaxşı bələd oldu. Bu onda qibtə hissi, həssəd və daxili bir eqoizm yaratmışdı...

İstila, işğal bir xalqın (və ya xalqların) təkə torpaqlarını deyil, onun mənəvi sərvətlərini də zəbt etməyə çalışır, dinini, adət-ənənələrini, əxlaq-etikasını və s. dəyişdirməyə, əlindən almağa can atır! Bəzən buna nail də olur. Makedoniyalı fəthə tamamilə aydın idi ki, ona məlum olan yunan fəlsəfəsi, onun mayası və əsası bütövlükdə “Avesta” kitabından gəlib, “ilk başlanğıc” buradandı. Onu məhv etmək, yer üzündən silmək, bu ilk bulağı kor qoymaq lazımdır ki, dünya fəlsəfəsinin ilkin çeşməsi Yunanıstandan axsın, dünya fəlsəfə elminin ilk vətəni ora olsun. İsgəndərin niyyəti, qəddi, məramı bu idi ki, “Avesta” əzəli olduğu, yunan fəlsəfi görüşünü çox qabaqlayacağı üçün onun izini itirmək lazımdır. Belə deyilsə, bəs niyə o, maqları – “o vaxtlar bütün dini əsərləri şifahi ifa edən kahinləri, dinin canlı kitablarını” da məhv edir, öldürürdü. Onlardamı İsgəndərə silah qaldırılmışdılar?! Makedoniyalı fəthin məntiqinə bir bax! Bu həqiqəti əbədi olaraq batırmaq mümkün idimi?!

Kir yenə ondan tədbirli və insafli imiş. O, Midiyanı süquta

uğradıb, dövləti zəbt edərkən onun mənəvi-qanuni, ədəbi-dini, elmi-fəlsəfi kitabı olan “Avesta”-nı yaratıcıları ilə birgə zəbt etmiş, mənimsəmiş, özü üçün, fars dövləti üçün xidmətə çevirmişdi...

İsgəndər ümumən Şərqi, Şərqi mədəniyyətinə, Şərqi dünyasına yuxarıdan aşağı baxmışdı. Bu, Strabonun “Coğrafiya” kitabında, Arrian, Plutarx, Diodor və b.-nin əsərlərində, habelə Mahmud Kaşğarının “Divan”ına düşən hekayələrdə açıq-aşkar sezilir. “Avesta”ya və onun yaratıcılarına münasibət həm də bununla əlaqədardır. “Dastanın xülasəsi...” fəslində Nizami buna da işarə vurur.

İsgəndər:

*“Yalnız zərdüştlüyü qəbul etməmiş
Başqa adətlərə etdi pərəstiş”*

(42, s. 55).

“İsgəndərnamə”də “İsgəndərin İran atəşgədalərini dağıtması” adlı ayrıca bir fəsil var. Maraqlıdır ki, bu “İsgəndərin İran başçıları ilə əhd-peyman bağlaması” fəslindən sonra gəlir. Nizami o dövrün maqları haqqında yazır:

*“İşləri kef-işrət, şux dilhər idi,
Ölkə başdan-baş afsunkar idi.
Səhrdən başqa bir çirəq yandırılmaz
Əfsanədən başqa bir bilik qanmaz”*

(42, s. 172).

Bu sətirlərdə “Avesta”nın o vaxtkı yaratıcılarına açıqca nifrət var. Nizami maqların “kef-işrətə” qurşanması ilə heç cür barışa bilməmişdi. Həqiqətən şərait, mühit maqları əvvəlki möminlikdən endirmiş, əsl ruhanilikdən sapdırmışdı. Nizaminin fikrincə, İsgəndəri qəzəbləndirən səbəblərdən biri məhz bu olmuşdu. İsgəndər fərman vermişdi:

*“Muğların ayini qalxsm ortadan...
Fitnəni, hiyləni qovdu hər yerdən,*

*Muğları dağıtdı meyxanələrdən,
Dünyadan sildi hər bulanıq dini
Saxladı ən doğru dini – ayini”*

(42, s. 173).

Söz yox ki, dahi şair “Avesta”nın əslində, Zərdüştün “müdrük” adı ilə düşünüb, mübarək dili ilə söylədiyi müqəddəs kəlamlardan hali idi. Fars saraylarında bu müqəddəs dini görüşlərin nə kökə salındığına “bulandığına”, hər şeyin alt-üst edildiyinə qarşı öz sözünü demiş, qəti etirazını bildirmişdi.

Nizami “Avesta”ya – Atəşpərəstlik dininə yüksək qiymət vermişdir. İsgəndərin “Avesta”ya naşı və qərəzli münasibətini, onu məhv etməsini və s. bağışlaya bilməzdi. Nizami “İsgəndərnamə”nin sonunda çox ali-mədəni şəkildə, ustalıqla, onun özünün peşmançılığı və etirafı ilə qəti sözünü deyir və onu tamam sarsıdır. Belə anlaşılır ki, Nizami qədim Şərqi olduqca dərin qatlarmı qaldırmış, bu qədim dünyanın təfəkkür tərzini, mədəniyyəti, mifik dünya görüşü, inamı və s. ilə yaxından tanış imiş. İsgəndərin valeh olduğu bu ölkənin güzəranının qədim köklər üzərində yarandığı və ucaldığını deyir. Həm də bu məlumatları müdrük qocaların dili ilə bəyan edir. Maraqlıdır ki, bu cür “güzəran” ölkənin firavanlığı, insanların rahatlığı və sakitlikdə yaşaması, ədalət, düzlük, əmin-amanlıqda ömür sürdüyü həyat qədim Şumer miflərinin birində eynilə təsvir olunur... Makedoniyah İsgəndər m.ö. IV əsrdə bu ölkəyə yürüş edərkən məhz qədim ənənələr, həmin bəşəri keyfiyyətlər davam edib gəlirdi. Nizami bu həqiqəti, bu mövcud aləmi müdrük qocaların yaddaşı, sözü-söhbətilə bəyan edir, qədim mədəniyyətin, “ulu qanunlar”ın, adət-ənənələrin “ayin” kimi qorunub yaşadığını ağsaqqalların qan yaddaşından alıb İsgəndərin valeh olduğu həyatın, güzəranın sirlərini açır, onu bir daha sarsıdır. İsgəndər gördükləri, müşahidə etdikləri və müdrük qocaların da söhbətlərindən məst olaraq dərin düşüncələrə dalır və “öz-özünə” deyir:

*“Öz-özünə dedi: “Arıfsən əgər,
Qoy sənə ibrət olsun bu sözlər,
Dünyanı gəzməyəm mən, daha bəsdir,
Hər ovlaqda bir tor qurmaq əbəsdir.
Bütün bildiklərim qalsın bir yana
Bunların söhbəti bəs edər mana.
Elə bil dünyanı o pərvərdiyar
Bu mərd insanlarçun etmiş bərqərar.
Bunlar şövkət vermiş aləmə, yəqin
Sütunu bunlardır bütün aləmin.
Düz yaşayış yolu budursa əgər,
İnsan bunlardırsa, bəs nəyik bizlər?
Bizi haqq göndərmiş çölə, dənizə,
Qəsdini göstərməkmiş bunları bizə.
Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət,
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət.
Bunları əvvəldən görsəydim əgər,
Dünyanı bu qədər gəzməzdim hədəv.
Tapardım özümə dağda bir kaha,
İbadət eylərdim orda Allaha.
Bunlar tək asudə ömr edərdim mən,
Dinim də olardı həmin bu dindən”*

(42, s. 576).

Bu “öz-özünə demə”lər, bu düşüncələr daxildən gəlir.

Əlavə şərhə lüzum yoxsa da bəzi həqiqətlər üzərinə vurğu salmaq: Şərqi Qərbi üçün bir ibrətdir. Dünya bu mərd insanlar üçün yaradılıb. Aləmə şövkəti Şərqi – şərqlilər verib. Şərqi bütün aləmin sütunudur. Düz yaşayış yolu Şərqi yoludur. Əgər belədirsə, bəs, Qərbi nədir, qərblilər kimdir? Bizi haqq bura – çölə, dənizə gətirib çıxarıb ki, Şərqi bizə göstərsin, tanıtsın. Qəsdini, məqsədini bu olub ki:

*“Vəhşi adətlərə eyləyib nifrət
Öyrənək bunlardan ayin, mərifət”.*

Bunları, bu həqiqətləri Makedoniyalı fateh deyir, etiraf edir.

Tarix, Nizami və aqlın məntiqi deyir ki, bu ölkədə mövcud olan din zərdüştlük, inam “Avesta” kitabı idi. Ölkədəki Ulu qayda-qanunlar, ayinlər, ali insani nailiyyətlər İsgəndərin məhv etdirdiyi “Avesta”dan gəlirdi. Dünyanı gəzib görüb-götürəndən sonra o, peşmançılıq çəkir, özü də bu dindən olmaq, bu dini qəbul etmək qərarına gəlir. Xatırlanan mətnin son misrasına diqqət edin!

“Dinim də olardı həmin dindən”.

Bu, İsgəndərin daha ağır etirafı idi. O, “Avesta”-nı məhv etməklə ümumiyyətlə mədəniyyət tarixinə etdiyi xəyanəti dərk etmişdi. İsgəndərin etirafının ardınca Nizaminin dediyi bu sözlər də mənalıdır və deyilənləri bir daha təsdiq edir:

*“İsgəndər görəndə onları dindar,
Peyğəmbərliyini etmədi izhar”.*

Hələ XII əsrdə Nizami bu qənaətə gəlmişdi. Lakin indiyədək 2300 ildən artıq bir müddətdir ki, Şərqi guya hər şeyi Qərbdən aldığı fikri ilə razılaşmışıq, bu fikri təbliğ etmiş, yaymışıq. Və hələ də Qərb Şərqi yuxarıdan aşağı baxmaqda davam edir, indinin özündə belə Qərbə pərəstiş baş alıb getməkdədir...

Tarixi obyektiv öyrənməli, qərəzli fikirlərdən əl çəkilməlidir. Dünyanın tarixi yenidən yazılmalıdır!

Kambisin hərəkətinə gələk: məcburən “adətə çevirdiyi” “Avesta”-ya da düşən, hətta “müqəddəs qanun” kimi hallanan “qan qohumu ilə evlənmək, ailə qurmaq” insanlıq tarixinə ləkə idi. Çox ağır ləkə! Buna görə də tarixən lənətlə qarşılanmışdı. Makedoniyalı İsgəndəri “Avesta”-ya qarşı çevirən səbəblərdən biri də bu idi. Böyük Nizami də yəqin ki, qələmini bu hədəfə yönəltdi. Bu, müqəddəs dini kitaba salınmış elə bir eybəcərlik idi ki, bu gün belə yada düşəndə tük ürpəşir. Buna görə xalq bu “adətə” uymamış, nifrət etmiş, o, ancaq İran sarayları və bu ətrafda dolaşan din nü-

mayəndələri, möbidlər və b. arasında qala bilmişdi.

Mötəbər yazığımız Çəmənəminli bu acı həqiqətdən yan keçə bilməmişdi. “Avesta” və onun tərcüməsi ilə məşğul olarkən bu məsələyə insani, yazıçı-vətəndaş münasibətini bildirmişdi. O, “Qızlar bulağı” əsərində orijinal bir üslubda bu həqiqəti açıq, məsələyə aydınlıq gətirir, öz mövqeyini bildirir.

Belə ki, qədim zamandır, elə o vaxtlardır. Gənc nəslə keçilən “son dərs”də, təlimdə tarixin dərinliklərinə gedilir. Haçansa kərpiclərə mixi yazı ilə həkk olunmuş “Avesta” mətnləri oxunur, təhlil olunur. Mətn Cəməsb adlı bir zərdüştcü midiyalının həyat və fəaliyyətinə aiddir, o, mətni öz əlilə yazıb. Dərsdə vaxtilə Muğandan İrana gəlmiş Ceyniz adlı bir tələbə sıra ilə düzülmiş yazılı kərpiclərdən birini oxuyur:

– Ahura Mazda! Sənə ən sadıq olan kimdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Mənə ən sadıqlar yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyərlərdir!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, ən savab işlər nədir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Ən savab işlər susuz yerə su çəkmək, ağac əkmək, körpü salmaq, zərərli həşəratı öldürməkdir.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, Yer nə demiş?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Yer demiş: məni əkən şad olar, əkməyən isə qəmgin olar. Buğda yerə səpiləndə divlər açıqlanar: buğda dit verəndə hirsələnər. Buğda sünbül sallayanda divlər çatlar.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, divlərə xidmət edən kimlərdir?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Divlərə xidmət edən köcəbələrdir; özləri əkməz, başqalarının da əkinini tapdalarlar.

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda, torpağı, suyu, havanı, atəşi, bütün jənhaları (qadın deməkdir, dinə pərəstiş, doğruluq və paklıq mənalarında da işlənir) vəsf edirəm, çünki onlar sənindir!

– Gözə görünən dünyanı yaradan, pak ol! Ahura Mazda ən fərəhli yer haradır?

Ahura Mazda cavab verdi:

– Ən fərəhli yer insanın ev tikəcəyi yerdir. Ən fərəhli yer çox taxıl əkilən, çəmənliyi olan, bol meyvə ağacları bulunan yerdir. Ən fərəhli yer qadın, çoluq-çocuq, heyvan sürüsü və ilxısı olan yerdir”... (18, s. 371).

Müəllim burada tələbəni dayandırır və özü əlavə edir.

“Övladlarım, - dedi, - Cəməsb bu fikirləri Zərdüştün “Avesta” adlı kitabından almışdır. Onun Zərdüşt olduğunu söyləmişdir. Lakin “Avesta”nın bəzi fikirlərinə şərik olmadığı üçün onlardan bəhs etmir. “Muğ”, ya atırvanların (od keşikçisi, azərban) “Avesta”ya əlavə etdikləri bir çox təsvirlərdən iyirənir, onlara heç də əhəmiyyət vermir. Vətənidən çıxmasının başlıca səbəbi də budur” (18, s. 373).

Burada, son sətirlərdə təbii bir realığa işarə vurulur. Müəllimin dilindən deyilən bu fikirlər “Avesta”nın keşməkeşli inkişaf yolunu çox dürüst işıqlandırır. Belə ki, “Avesta” düşüncələri həm “muğ”ların özləri, həm də digər yad şər və nadan qüvvələrin ziddiyyətli, bəzən hətta “iyirənç” fikirlərindən təmizlənmişdir. “Avesta” kitabındakı fikirlər, əsrlər, min illər boyu beləcə durulmuş, yetkin, kamil insanlar, möbidlər tərəfindən, əslinə uyğun, əslinə qayıtmaq mənasında davam və inkişaf etdirilmişdir.

“Avesta”nın, zərdüştçülüyn təbliğçilərindən biri də vətənidən didərgin düşüb Muğandan İrana gəlmiş Ceyniz adlı tələbədir, kərpiclərdəki yazıları oxuyur, təbliğ edir.

Növbəti kərpicdəki mətnə yuxarıda izlədiyimiz mətləbdən söz açılır: atanın öz qızı, qardaşın bacısı ilə evlənməsinə qarşı nifrət və üsyan məzmunu verilir; antibəşəri, iyirənç bir hərəkət, “qanun” kimi rədd edilir, lənətlənir.

Mətnə bacı ilə qardaş arasında bu ağır, kədərli söhbət gedir:

“ – Jinduqt, - dedim, - ümumi dərdimizdən başqa, səndə ayrı bir dərd də olduğunu duyuram. Zərdüşt eşqinə, söylə görüm, nə olmuş?

Jinduqt başını qaldırdı, heyvətə üzümə baxdı və yenə aşağı saldı. Bu dəfə daha şiddətlə ağladı. Qalxıb gözlərinin yaşını qurulamağa başladım. Axırda başını çiyinə söykəyib susdu. Bir az keçmiş təkrar soruşdum:

Jinduqt, - dedim, səndən kiçik də olsam, yenə qardaşınam, dərdini mən də bilməyib, kim biləcək?

Jinduqt ah çəkərək köksünü ötürdü və tutqun səslə:

– Dərdim böyükdür, bəlkə də ələcsizdir! – dedi.

– Ələcsiz dərd varmı?

– Görürsən olur!

Sözlərini qurtarıb, Jinduqt üzümə baxdı. Baxışından dərdini anladım.

– Atamız evlənəcəkmiz? – deyə cəld soruşdum.

Jinduqt cavab olaraq ağladı...

– Nə atama, nə qardaşıma ərə getməyəcəyəm, nə olur-olsun” (18, s. 377-378).

Jinduqtlə evlənmək üstündə ata ilə böyük qardaş Eyzədəsb – iki möbid arasında qızgın mübahisə gedir, hətta ata ilə oğul əlbəyaxa olur, oğul atanı tək altına sahib döyür də.

“Nəhayət, səbir kasası doldu və hiddətinə malik ola bilməyib dedi:

– Ata, qanunu bilirik, təkrar etməyə lüzum yoxdur. Lakin qanun yol versə də, sən evlənməkdən vaz keçməlisən.

Qardaşımın sözləri bir ox olaraq atamın ürəyinə sancıldı.

Yaman bağırdı.

– Nə, axırda müqəddəs qanunu təhqir etməyəmi qalxıydın? Sən belə möbid imişsən? Müqəddəs atəşgədənə beləmi idarə edirdin? Eyib olsun!...

Qardaşım, atamıza qarşı hörməti unudaraq:

– Sənə eyib olsun! – dedi. Qocalıqdan yerindən tərpənə

bilmirsən, hələ evlənmək niyyətinə də düşürsən.

“Qocalıq” sözü atamı daha da alovlandırdı, özündən çıxaraq:

– Sus, turani, iskit! – deyə qardaşımı təhqir etdi” (18, s. 379).

“Təhqir” kimi təqdim edilən bu sözlərə diqqət edin!

“Sus, turani, iskit!” Bu, türkə olan nifrətim?! Əlbəttə, atanın öz qızı ilə evlənmək arzusu türk əxlaqı deyildi. (Lakin bu əslində fars əxlaqı da deyil); yazıçının da bu fikri söyləmək niyyəti yoxdur. Bu, tarixin qaranlıq bir səhnəsinin qara və iyrənc ləkəsidir...

Kiçik qardaşla bacı arasında mətndəki söhbət davam edir:

“ – Yenə nə olmuş? – deyə sordum. Bir az düşündükdən sonra:

– Dünən axşamın baş nöbid atamı və Eyzədəsbi yanına çağırmışdır.

– Sonra?

– Sonra, məni Eyzədəsbə vəd etmiş.

Sözlərini qurtarmamış Jinduqt ağladı.

– Sonra?

– Sonra nə olacaq, bu axşam qardaşıma arvad olmalıyam” (18, s. 382).

Qardaşın təəssüratı son dərəcə daha kədərli, faciəli və dəhşətlidir:

“Jinduqtun verdiyi xəbər məni nizə kimi deşib o tayıma keçdi. Düşüncəyə daldım. Lakin uzun düşüncələr, çıxacaq yol göstərə bilmədi...

Sabah səsə ayıldım. Daxmaya meyit gətirmişdilər. Atırvanlar arasında atamı və Eyzədəsbi də gördüm. Məni görəcək hönkürtü ilə ağlaşdılar. Ürəyimə acı bir şeylər damdı. Zindandakı yuxumu xatırladım. Susan bir halda irəlilədim – cənazədə Jinduqtu gördüm. Alnının bir tərəfinə qan sağılmışdı.

Qapalı gözlərində acı həsrət duyuldu.

Qonşumuzdan sordum, qısa olaraq hadisəni anlatdı, gecə Eyzədəsbi yataqda qoyaraq çıxmış, gözləmişlər gəlməmiş. Səhər tezdən meyitini Semiramis qələsinin altından tapmışlar, bürçə çıxıb, oradan özünü atmışdır...” (18, s. 382-383).

Mətləb də aydındır, yazıçının münasibəti də. Burada Jinduqtun

kiçik qardaşının düşüncələri, onun əzab və mənəvi sarsıntıları da az söz demir:

“Tühaf bir vəziyyətdə idim. Dünya mənim üçün əzabdan başqa bir şey deyildi. Jinduqtla anam müstəsna edilərsə ürəyimdə bütün yaradıhşa qarşı dərin nifrətim vardı. Zərdüşt və Ahura Mazda da gözümdən düşməyə başlamışdı...” (18, s. 381).

Yazıçı Y.V.Çəmənəzəminli bu acı əhvalatı qələmə alıb xatırlamaq və bədii əsər yazmaqda öz insani borcunu yerinə yetirərək, türk oğlu türk olduğunu təsdiq etmişdi. Bəşər tarixində bundan çirkin əməl varmı ki, müqəddəs kitabı da salınmış, “qanun” şəklini almışdı. Fars hökmdarı Kambisə, onun ruhuna (əgər bu ruh varsa) min lənət!!!

Kambis – ümumən farslar “Avesta” müqəddəs dini kitabının başına bu oyunları açmışdı. Y.V.Çəmənəzəminli çoxlarına müəmmal qalan bir həqiqətin üstünü açmış, “Qızlar bulağı” əsərində bədii şəkilə də olsa bu qara ləkənin üstünə işıq salmışdı...

Beləliklə, “Avesta”nın İran imperiyasının dini, ideoloji əsasları, dövlət dini olması və bu inkişaf mərhələsi nə az, nə də çox, min iki yüz il çəkdi. Lakin bu kitab öz müqəddəsliyi ilə heç bir əsərlə müqayisəyə gəlməz pak, müqəddəs bir kitab olaraq yaşadı, yaşayır və yaşayacaqdır.

3) Ərəb işğalı və İslamın qələbəsindən sonrakı dövr. “Avesta”nın süqutu mərhələsidir. İngilis alimi D.Uilber yazır ki, “Arabir məzdəkizm adlandırılan zərdüştlük sasanilər dövründə dövlət dini oldu və hələ neçə əsrlər xalqın dini olaraq davam edib gəldi. Elə ki, ərəblər İranı işğal etdilər, əksər farslar islamı qəbul etdilər. Kim ki, köhnə inamı saxladı, Hindistana köçüb getdi, onları orada fars adlandırmağa başladılar, qalanları isə İranın ayrı-ayrı yerlərində gizli şəkildə öz dinlərini saxladılar. İndi Tehran, Yezd və Geranda zərdüştülərin güclü icmaları var” (135, s. 24). Bizim eramın “VII əsrinin ortalarına doğru islamın zərdüştlüyü dövlət dini kimi ləğv etdiyi və sıxışdırdığı vaxtda “Avesta” öz əhatə dairəsilə müqayisədə bir şifahi kitab olaraq, söyləndiyi kimi aydın, ifadəli, peyğəmbərləri tərif

himnlərini az təmsil edirdi” (95, s. 4).

Təkcə bu faktı xatırlamaq kifayətdir ki, VII əsrdə, yəni ərəb işğalının başlandığı dövrdə ölkədə İslam dövlətinin yarandığı və islam dininin qəbul edildiyi vaxtda “Avesta” dini kitablar külliyyəti 21 cild-dən ibarət idi. Ondan indiki zamana ancaq üç kitab qalıb. Burada məşhur alman alimi Güço Vinklerin bir fikrinə də diqqət edək: “Şərq təfəkkür tərzii imkan verir deyək ki, böyük tarixi çevrilişlər həmçinin öz dini izi ilə diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə, hər bir yeni dövlət Allah hesaba alınaraq bərqərar edilib və bu səbəbə onun ardınca şövqlə ibadət, din, təhsil dəyişilib. Yeni dövlətin banisi həm də yeni dinin banisi olub. Ancaq sıx-sıx nəzərə çarpır ki, təriqətin banisi siyasi hakim vəzifəsində qaldırılmayıb. Necə ki, məs., Məhəmməd və onun digər çoxlu ardıcılıarı belə etmişlər” (77, s. 20).

Beləliklə, zərdüştlük – “atəşpərəstlik” dini öz yerini islam dininə vermişdi; “Zərdüştlüyün bir dövlət dini kimi iflasından sonra onun davamçıları qaçmağa məcbur olmuşlar. Nəticədə hal-hazırda zərdüştlüyə kiçik cəmiyyətlərdə təkcə İranda və Hindistanda etiqad edilir. Bu çox böyük külliyyətin qalıqlarını bizə məhz həmin cəmiyyətlər gətirib çıxarıblar ki, yenə də orta əsrlərdə yaradılıb bütün dövrlərin məişət ədəbiyyatını az-çox əks etdirir” (104, s. 4).

Buraya qədər deyilənlər və xüsusilə bu son müəlliflərin – D.Uiller, G.Vinkler, F.X.Kessidi və b. alimlərin dedikləri və gəlidiyi nəticələr imkan verir biz də bura əlavə edək: Ərəb işğalı, ərəblər elə ki, türk dünyasını fəth etdilər, ona üç elə ağır zərbə endirdilər ki, indiyədək onun altından çıxsa, özünə gələ bilmir:

1) İlk növbədə türkün vahid kökünə balta çalıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular. Azərbaycan, Özbək, Qazax, Türkmən, Qırğız, Tatar və b. adlarla türk xalqları yarandı.

2) Türkün inamını qırdılar, “Avesta” kitabını, zərdüştlüyü – “Göy Tanrı dini”ni əlindən aldılar. Bu gedişdə, bu prosesdə 100 minlərlə türk qırıldı, bir-birini məhv etdi; islamlaşma qıhnc gücünə başa gəldi; bizə - Azərbaycan xalqına verilən “qıhnc müsəlman” adı da buradan qalıb. Bu çarpışmalar, mübarizələr tarixi qəhrəmanlar -

Babəklər, Məzdəklər, Cavanşirlər də yetirdi. Nə yaxşı ki, türkün güclü epos, dastançılıq ənənəsi varmış! Bu hadisələri bədii şəkildə əks etdirən “Manas” epopeyası, “Alpamış”, “Qoblandı”, “Ural Batır” və b. qəhrəmanlıq dastanları yarandı.

Bu dastanlarda mövcud həqiqət az-çox əksini tapıb.

3) Türkün qədim və tarixi-millii əlifbası – yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi; “Orxon-Yenisey” yazısı üzərinə elə bir qara pərdə çəkildi ki, 1000 il o, işıq üzü görmədi, ancaq XIX əsrdə aşkar oldu, tədqiqat obyektinə çevrildi. Türk xalqlarının mənəvi aləmi, onların ruhuna, qanına hopmuş “Avesta” inamları, adət-ənənələri, “ayınlar”, bayramlar və s. üzərinə kölgə salındı, ya mənimsənilmədi, ya da qadağalar qoyuldu... V-VI əsrlərin qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi – türk əxlaq-etika kodeksi elə nifrətləndi ki, onun sorağı XVIII əsrdə yad ölkələrdən gəldi... Ərəblərə belə lazım idi. Ərəblər öz dinini, yazısını, əxlaqını təbə etdikləri xalqlara caladı.

Bunları bilməmək, bilib də gənc nəslə çatdırmamaq olarmı?! Yoox!!!

“Avesta”da bütün kainatı, insanlığı uca olan vahid Tanrı – ulu Hürmüz idarə edir. Zərdüşt Hürmüzün ali niyyətlərini, xeyirxahlığını, amal və istəklərini həyata keçirən peyğəmbərdir. Əhrimən xeyirxah qüvvələrə qarşı dayanan şər qüvvədir, bədxahlığın, hiylənin, şərin, yalanın hamisidir. Əhrimən sonra gələn dinlərdə şeytan, iblis dönəndə verilir, təsvir olunur.

“Avesta” bütün dinlərin əsası, ilkin çıxış nöqtəsidir. Vahid Tanrı ideyası məhz bu kitabın “müqəddəs” dini kitab olduğunu təsdiq edir. “Avesta” dinlərin ilk və klassik səviyyəsidir və bu səviyyədə də qalır.

6. “AVESTA”NIN MƏNƏVİ DÜNYASI

Zərdüştlük qədim dini inam və ideyaların, Şumer-Babil dini görüş və rəvayətlərinin bütöv halda elmi təsdiqidir. Bu dini inam və ideyalar, bu dini görüş və rəvayətlər “Avesta”da tamamlamb, ədəbi-dini, elmi-dini problemlər halında klassik şəkllə düşüb.

1) “Avesta”nın quruluşuna dair.

Zərdüştlüyün müqəddəs dini kitablar külliyyatı “Avesta” və “Zəndavesta” adı ilə məşhurdur. XIX əsrin ortalarında K.Kossoviç “Zəndavesta”nın bu hissələrdən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

“1. Bizə qədər çox natamam vəziyyətdə gəlib çatmış qanun-vericilik qaydaları (Vendidad);

2. Dini mərasimə aid qulluq və ibadətlər (Yasna və Vispered);

3. Ayrı-ayrı səcdəgahlar şərafinə edilən, qismən Homer himnlərinə bənzər ibadətlər (Yaşt);

4. Dini lirik şeirlər (Qatlar)” – (142, s. XXIX).

J.Y.Braginski “Avesta”nın ikinci redaksiyada quruluşunu belə verir:

“1. “Vendidad” – şərh qüvvələrə və divlərə qarşı tərtib edilmiş qanunlar məcəlləsi və təlimatı; 22 fəsildir.

2. “Vispered” – təntənəli ibadət nəğmələri, əsasən 24 fəsildən ibarət olub, müxtəlif əlyazmalarında artıb-əskilir, məzmunca “Yasna”ya yaxınlaşır.

3. “Yasna” – qurbanvermə və tanrılara dua mərasimlərində tərifləmələr və ibadətə aid müraciətlər; 72 fəsildir, o cümlədən 17 fəsil qat adlanan nəğmələrdir. “Avesta”nm çox qədim hissəsi sayılır.

4. “Yaşt” – tərif himnləri, xüsusilə, çoxlu mifoloji ünsürlərə malik 22 müxtəlif Zərdüşt dini nəğmələri.

5. “Kiçik Avesta” – bura bir sıra kiçik ibadət mətnləri, o cümlədən orta fars dilində Günəşə, Mitrə, Aya, Ardvisura, Barxrana və Oda beş dua, beş himn, dörd xeyir-dua vermə, iki otuz günlük gündəlik – bütün ehtiramlı səcdəgahlara və ruhlara günəşli ayın otuz günü üçün cədvəl və s. ənənəyə görə “Kiçik Avesta”ya, bir qayda

olaraq, “Yaşt” da aid edilir” (74, s. 71-72).

“Avesta”nın bütün məzmunu bu quruluşda verilir, bu əsaslar üzrə təqdim olunur. Bu cür başqa toplular kimi “Avesta” da uzun əsrlər boyu yaranıb, mətn və onun təsbiti üçün istifadə edilən qrafikası, təbii olaraq, dəyişikliyə uğrayıb... Bununla yanaşı, artıq mətnin, zərdüştlüyün kahinlərinin marağını təmin etməyən hissələri şüurlu surətdə ondan çıxarılırdı. Digər tərəfdən kitabənin mövzucə məzmunu güclü şəkildə genişləniirdi. Dili və qrafikasının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq təbii seçmə gedirdi” (104, s. 4).

Dövr, zaman dəyişmişdi. Ərəb istilasını ilə hər şeyi “yeniləşdir-mək”, yeni islam ideologiyasını yeritmək üçün hər sahədə cəhd göstərilirdi. Dövlət dini – ideologiyası olan zərdüştlüyün iflası onun tərəfdarları və davamçılarını ölkədən çıxıb getməyə məcbur etdi.

“Avesta”nın rus dilində nəşr olunmuş və bizim istifadə etdiyimiz mətninin girişində deyilir: “Himnlər kimi, dualar da ahəngdar quruluşla malikdir. Təsəvvür olunur ki, ilk yaradılışda “Avesta”nın bütün mətni ritmli olub, zaman keçdikcə isə bu əsas itib və ya pozulub. Bununla belə, az və ya çox dərəcədə saxlanılan ahəngin dəqiq heca sistemli hissələri, onun nəsrindən asan başa düşüldüyü fikrini söyləməyə imkan verir. “Avesta”nın çox yerlərinin mənasını indiyədək təfsilatı ilə şərh olunmayıb və ya şübhəli olaraq qalır. Odur ki, bu nəşrdə yozumdan istifadə edilir. Bu da təbiidir, kitabənin göstərilən qahğının (onun ən qədim əlyazması b. e. 1324-cü ilinə aiddir) giriş sözü və ayrı-ayrı ifadələri mətndə çatışmır. Bu cəhətdən bir sıra ifadələrin dəqiq tərcüməsi dırnaq arasına alınmış. Fəsillərin adları tez-tez şərti olaraq göstərilir və onda kvadrat dırnağa alınır” (104, s. 5).

Kitabənin dini-hüquqi qanunları, verdiyi müdrək nəsihətlər, təbliğ etdiyi həyat tərzini, əmək eşqi, torpağa bağlılıq uca göylərin – Tanrının insanları idarəsi, onlara qayğısı və s. ilə əlaqəli şəkildə verilir.

2) Xeyirlə şərin mübarizəsi.

Bütün dinlər, bütün fəlsəfə xeyir və şərin mübarizəsi üzərində təşəkkül tapıb. Bu, hələlik qədim Şumer miflərindən başlanır.

Zərdüşt peyğəmbərdə inkişaf etdirilib geniş vüsət alır, əsas fikir – konsepsiya şəklinə düşür.

“Avesta”da xeyirlə şər çox mühüm və əhatəli problemdir.

Bütün dinlərdən (musaçılıqdan, isaçılıqdan və s.), bütün təriqətlərdən (buddaçılıqdan, suficilikdən və s.) qabaq “Avesta”da xeyir və şər problemi nəinki qoyulur, həm də misilsiz dərəcədə və fəlsəfi-bədii səviyyədə öz şərhini tapır. Problemin inkişafı gəlib “Bilqamis” dastanına, Bilqamism məsələni qəti şəkildə qoyub fəaliyyətə keçdiyi ana telə calanır. Dastanda oğlunun ünvanma Ninsun ananın dilindən bu sözlər deyilir:

*Necə ki, o zalım Humbabanı məhv etməyib,
Necə ki, yer üzündən şər qüvvəni silməyib,
Heç bələd olmadığı bir savaşa gürəcək,
Heç bələd olmadığı bir yol ilə gedəcək”*

(14, III I, II, 15).

Bu səs tarixin dərinliklərindən gələn Ana torpağın səsidir, “Yer üzündən şər qüvvələri silməyə”, qaragüruha qarşı mübarizəyə Ana çağırışıdır. Ana və Ana torpaq əmindir ki, onun övladı bütün çətinliklərə sinə gərəcək, keçilməz yollardan keçərək, öləcək, amma qələbə çalmamış geri dönməyəcək.

“Avesta”nı Ana torpaq, onun çağırışı doğurub.

Dünyada istər dini, istər fəlsəfi, istərsə də ədəbi-bədii baxımdan xeyirlə şər bir-birinə zidd, bir-birilə daim döyüşən qüvvələrin təması kimi şərh olunur.

“Avesta”nın I fəslə “Coğrafi dastan – poema” adlanır. Burada “xeyirxah” və “yaman” – şər ölkələr xatırlanır. Xeyirxahlıq, əmin-amanlıq olan ölkələr Hürmüzün, yaman, şər-şamata ölkələr Əhrimənin adına yazılır. Bütün əsər boyu bu iki – xeyir və şər qüvvə bir-birinə qarşı dayanır.

Fəsil belə başlanır:

“Hürmüz Zərdüşt Spitamaya dedi: “Mən, mən, ey Zərdüşt Spi

tama, fərəhsiz yerlərdə əmin-amanlıq yaratdım”, “ən yaxşı yerlərdən və ölkələrdən birinci olaraq, gözəl Daitya (çayı) yanındakı Aryan Veçəni mən Hürmüz yaratdım.

Lakin orada fitnəkar Əhrimən ağır qamçı yaratdı, ölkələrə sarı ilanlar və divlərlə qış göndərdi”.

“Orada – on ay qışdır, iki ay yaydır, bu da

soyuqdur – sular üçün,

soyuqdur – torpaq üçün,

soyuqdur – bitki üçün.

Bu isə qışın ortasıdır və özəyidir, nəticə etibarilə qışdır, çox güclü sel-sudur” (104, s. 5-6).

“Coğrafi dastan – poema”da xatırlanan ölkələrin adları qədimdir, çoxunu müəyyən etmək çətindir, bir qismini isə onların sonrakı adları ilə müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, “Poema”da 16 ölkənin adı çəkilir. Diqqəti bunların ikisi üzərinə yönəldək.

1) Aryan Veçə - gözəl Daitya çayı yanındakı ölkədir. Alimlərin fikrincə, bura Araz sahili torpaqlarıdır, ya Xarəzmdir, ya da Amu-Dərya və Sır-Dərya (qədim yunan adları: Oks və Yaksart) hövzələridir.

2) Xnenta – Hirganiya ölkəsi hesab olunur (74, s. 73). Bu da bizim Kaspi – Xəzər ətrafı sahilləri, Xəzərin qərb sahili torpaqlarıdır. Hürmüz “birinci olaraq, bu torpaqları yaradıb, abad edib, həyat verib, Od, Su gətirib, Külək əsdirib...”

Xeyirlə şərin mübarizəsi çox ciddi, ciddi olduğu qədər də əzəli və əhatəli məsələdir, insanlıqla yaşiddir.

Xeyir – işıqdır, istilikdir, həyatdır, dirilikdir, insanlığın istək və amalları yolunda canı fəda etməkdir, bu yolda hər şeydən keçməkdir, insan fədaisi olmaq, insan zəkasına işıq, ziya verməkdir. Əsl ziyalılıq da buradan yaranıb, istiləşmə şəklinə düşüb, “ziyalı” məfhumu, anlayışı meydana gəlib. Hürmüz amalının icraçısı olan Zərdüşt xeyrin, haqqın, ədalətin rəmzidir, işığıdır – peyğəmbərdir.

Şər – zülmətdir, ildə “on ay qışdır”, “suya soyuqluq”, “torpağa soyuqluq”, “bitkiyə soyuqluq” gətirən qüvvədir.

Hələ çox qədim zamanlarda Şumer (və Babil) rəvayətlərində ilk insan – tanrılar olan Enlil/Ellil və Enki qardaşları arasında söhbət gedir: doğulanlardan qorxuya düşən Enlil qardaşı Enkidən soruşur: “insan nəsli ni məhv etmək yaxşı olmazmı, insanları yenidən sənin onları hazırladığın gilə çevirəkmi?! Müdrik Enki “yox!” deyə cavab verir. İnsanlar bizə öz qurban hədiyyələrilə bizim məbədlərimizi doldurmaq üçün lazımdır...” (42, s. 38). Bu fikir çox qədim, 40-50 min il bundan daha artıq qədimlərə aid rəvayətlərdə söylənilir. Deməli, ilk insan – tanrıların xislətində məkr, şər varmış. Sonralar Ümumdünya Daşqınında da bu məkr, bu şəri, insana olan zülmü müşahidə edirik.

“Bilqamis” dastanında deyilir ki, yer üzündən insan nəsli silmək, yox etmək üçün bu Daşqını, bu tufanı Enlil tanrı törədib, buna o bəis olub. Dastanda daşqından sonra məlum qurban mərasimi zamanı İlahələr anası Anu da bunu etiraf edir (14, s.XI I, 160-165).

Deməli, qədim mənbələrə, miflək təsəvvürlərə görə xeyirlə şər qardaşdır. Xeyirə, xeyirxahlığa qarşı şər, nifrinin özü də əslində tanrılardan gəlib. Bu qədim təsəvvürlər, bu fikir “Avesta” kitabında işlənilib, xeyirxah, qayğıkeş tanrılar Hürmüzün və onun ən yaxın köməkçisi Zərdüştin simasında, şər qüvvələr, bədxahlıq və nifrın Əhrimənin simasında ümumiləşib, elmi-dini-fəlsəfi cəhətdən bütöv bir fikrə - xeyirlə şərin əbədi mübarizəsi konsepsiyasına çevrilib.

Xeyirlə şərin mübarizəsi əbədidir, lakin onların tərəfdarları ədəbi deyil.

Şər, zülmət insan qəlbinə çökəndə dözülməzdir, şər işlərin başlanğıcıdır, onu elə bətdəcə “məğlub etmək”, boğmaq gərəkdir ki, fitnəkarlıq törənməsin. Buna görə Zərdüşt Hürmüzdən “silah” – söz istəyir.

*“Hürmüz, Zərdüştə ver
elə möcüzələr yaradan Söz
Ki, onun köməyilə, nəticədə
Bütün kinli düşməni məğlub olsun”*

(104, s. 11).

Əhrimən şər qüvvədir, zülmət rəmzidir. Onu şər tanrısı da adlandıırırlar. Şumer-Babil miflərindəki Enlilin “Avesta”da yenidən “zühuru”, yaradılmış prototipdir. Deməli, xeyirlə şərin mübarizəsi “Avesta”da yeni deyil, çox əzəli məsələdir. Çox-çox qabaqlara aiddir. “Bilqamis” dastanında zülmətə qarşı mübarizə güclü idi, xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi ön sıraya çəkilmişdi. Bilqamis və dostu Enkidü zülmətlə, şərlə heç cür barışa bilmir, ona qalib gəlirlər. Bu mənada onlar həmişə narahat idilər - əsl insan, işığa, xeyirxahlığa can atan, həqiqət, düzlük, ədalət və əmin-amanlıq yolunda çarpışan, canından keçən qəhrəmanlar kimi narahat idilər.

“Məgər bu yer üzündə rahatlıq, dinclik var?!”

(14, VIII, V, 5).

deyən Bilqamis bütün həyatını şər qüvvələrlə çarpışmalarda keçirmişdi; haqq, ədalət, düzlük, təmizlik uğrunda mübarizəyə həsr etmişdi, şər işlərə, qara qüvvələrə, xəbis niyyətlərə qarşı durmuş və zəfərlər də çalmışdı.

“Zülmət faydasız şeydir, insana nur gərəkdir”

(4, VIII, V, 51)

ideali ilə nəfəs almışdı.

Lakin dastanda xeyirxahlığa can atan, ədalət və əmin-amanlıq yolunda çarpışan qəhrəmanlar ədalətsizliyə məruz qahr, tanrıların xeyir və şər “cəbhələrə” ayrılması, bir-birinə kin və ədavətin nəticəsi olaraq Enkidü ölümə məhkum edilir, təqsirləri də bu olur ki, onlar şər qüvvələri - meşədən bir sidr ağacı kəşib, buğanı və əjdaha Humbabanı məhv ediblər. Həmin münasibətlə dastanda tanrılar arasında mübarizə gedir. Enkidü deyir:

*“Mənim gecə gördüyüm yuxunu eşit deyim
Anu, Ellil və Şamaş nəyə danışdırlar.
Buğanı, Humbabanı niyə öldürdü onlar?”*

*Ellilə tərəf dönüb,
Anu dedi: "Dağlardan sidri oğurlayanlar
Ölümə layiqdirlər!"
Ellil söylədi ki, "qoy Enkidü ölsün onda,
Bilqamıssa yaşasın!"
Şamaş isə qəhrəman Ellilə cavab verdi:
"Buğant, Humbabamı onlar öldürmədimi
sənin göstərişinlə?
İndi günahsız yerə ölsün Enkidü?"
Ellil də acıqlanıb dedi Şamaşa: "Dinlə,
Onlar dostluq etmirmiş bəs həmişə səninlə!"*

Burada Bilqamısın dostuna dediyi sözlər düşündürür:

*"Qardaş, əziz qardaşım, axı bir söylə mənə,
Mən təmizə çıxmışam niyə sənin yerinə!"*
(14, VIII, 3-18).

Tanrıların çıxardığı hökmə Bilqamıs öz narazılığını bildirir. Onun təqsirini də Enkidünün boynuna qoyduqlarını ədalətsizlik sayır, buna görə ömrü boyu əzab çəkir. Deməli, ədalətsizliyin, şərr-şəmətanın, kin-küdurətin, çəkişmənin kökü, əsası tanrılarla bağlıdır, əslində şərr işlər oradan gəlib. Xalq dastanında bu müşkül məsələnin həlli belədir.

Buradan da Bilqamısın əzab-əziyyətli günləri - əbədi həyat uğrunda mübarizəsi başlayır ki, ölüm olmasın, xalq, insan əbədiyyətə qovuşsun və şərr qüvvələrə qarşı duraraq, həmişə xeyirxah işlər görsün.

İnsan insan üçündür, insan insanlığa gərəkdir. Bu fikir, bu amal əsasmda qələbələr qazanılmışdır. İnsanın bəşəriyyəti, ölməzliyi, digər canlı varlıqdan üstünlüyü, alihyi də bundadır.

Bəşər tarixində xeyir və şərr qüvvələrinin doğuluşu, insanların ikili olması, bir-birinə qənim kəsilərək mübarizə aparması, bu sağalmaz

"dərdin" ilkin qaynaqları məhz şumerlərdən, ümumən Babilistandan başlanır. "Avesta"dakı xeyirli şərrin mübarizəsi həmin qaynaqlardan süzülüb gəlir. Bu tel ana teldir, üzülməz teldir, həyat ahəngidir. "Avesta" bu ana kök üstündə köklənib. Çünki məsələ, mövzu hər dövrdə təzədir, gərəklidir, odur ki, yenidən ortaya çıxır. Zərdüşün böyüklüyü və xidməti də ondadır ki, məsələni, mövzunu dövrlə, zamanla əlaqələndirib daha geniş, əhatəli şəkildə qaldırmışdı.

Şərə qarşı mübarizə amalı, bu alı məqsəd "Avesta"dən müasir dövrə doğru keçib gələn qırmızı xətt kimi görünür. Bu mənada da "İnsan ali məxluqdur", "İnsan yer üzünün əşrafidir" anlayışları yaranıb. İnsanı qorumaq, mühafizə etmək, ona yüksək amal və ideyalar aşılamaq əzəldən şərrəli olub. İnsanı ikilikdən xilas etmək uğrunda əbədi mübarizə aparılıb və aparılır...

İşıq və qaranlıq dedikdə, əlbəttə, gündüzlə gecə, gün işığı ilə gecə zülməti anlayışları qarışdırılmamalıdır. Bu cəhət "Avesta"da da, "Bilqamıs"da da aydın şəkildə nəzərə çarpır, gecə, gecə qaranlığı başqadır, kainatın əzəli və əbədi gedişidir, (gecə öz zəruriliyi ilə heç də gündüzdən az əhəmiyyətli deyil) gecə gözəldir. Aylı-ulduzludur, həyatın, insanların yuxusu, dincliyi, istirahətidir, gecədən gündüz doğur, səhər açılır. Qaranlıq və işığın - gecə və gündüzün növbələşməsi olmasaydı, müvazinət pozular, kainat qocalar, həmişə-cavan qalmazdı. Tanrının qüdrətinə bax ki, kainata işığı nə qədər verirsə, qaranlığı da o qədər verir və bu tarazlıq heç vaxt pozulmur, birə dəqiqə belə o yan-bu yanı yoxdur.

"Hər gecənin bir gündüzü var" - məsələndə məzmun bir qədər başqa səmtə (çətinliyə, dara düşməyə, uğursuzluğa, şərrə və s.) yozulur, məcazi mənə daşıyır. Bu bir qədər yuxarıda deyilən zülmət anlayışına yan olsa da, poetik anlayışdır, məcazdır, bunları qarışdırmaq olmaz. Əslində insanın zülmətə, yəni qara qüvvələrə, şərrə, bədxahlığa və s. qələbəsi, işığa çıxması deməkdir, qaradan, şərdən təmizlənməkdir, ağ gün, işıqlı gələcək, sabah deməkdir.

"Avesta"da Hürmüz dünyəvi dayaqdır, bütün kainata işıq verən, onu idarə edən, insanların aqlını, zəkasını, dilini inkişaf etdirən ulu

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

qüvvə - Tanrıdır. “Bıqamıs” dastanında, “Orxon-Yenisey” kitabələrində, “Dədə-Qorqud kitabı”ndakı Tanrı da eyni mənəvi qüvvə, eyni mənəvi varlıq olub, türk xalqlarının qədim dini görüşləri və ruhani dünyasının vahid işıq şüası, başlanğıcı, təkan verən qüdrətidir.

Qədim türk təfəkküründə Tanrının dünyəvi amah insanlara yaxşılıqdır, kömək əlini uzatmaqdır, onları pis əməllərdən, şər işlərdən qorumaqdır. Əcdadlarımızın, ulu babaların bizə bəxş etdiyi torpağı, suyu da Tanrının yerdəki “parça”ları kimi tanıması elə onlara inam və ehtiram idi ki, bunun öz həyat fəlsəfəsi vardır.

Xeyir və şərin mübarizəsi “Avesta”da fəlsəfi zirvəyə yüksələn eyni fəlsəfi-ruhani teldir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərdə leytmotivinə çevrilib, qəhrəmanların fəaliyyətində, nağıl və dastanlarımızda və s.-də öz ifadəsini əslinə, qaynağma uyğun şəkildə tapıbdir. “Avesta”da geniş şəkildə şərh olunan bu tel Azərbaycan mənəvi fikir tarixində inkişaf edib yeni bir istiqamət alıb, saxələnb, öz çalarları ilə daha da zənginləşibdir.

Azərbaycan hökmdarı Tomiris Arazı keçməyə hazırlaşan qəsbkar Kirə xəbər göndərir ki, gəl, sən bu şər işdən əl çək! Müharibə etməyə. Arazı qana çalxamayaq. Mehriban qonşuluq münasibətləri yaradaq. Aramızda sülh olsun, dostluq olsun... Lakin Kir buna məhəl qoymur. Qan döyüş başlanır. Nəticədə Tomiris qələbə çalır. Kirin başı kəsilir.

Xeyir şərə qalib gəlir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında Bərdə padşahı Nüşabə İsgəndərin tələb etdiyi “yeddi ilin xəracı və qoşunun bir illik azuqəsini tərəddüd etmədən artıqlaması ilə verməyə razı olur. İkiqat – on dörd ilin xəracını verir ki, müharibə etməsin, şəhəri dağıtmasın, ölkə ziyan çəkməsin. Nüşabə İsgəndərin qoşununa lazımı hörmət edib, üç gün-üç gecə məclis qurduqdan sonra ona deyir:

“ – İsgəndər, mən bu gözəl şəhəri dağıtdırmaq, əhalini qırdırmaq istəmirəm. Dünya malı nə olan şeydir, sabah düşüb öləndən sonra sənə bir qarış yer, beş arşın kəfən qalacaqdır, indi zəhmət çək, çıxmaq bayıra.

İsgəndər Nüşabə ilə bayıra çıxdı. İsgəndər gördü ki, yüzə kimi yüklənmiş qatır dayanmışdır, xəbər aldı:

– Bu qatırlar nədir?

Nüşabə dedi:

– Yeddi ilin xəracıdır.

İsgəndər dedi:

– Mən xərac sərrafıyam, bu, on dörd ilinkidir.

Nüşabə dedi:

– Məgər sənəni niyyətin, ölkələri dağıdıb qanlar axıtmağın dünya malından ötrü deyilmi? Apar, dünya malı dünyada qalacaq.

Bu sözdən sonra İsgəndər dedi:

– Xəracı sənə bağışladım, geri qaytar qatırları.

Nüşabənin sözü İsgəndərə böyük təsir etdi. Bu şəhərdən heç bir şey aparmadı. Haman gündən öz aralarında dostluq kağızı bağladılar” (46, s. 125).

Xeyir şərə qalib gəlir. Ağıl, zəka şər niyyəti üstələyir. Bu, “Avesta” təliminin xalq arasında güclü təsiri və əməli nəticəsi idi.

Nizami də, görünür, bu qaynaqdan su içmişdi. “İsgəndərnamə”dəki Nüşabə-İsgəndər teli eyni əsasda köklənmişdi.

Nizaminin Nüşabəsi dünya fətəhi Makedoniyalı İsgəndəri hörmət və ehtiramla qarşılayır, ona sülh və dostluq təklif edir, öz ağılı, tədbiri, xeyirxahlığı ilə İsgəndəri şər işlərdən – onunla vuruşmaqdan, müharibədən çəkindirir, öz ölkəsində ona qan tökməyə imkan vermir. Səxavətlə açılmış yemək süfrəsinə plov əvəzinə qaş-daş, almaz, yaqut, dürr düzdürür.

*“Qızıl büsat qurdu, şahın önündə
Bir xalça qoyuldu günəşdən parlaq.
İçində dörd hüllür kasa qoyaraq,
Biri ləl, o biri qızıldan dolmuş,
Biri dürr, birinə yaqut qoyulmuş.
Elə ki, uzandı əllər süfrəyə
Ağızlar açıldı təam yeməyə.*

*Nüşabə dedi: “Ey böyük hökmüran,
Yeyiniz ən dadlı bu xuruşlardan”.*

Buna çəşib qalan İsgəndər deyir:

*“Düz müsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr,
Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?”*

(42, s. 217).

Nüşabə suala suallarla da cavab verir:

*“Nüşabə gülərək söylədi şaha:
“Daşın ki, boğaza yolu yox, daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçün?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək?...”*

(42, s. 217).

Nəticədə Nüşabə “şər işlər baş verməsin, onun torpağına, mülkünə ziyan toxunmasın!” – deyə şahdan təminat da alır:

*“Gedərkən Nüşabə bağladı peyman,
İsgəndər verməsin mülkünə ziyan.
Vəsiqə yazmağa şah verdi fərman,
O cənnətdən çıxıb getdi hökmüran”*

(42, s. 218).

Nizami “İsgəndərnamə”də qoyduğu, həll etdiyi xeyirxahlıq, əmin-amanlıq, dostluq, əhd-peyman məsələlərində - bütövlükdə xeyirlə şərin mübarizəsində “Avesta”, “Bilqamıs” dastanı qay-

naqlarından ilham alır, çıxış edir, öz sözünü də deyir. İsgəndərin Bərdədə olması, Nüşabə ilə görüşü, məclisdə oturması səhnələrinin təsviri və başqa fəsillərdə dönə-dönə Zərdüştün xatırlanması, Hürmüzün dindirilməsi, onun dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri üzərində dayanılması və s. təsadüf deyil, bunların tədqiqidir. Nizami Nüşabənin dili ilə Makedoniyalı fatehə “dərs” verir, Zərdüşt təlimi keçir, işlərindən xəbərdar olduğunu tənə ilə üzünə deyir, hər şeyi bildiyini ona söyləyir:

*“Vücudum şəhərdə etsə də məskən,
Qəlbim qafil deyil, şahlar işindən.
Hindistan mülkündən Yunana qədər,
Virandan, abaddan tutmuşam xəbər”*

(42, s. 213).

Nüşabə İsgəndərin qabağma yemək yerinə daş-qaş, ləl-cəvahirat qoyub, ona tövbələtmə vermək, onu şər işlərdən – müharibələrdən, ölkələri “viran” qoymaqdan çəkəndirmək, onun istilaçılıq ruhunu qırmaq istəyir və qırır.

Xeyir şərə qalib gəlir...

3) “Avesta”da əmək eşqi və torpağa məhəbbət təlimi

“Əmək insanı ucaldır” – deyiblər. Burada çox dərin, bəşəri bir həqiqət var; bu əməklə ucalmanın kökləri, həyatı-fəlsəfi özüllü “Avesta”da qoyulub, inkişaf etdirilibdir.

Əmək insanı həmişə qanadlandırır, ona torpağı sevdirib, halal çörək verir. Əmək, torpağa qulluq, bununla da halal əməyə, doğruluğa, düzlüyə çağırış “Avesta”nın leytmotivi, baş xəttidir.

Hələ “Bilqamıs” dastanında qafil göylərdən Bilqamısa səda gəlirdi:

Bilqamıs! Adamlara çoxdan belə buyrulub.

Əkinçi torpaq əkib, məhsul yığmaqda olub.

Naxırçı ilə ovçu heyvanlarla dolanır,

Dərisini geyinib, ətilə qidalanır**(14, VIII, V, 1-2).**

Eyni fikir "Avesta"da təqdir və təbliğ olunur, təlim edilir. "Avesta"nın III fəslü Hürmüzlə Zərdüşt arasında bu məzmununda söhbətlə başlanır.

"Ey canlı, əsl aləmi Yaradan! Hansı torpaq yer üzündə ən gözəl hesab olunur?

Və Hürmüz dedi:

– Doğrudan da harda ki, pak adam (aşavan) ev ucaldır, ona od-ocaq və süd, arvad-uşaq və yaxşı sürü verilir, onda bu evdə bol mal-qara, bol insaf, bol azuqə, bol arvad və bol uşaq, bol işıq və hər cür həyat səadəti olur..." (104, s. 8).

Hər şeydən əvvəl, burada ocaq, ev-eşik, arvad-uşaq, ailə sahibi olmağa, bəşər həyatının ilk və müqəddəs nailiyyətinə çağırış var. Ev tikmək, ucaltmaq, ev-eşik, arvad-uşaq sahibi olmaq, od-ocaq yandırmaq xoşbəxtlikdir, səadətdir. Zərdüştlüyün özülü, bünövrəsi insanlığa, hər şeyin başlanğıcı, əsası olan ailəyə, həyat səadətinə çağırışla qoyulub. Bütün bəşəri hiss və duyğular insan həyatı üçün zəruri olan məsələlər də bu mövqedən işıqlandırılır, həll olunur.

Hürmüzlə Zərdüşt arasında söhbət davam edir:

"– Doğrudan da, ey Zərdüşt Spitama, harda daha çox taxıl, ot, bitki və yeyilən meyvə becərilir, harda quru torpaq suvarılır və ya çox nəmli torpaq qurudulur, orda daha artıq xırda və iri mal-qara yetişdirilir, ...orda xırda mal-qara daha çox gəlir verir... Hər kəs, ey Zərdüşt Spitama, sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə və sol əliylə bu torpağı becərir, o (torpağa) bərəkət gətirir. Bu ona bənzər ki, sevimli ər sevgili arvadına yumşaq yataqda oğul və ya başqa bir səadət bəxş etmiş olur" (104, s. 8-9).

Torpağa sidq-ürəkdən bağlılıq, məhəbbət və işgüzarlığın nə qədər ali, müqəddəs iş olduğunun təbliği göz önündədir.

Hürmüzlə Zərdüşt arasında söhbət davam edir.

"Torpaq insana belə deyir.

– Ey sən, insan, necə məni sol əlinlə və sağ əlinlə, sağ əlinlə və sol əlinlə becərirsən, həqiqətən mən hər cür ruzi və bol məhsul verəcəyəm... Kim bu torpağı becərmir, ey Zərdüşt Spitama, sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə və sol əliylə torpaq ona belə deyir: "Ey sən, insan, necə məni becərmirsən... həqiqətən, sən əbədi olaraq, yaşayib yad qapılarında dilənçilik edənlərin arasında qalacaqsan... Kim taxıl səpirsə o, doğruluq səpir" (104, s. 8-9).

"Avesta"da geniş vüsət alan bu təlim ənənəvi olaraq davam edib gəlir. Məs., Nizamidə həmin fikir belə ifadə olunur.

"Biri toxum səpər, o biri biçər.

Bəxtiyar odur ki, bu sözü dinlər...

Keçənlər bir çox şey əkməzlər bizə,

Biz də əkməliyik gənc nəslimizə"

(42, s. 336).

İnsanın yarandığı gündən ona dayaq, həmdəm olan əmək, insanın həyat tərzini əhatə edən halal zəhmət, təmiz iş, hər üç kitabda - "Avesta"da, "Bilqamis"da və "Xəmsə"də özünəməxsus bir dahiliklə təsvir olunub. Mənbələr arasında ayrı-ayrılıqda ən azı min illik (və daha artıq) zaman məsafəsi olsa da, bir qaynaqdır, bir bulaqdır, insanın həyat yolunun işığıdır – halal zəhmət, əkib-biçmək, becərmək ənənəsinin davamı və ümumən ana torpağa bağlılıq, məhəbbət və ehtiramdır.

"Avesta"da fikir əhatəli və fəlsəfi aydınlıqla qoyulub, inkişaf etdirilib. Burada insanları zəhmətə, əməyə, müqəddəs yola dəvət var, düzlüyə, doğruluqluğa güclü təlqin var: "Kim taxıl səpir, məhsul becərsə, o, möminlik, düzlük, doğruluq, təmizlik əkib-becərir, həyata, insanlara xoşbəxtlik və səadət gətirir".

Mətnədə torpağı "sol əliylə və sağ əliylə, sağ əliylə və sol əliylə becər" məzmununu verən eyni ifadələrin təkrarı qəsdən edilib, qabardılıb: torpaqdan "dördəlli yapış", insanın səadəti bundadır! – deməkdir. Bu əsas mətləbləri, baş fikirləri dönmə-dönə demək, təkrar

etmək üsulu, belə yazılış tərzini “Avesta”-ni üslubca “Bilqamıs”-la daha möhkəm bağlayır. Müasir türk dilində “Sağ əlin əməyi sol əl haramdır” kəlamı da, yəqin buradandır. Bu, hər iki əli işə cəlb etmək, sağ əli sol ələ və əksinə möhtac qoymamaq, ikiəlli işləmək tövsiyəsidir. Bunun daha geniş mənası var. Ona görə mətnə həm “sol əl”, həm də “sağ əl” dönə-dönə təkrarlanır.

Torpağa olan bu qayğı, bu əsl insani münasibət – təlim çox geniş təsir gücünə malik olub, insanların əmək fəaliyyətinin əsası olub. Buna görə də təbii olaraq, miflək təsəvvürlərə keçib, hallanıb, rəvayətlərdə özünə yer tapıb. Odur ki, biz eyni fikirləri – təlimin bu və ya başqa, az və ya çox dəyişikliyi ilə miflərdə, rəvayətlərdə səsləndiyini, xatırladığımızı görürük. Məs.: “Zərdüştlüyün mifologiyası” kitabında bu barədə sual-cavab şəklində zəngin söhbətlər verilir. Bu söhbətlər Zərdüştə Ahura Mazda arasında gedir.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, birinci, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “O yerdə ki, ey Zərdüşt Spitama, geniş otlaqlara malik olan Mitraya (çəmənlik və otlaqlar tanrısı) və Ramanaya xeyirli otarma istəyi ilə müraciət edən mömin ər əlində odunla (xaoma hazırlamaq üçün), əlində barsmanla, əlində südlə, əlində həvəngdəstəylə çıxış edir”

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, ikinci, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “O yerdə ki, mömin ər odla, südlə, arvadla, uşaqla, çoxlu sürülərlə təchiz olunmuş ev tikib. Və o vaxtdan da bu evdə bolluca bəslənmiş mal-qara, bolluca yemlənmiş it, bolluca yemlənmiş arvad, bolluca yemlənmiş uşaq, bolluca yemlənmiş od, xoş həyat üçün lazım gələn bolluca yemlənmiş bütün vəsaitlər vardır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, üçüncü, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “O yerdə ki, ey Zərdüşt Spitama, ən çox səpinti hahında çörək, otlaq, məhsuldar bitkilər əldə edirlər, su yeməklərə su çəkirlər, suyu çox olan yerləri qurudurlar”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, dördüncü, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, xırda və iri mal-qara yetişdirilir”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, beşinci, ən çox hara xoşdur?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, xırda və iri mal-qara ən çox peyin (kübrə) verir”.

Burada sual və cavabların məzmununu dəyişilir, mənfi istiqamətə yön alır, bu məqsədlə eyni sayda 5 sual yenidən verilir və cavablar alınır.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, birinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Erezurun zirvəsində, ey Zərdüşt Spitama! O yerdə ki Yalanın yatağından devlər bir yerə yığışlar”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, ikinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, ən çox meyitlər – ölənlər və ölənlər insanları vardır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, üçüncü, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, orda ölənlərin qoyulmuş olduğu matəm tikililəri ucaldır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, dördüncü, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, o yerdə ki, orda Əhrimənin həşəratlarının (xrafetralarının) ən çox yuvası var!”

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Bu yerə, beşinci, hara ən çox xoş deyil?”

Cavab: “Həqiqətən, orda ki, ey Zərdüşt Spitama, orda mömin kişinin arvadı və uşağı əsirliyin tozlu və quru yolu ilə aparılır və kədərli səslərini ucaldırlar” (93, s. 285).

Zərdüştlüyün torpağı təlim və təqdim üsulları zəngindir. Sözü demək, fikri söyləmək qayda və yolları obyektinə, yerinə görə tez-

tez dəyişir. Məs.: “ən xoş” yerin hara olduğu sualları qoyulur; ardınca “ən xoş” olmayan yerin hara olduğu sualları verilir və cavablar alınır, sahibinə - kutləyə ötürülür, bu cavablar öyüd-nəsihət şəklində Yaradan – Tanrı tərəfindən verilir. Deməli, zəruridir, əməl edilməlidir. Deməli, “ən xoş” olmayan yeri, yerləri “xoş” etmək gərək, yəni “ən xoş” olmayan yeri, yerləri, torpağı “xoş” etmək üçün onu becərmək, yararsız yerləri yararlı hala salmaq, “ən xoş” etmək gərəkdir. Bu, əslində Yaradanın sözü, tapşırığı kimi təqdim edilir. Daha dürüst desək, bu, Zərdüştün Yaradan - Tanrı adından bəşər övladına verdiyi təlimdir; əsrləri, min illəri keçib gəlib. Bu gün də öz qüvvəsində, gücündə qalır.

Beşinci suala alınan cavabda, daha həzin və ağır nöqtəyə toxunulur: Vətən torpağı qorunmalı, azad olmalı, Vətən övladı sakitlikdə, əmin-amanlıqda yaşamalı, yaratmalıdır, hər bir “mömin kişinin arvadı – uşağı əsir olmamalı, quru və tozlu yollarla sürünməməli, onların kədərli səsləri ucalmamalı”, eşidilməməlidir.

Bu, Tanrının buyruğudur!

Növbəti, sual-cavab əsasında deyilən kəlamlar insanlığa daha başqa səmtdən çatdırılan sözlərdir. Həyat eşqini artırmaq, insanlara sevinc gətirmək, onların diqqətini gərəklı işlərə yönəltmək məqsədilə düşünüldü.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, birinci ən böyük sevincə sevindirir?”

Cavab: “Kim ki, ölmüş itlərin və ölmüş insanların basdırılmış olduğu yerdə ən çox xəndək qazır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, ikinci ən böyük sevincə sevindirir?”

Cavab: “Kim ki, həqiqətən ölmüş insanların qoyulmuş matəm tikintilərini, ən çox dağıdır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, üçüncü ən böyük sevincə sevindirir?”

Cavab: “Kim ki, Əhrimənin həşəratlarının (xrafsetralarının) yuvasını dağıdır”.

Sual: “Ey canlı, əsl aləmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, dördüncü ən böyük sevincə sevindirir?”

Cavab: “Kim ki, həqiqətən ən çox əkməklə, ey Zərdüşt Spitama, çörək, otlar, məhsuldar bitkilər əldə edir. Kim susuz yerə su çəkir, suyu artıq olan yerləri qurudur”.

Təmin olunmuş torpaq o torpaqdır ki, o, uzun müddət sürülməmiş qalmışdır, eynilə uzun müddət uşağı olmayan, yaxşı bədənə malik gənc qadın bunun üçün yaxşı bir ər istədiyi kimi, torpaq da sürülmək üçün yaxşı bir kəndli istəyir”.

Sualın cavabı davam edir:

“Kim ki, bu torpağı, ey Zərdüşt Spitama, sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal edir, onda bu torpaq ona belə deyir: “Ey sən, mənə sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal edən ər! Həqiqətən də mən daim qabaqlarda ölkələrdən keçəcəyəm, həqiqətən də mən daim gedə-gedə (bolluq) gətirəcəyəm ki, onlar çörək məhsulundan əlavə, həm də mümkün olan bütün həyat vasitələrini toplaya bilsinlər.

Kim ki, bu torpağı, ey Zərdüşt Spitama, sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal etmir, onda bu torpaq ona belə deyir: “Ey sən, mənə sol əlilə və sağla, sağ əlilə və solla emal etməyən ər! Həqiqətən də sən bundan sonra daim başqasının qapısına söykənərək yaşamaq üçün vəsait dilənənlərin arasında dayanacaqsan: həqiqətən də yaxşı olan qidanı sənə böyründən aparacaqlar – onu, onsuz da, həddən artıq yoxsulluq etmişlərə verəcəklər” (93, s. 286).

Bu, daha geniş miqyaslı cavabdakı “mifik” təsəvvürlər “Avesta” kitabının bizə məlum mətnlərində də, təxminən eyni şəkildədir. Bu isə o deməkdir ki, “Avesta”nın məzmunu beləcə el-obada, xalq arasında mifləşmiş, rəvayətlər şəklində geniş yayılmış, öz təsirini də göstərmişdir. Bu, təkcə “torpaq təlimi” deyil, özünü çox geniş şəkildə göstərir. Odur ki, “Avesta”nın çoxsahəli məzmununu əhatə edən, məs.: rus dilində “Zoroastriyskaya mifologiya” adı ilə həcmi – 560 səhifəlik bir kitab olmuşdur!

“Zərdüştlüyün mifologiyası” məhz real, həyati həqiqətlərin təsəvvürlərdəki əksidir.

Zərdüşt bu cavabla bağlı “Ey canlı, əsl ələmi Yaradan mömin! Mazdayan inamının mahiyyəti nə vaxt üzə çıxır!” – deyər əlavə bir sualla müdaxilə edir və bu cavabı alır:

“Nə vaxt ki, çörəyi səylə becərilər

Kim ki, əkərək çörək becərsə, o, dindarlığı (Aşa) becərir, o, bu mazdaçı inamı qabağa itələyir, o bu mazdaçı inamı qidalandırır, on min “Yasna” duasını icra etməyə bərabər iş görür.

Çörək becəriləndə devləri tər basır, buğda sovrulmağa hazırlaşanda devlər gücdən düşürlər, un hazırlananda devlər fəryad edirlər, un xörəyi hazırlananda dəhşətdən devlər külək buraxırlar. Qoy həmişə evdə bu xəmir xörək olsun ki, devlər məğlub olsunlar, - buna görə onların ağzı çox qızmar olacaq və onlar qaçmağa məcbur olacaqlar!

Yemək yeməyənlərin heç biri nə mömin işlər görməyə, nə (kənd) təsərrüfatı ilə ürəkdən məşğul olmağa, nə oğul törətmə işi ilə ürəkdən məşğul olmağa qadir deyildir. Belə ki, bütün canlı ələm yemək vasitəsilə yaşayır, yeməkdən qalanda isə həyatdan gedir”.

Sual: “Ey canlı, əsl ələmi Yaradan mömin! Kim bu yeri, beşinci ən böyük sevinclə sevindirir?”

Cavab: “Kim ki, həqiqətən ey Spitama Zərdüşt, mömin ərə bu torpaqda haqqını işinə görə və borcuna görə vermirsə o, Spenta Arməydidən zülmətə, əsirliyə, hər yerdə ucu şiş çubuqlar basdırılmış pis dünyaya yuvarlanacaqdır” (93, s. 287).

Azərbaycan xalqı bu gün də “Avesta” ruhu ilə yaşayır, xalqımız bu gün də torpağa ehtiram, məhəbbət və qayğı ilə yanaşır, işə, əməyə, zəhmətə Zərdüşt təlimi əsasında rəvac verir, onu yaşadır.

Hazırda dilimizdə işlə, əməklə, zəhmətlə, torpaqla bağlı onlarca, yüzlərcə kəlamlar, atalar sözü və məsəllər var ki, “Avesta”dan (və ondan da əvvəllərdən) süzülüb gəlib; bu işıqlı, şərəfli yola əzəli çağırışın və ehtiramın məhsulu olaraq yarandı.

1) “İş insanın cövheridir”, “İş yiyəsi işdə gərək”, “İş ki, oldu ayan, lazım gəlməz bəyan”, “İşləməyən dişləməz”, “İşləyən dəmir işıldar”, “Görülmüş işdən gül iyi gələr”, “Öküzün taydı, işin zaydı,

öküzün cütdü, işin bitdi”, “Başladığın işi yarımçıq qoyma”, “Bir işi başlamağa çahş, özü qurtarar”...

2) “Zəhmət batmaz”, “Zəhmət çəkməyən zəhmətin qədrini bilməz”, “Zəhmətsiz bal yeməzlər”, “Əvvəl zəhmət çəkən sonra rahat olar”, “Axtardığını zəhmət qapısında taparsan”...

3) “Əməksiz yemək olmaz”, “İstərsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək”, “Torpaq deyir: öldür məni, dirildim səni”, “Bərəkət hərəkətdədir”, “Nə əkərsən, onu biçərsən”, “Kışda qeyrət olsa, torpağı qızıla döndərər”, “Çalışqan nəyə əl vursa, qızıl olar”, “Kamil bağban çəkər bağın səfasını”, “Bağ salan barmı dərər”, “Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar”, “Bağa bax üzüm olsun, üzüm yeməyə üzün olsun”, “Bir buğda əkməsən, min buğda tapmazsan”, “Allah bacadan tökməz ki, gərək özün çalışasan”, “Hərəkət səndən, bərəkət məndən”...

Yüz-yüz, min-min illərin yaratdığı bu xəzinə, əbədi söz sənəti inciləri mənəvi dünyamızın hələ tək birçə nöqtədəki uğurudur.

4) Heyvandarlıq və mal-qaraya qulluq təlimi.

Əzəldən əməyin, təsərrüfatın bir mühüm qolu heyvandarlıq olub. Heyvana qulluq etmək, mal-qara bəsləmək, qoyun-quzu sürüləri, at ilxıları, dəvə karvanları və s. saxlamaq tarixən ulularımızın xoşbəxt əmək fəaliyyətinin ayrılmaz sahəsi sayılıb. Bu fikir “Bilqamis” داستانında da diqqəti cəlb edir. Urukda mal-qara üçün ot tədarük edihər, otlaqlar bəslənilirmiş. Orada güclü-qüdrətli Buğa (cöngə) söhbəti də var. Bilqamis ilahə İştərin şəxsiyyətilə bağlı eyiblərini bir-bir üzünə deyir, onu rüsvay edir. İştə çox qəzəblənir və ondan intiqam almaq xəyalına düşür.

İştə atası Anuya deyir ki,

“Ata, bir buğa yarat, Bilqamısı məhv etsin (14, VII, 92).

Tanrı Anu qızına söyləyir:

“Buğa istəyirsənsə, doğrudan da əgər sən, Urukda düz yeddi il çoxlu saman olacaq Çoxlu yem yığmalısən mal-qaradan ötrü sən.

İştar söhbət açaraq söyləyir atasına:

“Urukda mal-qaraya ot tadarük etmişəm

Çölün heyvanlarına otlaqlar bəsləmişəm”.

(14, VI t., 101-102, 105-110).

“Bilqamis” dastanında güclü Buğa qəhrəmanlar tərəfindən öldürülür. Çünki Buğa burada həqiqətə, düzlüyə, mənəvi saflığa, pak əxlaqa qarşı çıxarılan maneə idi. İlahə İştar onu şər işə qoymuşdu, özünə xidmətə çevirmişdi. Buna görə də o, məhv edilir. Dastanda Buğa ilə bağlı 5-6 şeir silinib, orada əlavə nə deyildiyi məlum deyil.

“Avesta”da Buğa, Buğanın Ruhu və boğaz İnəyin Ruhu tərənnüm edilir. Bar-bərəkət rəmzi olan bu heyvanların Ruhuna kəlamlar söylənilir, dualar oxunur, Tanrıya yalvarışlar və s. edilir. Məs., dualardan biri Buğanın Ruhuna oxunur. Buğa mal-qara və bar-bərəkətə inam və bu mənada Hürmüzün havadarı, köməkçisi kimi vəsf edilir.

“Dua edirlər sizə Buğanın Ruhu:

“Məni kim və neçün yaratdı?

Kinli Eşma sızır məni,

Oğru-quldur qovur məni.

Səndən başqa arxam yoxdur

Qoy kəndli qorusun məni”

Və soruşanda Buğanı yaradan

Artadan: “Buğanı kim qoruyacaq?

Ver onu sahibinə -

gözəl otlaqlı maldara,

Elə bir xoşbəxt kişiyə ki,

Şər Eşmanı qaytarsın!”

(104, s. 12)

mal-qaraya, sürüyə xətər yetməsin.

Buğanın Ruhu, söz yox, xalqın mal-dövlət rəmzidir. Mətnə bə-

luğu, bərəkəti, mal-qaranı qoruyub saxlamaq, otarıb kökəltmək, çoxaltmaq məsələsi qoyulur, onu etibarlı əllərə, əsl sahibinə, “maldar kəndliyə” – xoşbəxt kişiyə tapşırmaq məsləhət görülür. Lakin buna Arta razılıq vermir.

Cavab verdi Arta: “Yoxdur,

ağa, Buğanı xilas edən.

Mən tanımıram elə bir kəs

ki, layiqincə onu qorusun.

Heç yerdə layiq adam yoxdur

ki, o kəs ona həyan olsun”

(104, s. 12)

Buğanın və boğaz İnəyin ruhları – hər ikisi əllərini göylərə qaldıraraq yalvarır ki:

“Pak mal-qara sağ qalmaq üçün

malabaxan Druc olmasın”

(104, s. 12)

Mətnə Hürmüzün dilindən söylənilir ki, həqiqətən “Yer üzündə və səmalarda Artanın ürəyincə olan elə bir ər yoxdur ki, mal-qaranı ona tapşırıq”. Nəticə etibarilə belə məsləhət olur: bu işlə elə Zərdüşt özü məşğul olsun, bu iş ona tapşırılsın.

Mən, Hürmüz, Artanın dostu,

həm də Sözü – Mantranı yaratdım

Mal-qaranı, kökəlsin və bəslənsin deyər,

onları çoxaltdım. Sən Mantra isə

Ağızda ancaq Vohumanı

sürünün əsl dostunu qoy!

Dünyada tək birçə kəs var,

mənim çağırışına hörmət edir.

Zərdüşt –

sadiqdir Hürmüzə, həm Artaya.

O bizi həmişə mədh edir

əgər söz verər isəm ona”

(104, s. 12)

Burada Vohuman gözətçi, ümumən mal-qara ruhunu, səadət, var-dövlət xəyalını təmsil edən surət-şəxs kimi təsvir olunur.

Zərdüşt mal-qaranı, sürünü himayə etməyə, qorumağa razılıq verir, bununla belə, Hürmüzdən bu köməyi də istəyir.

“Ey Hürmüz, sürüyə ver

Artı gücünü, əzəmətini.

Qoy Vohuman da versin

Dinlik sovqatını sevincini.

Əgər mənə Artanın gücü

Vohumanı təslim etsə,

Əgər mənə ruh versə,

Hürmüz özü maqların sözlə

Onda Hürmüz iltifat edər.

Bizə baxış, sizə layəqət verər!

(104, s. 13)

“Avesta”da da, “Bilqamis”da da Buğa mifik surətdir, ondan totem, inam kimi söhbət açılır. “Avesta”da ayrı-ayrı fəsillərdə Hürmüzün himayə etdiyi Buğa və onun Ruhı insanın gücü, qüdrəti və həyat tərzini üçün zəruri sayılan bir heyvan kimi təsvir olunur, onun Ruhuna müraciət edilir. Deməli, hər iki əsərə söz demək, fikir təlqini üçün Buğa surəti bədii vasitədir. “Dədə Qorqud”da (“Dirse xan boyu”nda) da bu tel var, lakin burada Buğa mifik deyil, daha çox real surətdir, Bayındır xanın tövlədə saxlayıb bəslədiyi adı, ancaq çox güclü heyvandır, qəhrəmanları sınaqdan keçirmək, gücünü, qüdrətini yoxlamaq üçün hünər meydanına buraxılır. Söz yox, hər üç

əsərdə istifadə olunan Buğa, Buğanın Ruhı arasında ənənəvi bədii əlaqə və bağlılıq mövcuddur. Bunlar bir-birini tamamlayan qırılmaz vahid ədəbi teldir.

Lakin “Avesta”da mal-qaraya qulluq, döl, artım, xeyir-bərəkət naminə Buğanın və boğaz İnağın Ruhı ilə söhbət, duaoxuma, tərifləmə özünü təbliği və təlimi mənada göstərir. Maqların əmək nəğmələri, xeyir-duaları və s. bu sahədə verilən təlimatdır.

Nəticə olaraq, təsərrüfatın maldarlıq qolu üzrə mal-qaraya qulluq, əsl işgüzarlıq nümunəsi kimi Yim (tarixi əfsanəvi surət) və onun təsərrüfatı, mal-dövləti misal göstərilir: “Onun torpağı xırda və iri mal-qara sürüsü ilə də, insanla da, köpəklə də, quşlarla da, qırmızı şölələnlən odla da dolu idi. Xırda və iri mal-qara sürüsünə və insana yer çatmırdı”; “Şaxtadan və sel-sudan canlı məxluq qorumaq üçün, Hürmüzün, ona qabaqcadan xəbər verdiyi kimi, atların bütün dörd yanına qaçması üçün uzun hasar tikdi, ora o, xırda və iri mal-qara sürüsündən ötrü ot-ələf yığdırdı, adamlar da, quşlar da, köpək də, alovlanan qırmızı od da gətirdi. Ora o, min addımlıqdan su çəkdi, orada küçələr saldı, yaşayış yeri də, zirzəmi də, girəcəklər də, dayanacaq da, dairəvi vərədnə də inşa etdi” (61, s. 7-8).

Bir sözlə, burada bütün həyatını əməyə, işə, çalışmağa, insanın güzəranını yaxşılaşdırmağa sərf edən bir insan həyatı əfsanəvi şəkildə təsvir olunur və başqaları üçün də nümunə göstərilir. “Avesta”nın amalınca, bu əsl güzəran, insanın keçirməli olduğu qaynar həyatıdır. İnsan təkcə özü üçün yaşamamalı, özü üçün düşünməməli; başqası üçün də gərək olmalı, onları yaşatmalıdır; bu, onun bəşəri mahiyyətidir. “Avesta” dininin ölməzliyinin bir sirri də bundadır.

“Avesta”nm “Hürmüz rəmzi, andı”nda deyilir: “Mən heyvan saxlayan adamların maneəsiz gedib-gəlməsini, sərbəst yaşamasını təmin edirəm. Artaya baş əyib hədiyyələr verməklə, and içirəm: bundan sonra öz canımın və həyatımın xatirinə hürmüzçü kəndlərə xəta yetirməyəcək, onları tamamlayacağam”, “hər cür Druc, Raşa sifətlərindən imtina edirəm” (104, s. 9-10).

Beləliklə, mal-qaranın, xalqın dövlətinin qayğısına qalmaq, onun

keşiyində durmaq, onu qorumaq, zərdüştlüyün mühüm və ciddi məsələsi olub; bu, "Hürmüz andı"na da düşübdür. Bu isə xalqa, zəhmətkeş kütləyə xidmətin və onun güzəranınınm qayğısına qalmağın təsdiqidir. Hürmüzə - bir olan Tanrıya itaət etmək, zərdüştçü olmağın şərtlərindən biri, məhz insanın təkcə öz canı, "öz həyatı" barədə yox, ümumxalq, insanlıq barədə düşünməsi, düz və xeyirxah olmasıdır.

Bu, ali insani keyfiyyətdir ki, "Hürmüz andı"na düşüb. Ulu Tanrının insan övladından tələbi budur.

5) Zərdüşt sözünün qüdrəti

Zərdüştlükdə insan amali problemi üç insani kamillik şəklində təzahür edir: təmiz bədən, təmiz söz, təmiz əməl. Təmiz söz, haqq söz Platonda insanlıqda ilahiliyin rəmzi kimi işlədilir. Bu üç amil – insani kamilliyin üç mühüm şərti bəşəriyyətin dini, idraki və bədii fikrinin bel sütunu, camdır.

İnsani kamilliyin ilkin qaynağı yenə də gedib çox qədimlərə - ulu Şumer mədəniyyətinə, "Bilqamıs" dastanına calanır. "Avesta"da ümman olur, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına hopur, onun idraki və bədii fikrinin əsasını təşkil edir.

Tanrının insana bəxş etdiyi söz, dil, nitq pak, təmiz nemətdir: insan kəlamı da, nəğmə də buradan yaranıb, Sözə, dilə, nitqə, Tanrı səviyyəsindən yanaşılıb, dünyanın ən şirin neməti insanlara güclü təsir vasitəsi kimi tərənnüm edilib.

"Bilqamıs" dastanında Bilqamıs dostu Enkidüyə deyirdi:

"Tanrı sənə gözəl nitq, dərin ağıl bəxş edib" (14, VII l., II) – ona qiymət ver, onun qədrini bill!..

*Gözəl nitq, "dərin ağıl" – insanın ləyaqəti!
Təmiz, düz, doğru söz – şəxsiyyətin təsdiqi!
Nəğmə - həqiqət! Nəğmə - insana qanad!*

"Avesta"da həqiqi, doğru söz, nəğmə şər qüvvəni düz yola çəkən, ona həqiqətin yolunu göstərən ən güclü təsir vasitəsidir, silahdır.

Nəğməkar deyir:

*"Təntənəli nəğmə evində,
Vohumana həyat verməyə hazırım.
Qoy mənim bütün işlərimə
Hürmüz özü haqq versin.
Nə qədər sağam, Artanın yoluyla
insanları həqiqətə aparacağam"*

(104, s. 11).

Nəğməkar daha sonra deyir:

*"Arta – həqiqətdir, od Ruhudur,
məgər ağıl çatmır, anlayım?
Vohumanı və səni
çəkib Hürmüz yoluna aparım,
Sənin sehrinlə, dilinlə mən
düşməni Hürmüz yoluna gətirim"*

(104, s. 11).

Möcüzəli söz, güclü bədii kəlam, nəğmə gərəkdir ki, onun təsiri ilə insanlığı düz yola, həqiqət yoluna çəkmək mümkün olsun; o, şər işlərdən çəkinib, xeyirxahlığa, təmiz əməllərə qovuşsun, yaxşılıq etsin. Ümumiyyətlə, təmiz əməllərə qoşulsun, yaxşılıq etsin. Ümumiyyətlə, "Avesta"da Söz – surətdir, daha dürüst desək, obraz, surət səviyyəsinə yüksəlir. Söz – Mantra Spenta adı ilə çıxış edir; "şəxsiyyət" kimi təsəvvür edilir. Bu isə xoşbəxtlik, səadət rəmzi deməkdir. Bir qədər sonra Söz tamam müqəddəs məlumatla çevrilir, Hürmüzün kəlamı, nitqi səviyyəsində dərk olunur, ilahiləşir. Odur ki, Zərdüşt Tanrıdan – Hürmüzdən "möcüzələr yaradan" təzə müdrik sözlər diləyir:

*"Hürmüz, mən səni tərif edirəm,
ver mənə ağızdan-ağıza keçən.
Elə müdrik sözlər ki,
ilk dəfə zühur etmiş olsun"*

(104, s. 8-9).

"Avesta"da söz qüdrətli mübarizə silahıdır, qara qüvvələri

məğlub etmək üçün çox güclü vasitədir. Tanrının insana bəxş etdiyi sözü, nitqi, kəlamı düzlüyə sərf etmək, qılınc əvəzi çalmağ gərək ki, bəşər Tanrı yoluna qayıtsın. Söz, kəlam nəğməyə dönəndə isə təsir gücü qat-qat artır, kütləvi olur, “zərbi kərən sındırır”. Belədə nəğməkarın işi, fəaliyyəti səfərbəredicidir, əvəzsizdir. Odur ki, Zərdüş Tanrıdan – Hürmüzdən nəğməkara kömək, ilham diləyir:

*“Hürmüz, kömək elə nəğməkara,
hamını sənə itaətkar edim!
Ey yaxşı, gözəl dost!
Artanı və xeyri idarə edən
Hürmüz, kömək elə nəğməkara!”*

Deməli, həqiqətin carçısı, doğru yolun açarı sözdür, kəlamdır:

*Təmiz söz, düz söz, haqq söz!
Təmiz kəlam, düz kəlam, haqq kəlam!
Hürmüz sözü, Hürmüz kəlamı!*

Zərdüşə görə əbədiyyət sözlə, nəğmə ilə yaranır, söz, nəğmə tarixin səhifələrini bəzəyir. Tarixi-ədəbi və dini-ruhani şəxsiyyətlər cismən dünyadan köçüb getsələr də, onların ruhu, “xoş sifəti” həmişəlik qalır, ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçib gəlir, yaşayır, əbədiləşir. Bu gedişdə sözün, nəğmənin gördüyü işi, oynadığı rolu heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Buna görə Hürmüzdən nəğməkar elə uğurlu sözlər, xoş, ahəngdar nəğmələr istəyir ki, təzə olsun, ilk dəfə deyilmiş olsun.

*“Tərifin uğrunu anlamaq üçün
Sizə müraciətlə deyilən xoş nəğmələr!
Onlarda mən əbədi saxladım
Arta ilə Vohmanın xoş sifətini”*

(104, s. 11-12).

“Anahit Ardivisur himnləri”ndən biri Hürmüz və Zərdüşlə

bağlıdır. Maraqlıdır, Hürmüz də Anahit Ardivisura – günəş və su tanrısına qurban gətirir, ondan xahiş edir:

*“Ona qurban gətirdi o Yaradan Hürmüz
Aryan Vecədə, mehriban Daitya yanında,
Haomadan ibarət olan süd ilə, gətirdi.
Öz dililə, köməyə hazır Barsmanla
Həm fikrilə, həm sözilə, həm işilə,
Zaotra və münusib deyilən kəlamla.
Və o, ondan xahiş etdi:
“Bağışla mənə helə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!..
Artaya inanan Zərdüşə
Fasiləsiz dayəlik edim, öyrədim;
“Etiqada uyğun söz deməyi,
Etiqada uyğun düşünməyi,
Etiqada uyğun hərəkət etməyi”.
Və bu uğuru ona verdi,
Anahit Ardivisur,
Necə ki, həmişə uğur istəyəndə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə”*

(104, s. 16).

Hürmüzlə bağlı bu “himn” ümumən fikrin aydınlığı, sözün rəvanlığı və işlədilən kəlamın, buna uyğun da görülən işin üstündə köklənib. Hürmüz Daitya (Araz) çayı yanma ilahə Anahit üçün qurban hədiyyəsi olaraq ibadət məqsədilə işlədilən hazır Barsman bitki budığı, Zaotra (müqəddəs şərbət) və Haoma südü (müqəddəs bitki şirəsi) gətirir. Xahiş etmək, uğur diləmək isə Zərdüşün dilindəndir. Onun diləyi, istəyi mənəvi üstünlüyə malik olmaqdır, yaratdığı dinə, təbliğ etdiyi inama sədaqətdir, xəlqi-mənəvi teli, etiqaı, inamı davam və inkişaf etdirməkdir. Mənə “Artaya fasiləsiz dayəlik

etmək”, “Etiquada uyğun söz demək, düşünmək, hərəkət etmək, iş görmək uğuru ver”.

Hürmüz Anahit Ardivisura – günəş və su tanrısına öz dililə, fikrilə, sözlə, işlə, münasib kəlamilə müraciət və xahiş edir. Burada hər şey ölçü-biçi ilədir, insan ləyaqəti və pakhgına çağırış var: münasib kəlam söyləmək, fikir, söz demək və buna uyğun da iş görmək, yəni sözlə əməlin vəhdətinə nail olmaq. Bunlar isə mühüm şərtədir, insan kamahnın yetkinliyidir. Buradakı “etiqaada uyğun söz demək”, “etiqaada uyğun düşünmək”, “etiqaada uyğun hərəkət etmək” ifadələri insanlara Tanrı tapşırığıdır. Əgər ulu Tanrı Hürmüz belə dinir, belə düşünür, belə hərəkət edərsə, zərdüştlüyə inanan, ona etiqaad edən kəslər də gərək belə Tanrı səviyyəsində çıxış etsinlər. Axı, onlar Hürmüz övlədidir.

Burada insan həyatı üçün ümdə mənəvi keyfiyyətlərdən söhbət gedir. Həm də söhbət Tanrının – Hürmüzün şahidliyi və adı ilə bağlıdır. Buna görə, daha artıq təsir gücünə malikdir. Bu, zərdüştlük inamına, məsləkinə, dini etiqaadma sitayiş edənlər üçün dərs, örnək idi, təlim üsulu, fikri təlqin yolu idi...

Görün Məhəmməd Füzuli bu ulu qaynaqdan necə bəhrələnmiş, necə istifadə etmiş, bu fikri necə yaymaq, təbliğ etmək istəmişdi: “Ey açıqürək, mərhəmətli, qabiliyyətli dost! Hükəmə demişlər ki, “əvvəl fikir, sonra əməl”. Yəni hər iş ki, başlamaq istəyirsən, başlamaqdan əvvəl onun nəticəsini düşünmək lazımdır. Məbada bu iş şöhrətli olmaqla bərabər, həqiqətdə pis iş olmuş ola...”

*“İşini yaxşı bilməyənlər olur,
Xirəd əhli yanında ar müdam”*

(29, III, s. 17).

Zərdüştlük təlim və təbliğ edir ki, insan gərək xeyirxah ola, uğurlu düşünə, uğurlu söz deyə, düşündüyünü, dediyini də əməli işində, fəaliyyətində yerinə yetirə. “Hürmüz andı”nda insanı insan edən bu üç mühüm keyfiyyət vəhdətdə götürülüb və öz ifadəsini

tapıb. “Hürmüz andı”nda biz hər bir hürmüzçü mömin şəxsin dilindən bu sözləri eşidirik:

“Bu adla özümü Hürmüz rəğbətçisi zərdüştcü elan edirəm:

*Uğurlu fikirlər düşünəcəyimə and içirəm!
Uğurlu söz deyəcəyimə and içirəm!
Uğurlu işlər görəcəyimə and içirəm!”*

Bu, ali insani keyfiyyətdir ki, “Hürmüz andı”na düşüb. Ulu Tanrının insan övladına tövsiyəsi budur.

Hələ çox qədim zamanlardan təmiz düşüncə, düz söz, nitq, buna uyğun da əməl Tanrı neməti kimi təqdir olunur. Sözlə, nitqə, nəğməyə bu ali münasibət, bu qiymət “Avesta”da öz parlaq ifadəsini tapır, türk xalqları ədəbiyyatlarının, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının güclü mənəvi problemi kimi dövrlər üzrə inkişaf edib gəlir, şaxələnir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda:

*“Yalan söz dünyada olma, olmasa yeg,
Gərəklərin üç otuz, on yaşını toldursa yeg”*

“Orxon-Yenisey”də:

“Tənri tək Tənri yaratmış türk bilgə... sabım Tanrı-tanrı tək (uca) yaratmış türk müdrük sözümlü” (B. K. 13).

Nizamidə:

*Sözü qızıl yatağı altınla tutdu qoşa,
Dedi söz sərrafına: “De, hansı gəlir xoşa?
Sənə, köhnə qızılı, təzə sözü mü yaxşıdır?
Söz sərrafı söylədi: “Söz dünyanın naxışdır!”*

Və:

*“Söz durduqca soracağı qoy dünyaya car olsun,
Nizamının şöhrəti sözlə daim var olsun!”*

Nəsimidə:

*“Həq sözün gör ki, necə dürdanədir,
Həq sözünü bilməyənlər də nədir?
Cahili nadan, nə bilsin danə, dürr,
Daneyi danə bilir kim, danədir”.*

Füzulidə:

*İlahi fezedən bir xəzinədir söz,
Tükənməz sərf qıldıqca dəmadəm”*

Və:

*“Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz
Ərşədəndir, gəlib hədiyyə bizə.
Qəlbimiz meyl edir həmişə ona,
Çünki söz nazil oldu qəlbimizə”...*

Bütün bu kəlamlar dilə-sözə, nəğməyə, şeirə, sənətə Tanrı səviyyəsindən baxmağın, ona olan ilahi münasibətin, habelə bu təmizliyin, düzlüyün, aliliyin inkişafı, ənənəvi davamıdır.

Hər mənada təmizlik – təmiz bədən, təmiz düşüncə, söz, təmiz əməl Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrlərində qızıl xətt kimi keçib gəlir. Bu üç insani keyfiyyət klassik ədəbiyyatımızda, nağıl və dastanlarımızda, qəhrəmanlarımızın mənəvi aləmi və şəxsiyyətində əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə öz əksini tapıb.

Təmiz əməl də insanın özündə, sözündə olan təmizliyin, mənəvi saflığın təzahürüdür. Belə ki, təmizlik, düzlük, doğruluq sözdən işə, əmələ keçir, insan həyatının məzmununa çevrilir. Bu da bəşəriyyətin aqlı və mənəvi inkişafına təsir göstərir, ona kamillik verir.

Şifahi xalq yaradıcılığında hələ m.ö. VII əsrdə Alp Ər-Tonqanın ölümünə yaranmış ağılarda bu insani keyfiyyətlər müdafiə olunurdu, çünki xalqın tərbiyəsi bu ruhda idi. Alp Ərin – xalq qəhrəmanının xaincəsinə, hiylə ilə öldürülməsi heyrət və qəzəb doğurmuşdu. Bu xəyanətə görə zamanə lənətlənirdi ki, düzlük, təmizlik, mərdü-mər-

danəlik yox olub gedib, zaman və insanlıq korlanıb, ər igidlər, kişilər isə azalıb...

Azərbaycan el ədəbiyyatının digər janrlarında da bu tel güclü şəkilə davam edib gəlir, heç vaxt qırılmır, daha da inkişaf edir, atalar sözləri və məsəllərdə təmizlik, əməl, əməl, qayda-qanun, adət-ənənə mənəvi üstünlük düsturlarına çevrilir:

1) “Doğru yolla gedən yorulmaz”, “Doğru ol, aslan yolu ilə get!”, “Doğru yolda yıxılan tez qalxar”, “Doğru söz etiraz götürməz”, “Doğruluq insanı heç vaxt utandırmaz”, “Doğruluqla dost qapısını dolan gəl, öz evindir”...

2) “Sözün gerçəyi daşdan keçər”, “Yalan ayaq tutar, yeriməz”, “Yalan ilə dünyanı gözəmək olar, amma qayıtmaq olmaz”, “Yalan söz bir qısa örtüyə bənzər, adamın bir səmtini örtər, o biri səmti açıq qalar...”

3) “Əməl azmasa qada yeriməz”. “Əməli saleh olan çatar mətləbə”, “Əməlsiz sözdə təsir olmaz”, “Doğrunun köməkçisi əməldir...”

4) “Adət qanun deyil, amma qanun qədər hökmü var”, “Verdiyi anda bax, gördüyü işə”...

Kəlamlar, söz yox, “Avesta” və ona qədərki kök, özü üstə inkişaf edib, xalqa zinət verib, onun həyatını və mənəvi dünyasını zənginləşdirib.

Bütün bu əməl, əməl, qayda-qanun, adət-ənənə “Dədə Qorqud”da, Nizamidə, Əlidə, Qazi Əhməddə, Nəsimidə, Xətəidə, Füzulidə öz ifadəsini əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə tapıb. Bütün bu mənəvi üstünlüklər tarixi qəhrəmanlarımızda əsas keyfiyyət olub. Bu isə onların şəxsiyyətlərinin yetişməsi və ədəbi surətlərinin tamamlanmasına öz təsirini göstərib, təkən verib.

6) İşıqla təmizlənmə

Bütövlükdə “Avesta”nın ruhu adamları əsilliyə, əsl insan övladı olmağa – mənəvi sallığa, düzlüyə, təmizliyə, bir sözlə, əsl ziyalılığa

çağırmaqdır. Bu isə təsdiq edir ki, onun əsasını qoyan, onu yaradan şəxs (və ya şəxslər) sözün əsl mənasında ziyalı olublar, şəxsiyyət olublar, Tanrı səviyyəsinə yüksəliblər.

Şəxsiyyət yüksək insani keyfiyyətlərə və kamilliyə malik deyilsə, o, bəşəriyyətin önündə gedə, insanlığa nümunə ola bilməz, onun təbliğ və təqdir etdiyi fikirlər nüfuz qazana, yayıla və dünyəvi ola bilməz.

Şəxsiyyət anlayışı, əslində bütün insani keyfiyyətlərin məcmuundan yaranır, onların getdiyi yol bəşəriyyəti işığa doğru aparır, bəd əməllərdən çəkindirir, şər işlərdən uzaqlaşdırır, həqiqət yoluna qoşur, insanlığa qovuşdurur.

Zərdüşt belə şəxsiyyətlərdən olmuşdur.

İşıq, işığa meyl bəşəriyyətin əzəli və mənəvi nailiyyətidir. Aristotelə - Ərəstuya qədər bu, Zərdüşt tərəfindən daha geniş və əhatəli şəkildə qoyulub. Ərəstuda məsələ katarsislə - sənətdə estetik təmizlənmə yolu ilə həll edilirsə, "Avesta"da da işıq xeyir, yəni mənəvi saflıq, təmizlik və kamillik səviyyəsində şərh olunur. Od rəmzi, məhz sırf fəlsəfi rəmz səviyyəsinə qalxır, daxildəki od-alov kimi səcdədir, onun zahirinə pərəstişdir. Bu keyfiyyətdən məhrum kəslər nə qəhrəman, nə də böyük insan ola bilər. Bu da bəşər tarixində Günəşə pərəstişin, eşq oduna yanmanın, aşıqlıyın başlanğıcıdır. Qədim babaların Günəşə pərəstişi və andı da bununla bağlıdır. "Tomiris Tanrı Günəşə and içirdi", "Massagetlər Günəşi yeganə Tanrı sayır, Günəşə atdan qurban kəsirdi" ki, at ən sürətlə gedən heyvandır.

"Avesta"da Hürmüzün köməkçisi – od, işıq ruhu, ən yaxşı qayda-qanun yaradıcısı, həqiqət rəmzi olan Arta daha artıq təqdim və vəsf olunur: "Ardivisur – yaş" (başqa sözlə, "Aban yaş") belə başlanır:

*"Hürmüz Zərdüşt Spitamaya dedi:
– Sən mənim xahişimlə tərif edə bülərsən,
Ey Spitama Zərdüşt!
Onu, Anahid Ardivisuru,
Geniş ürəkli şafaverəni,*

*Devlərə düşmən, Hürmüzə sadiq olanı.
Ləyaqətlidir,
Çünki varlığma hörmət edilir onun.
Ləyaqətlidir,
Çünki maddi aləm mədh edir onu.
Öyüb, tərif et Artanın əzizini,
Ektiras gətirəni, Artanın əzizini
Ev və mülk arxasını, Artanın əzizini,
Mal-qara arxasını, Artanın əzizini"*

(104, s. 13-14).

Burada Anahitə verilən sifətlər diqqəti cəlb edir: "ev və mülk arxası", "mal-əmlak arxası", "ölkə arxası". Ev-mülk, mal-qara, əmlak, ölkə, vətən – bütün bunlar insan deməkdir, həyat deməkdir, yaşayış deməkdir. Burada, söz yox, od, işıq ruhu, həyat qayda-qanunlarının yaranması, kainatın nizama salınması və hər şeyin "arxası", hamisi kimi Günəş sistemi nəzərdə tutulur, onun zühuru ilahə Anahitin çağırışı ilə əlaqələndirilir. Günəş kainatın işıq mənbəyidir, odu-alovudur. Günəşsiz – bu odsuz-alovsuz, işıqsız həyat yoxdur, insanlıq da, heyvanat aləmi də, bitkilər aləmi də bu işığa möhtacdır. Günəş, od-alov işıq insanın qəlbində parladıqda onu həmişə həqiqətə, saflığa, düzlüyə doğru çəkir, onun sözü ilə işi arasında sıx vəhdət yaranır, şəxsiyyətini tamamlayır.

"Ailə xoşbəxtliyin açarındır" – deyiblər. Məsələnin kökü dərinidir. Ailə cəmiyyətin yanan, yandırılan ilk işığı, ilk ocağıdır, onu göylər hifz edir. İnsan ilk dəfə bu işıqla təmizlənilir, bu ocaqda qızınır, el, oba, cəmiyyət həyatı üçün hazırlanır. "Avesta"da bu mətləblə bağlı maraqlı fikirlər var, bunlardan biri "himn"lərdə verilir. Belə ki, ilahə Anahid –

*"Bütün ərlərin ailəsini quran odur,
Nəsil üçün ana ağuşuna
Bütün qadınları hazırlayan odur,*

*Analara analıq bətnini o hazırlar.
Qadınlarda doğuşu o rahlar, o uğurlar.
Güc vermək gərəksə anaların işinə,
O doldurur, süd verər anaların döşünə.*

(104, s. 14).

Gözəl məzmunudur. Həzin ana telinin vəsfi. Ona göstərilən qayğı, hörmət və ehtiram! Göylərin anaya olan ehtiramı!... Bu məzmun, bu ana tel “Avesta” boyu qabardılır, dönə-dönə nəzərə çarpdırılır, xatırlanır.

Zərdüştün kəlamıca, insanın beyninin durulması, qəlbinin nuru, işığı, odu-alovu ana südilə mayalanır. Ana südilə mayalanan qəlbin nuru, işığı, odu-alovu bizim klassik ədəbiyyatımızın ana teli kimi inkişaf edib, şaxələninir, kamilləşir, məhəbbət oduna dönüb, vətənə, ana torpağa, el-obaya, ailəyə, övlada, qohum-qardaşa, dostla məhəbbətə çevrilir.

Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərində “Zərdüşt odu”ndan, “Zərdüştün zəndindən”, “Zənd ilə Zərdüştü – yaxan atəşdən” danışılır. Bunlar “Avesta”dan gələn sirli kəlamlar, açılmamış, izaha, sərhə möhtacı olan səhifələrdir.

Nizamidə belə bir bədii müqayisə var:

*“Məclisdə gül kimi bir atəş yanır
Qibtədən güllərin qəlbi dağlanır.
Odlu tikan tutmuş əldə sarı gül,
Bu, Zərdüşt odunun tikani deyil”*

Nizaminin “Zərdüşt odu” nə mənada işlənilib? “Zərdüşt odunun tikani” nə deməkdir?

Belə anlaşılır ki, “Zərdüşt odu” qalanmış ocağın, yanan odun-ocağın alovu deyil, insanın daxilində yanan işıqdır; məhəbbət odudur, insanı, ilk növbədə ailəyə bağlayan oddur, onun amala, məsləkə və ümumən xeyir işlərə olan ehtirası, odu-alovudur. Bunu

adi od, alov hesab etmək doğru olmazdı. Ailə qurmaq ehtirası, eşq-məhəbbət, təmiz, pak, insani hiss, duyğu bəşəriyyətin ana südü ilə gələn əzəli və əbədi mənəvi neməti, onun qırılmaz mənəvi inkişaf teli olub. Bu, “Bilqamıs” dastanında da əksini tapıb; orada eşqə-məhəbbətə, bu məsələdə paklığa, ülviliyə, aliliyə insani münasibət var. Hökmdar Bilqamıs özü ali və tam şəxsiyyət, qəhrəman olduğundan, həm də əxlaqi paklıq, təmizlik nümunəsidir; əsl məhəbbət adamıdır. Buna görə mənəvi və əxlaqi gözəllikdən məhrum olan hər bir riyakara qarşı o, tanrı övladı, məlakə olsa belə, amansızdır. Bilqamıs hər kəsdən bu mənəvi üstünlüyü tələb edir. Bu mənada dastanda Bilqamıs – məlakə İştər teli ibrətlidir. Məlakə İştər:

*“Dedi: igid Bilqamıs, gəl sən mənim ərim ol,
O yetkin bədənini mənə bağışlagınan”*

(14, VII., 5).

Bu təklifə qarşı məlakə ağır cavab alır:

*“Söylə hansı ərini sevmisən axıracan?!
Söylə hansı əməlin şöhrətləndirib səni?!
Qoy sayım neçəsilə eşq-işrət etdiyini!...”*

(14, VII., 40).

Bilqamıs onun bəd əməllərini və əxlaqi naqisliyini üzünə vurur, bunları bir-bir sadalayır.

Zərdüşt bu mənəvi telə sadıq idi və bu ənənəni təbliğ və təlqin edirdi.

Sevgi, məslək, amal insanın işığıdır, həyatın odu, məşəlidir, deməli, cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsidir, bunsuz həyat yoxdur, bunsuz inkişaf yoxdur, bunsuz insanın sabahı da yoxdur.

Füzuli əsl həyatı, zövqü eşq oduna yanmaqda, məhəbbətə çatmaqda, kamilləşməkdə görür, başqa bir hal, özgə bir kamal istəmir:

***“Şəmi şami-fürqətəm, sübhü-vüsalı neylərəm?
Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm”***

Şah İsmayıl Xətəinin bu kəlamları da həmin odun, məşəlin qətrələridir:

***“Gər atəşi-eşq dilə düşsə,
Bir qətrəə həvri-Nilə düşsə,
Bir ləhzədə oda yana dillər
Hər qatda quruya bəhri – Nillər”***

Xalq arasında, şifahi ədəbiyyatda, məsələn, bayatılarımızda eşq odu, alovu xalqın sözü-söhbəti, mənəvi qidası olub. Bunun isə kökü var, özülü var, ənənəsi var:

***“Mən aşiq oda gir yan,
Mən giryan, o da giryan.
Dedim camm odun al,
Demədim oda gir, yan!”***

Və h.b.

“Zərdüşt odu”, “Zənd ilə Zərdüştü yaxan atəş” bu oddur, bu atəşdir, onun məhəbbətinin, insanlığa olan sevgisinin amalı və əməllərinin odu, alovu, atəşidir, insanlara vermək istədiyi və verdiyi amal və əməllərlə, ailə-məhəbbətlə, əxlaq-etika ilə bağlı həyat eşqidir ki, nəticə etibarilə bu ana torpağın adında da təcəssüm edib: Odlar yurdu, Odlar diyarı Azərbaycan!..

“Odlar yurdu”, “Odlar diyarı”, “Od övladı” adları bizim əzəli Zərdüşt dinimizlə, inamımızla, oda, atəşə pərəstişimizlə bağlıdır. İndinin özündə ilin axır çərşənbəsində həyat-bacanı süpürüb-təmizləmək, od-ocaq qalayıb üstündən atlanmaq həmin əzəli inamın, oda tapınmanın bugünkü nişanəsi, həyatı təsdiqidir. “Od haqqı”, “Ocaq haqqı”, “Günəşə and olsun!” və bu kimi andlar da bu baxımdan qiymətlidir.

Amal eşqi, sevgi, istək şəxsiyyətin kamilliyindən doğur, müdriklik şəxsiyyəti tamamlayır. Lakin “Avesta”da eşq, məhəbbət, sevgi çox geniş anlayışdır: həyat eşqi, vətən eşqi, qurmaq-yaratmaq eşqi, sənət eşqi, qəlirəmənlik eşqi, əməl eşqi, qələbə eşqi... bəşəriyyətin yüksək insani meyarıdır. Bütün bu ali insani keyfiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatında əslinə, qaynağına uyğun şəkildə, yüksək səviyyədə öz bədii əksini tapıbdir.

Nizamidə:

***“Eşq evindən gözəl bir məkan hanı?
Eşqdən asudə yaşayan hanı?
Eşqin suzişindən gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar”.***

Nəsimidə:

***“Könlümün şəhrini çün kim, eylədi yağmayi-eşq,
Saldı aləm mülkünə, suri-şəri qovğayi-eşq.
Eşq ilə hər dəm, Nəsimi, seyr edərsən Kuhi-Qaf
Sənsən o ali məqamda şəhrəri-ənqai eşq”.***

Xətəidə:

***“Bir zərrəə eşq canə düşsə,
Ya rəqlər içində qanə düşsə,
Bir dəm tən içində durmaya can
Həm rəqlər içində xüşk ola qan”.***

Füzulidə:

***“Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman deyil!
Cövhərindən eyləmək cismi cüda asan deyil!”***

Və:

***“Yarəb, həlayi-eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dəm həlayi-eşqdən etmə cüda məni!”...***

Daxilən belə işıqla, od-alovla, eşq-məhəbbətlə təmizlənmə, saflaşma varsa, ona qarşı duran qüvvə də, zülmət də vardır. Buradan da yeni və əzəli məsələ - işıqla zülmətin mübarizəsi, xeyir və şər məsələsi ortaya çıxıb.

7. ZƏRDÜŞTÇÜLƏRİN HAOMA İÇKİSİ

Zərdüştlikdə Haoma adında məşhur içki var; Müqəddəs sayılır, xüsusi növ üzümdən çəkilir; bunun hazırlandığı, bişirildiyi dəzgah – qurğu da gəlib bizə çatıb, ona bədii görkəm də verilib.

İ.M.Dyakonov “Midiya tarixi” əsərində m.ö. VIII əsrə aid tapıntının fotosunu verir:

Bunların hər üçü o dövrü səciyyələndirən qiymətli tapıntılardır. Birinci ox atan döyüşçünü, üçüncü taxtda (kürsüdə) əyləşmiş hökmdarı – padşahı təmsil edir. İkinci tapıntının izaha, təhlilə, daha artıq ehtiyacı var. Görkəmli alim demək olar ki, şəklin altında bu sözləri yazmaqla kifayətlənib: “Vavilion geyimində Manna muzukantı.

Gümüş cam üzərində təsvir. M.ö. əsr (?)” (91, s. 145).

Lakin bu “Gümüş cam” çox söz deyir. Güney Azərbaycanın Həsənli kəndindən tapılan bu “Gümüş cam üzərində qurğu” Haoma şirəsi çəkmək üçündür. Camın üstündə dayanıb saz çalan, mömin maq//muğ nəğmə-dua oxuyur. Sazın qolundan asılmış üzüm salxımını sıxıb süzüləcək şirənin bişməsi üçün qab-qacaq, küp, ondan altda ocaqlıq da var. Bir qədər yuxarıda, solda rəmzi mənada inək başı yerləşdirilib ki, zərdüştlüyün yenə də Müqəddəs saydığı gözəl məhsuldar heyvan olan İneyə işarədir.

Qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisində aşkar edilmişdir:

Zərdüştlikdə Haoma adı ilə məşhur olan həmin içki indi el arasında canlı dildə, həməşərə//həməşirə şəklinə işlənir, tələffüz olunur. Həməşərə adlı üzüm növü də var. Cəlilabadın qədim adı

İbadət möhürü

Üzümdən şirə almaq üçün həvəngdəstə

Haomanın saxlandığı küp.

Həməşərə olub, ondan bir qədər aralıda Muğanlı səhəri də olubmuş, zərdüştlüyün dini mərkəzlərindən imiş... Ərəb işğalı zamanı dağıdılıb, get-gedə yerlə-yeksan edilib...

Cəlilabad sakini çox hörmətli qocaman müəllim Rəşid Əsgərov bu abidəni “Haoma şirəsinin dualanması mərasimi” məzmununda açır. Bu, həqiqətən də belədir.

Qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisində aşkar edilən çoxsaylı tapıntılar, əşyayi-dəlillərdən belə bir qənaət hasil olur ki, bu

ərazi Zərdüştlüyün dini mərkəzlərindən olub. Ömrünü bu sahədə axtarışlara həsr edən Rəşid müəllim, bu diplomsuz alim yazır ki, “Muğan ərazisi m.ö. IV minilliyə aid Quru dərə, “Mişar çay, Pir Həsən, Xanəgah, Mirzəbəy bulağı, Ecarə, Ləzran, Porsaba, Abudərdə və s. atəşpərəst abidələri ilə zəngindir. Bunların ən qədimi Həməşərə, Bəcrəvan, Muğan şəhər yeridir.

Muğanın bu şəhərləri qədim dünyanın ən inkişaf etmiş mədəni şəhərlərindən olmuşdur. Artıq sübut edilmişdir ki, bu şəhərdə üzumdən zərdüştilərin dini mərasimləri vaxtı istifadə etdiyi, insana güc və qüvvət verən müqəddəs saydığı Haoma şirəsi çəkilməmiş. Həməşərə şəhərinin adı da o vaxtdan qalmışdır”; “Şərqdə ilk dəfə Cəlilabadın Quru dərə ərazisindən Zərdüşt ibadət möhürü tapılmışdır. Zərdüştlərin müqəddəs saydığı “İt şəbəkə” boyunbağı da buradan aşkar edilib” (27, I, s. 2-3). “Muğan baş məbədi Həməşərə məbədinə yerləşmişdir... Həməşərə şəhəri 50 hektara kimi ərazini əhatə etmişdir. Şəhər iki hissədən ibarət idi. Şəhərin aşağı hissəsində rəiyət, təpədə isə əyanlar, din xadimləri yaşamışlar. Aşağıda rəiyətin, İç qalada – təpədə isə əyanların ayrı-ayrılıqda atəşgədələri olmuşdur. Həməşərənin arxa hissəsində ordugah yerləşmişdir; X əsrdə əhalisinin sayı 35 min nəfər idi” (27, s. 7).

Muğanın Cəlilabad ərazisində iyirmidən çox yerüstü atəşpərəst məbədləri vardır... “Həməşərə şəhər yerindəki atəşpərəst abidələri tam formalaşmış atəşpərəst məbədi, məktəbləri, idarəetmə qaydaları, silahdüzəldən ocaqları, xüsusi ordugah, 50 hektara kimi ərazini əhatə edən böyük şəhər yeri olmuşdur. Şəhərin mərkəzi piramida tipli torpaqdan tökülmüşdür... Həməşərədə Haoma şirə çəkilib ibadətə gələnlərə paylanarmış. Haoma çəkilən qab-qacaqlar həvəng, həvəngdəstə, küp, küp ağızlıqları və s. indiyədək qalır və Cəlilabad diyarşünaslıq muzeyindədir” (27, s. 12).

Bütün bu fikir və mülahizələr ana torpağın özünün qoruyub saxladığı tapıntı – həqiqətlər əsasında söylənilir, buna görə də təqdir edilir. Bu həqiqətlər həm də Muğan torpağının, Həməşərənin Bakı – Suraxanıdan sonramı və ya əvvəlmi, (bunun fərqi yoxdur)

Zərdüştlüyün ilk qədim və mühüm mərkəzlərindən olduğunu təsdiq edir, buna şəkk-şübhə yeri qoymur.

İndi görək bu Haoma içkisi, bu müqəddəs şirə haqqında tarixi mənbələr nə deyir, mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə nə var? “Zərdüştlüyün mifologiyası” kitabında “Zərdüşt və Haoma” adlı bir rəvayət – hekayə verilir. Orada Haoma bədii obraz, surət kimi “gözəl, parlaq bir kişi” sifətində təqdim edilir. Zərdüştlə onun arasında müsahibə şəklində maraqlı söhbət gedir. Hekayə - rəvayət 4 sual və ona alınan cavablar üzərində qurulub. Bu müqəddəs içkinin çox qədim tarixə malik olduğundan danışılır; dünyanın böyük, ölməz ali insanların həyat verdiyi və onun uğurları tərənnüm olunur. İlk dəfə bu həyat nemətinin qədim dünyanın ali insan hökmdarı olan, əfsanəvi qəhrəman Yimin atası Vivaxvant tərəfindən yaradıldığı, onun kəşfi olduğu söylənilir...

Həmin hekayə - rəvayət belə başlayır:

“Bu gün günün başlanğıcında Zərdüşt Ahuraya qurban vermək üçün ocaq qalamışdı. Birdən gözəl, parlaq bir kişi ona yanaşdı. Bu ecazkar təsirə malik olan içki allahı bələdçi Haoma idi.

– Kimsən sən, əgər ki, sənin timsahnda mən bütün cismani, dünyada ən gözəl olanı, xarici görünüşünə görə parlaq və ölməz olanı gördüm?

Və mömin, ölümü aradan qaldıran Haoma (ona) cavab verdi:

– Mən, Zərdüşt, mömin Haomayam, ölümü aradan qaldıranam. Məni yığ, Spitama, yeməli hissəmi sıx, tərənnüm üçün təriflə məni, başqaları təriflədikləri kimi...

Və Zərdüşt dua eylədi.

– Haomaya pərəstiş! Səni birinci olaraq cismani dünya üçün sıxan ilk adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəsis oldu?

Və mömin Haoma, ölümü yox edən (Zərdüştə) cavab verdi:

– Vivaxvant məni cismani dünya üçün sıxan birinci adamdı. O xeyir ona çatdı. O qazanc ona nəsis oldu ki, onun zəngin sürüləri olan, doğulanlar içərisində ən işiqh, insanlar arasında ən günəşəbənzər oğlu Yim doğuldu. Belə ki, o öz hökmranlığında hey-

vanları və insanları ölməz, suları və bitkiləri qurumaz etdi; belə ki, onlar qurumamış qida yeyirdilər. Yimin hökmranlığı vaxtında nə saxta olurdu, nə bürkü, nə qocalıq, nə ölüm, nə də devlərin əməli həsəd olurdu. Zahirən o da, o birisi də, ata da, oğul da zəngin sürüləri olan Yimin, Vivaxvantın oğlunun hökmranlığı dövründə on beş yaşlılar kimi gəzirdilər” (93, s. 312).

Birinci suala alınan cavabdaca Haoma içkisinin çox qədim tarixə malik həyat neməti olduğu söylənilir, qədim Şumer “qızıl əsri” dövrünün əfsanəvi hökmdar olan Yimin atası tərəfindən icad edildiyi məlumatı verilir.

İkinci sual və ona alınan cavab belədir:

“ – Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan ikinci adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəşib oldu?” – deyə Zərdüşt soruşdu.

Mömin Haoma ölümü yox edən (Zərdüştə) cavab verdi:

– Atvya məni cismani dünya üçün sıxan ikinci adamdı; o xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəşib oldu ki, onun üç ağız, öz başı, altı gözü, min gücü olan axaka İlanını, son dərəcə güclü, kinli (Ahura Mazdanın) yaratdıqları üçün təhlükəli, Əhrimən tərəfindən bütün cismani dünya üçün ziyanlı, mömin varlıqları məhv etmək üçün yaradılmış dev Drucanı öldürən oğlu Fraetaon doğuldu” (93, s. 312).

İkinci suala alınan cavab da Haomanın xeyrin, uğurun, qələbənin dayağı kimi tərənnüm olunur; şəərə, yalana qarşı duran yeni bir qüvvənin dünyaya gəlməsinə səbəb olduğu söylənilir. Və o, qeyri-adi bir gücə malik bir şəxsiyyət kimi təqdim edilir...

Üçüncü sual və ona alınan cavab belədir:

“ – Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan üçüncü adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəşib oldu?” – deyə Zərdüşt yenə də soruşdu və belə bir cavab eşitdi:

– Samların içərisində ən yaxşısı olan Trita məni cismani dünya üçün sıxan üçüncü adamdı. O xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəşib oldu ki, onun iki oğlu doğuldu; Urvaxşaya və Kersaspa, biri inamın nəzarətçisi və qanunverəndi, ikincisi isə ucaboy, qıvrımsaç gənədi.

əməd gəzdirirdi, atları udan, insanları udan, zəhərli sarı ilan olan Servaru öldürmüşdü. Günorta vaxtı Kersaspa qazanda xörək bişirirdi. Və ilan yanaraq yuxarı sıçradı və qaynar suyu tökdü. Comərd Kersaspa ürəkək geri sıçradı” (93, s. 313).

Nəhayət, dördüncü sual və ona alınan cavab:

– Səni, Haoma, cismani dünya üçün sıxan dördüncü adam kim idi? Hansı xeyir ona çatdı, hansı qazanc ona nəşib oldu?

Haoma ölümü yox edən (Zərdüştə) belə cavab verdi:

– Poruşasp məni cismani dünya üçün sıxan dördüncü adamdır; o xeyir ona çatdı, o qazanc ona nəşib oldu ki, Poruşaspın evində sən, devlərin düşməni Ahuranın pərəstişkarı, Aryan Veçədə şöhrət qazanmış mömin Zərdüşt doğuldu. Sən, Zərdüşt, şairlər arasındakı pauzanı gözləməklə dörd dəfə hər dəfə və daha ucadan “Ahura Bayrya” (duasını) ilk oxuyansan.

Sən qabaqlar bu torpaqda insan qiyafəsində dolaşan devləri yerin altında gizlənməyə məcbur etdin; (sən) hər iki ruhun yaratdıqları arasında ən güclüsü, ən möhkəmi, fəaliyyətlisi, sürətli, ən müzəffəri idin.

Onda Zərdüşt dedi:

– Haomaya sitayiş! Haoma xeyirxahdır, Haoma yaradılıb, düz yaradılıb. Haoma ürəyiyumşaqdır, əliaçıqdır, şəfəverəndir, gözəldir, səxavətlidir, müzəffərdir, qızılrənglidir, yaxşılardan (onu) yeməsi və ruhu üçün azuqə kimi yola (axirət dünyasına) götürməsi üçün tər bu-daqlıdır...” (93, s. 313).

Burada, bu dördüncü sual və ona alınan cavabda Zərdüştün özü haqqında söhbət gedir; onun Aryan Veçə, yəni bizim Kür-Araz torpağında doğulub şöhrət tapdığından danışılır, şəər qüvvələrə qarşı mübarizə aparanların ən güclüsü, fəaliyyətlisi, sürətli, ən müzəffəri olduğu qeyd edilir.

Hekayə - rəvayətdə Haoma şirəsinin iki rəngdə olduğu, iki rəngə çaldığı xatırlanır; “Qızılrəngli” və “Sarı”. Əsasən “sarı” rəngdə olduğu qeyd edilir. Hekayə - rəvayət sitayiş və təriflə bitir, sonu belə tamamlanır:

“Düşmənlərin nifrətindən bizi xilas et, darısqallıq yaradanların ağlımı al. Bu evdə, bu kənddə, bu vilayətdə kim ki, bizə düşməndir onun ayaqlarından gücü götür, onun dərrakəsini poz, ağlımı sarsıt! Qoy onun ayaqları güclü olmasın, qoy o, qüvvətli qollara malik olmasın, qoy o, gözlərilə yeri görməsin, qoy o, gözlərilə təbiəti görməsin! Kim ki, bizim ruhumuzu incidir, o bizim bədənimizi incidir.

Möminin bədənini öldürmək üçün zəhər buraxan sarımtıl tünd rəngli ilana, ona öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Möminin bədənini öldürmək üçün başında (...) olan kinli zülmkar insana, ona öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Möminin bədənini öldürmək üçün bu inam dünyasını fikirlərin və sözlərin deyilişi ilə dağıdan allahsız aşemayqa, ona, öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Ruhu küləklə qovuşan bulud kimi yırgalanan, heçə təklif edən, ehtiras oyadan əxlaqsız cadugər qadına (pairikaya), ona, öz silahını yönəlt, sarı Haoma!

Möminin beynini məhv edə biləcək hər nə varsa, hamısa öz silahını yönəlt, sarı Haoma!” (93, s. 313).

Beləliklə, biz mövcud hekayə-rəvayət üzrə müəyyən təhlil aparıb sözumüzü dedik. Qalan mətləbləri keçmişimizə nəzər salıb, bu müqəddəs Tanrı nemətinə nə üçün şər ab = şərab adı verildi və ona qadağa qoyulduğunun dərinliklərinə oxucu özü varsm.

8. ZƏRDÜŞTÜN “FÖVQƏLİNSAN” KONSEPSİYASI

Məsələni üç istiqamətdə şərh etmək, açmaq olar.

1) Zərdüştün insanlığa xidmət istəyi

Zərdüştün “Fövqəlinsan və axırıncı insan” əsərinin “Müqəddimə”si bu sözlərlə başlanır:

“Otuz yaşm tamammda Zərdüşt yurd-yuvasını tərk edib dağlara çəkildi. Düz on il ruhu ilə təkbətək qalıb onu doldurdu. Axır ki, qəl-

bində dönüş oldu. Bir sabah ertə günəş dağın gərdəninə sancılarkən Zərdüşt üzünü ona tutub dedi:

“Ey həşmətli Büre! Əgər nurlandırılmalı bir şey olmasa, sənin nə dəyərin olardı!

Düz on il sərəsər bu ənginlikdəki mağaradan işığını əsirgəmədin. Mən olmasaydım, mənim qartalım, ilanım olmasaydı, bu yol səni bezdirərdi. Amma biz hər səhər sənənin pişvazına çıxır, səni salamlayırıq. Kim bilir, bəlkə sənənin yorğunluğunu bu çıxarırmış” (138, s. 3).

Bu sözlərdə ilahi bir məna var. Zərdüşt Günəşə müraciətlə onun nurunun, şüalarının kainata, insanlığa həyat verdiyini deyir. Bu nur, bu şüa kainata, insanlığa həyat bəxş etməsə, can verməsə və günəş bundan fərəhlənməsə, zövq almasa, hər gün çıxıb batmaz, bu iş onu yorar, bezdirərdi. Zərdüştün özünün və mağara dostlarının (və milyonların) hər səhər Günəşi qarşılamaı onu rahat edir, yorğunluğunu çıxarır. Çünki o, məqsədinə çatır, onun məqsədi, arzusu bu işdir, bu xidmətdir...

Zərdüşt özünü Günəşə bənzədir, Günəşin həyatverici nuru, şüaları tək onun da zəkası, biliyi aşır-daşır, bunu insanlara verməyə, onları kamilləşdirməyə, yetkinləşdirməyə can atır. Onun da məqsədi, arzusu, amalı insanlığa xidmətdir, Günəş kimi.

Zərdüşt amalını belə elan edir:

Bax, indi də, mən öz müdrikliyimdən bezmişəm. Bu saat mənə qədərindən artıq bal yığan arılara bənzərim var.

Mənə açılan əllərə ehtiyac duyur, sərvətimi bölüşdürmək istəyirəm.

Biliklərimi ta o vaxtaca bölüşdürmək istəyirəm ki, adamlar arasında bütün fərqlər silinsin, bütün sədlər uçulub dağılsın.

Bunun üçün mən də sənə kimi qüruba enməliyəm. Ulu bürcüm, necə ki, sən dənizlərə yeraltı aləmi nurlandırmaq üçün dənizlərin arxasına çəkilsən, adamlar buna batmaq deyir, nə eybi, mən də sənə kimi batmaq, adamlar arasına enmək istəyirəm” (138a, s. 3-4).

İrəliddə, ikicə ara cümlə, fikir ilə (“paxıllıq, həsəd sənə yaddır” və “heç kəsin ən böyük sərvətində belə gözüm yoxdur”) onun daxili

aləmi açılır, özünün günəş tək pak, xeyirxah və təmənnəsiz işlərilə, nəyi varsa insanlara verəcəyinə and içir. Bu amalla da günəşdən “xeyir-dua” istəyir, uğur diləyir.

“Xeyir-dua ver mənə, paxıllıq, həsəd sənə yaddır axı, heç kəsin ən böyük sərvətində belə gözüm yoxdur.

Xeyir-dua ver ki, bu dolu piyalə aşıb-daşsın, sənin şafəqinin zər-rələrini aləmə yaysın!

Bir bax, bu piyalə boşalmağ istəyir. Zərdüşt yenidən insan olmaq istəyir” (138a, s. 4).

Bu fikirlər öz mənalı ömrünü insanlara – insanlığa xidmətə sərf etmək istəyən fədakar bir qəlbın həyat məramıdır. Günəşə müraciətlə verilib. O ondan xeyir-dua diləyir ki, Günəş aləmi nurlandırdığı kimi, o da ağıl, zəkası ilə, biliklərlə insanların beynini nurlandırsın, biliklərini insanlar arasında bölüşdürsün, dolub-daşan elm, bilik piyaləsini onlara paylasın. Bu məqsəd və amalla da insanlar arasına enir.

Zərdüşt tək-tənha dağları tərk edib meşəyə təzəcə girmişdi ki, qabağmda pirani bir qoca peyda olur. Belə anlaşılır ki, bu qoca insanlardan bezikib meşəyə çəkilibmiş. Meşədə insanlardan uzaq tək-tənha yaşayır.

Pirani qoca ilə Zərdüşt arasında maraqlı söhbət gedir:

“ – Bu səyyah mənə tanış gəlir. Neçə il öncə o, buradan keçib. Adı Zərdüştüdür. Amma çox dəyişilib... Hə, tanıdım Zərdüştüdür. Üz-gözündən nur tökülür.

Zərdüşt yaman dəyişilib. Uşaq idi, kamil insana dönüb; yaxşı, bu ölü camaatın yanına getməkdə qəsdin nədir? Tənhaltq səni dəniz kimi ağuşuna almışdı. İndi də sahilə çıxmaq xəyalına düşmüşsən. Səndə heç qorxu deyilən şey yoxdurmu? Təzədən cəsədə dönməkdən qorxmursanmı?” (138a, s. 4-5).

Zərdüşt cavab verdi:

“ – Mən insanları sevirəm.

– Bəs mən niyə meşəyə çəkilibmişəm, niyə özümə dəfn olunmuşam? Ona görə deyilmi ki, mən insanları qədərindən artıq sevirdim?

İndi yalnız Tanrını sevirəm. İnsanları sevmirəm daha. İnsan mənim nəzərimdə natamam, yarımçıq məxluqdur. İnsana məhəbbət mənim axırıma çıxardı” (138a, s. 5).

Zərdüştün böyüklüyü, aliliyi onda idi ki, insanı bu “natamam”lıqdan, bu “yarımçıqlıq”dan qurtarsın, onu kamil, yetkin və ali bir məxluq etsin. Bu isə çox çətin və müşkül bir iş idi. Bu işin ağırlığını, çətinliyini o özü duyur, hiss edirdi. Amma o amaldan dönə bilməzdi. Artıq onun ömür yolu bu istiqamətə yön almışdı, o artıq peyğəmbər idi...

“Zərdüşt cavab verdi: “ – Mən niyə məhəbbətdən dəm vururam axı? İnsanlara bəxşiş verəcəyəm”.

“ – Onlara heç nə vermə, - qoca dilləndi, - bacar nələri var əllərindən al, onlara belə lazımdır. Əgər vermək istəyirsənsə, sədəqə ver onlara, özü də asanlıqla yox, ilan kimi dil çıxarandan, dizin-dizin sürünəndən sonra!”

“ – Yox, - Zərdüşt onun sözünü kəsdi. – *Mən sədəqə paylayacaq qədər miskin deyiləm”.*

Zərdüştün sözləri qocanı güldürdü. “ – Gör heç sənın xəzinəni saya salacaqqlarmı? Onlar biz qərblərdən şübhələnilir, bizim bir şey verə biləcəyimizə inanmırlar” (138a, s. 5).

Beləliklə, söhbət o yerə çatır ki, qoca Zərdüştə insanlarla yox, heyvanlarla yaxın olmağı, ünsiyyət saxlamağı məsləhət görür:

“ – İnsanlar arasma getmə, qal meşədə! Ya da, yaxşısı budur, heyvanların yanına yollan! Niyə axı, mənim kimi olmaq istəmirsən? Ayılarla, quşlarla müsahiblik etməyin nəyi pisdir?”

“ Ey pir, sən meşədə nə iş görürsən axı?”

İxtiyar cavab verdi:

“ Mən mahnı qoşur, nəğmələr deyir, istəyəndə gülür, istəyəndə ağlayır, Tanrımı ürəyim istəyəncə mədh edirəm, - dedi.

Mən Tanrını, öz Tanrımı nəğməmdə, gülüşümdə, göz yaşlarımda yad edirəm. Yaxşı, sənın bəxşişin nə ola bilər?”

Bu sözləri eşidən Zərdüşt ehtiramla dedi:

“ – Mən sizə nə verə bilərəm ki? Məni tez başdan eləyin, çıxıb

gedim ki, bəri heç nəyinizi götürməyim”.

Beləcə ayrıldılar” (138 a, s. 6).

Əlbəttə, bu yaşlı-başlı kişilərin yolları ayrı idi, fikirləri qarşı dayanırdı: ya insanlara məhəbbətlə və xidmət məqsədilə onlara yaxınlaşmaq, ya da insanlardan uzaq olub, tək-tənha yaşamaq, meşəyə çəkilərək, heyvanlarla ünsiyyətdə olmaq.

Artıq Zərdüştün yolu qəti müəyyən idi, onu geri döndərmək mümkün deyildi.

Zərdüşt yoluna davam edir. Qarşısına çıxan şəhərə daxil olur. Bazar meydanına gəlir. Camaat kəndirbaz tamaşasına yığılıbmış. Əlverişli an, məqamıdır” deyər, üzünü camaata tutub nitqini belə başlayır:

“Sizi fəvqəlinə olmağa səsləyirəm! İnsan kamilləşməyə möhtacdır. Bəs siz kamilləşmək naminə əlinizi ağıdan qaraya vurmursunuzmu?”

Yer üzünün cəmi məxluqatı özündən daha ali bir şey yaradır, təkmilləşməyə can atır. Bəs siz niyə quyruqda sürünürsünüz, niyə bu axma qoşulmursunuz?...” (138 a, s).

Kütlə ona qulaq asmasa da, məhəl qoymasa da, onun sözüə əhəmiyyət verməsə də, Zərdüşt nitqinə davam edir:

“Qardaşlar, sizi and verirəm inandığınızda, öz dünyamıza sığının, bu dünyaya pənah gətirin. Qoymayın o biri dünya haqqındakı cəfəngiyatla gözüünüzə kül üfürsünlər. Beyniniz belə zəhərləyən kəslərə ilandan başqa nə ad vermək olar? Amma yox, onların arasında elə kütbeyinləri də var ki, öz yalanlarına inanırlar, öz yalanlarından zəhərlənilər” (138 a, s. 7).

Bununla belə, Zərdüşt daha tünd boyalar işlədir, insanlardakı naqisliyi, murdarlıqları onların üzünə deyir, zəngin həyat təcrübəsi və biliyi ilə müxtəlif misallar gətirmək, həyatı müşahidələrini anlamağa, yaxşını pisdən, pisi yaxşıdan ayırmağa, qaranı ağıdan seçməyə, həyatı dərk edib ona bağlanmağa çağırır.

“Keçirəcəyiniz ən ali hissini nə olduğunu bilirsinizmi?” – suah ilə adamlara müraciət edir. Suala özü də cavab verir. Adamların

keçirdiyi hisslərin nədən ibarət olduğunu deyir və təhlil edir, açıraşkarlayır: öyrənməyi, əldə etdikləri, qazandıqları nailiyyətləri ağılları ilə qiymətləndirməyi onlara məsləhət bilir, biliklərini daim artırmağı tövsiyə edir. Onları öz düşüncələri, öz sözləri ilə - “siz dediniz” deyər dindirir. Özünəməxsus bir üslub, dəst-xəttlə dediklərini şərh edir.

Zərdüşt camaata müraciətlə gərəkli və ibrətli məsələlərdən söz açır: *pis əməllərdən ikrah etmək, tövbə etmək! Və ruhumu, mənəvi aləmini daim saflaşdırmaq, ali insani dəyərləri artırmağa, inkişaf etdirməyə səy göstərmək!* İnsan gərək keçib gəldiyi həyat yoluna nəzər salıb pis əməllərdən ikrah etməyi, tövbə etməyi bacarsın! Bunu Zərdüşt “ikrah saatının çatması” adlandırır, keçiriləcək ən ali hiss sayır.

“Keçirəcəyiniz ən ali hissini nə olduğunu bilirsinizmi? Bu, ikrah saatının çatmasıdır. O saatın ki, səadətiniz, ağılınız, fəzilətiniz belə sizi iyrəndirəcək”. Yəni siz keçirdiyiniz həyat yohuna, tərzinə nəzər salaçaq, özünüz özünüza hesabat verəcəksiniz: mən nə səhv etmiş, nəyi qazanmış, nə öyrənmiş, nə itirmişəm və nə etməliyəm!? (138 a, s. 8).

Naşükür adamlara, səadəti adicə ehtiras sayanlara deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Mən bunamı səadət deyirəm?! Bu ki, səfalət, rəzalət, mənfur bir ehtirasdır. Mənim səadətım isə yalnız özümü təmin etməməli, ona həyatın özü bəraət qazandırmalıdır” (138 a, s. 8-9).

Murdar ehtiraslara qapılan, ağılı, biliyini artırmaq istəməyən, elmə susamayanlara deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Məndə ağıl deyilən şeydən əsər-ələmət varmı? Varsa, nə üçün o, pərvanə olub elm atəşinə yanmur? Nə üçün mən özümdə elmi təşnə duymuram? Yalnız murdar ehtiraslara aludə olan belə ağıl sahiblərinə səfildən, rəzildən savayı nə ad vermək olar? (138 a, s. 9).

İnsanlıqı, xeyirxahlığı səfalət, rəzalət, murdar bir ehtiras hesab edənlərə deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Bəsdür insanıyyətdən, xeyirxahlıqdan dəm vurdum! Fəzilətlərim də, qəbahətlərim də daha ürəyimi vurub. Bunlar

hansı səfalətdir, rəzalətdir, murdar bir ehtirasdır” (138 a, s. 9).

Ədalətli olmaq istəməyən, bunun üçün odlanıb-alovlanmayanlara deyir:

“O vaxt ki, siz dediniz: Mənni özümü ədalətli sanıram? Ədalət istəyən kəs gərək səməndər quşu kimi alovlara tutuşsun. Bəs mən bu oddan-alovdan keçməyə hazırım? (138 a, s. 9).

Zərdüşt “siz dediniz” ifadəsi, müraciətilə belə adamları ifşa edir, öz dilləri, öz etirafları ilə onların daxilini açır, belələrinin “axırcı adam” olduqlarını vurğulayır, xarakterini – xüsusisyyətini açır, niyyət və fikirlərini lənətləyir.

Və deyir:

“Bəli, insan dediyin murdar bir lehmədir. Gərək necə nəhayətsiz bir ümman olasan ki, suyunu bulandırmadan bu lehməni ağışuna ala biləsən.

Bax, fəvqəlinə belə bir ümmandır, elə sonsuz ümman ki, sizin bütün həqarətləriniz onun sularında itib batır, yuyulub aramır” (138 a, s. 8).

Zərdüşt özünü ümman hesab edirdi.

Və o, yenə deyir:

“Heç bunlar ağılınıza gəlibmi? Heç belə fəryad qopardığımız olubmu? Ah, sizin bu fəryadınızı eşitməkdən ötrü mən nələrdən keçməzdim!

Boğazacan çirkab içində olan sizlər əlinizi göylərə açıb səmadan mərhəmət diləyirsiniz.

İlanı elə bir şimşək ki, xislətinizdəki naqisliyi yandırıp külə döndərsin, ruhumuzu nura bələsin?!

Eşidin, fəvqəlinə elə bu şimşəyin özüdür” (138 a, s. 9).

Zərdüşt özünü şimşək hesab edirdi.

Lakin camaat içərisində Zərdüştün həmin “axırcı adamlar” saydığı cahillər səs-küy salır, söz atır, ona qulaq asmaqdansa, kəndirbaza tamaşa etməyi daha üstün tuturlar: “Nə vaxtdır kəndirbazın soracağını almışıq, imkan ver, baxaq da!” – deyər yərbəyerdən gülür, onu səsə-küyə basırlar.

Zərdüşt onlara baxıb mənzərəni seyr edir, odlanırdı, məyusluq,

hissi qəlbini qırırdı. Amma onda inam hissi daha güclü idi, bu cahil münasibətlər onu söndürə bilməzdi. Bir qədər özünə təskinlik verir, ümidini üzür, insanlara olan inamını itirmirdi.

“Sizə dünyanın ən murdar məxluqundan danışmaq istəyirəm – cahil insandan. Hələ ki, insan hansısa amal uğrunda çarpışır. Hələ ki, insan ülvə arzulara qovuşmaq istəyindədir. Hələ ki, o büsbütün cırlaşmayıb.

Eşidin, alov qığılcımdan doğar. Hələ ki, sizin bətninizdə nəşə bir işartı, bir anlıq qığılcım var. Vay o gündən ki, insan bu qığılcımdan məhrum olacaq.

Heyhat! Gün gələcək, cahil adamlar öz murdarlıqları ilə barışacaqlar” (138 a, s. 12).

Zərdüşt məhz bunun qarşısını almaq, insanı insan kimi görməyi, yetirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Cahilliyin nə olduğunu anladır, cahillikdən əl çəkməyi məsləhət bilir. Müxtəlif yollarla bu ağrıdan, bu dərddən xilas olmağın çarəsini axtarırdı.

“Eşidin, sizə cahil insanın sifətlərini sayıram. Cahil insan: “Sevgi nə deməkdir? Xalq nə olan şeydir? Həsrət nədir? Ziya necə şeydir axı? – deyib gözlərini döyəcək” deyər insanları bu laqeydlikdən, bu avamlıqdan, bu korluqdan xilas olmağa səsləyir.

Nikbinlik, inam hissi ilə yaşayan böyük alim bəzən çox kədərli danışır, cahil adamlara üz tutaraq ürək yangısı ilə onları belə səciyyələndirir:

“Bir az bərkə düşsələr el-obalarına da tüpürüb çıxıb gedərlər, tək günləri xoş keçsin. Hələ ki, onlarda məhəbbət adına nəşə qalıb, bəs necə, yoxsa şəhvət qurdu iliyimi gəmirir axı” (138 a, s. 13).

Zərdüştün min-min illər bundan öncə dediyi bu fikirlər necə də bu günümüzlə səsləşir! İndinin özündə “el-obaya tüpürüb” xoş güzəran, xoş gün dalınca çıxıb gedən, yad ölkələrə axışan adamlarımızı göz önünə gətirin! Doğrudanmı onlar ali insani hisslərdən məhrumdur?! “Sevgi nə deməkdir?” “Xalq nə olan şeydir?” “həsrət nədir?” hisslərinə laqeyddirlər?! Bu suallara Zərdüşt səviyyəsində cavab vermək çətindir. Doğrudanmı onlar yurdsevərlik,

el-obaya bağlılıq, vətənpərvərlik hissinə yaddırlar?! Bu adamlar Zərdüştün “ali insan konsepsiyası”na düşürmü?! Yoxsa burada dövr, zaman müqəssirdir? Yəni ictimai mühit, şərait ittiham olunmalıdır? Bu suallara cavb vermək o qədər də asan deyil. Son cümlədəki fikir daha müasirdir; bu eybəcər hiss də onları çəkib aparmırmı?...

Zərdüşt sözünə davam edir:

“Vəfa – etibar deyilən şey onlara (yad görünür). İnsanlıqdan danışana dəli adı yapışdırırlar.

Zəhər də versən içərlər, tək bir az da bərk uyusunlar. Ölümün də asanına qaçırlar, zəhərin miqdarını azca artır, canını həmişəlik qurtar.

Hərdən iş-güc dalınca da gedirlər, başlarını nə iləsə qatmalıdırlar a.xi. Amma nəbədə iş, əyləncə həddini keçə.

Nə varlanmaq eşqində olan var, nə kasıb düşmək istəyən. Hərəsi bir cür baş ağrısıdır. Nə hakimlik eşqinə düşən var, nə də qulluq göstərmək istəyən. Hamı birtəhər başını gırləmək istəyir.

Başsız sürü! Bərabərlik istəyirlər. Elə bil hamısı eyni qəlibdən çıxıb. Başqa cür düşünürsənsə öz əl-ayağıyla get otur dəlixanada...

Hamı özünü ağıl dəryası hesab edir, elə bilirlər yerin altını da bilirlər, üstünü də. Gəl ki, heç kim o birini bəyənmir. Elə hey savaşıır, söyüşürlər, amma kin saxlamırlar, kinin cana ziyanı var a.xi.

Səhərdən axşama kefə baxır, bədənlərinə pərvəriş verirlər. “Gör necə bəxtəvərik” deyib qürrələnir” (138 a, s. 13-14).

Lakin bu sözləri kimə deyəsən! Cahil özünü cahil saymır.

“Bu ara camaatın qara-qışqırığı Zərdüştü susmağa vadar etdi. Qaragüruh: “O cahil insanları bəri elə, Zərdüşt! Ya da bizim özünüzi cəhil insana çevir. Fövqəlinə biz sənə peşqəş eləyirik” – deyə boğazını yırtırdı. Kefləri ala dağda idi. Şadlıqdan yerə-göyə sığmurdılar” (138 a, s. 14).

Zərdüşt bu vəziyyətə odlanır, acıyır və təəssül edir:

“Zərdüştün üstünə elə bil matəm buludundan su ələndi: Onlar məni anlamır, mənim fikirlərim onlara çatmur - deyə inlədi.

Gör neçə illərdi dağlarda yaşayıram. Müsahibim göllər, ağaclar olub, bəlkə indi adamların dilini yadırgamışam? Ruhumun sıcağı, qəl-

bimin odu dağı-daşı yandırır, amma bunlara əsər eləmədi. Sözlərini zarafat sandılar. Üzümə baxıb gülürlər. Bu gülüşün arxasından isə nifrətləri aydın duyulur. Gülüşlərinin buzu adamı iliyinəcən dondurur” (138 a, s. 14-15).

Bunula belə, Zərdüşt o qədər də ümitsiz deyildi, insanın böyüklüyünü görür, müsbət cəhətlərini duyur, onu qiymətləndirir, insanın bu dəyərini araşdırır, alqışlayır, özünəməxsus üslubda insanı inkişaf etdirmək, ona təsir göstərmək, onu anlamaq, ayılmaq hissini, duyğusunu tərpədir. Dönə-dönə, müxtəhf səmtdən məsələ üzərinə qaydır, öz sözünü deyir, müsbət, ləyaqətli insanın böyüklüyünü qabardır, ona fəlsəfi mənalər verir.

“İnsanda böyüklük adma bir şey varsa, o da onun son məqsəd deyil, yalnız məqsədə doğru bir vasitə, körpü olmasıdır, insanda seviləsi bir şey varsa, onun bir adlamac, keçid olması, gəldi-gedərliyidir” (138 a, s. 10).

Bu fəlsəfi fikri belə açıqlamaq olar ki, insanın başladığı bir iş, əməl qırılmaz, o biriləri tərəfindən davam və inkişaf etdirilir, nəhayət-siz bir fəaliyyət alınır, bu fəaliyyət əbədidir. Hər bir fərd, hər hansı bir işi başlayır, onu sona çatdırır, tamamlaya bilməsə, buna ömrü çatmasa da, başqa birisi və ya bir neçəsi bunu davam və inkişaf etdirir. Bu fikir elə Zərdüştün özünə də aiddir; “Avesta”-nı yaratdı, onun əsaslarını qoydu, bir insan ömrünü, 77 il yaşadı və dünyasını dəyişdi, amma bu böyük və əzəmətli iş onun məsləkdaşları – maql/muğlar tərəfindən davam etdirildi, sınaqlardan keçdi, keçirildi, bəşəriyyət üçün əvəzsiz bir abidə oldu. Məhz bu mənada insan körpüdür, o böyükdür, əvəzilməzdir. İnsan bu böyüklüyünü təsdiq edən məziyyətlər zəngin və rəngarəngdir. Belə insanları Zərdüşt sevdi, o bu insanların dostudur; bu keyfiyyətləri bütün insanlarda görmək, bütövlükdə xalqı və xalqları bu ruhda yetişdirmək amalı ilə yaşamış, nitqlərini söyləmiş, yazmış, yaratmış, məsləkdaşlarını yetirmişdi.

Zərdüşt tənqidi fikirlərinin ardınca insanın məziyyətlərini sayır, ucahığını göstərir; belə adamları sevdini elan edir, başqalarını da bu keyfiyyət və ünsiyyətləri qazanmağa çağırır: “Ey insanlar, siz də belə olun!” – demək istəyir.

“O adamları sevirəm ki, nifrət etməyi bacarsınlar. Yalnız naqisliyə nifrət bəsləyən kəs fəziləti qiymətləndirə bilər.

O adamları sevirəm ki, həyatın ötəri-itəri bir şey olduğunu anlayıb ondan beşəlli yapışırlar.

O adamları sevirəm ki, canlarını boş xəyallara, cəfəng ideyalara deyil, torpağa, vətənə fəda edirlər, o torpağa ki, bir vaxt fəvqəlinənin məskəni olacaq.

O adamları sevirəm ki, dünyaya kor gəlib, kor getməsinlər, həyatdan bir şey anlasınlar. Öləndə də arxayın ölsünlər ki, ruhlarını az da olsa kamilləşdirə biliblər.

O adamları sevirəm ki, camna cəfa verir, özündən sonra bir iz qoymaq istəyir.

O adamları sevirəm ki, mərdidir, çünki gözüylə od götürə-götürə dünyanın qəm yükünü çiyində daşımağa tək onların hüneri çatır.

O adamları sevirəm ki, közü öz qabağına çəkməsin, ruhunu saflaşdırmaq qeydində qalsın.

O adamları sevirəm ki, mərdliyi ilə ölümü öldürsünlər, insan kimi yaşayıb insan kimi də ölsünlər.

O adamları sevirəm ki, hər şeyin yaxşısına can atırlar, əslində tək bir yaxşı cəhəti olan adam ideal adamdan yaxşıdır, çünki belədə insan bu tək cəhətə daha çox alışır; o, alın yazısı kimi insana ölincə yoldaşlıq edir.

O adamları sevirəm ki, həyatda naxışı tutanda, bəxti gətirəndə xəcalət çəkir – “Mən taleyin bu bəxşisinə layiqəmmi? – deyər öz-özündən soruşur.

O adamları sevirəm ki, sözü havaya sovurmur. Əməli boş vəddən üstün tutur.

O adamları sevirəm ki, gələcək qarşısında məsuliyyət, keçmiş qarşısında ehtiram, indinin önündə fədakarlıq duysun.

O adamları sevirəm ki, onlar fədakardır, indi qədir-qiymətləri bilinməsə də, sabaha tək onlar üzüağ çıxacaqlar.

O adamları sevirəm ki, Tanrısının da səhvlərini görür, lap Tanrının qəzəbindən tarmar olacağını bilsə belə, ayaq geri qoymur.

O adamları sevirəm ki, əzabkeşdir, cəfəkeşdir, axı, insan qəlbinin böyüklüyü, onun çəkdiyi əzablarla ölçülür. Yalnız onlar qiyamət körpüsünü cəsarətlə adlayır.

O adamları sevirəm ki, gözü-könlü toxdur, mənəmlilik buxovundan azaddır.

O adamları sevirəm ki, açıq fikirlidir, ürəyiaçıqdır. Belə adamların ağı həmişə qəlbinin səsinə qulaq asır. Qəlbləri isə onları axirət gününü unutmanağa sövq edir.

O adamları sevirəm ki, insanların başı üstündən asılmış qara bu-luddan düşən ağır damlalara, şimşəyin yaxınlaşmasını xəbər verən elçilərə bənzəyir” (138 a, s. 10-12).

Zərdüşt kamil insan idi, kamillərin kamili idi. O, insanları özü kimi kamil görmək istəyirdi. O, kamil insanı şimşəyə bənzədir, şimşək hesab edirdi:

“Eşidin, mən də şimşəyin carçısıyam, buluddan düşən ağır damlayam: bu şimşək özü isə kamil insandır” (138 a, s. 12).

Zərdüştün ali insan sandığı adamlar bu adamlardır. Zərdüşt özü nitqlərində özünəməxsus ifadə tərzini, üslub – “O adamları sevirəm ki!” təkrarı 18 ali insan obrazı, surəti yaratmışdır. O, mənalı ömrünü bu keyfiyyətli, bu fəzilətli insanlar yetirmək – yetişdirmək üçün sərf etmişdi. Bu elə bir başlanğıcdır ki, nə qədər bəşər övladı var, insanlıq var, bu ali ideya, bu təlim də var və yaşayacaqdır. Zərdüştlüyün əbədiyi də bundadır. Buna görə də “Avesta” 9 minillik yolu keçib gəlib, bütün təzyiqlərdən, ona qarşı olan müqavimət və hücumlardan, oddan-alovdan çıxıb bu günə gəlib çatmışdır. Belə ali insanlar o vaxt da həyatda vardı ki, Zərdüşt onları görür, onlara olan sevgisini bildirir, onları nümunə gətirir, təqdir edirdi. Onda bəs nə üçün bütün adamlar, bütövlükdə xalq və xalqlar bu səviyyədə olmasın, bu ruhda yetişməsin, kamilləşməsin. Dünyaya belə kamil, ağıllı adamlar gərəkdir. Zərdüşt bunu istəyir, bu uğurda mübarizə aparırdı. Camaata üzünü tutaraq deyirdi:

“Mən sizi fəvqəlinənin olmağa çağırıram.

Fəvqəlinənin kürreyi-ərzini mənasızdır. Birdəfəlik anlayın ki, insan-

sız yer üzünü bir qara qəpiyə dəyməz”.

İnsana bundan yüksək, bundan ali qiymət verilməyib. Zərdüşt qədim dünyamızın əvəzsiz filosofudur.

Zərdüşt dünyasına qayıdıb elmi ədalətlə ona yanaşmaq, onu dünyaya necə var elə də təqdim etmək bir bəzədir. Hər şeydən qabaq ali insan borcu, ali alim borcu!..

“Yanmayan ürəkdən alov çıxmaz” – deyiblər. Zərdüşt yanırıdı, alovlanırdı. Mövcud vəziyyət, gördükləri, müşahidə etdikləri, ona hörmətsizlik edən cahillər, gülüşlər və s. onu bezdirmişdi. Xüsusilə kəndirbaza tamaşa yığnağında ona olan təzyiq, kəndirbazın yığılıb qəflətən ölməsi, ölünü meydanda qoyub camaatın dağılışması və s. Zərdüştə yeni bir həqiqəti bəyan edir, onun fəaliyyətində yeni bir dönüş yaradır. Qəlbinə xitabən deyir:

“Elə bil içimdə ay doğdu, anladım ki, mənə davamçılar lazımdır, kor-koranə iradəmə tabe olan ölü canlar, ruhsuz cəsədlər yox. Mənə elə davamçılar gərəkdir ki, şüurla mənə qoşulsun, mənimlə oddan-alovdan keçməyə hazır olsun.

Elə bil içim nurlandı. Mən üzümü bütün xalqa deyil, öz davamçılara tutmalı, sözümü tək onlara deməliyəm. Zərdüşt bütöv bir sürünü otara bilməz.

Yaradana ardıcılar gərəkdir, ölü canlar, başsız kütlə yox. Yaradan özünə həmməslək axtarır ki, yeni xariqələr yaratsın.

Yaradan axtarır Zərdüşt özünə, qoluna söykək olub məhsul yığanlar və bayram edənlər soracağındadır...

Yaradana, əkinçiyə, bayram edənə qoşulmaq istəyirəm, onlara göy qurşağını və fəvqəlinə aparan bütün pillələri göstərmək istəyirəm” (138 a, s. 21).

Zərdüşt davamçıları “məhsul yığanlar”, “bayram edənlər”, “biçinçilər” adlandırırıdı. Onun ideyalarını, ədəbi, fəlsəfi fikirlərini, dini görüşlərini məhz həmin məsləkdaşları, davamçıları davam etdirmiş, tarixin hər cür çətinliklərindən fədakarlıqla qoruyub, yaşadıb bu günə gətirib çıxarmışlar.

“Məsləkimə can atıram, öz yolumu gedirəm, lənglərin, astagəllərin

üstündən atılacağıam.

Qoy mənim yüksəlişim onların qürubu olsun!” (138 a, s. 21).

Zərdüşt bu böyük inam və nikbinliklə fəaliyyətə başlamışdı...

2) Zərdüştün ali hökmdar amalı.

“Avesta”da Yim tarixdən götürülmüş qeyri-adi, əfsanəvi bir şəxsiyyət kimi verilir. O, qeyri-adi fəaliyyəti və xidmətləri, ağılı, zəkası ilə bəşəriyyətə nümunədir. Hökmdarlıq nümunəsi “Yim yalnız “Videvdət” 2-də “Memorial siyahıda” (“Yaşt”, 13, 130) yerin ilk hökmdarı kimi təsvir edilir. Sonrakı zərdüştlik mətnlərində isə Pərdədatın ilk qamini əfsanəvi hökmdarları sırasında 3-cü yerdə yəni sahnır” (138 a, s. 157).

Mənbələrdə yenə deyilir: “Hind İrən dövründə Yim barədə müxtəlif qəbilələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur: Günəş tanrısı, panteonun baş tanrısı, axirət dünyasının sahibi, bəşəriyyətin “qızıl əsrinin” hökmdarı mədəni qəhrəman, münbitlik yaradan və s. Bir-birilə heç bir əlaqəsi olmayan belə təsəvvürlər əsasında “Kiçik avesta” ənanəsi “Avesta” kanonuna (“Videvdət” 2) daxil olan özünəməxsus məntiqi mif yaratdı.

Fraqardın birinci hissəsinin əsas məzmunu insanların ölməz olduğu və bolhiq və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıqları “qızıl əsrin” hökmdarı Yim barədə “Kiçik avesta” şərhələrindən ibarətdir. İkinci hissəsində isə Yimin insanlara mədəniyyət gətirdiyi, axirət dünyasına yol açan və o dünyanın baş tanrısı olan qəhrəman olduğu və möminlərdən ölümlər dünyasının tanrısının iqamətgahında kef çəkdikləri və qışın nəticəsi kimi dünyanın sonu və ümumdünya daşqını barədə əfsanələrdən bəhs edilir” (138 a, s. 157).

Mif qeyri-adi əhvalat, hadisələr, qeyri-adi şəxsiyyətlər haqqında yaranır, dillərə düşür.

“Vendidad”ın II fəslində (“Yim haqqında hekayə”də) nəql olunan məzmun – “himn”də və “Yasna”da deyilənlər bu və ya başqa səmtdən tamamlanır, təsdiq edilir. Belə anlaşılır ki, “Avesta” dinini məlum Zərdüştüü yaratmağı, onun elmi əsaslarını qoymağı Hür-

müz əvvəlcə Yimə təklif edibmiş; o isə buna razılıq verməyibmiş.

“Və ona, ey Zərdüşt, mən Hürmüz dedim: “Hazır ol, ey gözəl Yim, Vivaxvantın oğlu, mənim dinimi öyrən və qoru”.

Və ey Zərdüşt, həmin gözəl Yim mənə dedi: “Mən təlim üçün yaranmamışam ki, din öyrənim və qoruyum”

“Və ona, ey Zərdüşt, mən Hürmüz dedim: “Əgər sən, ey Yim, mənim dinimi öyrənməyə və qorumağa hazır deyilsənsə, onda mənim əmin-amanlığımı qoru və mənim mühitimini çoxalt, müdafiəçim, qoruyucum və gözətçim olmağa hazırlaş”.

Və ey Zərdüşt, həmin gözəl Yim mənə cavab verdi: “Mən, sənin mühitimini böyüdəcəyəm, mən sənin asayişini gücləndirəcəyəm, mən sənin müdafiəçin, qoruyucun və gözətçin olmağa hazır olacağam. Bəli, mənim hakimiyyətimdə nə soyuq külək, nə də qaynar külək, nə xəstəlik, nə də ölüm olmayacaq” (104, s. 7-8).

Beləliklə, Hürmüz Yimin qarşıma iki mühüm təklif qoymuş olur:

1) *“Mənim dinimi öyrən və qoru!”*

Yim bu təklifi qəbul etmir, açıq ürəklə deyir və etiraf edir: *“Mən təlim üçün yaranmamışam, mən buna hazır deyiləm!”*

2) *Onda “mənim əmin-amanlığımı qoru, mənim mühitimini çoxalt, ...mühafizəçim olmağa hazırlaş!”*

Yim bu təklifi qəbul edir və deyir: *“Mən sənin mühitimini böyüdəcəm, mən sənin müdafiəçin olmağa hazır olacağam!”*

Burada bəşər tarixi üçün çox mühüm və incə mətləblərə toxunulur; kamillik, insani ləyaqət təlqin edilir.

1) Təvazökarlıq insanın zinətidir.

2) Həyatda hər işin öz adamı var və hər kəs bacardığı işdən yapışmalıdır.

3) İnsana onun layiq olduğundan artıq qiymət vermək dünyada ən ağır cinayət, insanlığa xəyanətdir. İnsanlar bu həqiqəti dərk etsə, daha çox fəaliyyət göstərə, insanlığa həqiqi xidmət edə, xeyir verə bilərlər.

İnsanlar tarixən bu həqiqəti dərk etməkdə çaşıb qalmış, çox

səhvlərə yol vermiş və bunun əzabını da çəkmişlər. Bəzən bütünlükdə xalq kütlə həya-küya uyub layiq olmayan bir adamın arxasınca getmiş, onu özlərinə hökmdar seçmiş, sonra bunun ağrısını da dadmışlar. Təbii olaraq, bu bəşəri, çətin və məsul işin öhdəsindən gələ bilmədikləri üçündür ki, heyvanlara, quşa və s. daha artıq inanmaq, etibar etmək məcburiyyətində qalmış, “dövlət quşu” adı ilə onu uçurmuş, quş kimin başına qonsa, onu da özlərinə padşah seçmişlər. Bizim dastan və nağıllarımızda bu həqiqət öz əksini gözəl tapmışdır.

Bu gün də bu çaşqınlıq var.

“Avesta”dakı həmin məzmun elə bu nöqtəni vurur.

İnsanın özünü dərk etməsi, xalqın özünü dərk etməsi, hər kəsə layiqincə qiymət verə bilməsi paklıq və kamillikdir, ali insani və xəlqi yetkinlikdir. İnsan, xalq gərək ilk növbədə özünü dərk etsin. Nəyə qadir olduğunu bilsin. Cəmiyyətdə belə insanlara həmişə ehtiyac duyulub. Bu mənada Yim tarixi simadır, kamil insandır. Daha dürüst desək, “Avesta”da Hürmüz tərəfindən təqdir edilən, insanlara (xüsusilə, işgüzar, zəngin, dövlətli, varlı adamlara) örnək ola biləcək təvazökar, özünü dərk edən, xeyirxah, ağıllı bir adamdır. Buna görə “Avesta”da onun barəsində dönmə-dönmə söz açılır, vəsf “himn”ləri oxunur, fikirlər söylənilir, öz fərasəti, bacarığı, ağılı ilə başqalarına təsir edib hərəkətə gətirə biləcək uğurlu əməllərindən danışılır, gözəl bir insan kimi təqdir edilir. Hürmüz onu məhz “gözəl insan”, “gözəl Yim” deyə Zərdüştə təqdim edir.

Yim “Avesta”da öz işgüzarlığı, çalışqanlığı, cəmiyyətdə maddi nemətlər bolluğu yaratması ilə seçilən və yaddaqalan bir surət — ümumiləşmiş tarixi şəxsiyyətdir ki, bu gün üçün də nümunə ola bilər.

“Avesta”da Yim haqqında bir neçə yerdə danışılır. Onun qüdrətli səltənətindən həsədlə söhbət açılır. Yimin hökmranlığı zamanı *“şaxta və bərk istilər yox imiş”*; *“nə qocalmaq varmış, nə də ölüm”*, *“nə asılılıq varmış, nə də devlər”* — şər qüvvələr (*“Yasna”*, IX, 5). Mütəxəssislər bu dövrü *“Şumer qızıl əsrinə”* aparıb çıxarıb, o dövrlə tutuşdurur, müqayisə edirlər...

Bütün bu üstünlüklər, əfsanəvi hökmdar Yimin təbliğ və təqdir

olunan nailiyyətləri, əslində qədim Şumer-Babil mifləri əsasmda məharətlə işlənilib və "Avesta"ya daxil edilib. Maqlar Yimin şəxsində Tanrı səviyyəli əsl hökmdar, iş-güc adamı, əmin-amanlıq gətirən, halal var-dövlət qazanan, insanların hər işinə yarayan, hər çətinlikdən çıxmağı bacaran, əfsanəvi Şumer qəhrəmanları kimi hökmdar surəti yaratmışlar. Zənnimizcə, Yim öz müdrikliyi və səxavətilə "tanrılara tay olan" Şumer qəhrəmanı Ubar Tutunun oğlu Dədə Ut-napiştinin timsah, Nuh peyğəmbərin prototipidir ki, "Avesta"da yaradılıb.

Qədim Şumer tufanı (sel-su daşqını) dövrünün mifik qəhrəmanı Yim ilə bağlı bir "himn"də deyilir:

*Ona qurban gətirdi
Dəbdəbəli sürülərilə zəngin olan Yim
Xukarya dağının zirvəsi üstə -
Yüz at, min cöngə, on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
"Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, güdrətli Anahit Ardivisur
Ki, mən ən ali hökmdar olum:
Bütün kişvərlər üzərində,
Devlər və insanlar üzərində,
Cadugərlər və pərilər üzərində,
Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində
Ki, devlərdən xilas edim,
Həm əmlakımı, sursatımı,
Həm məhsulunu, sürüsünü,
Həm sakitliyini, şərafini".
Və ona bu uğuru verdi
Anahit Ardivisur
Necə ki, həmişə uğur istəyəndə verir uğur..."*
(104, s. 17-18).

Əgər insan nəyə qadir olduğunu hiss və dərk edirsə, buna inamı varsa, bu, çox gözəldir, bu yetkinlik əlamətidir.

Yim Anahit Ardivisurdan **ən ali** hökmdar olmaq istəyir, bu arzuda, bu istəkdə olduğunu öz dililə deyir. Bu isə adi hal deyil. Bu o Yimdir ki, Hürmüzün: "Hazır ol, ey gözəl Yim, mənim dinimi öyrən və qoru, peyğəmbərlik elə!" – təklifinə razılıq verməmişdi. Onun öz amalı vardı, özünə daha artıq güvənirdi... O buna hazır olmadığını deyir. İndi isə Anahit Ardivisurdan xahiş edir, ona qurban gətirir ki, "*Mən ən ali hökmdar olum!*".

Yimin bu arzusu, istəyi yerinə yetir. Zərdüştün ali hökmdar amalı onun insanlığa xidmət istəyindən doğmuşdur. Yimlə bağlı söhbətlər "Zərdüştlüyün mifologiyası"nda daha geniş şəkildə ahr, bir qədər də açılır, şərh edilir. Orada deyilir:

"Yim xişəta – parlaq Yim, Zərdüştə qədər Ahura Mazdanın söhbət etdiyi ilk insandır. Ahura Zərdüşt dinini ona elan etdi:

– Ey gözəl Yim, Vıvaxvantın oğlu, sən mənim üçün İnamın qoruyucusu və daşıyanı ol!

Amma Yim dinin peyğəmbəri və daşıyanı olmağa hazır deyildi. O, Ahura Mazdaya belə cavab verdi:

Mən İnamın qoruyucusu və daşıyanı yaranmamışam və öyrənməmişəm.

Əgər sən, ey Yim, mənim üçün İnamın qoruyucusu və daşıyanı olmayacaqsansa – Ahura Mazda ona dedi, – onda sən mənim üçün dünyam artır, sən mənə dünyanı böyüt! Sən dünyanın müdafiəçisi, qoruyucusu, rəhbəri ol! Yerdə hökmranlıq et!

İl! deyə Yim buna ruh yüksəkliyi ilə cavab verdi. Mən, mən sənənin dünyanı becərəcəyəm; mən sənənin dünyanı böyüdəcəyəm, mən dünyanın müdafiəçisi, qoruyucusu və rəhbəri olacağam. Mənim hökmranlığım altında nə soyuq, nə isti külək, nə xəstəlik, nə də ölüm olmayacaqdır!

Onda Ahura Mazda təntənəylə Yimə qızıl buyumuz və qızılla bəzədilmiş qamçı verdi..." (104, s. 157).

Təbiidir ki, bir qədər dəyişikliyi ilə əsl mətnədə olan fikirlər mifdə yenidən səslənir və ona bəzi əlavələr edilir.

“Həmin andaca Ahura Mazda tərəfindən bəxtəvərlənmişik. Yer hökmdarına yol yoldaşı olmaq məqsədilə parlaq ilahə Xvarna göydən yerə endi.

Xvarnanın nuru ilə işıqlanmış Yim Xukaryanın zirvəsinə qalxdı.

Orda o, Anahit Ardivisura yüz at, min cöngə və on min qoyun qurban verdi və ilahəyə müraciət etdi:

*Mənə elə uğur ver ki,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Mən bütün kişvərlər üzərində,
Bütün dey və insanlar üzərində,
Cadugərlər və pərilər üzərində,
(...)
Həm əmlakımı, azuqəsini,
Həm məhsulunu, sürüsünü,
Həm sakitliyini, şərafini”.
Devlərdən qoruya bilim.*

Anahit Ardivisur bu uğuru ona verdi” (93, s. 158).

Yim eyni ibadətlə sürülərin mömin havadarı Qeş İrvana müraciət edir, onun da köməyinə və iltifatına nail olur...

“Və nəhayət, Yim Ahura Mazdanın təmiz əxlaqlı qızı, mərhəmətli ilahə Aşidən xahiş etdi.

O, Aşiyə belə müraciət etdi:

*“Sən mənə, mərhəmətli Aşi,
Elə uğur ver ki,
Mən Mazdanın yaratdığı
Sürünün məhsuldarlığına nail olum.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarına
Ölməzlik verim.*

*Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Aclığı da, susuzluğu da uzaqlaşdırım.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Qocalığı da, ölümü də uzaqlaşdırım.
Və mən Mazdanın yaratdıqlarından
Çox qızgın və soyuq küləyi də uzaqlaşdırım...
Və Aşi də yaxınlaşdı
Onun yanına gəldi.
Çox sürülərin sahibi
Cəlallı Yim
Belə bir mərhəmətə nail oldu.*

Vivaxvantın oğlu Yim beləcə hökmranlıq qazandı” (93, s. 159).

Mif və rəvayətlərdə Yimin hökmranlığı dövründə gördüyü böyük işlərdən danışılır. Onun verdiyi sözə sədaqətli olduğu, necə həvəslə, yorulmaq bilmədən bütün həyatını insana xidmətə sərf etdiyi və bundan zövq aldığı, fərəh duyduğu dönə-dönə xatırlanır, təqdir edilir, onun işgüzarlığı, təsərrüfatçılığı, torpağa sevgisi, məhəbbəti və s.-nin dillərə düşüb sürətlə yayıldığı göstərilir, təlim olunur.

“Qüdrətli Yimin hökmranlığı dövründə devlərin törəməsi olan nə saxta oldu, nə bürkü, nə qocalıq, nə ölüm, nə də ki, həsəd. Nə qədər ki, Yer üzərində qəbilələrin heç bir eybi olmayan rəhbəri Vivaxvantın oğlu Yim hökmranlıq edirdi, zahirən on beş yaşlı cavan təsiri bağışlayan ata da, oğul da yanaşı addımlayırdılar” (93, s. 159).

Mif davam edir:

“Üç yüz firavanlıq ili başa çatdı və yer canlı vücutlarla: insanlarla da, xırda və iri mal-qarayla da, itlərlə də, quşlarla da, alovsaçan qırmızı odlarla da aşıb-daşdı. Sürü artıb çoxalır, uşaqlar doğurdu, ölümsə yoxdu. Yerdə darısqallıq yarandı, iri və xırda mal-qara və insanlar üçün yer çatışmırdı” (93, s. 159).

Bəs indi nə etmək, necə hərəkət etmək, nədən başlamaq gərək? Buradan tərəqqinin, inkişafın yeni fəlsəfi proqramı yaranır. Bu, “Avesta” təlimindən gəlir: göstərişi isə yuxarıdan Yaradan verir.

Yim Tanrı seçimidir. O isə özünü hər sahədə doğruldub. Ya onu

əvəz edə bilən yeni ali insan gərək, ya da dünyanın işlərini yenidən ona həvalə etmək, tapşırmaq gərək. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Yimə müraciət edilir.

“Onda Ahura Mazda Yimi yanma çağırıb ona tapşırırdı ki, yeri genişləndirsin... O, bu yerə qızıl buynuzdan üfürdü, qamçısını çəkdi, dedi:

– *Əziz Spenta Armayti, xırda və iri mal-qaramı və insanları yerləşdirmək üçün aralan və eninə genişlən!*

Bax, beləcə, Yim yeri əvvəl olduğundan üçdə bir dəfə artırdı və orada xırda və iri mal-qara da özünə yer tapdı, insanlar da orada öz istək və arzularına müvafiq olaraq yerləşə bildilər” (93, s. 159).

Daha bir üç yüz il keçir. Mal-qara da, insanlar da – hər şey aşır. Ahura Mazda yenə də Yimi yanma çağırır və Yaradanın buyruğu ilə yeri əvvəl olduğundan üçdə iki dəfə böyüdür...

Yimin hökmranlığı yenidən üç yüz il davam edir. Və hər şey yenidən üçüncü dəfə təkrar olunur. Yim də Yaradanın ona verdiyi alətlərin köməyi ilə yeri Ahura Mazdanın ilk vaxtlar yaratdığından üçdə üç dəfə böyüdür, genişləndirir. “*Və orda xırda və iri mal-qara da yerləşə bildi, insanlar da öz arzu və istəklərinə uyğun olaraq, istədikləri kimi orada məskunlaşdılar” (93, s.160).*

Üç yüz illik hökmranlıq üç dəfə beləcə davam edir: əmin-amanlıq, işgüzarlıq, firavan həyat, xoşbəxt günlər!

Lakin insanlara əbədi olaraq bu cür xoşbəxt həyat sürmək qismət deyilmiş. Günahkar maddi aləmə şimaldan sərt qışlar hücum çəkirdi və bütün canlılar ölümə məhkumdu.

Hər şeyi bilən Ahura Mazda bunu bilirdi. O, Vaxvi Datmın Aryan Vecə sahilində göy sakinləri olan axur və yazatların şurasını çağırırdı.

Həmin şuraya Vivaxvantın oğlu mömin hökmdar Yim də dəvət olunmuşdu. O öz mömin-firavan məyyətlərinin müşayiəti ilə aləhların hüzuruna gəldi və Yaradıcı Ahura Mazda ona belə dedi:

– *Ey Vivaxvantın oğlu, ləkəsiz Yim! Öz sərt şaxtaları və küləkləri ilə birlikdə qış maddi aləmə hücumu keçib, qar buhudları çox iri ola-*

caqdır, qar hər tərəfi örtəcəkdir, hətta dağın zirvələri də, aşağı axan coşğun çaylar da qarın altında qalacaqdır. Sənin hakimiyyətin saysız-hesabsız iztirablarla dolacaq. Nə canlı məxluq varsa, hamısı: dərələrdə yaşayanlar da, dağlarda dolaşanlar da, pəyə və tövlələrdə sığınacaq tapırlar da əzab-əziyyət çəkəcəklər!” (93, s. 160).

Çıxılmaz vəziyyətdir. Bəs indi nə etməli? Həyatı necə davam etdirmək, canlı aləmi necə xilas etmək gərəkdir? Burada yenə Yaradan dada çatır, köməyə gəlir.

Ahura Mazda Yimə müraciətlə:

“Bir yerə bax, Yim, göz işlədikcə onu bir kənarımdan o birinə qədər öz nəzərlərindən keçir! Mal-qara üçün kifayət qədər təravətli ota və buz kimi təmiz suyu bulaqlara malik olan bu yer sənin saltənətidir. Bu xoşbəxt torpağı qoru! Yoxsa qış qurtarandan və qarlar əriyəndən sonra onu su basacaqdır. Ey Yim, əgər maddi dünya qoyun izinə rast gələcəksə, onu möcüzə sayacaqdır. Hasar düzəlt, Yim, onunla bu yeri hasara al. Qoy bu hasarın ölçüləri hər bir dörd tərəfə bir at yürüşü ölçüsündə olsun, adına da Vara deyilsin. Vara ilə sərt qışdan, dölərdən, bələlərdən qorun. Və bu yerdə ən əzəmətli, ən yaxşı, ən gözəl olan dişi və erkəklərin toxumlarını ora, hasarın arxasına, təhlükəsiz məkana apar. Hər növ mal-qaranın toxumunu, hər növ bitki toxumunu bu yerlərdə ən dadlı, ən ləzzətli, yeməli nə varsa, onların toxumunu ora gətir. İnsanların Varada olduğu müddət ərzində hamını ciüt halında saxla. Ora bir xatıra uzunluğu olan su çəkdir, orada bitməz-tükənməz yemək mənbəyi olan həmişəyaşıl zəmilər yarat, evlər də tik, mənzillər də, talvarlar da, hasarlar da sal, çəpərlər də çək. (Vadranın) qabaq ətrafında doqquz keçid düzəlt, ortasında altı, daxilində üç. Qabaq ətrafına yeddi min kişi və qadın yerləşdir, ortasına altı yüz, daxilinə üç yüz. Onları qızıl buynuz vasitəsilə Varaya doldur və Varanın daxilindən işıqlanan qapı-pəncərə ilə bərkət...” (93, s. 160-161).

Bu müraciət bütün insanlara deyilən sözdür, məsləhətdir. Firavan həyat, insan kimi yaşamaq və yaşatmaq istəyirsənsə, bunları etməlisən. Daha aydın desək, bunlar Tanrı buyruğu, Yaradanın bütün zamanlara və bu gün də nəzərində olan insanlara tapşırığıdır, öyüd-

nəsihətidir. İnsanlar bunları yadda saxlamalı, deyilənlərə əməl etməlidir.

“Yadında saxla, ey gözəl Yim, həmin Varada heç vəchlə nə qabadan donqar, nə də daldan donqar olmamalıdır; nə şikəstlər olmalı, nə dəlilər, nə anadangəlmə ləkəliklər, nə əxlaqsızlar, nə xəstələr, nə çürükdışlilər, nə uşağını salmış cüzamlı qadımlar, nə də ki, Əhrimənin nişanlarının göstəricisi olan digər qüsurlara malik olanlar olmalıdır” – deyə Ahura Mazda öz öyüdüna davam etdi” (93, s.161).

Tarixin dərinliyindən gələn tam müasir sivil düşüncə!

Bu öyüdləri dinləyən Yim fikrə dahr, düşünür və öz-özünə deyir. *“Axı, mən Varanı necə, necə tikə bilərəm?!”*

Hər şeyi bilən Ahura Mazda onun nə düşündüyünü duyur və onu yenə vəziyyətdən çıxarır, ruhlandırır, özünə inamı artırır, ona cəsəət verir və yol göstərir.

“Və ruhlanmış, özünə inamı artmış mömin Yim hər şeyi Ahura Mazdanın buyurduğu kimi etdi. O, ölçüsü hər bir dörd tərəfə at qaçışı qədər olan Vara hasarı düzəltdi, ora xatıra qədər uzunluğu olan su çəkdi və bitməz-tükənməz yem mənbəyi olan həmişəyaşıl biçənlər yaratdı.

Orada o, insanlar üçün evlər və mal-qara üçün ağıllar olan məskənlər saldırdı...

Yim on səkkiz küçə saldırdı. Və bütün kişi və qadımların, bu yerlərdə ən böyük, ən gözəl və ən yaxşı heyvanların, bu yerlərdə ən dadlı, ən ləzzətli məhsulların toxumlarını ora apardı. Və (Varaya) gətirdiyi bütün toxumları o həmin insanların, heyvanların, bitkilərin Yimin məkanı olan hasar daxilində qaldıqları müddət ərzində hər növə uyğun cütlərə ayırdı.

Hasarda Yim qafəs düzəltdi və pəncərə saldı.

Bu böyük zəhmət başa çatanda yer həm törədilməmiş işıqla, həm də törədilmiş işıqla işıqlandı. Varanın sakinlərinə elə gəlirdi ki, ulduzlar, Ay və Günəş ildə yalnız bir dəfə çıxır və batırlar. İl onlara bir gün kimi göründü.

Hər qırx ildən bir hər qırx cütdən əkilər, oğlan və qızlar doğuldu.

Hər bir ev heyvanının da eynilə o cür. İnsanlar da Yimin saldığı bu məkanda xoşbəxt həyat yaşadılar. Onların hər biri yüz əlli il yaşadı, bəzilərinin dediyinə görə isə onlar ümumiyyətlə ölmürdülər” (93, s. 162).

Mifin, rəvayətin sonluğu belədir, bu nəticə ilə tamamlanır:

“Öz əsabələri ilə birlikdə Şərin Ruhu qafil basqına keçdi, şimal küləyi əsdi, çox şiddətli, sərt soyuqlar başlandı, qar yağdı.

– Yimin səltənətindəsə yaşıl ot cücərir, quşlar oxuyurdu... qayğı və kədərsiz qızıl günlər baş alıb gedirdi” (93, s. 162).

Tanı – Yaradan bu firavan həyatı insanlardan əsirgəməsin, bu kədərsiz, “qızıl günlər” yenə də baş alıb getsin!

Amin!

3) Zərdüştün ailə, məhəbbət fəlsəfi təlimi.

Ailə, məhəbbət ilahi nemətdir. Buna görə də müqəddəs anlayışdır. Ailə, məhəbbət insanlığın əzəli və əbədi bəxtidir. Buna görə də əvəzəlməzdir...

Bu barədə ilk söz, nəzəri-fəlsəfi fikir Zərdüşt peyğəmbərə məxsusdur.

Zərdüştün bu dünyəvi fikirləri “nitq”lərində, sorğu, sual-cavab, danışıq, söhbət, dialoq şəklində və həyatı dəlillər, müşahidələr əsasında deyilib, yazılıb və izahını, şərhini alıb. Hər zaman üçün qiymətli və yararlı olan bu fikirlər bizə çox qədim dünyamızdan miras qalıb. Bu fikirlər ulu Zərdüşt babamızın insanlığa əvəzsiz töhfəsidir və hər vaxt öz təzəliyini, əbədiliyini, ölməzliyini təsdiq edib və etməkdədir. Ailə insanlığın başlanğıcıdır, ilahi bir hiss, duyğu təməlində yaranır, qarşılıqlı anlaşma, sevgi əsasmda qurulur. Buna Zərdüşt peyğəmbər şahidlik edir.

Zərdüştə sual verib soruşurlar ki:

“Ey Zərdüşt, dünyanın ən şirin neməti nədir?”

Zərdüşt cavab verir:

“Uca göylərin, ulu Tanrının insanlığa bəxş etdiyi ən şirin, ən ali nemət sevgi, eşq, məhəbbət hissi, duyğusudur; qadın üçün kişi, kişi üçün qadın dünyanın ən şirin nemətidir, onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz.

Sevgi ilahi nemətdir”.

Əlbəttə, burada söhbət ilkin ailə həyatı, insanı insan edən, yetirən ailə sevgisindən gedir. Bu isə çox geniş anlayışdır. Oğlanla qızın, ər ilə arvadın məhəbbətindən başlanan bu Tanrı neməti nikahla, ailə ilə tamamlanır; inkişaf edir, övlada, övladdan valideynə, qohum-qardaşa, kainata və nəhayət, bəşəriyyətə keçir, geniş dünyəvi mənə və mahiyyət kəsb edir. Məhz son vaxtlar baş alıb gedən: “Dünyanı gözəllik xilas edəcək!” fikri təkzibə möhtacdır. “Dünyanı sevgi, məhəbbət, eşq xilas edəcək!”

Zərdüştün ailə və məhəbbətlə bağlı fikirləri davam və inkişaf etdirilir.

Evlənmək, ailə qurmaq istəyən bir gəncdən Zərdüşt soruşur: *“Sənə bir sualım var, qardaşım! Verəcəyin cavab ruhumun dərinliyindən xəbər verəcək. Cavansan, ailə, uşaq istəyirsən; səndən soruşuram: sən kimi bir adamın uşaq arzulamağa haqqı varmı? Sən özünün müzəffər, əzabkeş, ağıl mülküünün sultanı olduğuna əminsənmi? Səndən soruşuram: yoxsa səni dilləndirən adicə şəhvani tələbatdır, ya tənhalıq? Bəlkə özündən narazılıq?”*

Cavab almadan Zərdüşt davam edir:

İstəyirəm ki, zəfərlərini də, azadlığımı da uşağın adı ilə bağlayasan! Uşaqlarına, arvadına canlı heykəllər qoymalısan. Özündən ali bir şey yaratmalısan. Amma gərək əvvəlcə öziün kamilləşəsən. Sadəcə artıbtörəməyin deyil, yüksəlmənin qeydinə qalmalısan. Qoy nikah bağı bu yolda sənə yardımçım olsun” (138 a, s. 78).

Ailə qurmağın, uşaq sahibi olmağın son dərəcə məsuliyyətli bir iş olduğu məsələsi göz önündədir. Zərdüşt qarşıya çox ciddi tələblər qoyur, “yaradanın özünü yaratmalısan” – deyərək bəşəri tələblə çıxış edir, evlənmək arzusunda olan gənci bərk imtahana çəkir, düşündürür:

“Daha ali bir vücud yaratmalısan, ilk təkən, öz-özünə diyirlənən təkər – qisası: yaradanın özünü yaratmalısan” – deyir. Ailənin rəsmi dayağı olan nikahı da ona əlavə etməklə, ailənin, sevib-sevilməyin ilahi məzmununu açır. Müqəddəsliyinə işarələr vurur, ailə cütünü

ata və ananın mənəvi saflığını, qarşılıqlı ehtiramını önə çəkir.

“Kəbin, ailə deyəndə mən yaradanların özlərindən daha kamil bir mətəxliq yaratmaq naminə qovuşmaq istəyini başa düşürəm. Mən bu istək sahiblərinin bir-birinə qarşılıqlı ehtiramına ailə deyirəm. Sənin nikahının mənə və məqsədi bu olmalıdır” (138 a, s. 79).

Bu qızıl sözlər Zərdüştün müsahibi olduğu tək bir gəncə aid deyil, milyonlara dediyi söz, verdiyi təhmdir. Bu gün də öz işini görür, nə qədər ki, insan var, insanlıq var, dəyər və qiymətini saxlayacaqdır.

Bununla belə, Zərdüşt ailə qurmaqda və münasibətlərdə mənfi və dözülməz halları da pisləyir, xüsusi olaraq vurğulayır, belə hallardan qaçmağı lazım bilir. Bu ali, müqəddəs məsələdə adamların qeyri-ciddiliyi, yüngüllüyü və gözüyumulu hərəkətlərini tənqid edir, ah-nalə nidaları ilə qarşılayır.

“Amma çoxlərinin ailə adlandırdığı bu lüzumsuz şey – ah, heç bilmirəm buna nə ad verim? Ah, miskin ruhların bu cütləşmə tələbatı! Ah, ruhun bu iyrənc cütləşmə ehtirası! Ah, bu mənfi cütləşmə yangısı!

Onlar bütün bunları ailə adlandırır, üstəlik deyirlər ki, kəbinlərini göydə mələklər kəsb. Eləsə, mən bu çirkəb toxumu səpən səməyə lənətlər deyirəm. Yox, bu səməvi torda sarmaşan heyvanlara dözə bilmirəm” (138 a, s. 79).

Ailəyə bu cür yüngül, şüursuz münasibətlərin nəticəsi olaraq alınan halları xüsusi vurğulayan Zərdüşt deyir:

“Belə şeyə ailə deyib mənə güldürməyin. Bəxtinə belə valideyn düşən hansı uşağın acı göz yaş tökməyə haqqı çatmır?” (138 a, s.

Zərdüşt real həyatdan, müşahidə etdiyi, gördüyü hadisələrdən danışır, dediklərini təsdiq üçün ləyaqətli bir tanışını xatırlayır, ürək yangısı ilə onun həyatını misal çəkir:

“Bir kişini çox ləyaqətli, yetkin adam sandım, amma elə ki, onun arvadını gördüm, bütün arş-kürş gözümə dəlixanaya döndü. Kaş ki, müqəddəs zatla gic toyuq cütləşəndə yer üzü lərzəyə gələydi, torpaq ayaqlar altında od tutub yanaydı. O, bir qəhrəman tək həqiqət axtarışına çıxdı, qazancı isə kiçik bir yalan oldu. O yazıq özü buna ailə deyir. Qaraqabaq idi. Hər adamla oturub-durmaz, müsahiblərini də

seçib sonalayardı. Amma axırda özünə elə bir müsahib seçdi ki, cəmi gördüyü günlər burmından gəldi. O, bima ailə deyir. O özünə mələk xislətli bir kəniş axtarırdı. Amma işi elə gətirdi ki, vurdı özü bir arvadın kənişinə döndü, indi gərək özü mələk ola ki, beləsini yola verə” (138 a, s. 79-80).

Ürək yanğısı ilə belə halları da göstərən Zərdüşt ailə qurmaqla insanların zəiflik göstərməsinə, “gözü yumulu hərəkətlərinə” də təəssüf edir. Onları ayıq olmağa səsləyir. Başqa bir müqayisə verir, həyatı misal gətirir: “Ağlim kəsəni mal alanları fəndgir görmüşəm, bir şeyi almaqdan qabaq, yüz ölçüb bir biçərlər. Di gəl, dünyanı on kələkbaz adamı da arvadı elə bil gözüyumulu alır” (138 a, s. 80).

Zərdüştün mövqeyi tam aydındır. Son sözünü tövsiyə, məsləhət şəklində belə deyir: “Sizin ən ülvə sandığınız məhəbbət belə adı bir şövq, ağır bir közərtidir. O sizin ən yüksək zirvələrə gedən yolunuzu işıqlandıracaq bir məşəl olmalıdır.

Bundan belə öz fəvqənimizdə sevməlisiniz. Əvvəl hələ sevməyi öyrənməlisiniz. Bunun üçün gərək sevginin acı bədəsinə miş edəsiniz. Elə bir sevgi göstərin ki, bədəsi acı dadmasın? Yəni fəvqəlinə həsərinə tutuşduran, sənənin canına bu yaradan yanğısını salan da odur.

Yaradanın yanğısı, fəvqəlinə həsəri: de, qardaşım, ailədən istəyin budurmu?

Bu istək, belə ailə qarşısında mən səcədə edirəm” (138 a, s. 80).

Azərbaycan xalqının ənənəvi olaraq davam edib gələn mənəvi keyfiyyətlərinin çox qədim tarixi kökləri var. Ümumən, türk mədəniyyəti tarixində “Avesta”nın təsiri çox güclü olub. Zərdüştün ailə, məhəbbət təliminin təsiri daha güclü görünür.

Dedik ailə, məhəbbət məsələsi bəşəriyyətin əzəli məsələsidir, insanı insan edən, necə deyək, insan qəlbinə salan mühüm amildir. Hələ m.ö. IV minillikdə “Bilqamis” dastanında kəndin müdrik qocaları, ağsaqqalları məsləhət görür ki, meşələrdə dolaşan, vəhşi həyat sürən Enkidünü qadınla tanış etmək, onu “insanlaşdırmaq” üçün evləndirmək, ailə həyatına çəkmək gərəkdir. Onların qərarı belə olur: “Yensə, həmin adamı yalnız qadın yenəcək”

Enkidü Şamxat adlı qadınla yaxınlaşdırılır və evləndirilir. Ailə həyatı, yediyi-ıçdığı, daddığı həyat nemətləri ona insani keyfiyyətlər verir. Onu əsl həyata atır. İnsan cərgəsinə qoşur. Həyatın cövhəri, ali neməti isə sevgidir, məhəbbətdir, qadındır, bir sözlə, ailədir. Ailədə sevgi, məhəbbət olanda, qısqanclıq hissi də doğur.

Ailə cəmiyyətin əzəli və ilk həyatı telidir. Zərdüşt cəmiyyətin bu həyatı telinin, bu axarının fəlsəfəsini verir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda təsvir olunan ailələrin, bu ailələrin dünyaya gətirdiyi, Zərdüşt təbirincə desək, yaratdığı oğul və qızların yetişməsi, kamilləşməsi və təlim-tərbiyəsində “Avesta”nın, Zərdüştün fikirlərinin, dünyagörüşünün güclü təsirini görməmək olmaz. Çox imkanlı şəxs – bəy, xan olsalar belə, onların “göz açılan gördüyü, könül verib sevdüyü” bir həyat yoldaşı var. Ömürlərinin sonunadək ona sədaqətli qalırlar. Dastanlardakı Qazan xan, Dirsə xan, Baybörə bəy, Qazlıq Qoca, Qanlı Qoca ailələri Zərdüşt ruhlu, onun fikir və arzularına tam uyğun, gözəl, nümunəvi ailələrdir. Bu ailələrin yaratdığı Uruz, Buğac, Beyrək, Yeynək, Qanturalı kimi oğullar – hər cəhətdən kamil, mərd insanlar Zərdüşt ailə təlimi, əxlaq-etikasının yetirməsidir – desək, bəlkə də burada yanlışlıq olar, amma səhv olmaz...

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, insan konsepsiyası – insanın kamilliyi, ləyaqəti və aliliyinin tərənnümü həmişə öndə verilib. Biz bunu “Dədə Qorqud”da, Nizaminin, Füzulinin və başqalarının qəhrəmanlarında aydın şəkildə görürük. Məs., mən “Dədə Qorqud” kitabını xalqımızın fəzilət və əxlaq-etika kodeksi adlandırardım, oradakı fəziləti, qəhrəmanlığı, ailə-məhəbbəti, sədaqəti, mərdliyi-mətanəti qeyd-şərtsiz bu gün də davam etdirməyi arzularım.

Nizami “Avesta”dan çox şey əxz edib, qədim dünyamızın biliklərini öyrənmiş, bu bilikləri əsərlərində vermiş, öz sözünü də demişdir. Bəşəriyyətin ilkin mənəvi neməti olan sevgi, eşq, məhəbbət haqqında Nizami kəlamları:

*“Eşqdür mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!”...*

Nizami sevgini, eşqi, məhəbbəti uca göylərin mehrabı sayırdı. Bu fikrin qaynağı isə dərinidir. Şair sevgini, məhəbbəti, eşqi “dünyanın diriliyi” hesab edirdi, ali insani duyğuların mənşəyinə, haradan gəldiyinə işarə vurur, “həyatın mənası, diriliyidir” – deyə təqdim edir.

*“Eşqsiz olsaydı xilqətin canı,
Dirilik sarmazdı bütün cahanı...
Əgər olmasaydı eşqin danəsi,
Gəlməzdi dünyadan dirilik səsi” – deyir.*

Əslində bu fikir, irfani düşüncə “Avesta”dan gəlir, sevgi, məhəbbət, eşq haqqında Zərdüşt fəlsəfi fikrinin bədii şəkildə davamı və inkişafıdır...

Zərdüştün “nitq”lərində, “qadmlar haqqında” ayrıca bir söhbət var. Bu söhbət mükəllimə şəklindədir, sorğular və buna verilən cavablardır. Qadıncıdan danışanda isə sevgidən, məhəbbətdən yan keçmək olmaz. Bəzi fikirlərlə mübahisə də etmək olar. Eybi yox, qoy olsun. Axı, bu fikirlər min-min illər bundan əvvəl deyilib. İnsanı dünyaya gətirən, insan yaradan insan haqqında nə qədər çox bilsək, o qədər yaxşıdır, görək qədim dünyada nə vardı, ondan bizə nə gəlib çatıb? Həm də qadın barədə, onun sevgisi barədə.

Zərdüşt sözünə belə başlayır:

“ – Gecənin bir aləmi nə itiyin itib, Zərdüşt? Qoltuğumun altında gizlətdiyin nədir? Yoxsa sən də oğurluğa qurşanmışsan, şərin dostu?”

– “Elədir, qardaş” – Zərdüşt dedi. “Bu bir xəzinədir, mənə bağışlayıblar, yanımcə gəzdirdiyim bir həqiqətdir. Özünü də qışqırıqçı qundaq kimidir, deyən, ədəb-ərkan gözləyən deyil, ağzını yummasan, səsi aləmi başına götürər” (138 a, s. 73).

Yarı zarafat və ərklə verilən cavabda böyük məna və eyhamlar, sirlər var. Verilən sual da, alınan cavab da ilk baxışdan çoxmənalıdır, sirlərlə doludur. Bu sətirlərdə Zərdüştə məxsus bir şivə, üslub,

fikri ifadə tərzini özünü göstərir. Bu sətirlər “Avesta”dan, ola bilsin ki, əslindən almancaya, almancadan ana dilimizə tərcümə edilmiş olsa da, öz şirinliyini, koloritini saxlayıb. Diqqət edin: “Qoltuqda gizlədilmiş qundaq” – “xəzinə”, “həqiqət”, ləhm də bu qundaq qışqırıqçıdır. Görək ağzını yumasan, yoxsa, aləmi başına götürər. Bütün bu söz və ifadələr çoxəhətlə Zərdüşt yaradıcılığı və onun məzmunundan soraq verir. Bu “həqiqətlər qundağı”nda rəmzlər, müəmmalar, qanadlı fikirlər, nə bilim nələr, nələr gizlənilib. Bu “həqiqətlər qundağı”nda, bu “xəzinə”də gizlənilən sirlərdən biri də qadınlar haqqındadır.

Zərdüşt sözünə davam edir:

“Bir gün qürub çağı tək-tənha yolumla gedirdim. Qabağıma bir qoca qarı çıxdı. Və qayıtdı ki: “Zərdüşt biz arvadlara çox söhbətlər eləyib, amma arvadların özü haqqında ağzına su alıb durub”.

Ona cavab verdim ki, arvad barədə kişi ilə danışarlar: “mənə də danış” – qarı qır-saqqız olub əl çəkmək bilmədi. “Onsuz da başım gora titrəyir, bu gün yediyim səhər yadından çıxır” – dedi.

Əlacım kəsildi, arvada dedim: “Qadın tərədən dirnağa müəmmadır, bu müəmmannın isə tək birə həlli var: hamiləlik. Qadın üçün kişi vasitədir, məqsəd isə həmişə uşaq olaraq qalır” (138 a, s. 73).

Zərdüşt fikrini arvad-kişi münasibətlərinə yönəldir, bəzi sirləri bu səmtdən açıqlayır. “Bəs kişi üçün arvad nə deməkdir?” sualı ilə daha incə mətləblərə toxunur:

“Əsl kişi iki şeyə meyl edir: təhlükəyə və oyuna. Arvadı da ona görə istəyir ki, o ən xətəli oyuncuqdur. Görək kişini hərbi üçün, arvadı isə hərbiçinin nazını çəkmək, yorğunluğunu çıxarmaq üçün tərbiyə edəsan...”

Həddən artıq şirin meyvəni hərbiçi ürəyi götürməz. Arvaddan ona görə beş əlli yapışırlar ki, dünyanın ən şirin qadınının da xəmrəsi acıdan yoğrulub.

Kişi nə qədər uşaqqanlı olub-olsun, arvad uşağa ondan yaxşı hələddir.

Əsl kişi özü təbiətən uşaqdır, bu uşaq oynamaq, əylənmək istəyir. Qadınlar, ayıq olun ki, kişinin içindəki bu uşağı gözədən qoymayasınız”

(138 a, s. 74).

Bu sözlər, bu fikirlər davamlı ömür yolu keçmiş, həyat təcrübəsinə malik olan böyük bir filosofun sözləri, fikirləridir, şərh etməkdə çətinlik də çəkilir. Bəlkə də bu kəlamlar zamanına görə söylənib, hərbcilərdən daha çox misal çəkilir...

Bu kəlamların ardınca Zərdüşt maraqlı bir misal – bənzətmə verir: qadınla kişini dəmir və maqnitlə müqayisə edir: *“Qadın ən çox kimə nifrət edir, bilirsən?”* Suali ilə qadını dəmirə, kişini maqnitə bənzədir, belə bir misal çəkir: *“Dəmir maqnitə deyir: Bilirsən, sənə necə nifrət edirəm. Məni cəlb edirsən, özünə çəkirən, amma yapışdırmağa gücün çatmır”*.

Zərdüşt qadın sevgisini, qadın məhəbbətini yüksək qiymətləndirir, deyir: *“Bütün qəlbi ilə sevən hər bir qadının gözündə dünya bir cənnətə dönmür”* (138 a, s. 75).

Ulu peyğəmbərin son sözü, qadınlara verdiyi yüksək qiyməti və tövsiyəsi belədir:

Qadın deyilən təmiz, gözəl bir oyuncuğu, hələ qovuşmadığımız, həsrətində, intizarında olduğumuz bir dünyanın fəzilətindən nurlanan daş-qaşa bənzətməlidir.

Sizin sevginiz uğuruna ulduzlar səpilməmiş dan yerini andırmalı, fikriniz, zikriniz tək bir olmalıdır: kaş fəvqəlinə mən doğaydım.

Sizin gücünüz sevginizdədir. Qorxduğumuz adamların üstünə gətərsəniz, silah əvəzinə bu sevgini qurşanm!

Sizin şərəfiniz sevginizdədir. Yoxsa, qadın nə bilir şərəf nədir? Daim sevildiyindən artıq sevmək, heç vaxt ikinci olmamaq – bax, bunnadır sizin şərəfiniz!” (138 a, s. 74).

9. ANAHİT ARDVİSUR “HİMN”LƏRİ

“Ardivisur – Yaşt” bütünlükdə “Anahit Ardivisur himnləri” adı ilə təqdim olunur (29, s. 13-33). “Avesta”da Anahit Ardivisur mühüm ilahi qüvvədir, qəhrəmanlara yol göstərən, kömək edən, uğur verən

ilahədir. Qəhrəmanlar ona qurban gətirir, ondan uğur diləyir, kömək istəyir. Ya bu uğur, kömək onlara verilir, ya da onlar rədd cavabı alırlar.

Bu “himnlər”dən üç istiqamətdə danışmaq olar.

1) Ümumi məsələlərlə bağlı “himnlər”.

İ.S.Braginski yazır: “Avesta”nın mətnləri, tacik və fars arxaik-mifik surətləri təsdiq edir ki, kainat – “ulu valideyn cütündən”, ana Torpaqdan və ata Göydən doğulur və yaranır. Günəş və su insana oxşar tanrı Mitra və Anahit Ardivisur şəklində dəyişilib tanrılar sırasında ucalır. Xarın (qədim İran “Olimpi”) zirvəsində təbiətin gücü və mövud “kainatın intəhasız” hökmranlığı kimi təəssüb etdirilir” (74, s. 41).

Fikir təkzibə möhtacdır. Artıq bizə məlumdur ki, tacik və fars folkloru və mifologiyasına çıxılan bu fikirlərin əsası, özülü Şumer-türk folkloru və miflərilə bağlıdır, bunların kökü çox dərinliklərə gedib çıxır. “Kainatın ulu valideyn cütündən” yarandığı, “ata Göydən, ana Torpaqdan doğulub törəməsi” fikri də bütünlüklə qədim Şumer-türk fəlsəfəsinin, düşüncə və ağılların məhsuludur. Taciklərə və farslara da ancaq buradan keçə bilərdi. Müəllif isə həmin fikri birbaşa taciklərə və farslara aid edir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün akademik V.V.Struvenin L.Bullinin kitabına yazdığı “ilk söz”də onun özündən sitat gətirib tənqid etdiyi bir mülahizəsinə nəzər salaq: “Erkən xanədanlıq dövründə barbarlıq vəziyyətindən çıxan təkcə Şumer, hər mənada Misirdən xeyli irəli getmişdi”; “Şumer qərb mədəniyyətinin ilk yurdu olmuşdur və misirlilərin, babillilərin, assurilərin, finikiyalıların, qədim yəhudilərin və nəhayət, hətta yunanların incəsənət və dünya-görüşünün qaynağını məhz şumerlərdə axtarmaq lazımdır” (76, s. 8). V.V.Struve bu fikrinə görə L.Bullini “tarixə həqiqəti açıq-aşkar təhrif etməkdə”, “öyrəndiyi mədəniyyət qarşısında sitayiş etməkdə” təqsirləndirir. Halbuki bu fikir təzə deyil, hələ qədim yunan filosofları bu fikirdə olublar. Ərəstu “Fəlsəfə haqqında” əsərinin I kitabında maqların misirlilərdən daha qədimliyini qeyd edir, digər

yunan filosofları da onunla razılaşırdı (88, s. 65). Maqlar isə “mənsə və soy-kökü etibarilə şumerlərlə qohum tayfa idilər” (142, s. 30).

Keçən əsrin ortalarından Dəclə və Fərat çayları ətrafında aparılan qazıntı işləri, tədqiqatlar və gəlinən nəticələr hələ o vaxtlar yunan alimlərinin (görünür, onlar bu mədəniyyətlə tanış imişlər) dediklərini bir daha təsdiq etdi. L.Vulli də yuxarıda “tənqidə məruz qalan” fikrə, həqiqət həqiqəti çəkib gətirdi, yerin qatlarında yatıb qalan zəngin mədəniyyət faktları, necə deyərlər, əşyayi-dəlillər bunu sübut etdi. S.N.Kramerin “dünya mədəniyyətinin və mədəni aləmin qaynağı Şumerdən başlanır” (102, s. 14) fikri də məhz bu son yüz ilin tapıntı və tədqiqatlarının nəticəsi olaraq söylənmişdi. Maraqlıdır, V.V.Struve bu kitabın “Ön söz”ündə S.N.Kramerin xidmətinə qiymət verərkən, öz-özünü təkzib edir, yuxarıda L.Bulli barədə dediklərinin tam əksini söyləyir, özü-özünü vurur: “S.N.Kramer elm üçün dünya mədəniyyətinin qədim ədəbi və dini kitabələrini kəşf etdi. Bununla o, inandırıcılıqla üzə çıxartdı ki, Şumer ədəbiyyatı Babil və onun vasitəsilə yunan, yəhudi və hətta Qərbi Avropa xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyətinə bilavasitə təsir göstərmişdir. Xüsusən, müəllifin Şumer mifləri və digər ədəbi-dini kitabələrin Bibliya mətnləri ilə müqayisəsinin bizim oxucular üçün böyük əhəmiyyəti vardır” (102, s. 14).

Bütün bunlar inkaredilməzdir, qəbul edilməyə bilməz... Anahit Ardivisur himnlərinin başlanğıcında uzun bir “nəqarət” verilir. Burada mühüm həyatı məsələlərə toxunulur. Bunlardan bir neçəsi üzərində dayanaq:

1) Su həyatdır, insan səadətini dörd zəruri amilindən, dörd mühüm şərtindən biridir, Tanrı səviyyəsidir. Bunsuz həyat yoxdur. Buna görə su ilə, onun varlığı ilə fəxr etməyə dəyər. Bu, tərifə, vəsflə layiqdir. Nəqarətdə axar suların, suların töküldüyü Vorukaş gölü (və ya dənizi)ndən, iftixarla danışılır, məhəbbətlə söhbət açılır, həyat çeşməsi “Tanrı sakini” kimi təqdim olunur.

*“Düz uzununa axıb gedən sular
Gəlib burda bir yerə yığılar,
Güclü Xukarya zirvəsilə axıb,
Vorukaş dənizinə tökülür.
Vorukaşın sahili bütünü
Coşur, təlatümə gəlir.
Dalğalardan qabarıq daxili bütünü
Haçan ona axıb töküləcək;
Haçan ona tərəf yönələcək,
Anahit Ardivisur?
Yanımda onun min körfəzi,
Yanımda onun min axarı var.
Və bu hər bir körfəzin
Və bu hər bir axarın
Uzunu dörd on günlük* at yoludur...
Əgər atlı bacarıqla gedərsə” (104, s. 14).*

Burada Xukarya və Vorukaş adları diqqəti cəlb edir, təsvir və məzmunca biza doğma gəlir. “İzahlar”da Vorukaş sözü belə açılır: “Vorukaş – müqəddəs Xukarya dağının dibində yerləşən, Tanrı sakini sayılan göl (və ya dəniz)” (57, s. 315). “Müqəddəs Xukarya” bizim doğma Qafqazın və “Tanrı sakini” Vorukaş bizim dünya gözəli Kaspi-Xəzər gölü (və ya dənizi) onların miladdan öncəki minilliklərdəki adı olmağdır!!

Yəqin ki, bu belədir.

2) Hürmüz fəxr edir ki, suları o yaradıb, bu sular onunkudur, “yeddi kişvər üzrə uzanıb gedən”, qış-yay şır-şır axan bu suları insanlara səadət gətirir, ona görə bu suları yaradıb ki, kəndləri, həyətləri, vilayəti, bütün ölkəni abad eləsin, çiçəkləndirsin.

*“Və bu suyun axarı mənimdir,
Uzanıb gedir Yeddi Kişvər üzrə.
Və bu suyun axarı mənimdir*

*Qış-yay durmadan şır-şır axır.
O mənim üçün səadət və su verir.
Həm ailəyə ər, həm ana qucağı,
Həm qadın döşünün südünü.
Mən Hürmüz bunları yaratdım
Ona görə ki, ev və kənd,
Vilayət və ölkə çiçəklənsin.
Mən hişz edim qoruyum onları
Müdafidə edim, saxlayım onları” (104, s. 14).*

3) Hürmüz Anahitin gəlməsindən, yəni günəşin doğmasından, ulduzların yerə enməsindən məmnundur, bunu, qüdrətli qolları ilə kainatı qucaqlamasını sevinclə Zərdüştə xəbər verir, tərifləyir, onu su, suyun ruhu kimi vəsf edir.

*“Budur, ey Zərdüşt, o gəldi.
Anahit Ardivisur!
Hürmüzdən, öz yaradanından bərə.
Həqiqətdə gözəldir onun qolları!
Ağdır, atın omba sümüyü tək güclüdür.
Öz uzunluğu ilə həzəyir, göz oxşayır;
Füsunkarlığı, durmadan axması ilə,
Daha hüندیrdən-hüندیrə qalxması ilə...” (104, s. 14)*

4) Sonra Anahitin ürəyindən keçən, onu düşündürən tərif nəğmələri gəlir; “Göylərə tərif yaraşır” deyiblər. Nə üçün o, təriflənməsin, vəsf edilməsin!

*“Bu düşüncəylə məşğuldur o:
“Kim məni mədh edəcək?
Kim məni südlə - Haomadan ibarət südlə
Saf, süzölmüş Zaotra ilə anacaq?
Kimə zövq, həvəs verim mən?”*

*Mənə sadıq olana, məni eşidənə,
Şənlik və gümrahlıq verim mən?!
Dəbdəbə üçün, böyüklük üçün
Aydın ihadətlə mədh istəyirəm.
Anahit Ardivisuru, Artanın əzizini.
Bəli, beləcə hamını özünə cəzh etsin.
Bəli, beləcə səni daha çox saysınlar...
Kimə zövq, həvəs verim mən?
Mənə sadıq olana, məni eşidənə
Şənlik və gümrahlıq verim mən?...” (104, s. 15).*

Anahit Ardivisur himnlərinin “nəqərat”ı öz rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı məsələlərlə bağlı himnlərdən sonra təkrar-təkrar bu “nəqərat” gəlir.

“Avesta”nın yaradıcıları olan maqlar mövcud tarixi, ədəbi-bədii təcrübədən, öz ulularından qədim Şumer-Babil mədəniyyəti nailiyyətlərindən məharətlə istifadə edərək, yeni süjetlər yaradır, tarixi mövzulara müraciət edir, təzə söz deyir, fikir söyləyir, “Avesta”ni işləyirdilər. Onlar qədim qəhrəmanlar Yim, Kəyomərs, Rüstəm Zal və b. haqqında söz deyir, maraqlı əhvalatlarla bu qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini zənginləşdirirdilər. Görünür, bu, eyni zamanda sarayın tapşırığı, hakim ideologiyanın rəyi, başqa sözlə, göstərişi və tələbi ilə olurdu.

2) Qədim İran qəhrəmanlarını vəsf “himm”ləri

“Avesta” yüzilliklər boyu Şumer-Babil mədəniyyəti və ədəbi ənənələrlə fars həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələri və b. mənəvi keyfiyyətləri təkmilləşdirmişdir. Bu mənada maqlar sarayın hakim dairənin təklifi və ya təkidi ilə az iş görməmişlər. Bu cəhət görkəmli tədqiqatçıları belə çaşdırmışdır. Buna görə, “Avesta”ni ancaq farslara məxsus kitabə kimi birtərəfli tədqiq etmiş, fikir söyləmişlər. Məs., İ.S.Braginski öz tədqiqatlarında “Avesta”da “Şumer qızıl əsri” mifindən, digər Şumer-türk, iskit-saq, türk, savramat və s. adət-ənənələri, məişət və s.-dən istifadə edildiyinin üstündən keçə bilmə-

mişdir. Lakin hər vəchlə faktları farsların xeyrinə yozmuş, “Avesta”nı, bütövlükdə İranla, İran tarixi və həyatı ilə bağlamağa cəhd göstərmişdir. Bu, Turan-türk səmti və türk ruhunu tamam qırır: “Avesta”nın farslara məxsus olduğunu təsdiqə çalışır (74, s. 15, 61-40). Buna görə də biz unudulmuş bu səmtə yön alıb, ana kökdən gələn, “Avesta”nın ümumi ruhuna hakim kəsilən əsas xətt, qaynaq və telləri araşdırmağa üstünlük verdik. Çünki əslində bu səmtə çəkən dəlillər daha güclü və ağlabatandır.

“Avesta”da qədim İran-Turan münasibətləri və qəhrəmanları, onların fəaliyyət dairələri, təşəbbüsləri barədə “himnlər” daha maraqlıdır, bu “himnlər”də münasibət aydın olur. Məs., İran hökmdar nəslindən olan qüdrətli Tus Turan bahadırları üzərində qələbə çalmaq üçün Anahit Ardivisurdan uğur diləyir, xahiş edir:

*“Ona qurban gətirdi Tus döyüşçüsü,
Məharətli atlı basqıncı.
O, xahiş etdi, ona bağışlasın güc:
Cəng arabasını idarə etmək
Və cisminə sağlamlıq.
Yağrıya uzaqdan göz qoymaq,
Düşməyə qələbə çalmaq,
Bir zərbədə düşməni sarsıtmaq.
Və o ondan xahiş etdi:
Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, mən bahadırlar üzərində qələbə çalım
Besak övladlarına.
Dağ keçidindəki xşatrosukya,
Ən uca, hamıya lazımlı yerə,
Artanın tanıdığı Qonqxa qalalarına
Ki, başını əziz Turan torpağı qoşumundan:
“Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,*

*Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə”.*
*Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyəyə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” (104, s. 21).*

Başqa bir “himn”də turanhlara qarşı duran digər qüvvələrin qurban gətirməsi təsvir olunur və onların xahişi yerinə yetirilir.

*“Ona qurban gətirdi Aşavazda, Purudaxştaym oğlu,
Həm Aşavazda, həm Trita Sanyucların oğulları.
O yerdə (müəyyən edilmiş) ulu Tanrıya,
Müqəddəs hökmdara,
Cəld qaçan atların sahibinə Apam Napata
Yüz at, min cöngə və on min qoyun.
Və onlar ondan xahiş etdilər:
Ver bizə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, biz qələbə çalaq
Turan Danavrları üzərində
Və Asanban, Qara nəslə üzərində
Və Asanban, Vara nəslə üzərində,
Və vəşadətli Dureket üzərində
Onların çox əcəb və zəngin vuruşunda”.*
*Və onlara hu uğuru verdi
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyəyə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” (104, s. 24).*

Turanlılara qarşı duran bu qüvvələrə rəhm edilir, onların işi

təqdir olunur, qələbə çalmağ üçün şərait yaradılır, uğur verilir. Turan qəhrəmanları isə bu mənəvi təminatdan məhrumdur.

İran hökmdarı Xosrova (Gavə Xosrova, Gavə Xusrava) haqqında “himn”:

*“Ona qurban gətirdi
Arilər ölkəsinin bahadırı
Xosrova, hakimiyyətin dayağı,
Dərin və vüsətli
Çeçasta gölüniün qarşısında.
Yüz at, min cöngə və on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, mən ən ali hökmdar olum
Bütün kişyərlər üzərində,
Devlər və insanlar üzərində
Cadugərlər və pərilər üzərində,
Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində.
Ki, bütün cəng arabalarını
Birinci mən idarə edirəm.
Hər vaxt at yarışında
Ki, tora düşməyim, canıdan xilas olum,
Əgər o, bədəfkar at döyüşündə üstün gəlməsə”
Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyənə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” (104, s. 20-21).*

İran hökmdarı Gavə Usan (Kavaid nəslinin hökmdarlarından, orta əsrlərdə kəyanidlər) haqqında “himn”:

*“Ona qurban gətirdi mərd
Bacarıqlı Gavə Usan,
Erzifya dağı üstündə.
Yüz at, min cöngə, on min qoyun
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, mən ən ali hökmdar olum
Bütün kişyərlər üzərində,
Devlər və insanlar üzərində
Cadugərlər və pərilər üzərində,
Gavə və Qarapan hökmdarları üzərində”.
Və bu uğuru ona verdi
Anahit Ardivisur.
Necə ki, həmişə uğur istəyənə verir uğur
Zaotra hədiyyəsi gətirənə,
Ehtiramla qurban verənə” (104, s. 20).*

Hər iki hökmdar eyni məqsəd və arzu ilə ilahə Anahitə müraciət edir, qurban gətirir, uğur diləyir, hər ikisi də istəyinə nail olur, “həmişə uğur istəyənə uğur verən” ilahə onların arzusunu yerinə yetirir...

3) Qədim Turan qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri.

“Avesta”da Turan qəhrəmanları və hökmdarına münasibət başqadır. Onlar da qurban gətirir, uğur diləyir, lakin istədiklərini Anahit Ardivisurdan ala bilmirlər, onlara rəhm edilmir, uğur verilmir.

İran qəhrəmanı Tus ilə bağlı “Vəsf himni”ndə onun “Turan torpağı qoşununun başını əzim” fikri verilir. “Məharətli atlı, basqıçı Tus” Anahitdən xahiş edir, diləyir ki, Turan torpağı üzərində qələbə çalım. Alp Ər də Anahitdən bu torpaqlarda öz hökmranlığını

möhkəmlətməyi diləyir, xahiş edir, Xvarno səltənətinə çatmaq istəyir. Turan qəhrəmanları da bu torpaq uğrunda mübarizə aparır, vuruşurlar.

Ehtiramla Turan bahadırı cəsur Besak nəslə Anahit Ardivisura qurban gətirir və ondan uğur istəyir.

*“Ona qurban gətirdi cəsarətli
Besak övladları.
Dağ keçidindəki Xşatrosuka,
Ən uca, hamıya lazımlı yerə.
Qanqxa qalalarına, Artaya əziz olana:
Yüz at, min cöngə, on min qoyun.
Və onlar ondan xahiş etdilər:
Ver bizə elə bir uğur,
Ey rəhmlili, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, biz qalib gələk güclü Tusa,
Ki, başını əzək ərəb torpağı qoşununun
Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,
Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə.
Onlara bu uğuru vermədi
Anahit Ardivisur” (104, s. 21-22).*

Başqa bir Turan qəhrəmanı Anahit Ardivisura qurban gətirir, ondan uğur istəyir:

*“Ona qurban gətirdi
Vandarmanış, Arçataspin qardaşı
Vorukaş sularında:
Yüz at, min cöngə, on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
“Ver mənə elə bir uğur,
Ey rəhmlili, qüdrətli Anahit Ardivisur*

*Ki, mən qələbə çalım
Şanlı Gava Bıştasp üzərində
Və cəsur atlı Zarivar üzərində,
Ki, Arilər torpağı qoşununu məhv edim.
Əlli dəfə yüz zərbə ilə,
Yüz dəfə min zərbə ilə,
Min dəfə on min zərbə ilə,
On min dəfə yüz min zərbə ilə.
Ona bu uğuru vermədi
Anahit Ardivisur” (104, s. 31).*

Münasibət aydındır. Qərəzlidir, açıq-aşkar “ögey-doğmalığ” hiss olunur. Bu nə üçün belədir? İnsanlığa Tanrı, ilahə münasibəti, əlbəttə, belə ola bilməzdi. Burada Tanrıya xəyanət əli var. Bizcə, bu fars-saray münasibətindən irəli gəlib, amma ilahənin – Tanrının elçisi Anahitin adından deyilib. Bu da saxtakarlığın bir üsuludur.

İran və turan bahadırlarına olan bu münasibət, bu qərəz onların hökmdarlarına da aiddir. Bu qərəz, “ögey-doğmalığ”, onların adına deyilən “himn”lərdə də özünü göstərir. İran hökmdarlarına “rəhm” edilir, “uğur verilir”, Turan hökmdarına isə yox.

Turan hökmdarı Franqrasyan (əslində: Alp Ər Tonqa, orta əsrlərdə, xüsusilə fars mənbələrində Əfrasiyab) haqqında “himn”:

*Ona qurban gətirdi cani turanlı Franqrasyan
Saysız-hesabsız:
Yüz at, min cöngə, on min qoyun.
Və o ondan xahiş etdi:
Ver mənə elə bir uğur,
Rəhmlili, qüdrətli Anahit Ardivisur!
Ki, mən Xvarno səltənətinə çatım:
Vorukaşın ortasında şəfəq saçan,
Arilərə aid indiki və gələcək ölkə olan
Zərdüştə mənsub olub da, Artaya inanan.*

*Ona bu uğuru vermədi,
Anahit Ardivisur!” (104, s. 19).*

Belə anlaşılır ki, İran-Turan müharibələrində qəhrəman Turan hökmdarının məğlubiyyətinə səbəb də guya Tanrının iranlılara verdiyi üstünlük və müharibənin taleyinin “ədalətlə” həllidir. Bu mühüm tarixi hadisənin “Avesta”da əksi belədir. İran dövlət ideologiyasına uyğun şəkildə təqdim və təqdir olunub; “Avesta” iranlaşdıqca saxtalaşdırılıb!

Burada məsələyə Firdovsinin münasibətinə nəzər salmaq maraqlı olar. “Şahnamə”də də Turan qəhrəmanı Əfrasiyaba və ümumən türkə eyni münasibəti müşahidə edirik. Firdovsi türklərin İrana hakim olduqları bir dövrdə, yəni 934-1020-ci illərdə yaşamışdı. 1010-cu ildə tamamladığı “Şahnamə”sini Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etmişdi. 60000 beytlik bu əsərdə İranın tarixi dastan üslubunda verilir. Şair özünün yaşadığı dövrdə türklərin hakimiyyətində olan İranın parlaq keçmişini güclü meyl və coşğunluqla təsvir edir. İranın turanlılarla (türklərlə) apardığı döyüşlər və ən güclü türk hökmdarı olan Ər Tonqaya qarşı qazanılan İran zəfərindən danışarkən, xıltını gizlədə bilmir və “indi hakim olan sizsiniz, amma vaxtilə Zal oğlu Rüstəm və Keyxosrov sizin ən böyük dövlətinizi məğlub etmiş, yıxmışdı...” – şəkildə iranlılarda müstəqillik duyğusunu oyatmağa, gücləndirməyə çalışır”. Buna görə, təbii olaraq Sultan Mahmud da əsəri 60000 qızılla yox, gümüşlə qiymətləndirmişdi...

“Həqiqət incələr, amma üzülməz” – deyiblər. Qədim ümumtürk folklorunda Alp Ər-Tonqanın – Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş 11 ağı, matəm nəğməsi məşhurdur. Bu ağılarda əsl həqiqət göstərilir. Alp Ərə xalq məhəbbəti və rəğbəti tərənnüm olunur. O, Turan-türk xalqlarının birliyi və səadəti uğrunda çarpışan cəsur sərkərdə - əfsanəvi xalq qəhrəmanıdır. O, yenilməz idi, “dağ cüssəli” idi, lakin xəyanətin qurbanı oldu, öldürüldü. Bu ölüm - qəhrəman sərkərdənin xaincəsinə həlakı xalqda hiddət doğurdu, onu yasa batırdı.

Şeir – ağılarda döyüş zamanı xəyanət, aldatmaq, “tələ qurmaq” halları şər iş, hiyləgərlik kimi pislənir, hiddətlə qarşılır. Zəmanəyə də nifrət yağdırılır ki, ərənlilik, kişilik dünyası yox olub gedib, xəyanət, namərdlik dövrü başlanıb, görünür, dünyanın axırındır. Ağılardan birini xatırlayaq:

Özlək yaraq gözətti

Oğrı tuzaq uzattı

Bəğlər bəgin azıttı

Qaçsa, qalı, qurtulur (153, III, s. 233-234).

(Gözlənülən an çatdı:

Oğru tələ uzatdı.

Bəylər bəyindən azdı

Qaçsa, qalı, qurtulur).

Şeir-ağı qədim dünyanın türk ləyaqəti ilə bağlı müharibə, döyüş qanunlarının bir həqiqəti üzərində deyilib. Şeirdə Alp Ər Tonqanın ölümü və bu ölümün əsl səbəbi verilir, xəyanətin qurbanı olduğu göstərilir. Müharibənin ənənəvi qayda-qanunları pozulub, mərd-mərdanə döyüş, qarşı-qarşıya vuruşma yox, xəyanətə, “oğruluğa”, gizli “tələ qurmaq” kimi nakişiliyə əl atılıb, “zaman tamam kəlanib”. Bu isə insanlığa ziddir, türk ləyaqətinə yaddır, bir sözlə, iblisliyin qəhrəmanhəgi üstələməsidir. Ulu sərkərdənin, hökmdarın ölümü və məğlubiyyətinə də səbəb bu xəyanət olub...

Bu, Turan hökmdarı haqqında xalqın öz sözü, gözü ilə gördüyü və yaddaşında saxladığıdır, sənət dili ilə dediyi fikridir, qəti qənaətidir. Təxminən iki min altı yüz il və bir qədər də artıq bir müddət ərzində onun yaddaşında qalıb, sinə dəftərində gəzib-dolaşmış m.ö. VII əsrdən gəlib eramızın XI əsrinə çatıb, Mahmud Kaşğarının “Divan”ına düşüb...

Bəs, “Avesta”da bu mühüm, yaddançıxmaz tarixi hadisə nə üçün əksinə işıqlandırılıb? Xəyanət Əfrasiyabın adına yazılıb, o hətta

“cani” adlandırılıb?

Qələm düşmən əlinə keçəndə belə olur.

“Himnlər”də ayrı-ayrı Turan-türk qəhrəmanları, Turan “danavrları” nəsli (Qara, Vara, Duraket, Besak) övladları yad edilir, onlar “cəsür”, “rəşadətli” (ruscası: doblestniy, smely), “bahadır” adlandırılır və s. Bu, təbiidir, ədalətlidir, sənətin əbədi qanunlarına da uyğundur. Bəs necə olur ki, bu qəhrəmanlar “cəsür”, “bahadır” adlandırılır, onların döyüşləri “rəşadətli” sayılır, başçıları, bu döyüşlərin sərkərdəsi təhqir olunur, “alçaq”, “cani”, “xain” (ruscası: zlodey) deyə təqdim edilir?! Hər halda, burada məntiq pozulub, ədəbi-bədii cəhətdən də bir naqislik var: dövr, zaman öz işini görüb, ruhunu bura hopdurub, qərəzini büruzə verib. Əlbəttə, əslində bu hadisə, yəni İran-Turan müharibələri ilə bağlı həmin məzmun “Avesta”nın, yaranması və inkişafının fars mərhələsinə təsadüf edir, çünki əslində hadisə o dövrə aiddir. Söz yox, o vaxt da “Avesta” mətninə daxil olub. Yəqin ki, “Avesta” İran dövlətinin dini-ideoloji kitabı kimi qəbul edildikdə, daha dürüst desək, mənimsənilməkdə, dəyişdirilib, məzmun istənilən səmtə yönəldilib. İlahə Anahiti də istədikləri kimi, özlərinə sərf edən tərzdə hallandırılıblar, “himn”ləri dəyişiblər.

Təkrar edirik: ilahə Anahit Ardivisur tərəfindən bütün İran bahadırlarına, necə deyərlər, güzəşt var, rəhm var, uğurlar dilənir və verilir, ümumən münasibət ilahi münasibətdir. Lakin turanlılara və qəhrəmanlarımıza münasibət ilahi deyil, qərəzlidir. Bu ögey-doğmalığa nə ilahə, nə Hürmüz, nə Zərdüşt sifətidir. Amma “Avesta”da əksini tapıb. Dünyanın işinə bax! Sarayın hökmü, “şıltaqlığı” tarixi həqiqəti necə də dara çəkir, Tanrını da yolundan sapdırır!

Məsələ bundadır ki, gərdişi-dövrən necə hərəkət edir, zamanın “sükani” kimin əlindədir? Özünü “yenilməz” elan edən Kir, onun oğlu və davamçıları imkan verərdimi ki, Turan həqiqəti, Turan bahadırları və hökmdarı haqqdakı tarixi həqiqət “Avesta”da olduğu kimi qalsın! İran hökmdarlarından Gavə Xosrovanın oğlu müharibədə Turan hökmdarı tərəfindən öldürülmüşdü. Kir özü də

Massaget-sak döyüşündə həlak olmuş, Tomiris tərəfindən başı kəsdirilib qanla dolu tuluğa salınmışdı... Kinin, qəzəbin kökləri dərin idi. Arada intiqam hissi vardı. Belə bir şəraitdə Turan-türk elinə, səltənətinə, bahadırlarına, hökmdarına müsbət münasibət olardı?! Amma bu, “Avesta” kimi müqəddəs bir kitaba düşməməli idi...

“Anahit Ardivisur himnləri”ndə hamıya, hər kəsin istəyinə müsbət cavab verilir, turan qəhrəmanları və hökmdarlarından başqa. Əjdaha da bunların sırasındadır. Əjdaha ilə əlaqədar “himn”də deyilir:

***Ona qurban gətirdi üçağzlı Əjdaha
Bavray ölkəsində:***

Yüz at, min cöngə, on min qoyun.

Və o ondan xahiş etdi:

“Ver mənə elə bir uğur,

Ey rəhmli, qüdrətli Anahit Ardivisur!

Ki, hütün yeddi Kişvəri insansız qoyum”

Bu uğuru ona vermədi

Anahit Ardivisur” (104, s. 18).

Məntiqi yolla Turan hökmdarı və bahadırları ilə Əjdaha müqayisə edilir, onlara eyni gözlə baxılır. Bu fikri “Qeydlər”də “Bavray” ölkəsinə verilən izahat da bir qədər aydınlaşdırır: “Mifik şər ölkə (iranlıların təsəvvürüncə, bəzi mülahizələrə görə Babilistan)” – (20. s. 316). Əgər belədirsə, onda dünya sivilizasiyasının beşiyi sayılan mədəni bir ölkə haqqında iranlılar nə üçün bu fikirdə olmalı, Babilistanı “Şər ölkə” adlandırmalı idilər?!

Vəziyyətin bu şəkil alması maqların özü üçün də ağır idi, onlar buyruq quluna çevrilmişdilər. “Avesta”nın yaradıcıları maqlar Şumer-Babil əsil-nəsəbli olsalar belə, zamanın gərdisinə tabe olub, göstərişə əməl edirdilər. Buna görə, nəticədə Nizaminin təsvir etdiyi pis günə düşmüş, əyyaşlığa qurşanmışdılar (42, s. 171, 175).

“Avesta”, görünür, hər mənada öz əvvəlki müqəddəsliyini, ikinci

mərhələdən etibarən itirməyə başlamışdı. “Avesta”, əslində, ilk yaradılışda o qədər güclü, pak və qüdrətli imiş, onun mənəvi aləmi o qədər möhkəm və yenilməz imiş ki, sonrakı keçdiyi inkişaf yolu və mərhələləri bu əsasları yox edə, tamam sıradan çıxara bilməmişdir.

10. “AVESTA” TARİXİMİZİN QARANLIQ SƏHİFƏLƏRİNİ İŞIQLANDIRIR

Elmdə əsl həqiqəti demək, tarixi reallığı aşkar etmək çətin olub. Son 70 ildə beyinlərə tariximiz haqqında, varhəgimiz haqqında, kökümüz, əslimiz-nəcabətimiz haqqında elə səhv, yanlış fikirlər həkk olunub ki, bu fikirləri oradan qoparmaq, o qədər də asan deyil. Məsələn, “guya biz, yəni Azərbaycan xalqı adlanan xalq lap bu yaxınlarda – IX-X əsrlərdə Orta Asiyadan gəlib bu torpaqları “zəbt” edib və məskunlaşmış və s. Bu çox ağır ittiham, real əsası olmayan böhtandır. Tariximiz Sovet imperiyası arşını ilə belə “ölçülmüşdü”. Bunun arxasında çox məkrli mətləblər, xəyanətlər gizlənməmişdi. Bunu açmaq, xalqımızın əsl, doğru-dürüst tarixini yazmaq üçün indidən belə, yəqin ki, yenidən 70 il vaxt lazım gələcəkdir...

“Avesta” – müqəddəs kitablar toplusu bu gün belə tariximizin qaranlıq nöqtələrinə işıq salmaq, hər sahədə nəzərə çarpan şər və böhtanlara qarşı söz demək, cavab vermək imkanı yaradır. Şər qüvvələr elə məharətlə iş görür, fəaliyyət göstərir ki, indinin özündə belə həqiqəti demək, tarixi reallığı aşkarlamaq çətindir, çətindən də çətin...

Bu mənada “Avesta” kitabı mayakdır. Yolumuza işıq salır.

1) Bakının tarixi – yaşı, 2700 il.

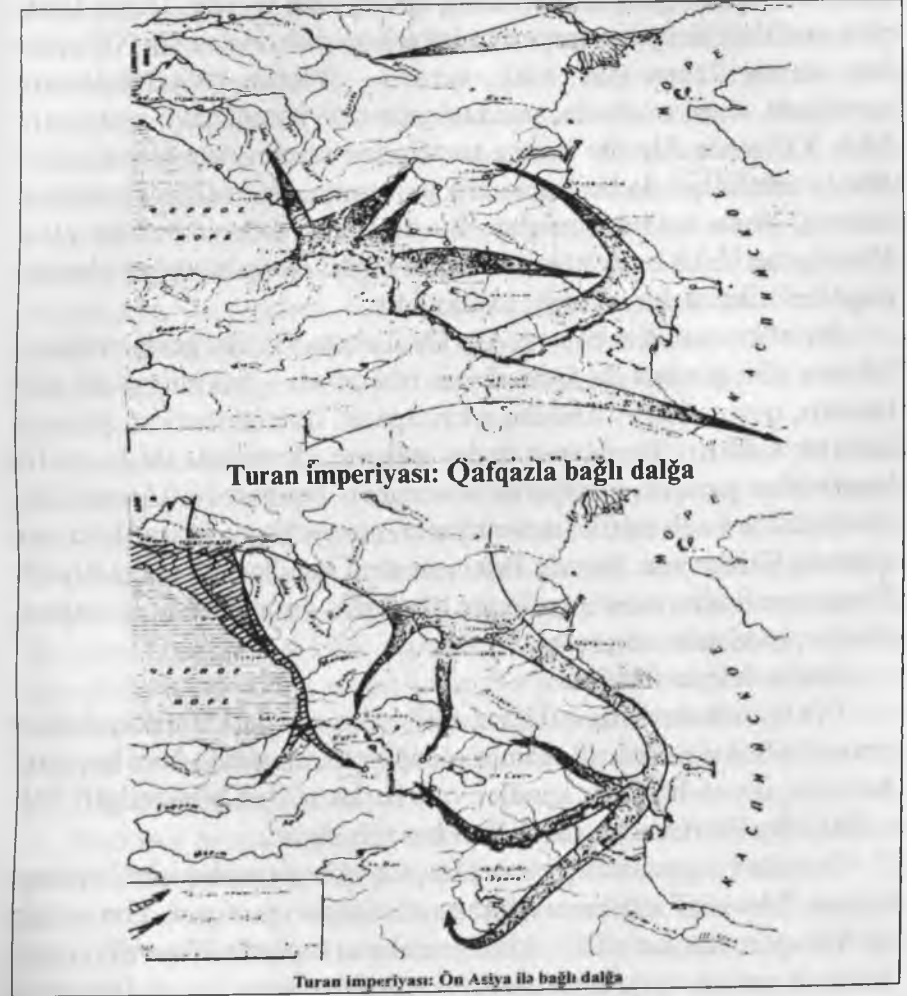
Sözə iki müəllifin verdiyi xəritənin fotosunu təqdim etməklə başlayırıq.

Bu xəritələr məşhur rus alimi R.V. Texovun əsərindən götürülüb (133, s. 35).

Bu ki, rus alimlərinin özlərinin etiraf edib xəritəsini çəkdiyi bizim ana torpağımızdır; Qara dəniz – Kaspı-Xəzər arası torpaqları, Kür-

Araz vadiləri – Azərbaycan ərazisidir. Bu torpaq daha qədimlərdən müxtəlif adlarla xatırlanan türk tayfalarının (iskit, az//as, azər, sak, massaget, kas, xəzər və b.) məskəni Skifiyadır.

Bu xəritələri biz bir neçə yazımızda qəsdlə təkrar-təkrar vermişik ki, beyinlərə həkk olunmuş yanlış təsəvvürlərə təsir göstərək,

Turan İmperiyası: Ön Asiya ilə bağlı dalğa

həqiqəti aşkar edək. Burada da eyni məqsədlə söhbətə bu xəritələrlə başlamacağı vacib bildik.

Xəritələrdə diqqəti çəkən birinci dalğa Qara dəniz hüduqlarından (və şimaldan), qərbdən şərqədirsə, ikinci dalğa Kaspi-Xəzər hüduqlarından qərbdən. Bu özü reallığı təsdiq üçün az söz demir. Bu xalq bütövlükdə Qafqazı içinə almış qədim yerli xalqdır. Turan-İskit-türk tayfaları birliyidir, imperiyada birləşdirilib. Hələ m.ö. XII əsrdə baş vermiş Troya (tur, türk, turan) – Yunan müharibələrinin təsvirində, bədii əsərlərdə, yaddaşlarda səsi, sorağı gəlib bizə çatıb. M.ö. VII əsrdə Alp Ər Tonqa tərəfindən imperiyada birləşdirilib. Xəritə müəllifləri də bu təsəvvürü yaratmaq, bu reallığı göstərmək istəmiş, bunu təsdiq etmişlər. Bu xəritələr həm də tarixin atası Herodotun “İskitlər öz hökmranlığını bütün Asiya boyu genişləndirmişdilər” fikrini gerçəkləyir, təsdiq edir.

Bu hökmranlığın başçısı Alp Ər Tonqa idi. Bu geniş ərazidə - bir ucu Çin, bir ucu da Qara dəniz liududları – hakimiyyətini gücləndirir, quruculuq və abadlıq işləri aparır, qalalar ucaldır, şəhər və kəndlər saldırır. Bu işlər o qədər nəhəng, qeyri-adi idi ki, mifik təsəvvürlər yaranır, rəvayətlər səslənirdi. Bu barədə “Avesta”da, zərdüştlüklə bağlı mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə maraqlı və çox qiymətli fikirlər var. Burada Bakının, ətraf kəndlərinin məhz Alp Ər Tonqa tərəfindən əsası qoyulduğu göstərilir, onun böyük quruculuq, abadlıq işlərindən söz açılır.

Budur həmin fikirlər:

“O öz hökmranlıq qalaları, istiləçilik qəsrləri ucaldı; dağlar arasında Bakıri tikdirdi, həmin o dağlar ki, ətrafında Yim heç vaxt belə çox, saysız-hesabsız kəndlər və şəhərlər saldıra bilməmişdi” (93, s. 207). Bu fikirləri fars mənbələri həsədlə deyir.

Burada öz quruculuq, təsərrüfatçılıq və xeyirxahlıq işlərilə şöhrət tapmış, “Avesta” kitabının qəhrəmanı əfsanəvi şəxsiyyət Yim və Alp Ər Tonqa müqayisə edilir, ikinciyə daha artıq üstünlük verilir; onun Bakının əsasını qoyduğundan danışılır. “Avesta”da və fars mənbələrində Alp Ər Tonqanın adı Franqrasyan və Əfrasiyab şəklində

gedir.

Məlumat davam edir:

“Çiçəklənən, səfali torpaq Aryan Veçə yadların əlinə keçdi. Lakin onların başçısı bu torpaqlara ancaq yamanlıq gətirmədi və çoxlu xeyirxah işlər gördü. O, yeddi kanal çəkirdi, dənizdən uzaqda dayanan gəmilərin şəhərə yan alması üçün sahildə çoxlu kəndlər saldırdı və **Kansava** (orta farsca **Kansu**, **Keyansix**, sonralarda ənənəvi olaraq **Kansay**) gölündən şor suları köçəri sakların torpaqlarından uzaqlara apardırdı. (Haçansa çox qədim zamanlarda bu göl yer üzünün digər kiçik dənizlərindən ən təmizi və ən faydalısı idi; onun sahillərində ilan, qurbağa və başqa həşərat olmazdı, çimməyə şəlalə suyu vardı. Sonra su şorlaşdı və ora yaxın getmək olmadı. Çox üfünətli və duzlu, bərk isti küləkli oldu. Franqrasyan Kansava gölünün suyuqlarını yox etdirdi. Odur ki, ilahi göl yenidən insanlar üçün, dövələr üçün, öküzlər üçün, ulaqlar üçün faydalı oldu, həm böyüklərə, həm də kiçiklərə yerləşmək, oturmaq üçün gölün sahilləri yararlı oldu”) (93, s. 207).

Bu məlumatlar, fikirlər fars mənbələrindən götürülüb rus dilinə çevrilərək çap olunub. Deyilən, söylənən fikirlər hər mənada diqqəti cəlb edir və qiymətlidir, tarixi həqiqətlərə əsaslanır, onu təsdiq edir. Tariximizin qədim və qaranlıq səhifələrini açır və işıqlandırır. Bakının təməlinin qoyulması və ətraf kəndlərinin salınması tarixi, Bakının liman şəhəri kimi inkişafı, abadlıq işləri, bataqlıq yerlərin qurudulması və s.-dən soraq verir. Və bütün bunlar Turan imperatorunun adı ilə bağlanır. Bu fikirlər, faktlar bir də ona görə daha etibarlı və inandırıcıdır ki, bunları o vaxtkı düşmən tərəf deyir və etiraf edir, həsəd aparırdı.

Bununla belə, tədqiqatçı, oxucu buradakı bəzi ziddiyyətli anları, qərəzli münasibətləri, fikirləri də görməyə bilməz. Belə ki, VII-VI əsrlərdə Aryan-Veçə - Kür-Araz sahili torpaqları kimə məxsus imiş ki, bu ölkənin işğalına işarə vurulur, “yadlar”dan danışılır. Yad da, işğalçı da bu qədər doğma, quruculuq, abadlıq işləri görürdümü?

Mənbələrdə, tədqiqatlarda Alp Ər Tonqanın soy-kökünün sak

olduğu göstərilir; fars mənbələri də açıqca deyir, etiraf edir ki, “Kansava gölündən şor suları köçəri sakların torpaqlarından uzaqlara apardırdı...” Saklar türk tayfası, türk qolu idi və bu torpaqların əzəli sahibləri idilər. Alp Ər Tonqa da sak idi, bu torpaqdandı, quruculuq işlərini öz doğma elində-yurdunda aparırdı. Ağlın məntiqi var, burada kin-küdurət, qərəzlə deyilən sözlər özünü doğrulda bilməz...

Alp Ər Tonqa məcburiyyət qarşısında İranla müharibə aparmalı olmuşdu. “Avesta”da İran-turan müharibələri barədə fikirlər, məlumatlar söylənilir, qaranlıq nöqtələr işıqlanır. Müharibənin səbəbi göstərilir (belə anlaşılır ki, Manuçöhr onun iki qardaşını öldürmüşdür), gedişi, gah Turan, gah da İran qoşunlarının üstünlüyündən danışılır, qanlı döyüşlərdən söhbət gedir.

Budur, həmin müharibə səhnələrindən bir-iki epizod:

1) “(Sayruma və Turun Manuçöhr tərəfindən öldürüldüyündən) sonra Franqrasyan və Kersevaz da Aryan Veçeyə hücum etmək üçün qoşun toplamağa başladılar. Tezliklə hökmdar Peşengin sarayının yanında saysız-hesabsız Turan qoşunları yığıldı. Qan çağırışına ölkənin hər tərəfindən atlılar yığışdı, əsgərlər toplandı, hər kəs döyüşə can atırdı. Bu böyük dev hərbi dəstəsinə başçılıq edən yaramaz Franqrasyan döyüşçülərinin bu səyindən və coşğunluğundan o qədər fərəhlənmişdi ki, artıq Manuçöhr üzərində asan qələbə çalacağına şübhə etmirdi... Doğrudan da müvəffəqiyyət ilk dəfələr Franqrasyanı müşayiət edirdi...”

Manuçöhr və onun qoşunu labüd olaraq onları gözləyən ölümdən xilas olurlar. Lakin Franqrasyan qalib gəlir (və zəfərlə qalib gəlir, Aryan Veçədə hakimiyyəti ələ alır)” (93, s. 203-204).

2) “İki qoşun üz-üzə gəldi. Qılınclar cingildədi, oxlar havada vıyıldı, yerə qan töküldü. Günün axırında Günəş – Xvarxsayt üfüqə enəndə sülh bağlandı. Yorgun qoşunlar istirahətə çəkildilər. Manuçöhrlə Franqrasyansa danışıq üçün görüşdülər. Və onların arasında belə bir razılıq bağlamağı qərara aldılar: qoy Manuçöhrün qoşun dəstəsində ən mahir oxatan Aryaxşuta dağından ox atsın; ox

hara düşsə, bu vaxtdan başlayaraq ari və Turan torpaqlarının sərhəddi ordan keçəcək.

Qoy andiçmə və müqavilə bağlama allahı olan Böyük Mitranın özü buna şahid olsun!” (93, s. 208).

Razılığa gəlirlər. Ən mahir oxatan çağırılır.

“Gənc Ereş (ya da Ereşxa orta fars və farsca Araxş) ən yaxşı oxatan hesab olunurdu. Manuçöhr onu çağırdı və dedi:

– Sənin vətəninin və sənin xalqının taleyi sənin əlindədir. İşə başla, nəcib atanın ləyaqətli oğlu!

Qoy allahlar səninlə olsunlar!

Ereş cavab vermədi. Nəyə lazımdır təmtəraqlı sözlər? – Hər şey onsuz da aydındır. O, dinməzə yay-kamanı götürdü, ox qabını oxla birlikdə çiyinə saldı və Aryaxşutaya tərəf getdi.

Şəfəq yeri ilk söküləndə o, artıq dağın ən hündür yamacındaydı. O, oxu yaya taxaraq üzünü Şərqə çevirib gözləməyə başladı. O, oxu Günəş çıxan kimi atmalıydı. Alov saçan odlu kürə artıq yerin altından çıxıb görənəməyə başlamışdı – lakin onu hələlik ancaq Ereş götürdü: belə ki, o, dağın səhər küləyi ilə əhatə olunmuşdu, ari və Turan qoşunlarının görmək üçün yığışdıqları aşağıda isə zülmət gecə hökm sürürdü.

Lakin çox tezliklə yamac boyu ilk günəş şüaları süründü, dalınca ikinci, üçüncü, yənə də, yənə də və nəhayət göydən yerə işıq seli axdı. Zirvələrdə qarlar işıq saldı, quşlar civildəməyə başladılar. Ereş yazatlara müraciət edib yayı var gücü ilə dartdı və oxu buraxdı.

Və yerə yığıldı. Manuçöhrün döyüşçüləri Aryaxşutaya qalxıb onun üzərinə ayıləndə, o artıq ölmüşdü. Təbiiyyəti gənədə nə qədər qüvvə varda, hamısını o oxun atılmasına sərf etmişdi. Həyat onu tərək etmişdi” (93, s. 203).

Turanla İranın sərhəddi o vaxtdan sülh, barışıq əsasında müəyyən olunmuşdu. 2700 il bundan qabaq. Bu sərhəddi dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da, tarix onu çəkib gətirib. İndinin özündə Arazdan cənubda yaşayan 30-40 milyonluq xalq-Azərbaycan türkləri o vaxtdan bu torpağın sakinləri, sahibləridir. Maraqlıdır,

Məhəmmədağlı Zöhtabinin “İran türklərinin əski tarixi”ndə bu nöqtə çox ətraflı şəkildə işıqlandırılır. “Avesta”da deyilən fikirlər də bu həqiqəti təsdiq edir. Bax buna görə də bu böyük həqiqətpərəst alim İran mürtəcə dairəsi tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirildi. Məgər bu cür antibəşəri yollarla tarixin gedişinə qarşı çıxmaq, həqiqətin ağzına daş basmaq olarmı?! Bura onu da əlavə edək ki, bu günlərdə İranın dövlət başçısı Hatəmi Ermənistanda olarkən dedi ki, “Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın birləşdirilməsi fikri, ideyası gülünc zarafatdır, xəyaldır”.

Lakin bu xəyal deyil, zarafat da deyil, tarixi reallığa əsaslanan həqiqətdir. Bu öz yerini tapacaqdır!

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu fikirlər, məlumatlar “Avesta”da, Zərdüştlüklə bağh mifik təsəvvürlərdə, rəvayətlərdə verilib. Lakin real həyatdan gəlir: “Avesta”nın təlim-təsir dairəsinin çox güclü və əhatəli olduğunu göstərir. Yəni, bəlkə də oxucunu “mif”, “rəvayət” anlayışları bir qədər çəkindirə, inamını azalda bilər. Əslində mif, rəvayət, əsəti uydurma, xurafat deyil. Bunlar tarixdən gəlir, yaranır. Bu münasibətlə böyük türkoloq-alim Mirzə Kazım bəyin fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Mif, əsəti real, təbii və ictimai hadisələrin insan təsəvvüründə inikasından başqa bir şey deyildir”.

Bakı üzərinə qayıdaq.

Tarixin gedişində Bakı inkişaf edir, dəyişir, ətrafında yeni kəndlər, bağlar-bağatlar salınır, yeni adlar yaranır, təzələnilir və s. hələlik burada bir-iki kəndə, onların adlarına nəzər salaq.

Turkan//Türkan kəndi, bu kəndin adı, izi qədimlərə gedib çıxır, Alp Ər Tonqanın Bakı ətrafında saldırdığı ilk kəndlərdən ola bilər?! “Avesta” rəvayətlərində səslənən fikirlər də deyir ki, qədim tur-türk qollarından olan saklar bu torpağın, Bakının əzəli sakinləri idilər. Daha qədim Kas-Kaspi tayfaları da türk köküdür; Turkan//Türkan adı da buna şahidlik edir, həqiqətə yan almaq üçün bu adı öz az söz demir.

İndinin özündə Bakı ətrafında qala kəndi və qala adları var. Bu adlar, Alp Ər Tonqanın tikdirdiyi, “ucaltdığı hökmranlıq qalaları”

və “bürcləri”nin bu günə gəlib çatmış izi, nişanələri deyildirsə, bəs nədir?

Bakı ətrafı torpağı tarixi mənbələrdə uzun müddət Kirkan, Kırkaniya adlanıb. Bu torpaq duzlu, şor suları ilə məşhur olub. Bu mənə torpağın adına da təsir edib, onu dəyişib: Abşoran//Abşeron, yəni duzlu sular məskəni, duzlu sulu yer mənasını ahb: “Abşeron” adı ilə məşhurlaşib, tarixə düşüb. Sözü, adı bir hissəsi ab//ap (farsca), digər hissələri şor+an (türkcə) – Abşoran//Abşeron şəklində düşüb, formalaşib.

Təbii sual doğur: bəs bu fars sözü “ab” haradan çıxıb, şor sözü ilə yapışib? Bu suala cavab vermək üçün, mövzudan bir qədər kənara çıxılsa da, tarixə, tarixin gedişinə nəzər salaq.

Tarixən Bakı inkişaf edir, dəyişir, tayfalar, qövmələr ora gəlir, məskən salır, əhalisi qarışırdı...

Alp Ər Tonqadan, təxminən 3 əsr sonra Makedoniyalı İsgəndər Kafkaza üz tutub, Bakıya yürüş edir. İranda Dara ilə döyüşlərdə qələbə çaldığı, atəşgədələri dağıdıb, kitabxanaları yandırdığı, “Avesta” kitabını məhv etdiyi çağlarda Dara qoşununun zabidləri qoşun hissələri ilə özlərinə sığınacaq, salim yer tapmaq məqsədilə Araxı keçib Şimala – Azərbaycana ayaq basır, pənah gətirir, Lənkəran, Astara və Kaspi – Hirkan dənizi sahilləri boyunca məskən sahr, meşələrə, dağlara çəkildilər...

Yunan tarixçisi F.Arrian “İsgəndərin hərbi yürüşləri” əsərində yazırdı: “İsgəndər Qafqaza gəlib çıxdı... O, Hirkaniyaya gəldi. Öyrənmişdi ki, Dara qoşununda qulluq edən yadellilər dağlara tərəf qaçmışlar, onları tapurlarla birgə tabe etmək istəyirdi” (137, III, s. 28-29).

Məşhur tarixçi Diodor həmin fikri öz əsərində belə tamamlayır: “İsgəndər öz qoşunu ilə Hirkaniyaya girdi və ölkənin bəzən Hirkan adlanan Kaspi dənizindək olan bütün şəhərlərinə yiyələdi. Hirkaniyanı və onunla həmhüdud tayfaları özünə tabe etdi. Daranın qaçmış hərbi qulluqçularının çoxu özləri ona tabe oldu” (87, XVII, s. 75).

Diodorun yazdığına görə bunun əksinə olan hallar da baş vermişdi. Dara ordusundan yayınıb Kaspi-Hirkan hüduqlarında sığınacaq tapan hərbi qulluqçular, qoşun hissələri, bəzən də yerli tayfalarla birləşib İsgəndərə qarşı durmaq istəmiş, asanlıqla təslim olmamışlar; “İsgəndər Hirkaniya sahilləri ilə keçərkən “mərdlər məkanı” deyilən diyarla toqquşdu. Özlərinin müstəsna gücü ilə seçilən bu adamlar İsgəndərin uğurlarına etinasızlıq göstərdi. Və onu hörmətlə qarşılamayı layiq bilmədilər. Səksən minlik qoşun cəsarətlə keçidi tutub makedoniyalıların gəlməsini gözlədi. Hökmdar onların üzərinə hücum çəkdi, döyüşdə çoxu həlak oldu, qaçanları keçilməz yerlərə qovuldu” (87, VIII, s. 16).

Mətdəki Hirkaniya sahilləri indiki Astara-Lənkəran diyarı və Abşeron torpağıdır. Odur ki, rus mətnindəki “Strana mardov” ifadəsini – yer adını ağılın məntiqi ilə “**Mərdlər məkan**” – **Mərdəkan** tərcümə etdik. Güman ki, indiki Mərdəkan kəndi – qəsəbəsinin əsası, çıxış nöqtəsi buradan, bu mənadandır: o vaxtdan mərdlər məkanı, mərdlər məskəni – Mərdkan//Mərdəkan şəklində düşüb. Bu mənanın, bu adın doğuluşuna Diodorun “Səksən minlik qoşun cəsarətlə keçidi tutdu”, “müstəsna gücü ilə seçilən adamlar” onunla vuruşdu – məzmunu təsirini göstərmişdi. Bu cəsur adamlar – “öz müstəsna gücü ilə seçilən adamlar (yəqin ki, saklar) məğlub olsalar belə, İsgəndərə qarşı durub mərdliklə vuruşduqları üçün tarix bu torpağı, bu məkanı onların adına möhürləmişdir. **Strana mardov//Mərdlər məkanı//Mərdəkan**; calaq söz, yer-kənd adı: mərd (farsca), kan//an (türkcə). Tarixin ədalətinə bax! Saklarla farsların birgə göstərdiyi mərdlik necə də həqiqi qiymətini alıb!! Hər ikisini mərdlikdə birləşdirib, əbədləşdirib...

Bizim eramın əvvəllərindən farsdilli tayfaların şimala axını davam etmişdir. Sasanilər dövründə Sasani hökmdarları (Ənuşirəvan və b.) türk tayfalarından – sak, kaspi, as//az-lardan qorunmaq və hökmlənliqlərini yaşatmaq, mölikəmlətmək məqsədilə Kaspi-Xəzər hüduqlarından Dərbənddək fars tayfalarını yerləşdirmişlər

(bax: S.Nəfisi, Sasani tarixi, I c., s. 62).

Bu tayfalar yerlilərin dilində **tat** – yad elli, gəlmə, özgə tayfa (bax: 90, s. 541, I mənada), **talış** – ağac, ağachq, meşəlik yer (bax: 90, s. 528; I mənada) mənasına uyğun gəlir, yəni ağaclığa, meşəliyə çəkilib yaşayanlar, farsdillilər. Həmin tayfaların bir qisminin, yəni indi lahiə dediyimiz tayfanın dağlara çəkilib məskən saldığı yerlərin Talıstan (meşə-dağlıq diyar) adı da, görünür buradandır; tal sözünə əlavə olunan *ı* əslində talış sözündəki *ı* şəkilçisidir ki, *ş* səsi *s*-ya keçib: **tal+ı**//**tal+ı** – **Talış** (s) – **tan**//**Talıstan** şəklini alıb.

Tarixin məntiqi güclü olur.

Əgər bu farsdilli tayfalar qədim yerli xalqm – sak, tur, türk, kaspi, as//az tayfalarının dilində yeni adlar almışsa, bu təbii haldır, bu adların onlara verilməsi faktın özünü də sübut edir ki, əcdadlarımız olan türk tayfaları bu torpaqda əzəlidir, aborigen xalqdır, onların təsir dairəsi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri daha güclü olmuşdur və indi də güclüdür.

Tarixin məntiqi güclü olur.

Əgər Sasani padşahları Kaspi-Xəzər hüduqlarının – ümumən Azərbaycanın türk tayfalarından özlərini qorumaq, mühafizə etmək, hökmlənliqlərini möhkəmləndirmək məqsədilə fars tayfalarını bura köçürüb yerli xalqı, dili sıxışdırıb özünü küləşdirmək – “farslaşdırmaq” istərkən, bunun əksinə olan hallar baş vermişsə, yəni gəlmə-köçürülmə tayfalar özləri türkləşmişsə (Makedoniyalı İsgəndər dövründən başlanan bu proses hələ də tamam başa çatmamışdır; talar, talışlar, lahiələr, hazırda ikidilli xalqlar sayılırlar), burada yerli-aborigen xalq müqəssir deyildir, tarixin gedişi, mövcud həyat tərzini gəlmələrin tale-müqəddəratını belə həll etmişdir. Burada qeyri-təbii bir hal yoxdur...

2) Səmərqəndə səfərdən alınan təəssürat.

Bu yaxınlarda Türkünstanın qədim mərkəzi Səmərqənddə olduq. Orada “Avesta” kitabının qəhrəmanı Turan imperatoru Alp Ər Tonqanın – Əfrasiyabın adına muzey var. Ətrafında kiçik təpəcik-

lərdən ibarət, vaxtilə imperiyanın əsas mərkəzi olmuş sahə mühafizə edilib saxlanır: ətrafına dəmir hasar çəkilib. İzahatçının verdiyi məlumata görə, müxtəlif əşyalar və divarlarda nümayiş etdirilən şəkillər qazıntı zamanı oradan aşkar edilib.

Həmin şəkillərdən ikisinin fotosunu veririk.

Bu şəkillərdə ön planda diqqəti cəlb edən iki ərin, kişinin kimliyini dəqiq müəyyən etmək çətin olsa da, ulularımız, m.ö. VII-VI əsrlər türk tipi haqqında təsəvvür yaradır. Burada daha ön plana çəkilənin imperatorun özü olduğunu güman etmək də olar.

Biz bu kökük, bu xalqıq: Bir ucu Çin sərhəddi (o vaxtlar hələ **Böyük Çin səddi** çəkilməmişdi), bir ucu da **Yevkos pontunun (Qara dənizin** adı da hələ yox idi) qərb sahilləri, tən ortada isə **Atropaten torpağı** (o vaxtlar hələ **Azərbaycan** adı da yaranmamış, formalaşmamışdı, torpaq isə həməən torpaqdı), doğma yurd **Aryan Veçə (Kür-Araz** adı hələ ortaya çıxmamışdı), **Hirkaniya-Kaspi-Abşeron** sahiləri, qədim doğma Vətən torpağı – **Türküstan eli...**

Alp Ər Tonqa bu elin başçısı idi, onun xidmətlərini, böyük

M.ö. VII-VI əsrlər Azərbaycan-türk tipi.

lüyünü tarix unutmamışdır: “Avesta”da onun barədə himnlər var, yüksək mövqedən söz var, təqdimat var.

O, qüdrətli hökmdar – sərkərdə, qəhrəman, ağıllı, zəkali səfərbər kimi tariximizə düşüb. Türk xalqları əsrlər boyu onun şəninə mərasimlər keçirib. “Alp Ər Tonqa” dastanı onun şərəfinə yaranıb. Tarix var, tarixin təntənəsi, həqiqətin mütləqliyi var. Bütün bunlar elə-belə adi deyil, ali şöhrətlərdir.

Böyük türk şairi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun “Qutadgu bilik” insannaməsində Alp Ər Tonqadan yüksək mövqedən söhbət açılır.

*“Sən bax, diqqətlə bax türk bəylərinə
Yaxşılıq biçilib əyinlərinə.
Türk həyləri icrə ən şöhrətli ər
Alp Ər Tonqa idi – daim səfərbər.*

*El-oba içində adlı, şanlı, mərd,
Elmi, zəkali, ən cəsür xilqət.
Əfrasiyab derdi taciklər ona
Xalqı birləşdirib yığdı başma.
Kimlər dolandırır bəşəriyyəti
O kəs ki, güclüdür elmi, sənəti” (60, s. 33).*

Nizamidə, “Xəmsə”də bu bəşər övladı ehtiramla xatırlanır. Məhinbanu ana onu iftixarla yad edərək, tərbiyə etdiyi şahzadə Şirinə nümunə göstərir və tövsiyə edir ki, bizim əslimiz-nəcabətimiz var, Alp Ər Tonqa – Əfrasiyab kimi kökümüz var; Xosrovlə görüşərkən adımızı uca tut; belə bir müqayisə də aparır, Alp Ər Tonqanı Günəşə bənzədir:

O, aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq
- deyir.

Əbəs yerə bu böyük insan “Avesta” kitabının qəhrəmanı olmamışdı, mifləşməmiş, rəvayətlərə düşməmişdi.

Türk alimi Camal Anadolun tədqiqatlarında Alp Ər Tonqa öz qiymətini alır. O yazır: “İranlılar midiyalıları turanlı hesab etmiş, Midiya ölkəsinin isə Turana daxil olduğu fikrini söyləmişlər. Keyxosrovlə müharibə edən Əfrasiyabın Sak hökmdarı olduğu göstərilir. Bu baxımdan qədim iskitlərlə bağlı olan sakların da türk qollarından biri olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Burada midiyalıları və saklar haqqında irəli sürülən təxmini tarixlərin doğruluğunu təyin etmək çətinə də, Əfrasiyabın türk hökmdarı olduğu mübahisəsizdir. Çünki onun böyük və əziz xatirəsi Asiya türkləri arasında əsrlərə yaşayıb və İran rəvayətlərindəki uydurma ad altında deyil, türk ənənələrinə görə Alp Ər Tonqa şəklindəki türkə adı və ünvanı ilə tanınan bu ulu hökmdarın şərəfinə türklər yüz illərlə mərasimlər keçiriblər” (5).

Bütün bu deyilən fikirlərin tarixi əsası var, real zəminə əsaslanır. Bu zəmin “Avesta” kitabından başlanıb gəlir.

11. ZƏRDÜŞT BÖYÜK TANRIDAN ÖLMƏZLİK İSTƏYİR

İnsanın arzusu tükənməzdir. Ölməzlik, əbədi həyat eşqi də insanın çox qədim tarixə malik istəyi və arzusu olub. Bu barədə “Avesta”da, qədim Şumerdə - “Bilqamis” dastanında, Nizamidə - “İsgəndərnamə” əsərində danışılır. Bu istək, bu arzunun həyata keçməsi mümkün olmasa da, insanın ürəyindən keçmişdir, onu düşündürmüşdür, hətta çarpışmış, min bir əzab-əziyyətə qatlaşmış, amma buna nail ola bilməmişdir. Deməli, bəşər övladını düşündürən, məşğul edən məsələdir. Buna görə üstündən keçmək olmur. Dünya ədəbiyyatının şah əsərlərində belə məsələyə münasibət bildirilib...

“Avesta” ilə bağlı mənbələrdə, mifik təsəvvür və rəvayətlərdə deyilir:

“Zərdüşt böyük tanrı Ahura Mazdanın qabağına gəlib ağlaya-ağlaya dedi:

- Ey Ahura Mazda! Məni ölməz et!

- Mən sənə bu xahişinə əməl edə bilmərəm, - deyər Ahura Mazda peyğəmbərə etiraz etdi. - Əgər mən səni ölməz etsəm onda səni öldürmək üçün Əhrimənin yaratdığı Karapan Bratrok-reş Tur da ölməz yaradılar. Və əgər Bratrok-reş Tur ölməzlik tapsa, onda dünyanın ən axırda Şərdən xilas olması baş tutmaz və möminlər üçün gələcək yaşamaq mümkün olmaz”.

Zərdüşt inilti ilə bərkdən səsləndi:

- Sən Küləyi yaratdın, sən Suyu yaratdın, (...) Odu yaratdın, yerdə və kainatda hər nə varsa, hamısını sən yaratdın, amma məni ölməz etməyi bacarmadın.

Onda Ahura Mazda Zərdüştü Ülvi Ağilla təchiz etdi və peyğəmbər cismani aləmdə və ruhi aləmdə hər nə olubsa və olacaqs, hamısını gördü və yerdə yaşayan hər bir insanın taleyi ona məlum oldu” (93, s. 302).

Burada da incə mətləblərə, insan həyatının daha həzin, yaralı

nöqtələrinə toxunulur, sirlər açılır.

“Fikrən o başqa bir şey də gördü: ölməz ola-ola uşağı olmayanları da, ölən ola-ola ailəsi və uşağı olanları da. Birincilər Zərdüştə kədərli və dərdli göründülər, ikincilər sevinclə dolu.

Və onda o, Ahura Mazdaya dedi:

– Sadə xoşbəxt insan həyatı mənə ölməzlikdən daha yaxşı qismət kimi görüdü” (93, s. 302).

Zərdüşt etiraf etməli olur ki, ailə, övlad elə insanın ölməzliyidir, onu yaşadır, ruhən və nəslən əbədi edir – əbədiləşdirir, elə bu özü sadə insan xoşbəxtliyidir, sevinclə dolu.

Gözəl fəlsəfi təlimdir: bütün dövrləri əhatə edir, insanın fərəhini, sevinc və istəyini, habelə kədərini və dərdini açır, insanın ölməzliyinin, əbədi həyatın nə olduğunu diqtə edir. Buna görə də Ahura Mazda onun fikrini, dediyi sözləri bəyənir, təsdiq edir:

“– Sən əsl sözlər dedin. Və mənə, böyük Tanrıya da xoş olar ki, başqa insanlar kimi yaşayasan, evinə sənə uşaq doğan arvad gətirəsən, nəinki ölməz olasan və uşaqsız qalasan. Bu mənim sənə sözümdür, mömin Zərdüşt – onu insanlara çatdır” (93, s. 302).

Başqa bir mətndə ölməzlik və əbədi həyat haqqında Zərdüştə Ahura Mazda arasında gedən həmin söhbət bu şəkildədir:

“Zərdüşt Ahura Mazdadan ölməzlik istəyəndə, böyük Tanrı öz peyğəmbərini Ülvi Ağilla təchiz etdi. Zərdüştün fikri baxışları qarşısında dörd qanadı – qızıldan, gümüşdən, poladdan və dəmirdən olan bir ağac canlandı.

– Bu xəyal nəyi ifadə edir, ey mömin Ahura Mazda? – Zərdüşt soruşdu.

– Belə ki, mən bir budağı qızıldan, o birisi gümüşdən, iki, yerdə qalanı isə poladdan və dəmirdən olan qərribə bir ağac gördüm.

– Ağacın kökü və gövdəsi – bu sənin dünyaya gəlməyinlə başlayan axırınıcı Eradır, ey mömin Zərdüşt, – deyə Ahura Mazda peyğəmbərə cavab verdi. Dörd budağı isə bu gəlməli olacaq dörd dövrdür. Qızıl budaq sənin həqiqi dini qəbul etdiyin vaxtdan sonra başlayacaq. Sən Kavi Viştaspın himayədarlığına nail olacaqsan və

bu böyük hökmdarı mazdayan Həqiqətinin yoluna gətirəcəksən. Gümüş budaq Kavi sülaləsindən olan Spendatın (orta farsca Spandatt, farsca İsfəndiyar) oğlu Ənuşirəvanın hökmdarlığı dövrünü təmsil edir. Dəmir budaqsa – qaniçən və qeyri-qanuni Aysmanın əlaltılarının qaranlıq hakimiyyətini təmsil edir” (93, s. 303).

Mətndə deyilir ki, (“Zərdüşt başa düşdü ki, mömin Tanrı ona ölməzlik verməkdən imtina etdi) və göz yaşları ilə çığırdı:

– Ey Ahura! Axı mən, bu vaxtadək nə qədər mömin olubsa və olacaqsam, onların hamısından daha möminəm. Mən sənə yaratdıqlarının içərisində ən yaxşısıyam!...” (93, s. 303).

Bu dəfə edilən xahiş və ona verilən cavabda bir qədər dəyişiklik var. Görünür, bu arzu-xahiş iki dəfə edilib. Ahura Mazda Zərdüştə İlahi Ağılı su halında verir və yeddi gündən sonra geri alır.

Mətndə deyilir:

“– Əgər mən səni ölməz etsəm, ey Zərdüşt Spitama, – deyə Ahura Mazda bu dəfə (də) etiraz etdi, – onda karapan Bratrok-reş Tur da ölməzlik qazanar (...) və gələcək həyat mümkün olmaz.

Lakin peyğəmbər öz insani ağı ilə bu sözləri başa düşmədi. Onda Ahura Mazda onu Ülvi Ağilla təchiz etdi. Bu Ağılı o, su halında Zərdüştün əlinə verdi və əmr etdi.

– İç!

Zərdüşt müqəddəs suyu içdi və Ahura Mazdanın Ülvi şüuruna daxil oldu. Zərdüşt gördü və yerin yeddi qatında cismani həyatda baş verən hər nə varsa hamısını başa düşdü.

Yeddinci gün Ahura peyğəmbərdən Ülvi Ağılı geri aldı və insani ağılı ona qaytardı. Zərdüşt oyanaraq bərkənd dedi:

– Mən necə də gözəl və şirin bir yuxuda oldum, ey Ahura Mazda!

– Və sən nə gördün, sənə nə aydın oldu? – deyə Yaradan peyğəmbərdən soruşdu.

– Ey Ahura, – deyə Zərdüşt həyəcanla dedi: mən günahkar varlıların ruhunu cəhənnəmdə və mömin kasıbların ruhunu cənnətdə gördüm. Mən uşağı olmayan varlıları gördüm – onlar necə də qəmli idilər! Bir də ki, mən yeddi budağı olan ağac gördüm. Onun bu-

daqları qızıldan, gümüşdən, bürüncdən, misdən, qurğuşundan, poladdan və dəmirdəndi.

– Bu ağacı sən keçən dəfə görmüşdün və mən onların nə ifadə etdiklərini sənə izah etmişdim...” (93, s. 304).

Zərdüşt inamını, Yaradanın fikirlərini bu cür müxtəlif üsullarla: mükəlimə, sual-cavab, yuxu və s. yollarla yayırdı, insanlara çatdırırdı.

Zərdüştün amalı, istək və arzusu insanlığa xidmət idi. Təmənnəsiz xidmət! Günəşin kainata xidməti kimi. Buna görə də fəaliyyətə başladığı andan Günəşə müraciət etmiş və özünü ona bənzətmişdi. Zərdüşt Yaradanından ölməzliyi də buna görə istəmişdi. Lakin bu mümkün olmadı. Əslində isə o, ölməzliyə, əbədiyyətə qovuşmuşdur. İndi Zərdüşt, onun ideyaları bütün dünyanı gəzir. Bu, Zərdüştün ölməzliyi, əbədi həyatıdır.

İnsanın “ölməzlik”, əbədi həyat arzusu, istəyi dünya ədəbiyyatında bir problem kimi qoyulub və işlənilib: tam həlli mümkün olmayan bir problem.

Əgər biz yunan filosof, alim və tarixçilərinin (Hermedor, Hermiss, Ərəstu, Ksanf və b.) hesablamalarını nəzərə alıb “Avesta”nın yaratıcısı Zərdüştün 9-10 min il bundan qabaq yaşadığını, yazıb-yaratdığını qəbul etsək, insanın “ölməzlik və “əbədi həyat” arzusu və istəyi fikrinin ilk müəllifi Zərdüştüdür. Fikir, ideya, görünür, “Bilqamis” dastanında da, Nizamiyə də buradan keçib. Çünki məsələnin həlli, nəticə “Avesta”da necədirsə, sonra gələn mənbələrdə də əsasən elədir.

12. HÜR MÜZ “DALĞASI”

Nizaminin “Avesta”ya münasibətdə öz mövqeyi, öz baxışı, bu ulu kitaba öz qiyməti var. Bu, “Avesta”nın ruhu, elmi-fəlsəfi əsasları barədə məlumatı xeyli duruldu, mənəvi fikir tariximizin bəzi mühüm sahələrini bir qədər də işıqlandırır, tədqiqatımızı zənginləşdirir. Biz burada “əsasları” sözünü işlətdik. Bu əsaslar məhz

Zərdüştün sağlığında yaranmışdı.

“Avesta”, zərdüştlük Nizami yaradıcılığının ruhuna, istək və amallarına tam hakimdir. Nizami İsgəndərin xəlvətə çəkilib dünya işlərindən xəbər tutması arzusu ilə yeddi alimlə söhbətini verir:

*“Çox gecə keçirdik biz kef çəkərək,
Gəlin bir günü də elmə sərf edək!
Bircə gün baxaraq Günəşə, Aya
Fələyin sirrini qoyaq ortaya” – (42, s. 493)*

deyir.

Burada Hürmüzlə dünyanın o vaxtkı yunan alimlərini – Ərəstunu, Valisi, Bəlinası, Sokratı, Fərfuryusu, Əflatunu qarşılaşdırır, onların “fələyin sirri”, “dünyanın yaranması”, “varlığın ilk tarixi” kimi mühüm problemlər barədə fikir və rəyləri, dünyagörüşləri dinlənilir. Nizami Hürmüzün zəkası, elmi mövqeyi, dünyagörüşü barədə onun öz dili ilə nüfuzlu söz deyir, fikir söyləyir, mülahizələr yürüdür. Orada “Hürmüzün dedikləri” məhz “Avesta”dan, onun ruhundan gəlir, söylənir:

*“Hürmüz də əl atdı qifıla sarı,
Zənciri çeynədi əqlin açarı.
Düyünü açmadan əvvəl sidq ilə
Şaha dua edib başladı belə!..
Düşüncə yoluna düşəndən bəri
Seyr etdim firuzə rəngli göyləri.
Zənnimcə, bu dərya şövkətli göylər
Dağ başına çəkən tüstüyə bənzər.
Bu qorxunc tüstünün üstündə ancaq
Bir elə nur var ki, pak, təmiz, parlaq.
Örtmüşdür o nuru tüstü pərdəsi
Şan-şan görünmədə tutqun çöhrəsi.
Pərdəyə nəqş olan pəncərələrdən,*

*İşıqlar süzülür cahana hərdən.
Bizim gördüyümüz Gün, Ay, ulduzlar,
Həmin işıqdandır bütün hər nə var.
Vardır bu xilqəti yaradan fəqət,
Bilmirəm nə sayaq olmuş ilk xilqət”*
(42, s. 498).

“İlk xilqətin” necə yarandığı, zühur etdiyi barədə bizə məlum Şumer-Babil miflərində də fikir beləcə müəmmalıdır. Birdən-birə Tanrı ata An və Tanrı ana Ki-nin nəzərindən Enlil və İnki qardaşları doğulur, ondan sonra daha yeni övladlar törəyir və s.

Hürmüzün dilindən deyilənlər də, təxminən eyni fikirlərin təqdimidir.

Yunan alimlərinin fikirləri də “Avesta”dan gəlir. Bu fikirlər bütünlükdə, hələ m.ö. VI əsrdə “Yeddi müdrikin məclisi”ndə sak Anakarın dediyi və şərh etdiyi fəlsəfi müddəalarla səsleşir. Plutarx həmin məclisdə iskit-sak Anakarın fəlsəfi mövqeyini, habelə onun dili ilə filosof Falesin nöqteyi-nəzərini belə şərh etmişdi: “Anakar dedi: həqiqətən, əgər od da, su da, külək də, bulud da, yağış da Tanrının silahıdırsa, bunlarla o, bəzilərini xilas edir və yaşadır, digərlərini isə məhv edir və öldürür. Əgər ancaq heyvanlar onun işində tamamilə yararsız olsaydı, təəccüblü görünərdi. Çox güman ki, onlar da Tanrıdan asılıdır və ona qulluq edir, iskitlərin oxu, ellinlərin isə lira və fleytası kimi hərəkətlərinə cavab verir” (121, s. 387).

Bir şair kimi, Anakar fikrini poetik şəkildə tamamlayır. “Ruhun da, hətta heyvanların da Tanrıdan nə dərəcədə asılı olduğu” fikrini demək, bir qədər də aşkarlamaq üçün gözəl, poetik bir müqayisə aparır, Falesin dediyi fikrə öz münasibətini də əlavə edir. Aydın olur ki, bu fikirlər İsgəndərin başına yığıdığı yeddi alimin dediklərindən əvvəl mövcud idi, ümumən yunan fəlsəfi fikrinə çoxdan məlum idi. F.X.Kessidi yunan fəlsəfi fikrinin doğuluşu və təşəkkülündən danışarkən yazır: “Həqiqətlərin ağlauyğun dərk prosesinin Falesdən çox qabaq (hələ Homerin dövründən) başladığı mübahisəsidir,

amma niyə bu fəlsəfə və teoqonik mif birtipli dünyabaxışı olmalı idi. Bu da həqiqətdir ki, mifologiyanın surətləri aqlın ifadəsinə köçürülərək ilk yunan naturfilosofları üçün təbiət qüvvəsi (od, torpaq, su və s.) oldu, Tanrı olmadı. Lakin bu o deməkdir ki, mif mövzusu eyni bir şeydir?” (95, s. 104-105).

Müəllif qoyduğu suallara cavab verə bilmir və məlum fikri Homerin dövrü ilə məhdudlaşdırır, ondan o yana getmir, halbuki bu mifik təsəvvürlər və fəlsəfi baxışların əsası, kökü və inkişafı da, istər-istəməz bu köklə bağlıdır. Müəllif isə od, torpaq, su, hava – təbiət qüvvələrinin, əslində qədim Şumer-Babil mifləri və fəlsəfi təsəvvürlərindən gəldiyi və Tanrı anlayışı verdiyinə işarə belə etmir. Bu təsəvvürün də əslində Şumer mifləri ilə bağlı olduğunu müəllif unudur, fikrin ilkin qaynağı, çıxış nöqtəsi göstərilmir.

Nizami hələ XII əsrdə Hürmüzün dililə “yeddi alimlə” söhbətində və “yetmiş alimlə mübahisəsi”ndə onların suallarına cavablarında bu dərinliklərə getmiş, yunan fəlsəfi fikrinin ilkin qaynaqlarına münasibətini bildirmiş, işarələr vurmuşdu.

Nizaminin qələmə aldığı yeddi alimin dediklərinə nəzər yetirək. Əgər Ərəstu deyirsə ki:

*Gövhər keşməkeşdən doğub parladı,
“Hərəkət eləyən cism” oldu adı.
Həmin cism qərar tutmayıb hir an
Dönür, hərlənirdi, əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları
Həmişə qaçardı mərkəzə sarı.
Yüksəyə uçanlar etdi hərəkət,
Aşağı enənlər tapdı sükunət...
İlk pərgar hərlənib dövr edən zaman
Bu uca göylər də yarandı ondan.
Göyün gərdişindən od oldu aşkar
Od hərəkət edən qüvvədən doğar.
Odu qüvvəsindən hava yarandı*

*Hava istilikdən od kimi yandı.
 Havada rütubət bol idi əslən,
 Rütubət hərəkət etmədiyindən,
 Onun zərrələri çöküb su oldu.
 Bu cürə yarandı təmiz, şirin su.
 Xılt saldı su daim sakit duraraq
 O xıltan törədi gördüyün torpaq
 Dörd ünsür yaratdı o pərvərdigar
 Hərə öz yerində oldu bərqərar.
 Qatdı bir-birinə onları həyat
 Yaratdı bunlardan bitki, nəbatat,
 Bitki də başqa cür artdı, dirçəldi.
 Cürbəcür heyvanlar vücuda gəldi
 Bu qədər dərk edir ağıl hikməti
 Uzağa getməyə yoxdur qüdrəti”*
 (42, s. 494-495).

Valis deyirsə ki:

*“Mən də ərz eləyim: dünyaya təməl,
 Məncə, su olmuşdur hər şeydən əvvəl.
 Qızğın hərəkətdən və çaxnaşmadan
 O yerə çatdı ki, od oldu əyan.
 İldırım buxardan ayırdı odu,
 Bundan rütubətli hava doğuldu.
 Suyun qatılığı getdikcə artdı,
 Həmin qatılıq da yeri yaratdı.
 Çovhərlər yerbəyer olduğu zaman
 Təbiət qoynunda yarandı cahan...”*
 (42, s. 496).

Bəlinas deyirsə ki:

*“İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq
 Qalan tərkiblər də ondadır ancaq...”*

*Onlardan birinci işıqlı oddur,
 Dünyanın ən yüksək tağı da odur
 İkinci havadır, hərəkətdədir,
 Hərəkət etməzsə, bilinməz nədir
 Üçüncü sudur ki, tərəvət verər,
 Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.
 Dördüncü torpaqdır tapdayır əyyam
 Tapdanan köksündən toz qalxır müdam”*
 (42, s. 496).

Sokrat deyirsə ki:

*“Xilqət səhifəsi açılmamışdan
 Bircə vücud varmış, o da Yaradan.
 Bir bulud yaratmış əzmi, cəlalı,
 Şimşəyi, yağışı olmuş faydalı.
 Onun yağışından yaranmış göylər,
 İldırımından da Günəş, Ay, Ülkər.
 Maddələr çökdürüb ondakı buxar
 Bu yeri yaradıb etmiş bərqərar”*
 (42, s. 497).

Fərfuryus deyirsə ki:

*“Hələ bu dünyalar yaranmamışdan,
 Bir cövhər yaratdı böyük Yaradan.
 Tanrının feyziylə yetirdiyi bu –
 Cövhər bir müddətdən dönüb oldu su.
 İkiyə bölündü sonra bu su da
 Yarı üzdə qaldı, yarısı altıda.
 Maye olan hissə etdi hərəkət
 Quru olan hissə tapdı sükunət.
 Hərəkət eləyən – Göy oldu parlaq,
 Sükunətdə qalan – bu Yer, bu torpaq”*
 (42, s. 497-498).

Əflatun deyirsə ki:

*“Düşünüb mən belə verirəm qərar
Ki, yoxdan yaranmış bütün varlıqlar...
Bir kəs ki, əql ona od verib: Qadir,
Özü bildiyini özü xəlq edir.
Ayrıca yaradıb o, hər gövhəri
Vasitə olmayıb burda digəri.
Hər gövhər bəzənib kəmalə yetdi,
Ortadan ixtilaf, ziddiyyət getdi.
Bu zidd qüvvələri bir yerə qatdı,
Ağıllı, hünərli insan yaratdı.
Bircə qarışqanın qanadında sən
Tanrı qüdrətini görə bilərsən”*
(42, s. 499).

Bütün bu fikirlərin kökü, əsası bizə məlumdur və qədim Şumer-türk fəlsəfəsi qaynaqlarından gəlir...

Ərəstunun dedikləri “odun hərəkəti”, “odun qüvvəsindən hava yaranması”, “havada rütubətin bolluğu”, “onun zərrələrinin çöküb su olması”, habelə “suyun sakit durmasından xilt alınması, ondan da torpağın törəməsi”, beləliklə də dörd ünsürün – Od, Hava, Su və Torpağın mövcud olması bütövlükdə Şumer-Babil rəvayətlərindəki fikirlərdir. Alimin son beytdəki etirafı da təbii görünür:

*“Bu qədər dərk edir ağıl hikməti
Uzağa getməyə yoxdur qüdrəti!”*

Çünki o vaxtlar mövcud məlum fikir bu qədər idi, artıq deyildi. Rəvayətlərdə bundan uzağa gedilməyib, bundan artıq deyilməyib və bu fikirlər dünya modelinə çevrilib, qəlibə düşüb. Budur, rəvayətdə:

*“Başlanğıcda kainatın bütün varlığı
Böyük Okeanın dolu suyundan ibarət olmuş...”*

Valisdə:

*“Mən də ərz eləyim: dünyaya təməl,
Məncə, su olmuşdur, hər şeydən əvvəl”*

Beləliklə, Sokratın, Fərfuryusun, Əflatunun fikirləri haqqında da eyni sözü demək olar.

Plutarxın xatırlanan “Yeddi müdrikin ziyafəti” əsərində Anakar qədim iskit-türk fəlsəfi fikri üzrə mülahizələr yürüdür, zərdüştlüyün əsas müddəalarına toxunur, insanın yaranması və idarə olunmasında Tanrıdan – Od, Su, Torpaq və Külək (hava)dan danışır. Maraqlıdır, həm Plutarxın “Ziyafəti”ndə, həm də Nizaminin yeddi filosofunun mülahizələrində bir qədər fərqlə, təxminən eyni fikirlər bu və ya başqa üzdən çək-çevir edilir, ona az və çox dərəcədə əlavələr olunur, bir-birini təkrarlayan yeni fikirlər artırılır və s.

“Bilqamıs” dastanında kainatın, insanın yaranması, tale müqəddəratı tanrıların hökmü, göylərin Yerlə, torpaqla qovuşması – məhəbbətilə izah edilirdi. Bu fikir, fəlsəfi dünyagörüşü ənənəsi “Avesta”dan sonra get-gedə inkişaf etmiş, sonralar “Orxon-Yenisey”də öz əksini tapmışdı. Bu mənada “Gültəkin” kitabələrində ifadə olunan bu fəlsəfi fikir məsələnin mahiyyətinə daha artıq işıq salır: “Üzə Gök Tənri asra yağız yir qılntukda ekin ara kisi oğh qılınmış – üstümüzə Göy Tanrı aşağıda Yerlə qovuşduqda ikisinin arasında insan oğlu doğulmuşdur” (Gb. 1).

Burada “qovuşma” (qılınma) sevgi, məhəbbət, vüsala yetmə mənasında yozula, düşünülə bilər. Bütövlükdə fikri belə açmaq olar: Ata göylər, yəni Tanrının işığı (Günəş), liyası, yağışı (su) Ana torpaqla qovuşduqda, bu qovuşmadan (sevgidən, məhəbbətdən) insan oğlu doğulmuş, ümumən bütün canlı aləm – heyvanat, nəbatat da bu “sevgidən” törəmişdir. Bu fikir insanın və mövcud varlığın yaranması haqqında Şumer-Babil miflərində deyilən fikirdir. İnsan

əmələ gəlməsi, doğuluşu barədə bütün mövcud nəzəriyyələrdən ən ağlabatanıdır. O, insanın meymundan yarandığı fikrini də vurub keçir, heçə endirir və milyon illər qabağa gedir. “İnsan meymundan əmələ gəlibsə, bəs meymun özü haradan yaranıb?” – sualına da cavab verir, insanlığın ilk ata-anası sayılan “Adəm və Həvvə” mifinin ilkinliyi üstündən də qələm çəkir...

Bu fəlsəfi fikir əslində məhz göylərə - Tanrıya inamdan doğmuşdu. Şumer-türk mifləri və kitabələrində əksini taparaq qədim dünyamız aparıcı fəlsəfi fikri olmuş, ənənəvi qırılmaz mənəvi teli kimi davam edib gəlmiş, hər tərəfə - Şərq və Qərbə də öz güclü təsirini göstərmişdir. Burada bizim üçün, Azərbaycan-türk xalqı üçün yad təsir axtarmaq əbəsdir. “Avesta” bu qaynaqlardan süzülüb gəlib, ümman olub. Dədə Qorqudun ilham çeşməsi də buradandı. Nizami də bu ana kök, inam və zəngin ənənələrdən bəhrələnib, bu fikirlərdən qanadlanıb...

“İsgəndərnamə” əsərində ayrıca “İsgəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi” fəslə diqqətli cəlb edir. Yənə də “yeddi alim”. Burada Nizami Hürmüzü alimlərin başçısı kimi qələmə verir, ona xüsusi ehtiramını bildirir, onu bütün filosoflardan üstün sayır, “yeddiinci göyə qaldırır”.

**“Yeddiinci Hürmüzdü, bilir ki, hamı,
Yeddiinci göydədir onun məqamı”**

(42, s. 492).

Nizami “İsgəndərnamə”də yetmiş alimin Hürmüzü inkar etməsi məsələsini qoyur. Bu səbəbdən də o, alimlərin həlak olub daşa döndüyünü yazır. Böyük şair Hürmüzə “ustad” alim deyər ehtiram göstərir, onu dönə-dönə vəsf edir. Nizaminin mövqeyi burada tam aydındır.

Tarixdə yeni elmi fikir, kəşf, nəzəriyyənin özünə asanlıqla yol açma bilmədiyini, ciddi müqavimətə rast gəldiyi, təzyiqlərə, böhtanlara, təhqirlərə və hətta işgəncələrə məruz qaldığı məlumdur. “Avesta”nın

yaradıcıları Hürmüzün də, Zərdüştün də taleləri belə olmuşdur; bu tarixi həqiqəti Nizami nəzərdən qaçıra, ibrətli bir söhbət, hekayət kimi onun üstündən keçə bilməzdi.

Hekayədə yunan fəlsəfəsinin, rumlu alimlərin Hürmüzə hücumuna, onun haqq sözünü danmalarına, ona atılan böhtanlara qarşı Nizami ağı, düşüncəsi dayanır. Nizami onu müdafiə edir. Elmdə, fəlsəfədə tarixiliyi, haqqı, ədaləti, gözləmək, düz sözü, haqq sözü müdafiə etmək kimi bəşəri məsələlər qaldırır və şair bu barədə öz sözünü deyir:

**“Hürmüz adlı alim haqq danışmaqda
Gedərdi hamıdan daim qabaqda.
Çox möhkəm olardı onun dəlili,
Qane eləyərdi hamını dili.
Bir çox ruhanini faş etdiyindən,
Oldu yunanlılar onunla düşmən.
Bir gün yetmiş alim çıxardı qərar,
Onun hər sözünü etsinlər inkar:
“Hürmüz nə söylərsə, razı olmayaq,
Doğru sözlərinə qulaq asmayaq,
Onu yerli-dibli eləyək inkar...”**

(42, s. 464).

Nizami:

“İnkarla haqq sözü danmaq mı olar?!” –

Deyər bircə nidalı sualla dərhal söhbətə müdaxilə edir, onlara öz münasibətini bildirir. Bu, eyni zamanda Hürmüzün “Avesta”da ifadə olunan, həyata keçirilən haqq söz, düz söz təliminin tam dərki və həmin mövqeyi müdafiəsi idi, ədalətə, düzlüyə qarşı dayanan şər qüvvələrə qəti etirazı idi:

*“Hamısı söz qoyub əhd elədilər:
Hürmüz çıxardıqca mədəndən gövhər
Qiymətdən salsınlar söz dənizini,
Torpaqla örtsünlər xəzinəsini,
Hər doğru sözünə yalan desinlər,
Onun haqq sözünü eşitməsinlər...”*

(42, s. 464).

Nizami Hürmüzün, həqiqətən “söz bəhrindən gövhər saçdığını” yazır:

*“Hürmüz söz bəhrindən gövhər saçanda,
Elmi-ilahidən söhbət açanda
Hər sözə dəlillər gətirib ustad,
Hər şeyi aydınca etdikə isbat,
Gördü ki, onlara heç etmir bu kar
Hər şeyi hay-küylə edirlər inkar”*

(42, s. 464).

Hürmüz yenidən sözbə başlayır, yenidən “qəlbə yox, daşa da təsir edən” dəlillərlə fikir söyləyir. Lakin bu sözlərə də məhəl qoyulmur:

*Başqa bir xəzinə çıxartdı üzə,
Yeni dəlillərlə başladı sözbə.
Gətirdiyi dəlil, dediyi fikir
Qəlbə yox, daşa da edərdi təsir.
Yenə də sözünü təsirsiz görəcək
Bildirdi ki, burda var yaqın bir kələk”*

(42, s. 464).

Hürmüz üçüncü dəfə işıqlı zəkasını, əqlini işə salır, öz ağıllı fikri, müdrik kəlamı ilə onlara təsir göstərə bilmir:

*Üçüncü dəfə də müşküllər açan
Dililə haqq sözü eylədi bəyan.
Qəlbə fərəh verən gözəl sözlərdən
Onlara söylədi nə qədər desən.
Bu qədər çaldığı zəngin səsinə
Heç biri etina etmədi yənə...”*

(42, s. 464-465).

Burada Hürmüz yorulur, aydın dəlilləri qəsdən dandıqları və tərs davrandıqlarına görə qəzəblənir, onlara nifrət yağdırır, lənət oxuyur:

*Qışqırdı onlara hiddətlənərək,
Qalın yerinizdə qiyamətədək” -*

(42, s. 465).

deyir, alimlər daşa dönüb yerində qalır.

Nizami Hürmüzün nifrət və lənətinin nəyə qadir olduğunu qədim mifik təfəkkürlə bağlayır, bu əsasda da təsvirini verir:

*Bir unun içində o yetmiş nəfər
Qalıb hərəkətsiz buza döndülər.
Başları su kimi ayağa düşdü,
Donmuş bədənləri torpağa düşdü”*

(42, s. 465).

Hürmüzün tutduğu mövqeyin düzlüyünü, elmdə haqqın, ədalətin, həqiqətin carçısı olduğunu Nizami İsgəndərin sözlərilə bir daha təsdiq edir. Bir yunanlı, ağıl və zəka sahibi kimi, bu hadisəyə - dastana onun verdiyi qiyməti, həqiqətin təsdiqinə müdaxiləsini belə təsvir edir:

*“İsgəndər “afərin” söyləyib ona,
Ordan tez qayıtdı öz dərğahına.
Hər kəsə xəlvətdə, düşəndə fürsət,
Ona bu dastandan edərdi söhbət:*

**“Yetmişlər başladı tufan salmağa
Özləri çöp oldu, Hürmüzsə dalğa”**

(42, s. 465).

Hadisəyə Nizaminin münasibəti, son sözü maraqlıdır. Şair, Hürmüzün - “Avesta”nın elmi-dini fikirlərinin, fəlsəfi görüşlərinin haqq olduğunu sözün tam mənasında müdafiə, təsdiq və təbliğ edir.

**“Haqqı eşitməsə hər kəs dünyada,
Ömrünü küll edib verəcək bada.**

**Ustadın dərslərini kim etsə inkar,
Onlar tək kəfənə tutacaq rüzgar.**

Dəlili qüvvətli olan bir sözü

Qanmaq istəməyən bədbəxtdir özü.

Taca layiq dürrü yerlərə vuran

İdraksız, şüursuz, nadandır, nadan!

Hünərə göz yummaq deyildir hünər,

Hansı hir ağıllı tülə bez deyər?

Alimlə xoş rəftar etsən əgər sən,

Özün öz elmini aşkar edərsən”

(42, s. 466).

Bütün bu fikirlər Zərdüşt təlimindən gəlir.

Nizaminin bu son sözü gələcək nəsillərə deyilən sözdür, verilən ibrət dərslidir, “Avesta”ya verilən qiymətdir.

“İsgəndərnamə”dəki “Alimlərin Hürmüzü inkar etmələri və həlak olmalarının hekayəti” qədim Şumer-türk fəlsəfəsinin, “Avesta”da cəmlənən dünyagörüşünün təntənəsi, bütövlükdə o vaxt ki yunan fəlsəfi fikri üzərində qələbəsi idi. Bu, tarixi həqiqətin böyük Nizami tərəfindən bədii təsdiqi idi. Nizami mövcud fəlsəfi fikrin qaynaqlarına yaxşı bələddi. O, qədim Şumer-türk fəlsəfi fikrini də, “Avesta”nı da gözəl bilirdi. Buna görə filosofları qarşılaşdırır, fikirlərini təhlil edir, öz sözünü də deyirdi.

Nizami bu tarixi həqiqəti bədii və əqli-məntiqi yolla, Hürmüzün yetmiş alim üzərindəki qələbəsilə təsdiq etmişdi. “Avesta”nın, Hürmüzün kəlamlarını “haqq söz”, “ustadın dərsləri”, “taca layiq dürr”, “hünər xəzinəsi”, “bezlə müqayisəyə gəlməz tül” saymış, onun tərəfində dayanmışdı.

Burada Nizami çox güclü bədii təsdiqdən məharətlə istifadə edir. O, türk ağlının, türk zəkasının, türk elmi və fəlsəfi fikrinin əzəli və üstün olduğunu, güclü “dalğa” olduğunu məliz dövlət başçısının – Makedoniya padşahının dili – sözü ilə onun özünə təsdiq etdirir:

**“Yetmişlər başladı tufan salmağa
Özləri çöp oldu, Hürmüzsə dalğa”.**

Padşahın sözü onun möhürüdür, rəsmi təsdiqidir. Bu, Nizaminin “Avesta”ya, onun yaradıcısına, ideya-məzmununa verdiyi əsl qiymət idi ki, bunu İsgəndərə də təsdiq elətdirir. Bununla da “Avesta” və onun yaradıcılarına qarşı elədiyi haqsızlığı İsgəndərin öz dili ilə özünə dedirtdirir, səhvini özünə düzəltdirir, zərdüştlüyə qarşı münasibətini tamam dəyişdirir. Təsadüfi deyil ki, İsgəndər tərəfindən “Avesta”ya, zərdüştlüyə və davamçılara I kitabda - “İsgəndərnamə”də divan tutulduğu, maqlar öldürüldüyü, təqib edildiyi, atəşgahlar dağıldığı, yandırıldığı halda, II kitabda - “İqbalnamə”də “Avesta”dakı elmin, fəlsəfi fikirlərin dünyəviliyi, əhatə dairəsinin genişliyi təsdiq olunur, yunan alim-filosoflarının da bu dairədən kənara çıxma bilmədikləri və Hürmüzün böyüklüyü, onun “məqamının yeddinci göydə durduğu” etiraf edilir. Nizami Bərdə hökmdarı Nüşabə vasitəsilə İsgəndərə “mərdliyin yolunu göstərdiyi” kimi, burada da Hürmüzün ağı, zəkası ilə ona dərslər verir, dünyagörüşünü təzələyir, elmi qüdrəti qarşısında baş əydirir. Zərdüşt inamma, maqlara etdiyi amansızlığına qarşı, bir növ peşmançılıq çəkdirir.

Bu, Nizaminin çıxardığı çox uğurlu bədii-məntiqi nəticə, böyük mənəvi qələbə idi.

Nizaminin atəşpərəstliyə, Zərdüşt dininə rəğbəti tam aydındır:

yaradıcılığının ümumi ruhu təsdiq edir. “Xosrov və Şirin” poemasında maraqlı bir səhnə var. Ova çıxan gənc Xosrov bir kəndlinin evində düşüb keyf məclisi qurur, atı girib göy bir tarlanı, əkin sahəsini otlayır, qulu keçib bağcadan qora dərir. Bundan xəbər tutan hökmdar qəzəblənib oğlunu qanunu pozduğuna görə ciddi cəzalandırır: “Təxtini ahb kəndliyə verdirir, atının ayaqlarını kəsdirir, çalqıçını sazından məhrum etdirir”. Bir sözlə, qora acısını oğluna daddırır... Nizami bu hadisədən çıxış edərək öz qəti sözünü deyir: O dövrlə öz dövrünü müqayisə edir, Zərdüşt dini ilə islam dini qanunlarını qarşı-qarşıya qoyur, tutuşdurur:

*“Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq
Ədalətlə tənbeh olunurdu, hax!
Hanı o ədalət, o insaf hanı?!
Verə öz oğluna böylə cəzani?!
İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı
Durub tərəf çıxan bir adam hanı?
Atəşpərəstlikdə diünya eləydi
Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi...”*

(43, s. 35).

Nizaminin rəyincə zərdüştlüyün insani qanunları islamdan “yüz dəfə uca” və ədalətli idi. Sonda Nizami işarə vurur, özünü danlayır ki, bu “nəsihət”ə qulaq asan kimdir ki! Bu tənqid ona ağır otura, o özü cəzalana bilər, onun üçün pis olar; odur ki, tez mətləbə qayıdır, sözünü belə tamamlayır:

*Qayıt əfsanəyə, Nizami, həsdir,
Nəsihət quşunun səsi pis səsdür”.*

Məlum olduğu kimi, Nizamidə “Xeyir və Şər” adlı hekayə də var. Bu, qədim tarixi-ənənəvi mövzudur ki “Avesta”dan gəlir. Hekayədə maraqlı əhvalat nəql olunur, “Avesta”nın nikbinliyə

təlqin edən ruhu, Xeyrin qələbəsi tərənnüm edilir.

Nizami “Avesta”nın ən güclü tədqiqatçısıdır.

İnsanlığa xidmət, xeyirxahlıq və işıqla bağli nə varsa, - sülh, əmin-amanlıq, eşq, sevgi, ideal, amal, arzu, ümid, inam, namus, qeyrət, ismət, gözəllik, paklıq, şan-şərəf, düzlük və s. işıq Tanrısının – Hürmüzün şəfqətidir. Əhrimən zülmətin, şər qüvvələrin, yalanın və böhtanın davamı, hər vaxt yeni şərəitdə təzahürüdür. “Avesta”da təbii olaraq bu surət bir qədər də dərinləşib, təkmilləşib, daha kamil şəkllə düşüb. Zülmətlə, şərlə, qara niyyətlərlə bağli bütün mənfi keyfiyyətlər Əhriməndə cəmləşir. “Avesta”da bütün dövrlərdə ondan qorunmaq və mühafizə yolları göstərilir.

“Avesta”nın bəşəriyyəti ondadır ki, bu əvəzsiz müqəddəs kitab hələ min-min illər bundan əvvəl şər qüvvələrə qarşı durmağın yollarını göstərmiş, insan kimi ömrü başa vurmağın qanunlarını vermiş, insanlığı əmin-amanlığa, ədalətə, mərdliyə, əməyə, zəhmətə, inama çağırmış, hökmdarları azgınlıqdan, qəddarlıqdan, yamanlıqdan, qara niyyətlərdən çəkindirib, insanları işığa, nura, maarifə dəvət edib. Buna görə də “Avesta”nın təsir dairəsi çox geniş olub. Tədqiqatlar göstərir ki, “Makedoniyalı İsgəndərin Şər qə basqınına qədər “Avesta”nın ümumi həcmi 21 cildə (bütövlükdə 815 fəsildə) ibarət imiş. Hər biri “nəsk” adlanan həmin cildlərin yeddisi dünyanın və insanın yaranmasına (bu, ilk cildlərdir), yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlara, nəhayət son yeddi cild təbabət və astronomiyaya həsr olunmuşdu”.

Bugünkü Azərbaycan, İran, Orta Asiya xalqları, millətləri “Avesta” ruhu ilə yoğrulub. Zərdüştlük insanın hüquq və xeyirxahlıqla bağli mənəvi keyfiyyətlərinin yaranması, nizamlanması, zənginləşməsi, möhkəmlənməsi və əbədiləşməsi işində öz tarixi rolunu oynayıb, işini görüb, özünə əbədi həyat və nüfuz qazanıb, ölməzliyə qovuşub.

Hürmüz-Zərdüşt- “Avesta” dalgası bəşər zəkasının elə güclü,

qüdrətli dalğasıdır ki, tarixin ağır yollarını keçib, bu günə də gəlib çata bilibdir.

“Avesta” Azərbaycan torpağının, bu torpağın oğlunun - Zərdüş təkəsinin və onun sədaqətli davamçıları olan maqların – muğların yaradıcılığının məhsuludur.

“Avesta” Azərbaycan-türk xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir, bu tarixin aydın göstərən güzgüsüdür...

III. ALP ƏR TONQANIN ÖLÜMÜNƏ MATƏM NƏĞMƏLƏRİ – AĞILAR

1. ULULARIMIZIN SÖZ YADİGARİ – “ALP ƏR TONQA DASTANI”

Alp Ər Tonqa m.ö. VII əsrin qüdrətli Turan-türk hökmdarı, qəhrəmanı olub. O, qeyri-adi ağılna, tədbirinə, mərdliyinə, müdrikliyinə görə böyük hörmət və ehtiram qazanmış, şöhrət tapmışdır. İran-Turan müharibələrində əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmiş və bu onu dastanlaşdırmış, dastan qəhrəmanı kimi də məşhur etmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divanı lüğət-it türk” kitabında onun haqqında düzülüb-qoşulmuş və dildə-ağızda XI əsrə gələn çıxmış 11 şeir – ağı qələmə alınıb. Əlbəttə, bu da o uzaq dövr barədə az söz demir. Alp Ər Tonqanın başçılıq etdiyi Turan dövləti haqqında əldə geniş məlumat olmasa da, hər halda, hökmdar haqqında yaranmış dastan, “Avesta” kitabında onun və qəhrəman döyüşçüləri barədə “vəsf himnləri”, Mahmud Kaşğarının “Divanı”na düşmüş ağılar, Firdovsinin “Şahnamə”sindəki hadisələr və s. qüdrətli, möhtəşəm Turan dövlətinin əzəməti, qəhrəman hökmdarı və bahadırları barədə təsvir yaradır.

“Türkün qızıl kitabı”nda Alp Ər Tonqadan söhbət açılarkən onun haqqında olan dastanın bu beytləri xatırlanır:

*“Alp Ər Tonqa derlər bir xaqan vardı,
Ona yer üzü dar, göy üzü dardı.
Tuğ* eləmişdi göy üzünə günəşi.*

* Tuğ – sultan, buncuq.

*Bilgəlikdə dəxi yoxdu bir eşi.
Göy Türk, Uyğur, Karluk və Qaraxanlı.
Daha neçə Türklər, adları şanlı,
Onu özlərinə ata saydılar,
Şöhrətini dörd bucağa yaydılar.
Uçmağa* varınca ol ulu xaqan,
Yıxıldı üstlərinə göy kırıqan...
Anca qanlı yaş töküüb yoğladılar**
Çığıışıb ağladılar, ağladılar...”*
(156, s. 27).

“Alp Ər Tonqa dastanı” belə başlanır: “Turan ilə İran qonşu və düşmən iki dövlət idi. İran ölkəsinin taxtında Minuçöhr, Turan ölkəsinin taxtında isə Alp Ər Tonqanın atası Peşəng xaqan vardı. İran hökmdarı Minuçöhr öləndə, xaqan Peşəng oğlu Alp Ər Tonqaya belə dedi: Bu iranlıların bizə eləmədiyi pislik yoxdur. İndi türkün hayif alma vaxtı çatmışdır”. Alp Ər Tonqa da bunu eşidirdi. “Aslanlarla çarpışacaq qədər güclüyəm və İrandan hayif alacağam” – dedi. Peşəngin o biri oğlu Alp Arız iranlılarla vuruşmaq tərəfdarı deyildi. Amma qərar verildi və Alp Ər Tonqa vuruşmaq hazırlığına başladı...” (156, s. 27).

Dastan üslubuna uyğun olaraq, qəhrəmanın cəsurluğuna, cəsarətinə, qeyri-adi gücünə, qüdrətinə adlar verilir, o, aslanla, timsahla, fillə müqayisə edilir: “Alp Ər Tonqa aslan saçlı sərv boylu idi. Hücum çəkərkən timsah qədər cəsur, ov ovlarkən erkək aslan kimi çevik, vuruşmada savaşı fil qədər qüvvətliydi. Yüyürdüyü zaman yeri sarsıdır, dalbadal atdığı oxlar vıyıldayaraq göyü inlədirdi. O, hidətlənib savaşa girəcək olsa, ayaq basıb toz qaldırdığı yer dərəyə, çəsmə çaya dönərdi. Dostlarına ümid verən, səadət verən dili

* Uçmaq – behişt, cənnət.

** Yoğmaq – geyinmək, donub qalmaq.

düşmənləri üçün kəskin bir qılınc idi. Müdriklikdə də ondan üstünü yox idi. Ürəyi dərya qədər geniş, əli isə yağmur yağdıran bulud qədər cəmərdi...” (156, s. 27-28).

Alp Ər Tonqanın ölümü barədə üç fikir var: biri dastanın özündə, o birisi tarixi mənbələrdə, üçüncüsü onun ölümünə ağılardadır. Hər üç fikir təsdiq edir ki, onun ölümü xəyanətlə olmuşdur. Dastanda bu barədə oxuyuruq: “Tanrıdan güc, qüvvət istəyərkən onun duasını duyan Hum adında biri, Alp Ər Tonqa olduğunu bildirmişdi. Çünki bu türkcə sözləri, belə duanı ondan başqası söyləməzdi. Dərhal ona hücum çəkdi və dustaq etdi. Amma Alp Ər Tonqa onun əlindən qurtularaq özünü suya atdı. Su başında duranlar onu qurtarmaq istədiklərini söyləyərkən, hiylə işlətdilər və sudan çıxar-çıxmaz öldürdülər”. Tarix Keyxosrovun Alp Ər Tonqanı ziyarətə dəvət edib hiylə ilə öldürdüyünü göstərir. Bu hadisə m.ö. 624-(və ya 625-628)-cü ildə olmuşdu”.

Qəhrəmanın ölümünə deyilmiş və yaddaşlarda gəlib. XI əsrdə qələmə ahnan ağılarda da “hiylə” və “xəyanət” məzmunu əsasdır.

Xalq ağıların birində “Özlək çəin aldımı?” yəni “Zaman əvəz aldımı?” çağırışı ilə qisas almağa, əvəz çıxmağa çağırılır. Çünki bu ölümdə xəyanət var, məğlubiyyət açıq döyüşdə mərdliklə, mərdi-mərdanə olmayıb, hiyləyə əl atılıb, “tələ” qurulub, qəhrəman hökmdar həlak olub. Bu isə namərdlikdir, insanlığa xəyanətdir, zamanın korlanması, pisliliyin artmasıdır, daha dürüst desək, şərin xeyir üzərində qələbəsidir...

Burada, hələlik bir qaralıq nöqtəyə diqqət yetirək.

2. TURAN İMPERİYASI – YAZILMAMIŞ TARİXİMİZ

“Alp Ər Tonqa dastanı”nda xatırlanan “Tanrıdan güc, qüvvət istəyərkən onun duasını duyan Hum adında biri, Alp Ər Tonqa olduğunu bildirmişdi. Çünki bu türkcə sözləri, belə duanı ondan

başqası söyləməzdi". Və bu dua hər hansı bir ibadətlə, dinlə bağlı olmalı idi. O vaxt mövcud olan bu din zərdüştlükdən başqa hansı din ola bilərdi? Ağlın məntiqi deyir ki, "Avesta", zərdüştlük Midiyadan əvvəl Turan dövlətinin dini-ideoloji əsasları və qanun kitabı olubmuş.

Bir sıra qaynaqlar da bu fikrə yan ahr, buna inanmağa, bu nəticəyə gəlməyə əsas verir. Məs., türk alimi Camal Anadolun tədqiqatlarına görə, iranlılar midiyalıları "turanlı" hesab etmiş, Midiya ölkəsinin isə Turana daxil olduğu fikrini söyləmişlər; "Key-xosrovla müharibə edən Əfrasiyabın Sak hökmdarı olduğu da göstərilir. Bu baxından qədim iskitlərlə bağlı olan sakların da türk qollarından biri olduğunu qəbul etmək gərəkdir. Burada midiyalıları və sakları haqqında irəli sürülən təxmini tarixlərin doğruluğunu təyin etmək çətin olsa da, Əfrasiyabın həqiqətən türk hökmdarı olduğu şübhəsizdir. Çünki onun böyük və əziz xatirəsi Asiya türkləri arasında əsrlərcə yaşayıb və İran rəvayətlərindəki uydurma ad altında deyil, türk ənənələrinə görə, Alp Ər Tonqa şəklindəki türkcə adı və ünvanı ilə tanınan bu ulu hökmdarın şərəfinə türklər yüz illərcə mərasimlər keçiriblər" (15).

Herodotun sorğu ilə "öyrənmə" və tədqiqatlarına görə Kiaksarın (Fraortun oğlu, Deyokun nəvəsi) hakimiyyəti dövründə (m.ö. 625-585), Midiya dövləti eyni vaxtda İskit-Turan dövlətinə tabe olub. Herodot yazır: "Kiaksar assuriyalılara qalib gəlib Ninanı mühasirə edəndə, onun hökmranlığı hüduklarına, başda hökmdarları Madyes olmaqla, çox böyük iskit qoşunu daxil oldu". (III, 103); "İskitlər öz hökmranlığını bütün Asiya boyu genişləndirdilər" (III, 104); "Kiaksar (İskit hökmranlığı illərini nəzərə almaqla) 40 il padşahlıq etmişdir" (III, 106). Midiya müəyyən dövrdə İskit hökmdarı *Madyesin*, yəni Alp Ər Tonqanın başçılıq etdiyi Turan dövlətinə daxil olub. Deməli, Alp Ər Tonqa Midiya hökmdarlarından biri sayıla bilər. Buna görə də "İranlılar midiyalıları "turanlı" hesab etmiş, "Midiya ölkəsinin isə Turana daxil olduğu" fikrini söyləmişlər.

Deyilənlərdən belə bir nəticə alınır ki, Midiya dövlətinin məlum dini-ideoloji və "qanun" kitabı "Avesta" Turan dövlətindən (və ona qədərki qədim türk dövlətlərindən) ənənəvi olaraq Midiyaya keçib və davam etdirilib. Burada Herodotun "Tarix" kitabına verilən "İzahatlar"dakı bir qeydi də nəzərə alaraq: "Fraort – Deyokun oğlu, ola bilsin ki, "Avesta" təlimi ilə tanış olan ilk Midiya hökmdarı (təxminən m.ö. 675) dir".

Sonra isə Midiyanın süqutu ilə "Avesta" iranlılar tərəfindən zəbt edilib, onların dini-ideoloji və "qanun" kitabı olub...

"Avesta"da – "Anahit Ardivisur himnləri"ndə Alp Ər Tonqa göylərə əl açıb dua oxuyur, ona qurban verir, ondan uğur diləyir. Lakin bu uğur ona verilmir. Yaxud bu, sonralar "Avesta" kitabında belə şərh edilib. Tarixi həqiqət də bu fikrə yan ahr.

"Avesta"da Turan bahadırlarına qarşı duran və "*Turan torpağı qoşumunun*" başını əzməyə hazır olan İran hökmdarları və qəhrəmanlarının istək və diləyindən söhbət açılır...

Qarşıya sual çıxır: bu "Turan torpağı", "Turan dövlətinin ərazisi" haralaradək gedib çatırdı?

Bu suala hələlik tam, dəqiq cavab vermək çətindir, ancaq tədqiqatlar həqiqəti üzə çıxarır.

Türk alimi Zəki Vəlidü Toqana görə, "m.ö. IV yüz ilə qədər yaşamış olan və m.ö. VII yüzildə Orta Tyanşan hövzəsinin ən güclü dövləti hahnda inkişaf edib gələn, hunlardan öncəki böyük Türk dövləti Şu və ya Aka adını daşımışdır. Bu türk imperatorluğu bir çox tayfalar üzərində hakimiyyət quraraq, güney Rusiya da daxil olmaqla, Şərqi Avropayadək yayılmışdı. Bir sıra tarixçilər Şərqi Avropa bölgəsindəki Akalara İskit, Orta Asiya və Azərbaycan ölkələrinə də Aka adını vermişlər. M.ö. VII yüzildə ən güclü və ən hökmran dövrünü yaşamış olan bu Türk imperatorluğunun xaqanı Alp Ər Tonqadır" (159, s. 107).

Qədim iskitlərin əski türklər olduğu, miladi tarixdən öncəki son minillikdə bu tayfa birləşmələrinin şöhrət tapdığı elm aləminə məlumdur: "Dünyanın, demək olar ki, böyük tarixçi, dilçi və

tədqiqatçıları sayılan Peysker, Niderle, Şafarik, Mixloçiş, Mins, Smit, Xvolson, Raulinson, Hirt, Latamm, Korş, Pallas, Eyxvald, Mişsenko, Parker, Marr, Nibur, Kibbon, Neyman, Yetmar və başqaları iskitlərin türk-tatar dilli xalq olmasına aid fundamental əsərlər yaratmışlar". C. Smit sübut etmişdir ki, "İskitlər kimi tanınan xalqlar miladdan bir neçə min il qabaq Mərkəzi Avropaya gələndə türk dilində danışılar". B.Ögöl türklərin hunların və iskitlərin davamı olduğu və türkləri məhz onların meydana gətirdiyi barədə Otto Frankelin fikrini əsas götürür: "bu məsələni O.Frankelin səriştəli qələmi ilə izah etməyi daha münasib bilirik: "hunların köklərini qəti olaraq bilməyimizə imkan yoxdur. Bu adın qaramal bəsləyən müxtəlif tayfaların hamısına verilən geniş bir ibarə olması mümkündür. Bunlar meşə və səhra zonalarındakı yurdlarından cənuba enib əkinçi tayfaları basqınlar altında saxlamışdılar. Hun adı daha sonrakı çağlarda olduğu kimi müxtəlif köklərdən olan tayfaları özündə toplayan geniş bir ad olmalıdır. İskit sözü oxşayan kimi. Bunların toxumunu, hər vaxtda və hər vəziyyətdə türklərin meydana gətirmələri düşünülə bilər" (150, s. 39). Tarixdə iskit dövrü onun möhtəşəmliyi məhz Madyesin, yəni böyük türk hökmdarı Alp Ər Tonqanın yaratdığı hökmranlıq ilə başlanır. Bu, tarixdə mövcud olub da izi hələlik itmiş (və ya "itirilmiş") "Turan imperiyası" adı ilə də yad edilir. Bu imperiyanın sərhədlərinə, əhatə dairəsinə, habelə daha çox Ön Asiya və Qafqazla bağlılığına, nə qədər güclü və qüdrətli "dalğa" – hakimiyyət olduğuna mənbələr işarə etməkdədir. Bu münasibətlə, hələlik B.V. Texovun tədqiqatlarını, habelə onun özündən əvvəlki müəlliflərə isnadən verdiyi ikicə xəritəni nəzərdən keçirməklə kifayətlənmək olar (bax: 133, s. 35).

Xəritələr Qafqazın və Ön Asiyanın hələ m.ö. VII-VI əsrlərdən siyasi-coğrafi mənzərəsini əks etdirir; habelə Herodotun məlum "İskitlər öz hökmranlığını bütün Asiya boyu genişləndirmişdilər" fikrini gerçəkləyir.

Xəritələrdə göstərilən birinci dalğa Kaspi-Xəzər hüdüdlərindən, yəni Şimaldan və Şərqdən Qərbdərsə, ikincisi Qara dəniz hüdü-

larından, yəni Qərbdən Şərqedir. Bu özü həqiqəti təsdiq edir və az söz demir; bunlar Şimaldan, nə də Uzaq Şərqdən gəlmə xalq deyil, bütövlükdə Qafqazı içinə almış qədim yerli xalqdır, İskit-Turan-Türk tayfalarıdır ki, onlar m.ö. XII əsrdə baş vermiş Yunan-Troya (Turan) müharibələrinin təsvirində, hədi-tarixi əsərlə yaddaşlarda qalıb. VII əsrdə onlar vahid hakimiyyətdə birləşərək imperiya yaratmışdılar.

"Avesta"da xatırlanan *Xukarya* (Qafqaz dağları), *Vorukaş* (Kaspi-Xəzər hüduqları), *Daitya* çayı (Araz-Kür və ya Amu-Dərya və Sır-Dərya), *Qanqxa* (Xarəzm ölkəsi), *Savalan* dağ zirvələri və s. Turan torpaqlarıdır. "İzahlar"da (82. s. 316), verilən bu yerlər bərdəki şərh və məlumatlar da fikrimizin lehinədir. Burada bir qədər qarışıqlıq və qədim mifik təsəvvürlərin izləri və s. olsa da, anlaşılır ki, bütövlükdə Qafqaz, Qafqazdan Qərbə və Şərqə doğru uzanıb gedən yerlər o zamankı Turan dövlətinin əraziləridir. Həm Turan hökmdarı, həm də Turan qəhrəmanları bu yerlərdə ilahə Anahit Ardivisura qurban verirlər və bu – "təbiətin gücü və kainatın hökmranlığından" uğur diləyirlər. Alp Ər Tonqa bu geniş ərazidə öz hökmranlığını möhkəmlətmək və düşməne qələbə çalmaq üçün göylərə - Ulu Tanrıya dua edir, qurban verirdi. Zira düşməne qələbə çalmaq üçün düşmən torpağında qurban kəsilməz, dua edilməz, and içilməzdi...

Lakin Alp Ər məğlub oldu, xaincəsinə öldürüldü.

Alp Ər Tonqanın başçılıq etdiyi Turan dövləti böyük və əzəmətli idi, geniş ərazini əhatə edən bu torpaqlarda Turan-türk dili və mədəniyyəti də üstün idi. Təbii olaraq, əsrimizin əvvəllərində kökə qayıtmaq, qədim ənənələri bərpa edib yaşatmaq və bu üstünlüyü qazanmağın nəzəri əsasları üzərində düşünülür. Ziya Göyalp yazırdı: "Bu gün elm baxımından sübut olunmuş bir gerçək-həqiqət varsa, o da türkcə danışan Yaqut, Qırğız, Özbək, Qırçaq, Tatar və Oğuz kimi türk boylarının dil və göləmək - ənənə baxımından bir vəhdətə malik olmasıdır. "Turan" sözü "turlar", yəni "türklər" demək olduğu üçün, sadəcə türkləri içinə alan bir topluluğun adıdır. Deməli, "Turan"

sözünü bütün türk boylarını içinə alan böyük türküstan üçün işlətməyimiz lazımdır”; “həqiqətən Turan ülgüsü-məfkurəsi keçmişdə bir xəyal deyil, bir gerçək idi. Miladdan 210 il öncə Hun hökmdarı Mete “hunlar” adı altında bütün türkləri birləşdirdiyi zaman Turan ülgüsü bir gerçək halında keçmişdi. Hunlardan sonra oğuzlar, bunlardan sonra qırğız-qazaxlar, daha sonra Kür xan, Çingiz xan və sonuncu olaraq Teymurləng Turan ülgüsünü gerçəkləşdirmədilərmimi?”; “Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir” (61, s. 38-39).

Azərbaycan torpağı bu “vətən”in mərkəzi, daha dürüst desək tən ortasıdır...

Alp Ər Tonqanın adı tarixi qaynaqlarda müxtəlif şəkillərdə: “Avesta”da Franqrasyan, Assuriya qaynaqlarında Maduza, Herodotda Madyes, Firdovsinin “Şahnamə”si və Balasağunlunun “Kudatku bilik” əsərində, habelə Nizaminin “Xəmsə”sində Əfrasiyab şəklində çəkilir. Alp Ər Tonqa – Əfrasiyab öz müdrikliyi, kamalı, cəsurluğu, qəhrəmanlığı ilə Şərqi tarixində hər zaman hörmətlə xatırlanmaqda, ağıllı və zəkali bir padşah, türk hökmdarı kimi yad edilməkdədir. Tarixçi Fəxrəddin yazır: “Türklərin padşahı, son dərəcə müdrik və ağıllı adam kimi tanınan Əfrasiyabın kəlamları içərisində belə bir kəlam da var: “Türk balıqçulağı içərisindəki mirvarini xatırladır, nə qədər ki, o öz qınmdandır, heç bir qiyməti yoxdur. Lakin balıqçulağının içindən çıxan kimi o, qiymətə minir, padşahların taclarını, şahzadə xanımların boyun-boğazlarını və qulaqlarını bəzəyir” (84, s. 149).

Deməli, təkcə Alp Ərin adına deyilən ağıllar yox, onun öz müdrik kəlamları da məşhur olub. Bu isə tarixçi və tədqiqatçıların nəzərindən qaçmayıb, bunlardan gəlib bizə çatana da var...

Qədim torpağımızın, xalqımızın möhtəşəm dövləti olub da Midiyanı da özündə birləşdirən Turan imperiyası, onun dövlət qurumu, türk xalqlarının birləşdirilməsi, müstəqilliyi və azadlığı uğrunda apardığı mübarizəsi və s. diqqətlə öyrənilməli, Azərbaycan tarixində öz yerini tapmalıdır.

Bunsuz Azərbaycan tarixi yazıla və təlim edilə bilməz.

Alp Ər Tonqa şəxsiyyəti, ulu baba sərkərdə, hökmdar haqqında deyilmiş və XI əsrdə kitaba düşmüş şeirlər və bunların dili bütövlükdə imperiyada danışılan hakim dilin, habelə ədəbi dilin nümunəsi sayıla bilər. Buna görə də geniş və hərtərəfli öz səviyyəsində tədqiq-təhlil olunub, qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer tutmalıdır.

Bu şeirləri aşağıdakı problemlər üzrə tədqiq etmək olar.

3. ZAMAN VƏ İNSAN, ZAMAN VƏ TARİXİ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Alp Ər Tonqanın ölümünə ağıllar – matəm nəğmələri bu problemlə tam səsleşir. Belə anlaşılır ki, insan və onun daxili aləmi, vətənə, elə, obaya, xalqına məhəbbəti, qəhrəmanlığı, mərdliyi və bu kimi keyfiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatının əzəli baş mövzusu olmuşdur. Öz yığcamlığı, fikircə genişliyi, məzmunca gözəlliyi, ruhu, ideya istiqaməti, ölçü-biçimi, şəkli xüsusiyyətləri, vəzni, qafiyələri, dili, üslubu, fikri ifadə üsulları baxımından bu əsərlər yüksək bədii səviyyədə olub, qədim dünyamızın miladdan öncəki dövrünü təsvir və tərənnüm edən əsl söz sənəti, şeir inciləridir. Azərbaycan klassik şeirinin bünövrəsi, kökü, özülü olmaq etibarilə əvəzsizdir, ölçüyəgəlməzdir.

Qədim türk dünyasının ulu sərkərdəsi Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş “ilk” şeir – ağır, bu həyəcanlı bədii sualla başlanır:

Alp Ər Tonqa öldümü?!!

Alp Ərin ölümü ilə böyük bir dünya ölür, Dədə Qorquddakı kimi: “İmdi qanı dedigüm bəg ərənlər?!..” Ağıda bu ağır itkiyə zamanın bais olduğuna eyhamlar vurulur, əvəz çıxmağa, qisas almağa çağırış var və zəmana üzərinə vəzifə, bərcə qoyulur. Bu itki “ürəkləri yırtıb” parçaladığı halda, zaman niyə susub, niyə özünü laqeydliyə qoyub?!

Qisas alınmalıdır.

Qeyrətsiz, vəciz zaman öz oğlunu ölümə verdi. Hüzmüzlüyü əhri-mənlik üstələdi; kişilik, mərdlik hiylə ilə əvəz olundu. Dünyada ədalətsizlik başladı. Halbuki belə olmamalı idi. Oldu! Zaman öz ədalətli hökmünü verməli idi. Vermədi! Deməli, bu işdə zamanın əli var, buna o özü bais olub. “Tələ qurulub”, “Hiyləyə əl atıhb”. Mərdlik, kişilik dünyasında bu nədir?! Deməli, bu zamanın işidir, zaman korlanıb!...

Məlumdur ki, həmin vaxtdan təxminən bir əsr sonra, miladdan əvvəlki 530-cu illərdə Tomiris-Kir münasibətlərində, əvvəlcə Tomirisin sülh təklifinə Kirin qulaq asmadığına sonra isə açıq döyüş yox, hiyləyə əl atdığına, “tələ qurduğuna” görə Tomiris ana onun ölüsünün başını kəsib qan tuluğuna atmağı əmr etmişdi (1, s. 214). Bundan təxminən min il sonra “Dədə Qorqud kitabı”nın baş qəhrəmanı Qazan xan oğuz ləyaqətinə xəyanət etdiyinə, Beyrəyə “tələ qurub” onu öldürdüyünə görə öz dayısı Aruzun başını kəsdirmişdi. Yəne miladi tarixdə, VIII əsrin əvvəllərində türk-ərəb müharibələrində Azərbaycanda ərəb valisi Əl-Cərrah açıq döyüşdə deyil, gizlədə, küncdə-bucaqda öldüyünə görə ölümündən sonra Bars bəy Xaqan onun başını kəsilməsinə əmr vermişdi (68, s. 24). Daha sonralar, XVI əsrin əvvəllərində məşhur Çaldıran döyüşündəki bir hadisə də bu ənənələrin davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Şah İsmayıl yaxın adamları məsləhət görmüşdü ki, qüvvələr bərabər deyil, müqabil tərəf qat-qat güclüdür, vəziyyətdən çıxmaq, qələbə çalmaq üçün qəllətən basqın etməliyik. Bu barədə İsgəndər Münşi yazır: “Səfəvilərin qoşun başçıları şaha deyirlər: “Yaxşı olardı ki, biz türklərin üzərinə onlar yolda ikən hücum edək”. İsmayıl buna hirsələnib belə cavab verdi: “Mən karvan basan quldur deyiləm”. Bu tarixi hadisəni necə yozur-yozsunlar (3, s. 249), əslisi budur ki, məğlubiyyət gözlənilsə də Şah İsmayıl qəllətən basqın etməyə, “tələ qurmağa” razı olmur. Çünki onun ədədləri, ulu babaları heç vaxt belə etməmişlər, bu hərəkət oğuz-türk ləyaqətinə xəyanət, onun şəxsiyyətini təhqir etmək demək idi. Bu keyfiyyət təkcə Şah İsmayılın

deyil, onun mənsub olduğu xalqın mənəvi keyfiyyəti idi.

Mənəvi üstünlüklər hələ miladdan öncə VII yüzillikdə tipik hal kimi bədii əsərlərin mövzusunə çevrilmişdi, mübarizələrdə, döyüş meydanlarında mərdliyin, kişiliyin, ənənəvi davamı kimi gəlirdi. Bu həqiqəti Azərbaycan xalq nağılları və dastanlarında öz bədii əksini tapmış saysız-hesabsız hadisə və əhvalatlar da aşkara çıxarır, təsdiq edir. Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş şeirlər ləyaqətə, tarixi-döyüş ənənələrinə olan münasibət və ona qarşı edilmiş xəyanətin bədii tərənnümü idi.

Ağılarda işlənən bir çox söz və ifadələrin rəmzi mənaları var, işarə və eyhamlarla çox mətləblərə toxunur. Deməli, o vaxt ki, şeirin, bədii sözün, fikrin belə güclü ifadə vasitələri və biçimləri olub, bunlar öz məzmun gözəlliyi, məcazlar aləmi ilə bu gün də diqqəti cəlb edir. Ağılarda vahid bir xalqın pərakəndə düşməsi, qəhrəmanlıq dünyasının pozulması, parçalanma-ayrılma halları və s. təsvir olunur, bunun ağır nəticələri göstərilirdi. Buradan da Qorqud Atanın “gəlimli, gedimli ölümlü dünya” ideyasının rüşeymi yaranırdı. “Gültəkin” kitabələrində sal daşlara qazılmış “İllik budun ertim, ilm əmti qanı? – Elləri olan xalq idim, indi elim hanı?... Xaqanı olan xalq idim, xaqanı hansı?” (KTb. 9) kəlamı almırdı. Bu eyni ali mənəvi teldir ki, həmin hadisədən, təxminən min, min beş yüz il sonra “Dədə Qorqud Kitabı”nda öz əksini tapıb. Qorqud Atanın və Bilgə Xaqanın “həsətli” sözləri o vaxt, onun qəhrəmanları, həyat təzi ilə bağlanaraq yenidən canlanır, yad edilir, xatırlanır. Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş nəğmələr bu ruhdadır.

Həmin şeirləri üç istiqamətdə araşdırmaq olar.

1) Şeir-ağılarda zamanı ittiham

Bu şeirlərdə hər şey zamanın gərdişi ilə bağlanır, izah olunur. Zaman, gərdişi-dövrən heç nəyə, heç kimə məhəl qoymadan öz işini görür, keçib gedir. Zamanla ayaqlaşmaq, ona çatmaq isə mümkün

olan iş deyil:

*Özlək günü tavratur
Yalnuq gücin kevrətür
Ərdin azun sevrütür
Qaçsa taqı artılır. (II. 335)*

*(Zaman keçir, tələsir,
İnsan gücü tükənir,
Vaxtı zay olub gedir,
Qaçsa da çatmaq olmur*

Şeirdə insan-lirik qəhrəman ömrünün-gününün tükənməsindən, zay olub getməsindən acı-acı kədərlənir, daxili mənəvi sarsıntı keçirir. O, nə isə, daha böyük, daha faydah işlər görə bilər, insan adını ona layiq də ucalda bilərdi. Bu arzu, bu amalla çırpınır, zamanı qovur da. Amma çata bilmir. Nəticədə onun arzuları, amalları puç olub gedir. Nə üçün zaman, vaxt insanın qiymətli ömrünü beləcə yeməli, onun arzu və istəklərini gözündə qoymahdır? Axı, insan inənah həyatı, böyük işləri ilə zamanı bəzəyir, öz əməlləri ilə ona zinət verir, onu ucaldır. Nə üçün zaman bunu istəmir, nankorluq edir, insanın ömrünə qənim kəsilir? İnsansız zaman nəyə gərəkmiş, zamanın meyarı insan özü deyilmi?

Bütün bu insanın zamandan şikayəti, narazılığы bəşər həyatının çox kədərli mövzusu olmuşdur. Aşağıdakı ağı, təxminən bu fikrin davamı olub, digər bir fərdin ah-naləsi, zamandan şikayətidir:

*Könlüm için örtədi
Yetmiş başıq qartadı
Keçmiş özüük irtədi
Tün gün keçib irtəlür (I. 245)*

* * *

*(Könlüm için odladı,
Yaram başın qopartdı,
Keçmiş xatırladı,
Gecə, gün keçib gedir).*

Müharibədə məğlubiyyət ağır, çəkilməz dərddir. Bir xalqın başqasının əsarəti altına düşməsi daha ağır!!!

Birisi lirik qəhrəmana nə isə deyib, nəyi isə ona xatırladı, dərđini təzələyib, onu ayıldı. Keçmiş, yəqin ki, ulu sərkərdənin ölümü, məğlubiyyəti, yaxud o ağır günlərdən bir anı, əhvalatı yada salıb. Bu onun könlünün içini odlayıb, yetişmiş yarasmı qaşağını qoparıb. Onu odlayan, yandırır yaxan isə zamanın laqeydliyidir, heç nə olmamış kimi, zaman öz işindədir. Bəs haçan intiqam günü gələcək, əvəz alınacaqdır?! Axı, belə qala bilməz. Günlər bu ağırlara, dərđlərə məhəl qoymadan keçib gedir...

Digər bir şeir-ağıda daha artıq ağırlıq var, zamanın hamını kövrəltdiyindən danışılır:

*Özlək qamuğ kəvrədi
Ərdəm ariğ səvrədi
Yuncıq yavuz tıvradı
Ərdəm bəgi çərtülür (I. 102 – 103).*

*(Vaxt hamını kövrəltdi,
Ərlər təmiz azaldı,
Miskin, yava çoxaldı,
Bəy ərənlər yox olur).*

Şeirdə zamandan narazılıq bir qədər də güclü verilib. Zaman hamını miskin edib, pislər, yavalar çoxalıb... Böyüklər kiçilir, bəy ərənlər yox olub gedir. Bütün bunlar müharibənin ağırlarıdır, onun

vurduğu yaralardır. Ulu sərkərdə-hökmdarın ölümü ilə bağlı məğlubiyyət insanları bu kökə salıb, onları alçaladı. Bu isə yenə zamanın işidir, bütün bunlara bais odur. Buna oxşar və ya bu şeirin variantı ola biləcək üçüncü bir ağı da eyni hədəfə vurur:

*Özlək arıq kəvrədi
Yuncuğ yavuz tavradi
Ərdəm bəgi çərtilər (III, 141).
Azun bəgi çərtilər (III, 141).*

*(Zaman tamam korlandı,
Pis yavular çoxaldı,
Ər igidlər azaldı,
Bəy dövrünü keçib gedir).*

Burada ilk və son misralar əvvəlki şeirdəkindən bir qədər fərqlidir. “Özlək qamuğ kəvrədi” yox, “Özlək arıq kəvrədi” və “Ərdəm bəgi çərtilər” yox, “Azun bəgi çərtilər” şəklindədir. Bu da az söz demir. Dövr, zaman üzərinə yük qoyulur, səciyyələndirilir, “azun bəgi” – “bəy dövrünü” ifadəsi ilə təzə bir fikir söylənilmiş olur. Xaqanlıq dövrü bəylik dövrününm da “çərtildiyinə”, daralıb kiçildiyinə, bəy ərənlərin dünyadan köçdüynə, yox olub getdiyinə ürək ağrısı ilə təəssüf edilir.

Azərbaycan bədii-estetik fikir tarixində həsədlə keçən günlərə qayıtmaq, dünyadan köçmüş igid ərənləri yad etmək və s. müşahidə olunur. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu həzin tel, mənəvi ağrı, sarsıntı qabarıq şəkildə dönə-dönə xatırlanır, yad edilir. Dədə Qorqud boy-ları, orada təsvir olunan hadisələrin gedişi ilə bağlı olaraq, əksərən belə tamamlayır: “Qanı dedügim bək ərənlər? Dünya mənim deyən-lər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlirlü-gedimlü dünya, axır son ucu ölümlü dünya” (D.65) və ya: “İmdi qanı dedügim

bək ərənlər? Dünya mənim deyən-lər? Əcəl aldı yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlirlü-gedimlü dünya, axır son acı ölümlü dünya (D. 154).

“Gəlirlü-gedim”, olum və ölüm həyatın əzəli qanunudur. Qarşısı alınmazdır. Olum varsa, ölüm də vardır, bir nəsil həyatdan gedir, digəri isə gəlir. Bu əbədi həqiqətdir. Bu həqiqət bir zərbi məsələdə fəlsəfi ümumiləşdirmə ilə belə ifadə olunub: “Yerlər haman yerlər, görünməz oldu ellər”. Zərbi-məsələdə ifadə olunan fikrin əsasına hələ miladdan çox-çox qabaqkı “Bilqamıs” dastanında “İnsan gəlirdi-gedirdi, dünyada heç nə qalmaz” (VII lövhə, II, ç – ş) şəklində rast gəlirik. Deməli, bu çox qədim kəlamdır. Həyat, bizi əhatə edən maddi varlıq yerində qalır, nəsillər isə gedir. Bu dünyanın hər üzünü görmüş adamın – Bilqamısın narahatlığı, Qorqud həsrəti mənasında başa düşülməlidir. Əslində bu kədər təkcə Azərbaycan xalqı, Bilqamıs və Qorqud Atanın kədəri deyil, ümumbəşər kədəridir. Bilqamısın, Qorqud Atanın istəyi, amalı, arzusu, gələcək nəsillərə müdrik ağsaqqal tövsiyəsi budur ki, ellərin, nəsillərin qəhrəmanlıq ləyaqətini düzlük, kişilik ənənələrini qorumaq, inkişaf etdirmək, yaşatmaq, bir sözlə, öləndə də kişi kimi ölmək gərəkdir!

Aqıl atalar “Gəlirlü-gedim, olum və ölüm” bağlı yenə deyiblər və bədii söz ustaları da dönə-dönə xatırlayıblar ki: “Ölüm haqdır”, “Ölüm elə bir şərbətdir ki, hər kəs ondan içir” və ya: “Ölüm elə bir yoldur ki, hər kəs ondan keçir”. Bu kəlamın əsası, kökü, özülü də çox qədimlərdən gəlir. İnsan əzəl gündən “əbədi həyata” can atıb, amma bu mümkün olmayıb, “dirilik suyu” axtarıb, amma bunu tapa bilməyib. İnsanın qədim inkişaf mərhələlərində elə düşüncə tərzii, “əbədi həyat” axtarışları, “ölməzlik” arzusu və hətta bunun bədii əsərlərdə problem şəklində qoyuluşu təbii idi. Lakin sonralar, artıq hər şey sınaqdan çıxarılmış, qəti həll olunmuşdu, onun ancaq bəzi qalıq izlərinə rast gəlirik. “Əbədi həyata” can atmalarm, “dirilik suyu” axtarışlarının qalıq və izləri ədəbi əsərlərdə, məsələn, bizim zəngin folklor ədəbiyyatımızda ara-sıra özünü göstərir.

İnsan başqa canlılar kimi ancaq yeyib-içmək və ölmək üçün xəlq

olunmayıb. İnsan ömrü mənalıdır. Çünki o yaradıcı məxluqdur. Buna görə də uludur, şərəflidir, alidir, yer üzünün əsrəfidir. Bu mə'nada insan Tanrı səviyyəsidir. Nəsiminin “ənəlhəq” – mə'nəm Allah ideyası məhz buradan doğmuşdur. Gərək insan adına layiq ömür sürsün, bu yüksəklik, bu şərəf, bu alilik onu ölümündən sonra da yaşatsın. Həm Bilqamısa deyilən son söz və verilən nəsihətlər, həm Qorqud Atanın xatırlanan kəlamı, həm də “Gültəkin” kitabələrində Yolluqtəkinin sal daşlara qazdığı yazılar eyni hədəfi vurur. Dədə Qorqud və Yolluqtəkindən min il qabaq Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağıların da yönü, ruhu, ideya xətti – leytmotivi belə götürülmüşdü, vaxt, zaman bu teli qıra bilməmişdi. İnsanlara ayrıldığı, uzaqlaşdığı keçən günləri, itirdiyi yaxın dostları, ər igidləri, bir sözlə, acılı-şirinli xatirələri yad etmək əzəli bir arzu olmuşdu. “Keçən günə gün çatmaz, günü günə calasan” məsələnin həmişə şirin kəlam kimi səslənməsi də bu həzin nöqtə ilə bağlı deyilməyi?! Bizcə bu telin də özülü hələlik, bizə məlum olan “Bilqamısa” dastanının və Alp Ər Tonqanın ölümünə matəm nəğmələrindən başlanıb gəlir...

Beləliklə, arada min-min illər olsa da, “Bilqamısa”la, Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş şeir-ağılarla “Dədə Qorqud kitabı”nı bir mə'nəvi tel birləşdirir, bu əsərləri bir ana kökə bağlayan, doğmalaşdıran həzin bir nöqtənin tərənnümü açıq-aşkar sezilir. Bu bağlılıq və doğmalılıq özünü növbəti şeirlərdə daha da aydın göstərir.

2) Şeir-ağılarda qəm-qüssə, kədər

Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş şeir-ağılar təsdiq edir ki, bu ölüm bütün xalqı sarsıtmış, bu ağır itki uzun müddət unudulmamış, ər igidləri yandırır-yaxmış, nəhayət dillərdə, hafizələrdə şeirə, hüznü nəğməyə dönmüşdür. Bu əsərlər bədii cəhətdən yüksək səviyyədə olub, müharibə və inqilabdan sonrakı əhval-ruhiyyəni yığcam şəkildə gözəl verə bilir, dövr, zaman insan haqqında fikir və təsəvvür yaradır. Şeirlərdən birində insanların tamam əldən düşdüyü, hətta onların mindiyi atların da yorğunluğu, qəm-qüssə,

kədər və dərdədən sarahıb, solduğu bütünlükdə “zəfəran” rəngində olduğu təsvir edilir:

*Bəglər atın arğurub
Qazğu anı turğurub
Mənzi yüzi sarğarıb
Kürküm anar türtülür (I, 486).*

*(Bəylər atların qovub,
Qəm onları çox yorub!
Bənzi, üzü saralıb,
Onlar zəfəran olur).*

Sənətkarlıq, fikrin bədii ifadə şəkli baxımından “Qazğu anı turğurub” və “Kürküm anar türtülür” misraları diqqəti cəlb edir; insanların “qəm-qüssədən yorulması”, onların “kürküm” (zəfəran) olması və ya “kürkümə dönməsi” olduqca təbii ifadələrdir. Belə, birbaşa bənzətməyə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitablarında əsl metafor bənzətmələr deyilir. Lakin “qəm-qüssədən yorulmaq” öz əsilliyinə görə diqqəti daha çox cəlb edir; o dövrdə insanların, ər igidlərin hal-əhvalını dəqiq verir, nə çəkmiş olduqlarını və nə çəkdiklərini bir qədər də qabardır, nəzərə çarpdırır. Beləliklə, aydın bir bədii lövhə alınmış olur.

Şeirin “Mənzi yüzi sarğarıb” misrasında “mənzi” sözü maraqlı doğurur. Belə anlaşılır ki, müasir dilimizdəki bəniz (bəniz), bənzəmək sözlərinin kökü, özülü I şəxs əvəzliyi olan “bən” sözüdür: bən+iz//mən+iz – bəniz//məniz, bənzəmək, bənzətmək... Şeirdə eyni söz “məniz” şəkildə verilib, bu isə sözün “mən” variantı ilə əlaqədar olub ondan törəmədir: mən+iz//bən+iz//məniz.

Aşağıdakı şeir-ağıda ər igidlərin başqa bir vəziyyəti – ah-naləsi təsvir olunur:

*Ulaşıb ərən bərləyü
Yırtıb yağa urlayü
Sıqırib üni yurlayü
Sığtab gözü örtülür (I, 188-189).*

*(Ulaşıb ərlər böyürür,
Yırtıb yaxa, çığırır,
Boğnuq səsi aldadır
Nəmli gözü örtülür).*

Şeir-ağıda daxili, məzmunundan doğan bənzətmə var. Yaxa yırtıb böyürən, çığırışan ərlərin boğnuq səsi adamı aldadır, qurd ulaşmasını xatırladır, bilmək olmur ki, insan səsidir, yoxsa qurd. Mətnədə “qurd” sözü yoxdur, “ulaşib” (ulaşib) və ya “urlayı” (“ulayıb çığırır”) sözləri ilə bu məzmun almır; bu isə “qurd” kökü, “qurd” totemi ilə də bağlıdır; görünür, belə bir obraz-bənzətmə məqbul sayılırmış. Olduqca qəmli, kədərli mənşərədir: ulu sərkərdəsini itirmiş, məğlub olmuş bu ərənlərin yaxa yırtıb böyürməsi, çığirtəsi, qurd ulaşmasını andıran boğnuq səsi, nəmli gözləri!..

3) Şeir-ağılarda nikbinliyə meyl, ümid işığı

Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş ağıları tamam bədbin ruhlu, ümitsiz, həyatdan əl üzümək kimi təhlil etmək doğru olmazdı. Mühəribə, məğlubiyyət igid ərləri, bəy ərənləri həm fiziki cəhətdən, həm də mənən yorsa, əldən salsa da, nikbinlik ruhu, ümid işığı onları tamam tərk etməmiş, həyat eşqi hələ sönməmişdir. Belə ki, əsl günahkar zamandır, gərdişi-dövrəndir, bütün bu olmuşlara bəis zamanın özüdür.

Şeirlərin bir qisminə məhz zaman, gərdişi-dövrən müqəssir sayılır, bir növ ittiham olunur. Bu mənada aşağıdakı şeir-ağı az söz demir:

*Atsa okın gəzkarib
Kim turanı yığdaçı
Tağıq atıb oğrasa
Özi qoyı yırtılır (III, 106).*

*(Gəzə qoyub oxun atsa,
Kim duracaq qabağında?
Atıb dağı dələrsə,
Öz sinəsi yırtılır).*

Ağıda həzin bir nöqtəyə toxunulur. Alp Ər Tonqa dağın sinəsinə, başına, xalq isə dağa bənzədilir, dağla qarşılaşdırılır. Zaman nişan alıb atdığı oxla dağın sinəsinə (qoynunu) dəlib ağır zədələyibse də, dağ özü, yəni xalq qalır. Zaman nə edibse, özü-özünə edib, öz əli ilə vurub öz gözünü töküüb, öz sinəsinə dağ çəkib. Ər Tonqanı öldürüb; onun qabağında kim dura bilərdi ki!.. Belə oğulları zaman, dövr əsrlərdə, min ildə bir yetirir. Zaman bir də belə oğlu haradan alacaq ki, onu da məhv etdi?!..

Alp Ər Tonqanın ölümünə belə yüksək bəşəri mövqedən yanaşaraq, onu zamanla qarşılaşdırmaq, ölümünü zamanın gərdişi ilə bağlamaq, müəyyən mənada xalqa verilən təskinlik idi, xalqın ruhunu ələ almaq, bir növ, onun dərd, ələm və kədərini azaltmaq idi: Ölənlə ölmək olmaz! Alp Ər Tonqanı zaman özü vermişdi, özü də aldı!

Digər şeirin ilk misrası da bu fikrin qəti şəkildə bədii təsdiqidir:

*Əgrəyüki mundağ ok (I, 160)
(Oxun adəti belədir
O buna öyrəncəlidir!).*

Və ya:

Hər dövrdə zamanla bacarmaq müşkül iş olub. Çünki o, istədiyi-

ni edir. İstəsə, oxla dağın başını nişan alıb çapar, köksünü də dölər:

*Atsa azun oğrab ok
Tağlar başı gərtülür (I. 60).*

*(Zaman tuşlayıb atsa ox,
Dağlar başı dəlinir).*

Zaman amansızdır. Dağın sinəsini dəlib, başını çapıbdır. Qəhrəmanın düşməni adam deyil, zamandır. Lakin nə qəm! Dağın sinəsi dağlansa, başı gərtilsə də, dağ olaraq qalır, onun kökü, özülü, yəni xalq yaşayır, yaralar da tədriclə sağalır. Şeirlərdə Dağ xalqın rəmzi kimi hallanmaqla, Alp Ər Tonqa onun sinəsi və zirvəsi sayılır, zamanın hədəf etdiyi də bu sinə, bu zirvədir. Şeir-ağılarda ifadə olunan əsas ideya, böyük bədii fikir, bədii məna budur.

Alp Ər Tonqanın ölümünə qoşulmuş nəğmələr zamanla insan, onun qısa ömrü və şərəfli ölümü, zamanla tarixi şəxsiyyət arasındakı ziddiyyətlərin tarixi lirik planda, Mahmud Kaşğarının sözlərilə desək, “Yüksək düşüncələrlə” təsviridir. Alp Ər Tonqa – lirik qəhrəmanın arzu və amallarına çata, bu qısa ömrü başa vura bilməsə də, öz insani keyfiyyətləri, yüksək amal və arzuları ilə ucalır, qalib səs ilə zamandan çox yüksəkdə dayanır, onu arxaya çəkib, özü önə keçir, ölümə qalib gəlir.

Həyatda kədərlə nikbinlik əkiz doğulubdur, zülnət gecənin üzünə işıqlı səhər açıldığı kimi, ağır, böhranlı günlərin də ardınca şən, sevincli günlər gəlir. Həyat əzəldən belədir. İnsana qanad, ümid, yaşamaq eşqi, həvəsi, bir sözlə, nikbinlik ruhu verən də budur. Ataların “Dünyanı nikbinliklə yemişlər” zərb-məsəli də bu əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır. Ədəbiyyatımızda ümid işığı, həyat eşqi və gələcəyə inam hissənin davamı, bunların ənənəvi şəkildə dövrdən-dövrə keçməsi və bədii tərənnümü hər addımda müşahidə edilir. “Dədə Qorqud kitabı”nda az-çox söz dəyişikliyi və imla fərqlə bütün boyların sonluqlarına hopdurulmuş ümidverici alqış motivləri məhz bu məqsədi

güdür:

“Yum verəyin, xanım!

Yerli qara taqların yıkılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün! Qamən aqan görkli suyun qurumasın! Qanadların ucları qırılmasın! Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün! Çalışanda qara polat üz qılınem güdəlməsün! Dürtüşərkən ala göndərin ufanmasın! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! Ağ saqqallu baban yeri uçmaq olsun! Haq yandıran çırağın yana tursun! Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsün! Xanım hey!!!” (D. 35 və 65, 122...).

Beləliklə, nikbinlik ruhu, ümid işığı Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş şeir-ağılarla “Dədə Qorqud kitabı”nı bir-birinə bağlayır.

Bütün bunlar bəşəri motivlərdir, insan, ər adlanan varlığın ölməzliyinin bədii təsdiqidir. Bu isə bizim qədim şeirimizin mühüm bir qolu kimi özünü göstərir, insan, ər adlanan varlığın mənəvi dəyərlərini, ölməzliyini vəsfi, təqdir və təqdim edir.

Zaman və insan, zaman və şəxsiyyət problemi ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının əzəli mövzudur. Zaman, dövr qarşıya həmişə yeni tələblər qoyur, tarixi dövrün, ədəbi inkişafın səviyyəsinə uyğun olaraq da problem daima yeni motivlərlə zənginləşir, kamilləşir. Azərbaycan ədəbiyyatı yaranılışından belə bəşəri ideyalar, amallar ədəbiyyatı olmuş və inkişaf etmişdir. Bu ədəbiyyat həmişə insanlığa xidmət mövqeyində dayanıb, insana məhəbbət, hörmət və ehtiram duyğuları aşılایıb, ona mənəvi qida verib, böyüklüyünü, əzəmətini tərənnüm edib. Ana torpağa, vətənə, xalqa sevgisi və sədaqətinin vəsfi onun baş mövzusu, leytmotivi olubdur.

Alp Ər Tonqanın ölümünə ağuların poetik bitkinliyi, şeirlərin süjet xətti, məzmunu, bunların daha hansı növ bədii əsər olduğu və ya ola biləcəyi məsələsi üzərinə gələk.

Şeirlər məhz həcmə kiçik, bəndlər şəkildə mühafizə oluna bilmiş və ağızlardan toplanmışdır, bunlar birləşdirildikdə bütöv bir əsər alınır. Belə ki, bu şeirlərdə məzmun bütövlüyü və məntiqi ardıcılıq var. Hər bəndin öz müstəqil ölçü-biçimi, qafiyələri var. Bununla yanaşı, bəndlərin bir-birinə bağlılığı və bunları bir-birinə qoşan baş

qafiyələri də var. Şeirlər yaddaşlarda bəndlər şəklində, kiçik həcmdə dördlüklərlə daha yaxşı mühafizə oluna bilmişdi. Mahmud Kaşğarlı müəyyən münasibətlərlə “Divan”ın ayrı-ayrı bölmə və səhifələrində, ehtiyac duyduqca, bu və ya digər sözü və ifadəni izah etmək, onlara şərh vermək məqsədilə bu şeirləri misal çəkmişdi. İ.V.Steblevanın xidməti bundadır ki, “Divan”a düşən bütün şeirləri əsasda, alim-tədqiqatçı sövqi-təbiisi və səliqəsilə “halı-halına”, yəni bəndləri bir-birinə bağlayan baş qafiyələr üzrə sıralanmış, hər bəndin yerini tapıb ora qoymuş, beləliklə də müstəqil şeir düzümləri alınmışdır (128, s. 111 – 143). Alp Ərin ölümünə aid şeirlər də beləcə sıralanmışdır. Ayrı-ayrılıqda bitkin söz sənəti nümunələri olan bu şeirlər, eyni zamanda bəndləri bir-birinə qoşan “baş qafiyələr” əsasında bütövləşir, bir əsər olur, yəni süjetli uzun bir şeirə - mərsiyəyə və ya poemaya çevrilir. Məsələn, kim etiraz edib deyə bilər ki, ayrı-ayrılıqda müstəqil olan Alp Ərin ölümünə ağı-şeirlər, həm də 44 misralıq vahid bir əsər deyildir?! Gil lövhələrdən S.N.Kramerin oxuduğu Şumer poeziyasına aid iki matəm nəğməsi və ya elegiyanın biri 112 xətt, ikincisi 66 xətdən ibarətdir (79, 194 – 204); bu isə nəinki 4-lük, adi şeir həcmindən də artıqdır, mərsiyə və ya poema həcmli və məzmunlu əsərlərdir. Deməli, hələ o vaxtlar ağılar bənd-bənd deyilsə də, hadisə və məzmunla bağlı olaraq şeir uzana da bilərdi. Bu mənada Alp Ər kimi bir tarixi şəxsiyyətin ölümünə deyilmiş ağılar həcmcə 44 misralıq bütöv bir şeir və daha artıq da ola bilərdi.

Ağlın məntiqi deyir ki, bu dördlüklər bütövlükdə bir şeirin bəndləridir, buna görə ustalıqla və həm də fellərlə qafiyələnibdir: *yırtılır-qurtulur – artılır-kərtilər – yırtılır-türtülür – örtülür-irtələr – çərtilər-sürtülür – çərtilər...* Bu, görünür, qədim dünyamızın, artıq tam və müəyyən qəlibə düşmüş şeir növü imiş ki, öz inkişafının daha sonrakı mərhələlərində, məsələn, miladi tarixin XII-XIII əsrlərində şair Əlinin, bəndləri “imdi” sözü ilə rədiflənən 5 min misralıq “Qisseyi-Yusif” poemasını yaratmışdı. Qədim Şumer-türk dünyasının “Bilqamis” dastanı da beləcə, bənd-bənd, hissə-hissə tapılıb, gil “lövhə”lərdən toplanıb-yaradılıb bütöv bir əsər şəklində

salınıbdir.

Alp Ər Tonqa haqqında deyilmiş ağılar ağızlardan bənd-bənd toplanıb, beləcə də Mahmud Kaşğarlınm “Divan”mda söylənilən fikirləri təsdiq üçün istifadə olunubdur. Lakin bütöv bir əsərdir: məzmunu, qafiyələri, ölçü-biçimi və s. istər bu, istərsə də “Divan”dakı bir sıra digər şeirlərdən həm ayrılıqda müstəqil, həcmcə kiçik əsərlər, həm də böyük həcmli əsər, poema kimi danışa bilərik. Əgər bütövlükdə şeirlərin bəndləri arasında məzmunca bir qədər qırıqlıq və ya natamamlıq varsa, bu təbiidir. Axı, bəndlərin ağızlardan toplanıb üzə çıxarı, “Divan”a düşəni budur, nə qədəri hələ sinələrdə qəhb itib-batıbdır!..

Azərbaycan və digər türk xalqlarının m.ö. VII-VI yüzilliklər bədii təfəkkürü və onların şifahi ədəbiyyatlarının varlığını üzə çıxarıb ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür yaratmaq üçün bu şeirlər də çox söz deyir.

4) “NAMƏLUM QƏHRƏMAN”IN ÖLÜMÜNƏ MATƏM NƏĞMƏLƏRİ

İnsana hörmət, onu yad etmək, ləyaqətinə görə qiymət verib ölümündən sonra da xatırlamaq ümumtürk ədəbiyyatının amal və istəyindən doğmuş, bu öz təsirini bütün dövrlər üzrə göstərmişdir. Bu yad etmənin, bu adət-ənənənin bizim xalqda əsası, kökü çox qədim zamanlardan başlanır, özünü uzaq keçmişlərdən gələn adət-ənənənin davamı kimi göstərir. Bu, öz ərənlərinə, Vətən oğullarına edilən yüksək insani hörmətdir, qədir-qiymətdir. Dünya ədəbiyyatının bir qolu olmaq etibarilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz doğuluşundan bu ideyalarla yaşamış, onu davam və inkişaf etdirmişdir.

Ulu babalar, əcdadlarımız el yolunda, xalq üçün canını qurban vermiş igid oğulları ilə həmişə fəxr etmiş, onların xatirəsini əbədi yaşatmaq üçün onlara söz qoşmuş, ağılar demiş; bunlar sinədən-sinəyə, eldən-ələ, nəsil-dən-nəsilə keçib gəlmişdir. XI əsrdə Mahmud

Kaşğarlının “Divan”ında qeydə alınmış ağılardan 4-ü bu qəbil ağı-mahnılardır. İ.V.Stebleva bu şeirləri “Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar” (128, s. 159-161) bölməsində verir. Bu şeirlər, hər şeydən əvvəl, öz nikbin ruhu ilə diqqəti cəlb edir. Dördcə misrada mərdliyi, cəsəratı ilə seçilib ölümə də cəsəratlı getmiş naməlum əsgərin ölməz surəti canlanır:

*Yağı otun öçürkən
Toydu anı köçürgən
İşlər üzüb keçirkən
Təkdi okı öldürü (I. 522).*

*(Yağı odun keçirən,
Yerdən onu köçürən
İşlər üzüb bitirən,
Çəkdi oxu öldürdü).*

Şeir in ölçüsü, qafiyələrin kamilliyi, ümumi ahəng ruhu oxşayır. Göz önünə düşməyə qalib gəlmiş qəhrəmanın surəti gəlir. “Yağı odun keçirmək”, “Yerdən (bu dünyadan) onu köçürmək”, “İşlər üzüb bitirmək” əsl bədii ifadə şəkilləri olub, bütövlükdə məcazlar silsiləsidir.

Digər şeirdə başqa bir naməlum əsgərin böyük (ulu) işlərindən, yüksək insani keyfiyyətlərindən söz açıhr, əliaçıqlılığı, ağır gündə, soyuqda, qarda ər dostlarını yedirdiyi, ürək genişliyi ilə onlara “aşlıq” verdiyi, zəngin süfrə açdığı təsvir olunur:

*Turğan uluğ işlaqa
Tərgi urub aşlaqa
Tumluğ qadır qışlaqa
Qoztı ərik, umduru (II. 53-54).*

*(Ulu işlərə durub,
Yemək süfrəsi qurub,
Soyuq, sərt qış günündə
Ərlərə umud verdi).*

Ağı üç mənada: 1) düşmən üzərinə hücumə keçməzdən qabaq dostlara, igid döyüşçü ərlərə qətiyyət vermək və ya “dərgi urub” – toplaşib qət etmək, qərara gəlmək, and içmək mənasında, 2) döyüşdən qabaq əyləşib çörək kəsmək mənasında, 3) döyüşdən qabaq axırıncı yemək, açılmış sonuncu süfrə, “vidalaşma” mənasında düşünülə, yozula bilər. Hər üç mənə ibrətlidir, gözəldir, görünür. ənənəvidir, insanlığa nümunə, nəsillərə örnək ola biləcək təsirli poetik fikirdir. Belə anlaşılır ki, bu “dərgi”, “çörəkkəsmə”, “vidalaşma” həm sərt qış günündə, həm də ağır dəqiqələrdə, düşməyə hücum anında olub. Ərlər süfrə başında and içib, əhd-pəyman ediblər və ya yeyib-içib, deyib-gülüblər, döyüşə giriblər, amma döyüşdən çıxmayıblar, həlak olublar. Buna görə də ulu babaların tələkküründə pəziyaya, şeirə dönüb, əbədiyyətə qovuşublar. Ulu babalar – miladdan öncəki ərlər bu nikbinliyi, fədakarlığı “ulu işlərə durmaq” kimi təqdir edib qiymətləndiriblər. Ona bədii mənə verib ağılar biçimində yaddaşlara həkk ediblər, əbədi xatirə kimi nəsillərə yadigar qoyub gediblər. Xoşbəxtlikdən, bunlar gəlib XI əsrə də çıxıb, kitaba düşüb, bu gün tədqiqat obyektinə çevrilib... Bu ruhda, bu məzmununda şeir hər zaman, hər dövrdə gərəqli və əsl sənət nümunəsi sayılıb, sənət nümunəsi olaraq da qalır.

İnsanın böyüklüyü zamanın fəvqündə, ondan yüksəkdə durmasındadır. Bilqamıs, Alp Ər, Qorqud Ata belə tarixi şəxsiyyətlər, belə qəhrəmanlar idilər. Bu şeirdə təsvir olunan naməlum qəhrəman isə adi döyüşçüdür. Lakin o, adi olmaqla, həm də uludur. Buna görə də zamandan yüksəkdə dayanır, “ulu işlərə qatlaşması” ilə babaların yaddaşında əbədiləşib, zamanları adlayıb bu günə də gəlib çıxıb. Deməli, insanın böyüklüyü onun hökmdar, sərkərdə və ya adi bir əs-

gəri döyüşçü olması ilə deyil, ləyaqətli, insanlıq borcu, insan adına layiq “ulu işləri” ilə ölçülür. İnsana, insanlığa bədii-estetik münasibətdə bizim anadilli ədəbiyyatımızın təməl daşı məhz bu əsasda qoyulubdur.

Təxminən, biri digərinin dəyişilmiş şəkli olan aşağıdakı şeirlər də həmin və ya başqa bir naməlum igid əsgərə, daha yeni bir əsgərin ləyaqəti və üstünlüyünə, şərəfli ölümünə qoşulub, hətta onun variantı da yaranıbdır:

Əsli:

*Erdi aşın taturğan
Yavlaq yağıq qatarğan
Boynun tutub qazırğan
Bastı ölüm aǵtaru (II. 74).*

*(Aşın verib yedirən,
Yava yağını qaytaran,
Boynun tutub buran,
(Onu) axtardığı ölüm basdı).*

Variantı:

*Erdi aşın taturğan
Yavlaq yağıq qaçırğan
Oğraq süsin qaytarğan
Bastı ölüm axtaru (I. 515-526).*

*(Aşın verib yedirən,
Yava yağını qaçırən,
Oğraq qoşnun qaytaran,
(Onu) axtaran ölüm basdı).*

Əliaçıq, səxavətli igid əsgər “Yava yağını qaçırdı”, “Oğraq qoşununu qaytardı”, əlinə keçənin “boynun tutub burdu”, qəhrəmanlıq göstərdi, ölümdən qorxmadı, onun gözüne dik baxdı, şücaəti, igidliyi, ərliyi ilə ölümü basdı – qabaqladı, məğlub etdi. Ölüm ona heç nə edə bilmədi. Öldüsə də, öz adı ilə əbədi yaşadı. Bundan bir neçə min il əvvəl bu igid əsgərin ulu babası - əcdadı Bilqamıs da döyüşlərə atılmış və belə fədakar ölməkdən zövq almışdı, dostu Enkidüyə: “İgid ol, cəsəətli ol!” – deyə ürək-dirək verərək şər qüvvələrə qarşı durmuş,

*Məhv olsam qəm yeməyin, dünyada adım qalar
(II lövhə, II-III, 13).*

amah ilə yaşamışdı. Bu cür fədakarlıqlar hər dövrdə, hər zaman ancaq nümunə sayıhbdir.

Hər iki şeirin “*Erdi aşın taturğan*” (“Aşın verib yedirən”) misralarındakı “*erdi aşın*” (“verdi aşın”, “aşın verib”) ifadələri dalia başqa bir ölümü gözünün qabağına alıb, sağ ikən, özü öz “ölüm aşını” – son borcunu vermək kimi də düşünülə bilər. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlədilən bir sölibət də bu fikrə gəlməyə cürət verir. “Uşun qoca oğlu Səkrək boyı”nda Səkrək qardaşı Əkrəgin dustaq olduğunu bilib, onun arxasınca getməli olur; ölümünü gözünün qabağına gətirərək, sevgilisinə bu məzmununda vəsiyyəət edir: “Qız, sən mana bir yıl baqqıl, bir yıldı gəlməzsəm iki yıl baqqıl, iki yıldı gəlməzsəm üç yıl baqqıl. Gəlməzsəm, ol vəqt mənüm öldüğümü biləsin. Ayyır atım boğazlayup aşım vergil, gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl – dedi” (D. 261). Hər iki “Aşın verib yedirən” misrasında “verdi aşın”// “aşın verib” ifadələri buradakı mənaya uyğun gəlir.

Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında iki variantda əksini tapan bu şeirdəki eyni sözlərin yazılışında gözə çarpan fərq də maraqlıdır. Bu euzi fərqi, amma şeirlərin birinin (əslinin) çox-çox qabaqlar, variantın isə daha sonralar yarandığını güman etmək olar.

Əslində:

qatarğan, ağıtaru

Variantda:

qaytarğan, axtaru.

“*Qaytarğan*” və “*axtaru*” sözlərindəki əlavə “y” səsi və “ğ” yerinə “x” işlənməsi təsdiq edir ki, o, sonralar yaranıb. IX-XI əsrlərdə türk dillərində “x” səsi yox idi, onun əvəzinə *q, ğ, k* səsləri (*çox//çoğ, ok, oq...*) işlənirdi, habelə həmin əsrlərdə “qaytardı”, “*qoydu//qoydu*” kimi sözlər “y”-sız deyilir və yazılırdı, “y” səsi bu sözlərə sonrakı dövrlərdə əlavə oluna bilərdi. Bu fikri “Orxon-Yenisey” və “Dədə Qorqud” kitabələri də təsdiq edir.

Beləliklə, “Naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar” qələmə alındığı XI əsrdən xeyli əvvəllər deyilmiş və Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılarla səsləşir, bunlar sənədətlərə yazılmış əsərlər, şifahi-bədii söz sənəti inciləridir.

Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılarla bu şeir-ağılar arasında məzmunca bir-birinə bağlılıq, həm ruhən, həm də dil, üslubca yaxınlıq duyulur. Yəqin ki, bu ağı-nəğmələr eyni dövrün məhsulu, uzaq keçmişimizin yadigarlarıdır, miladdan öncəki VII yüzillikdə İran-Turan müharibələri dövründə düzülüb-qoşulmuş, dillərə düşüb, sinələrə hopub, XI əsrdə yazıya düşən və bu günə gələn əvəzsiz folklor inciləridir. Görünür, ağılarda təsvir olunan qəhrəmanlar Turan qoşunlarının əsgərlərindən seçmə igidlərdir ki, onların hərəkətləri yaddaşlara həkk olunub, göstərdikləri mərdlik və mətanət silahdaşlarının yanında qəhb, get-gedə şeirə dönüb, xalqın təfəkküründə ədəbi xatirəyə çevrilib, əbədiləşib. Bu şeirlərə biz həm Turan hökmlərliyini dövrü; həm də sonrakı islamaqədərki türk ordularını cəngavərlərinin ümumiləşmiş surətləri və onların tərənnümü kimi də yanaşa bilərik. Əslində bu incilər çox qədim zamanlardan keçib gələn yaşıl yoldur. VI-VII əsrlər “Dədə Qorqud” ümmanının saf qaynaqları, büllur çeşmələri, bulaqlarıdır.

5. ALP ƏR TONQANIN ÖVLADLARI

Alp Ər Tonqa basıldı. O, hiylənin qurbanı oldu. Lakin onun şərrəfli adı qaldı, onun igid övladları yaşadı.

“Türklərin Altun kitabı”nda deyilir:

“İslamiyyətdən öncə də, islamiyyətdən sonra da türklər (Göy türklər, Uyğurlar, Karluqlar, Qaraxanlılar, Səlcüklər) Alp Ər Tonqanı ata qəbul etmiş və onun soyundan olmaqla öyünmüşlər. Bu atanı bəzən də Tonqa Alp Ər olaraq anırlar” (127. 27).

Azərbaycan torpağının övladları üçün də Alp Ər Tonqa atadır. Qaynaqlarda Azərbaycanın qədim, m.ö. sakinlərindən danışarkən təbiidir ki, *tez-tez turanlılar – buntürklər – türklər* sözləri sinonim olaraq işlədilir, onların qeyri-adi gücü, qüdrəti, qəhrəmanlığı ön cərgəyə çəkilir, bu həqiqət döndə-döndə etiraf edilir. Qaynaqlardan biri gürcü salnaməsidir. Gürcü salnaməsi “Kartlis Sxobreba”da deyilir: “*Buntürklər və ya türklər*, başqa sözlə, *turanlılar* gələcəkdə fars hökmdarı Kayxosrovu və Kayxosroyu öz sərhədlərindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün Kurqan, yəni Kaspı dənizindən Kür çayı boyunca yuxarı yeriyərək 28 (başqa variantda görə 28000) ailə gəldi, Mxeti mamasaxli (sahibkari) və bütün kartvellərin, yəni gürcülərin razılığı ilə farslara qarşı mübarizədə öz köməklərini vəd edən buntürklər Mxetidən qərbdə qaya kahalarında yerləşdirildi. Onların möhkəm istehkama çevirdiyi bu yer nəticədə Sarkine və ya Sarkineti adını aldı” (94 a, s. 1-6). Buna heç bir şübhə ola bilməz ki, üç adda xatırlanan bu xalq Turan dövləti xalqının davamıdır, necə deyirlər, Alp Ər Tonqa Atanın övladlarıdır. Fakt isə ondan 100 il sonrakı fars-türk, yəni Kir-Tomiris müharibəsi dövrü ilə bağlıdır.

Salnamədə “Buntürk” sözünə qaynaqlara əsaslanıb ayrıca verilən şərh diqqəti cəlb edir.

“*Buntürk*” iki sözdən ibarətdir: “*bun*” gürcüçə “*buni*” və “*türk*” gürcüçə “*türkü*”. İkinci sözün mənası aydındır, turanlıların adıdır, türk soylu adam deməkdir. Birinci söz Savvi-Sulxan Orbeliani

lüğətində, habelə D.Çubinovda nizə tutacağı mənasında izah olunur. Bu söz gürcücə deyil. Görünür, gürcü dilində o, həmişə nizə mənasını verib. Axı, elə olur ki, aşyanın bir hissəsinin adı həmin aşyanın özünə köçürülür. Belə bir fikrə əsaslandıqda “buntürk” nizəli türklər mənasını vermiş olur” (94 a, s. 1-6).

Deməli, miladdan öncə hələ VI-IV əsr türkləri, turanlılar gürcü qaynaqlarına *nizəli türklər*, nizəgəzdirlənlər mənalarında daxil olub, buntürklər adı ilə məşhurlaşılıblar. Elə Nizami də İsgəndər dövründəki türkləri bu adlarda – nizəli, nizə ilə vuruşan, döyüşən xalq kimi təsvir və təqdim edir:

*Zorba türk borusu etdikcə şiddət
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət.
Nizədən qamışlıq olmuşdu yer üzü,
Dağ çökür çuxura yedikcə gürzü.
Türklərin ucuyla nizə ucalır,
Düşmən öz qanıyla dəstəmaz alır.*

(42, s. 327-328).

O vaxt Tomiris-Kir müharibəsi zamanı dəvət olunub Mxetinin şimal-qərbində yerləşdirilən buntürklər möhkəm qala və istehkamlar tikmiş, bunları alınmaz sədlərə çevirmişlər.

Məlumdur ki, m.ö. 530-cu ildə Araz üstə düşmən məğlub edilmiş, Kirin (Keyxosrovun) başı kəsilmiş, qada-bala sovuşmuşdu. Lakin buntürklər orada – Mxetidə məskən salıb qalmışlar.

Tarix elə gətirmiş ki, onlar təxminən iki əsr sonra Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları ilə qarşılaşmış, onunla vuruşmuşlar. Bu barədə yenə gürcü mənbələri yazır: “Makedoniyalı İsgəndər qərbdən zübur etmiş, cənuba getmiş, sonra şimala yönəlmiş, Qafqazdan keçmiş və Gürcüstana gəlib çıxmışdı”, “İsgəndər padşah lot nəslə övladlarını sıxışdırıb şimal ölkəsinə çəkilməyə məcbur edərkən, o, əvvəlcə Kür çayının axarı üzrə yaşayan sərt buntürk tayfaları və Kürün ətrafındakı dörd şəhərlə qarşılaşdı. O, Sarkine, Kaspi, Urbnisi, Odzraxə

şəhərləri və onların bu qalaları: *Sixedidi*, *Sarkine* qalası, *Uplis-sixe*,* *Kaspi* qalası, *Urbnis* və *Odzraxə* qalaları ilə üz-üzə gəldi” (94 a, s. 1-6).

Belə anlaşılır ki, Sarkine, Kaspi qala-şəhərləri turanlılara – buntürklərə məxsus olub əsas onlar tərəfindən qoyulmuşdu.

Salnamədə fikir belə davam edir: “İsgəndər buntürkləri şəhərlərdən sıxışdırmaq istədi, ancaq onların ahnmaz qalaları, habelə möhkəm bərkidilmiş şəhərlərlə qarşılaşdı, o vaxt bunu edə bilmədi” (94 a, s. 1-6).

Və yenə: “Bizim salnaməyə görə Makedoniyalı İsgəndər Gürcüstana iki dəfə daxil olmuşdur. Birinci dəfə o, buntürkləri məğlub edə bilmədi, amma ikinci dəfə onları məğlubiyətə uğrattı. Bir müddət sonra dünya padşahı İsgəndər üç şəhəri və qalanı, habelə silahlı hunları məğlub etdi. O, təkcə Sarkine şəhərlə on bir ay vuruşmuşdu... Sonra Sarkinini aldı, həmin buntürklər şəhəri tərk etməli oldular” (94 a, s. 1-6). Həm də diqqət edək ki, burada “silahlı hunların” buntürklərlə birgə İsgəndərə qarşı vuruşduğuna işarə vardır.

Hazırda Borçalı istiqamətində Sarkine//Sərkine sahələri var. Bu yerin əhalisi həmin m.ö. turanlılar – türklərdir ki, o vaxt “razılıqla” bir qismi gedib Mxetidən qərbdə Sarkine qala-şəhərini salmış, ona öz adlarını vermiş, İsgəndərlə döyüşmüşdü. Ümumilikdə Borçalı//Boşçala mahalı adlanan bu düzənliklər əzəldən məhz türk torpaqları olub, Turan dövlətinin ərazisinə daxil imiş...

Sonuncu, “İsgəndər Gürcüstana iki dəfə daxil olmuşdur” faktı Nizaminin “İsgəndərnamə”dəki fikrillə üst-üstə düşür. Belə ki, əvvəlcə Bərdədə olan İsgəndər Dərbənd və Orta Asiyaya yürüşündən sonra, ikinci dəfə Bərdəyə qayıdıb gəlir və Nüşabənin toy məclisində iştirak edir və s. Yəqin, buradan da yenidən Gürcüstana qayıdır ki, Sarkine şəhər-qalasını təslim etsin, buntürkləri məğlubiyətə uğratsın.

Bir-birini təsdiq edən, həm tarixi, həm də bədii faktları təsadüfi saymaq olmaz.

* *Uplis-sixe* – Kür çayının sol kənarında yerləşən məşhur mağara şəhəridir...

Beləliklə, nəticə olaraq deyək ki, turanlılar – buntürklər Azərbaycan torpağının qədim, hələ miladdan öncə VII-VI əsrlərdə öz qüdrəti və cəngavərliyi ilə diqqəti cəlb edən əsas xalqı olub, Kaspi dənizindən başlamış Kür-Araz boyunca məskun idi. Bu xalq m.ö. VI əsrdə nəinki özünü düşməndən müdafiə edə bilir, eyni zamanda qonşularının da dadına çatırdı və ya buna hazır idi. Həm də maraqlıdır ki, bu tarixi həqiqəti gürcü salnaməçiləri özləri etiraf edir, tarix kitablarmda dönə-dönə xatırlayır və yazırlar. Onların kimliyi, soy-kökü, hansı adları daşdığı və s. barədə də şəkk-şübhə yeri qalmasın deyərək öz sözlərini deyirlər. Buntürklər Turan imperiyasını yaratmış xalq idi. Mütərcim də türk mənşəli adam” (94 a, s. 1-6) – deyərək izah edir. Gürcülər onları Kür-Araz boyundan dəvət etmişdilər...

Hər halda, 2000-2500 il bundan qabaqkı dövr Azərbaycanın qədim dövrüdür – “qədim Azərbaycandır”. Bu dövrdə “Azərbaycan” sözü, ölkənin adı yox idisə də torpaq həmin torpaq idi. Azərbaycan, Azərbaycan-türk xalqı nəinki mövcud idi, o, qadir və qüdrətli idi, qəsbkarlara qarşı mübarizə aparır, İran-lars işğalını dəf edir, qələbə çalırdı. Qonşu gürcü xalqına da kömək əlini uzadır, Makedoniya fəthinə öz gücünü, qüdrətini göstərirdi...

Həmin bu xalq Gürcüstanın qədim paytaxtı Mxetidən qərbdə yerləşib həyat sürmüş, get-gedə adı da dəyişib *mxeti türkləri* olmuşdu. Keçən əsrdən, rus imperiyası daxilində başı bəlalılar çəkmiş, repressiya illərində isə yurdundan-yuvasından çıxarıb kütləvi surətdə Özbəkistana - Fərqanə vadisinə sürgün edilmişdi, yolda-izdə itib-batmış, qırılıb-tökülmüş, azalmışdı. Orada da onların günü qara olmuş, müsibətlər çəkmişlər...

Nə etmək olar, zamanın üzünü qara olsun!

Taleyə bir bax! Kaspi-Kür-Araz boyundan ayrı düşmüş ana yurdun bu doğma övladları 2500 il sonra yenə qayıdıb öz əzəli elinə-obasına gəlmiş, Sabirabad, Saatlı, Beyləqan, Oğuz rayonları və s. ərazilərdə yenidən sakin olmuşlar...

Xalq arasında qədim bir məsəl var, deyərlər: “Dünyada hər şey mal, mülk... ölüb gedər, amma söz qalar”. Görünür, bu məsələ bizim ulu babalar hələ o vaxtlar yaratmışlar. Bu fikri təsdiq üçün isə ər igidlərə - Vətən yolunda canından keçən mərd oğullara sözdən “abidə tikib” qoyub gediblər ki, onlar əbədi olaraq qalsın, yaşasın.

Miladdan öncəki VII yüzillikdən də heç nə qalmayıb, nə zaman-dan əsər-ələmət var, nə də onun işləklərindən. Amma Alp Ər Tonqa, onun şəxsiyyəti qalıb, onun haqqında söz qalıb, ağı-nəğmələr qalıb. Bu ağı nəğmələr isə xalqın ürək sözüdür, həqiqətin özüdür, əsl tarixdir. Deməli, o, zamanı üstələyib, zamanəyə qalib gəlib, öz ölməzliyini təsdiq edib. Bunu söz edib. Söz kimin tərəfində durursa, kimi və nəyi təqdir edirsə, o da yaşayıb və yaşayır. Zaman özü də, əslində sözsə möhtacdır, onu da yaşadıbsa, ancaq söz yaşadıb, gələcəyə təqdim edib.

Bu, əbədi və əzəli həqiqətdir.

Eyni sözləri “Naməlum qəhrəman” haqqında da demək olar. Yenə həmin əsrlərdən, zamanın işləklərindən heç nə qalmayıb, adı belə, məlum olmayan adam – igid əsgər isə qahb, onun haqqında söz qahb, ağı-nəğmələr qalıb.

Bu, əbədi və əzəli həqiqətdir.

Nəsillərə sözdən-şeyirdən, söz sənətindən qiymətli yadigar təsəvvür etmək çətindir. Söz, şeir ədədlərimizin ulu babaların babalarına, babaların atalara, ataların oğullara miras qoyub gətirdiyi əvəzsiz mənəvi nemətdir. Bu nemətdən əsrlərin, min illərin əks-sədəsi gəlir, ulu babaların müqəddəs nəfəsi duyulur, səsi eşidilir.

Bu nemət yeni düzülüb-qoşulan təzə söz incilərinə hər vaxt əsas verib, yeni yaranan ağılar bu əsasda köklənib, bu əsasda çağrılıb, bu əsasda inkişaf edibdir. Atalar əbəs yerə deməyib ki: “Ot öz kökü üstə bitər”.

*Ay doğub batarmola,
Ülkərə çatarmola?*

*Ana baladan ayrı,
Dincəlib yatarmola? (13, s. 463).*

*Bu dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar,
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar (13, s. 484) və hb.*

Yaddaşlardan toplanıb kitablara düşən bu ağılar qədim köklər üstündə bitib, inkişaf edib, “müasir” biçim alıb. Həm qədim ağılar, həm də bizim müasir bayatı janrında olan hər növ əsərlər (vəsihəllər, laylalar, ağılar, mahnılar, holavarlar, sayaçı sözlər) 7 hecalıdır. Bunların öz əcdadlarından bir qədər fərqi ondadır ki, qədim ağılar a-a-a-b, bayatılar a-a-b-a biçimindədir. Lakin kök, bünövrə, çıxış nöqtəsi birdir.

“Müasir” ağıların cinas üstündə deyiləni də var.

*Bağçada gül, bağda gül,
Bağda danış, bağda gül
Öldürüblər bülbülü,
Al qan oldu bağda gül. (13, s. 472).*

“Müasir” ağıların “əzizim”, “əziziyəm//əzziyəm” sözlərilə başlanı da var:

*Əzizim kəştə getdi,
Xəncər gümüşdə getdi,
Arxam, ümidim vardı
O da döyüşdə getdi. (13, s. 468).*

Və:

*Əziziyəm haraylar,
Hər həftələr, hər aylar,
Baş yastıqda, göz yolda
Dilim dostu haraylar. (13, s. 495).*

Müasir ağıların “aşiq”, “mən aşiq” söz və ifadələrilə qoşulanı da var:

*Aşiq ellər yeridi,
Şana tellər yeridi
Qaysaqlanmış yarama
Təzə millər yeridi (13, s. 494).*

Və:

*Mən aşiq sazlı gördüm,
Hökmüm yazılı gördüm.
Əcəl gəldi, mən qaçdım,
Qəbrim qazılı gördüm (13, s. 476)...*

Beləliklə, ağılar Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim janrıdır. Bu janrın bir neçə min il yaşı var. Bizim, toplanıb, ümumxalq istifadəsinə verilən bayatılar da bu kökdən, bu özündəndir...

IV. TARİXİN SİLİNMƏZ İZLƏRİ

Tarixin öz məntiqi və inkişaf qanunauyğunluqları var. Bu qanunauyğunluqlar müxtəlif və çox ibrətli hadisələrdə, tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin fəaliyyətində mühafizə olunub qalır; itmir, itmə də gec-tez üzə çıxır...

Miladdan öncəki son minillik bizdən xeyli uzaq olsa da, elə izlər qoymuşdur ki, o dövrü tam səciyyələndirir. Minillik öz tarixi hadisələri, tarixi və ədəbi şəxsiyyətləri, maddi-mədəniyyət tapıntıları ilə öz sözünü deyir. Bu söz nadir, çox etibarlı qaynaqlar əsasında deyilir və aşkarlanır. Bu sözdən biri dövrün “Yeddi Müdriki”ndən sayılan şair-filosof haqqındadır. O, Anaxarsis adlı şəxsiyyətdir.

1. ŞAİR-FİLOSOF ANAXARSİS (ANAKAR)

Anaxarsis adı birləşmə sözdür: ana+xarsis. Sözü birinci hissəsi “ana”dır. Çox qədimlərə türk dillərində “x” səsi olmayıb, onu “k”, “q” səsləri əvəz edib, “x” səsi, türk dillərində təxminən miladi tarixin X əsrindən sonra yaranıb. Görünür, adın bu cür “x” *səsilə* deyilməsi və yazılışı yunan tələffüzü ilə bağlıdır, *sis, is* yunan şəkilsidir. Türk sözlərinə belə şəkilsilərin qoşulması bizə məlumdur: *Tomiris, Sparkapis* və s. Əgər adın “xar” hissəsini “k” və ya “q” səsilə versək, *Anakar* alınır. Buna bənzər adlar, belə tərkib sözlər isə qədim türk dillərində olub: şumerlərdə Enmerkar, “Yenisey” kitabələrində “Yağlakar xan Ata” adı xatırlanır. Hər üç ad eyni cür yaranmış sözdür: *Ana+kar, Enmer+kar, Yağla+kar*. Deməli, Anakar (sis) adı türk dilləri üçün yad deyil. Təxminən ana meyilli, anasına çəkən mənalarma uyğun gəlir ki, bu ləqəb də şairə sonradan verilə bilərdi. Fakt budur ki, hələ m.ö. III minillikdə şumerlərdə “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanının qəhrəmanı, I minillikdə şair-filosof *Anakar*, miladi tarixin V-VI əsrlərində *Yağlakar xan Ata* adları eyni qəbildən olan silsilə birləşmə sözlərdir. Müasir dilimizdə də eyni

tərkibli adlara təsadüf olunur. Şəki – Zaqatala zonasında Abakar//Abakər adı vardır. Bu tərkibdəki *aballapa* hissəsinin ana, böyük bacı və ata, ata+baba, dayı mənalarını nəzərə alsaq, elə bu da Anakar sözü və ya onun müasir dövrə gəlib çıxan şəkli, mənaca da yaxındır. Ad-söz ənənəvi olaraq nəsil-dən-nəslə keçib, bu günə gəlib çatmışdır. Deməli, şairin adı əslində *Anakardır*, lakin yunan mənəbləri onu *Anaxarsis* deyər təqdim edir.

1) Həyat tərzini və taleyi

Anakar m.ö. VI əsrin ortalarında yaşamışdır. Dövrünün çox zəkali və mətin adamlardan olub. Onun haqqında, hələlik ilk sözü Herodot deyir, ondan iskit-sak maarifçi ziyalı və “Yeddi Müdrik”dən biri kimi danışır. Herodot yazırdı: “Pontun bu taymada heç bir elmi tayfanın adını çəkmək olmur və biz onlarda iskit Anakardan başqa məşhur adama rast gəlmirik”; “Anakar çox ölkələr gəzmiş və orada öz böyük müdrikliliyini göstərmişdi”; “Anakar xaqan nəsil iskitdir, ata tərəfdən iskit hökmdarı Qnurun oğlu, İdanfirsın dayısıdır” (IV, 76); “Onun anası İstriya şəhərindən idi, ümumiyyətlə iskit qadını deyildi” (IV, 78).

Strabon, təxminən eyni məzmununda söhbəti davam etdirir, tarixçi Efora (m.ö. 340-cı ildə ölüb) müraciətlə yazır: “Efor, Xerillin “Pontun körpüsündən keçid” (bu körpünü Dara saldırmışdır) əsərində dediyi bu sözləri iqtibas edir:

*Saklar qoyunçudur, iskitlərdən törəmədir,
Onlar bol məhsullu Asiyada yaşayır, köçəridir,
Ammə çox namuslu adamlardır.*

Efor Anakarı müdrik adlandırır, deyir ki, o, bu tayfadandır, öz qüsuruz əxlaqi təmizliyi və ağılı ilə Yeddi Müdrikdən biridir. Anakar dəmirçi körüyü, iki pərli lövbər və dairəvi dulus dəzgahının da ixtiraçısıdır. Mən bunu ona görə xatırladıram və yaxşı bilirəm ki, Efor

tamam həqiqət olmayan sözü demir, necə ki, bu onun Anakar haqqındakı söhbətindən də aydın olur” (VII-III, 9).

Diogen Layertli (miladi tarixin III əsri) deyilənlərə bunu əlavə edir: “Anakar iskitdir, Qnurun oğludur, İskit hökmdarı Kaduidin qardaşdır, ana tərəfdən isə ellindir, buna görə də iki dil bilirdi” (1, 8).

Belə anlaşılır ki, Anakar yaxşı təhsil almışdı, yunan-ellin dilini də mükəmməl bilirdi, onlara böyük rəğbəti vardı. O, yunan adət-ənənələrini, dini mərasimlərini öyrənməyə, tədqiq etməyə xüsusi səy göstərmiş, onların dini-mərasimi və adət-ənənələri ilə bağlı bayramlarında iştirak etmiş, bu isə ölümünə səbəb olmuşdur. Anakarla, onun mərdliyi və taleyi ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçı-alim və yazıçılar təxminən eyni fikri söyləyirlər. Herodot yazır: “Skifiyaya qayıdan Anakar gizli olaraq Gileya adlanan yerə (bu yer Axilles yarış meydanının yanında) və hər tərəf müxtəlif meyvəli sıx meşəlikdir) gəlir. Bayrama gedir və Gizigədə gördüyü bütün bayram adətlərini ifa edir... Hansı bir iskitə, bunu görür və hökmdar Savliyaya xəbər verir. Hökmdar özü bu yerə gəlir, elə ki, Anakarın bayram etdiyini görür, onu oxla vurub öldürür. İndinin özündə Anakar məsələsində iskitlər cavab verirlər ki, o, Elladada olduğuna və yadellilərin adətlərini qəbul etdiyinə görə onu tanıyırlar” (IV, 76). Diogen yazır: “Anakar bir müddətdən sonra Skifiyaya qayıdır, lakin orada yunanalara olan böyük məhəbbətinə görə, şübhə altına alınır, doğma adət-ənənələrdən uzaqlaşması səbəbilə ovda öz qardaşının oxu ilə öldürülür. Ölərkən bu sözləri deyir: “Ağıl məni aparıb Elladaya çıxartdı, həsəd isə məni öz vətənimdə məhv etdi”.

Diogenin təsdiqinə görə, onun acı taleyi ilə bağlı şeir də yazmışlar. Məzmunu belədir:

*“Uzaqlarda dərbədar dolaşan Anakar Skifiyaya gəldi
Ki, doğmalarına Ellin həyat tərzini öyrətsin,
Lakin sözünü sonadək deməyə macal tapmadı o
Lələkli oxla vuruldu, ölməzlər dünyasına endi o”.*

Fikirlər bir-birini tamamlayır və filosof-şairin həyat yolu, taleyi barədə təsəvvür yaradır. Bu mənada dövrün görkəmli Lidiya hökmdarı Krezə (m.ö. 560-546-cı illər) onun yazdığı məktub daha maraqlıdır.

Məktubun məzmunu belədir:

“Lidiyahların hökmdarı! Mən Ellin torpağına gəlmişəm, ona görə ki, buranın adət-ənənələrini öyrənirəm. Mənə qızıl gərək deyil. Mənə Skifiyaya qayıtmaq kifayətdir. Mənə yaxşı şərait yaram. İndi mən Sardiya gedirəm, məhz səninlə tanış olmaq mənim üçün hər şeydən artıqdır”.

Dövlət başçısına yazdığı bu məktubun özü belə şair-filosofun şəxsiyyəti, həyat tərzini, istək və arzuları barədə az söz demir.

Şair-filosofun Elladada tez-tez olması, olimpiadalarda, dini-mərasim, ənənəvi bayramlarda iştirakı, filosoflarla vaxtaşırı görüşləri, söhbət və mübahisələri, bir sözlə, Yunanıstana tez-tez gətməsi belə bir qənaət hasil edir ki, o, böyük Skifiya ölkəsinin Yunanıstana yaxın yerindən imiş. Bu da Azərbaycan torpağına uyğun gəlir, onun qədim Azərbaycan diyarının oğlu olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Bu fikri şairin müdrik kəlamlarının xalqımızın mənəvi aləmi ilə yaxınlığı, tam uyğunluğu, habelə onun təfəkkür tərzinin özünəməxsusluğu, yeri gəldikcə özünü təqdimi, iskit olması ilə fəxr etməsi və s. də təsdiq edir.

Anakar Dədə Qorquddan düz min il qabaq yaşamış və yazıb-yaratmışdır.

2) Ədəbi-elmi fəaliyyəti

Diogenin məlumatına görə, “o, iskit və ellinlərin adətləri, sadə həyat tərzini və müharibəyə aid 800 misra şeir yazmışdır. Nitqində elə sərbəst olmuşdur ki, ondan belə bir məsəl də qalmışdır: “İskit kimi danışır”.

800 misra şeir! Bu şeirlər iskit və ellinlərin adət-ənənələri, həyat tərzini barədə yazılıb. Orada müharibə mövzusunda da şeirlər olub.

Bu şeirlərin qədim iskit-türk dilindəmi, yoxsa, yunan-ellin dilindəmi yazıldığı barədə, hələlik dəqiq məlumat yoxdur, buna görə qəti söz demək də çətindir. Həqiqət budur ki, şair hər iki dili bilib. Diogenin fikrincə bu şeirlər şairin sərbəst danışdığı dildə, yəni qədim iskit-türk dilində yazılıb.

Yunan mənbələrində Anakar haqqında gözəl təəssürat və xatirələr qalıb. Mənbələrin yazdığına görə, Anakar deyilən hər bir sözün, söylənilən nitqin məna və məzmununa xüsusi qiymət verirdi. Bu mənada o, xalqın rəyinə əsaslanır və xalqın admdan da deyirdi: "Yaxşı və gözəl fikir nitqi çəkib aparanda nitq pis olmur. İskitlər nitqi o vaxt pis sayır ki, məzmunu zay olur" (103). Dilə, nitqə, danışığa münasibətdə alimin mövqeyi xalqı mövqedir. Layertli Diogenin yazdığına görə, onun müdrik kəlamları, ağılı, hazırcavablığı, söz altında qalmaması barədə xalqın və ayrı-ayrı müasirlərinin, dövrün görkəmli adamlarının, filosofların xatirələri, qiymətli fikirləri var. Diogen bunları toplayıb əsərinin ayrıca Anakara ayırdığı bölməsində vermişdir (86, s. 95-96).

O demişdir: "Meynə üç salxım gətirir: ləzzət salxımı, sərxoşluq salxımı, nifrət salxımı".

O demişdir: "Elladada adamlar yarışda necə də mahirdirlər, amma onları məharətsiz mühiakimə edirlər".

O demişdir: "Necə olur ki, ellinlər qabalığa qarşı qanun çıxarır, amma pəhləvanları ona görə təltif edirlər ki, onlar bir-birini vururlar".

O demişdir: "Onda ki, məclisin əvvəlidir, ellinlər kiçik piyalə ilə içir, dolu mədəyə isə böyük piyalə ilə içirlər".

O demişdir: "Necə ola bilər ki, yalan qadağan edilsin, axı, dükanda hamının gözü önündə yalan deyilir".

O demişdir: "Bir dəyanətli dost çox dəyanətsiz dostdan yaxşıdır".

O demişdir: "Bazar yeri qəsdən müəyyən olunub ki, adamlar bir-birini aldatsın və soysun".

"Kim çoxdur, dirilər, yoxsa ölürlər?" sualına qarşı o, təkrarən

soruşmuşdur: "Bəs, dənizdə üzənləri nə adlandırmaq?".

"Adamın ağıllı və axmaq olduğunu nə bildirir?" suahna o, dərhal bu cavabı vermişdir: "Dil".

"Necə sərxoş olmamaq olar?" sualına o belə cavab vermişdir: "Göz önündə sərxoş olmaq hamı üçün rüsvayçılıqdır".

"Hansı gəmilər təhlükəsizdir?" soruşduqda o demişdir: "Sahilə yan almış".

"İskitlərin fleytası varmı?" suahna o, belə cavab vermişdir: "Hətta üzümləri də yoxdur".

Kitabda bu cavabın üstə işarə qoyulub. "Qeydlər"də ona belə izah verilib: "yəni fleytada çalmaq üçün əvvəl gərək kefləninə içsən" (66 504). Cavabdan o məna almır ki, fleyta iskit çalğı aləti deyildir. Və iskitlər musqini kefli halda çalmazlar. Musiqi elə həzin mənəvi qidadır ki, o, ancaq ayıq başla, ağılla və məhəbbət dolu ürəklə çalınır...

Plutarx həmin sualın necə və nə şəraitdə verildiyini belə təsvir edir: Yeddi Müdrik (Solon, Biant, Fales, Anakar, Kleobul, Pittak və Xilon) və başqa adamlar məclisə toplaşır, söhbət və mübahisədən sonra yemək-içmək süfrəsi açılır. Yeyib-içirlər. Ev sahibəsi qonaqlara əklil bağışlayır. Fleytaçı gəlib bir qədər fleyta çalır, sonra kənara çəkilir. Bu anda fleytanı ixtira edən Ardal Anakara tərəf dönüb ondan soruşur: "İskitlərin fleytaçıları varmı?" Anakar qısaca cavab verir: "Bizdə üzüm bitmir"...

Bir afinalı onu məzəmmət edir ki, sən iskitsən. O cavab verir: "Məni vətənim üzüqara edib, amma sən vətəni üzüqara edirsən".

Biləndə ki, gəmi taxtası dörd barmaq qalınlığındadır, o demişdi: "Gəmiçilər ölümdən dörd barmaq aralı üzürlər".

Anakarın sözlərində daha artıq maraq doğuran budur ki, o, üstüörtülü danışır. Məs.: ellinlərdə belə bir cəhəti görmüşdür: "Onlar tüstünü dağda qoyur, amma odunu şəhərə daşıyırdılar". Kitabda cümlənin üstə işarə qoyulub. "Qeydlər"də ona belə izah verilib: "Görünür, kömür yandırmaqla bağlı müəmmadır, kömürü dağda meşədə yandırır, gətirib şəhərdə satırlar" (121, s. 524).

Anakarın adına deyilən və yazıya alınan kəlamlar, hazırcavablıq, ona verilən suallara yığcam və müdrik cavablar, şübhə etmirik ki, əksərən onun şeirlərindən götürülüb, o vaxtlar həm xalq arasında yayılıb, həm də əsərlərə düşüb. Məsələn, şübhə etmək olarmı ki, onun heykəlinin üzərində yazılmış:

“Dilini cilovla, başın bəla çəkməsin!”

kəlamı özünün deyil, onun şeirlərindən və ya müdrik sözlərindən götürülməyib?

Bugünkü həyat tərzimizin, ana dilimizin çox gərəkli, işlək kəlamlarından olan “dil var – bal gətirir, dil var – bəla”, “Dilini saxlayan başını saxlar”, “Dilinin bəlasını çəkir”, “Dilindən bəlaya düşdü”, “Dilini pəst eləyən başını qurtarar”, “Dilim-dilim olasan dilim, başımı güdaza vermə”, “Sözü ağzında bişir, sonra çıxart”, “Sözün bilməyən ağız başa toxmaq vurdurar”, “Dadlı söz can arzusu, dadsız söz baş ağrısı” və s. kimi min illəri adlayıb, dildə-ağızda dolaşmış gələn onlarca bu məzmununda atalar sözü və məsəllərin çıxış nöqtəsi buradan başlamırmı? Bunlar bizim bu ulu müdriklərimizin ağılınm bəhrəsi deyilmi?!

Ağlı, sağlam düşüncəsi, müdrik kəlamları və mehriban rəftarı ilə Anakar yunanlar, xüsusilə filosof dostları arasında elə nüfuz sahibi olmuşdur ki, son I minilliyin tarixçi alimləri, yazıçıları, şairləri, habelə miladi tarixin filosofları onun ağılma, hazırcavablığına heyran qalmış, döndə-döndə kəlamlarını toplamış, bunlara izah və şərhilər vermişlər.

Plutarxın “Yeddi Müdrikin ziyafəti” əsərində xatırladığı filosof Falesin onun haqqında dedikləri diqqəti cəlb edir: “Sütunlu cyvanda Anakar da oturmuşdu, qarşısında isə qız dayanmış və əlləri ilə onun saçlarını darayırdı. Falesi gördükdə qız karıxmadan ona tərəf yüyürdü. O da onu öpdü və gülümsünərək dedi: “Çox gözəl! Bəzək ver ona ki, bizim əziz qonağımız üzdən solğun və müdhiş görünməsin!” Mən soruşdum ki, bu qız kimdir? O cavab verdi: “Sən niyə bizim müdrik və şöhrətli Yevmetidani tanımırsan?...” Nilekson dedi: “Nə üçün o, belə mehribançılıqla Anakara pərəstişkarlıq göstərir”.

Fales cavab verdi: “Anakar sağlam fikirli, çox bilikli adamdır. O, məmnuniyyətlə və bütün təfərrüatı ilə söyləyir ki, onlarda – Skifiyada adamlar nə ilə qidalanırlar və azar-bezardan necə xilas olurlar. Bax, mən belə zənn edirəm ki, indi o, ona qulluq edir və nəvaziş göstərir ki, özü onun dediklərini eşitsin və öyrənsin” (121, s. 362).

Dövrünün görkəmli adamlarınm şair haqqında dedikləri təsəvvürü genişləndirir, onun şəxsiyyətini, fəaliyyət dairəsi və əlaqələrini tamamlayır.

Sosikrat deyir ki, o, Afınaya 48-ci olimpiadaya gəlmişdi, arxon (qədim Yunanıstanda baş hökumət məmuru) Yevkratla (592/589-cu illər) görüşmüşdü.

Hermipp deyir ki, o, Solonun evinə gəlir, xidmətçisinə buyurur ki, ev sahibinə də, Anakar onu görməyə gəlib, mümkünsə, ona dost və qonaq olmaq istəyir. Bu sözü eşitdikdə Solon xidmətçiyə tapşırır desin ki, dostlar, adətən adamın öz vətəninə olar. Lakin Anakar o saat söz tapıb deyir ki, Solon elə öz vətənidədir, bəs onda nə üçün özünə dost istəmir? Onun hazırcavablığımdan zərbə almış Solon onu evə dəvət edir və ən yaxşı dostu olur.

“Bilqamis” dastanında “Yeddi Müdrik”dən söhbət gedir. Bunu isə təsadüfi saymaq olmaz. Burada ənənəvi və qırılmaz bir tel, mənəvi bir bağlılıq var. Anlayış əslində bu qaynaqdan gəlir, Anakar “Bilqamis” dastanındakı “Yeddi Müdrik”lər nəslinin davamıdır. Bizdə hər dövrün, hər zamanın öz müdrikləri olub. M. ö. III-II minilliklərin öz, son minilliyin də öz “Yeddi Müdriki” varmış ki, bu məfhum da yaranıb. Anakar da son dövrün iskit-türk müdriklərindən idi ki, onun haqqında, hələlik əsas sözü yunan mənbələri deyir.

3) Fəlsəfi görüşləri

Anakarın ayrıca fəlsəfi əsəri olduğu barədə, hələlik məlumat yoxdur. Lakin onun məlum kəlamları, filosoflarla söhbətləri və mübahisələrdə irəli sürdüyü fikirlər, yürütdüyü mühakimələr fəlsəfi mahiyyət daşıyır, dünyagörüşü, həyat mövqeyi haqqında təsəvvür yaradır və öz yunan müasirlərindən hər mənada yüksəkdə

dayandığını təsdiq edir. Bu təsəvvürlərdən biri çox həyatı və həmişə aktual bir məsələ kimi ortaya çıxan “ev”, “ocaq”, “yurd”, “ailə” nədir? sualına verdiyi cavabda özünü göstərir. O, bu məsələdə müasirlərindən fərqli olaraq, daha aydın, sağlam, dünyəvi və bəşəri mövqedən çıxış edir, öz əsli-nəcabətini təsdiq edir.

Plutarx “Yeddi Müdrikin ziyafəti” əsərində ev sahibi filosof Periandrın dilindən yazır: “Söhbət tamam olduqda, mən evi lazımı qaydada necə idarə etmək gərəkdir? Hakimiyyəti və dövləti çox az adam idarə edə bildiyi halda, evi və onun ocağını hər bir kəs idarə edir – deyə xahişlə kişilərə müraciət etdim”.

“Əgər “hər bir kəs” – buna Ezop güldü, - deyirsənsə, yəqin ki, sən burada Anakarı hesaba almırsan. Onun evi yoxdur, o öz evsizliyi ilə də fəxr edir. Axı o, arabada yaşayır, necə ki, deyirlər, öz təkərləri üstündə Günəş kimi göyün gah bir, gah da o biri tərəfində gəzib dolaşır”.

Burada Anakar oxun hansı hədəfə tuşlandığını dərhal duyur, onun vətəndaşlıq hissi cüşa gəlir və Ezopa belə bir qəti cavab verir: “Ona görə də, - Anakar dedi, - bu Tanrı ya yeganə azaddır, ya da tanrılar sırasmda ən azad olanıdır. O öz qanunu ilə yaşayır, küll-ixtiyar sahibidir və heç kəsə tabe deyildir. O hökmranlıq edir və hakimiyyətini sürür. Onun cəng arabası isə ölçüyəgəlməzdir, gözəldir və əzəmətlidir. Doğrusu, sən bunu anlamamısan, yoxsa, sən öz gülüşünlə onları bizimlə müqayisə etməzdin”.

Bu sözlər hər şeydən əvvəl, kamil insan müdrikliyinin təsdiqidir, şəxsiyyətin qərəz və ədalətsizliyə qarşı qəti çıxışıdır.

Anakar deyir: “Sən isə, Ezop, görüldüyü kimi, bax bu qazma, taxta və palçıq sığmacaqları ev sayırsan, - sən ancaq bu ilbiz çanaqlarını ev hesab edirsənsə, bəs onda burada yaşayanlar kimlərdir. Ona görə, sən Solona da gülürsən ki, o, Krez sarayının cah-cəlalı bəzək-düzəyini görərkən onun sahibini xoşbəxt və bəxtiyar saymır, arzu edir ki, onun ətrafmdakı bər-bəzəyi yox, onun içində olanları gözəl və xoşbəxt görsün. Görünür, sən öz Tülkünü yaddan çıxarmısan*.

* Ezopun təmsillərindən birinin surəti.

Hansı ki, rəngbərənglikdə bəbirlə mübahisə edir və öz taleyinə deyirsən, mənim içərimə bax gör nə qədər rəngarəngəm. Sən bənalaların, dülğərlərin tikdiyi evə baxıb deyirsən, - bəli, onun içərisində yaşayan uşaqlar, ər-arvad, dostlar, qulluqçular və başqaları nə qədər xoşbəxtidirlər. Lakin ağıln məntiqi və sağlam düşüncə ilə fikirləşəndə hətta qarışqa və ya quş yuvasını belə gözəl və xoşbəxt adlandırmaq olar. Bununla mən Ezopa cavab verir və Diokla da işarə edirəm, qalanları isə qoy ədalətli olaraq hər kəs öz rəyini desin” (121, s. 374).

Ezopa cavabında Anakar əsl filosof kimi ucalır, özü və mənsub olduğu xalqla Tanrı arasmda bir bənzərlik “kəşf” etmiş olur. Elə bu səviyyədən də danışır. Bu cavabda həm insanın həyatı ilə bağlı çox mühüm əzəli və əbədi bir məsələ (ev, ocaq, ailə və onu idarə etmə və s.) öz fəlsəfi şərhini tapır, həm də onun bir filosof kimi yüksək insani ləyaqəti və daxili aləmi açıhr. Anakarın şərhincə məgər “ev”, “ocaq”, “ailə” Ezopun düşündüyü kimi təkcə dörd taxta və ya daş divardırımı, palçıq-daş-taxtadaş sığınacaq və ya möhtəşəm saraylardırımı? Əsla yox! “Ev”, “ocaq”, “ailə” və onu idarə işi müqəddəs işdir. “Ev”, “ocaq” anlayışı altında, hər şeydən qabaq, ali canlı sayılan insan və onun zəkası, ağılı və kamalı başa düşülür, göz önündə ailə, övlad və onların təlim-təربiyəsi, eşqi-məhəbbəti canlanır, bir sözlə, bütövlükdə bəşər övladı və onun həyat tərzini dayandır. Hər bir xalqın öz ocağı, güzəranı, əsrlər boyu damla-damla yığılıb kamil şəkil almış qayda-qanunları, adət-ənənələri var, mənəvi aləmi, dili, ədəbiyyatı, musiqisi, incəsənəti var ki, ona hörmət etmək, baş əymək hər kəsin müqəddəs borcudur...

İnsanlığı beləcə ön plana çəkib, buna ali mövqedən yanaşmaqda ezoplar çox da dərinə gedə bilməzdilər, burada şair həssaslığı, müdrik insan ağılı, filosof zəkası gərəkdir, bu da onda vardı.

Anakarın anası yunan qızı olsa da o, atasının oğlu idi. Ata tərəfdən daha artıq köklü, əsilli-nəcabətli idi. Onda Bilqamis cəsarəti, Zərdüş zəkası, Alp Ər dəyanəti vardı. Alp Ərin dəyanəti qılıncında, onunku isə ağılında, sözünün kəsərində idi. Bu mənada o, Zərdüş amalı, dini-fəlsəfi təliminin sadıq təbliğatçısı idi.

Anakar öz ana torpağını, elini, ulusunu, xalqını atasın məhəbbətlə sevən, onun adət-ənənələri, yaşayış qaydaları, məişəti ilə fəxr edən vətəndaş-sənətkardı. O, yad ölkələri gözsə də, yunan adət-ənənələrini öyrənsə də, “yadellilərin” bayram və dini mərasimlərində yaxından iştirak etsə də, xalqına, elinə, ulusuna, onun ruhuna bağlı, köçəri həyat tərzinin poeziyasına vurğun idi. Buna görə də Ezopun tənəli atmacasına dərhal elə kəskin cavab verib susdurur, ona elə zərbə endirir ki, məntiqi, sağlam düşüncəsi önündə hər kəs, “Yeddi Müdrikin” heç biri dinə bilmir. Anakar “Məclis”in qalibi olur.

Tanrı-Allah anlayışı, mövcud aləmin idarə olunması, inkişafı və s. həmişə dünya filosoflarını düşündürən mühüm məsələlərdən olmuşdur. Bu məsələdə Anakarın mövqeyi tam aydındır. O, qədim Şumer-türk əsas fikrinin tərəfində dayanır, ata-baba ənənələrinin davamçısı və təbliğçisi kimi çıxış edir. Bu mənada yenə həmin “Məclis”də ona verilən növbəti suala cavabı diqqəti cəlb edir.

“Ardal ara vermədən soruşdu: “İskitlərin də Tanrısı varmı?” O cavab verdi: “Əlbəttə, vardır və hətta bizdə onlar adamların dilini də bilir. Hərçənd ellilər zənn edirlər ki, onlar iskitlərdən dillidilavərdirlər, amma nə üçünsə, düşünürlər ki, sümük və taxta parçasının səsi tanrılara xoş gəlir” (95, 367).

Bu fikir “Bilqamis” dastanından və ümumən türk xalqların insan, lakin qeyri-adi insan olduğuna, insanlıqdan o səviyyəyə yüksəldiyinə, tanrılığa qalxdığına işarədir ki, təbii olaraq, onlar adamların dilini də bilmişlər.

Ruh və onun mövcudluğu, idarə olunması barədə Anakarın düşüncələri diqqəti cəlb edir. Bu məsələdə o, Falesin müddəalarını şərh və təqdir edir, onu bir qədər də açır, aşkarlayır. Plutarx yazır: “Anakar Falesin çox gözəl bir fikri barədə danışmağa başladı ki, ruh kainatın bütün mühüm və ən böyük hissələrində mövcuddur; belə isə təəccüblü deyil ki, ən gözəl hadisələr Tanrının hökmü ilə baş verir. Bədən ruhun, ruh isə Tanrının silahıdır və necə ki, bədən öz gücü ilə çoxlu hərəkət edir, ancaq ən yaxşı və çoxunu ruhun gücü ilə edir. Beləliklə, ruh bəzi hərəkətləri öz-özünə edir, bəzilərini isə Tanrıya

tapşırır ki, o, hökmü ilə öz səmtinə yönəlsin, məhz silahların ən itaət-karı ruhdur” (95, 386).

Diqqətləyiqdır ki, ümumtürk, habelə Azərbaycan poeziyası əzəldən fəlsəfə ilə, tarixlə, musiqi ilə vəhdətdə yaranmışdır.

Anakar bir neçə mühüm yaradıcılıq məziyyətini öz fəaliyyətində birləşdirən böyük simalardandır.

1) O, iki dildə yazıb-yaratmış görkəmli şair idi.

2) O, qüsursuz əxlaqi təmizliyi və işıqlı ağı ilə məşhur filosof idi.

3) O, iskit-yunan ədəbi və adət-ənənələrini öyrənən, tədqiq edən ilk tədqiqatçı alim idi.

4) O, dəmirçi körüyü, iki pərli lövbər və dairəvi dulus dəzganının ixtiraçısı idi.

Yunan fəlsəfə tarixinə iskit Anakar “Yeddi Müdrik”dən biri kimi daxil olur. Diogen yazır: “Bu adamlar müdriklər sırasındadır: Fales, Solon, Periandr, Kleobul, Xilon, Biant, Pittak; bunlara həm də iskit Anakarı əlavə edirlər” (66, 12); “Gippobotun “Filosofların siyahısı” əsərində bu filosofların adı çəkilir: Orfey, Lin, Solon, Periandr, Anakar, Kleobul, Mison, Fales, Biant, Pittak, Epixarm” (86, s. 42).

“Yeddi Müdrik”lər siyahısında bəzən 20 alimin adı çəkilir. Buna görə də yunanların istifadə etdiyi “Yeddi Müdrik” anlayışı – istilahi və iskit-sak Anakarın bu anlayış altında təqdimi düşündürür. Burada “Yeddi Müdrik” məzmunu şərtidir, bəs bu anlayış özü əslində haradandır, bu fikrin kökü, qaynağı haradan gəlir? sualı ortaya çıxır.

Yunan fəlsəfəsi və müdriklərinin tarixi m.ö. son minillikdən o yana getmir. Lakin hələ III minillikdə Şumer türklərində - “Bilqamis” dastanında bu barədə danışılar, dastan “Yeddi Müdrik”in adı ilə başlanır, onunla da tamamlanırdı. Uruk Dövlət şəhəri bünövrəsinin qoyuluşunda “Yeddi Müdrik”in iştirakı olduğuna bədii sual şəklinə belə işarə vurulur:

***Divar bismiş kərpicdən bərk hövülüb başa-baş
Yeddi Müdrikmi qoyub qalanın himinə daş.?!***

(14, 11, 1, 15; XII, 289).

Bu, elə-belə, təsadüfi deyilmiş söz deyil. Deməli, anlayış əslində daha qədimdir, Şumer-türk təfəkkürü ilə bağlıdır. “Yeddi” sözü və bu sözün xüsusiləşməsi, rəmzi mənada işlənməsi də qədim şumerlərə gedib çıxır. “Yeddi Müdrik” adı mifik anlayış kimi tarixləri keçib gəlib, türk xalqlarının tarixində ta qədimlərdən güclü iz buraxıb. Yunanlara da buradan keçib, onu “özünüküləşdirib”lər. Bununla da “Yeddi Müdrik” məzmunu dünya modelinə çevrilib.

M.ö. I minillik tarixdə Sak dövrü kimi məşhurdur. Bu dövrdə sakların Qərba axını da çox güclənmişdi. Alman alimləri Herodotun “Tarix” kitabına (1972-ci il nəşrinə) əlavə etdikləri “Qədim dünyanın xəritəsi”ndə Strabondan istifadə ilə, doğru olaraq, *Sakasen//Sakasena* çay və düzənlik adlarını vermiş, bu əlavə ilə xəritəni bir qədər təkmilləşdirmişlər. Belə ki, Herodotun və Strabonun təsdiqinə görə, hələ m.ö. IX-VII əsrlərdə iskitlərin güclü dalğası olan saklar qədim Azərbaycanın daimi sakinləri idilər. Araz-Kür düzənliyini o vaxtlar öz adları ilə *Sakasen//Sakasena* adlandırmışlar ki, mənası Sən sak-san, Sən sak torpağısan deməkdir. Xəritədə öz əksini tapan həmin toponimlər bu sakinliyin canh nişanələri idi. Bura əlavə edək ki, indiki “Qarabağ”ın qədim adı olan *Arsak//Ərsak* toponimi də elə həmin dövrlə bağlıdır: *Ərsak-sak ərlərin* və ya *ər sakların* torpağı deməkdir.

Strabonun yazdığına görə, Qərba tərəf “sakların yürüşləri daha uzaq məsafələrə də olmuşdu” (XI-XII, 4). Onlar Yevkos Pontu sahillərinə, oradan da uzaqlara gedib çıxmışdılar. Güman ki, Almaniyanın indiki Saksoniya əyaləti və onun sakinləri bu saklarla bağlıdır və orada məskunlaşması tarixi də həmin vaxtlardan başlanır. *Sakasen//Sakasena* adları, görünür, orada Saksen – Sakson – Saksoniya şəklində formalaşmış, bu günədək mühafizə də olunub qalmışdır. Hegel, Fixte, Şelling, Lyuter kimi məşhur alman filosofları məhz bu torpağın – Saksoniyanın yetirmələridir...

Anakar odu, suyu, küləyi, buludu və yağışı Tanrının silahı kimi təbliğ edirdisə, bu fikir Zərdüşst fəlsəfəsi idi, onun “od, torpaq, hava və suyun Tanrı sayılması” fikrindən gəlirdi.

2. MİDİYA DÖVLƏTİ VƏ HÖKMDARLARI. RƏVAYƏTLƏR.

Midiya dövləti, onun təşəkkülü, padşahları, inkişaf yolu və s. barədə ilk və etibarlı məlumatı Herodot verir. Onun yazdığına görə, Midiya dövləti çox təbii yolla yaranıb və inkişaf edib. Midiyalılar o vaxt kənddə yaşayırmışlar. Bütün Midiyada qanunsuzluq hökm sürür, yalan ayaq alıb yeriyirmiş. Deyok öz kəndinə çox hörmət edirdi. İstəyir ki, orada haqq-say, düzlük olsun və ədalət bərpa edilsin. O çalışır ki, yalançılığa son qoyulsun, yeni qayda-qanun yaradılsın. Belə də hərəkət edir. Bu üstünlüklərinə görə həmyerliləri onu hakim seçirlər. Lakin bu da mövcud vəziyyətə son qoya bilmir. Deyok və tərəfdarları qərara gəlir ki, daha belə yaşamaq olmaz, gəlin özümüzlə hökmdar seçək. Onda bizim ölkəmizdə qayda-qanun olar və biz də işlərimizi yoluna qoyarıq. Onlar bir-birini inandırır və hökmdar seçmək qərarına gəlirlər.

Deyok hökmdar seçilir.

Böyük həvəs və ehtirasla fəaliyyətə başlayan Deyok tezliklə hökmdarlıq iqamətgahı – qəsər tikdirir. Qəsər və bütün Midiyaya mühafizə dəstələri qoyur; midiyahlara paytaxt şəhəri saldırır, onu qorumağı, möhkəmlətməyi, ətrafında qala divarları ucaltmağı tapşırır. Qədim Ekbatan (Həmədan) şəhərinin əsası qoyulur. Bu şəhər mərkəz olur.

Deyok Midiya xalqlarını birləşdirir və bütün Midiya üzərində hökmranlıq edir. Midiya dövləti ətrafında 6 tayfa birləşir. Bu tayfalar içərisində maqlar daha fəal olub, aparıcı qüvvə sayılırdı, dövlət qanunlarını və dini əsasları onlar yaradırdı, gələcəyi qabaqcadan xəbər verirdilər və s. Bu tayfaların soy-kökünə görə hansı tayfalar olduğu barədə məşhur fransız alimi Elize Reklünün fikri maraqlıdır. O, Oppert və Lenormana əsaslanaraq yazır ki, Midiya dövlətini təmsil edən 6 tayfadan *ikisi* ari tayfası və İran mənşəli, qalan *dördü* isə, yəqin ki, “turan əsəli” əkinçi əhalisi olub; bunlar da iki qrupa ayrılıb: otu-

raq əkinçi əhali və maldar nomadlar. Alim Oppet və Lenormanın guya həmin iki tayfadan biri “ari xalqdır” və o birisi də “maq əsilli”dir – fikrinə qarşı çıxır və yazır: “Hələ 26 əsr bundan əvvəl Arazın dağlıq vilayətləri və İranın yaylaları arasında heç bir ari qarışıqlı əhali yox idi. Turanlılarla arilər arasındakı barışmaz ziddiyyət elə bir rəmzi mənə kəsb etdi ki, hər iki ailə budağı – midiyahılar və farslar arasında döyüş mübarizəsinə gətirib çıxartdı” (144, s. 394-395).

53 il hökmranlıq etdikdən sonra Deyok vəfat etmişdir. Onun yerinə oğlu Fraort keçir. O, Midiya ərazisini daha da genişləndirir; güclü intizam yaradır, qoşunu silahlı dəstələrə - qılınclılara, oxatanlara və atlılara bölür və onların müstəqil hərəkət etməsinə əmr verir. Əvvəlcə farsları özünə tabe edir, sonra Qalisə (indiki Qızıl İrmaq çayına) qədər olan bütün Asiya torpaqlarını öz hakimiyyətində birləşdirir. Fraort bir-birinin ardınca yürüzlərə başlayır. Nəhayət, Assiriyanı tutur, əvvəllərdə bütün Asiyaya hakim olan Nineviyaya hücum edir. Və bu yürüşdə də məğlubiyyətə uğrayır. Fraortun 22 illik hökmranlığı dövründə onun qoşununun böyük bir hissəsi bu yürüşdə məhv olur.

Fraortun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Kiaksar keçir.

Kiaksar (m. ö. 625-585) sələflərindən daha yaxşı hərbiçi idi; o, əvvəlcə qoşun hissəsində nizamlanma aparır, Asiya ordusunu iki hissəyə - nizə gəzdirənlərə, oxatanlara və atlılara ayırır. O, lidiyalıqlarla çarpışır. Qalisədək bütün Asiyayı öz hakimiyyəti altına alır. İngilis alimi Meri Boysun tədqiqatına görə bu vaxt “Midiya dövləti 60 il çiçəkləndi. Görünür, bu əzəbdə zərdüştlük də qərbi iranlılar arasında uğurlar qazanmağa başladı” (115, s. 61). Kiaksar tabeliyində olan xalqlarla Nineviyaya qarşı çıxır ki, atasının hayıfını alsın və şəhəri dağıtsın. O, assiriyalılara qalib gəlib Nineviyanı mühasirə edir. Bu vaxt onun hökmranlığı hüdudlarına başda imperator Madyes (Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab) olmaqla, saysız-hesabsız iskit-türk qoşunu gəlir. İskitlər Midiya torpağına daxil olurlar. Herodotun fikrinə, Kioqsarın hakimiyyəti dövründə Midiya dövləti cyni vaxtda iskit-turan imperiyasına daxil idi...

Kiaksarın vəfatından sonra onun yerinə oğlu Astiaq (m.ö. 585-553) keçir.

Midiya hökmdarı Astiaqla bağlı rəvayət-hekayə

Astiaq sələflərindən – hökmdar ata və babalarından fərqli olaraq daha yadda qalan və tarixdə özünəməxsus iz buraxan hadisələr dövründə hökmranlıq edir.

Herodot “Tarix” kitabında Astiaqın hökmranlığı üzərində geniş dayanır. Bununla da hökmdarın daxili aləmi, qəzavü-qədəmə inamı açılmış olur. Herodot Astiaqın iki yuxusunu verir.

Birinci yuxu belədir: “Kioqsar iskitlərin hökmranlığı etdiyi vaxt da daxil olmaqla 40 il padşahlıq etdi. O öləndən sonra Kiaksarın oğlu Astiaq padşah oldu. Astiaqın bir qızı oldu. Astiaq bu qızın adını Mandana qoydu. Bir dəfə Astiaq belə bir yuxu gördü ki, qızı çoxluca sidik buraxıbdır, bu sidik baş şəhəri tamamilə doldurub və bu sel kimi bütün Asiyayı basıb. Astiaq yuxusunu yuxu yozan kahinlərə nəql etdi, onlar yuxunun mənasını ətraflı danışarkən Astiaqın canını qorxu aldı. Mandananın ərə getmək vaxtı çatdıqda, Astiaq eşitdiyi yuxudan qorxaraq onu özünə bərabər bir adama ərə vermək istəmədi. O, qızı Kanbis adlı bir iranlıya verdi. Bu iranlı məşhur ailədən olub çox yumşaq xasiyyətli bir adam idi. Astiaq bu adamın nüfuzunu hər hansı bir midiyalının nüfuzunun yarısından da aşağı hesab edirdi” (4, s. 77).

İkinci yuxu belədir: “Mandananın Kanbisə ərə getdiyinin birinci ili Astiaq ikinci bir yuxu gördü. Bu yuxunun məzmunu belə idi ki, guya qızının uşaqlığının ağzından bir üzüm kolu (meynə) bitib bütün Asiyayı bürümüşdür. O bu yuxunu da yuxu yozanlara nəql etdikdən sonra qızın doğmasına bir az qalmış onu İrandan gətirib qapısı bağlı bir yerə saldı. Yuxu yozanların dediklərinə görə qızından doğulan uşaq onun yerində padşahlıq edəcəkdə, buna görə də Astiaq uşağı doğulan kimi məhv etmək qərarına gəlmişdi. Keyxosrov doğularkən Astiaq qorxaraq öz qohumu, inanılmış və bel bağlamalı bir adam olan Qarpağı yanına çağıraraq dedi:

– Qarpaq, sənə bir iş tapşıracağam, bu işi əhəmiyyətsiz sayma, mənim yaxamı başqalarının əlinə vermə, gələcəkdə öz bədbəxtliyinə səbəb olma, Mandananın doğduğu uşağı apar evinizə öldür, harda istəyirsənsə, orada basdır” (4, s. 77).

Hadisələr bu yuxular, onların yozumu yönündə davam və inkişaf edir. Kahinlər yuxuları necə yozmuşdularsa, hadisələr həmin istiqamətə də yön alır.

Hadisələrin gedişinə Qarpağın xəyanəti təkan verir; o, tapşırığı yerinə yetirmir, “əhəmiyyətsiz sayır”. Bununla da Kambisin Astiaqın qızından olan oğlu Keyxosrov (Kir) böyüyür, iranlıları ətrafına toplayır, üsyan qaldırır və bir sıra Midiya saray zadəganlarını da öz tərəfinə çəkir. Bu işdə Qarpaq yenə xəyanət edərək ona kömək edir. Bu məzmununda bir məktub da yazır: “Kambisin oğlu, allahlar səni hifz edir. Yoxsa sən bu yüksəkliyə qalxa bilməzdin. Öz qatilin Astiaqdan intiqam al. O səni öldürmək istəyirdi. Sən allahların və mənim səbəbimə sağ qalmısan. Elə bilirəm ki, bütün əhvalat artıq sənə məlumdur, mənim sənə necə rəftar etdiyimə, səni öldürməyib çobana verdiyimə görə Astiaqın mənə necə cəza verdiyini, yəqin ki, bilirən. Mənə inansa Astiaqın indi hakimiyyət sürdüyü bütün yerlərin padşahı olacaqsan. İranlıları qiyama hazırla və Midiya üstünə davaya gəl. Əgər Astiaq səni qoşuna sərkərdə təyin edib sənə qabağına göndərsə işlər lap ürəyin istəyən kimi olacaq, yox, məşhur midiyalılardan başqa bir adam təyin etsə, fərqi yoxdur, çünki Midiya kübarları hər kəsdən əvvəl ondan üz döndərəcək və sənə birlikdə Astiaqı taxtdan salmağa çalışacaqlar. Burada hər şey hazırdır, sən də tez, tez, mümkün qədər tez hərəkət elə” (4, s. 84-85).

Keyxosrov iranlılara çoxlu vədlər verir, onları qiyama hazırlayır: Midiya saray zadəganlarını da öz tərəfinə çəkib qiyam qaldırır, hakimiyyəti devirir, ələ alır.

Midiya dövlətinin süqutu və hakimiyyətin yadlara – farslara keçməsinə, əlbəttə, Astiaqın tədbirsizliyi, gördüyü yuxulardan çəşməliyi gətirib bu yerə çıxarmışsa da əsas işi – xəyanəti saray zadəganı Qarpağın intiqam hissi görmüşdü...

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (üç cildə, I c. Bakı, 1960)ndə Astiaq və onun hökmranlığı tarixi “əfsanə, əsl olmayan bir nağıl” kimi təqdim edilir: “Herodotun “Tarix”ində qədim Azərbaycanla əlaqədar bir neçə əfsanə vardır. Herodot bunları tarixi həqiqət kimi vermişdir” (1, s. 22).

Bu fikir səhvdir; nə onun elmi, nə də məntiqi əsası var. Söhbət “Astiaq” və “Tomiris”dən gedir, “əfsanə”, bunlara deyilir. “Lakin” sözü ilə Herodota irad tutulur.

“Lügət” kitablarında “əfsanə”, “əfsanəvi” sözlərinə bu mənalar verilir: “*Əfsanə* - nağıl, əsl olmayan; *əfsanəvi* – əfsanə olan, əsl olmayan” (126 a, s. 199).

Baş a düşülmür, anlaşılmır ki, Herodot kimi ciddi, dünyəvi alimin *həqiqət kimi verdiyi tarix* – “Lakin bu tarixi həqiqətlər daha çox yarım tarixi əfsanələr, yaxud yarım əfsanəvi tarixi hadisələrdən ibarətdir” - deyə “təhlil” edilir, Herodota “düzəliş” verilir. Arxasınca: “İndi artıq tamamilə aydınlaşmışdır ki, Herodot öz əsərini yazarkən özündən qabaqkı tarixi məlumatlardan, yazılı abidələrdən, rəsmi sənədlərdən istifadə etmişdir” deyilir. Bunun arxasınca yenə bu həqiqətlərin üstünə kölgə sahnır və ya tamam rədd edilir: “eləcə də öz şəxsi müşahidələrinə əsaslandığı kimi, xüsusi olaraq, dinləyib öyrəndiyi əsatirə, əfsanələrə də müraciət etmişdir. “Tarix”in yazıldığı zaman ilə orada təsvir olunan hadisələrin arasında müəyyən bir müddət keçmiş olduğundan bu “həqiqət”lərin bu müddət ərzində ağzlarında dolaşdığı nəzərə alınarsa, aydın olar ki, *bunlar tarixi əfsanələrdən başqa bir şey deyildir*.

Bu əfsanələrdən biri olan “Astiaq” əfsanəsi son Midiya hökmdarı “İştuvequ Astiaqa həsr olunmuşdur” (1, s. 22-23).

Münasibət aydındır. Çox ustalıqla həqiqətin üstündən xətt çəkilir.

Necə olur ki, Herodot “Tarixi yazarkən özündən qabaqkı “tarixi məlumatlar”, “yazılı mənbələrə”, “rəsmi sənədlərə” əsaslanan böyük alim “dinləyib öyrəndiyi əsatirlərə, əfsanələrə müraciət edərkən fikirləri tamam dəyişdi, tarixi həqiqətlər “əsl olmayan nağıla, əfsanəyə” çevrildi.

Burada nə isə bir çaşdırma var.

Tarixə, tarixi həqiqətlərə bu cür yanaşmaq, istiqamət vermək zamanın tələbindən irəli gəlirdi. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin yazıldığı dövrdə həqiqəti demək olmurdu və ya çox çətin idi. Tarixə münasibətdə “ideoloji əsaslar”, xüsusi göstərişlər, qadağalar vardı. O vaxtlar Sovet hakimiyyətinin gizli olaraq Respublikalara göndərdiyi “Direktiv”də (Moskva, 2.6.1947) deyilirdi:

“İbtidai və xüsusi məktəblərdə (ancaq hər şeydən qabaq orta və ah təhsil müəssisələrində) milli ruhlu müəllimləri kənarlaşdırmalı, onların yerinə bizim müəyyən etdiyimiz adamları qoymalı. Tarix dərslərində diqqəti şahların qəddarlığına və xalqın onların əleyhinə mübarizəsinə cəmləşdirmək lazımdı” (53a).

Bu “Direktiv” (əmr, gizli göstəriş) 1937-ci ildə alimlərə, müəllimlərə, milli ruhlu ziyahlara kütləvi divantutulmadan sonra, 1947-ci ildə rəsmiləşmişdi. 1950-1960-cı illərdə qədim dövr ədəbiyyat tariximizi yazan və ali təhsil məktəblərində dərs deyən və tədqiqat institutlarında işləyən alim-müəllimlər rejimin bu göstərişinə əməl etməli olmuşlar...

Azərbaycan hökmdarı Təmrisə də həmin mövqedən yanaşılmış, onun fəaliyyəti haqqında yaranmış rəvayətlər, hekayətlər də əsl olmayan, əfsanə olan hadisələr kimi təqdim edilmişdir.

Azərbaycan hökmdarı Astiaqla bağh Herodotun yazdıqları əsl tarixdir. Onu bədii-tarixi əsər kimi də qiymətləndirmək, təhlil etmək olar. Əsərin baş qəhrəmanı Astiaqdır. Bir hökmdar – padşah surəti olaraq o, ziddiyyətlidir: fanatikdir, gördüyü yuxulara inanır, bu yuxular və onların yozumu onu çaşdırır, qorxur; qəddarlığı da var və bunun da qurbanı olur. Başçıq etdiyi dövləti saxlamaq, xalqını yaşatmaq, onu yad əllərə verməmək üçün, hətta öz nəvəsini məhv etmək, aradan götürmək qərarına gəlir. Amma bu baş tutmur, “çərxi-fələk tərsinə dövrən edir”. O, istəyirdi ki, ata-babalarının yaratdığı dövlət yaşasın, onu qorusun, onun yad fars tayfasının əlinə keçməsinə aman verməsin. Buna görə o, ən ağır qəddarlığa da əl atmağa hazır idi. Əmri, tapşırığı yerinə yetirmədiyinə, xəyanət etdiyinə

görə Qarpağa öz oğlunun ətini yedirtirir. Bu mənada Astiaqla Qarpaq arasında gedən son söhbət hər şeyi deyir, onun daxili aləmini açır: ona bəraət qazandırır.

“Astiaq əsir alındıqdan sonra Qarpaq onun yanına gəldi. Açıq və istehza ilə onun üzünə bir çox təhqiredici sözlər dedi və axırda soruşdu:

– Mənə öz oğlum yedirdiyin qonaqlıq yaxşıdır, ya padşah əvəzinə qul olmaq?”

Astiaq Qarpağa bir az baxdıqdan sonra ondan Keyxosrovun bu işində iştirak edib-etmədiyini soruşdu. Qarpaq cavab verdi ki, bu barədə ən əvvəl o özü Keyxosrova yazmışdır və bu iş onun öz işidir. Bu vaxt Astiaq Qarpağa sübut etməyə başladı ki, o, ən axmaq və vicdansız adamdır; axmaqdır, ona görə ki, Qarpaq hər işi özü düzəltdiyi halda, özü padşah olmaq istəməyib padşahlığı özünə verir; vicdansızdır ona görə ki, öz şəxsi-qərəzi xatirinə midiyahları qul vəziyyətinə salmışdır. Əgər taxtda özü oturmaq istəmirdi və mütləq bir başqasını oturtmaq lazım idisə, bu adamı midiyahlar arasından seçmək daha doğru olardı. İndi midiyahlar heç bir təqsirləri olmadığı halda qul oldular, keçmişdə midiyahların qulu olan iranlılar onların üzərində ağahq edəcəklər” (4, s. 86-87).

Bu sözləri tarixin atası Astiaqın dilindən deyir: burada məsələyə Herodotun öz münasibəti də əks olunub. Çox etibarlı sözlərdir, ibarətlidir. Astiaqın “əzazilliyi”, qəddarlığının səbəbi də buradan aydın olur. Astiaq özünün hakimiyyətdə qalmasını yox, məhz gələcəyi düşünürdü, xalqın, dövlətin yad qüvvələrin əlinə keçməsindən ehtiyat edirdi. Və bundan qorxurdu; təcrübə vardı. Yəqin ki, farsların xəyanətilə Turan-İskit hökmdarı Alp Ər Tonqanın ölümü də Astiaqın yaddaşında qahrıldı. Sonda Astiaqın Qarpağa dediyi “Sən dünyanın ən axmaq və vicdansız adamısan” sözləri və bunun izahı da hökmdarın məqsədini bəyan edir, vətəninin, xalqının fədakar başçısı olduğunu təsdiqləyir, o təkcə özü haqqında düşünmür, xalqının gələcəyini göz önünə gətirirdi.

Astiaq hələ o vaxt – miladi tarixdən öncə belə bir həqiqəti dərk

etmişdi ki, yaddan xalqa hökmdar, başçı – himayədar olmaz. Bu düşüncə, bu amal bu gün üçün də təqdir oluna bilər. 128 il ömür sürən Midiya dövləti məhz bu əsasda fəaliyyət göstərmişdi. Türk dövlətçiliyi tarixində çox önəmli bir fikir, ideya xətti idi. Sonra gələn Metenin – Hun-Türk nəslinin 300 illik hakimiyyəti və 618 il yaşamış Osmanlı imperiyası bu xətt, bu əsas üzərində hökmranlıq etmiş, ömür sürmüşdü...

Lakin bir dövlət xadimi kimi, bu aqlın, düşüncənin sahibi də məqamda çəşib qalır, aqlını itirir, sadələşməyə edir, yenə Qarpağa inanaraq fars qoşununa – Keyxosrova qarşı çıxarılan Midiya ordusuna başçılığı ona tapşırır, o da xəyanət edir, şəxsi intiqam alır. Dövlət farsların əlinə keçir.

Astiaqın padşahlıq ehtirası güclü idi, o, Midiya dövlətini sevirdi. Lakin fanatikəsinə qəzavü-qədərsə inanırdı. O, vahimələnmiş, bütün söylərini bu səmtə yönəltdiyi, elə bu qorxunun da qurbanı oldu. Bu hadisələr folklorlaşaraq rəvayət şəklində xalqın yaddaşına da hopmuşdur.

Burada yenə Herodota söz verib hekayənin sonuna diqqət edək: “Astiaqm otuz beş il davam edən padşahlığı belə bitdi. Midiyalılar Astiaqın zalımlığı nəticəsində iranlıların hökmranlığı altına keçdilər. Midiyalılar Asiyanın Qalis çayından o tərəfdəki hissəsində yüz iyirmi səkkiz il hökmranlıq etdilər, söz yox ki, iskitlərin hökmranlığı dövrünü buraya daxil etmək lazım gəlmir. Sonra onlar peşman olub Daraya qarşı qiyam etdilsə, yenə də döyüşdə basılıb qul halına salındılar. Astiaqm zamanında iranlılarla Keyxosrov midiyalılara qarşı çıxdılar və bu zamandan Asiyada hökmranlıq etməyə başladılar” (4, s. 87).

Astiaqın Qarpağa dediyi son sözləri – xalqının qul və əsir olmasına qarşı çıxdığına, əsarətə qarşı durduğuna görə ona bəraət qazandırır. O ucalır, onun qəddarlığı xalqının azadlığı, iranlılara əsir, qul olmamaq xatirinə idi. Buna görə hər şeyə getməyə, hətta farsın belindən gəldiyinə görə öz nəvəsindən keçməyə də hazır idi. Bu xarakter, bu hiss, bu duyğu “Bilqamis” dastanının baş beytindəki

məlum məzmunundan gəlmirmiyə!

***Ölümə bənzəmirmi, söylə, əsir olanlar,
Ölümün sifətini, məgər göstərmir onlar?! (14, X b, VI. 27).***

Həmin fars hökmranlığı bu günədək davam etməkdədir. Arazın o tayında 35-40 milyonluq Azərbaycan-türk xalqı – midiyalıların nəslə farsların əsarəti altındadır. Herodotun sözləri və Astiaqın dililə desək, “Keçmişdə midiyalılara qul olan iranlılar onların üzərində ağahq edirlər”, adi insani hüquqlardan məhrumdur: Söz azadlığı yox, ana dilində məktəb, təhsil yox, mənəvi sıxıntı, təhqir baş alıb gedir. Buna görə də milyonlarla soydaşlarımız doğma vətəmindən didərgin düşüb, ana yurdu tərk etməyə məcbur olublar və olurlar...

* * *

Farslar midiyalılardan, xüsusilə dövlətin əsas tayfası olan maqlardan həmişə ehtiyat etmiş, çəkinmişlər ki, onlara tabe olmaq məcburiyyətində qalar, əsarət altına düşə bilərlər. Bu mənada Kirdən sonra onun yerinə keçmiş oğlu Kambisin (Kir oğluna atasının adını qoymuşdu) farslara müraciətlə etdiyi bu “vəsiyyət” indi də öz qüvvəsində qahr: “Hakimiyyətin yenidən midiyalılara keçməsinə yol verməyin. Amma, əgər onlar hakimiyyəti hiylə ilə zəbt etsələr, onda siz də eləcə hiylə ilə onlardan qoparmalısınız. Əgər onlar hakimiyyəti güclə alsalar, onda siz də eləcə onu silah gücünə almalısınız. Əgər siz bunu edəcəksinizsə, onda sizin zəmiləriniz münbit, əyahnız və sürüləriniz isə məhsuldar olacaq və o vaxt siz əbədi azad qalacaqsınız. Əgər siz onlardan hakimiyyəti qoruya və hətta buna təşəbbüs göstərməyəcəksinizsə, onda sizə ancaq quraqlıq və barsızlıq arzu edirəm” (III, 65).

Hakimiyyət uğrunda midiyalıların, xüsusilə maqlarla farslar arasında uzun sürən mübarizələr (III, 78-79) getmişdir; maqlar hakim mövqə tutmağa, tam hakimiyyət əldə etməyə dəfələrlə cəhd göstərmişlər (III, 65-66); yenidən midiyalılar – maqlar farslar üzərində hökmran olmuşlar (III, 73); bu uğurda bütünlükdə xalq

mübarizəyə qalxmış (III, 75) və s. Əksər hallarda isə farslar qalib gəlmiş, hakimiyyəti əldən verməmişlər; hətta maqlar üzərində çalınan qələbəni təntənəli şəkildə “maqları əzişdirmə, qırma” bayramı (III, 79) kimi də qeyd etmişlər.

Bununla belə, farslar, fars hökmdarları onların zəkasına, ağılına həmişə möhtac olmuş, maqlar da öz yaradıcılığı, dini-fəlsəfi, hüquqi, ədəbi fəaliyyətilə fars hakimiyyətinə qulluq etmək, xidmət göstərmək məcburiyyətində qalmışlar. Farslar maqların təkcə ağılına, zəkasına deyil, fərsətində, cəsarətində, etibarına da qibtə edirmişlər.

Məşhur coğrafiyaşünas Strabon, Makedoniyalı İsgəndərin silahdaşı Aristobulun məlumatına əsaslanaraq yazır ki, Kirin qızıl əşyalarla (qızıl yataq, kubkalı stol, qızıl tabut və çoxlu libas və qiymətli daş-qaşlı bəzək şeylərilə) zəngin olan məqbərəsini maqlara etibar edib, qorunmasını onlara tapşırılmışlar, əmək haqqı olaraq onlara hər gününə bir qoyun və hər ay bir at vermişlər. Həmin məqbərənin üstündə bu sözlər yazılmışdı: “İnsan! Mən fars hakimiyyətini yaradan Kirəm və mən Asiyanın hökmdarı idim. Buna görə də bu abidə üçün mənə həsəd aparma!” (XV, III, 8).

Arazdan o tayda yaşayan azərbaycanlılar – türklər əslində maqlardır, midiyalıların nəslidir. Midiya dövləti vaxtdan farslarla maqlar – onların xələfləri olan türklər arasında hakimiyyət üstündə tarixən gedən mübarizə, bu gün də davam edir. 1940-cı ildə Güney Azərbaycanının fars hakimiyyətinə qarşı qalxması, məhz həmin mübarizələrin davamı idi ki, yenə də məğlubiyətə uğradı... Farslar öz ulu hökmdar babalarının “vəsiyyəti”nə sadıq qalaraq, hakimiyyəti əldən vermək istəmir, sayca iki dəfədən də az olduqlarına baxmayaraq, indi belə türklər üzərində hakim mövqelərini saxlayırlar. Tarixi həqiqətlərin ümumi hesabı belədir: İran tarixində farslar cəmi üç dəfə hakimiyyətdə olublar. Qalan bütün dövrlərdə İranda türk faktoru hakim olub. Beləliklə, İran bütövlükdə türkün torpağı hesab olunur.

Astiaq Midiya dövlətinin axırıncı hökmdarı olmuşdur.

Bəli, Astiaq çox ağır qəddarlıq etmişdi. Lakin bu qəddarlığın

mənəvi əsası vardı: Qarpaq hökmdarın hansı nöqtədən ehtiyat etdiyini yaxşı bilirdi, bu nöqtədən də yapışib xəyanət etmiş, intiqam almışdı.

Qarpaq şəxsi mənafeyini dövlətdən, xalqdan üstün tutdu. Hökmdardan oğlunun intiqamını almaq üçün Vətənə xəyanət elədi, dövləti satdı; nəticədə midiyalı farsların əsarəti altına düşdü...

Bu cür xainlər tarixdə həmişə lənətlənib, bu gün də lənətlənir, sabah da lənətlənəcəklər.

Bununla belə, tariximizin Midiya dövrü müstəqillik uğrunda mübarizələr tarixi kimi unudulmur. Midiya dövləti və onun fəaliyyət dövrü Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri kimi xatırlanır.

3. MASSAGET HÖKMDARLIĞI.

TOMİRİS ANANIN MƏKTUBLARI

Tomiris qədim Azərbaycan torpağının, hələlik bizə məlum olan ilk qüdrətli qadın hökmdarıdır. Bu mənada Tomirisə “ana” deməyə və ondan “Tomiris ana” deyə bəhs açmağa mənəvi haqqımız çatır.

Söhbəti yunan tarixçilərinə istinadən iki bölmə üzrə aparacaq.

1) Herodotun – tarixin atasının dedikləri

Herodot təsvir və şərh etdiyi hadisələrin izi ilə bizim qədim Azərbaycana, Araz üstünə də gəlib çıxmışdı. Herodot, onun ölkəsini tanımaq istəmiş və ölkənin hökmdarını əsir tutub aparmış İran şahı Kirin aqibətini maraqla izləyirdi. Kir əsir etdiyi Lidiya hökmdarı Krezi özünə məsləhətçi götürmüşdü. O, həmin qüdrətli hökmdar idi ki, bundan təxminən 10-15 il əvvəl bizim şair-filosof Anakar məktub yazıb, ellinlərin həyat tərzini və adət-ənənələrini öyrənmək üçün ondan kömək istəmişdi. İndi isə o, Kirin əsiri idi və şairin ölkəsinə qarşı hücumda məsləhətçi sifətilə iştirak edirdi. Lovğa Kir özünü “ölməz”, “məğlubedilməz” elan etmişdi. Herodot öz zəkası və alim sövq-təbiisi ilə həqiqəti üzə çıxarmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, daha etibarlı mənbələrə əsaslanmışdı. Herodotun “Tarix” kitabının sonunda verilən “Əlavələr”də deyilir ki, Herodot massagetlər-saklarla bağlı iki müxtəlif – akkad və iskit-ellin qaynaqlarına əsaslanmışdı, ona xalq arasındakı rəvayətlər, söhbətlər də kömək etmişdi. Deməli, Herodot Kir

Tomiris münasibətləri və onlar arasında baş verən müharibənin tarixi və gedişini mövcud sənədlər, habelə xalqdan topladığı faktlar, söhbət və yaddaşlar əsasında bu elmi nəticələrə gəlmişdi.

Herodot Tomirisin Kirə göndərdiyi iki məktubunu və Kirin cəsədi üzərindəki bir nitqini verir və bunları ön plana çəkir, vasitəsiz nitq kimi dırnaq arasına ahr, fikir və mülahizələrini də bu ətrafda söyləyir. Bu isə elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktubluların və nitqin əslində iskit-sak, yəni qədim türk dilində yazıldığı və deyildiyinə şübhə ola bilməz. Bunları Herodotun hansı mənbələrdən və hansı dildə götürdüyü barədə isə söz demək çətindir, bunun o qədər əhəmiyyəti də yoxdur. Mətləb bu məktubluların və nitqin məzmunu, ruhu və ideya istiqamətindədir. Məktublular yığcam, süjetli və gözəl hekayə təsiri bağışlayır, sağlam fikir təbliğ edir, xalqları sülhə və dostluğa, mehriban qonşuluğa çağırır.

Birinci məktub-hekayə

“Midiyalıların* hökmdarı! Öz niyyətindən əl çək. Axı, sən qabaqcadan bilməzsən, bu körpülərin çəkilməsi sənə xoşbəxtlik gətirəcək, ya yox. Bunu burax, öz ölkəyə padşahlığını elə və paxıllıq etmə ki, biz hakimiyyətimizi sürürük. Lakin, əlbəttə, sən bu məsləhətə baxmaq istəmirsən, sülhü qorumağı yox, istədiyini kimi hərəkət etməyi üstün tutursan. Əgər sən massagetlərə ehtirasla hücum çəkmək niyyətindəsənsə, onda çay üzərində körpü salınması işini dayandır. Sakitə keç gəl bizim ölkəmizə, çünki biz çaydan üç günlük məsafəyə çəkilərik. Əgər sən bizi öz torpağına buraxmağı daha münasib sayırsansa, onda o cür hərəkət elə” (1, 206).

Bu məktub Kirin Araz çayı üstündə üzən körpülər tikdirib bu taya keçmək istədiyini vaxtda yazılıb və qasidlə ona göndərilib. Göründüyü kimi, Tomiris ağıllı bir hökmdar, dövlət başçısı kimi hərəkət edir. Öz müdrik məsləhətlərilə Kiri yola gətirməyə, qada-

* Görünür bu, mənbələrdən gələn səhvdir. Kir Midiya dövlətini devirib fars dövlətinin əsasını qoymuşdu. O, midiyalıların deyil, artıq farsların hökmdarı idi.

balanı sovuşdurmağa çalışır. Bu təklif və məsləhətlər özünə güvənən, qüdrətinə inanan kamil bir dövlət başçısının fikridir. Tomiris hər üzünə razıdır: dostluq, sülh, sakit və mehriban qonşuluq, əgər bunlar mümkün deyilsə, ya bu yana, ya da o yana quru torpağa çəkilib vuruşmaq. Bunun bir rəmzi mənası da var: Tomiris ana Arazın qana boyanmasını istəmirdi.

Lakin nə fayda! Düşmən azğındır, heç bir şərtlə razılaşmır, heç bir məsləhətə qulaq asmır, öz bildiyini edir, “məktub”-dakı son cümlədə edilən təklifdən hiyləgərəcəsinə istifadə edir. Burada Krezin məsləhətinə də qulaq asır. Bu isə nəticə etibarilə ona çox baha oturur. Herodot yazır: “Hökmdar ancaq zəif döyüşçüləri orada qoyaraq qoşunun ən yaxşı hissəsini götürüb Arazdan uzaqlaşır. Bu zaman massaget ordusunun üçüncü hissəsi Kirin yerdə qalan döyüşçüləri üzərinə hücumə keçir, onların cəsarətli müqavimətinə baxmayaraq onları qırıb tökür. (Qələbədən sonra) farsların ordugahda qoyub getdiyi yemək-içməyi görənlər massagetlər kef eləməyə başlayırlar. Doyunca yeyirlər, şərab içirlər və yatmaq üçün uzanırlar. Elə ki, farslar qayıdıb gəlir, düşmənin böyük bir hissəsini məhv edir, qalan böyük bir hissəsini də əsir alırlar. Əsirlərin içərisində massagetlərin başçısı hökmdar Tomirisin Süpərgəpis adlı oğlu da vardı” (1, 211).

Tomiris ananın dərdi bir idi, iki olur; Vətən dərdi, oğul dərdi! Amma yenə də özünü sındırmır. Belə yenilməz qəhrəmanları öldürmək, məhv etmək, oğlunu əlindən almaq olar, ancaq öymək, sındırmaq, qırımından döndərmək olmazdı...

Tomiris Kirə ikinci məktubu göndərir.

İkinci məktub-hekayə

“Qanıçən Kir! Bu qələbənə qürrələnmə! Sən silah gücü ilə döyüşdə mərdi-mərdanə yox, məkrilə, üzüm tənəyinin sizin də ağılnızı əlinizdən alan barı ilə çaxır başınıza vurduğu zaman, necə ki, siz, farslar da (keflənərək) ləyaqətsiz nitqlər axınına qoşulursunuz – bax, bu cür zəhərlə mənim oğlumu da məğlub etdin. İndi mənim xeyirxah məsləhətimə qulaq as. Mənim oğlumu ver və sağ-salamat mənim tor-

pağımndan çıx get, onsuz da massaget ordusunun üçdə birini həyasızlıqla məhv etdin. Əgər sən belə etməsən, onda Tanrı Günəşə and içirəm ki, mən massaget hökmdarı, həqiqətən, sənə qan içirəcəyəm, çünki sən qandan hələ doymamısan” (1, 212).

Bu məktubda da Tomiris müdrik, xeyirxah bir hökmdar kimi çıxış edir, yəni o, təmkinlidir, yenilməzdir, amansızdır. Düşməni tövsiyəsi budur ki: “Mənim oğlumu ver və sağ-salamat mənim torpağımdan çıx get”.

Lakin kimə deyirsən! Kir bu “xeyirxah məsləhətə” də məhəl qoymur. Tomirisin oğlu əsirlikdən xilas olsa da anasının üzünə çıxıb bilmir, özünü öldürür.

Nəticə Kir üçün çox ağır olur. Dəhşətli döyüş başlanır və uzun müddət davam edir. Herodot yazırdı: “Mən belə hesab edirəm ki, bu vuruşma barbarlar arasındakı bütün döyüşlərin ən dəhşətli olmuşdu” (1, 214).

Tomiris ilk məktubunda təklif etmişdi ki, “Kir, Arazdan ya mən geri çəkilm sən gəl, ya da sən geri çəkilsən mən gəl, mərd-mərdənə quru torpaqda vuruşaq”, Arazı qana çalxamayaq. Bu təklifə də Kir xəyanət etmişdi. Ortada bol yemək-içmək qoyub geri çəkilməmişdi ki, massaget qoşunları yeməyə-içməyə qurşandığı və keflənib aqlını itirdiyi anda hücum çəkib qələbə qazansın. Xəyanət baş tutmuşdu, amma yeriməmişdi. O öz cəzasını almalı idi...

Müharibə Tomiris ordusunun tam qələbəsi ilə nəticələnmişdi. Hökmdar yerə sərilməmiş insan cəsədlərinin içindən Kirin ölüsünü tapmağı və onun başını kəsib insan qanı ilə doldurulmuş çaxır tuluğuna salmağı əmr etmişdi. Onun ölüsünə istehza ilə demişdi:

“Mən sağ qalsam da yenə sən məni məhv etdin və mən sənə vuruşmada qələbə çaldım, çünki mənim oğlumu hiyləgərəsinə tutdun. Bu səbəbə indi mən, necə ki, səni hədələmişdim, səni qanla, bax beləcə, doydururam” (1, 124).

Hökmdar Tomirisin hər cəhətdən mənəvi haqqı vardı ki, Kirin ölüsünü təhqir etsin, onun başını kəsdirib qan tuluğuna atdırsın və son sözünü desin.

Tomirisin nitqindəki iki fikrə diqqət edək:

1) “Mən sənə vuruşmada qələbə çaldım”, yəni mən bu qələbəni mərdliklə, açıq döyüşdə qazandım;

2) “Sən isə mənim oğlumu hiyləgərəsinə tutdun”, yəni hiyləyə əl atdın, namərdlik etdin, tələ qurdun.

Tomirisi qəzəbləndirən də bu “hiyləgərlik”, bu namərdlik olmuşdu. Çünki hiylə, məkr işlətmək, tələ qurmaq, fənd-fəsada əl atmaq Tomirisin təlim-tərbiyəsinə, onun mənsub olduğu və başçılıq etdiyi xalqa yad idi. Odur ki, onu heç cür bağışlaya bilmir, ölüsündən də əl çəkmir...

Herodot yazır: “Mənə belə gəlir ki, Kirin ölümü haqqındakı çoxlu hekayələrdən bu daha mötəbərdir” (1, 214). Söz nüfuzlu sözdür, buna adi tarixçi və ya adi alim-yazıçı yox, tarixin atası şahidlik edir.

Hər iki məktub-hekayə və nitq bir vahid xətdə birləşir. Buna görə, üç hissədən ibarət bir əsər, bir məktub-hekayə sayıla da bilər.

Araz çayı üzərində gedən ölüm-dirim müharibəsində hadisələrin gedişi və nəticə tarixin atasının da ürəyindən idi. Çünki o, ədalətin tərəfdarı olmuşdur. Həmin hadisədən o qədər də çox vaxt keçməmişdi. Hadisə yaddaşlarda qahrı və tarixçi, yeri gəldikən “belə nəql edirlər”, “mən öyrəndim ki” deyə xalq arasındakı söhbətlərə, yaddaşlara da müraciət etmişdi.

Herodotun hadisələrə obyektiv yanaşması və qiymət verməsinə xalqın özündən öyrəndiyi, el arasında mövcud olan rəvayətlər, hekayələr, söhbətlər də kömək etmişdi. Tarixçinin Tomirisə münasibəti, bir hökmdar kimi onun ağıllı və ədalətli hərəkətlərinə olan rəğbəti açıq-aşkardır. Bu özünü xüsusilə hadisələrin təsvirində göstərir. Belə hallarda Herodot tarixçidən daha çox yazıçı kimi qələm çalır.

2) Strabonun təsdiqi

Strabonun təsəvvüründə massaget və sak cyni anlayış, cyni xalqdır. O, massagetlərin və ya sakların Kirə qarşı müharibədə

qələbəsinə dair Herodot və başqa tarixçilərin fikirlərini əxz edir. Bununla belə, saklara qarşı Kirin tələ qurması səhnəsi Strabonda özünəməxsus şəkildə verilir; “Kir sakların üzərinə yürüş edir, lakin məğlub olaraq, döyüşdən qaçır. Sonra, dayandığı düşərgə yerində mümkün olan çoxlu azuqə və xüsusilə şərab qoyur. Kir qoşununa bir qədər istirahət verir və sonra çadırları tamam sursatla doldurub axşama yaxın özünü elə göstərir ki, guya qaçıb gedir. Geri çəkilməyə onə nə qədər lazımdır, Kir orada dayanır. Bu arada saklar gəlir və qoşunun tərk etdiyi yeyinti ilə dolu düşərgəni tutub doyuncə yeyib-içirlər. Kir qayıdanda sakların sərxoşluqdan ağıllarını itirdiyini görür. Onlardan biri ölümcül yuxuda vurulur, digəri isə siləhsiz atılıb-düşdüyü vaxt, düşmən qılıncı ilə haldan düşmüş şərab pərisi kimi yerə sərilir və demək olar, hamısı məhv olur” (XI-VIII, 5).

Kirin bu fəndi, tələ qurması qədim dünyamızın müharibə qanunlarına zidd idi. Buna görə də dillərdə, ayrı-ayrı tarixçi, coğraf, yazıçı və başqalarının əsərlərində çox hallanıb. Nəticədə hiylə yox, yenə də mərdlik qələbə çalır. Strabon “Çoxlarının tez-tez xatırladığı kimi, massagetlər Kir əleyhinə müharibədə öz mərdliklərini sübut etmişlər, biz də bu barədə məlumatı deyilənlərdən götürməli olduq” (XI VIII, 6) – deyir. Bununla da özünəqədərki fikirlərə münasibətini bildirir və deyilənləri təsdiq edir.

Herodot və Strabonun Tomirisə əlaqədar yazdıqları və təsdiqi tariximizin etibarlı və parlaq səhifələridir. Lakin indiyədək bizim alimlər bu “səhifələri” dumana bürümüş, onun üzərinə kölgə salmışlar. Həm tarix, həm də ədəbiyyat tarixi kitablarında hər vaxt bu həqiqətlər üzərinə pərdə çəkilmişdir. Tarixçilərimiz “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (I. 8-18) kitabında Midiya dövləti, Tomiris hakimiyyəti onunla bağlı əhvalatlar əfsanə kimi təqdim olunmuş, hər iki nəşrdə Herodotun Azərbaycana aid yazdığı səhifələrə və ədəbi-bədii əsərlərə nağıl, əsl olmayan hekayətlər və uydurma kimi qiymət verilmişdir. Deməli, bunlar heç nədir. Tarix deyildir. Tomirisə bağlı əhvalatlar isə tamam unudulmuşdur.

Dəlilsiz-sübutsuz Herodotu “təzib” etməyə səy göstərmək, onun

ciddi tədqiqatını əfsanə saymaq cəhdi məhz Azərbaycan tarixi, xüsusilə mədəni fikir tarixi üzərinə kölgə salmaq niyyətindən irəli gəlirdi. Bunun əsas səbəbini repressiya dövrünün ağır tələbləri və yuxarıdan diqtə edilən “türk xalqlarının tarixini saxtalaşdırmaq” meyli ilə izah etsək də, bunun daxili səbəbləri də vardı.

Burada tarixçilərimizin hələ də susduğu, inkar etdiyi və ya görüb duya bilmədiyi məlum həqiqətin şair duyumunu yada salmaq yerinə düşərdi. S.Vurğun “Yandırılan kitablar” şeirində özünü 40-cı illərin İran qəsbkarlarına tutaraq tarixə nəzər salmış, həmin hadisəni belə xatırlamışdı:

*Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomiris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını,
Anam Tomiris kəsmədimi Keyxosrovun başını?*

Bu fikir də repressiyanın ağır illərində söylənmişdi. Nə üçün S.Vurğun Tomirisə “ana” deyə müraciət etmişdi? Onu “anam Tomiris” adlandırmışdı? Çünki o, Azərbaycan milli dövlətinin banilərindən idi, xalqımızın ilk qadın hökmdarı idi. S.Vurğunun ona “anam Tomiris” deməyə mədəni haqqı vardı...

Tomirisin məktubları təkcə Kirə tövsiyə və onu sülhə dəvət etmək deyil, bəşəriyyətin tarixən həmişə sülhə və əmin-amanlığa can atması, qonşuluqda dinə və yanaşı, dostluq şəraitində yaşamaq arzularına çağırışdır. Buna görə öz məzmununu etibarilə bu gün də aktualdır, bizim amalımızla, sülh arzu və istəyimizlə tam səsləşir.

Tomirisin məktubları, Kirin əsədi önündə söylədiyi nitq, bir sözlə, çalınan qələbə Azərbaycan xalqının yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixdə bir qızıl xətt kimi keçir. 2500 ildir ki, bu məktublar və nitq ümumilikdə türkdilli ədəbiyyatların, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatının tükənməz ilham mənbəyi, müxtəlif janrlarda yaranmış əsərlərin mövzusu olub. Nəsillər bu ruhda tərbiyə alıb.

Nüşabə, Məhinbanu, Şirin, Babək, Nəsimi... bu kökdən gələn təbiiyyətin yetirmələri, bu mənəvi telin qırılmaz həlqələridir.

4. "İSSİK" MƏDƏNİYYƏTİ

Mənim Vətənim – müqəddəs evim bütövlükdə türk dünyasıdır, Türküstan elidir. Harada türk nəfəsi var, türk ruhu var, ora Vətən torpağıdır – Azərbaycan onun tən ortasında. Bu dünyanın, bu torpağın hər hansı bir guşəsində aşkar edilən, üzə çıxan bir tarixi tapıntı: dəfinədə, kitabədə, yazıda mənim payım var...

Alma-Atanın 60 kilometrliyindəki İssik şəhərindən gənc əsilzadənin qəbri aşkar edilmişdir. Kurqan-qəbirdən çıxan zəngin dəfinə türk xalqlarının miladdan öncə son minillikdəki maddi-mədəniyyət tarixi, incəsənəti, yazısı və dilinə aid əvəzsiz tapıntıdır. Bu zəngin dəfinə ilə bağlı hələlik iki istiqamətdə söz deyək, fikir söyləyək.

1) "Qızıl geyimli" hökmdar

Ulu babalarımızın məskən saldığı Kürreyi-ərzini orta qurşağına torpaq yeraltı və yerüstü sərvətlərinin zənginliyi ilə dünyanın nəzərini həmişə özünə cəlb edib. Ana torpaq öz qoynunda əvəzsiz xəzinələr gizlədib, sahiblərinin keçmişinə, qəhrəmanlığına, güzəranı və yaşayış tərzinə, mədəniyyəti və incəsənətinə, zərif əl işlərinə dair elə söz deyib, elə həqiqətləri aşkar edib ki, bunun dəyəri hər hansı bir qızıl xəzinəsindən qat-qat artıqdır. "İssik" tapıntısı əsasən qızıl zinət şeyləri toplusudur. Lakin onun söylədiyi, təsdiq etdiyi tarixi həqiqət qızıldan daha güclü, dəli qiyətlidir. Çünki bu qızıl-zinət şeyləri yüksək sənətkarlıqla, bədii zövqlə işlənmiş, qədim tarixi və güclü ənənəsi olan əvəzsiz zərif sənət nümunələri, əl incəlikləridir və xalqımızın maddi-mədəniyyət tarixi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, bunlar qiymətli incəsənət əsərləridir.

"İssik" kurqanında gənc sak-türk hökmdarı "qızıl geyim"də,

ona məxsus zinət və başqa məişət şeyləri ilə dəfn olunub, yanına 30-a yaxın qab-qacaq, yazılı gümüş cam və s. qoyulub.

K, A. Akişevlər "Qızıl geyimi" belə təsvir, təqdim və təhlil edirlər: "İssik kurqanından aşkar edilən "qızıl geyimli" adamın baş örtüyündəki üçmərtəbəli kompozisiya səciyyəvi nümunə kimi diqqəti cəlb edir. Xoşbəxtlikdən tamamilə toxunulmaz qalmış bu kompleks ilk dəfə olaraq qədim köçərilərin hakimiyyətinin rəmzi olan taxt-tacı müəyyən etməyə imkan vermişdir. "İssik" kurqanı yeganə belə abidədir. İssik hakimi bayram və ya təntənəli geyimdə basdırılmışdır. Onun əynində zərif ipək köynəyi, qısa kamzolu (qolsuz qısa kişi pal-tarı), qırmızı zəncərdən dəri şalvarı və ya ayağında dəri bənzər uzunboğaz çəkməsi olubmuş. Kamzolun üstündən əfsanəvi maral və sığın başı şəklində metaldan tökmə üsulu ilə düzəldilmiş ağır yığma kəmər bağlanıb. Hökmdarın başına uca konusvari üçağzılı qalpaq-papaq qoyulub. Persopollda pələngəbənzər məşhur saklar (tam mənada şişuclu papaqlarda) pilləkənin relyefində məhz belə qalpaq-papaqlarda təsvir edilmişdir. Boynunda ucları pələng başı şəklində olan üçdəfəyə hövrülmüş boruvari boyunbağı var. Sağ əlinin barmaqlarında iki – biri güzgü kimi parlaq qalxanvari formada, digəri başında radius istiqamətində çələng şəklində insanın profildən təsviri həkk olunmuş qaşlı üzük vardır. Sol çiyini tərəfində ucu qızıl və üzərinə qızıl lent sarınmış rəmzi əsa qoyulub. Sağında ağacdən çiyin qayışında qırmızı rəngə boyanmış qılınc – altı döyüş silahı, solda qırmızı rəngdə at şəkilli dəmir xəncər qoyulmuşdur. Onun dəstəyi qızıl təbəqəyə çəkilmiş ikibaşlı qrifon şəklində, tiyəsi isə qızıl örtüyü ilə müxtəlif vəhşilərin təsvirləri bəzədilmiş formada verilmişdir. Həmin silah növləri İssik kurqanının məhz sak dövrünə, yəni m.ö. V-VI və ya IV-III yüzilliklərə aid olduğu fikrini söyləməyə imkan verir" (66, s. 25-26).

Miladdan öncəki son minilliyin ortalarına aid olan bu kurqanda bütöv bir tarix, dövr, dövrün yüksək mədəniyyəti əsrlər boyu torpağın altında yatıb qalıb. Bugünkü mədəniyyətin özü belə müəyyən mənada bununla səsləşir.

Elə, xəlqi – milli geyim və bu ənənənin davamı və inkişafını nəzərdən keçirək. Göz önünə böyük fransız ədibi Aleksandr Dümanın azərbaycanlı surətini – onun xarici görkəmi, qəddi-qaməti və şux geyiminin təsvirini gətirək. A.Düma XIX əsrdə Azərbaycan bəylərini və xüsusilə Xasayxan Üsmiyevi belə təqdim edir: “Otuz beş yaşlı Xasay xan qədd-qamətli idi. Alışb-yanan gözlərində nəsə bir narahatlıq duyulurdu. Qapqara saqqalı onun dişlərini daha da ağ göstərirdi. Başına qıvrıcaq quzu dərisindən tikilmiş gözəl papaq qoymuşdu. Uzun, qara çərkəzi çuxa geymişdi. Çuxaya qızılı sapla naxış vurulmuş, yaxasında ətrafı qızıl və gümüşlə haşiyələnmiş iki patronaş, belində saf qızıldan olan gözəl kəmərdən fil sümüyü və qızılla işlənmiş zərif bir xəncər asılmışdı. Əynindəki şalvar İran qumaşından tikilmişdi. Dağlılar arasında dəbdə olan qumaş şalvarı dizdən aşağı sıxmışdı. Fransızca parisilərdən heç də pis danışmayan Xasay xan ləyaqətli adam idi. Mən onun mədəniyyətinə, ağına, fransızca təmiz danışmağına heyran qalmışdım” (12a, s. 45).

Bu təsvirdə “qızıl geyimli” sərkərdənin təkcə hökmdarlıq tacı çatışmır, onun yerində “qıvrıcaq quzu dərisindən tikilmiş gözəl papaq”dır. Demək olar ki, qalan hər şey – səliqə-sahman, yığcamlıq, şuxluq, zövq, qızıl kəmərdən və zərif qızıl-gümüş işləmələr – bir sözlə, iki min ildən artıq inkişaf yolu keçib gəlmiş xəlqi-milli əsilzadə geyimi adət-ənənəsi eynidir. Elə lap bu yaxınlaradək bizim əsilzadələrimiz belə geyinmirdilərmisi?! Xoşbəxtlikdən “Qızıl geyim” yerin – anamız torpağın dərin qatlarında bir nümunə, şahid kimi mühafizə olunub qalıb; bu geyim ənənəsi yerin üstündə bu və ya başqa cüzi dəyişikliyi ilə davam edib gəlir. Kök bir, zövq bir, ənənə birdir.

“Qızıl geyimli” hökmdarın həm baş örtüyü – tacında, həm də kəmərinə “Heyvan təsviri üslubu” kimi məşhurdur.

Tədqiqatçılar “İssık” tapıntısının ümumilikdə Şumer-türk dünyasına aidliyini və həmin mədəniyyətin davamı olduğunu güman edir və bunları bir-birinə bağlayan tellər tapırlar: “Baş geyiminə S surətində incəliklə bərkidilmiş pələnglərin “dişlərini qıcartdığı” gövdəsi aslanbəndli (baş örtüyündə bəndləri olan) sığın balaları və

atların (xəncər bəndləri olan) çəkilməsi vəziyyəti təsvir olunur. Heyvanların bu cür orijinal təsviri, güman ki, qədim Mesopotomiya şərhli və ya Tanrı ilə döyüşməsi səhnəsi ilə bağlıdır” (89, s. 26).

“İssık” tapıntısı eyni zamanda Çindən və Monqolustandan Qara dənizdək Kürreyi-ərzin orta qurşağında sakin olan türk xalqlarının maddi-mədəniyyətini birləşdirən nadir sənət nümunələri kimi qiymətləndirilir. “Mərkəzi Qazaxıstanda” tapılmış üzərində dörd panterin geri oturulmuş patron darağı ilə örtülü qəlibinin təsviri maraqlıdır. Bunlar üslubca Çin və Monqolustandan tutmuş Qara dəniz ətrafı ərazilərindən tapılmış digər pişik cinsli heyvan üslublu abidələrin təsvirinə yaxınlaşır” (89, s. 24).

Türk xalqlarının tarixində sak dövrü, sak mədəniyyəti çox mühüm mərhələdir. “İssık” kurqanından aşkara çıxan sak mədəniyyətinin mühüm əlaməti məhz onun özünməxsusluğu və fərdi üslubunda, bu mədəniyyətin dərin qatlarla bağlılığında idi.

Herodot yazırdı: “İskit xalqlarından başqa, Daranın yürüş etdiyi bütün Yevkos Pontu (Qara dəniz) ölkələrində sakin olan tayfalar çox avamdır... Bizə məlum bütün xalqlar içərisində ancaq iskitlər tək bircə, amma bəşər həyatı üçün ən vacib olan incəsənətə malikdir” (IV, 46). “İskitlər inadla yad adət-ənənələrdən qaçır, bir də onlar təkcə başqa xalqlardan deyil, xüsusilə ellinlərdən çəkinirlər. Bunu Anakarın və sonra Skilin taleləri aydın göstərdi” (IV, 76).

Deyilən fikirlər bu iki mühüm nöqtədə birləşir: 1) Yevkos Pontu, yəni Qara dənizdən bu tərəfə “iskitlərin bəşər həyatı üçün ən vacib olan incəsənətə malik yeganə xalq” olduğu, 2) iskit-sak mədəniyyətinin – incəsənəti və adət-ənənələrinin mühafizəkarlığı və müstəqilliyi.

Beləliklə, Herodot iskit-sak, yəni türk mədəniyyəti, adət-ənənələri və incəsənətinin mühafizəkarlığından danışdı, N.Y.Marr da Çin mənbələrinə əsaslanaraq, təxminən eyni vaxtlarda çinlilərin dediyi iskit-türk dilinin “təbii mühafizəkarlığı” və “öz müstəqilliyini mühafizə bacarığından” xəbər verirdi (110, s. 134). Bütün bunlar türk xalqlarının hələ o vaxtlaradək yüz və min illər boyu formalaşan,

sabitləşən xəlqi-millî keyfiyyətləri, özünəməxsus mənəvi aləmi idi ki, m.ö. V-I əsrlərdə qədim dünyanın Herodot, Strabon və başqa alimlərinin nəzərini özünə cəlb etmişdi. Qədim Çin mənbələri də onların bu üstünlüyü üzərindən sükutla keçə bilməmişdi. Xüsusilə “İssık” tapmtısı tarixin atasının fikrinin, habelə Çin mənbələrinin dediyinin təsdiqi olmaqla, bu xalqın (və ya xalqların) öz xəlqi-millî keyfiyyətləri ilə seçildiyini, öyündüyünü də sübut edir.

Qədim bir vaxtda belə “Qızıl geyim”in təmsil etdiyi maddi mədəniyyəti yaradan irq, soy-kökü bəşəriyyətin arxasında yox, önündə getməlidir və gedəcəkdir!

Türk öz qılıncı ilə bəşəriyyətin sivilizasiyası və zəkasına yol açmışdır, qılınc onun əlində olanda bəşəriyyətə Bilqamısı, Alp Ər Tonqanı, Tomirisi, Atillanı, Babəki, Şah İsmayıl Xətəini vermişdi. Qılınc onun əlindən düşəndə isə Zərdüştü, Dədə Qorqudu, Mahmud Kaşğarlı, Nizamini, Nəsimini, Füzulini yetirmişdi...

2) Gümüş cam üzərində yazı

“İssık” mədəniyyəti birdən-birə yaranmamışdır. Güclü ənənəyə əsaslanan bu mədəniyyətin kökü, özülü vardı, zəngin qaynaqlardan süzülüb gəlirdi. Bu mədəniyyəti, incəsənəti yaratmış, yüksəltmiş xalqın söz sənəti, yazısı da bu səviyyədə olmalı idi. Xoşbəxtlikdən kurqanda nümunə olaraq, yazı-epitafiya da, onun ifadə etdiyi gözəl məzmun da var.

Qazax alimi A.S.Amanjolov kurqanda aşkara çıxan yazını belə təqdim edir: “Kəsmə tirdən tikilən qurqanm içində dəfn olunmuş əsilzadə döyüşçünün taxta qəbri tapılmışdır. Həmin kəsmə tirlərin içində otuza yaxın qab-qacaq və runa oxşar yazısı anlaşılmayan gümüş cam vardı... Bütün əlamətlərinə görə bu qəbir, təxminən m.ö. V-IV əsrlərə aiddir” (66, s. 65).

Tədricən bu yazı oxundu, anlaşıldı, hansı dildə olduğu və məzmunu aşkar oldu: “Haqqında danışılan həmin yazının oxunuşu belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, türk runları m.ö. birinci minilliyin

ortalarında Mavareynnəhrin əlifba yazısı ilə sıx əlaqədar olmuş, ilk çağlarda kifayət qədər müxtəlifliyə malik imiş. Alma-Ata yaxınlığında sak qəbrindən tapılan runabənzər yazı, nəticə etibarilə, Yeddisu köçərilərinin ilk danışdıqları qədim türk dilidir” (66, s. 66).

Kurqandakı gümüş cam üzərinə həkk olunmuş yazı belədir; Mətni sağdan sola oxuduqda bu məzmunu verir:

1. “(A) ğa s (a) na oçuk//uçuq
2. B (e) z çök bukun içrə az (y) k...”

Fikir müasir dilimizlə belə səslənir:

1. Ağə (böyük qardaş, hökmdar)! Sənə bu otaq (qəbir, məskən), sən rahat yat!
2. Yad (düşmənl!) sən diz çök! Xalqın azuqəsi (çörəyi) olacaq.

Mətn türk xarakterinə, mənəvi aləminə tam uyğun nikbinlik ruhunda, qürur hissilə yazılıb.

“İssık” yazısı nəsr dili nümunəsidir. Öz yığcamlığı ilə diqqəti cəlb edir. İki cə cümlədə hər şey aydın olur. Bu dil, təxminən 2500-3000 il bundan əvvəl danışdığımız ümumtürk dili və onun yazıda ifadəsidir.

Alp Ər Tonqanın ölümünə deyilmiş ağılardan başlayaraq, təxminən 2500 ildən artıq bir inkişaf yolu keçib gəlmiş Azərbaycan poeziyası, nəsr dil-üslubca, məzmunca həmişə öz yığcamlığı ilə fərqlənmişdir. Ağıların dili, üslubu ilə “İssık” kitabəsinin dil və üslubunda bir doğmalığ müşahidə olunur. Bunların biri şeir dili, üslubu, digəri isə nəsr dili üslubu kimi bir-birilə səsləşir. Dilin ruhu (fikrin ifadə tərz, qrammatik quruluş, söz, ifadə və onların arxaik şəkli...) və indi nə dərəcədə anlaşması baxımından bu dil və üslublar bir-birinə çox yaxındır.

“İssık” yazısının qrafik üslubu və əlifbasına gəlincə, bu, “Orxon-Yenisey” yazısının qrafik üslubu və əlifbasıdır, min ildə bir qədər təkmilləşmişdir. “İssık” kitabəsi təsdiq etdi ki, bu yazı V-IV əsrlərdə nəinki mövcud idi, onunla epitafiyalar yazılırdı. Bu qəbir daşlarına və ya zinət şeylərinə yazılan epitafiyalar isə elə həmin əsrlərin nailiyyəti deyildi, yazı mədəniyyətinin çox qədim tarixi olmalı idi ki, bu səviyyə alınsın.

Beləliklə, bütövlükdə “İssık” tapıntısı ona qədərki böyük və zəngin mədəniyyətin m.ö. son minillikdə davamı idi. “Bilqamis” das-tanı, Alp Ərin ölümünə ağılar, “Avesta”nın ədəbi qatları böyük və zəngin ədəbiyyatın *bu səviyyədə* başqa sənət sahələri yazı-həkkətmə və yazı mədəniyyəti, habelə memarlıq, incəsənət, musiqi və başqa sahələri olmağ idi və vardı. İndi dünyanın diqqətini özünə cəlb edən Orta Asiya memarlıq inciləri, Azərbaycanda Möminəxatın məq-bərəsi bu mədəniyyətin ənənəvi davamı, inkişafı və bugünkü nişanələridir.

Beləliklə, ümumilikdə “İssık” tapıntısı təsdiq edir ki, hələ m.ö. V-IV yüzilliklərdən türklər tam formalaşmış, inkişaf etmiş bir xalq idi:

- 1) Onun yüksək sənəti, ecazar əl işi vardı;
- 2) Onun müstəqil dili, habelə ədəbi yazı dili vardı;
- 3) Onun öz milli əlifbası vardı;
- 4) Onun yazı, hətta həkkətmə mədəniyyəti vardı.

Bütün bu yüksək tarixi nailiyyətə, xəlqi-milli keyfiyyətlərə birdən-birə gəlib çatmaq mümkün deyildi. Bunun üçün çox uzun müddət – min illər gərək idi...

Bu çoxsahəli ümumi mədəniyyət və ədəbiyyat yeni – miladi tarixdəki türk mədəniyyəti və ədəbiyyatının zəngin qaynaqlarıdır.

5. ATROPAT VƏ ATROPATENA DÖVLƏTİ

Atropat və Atropatena dövləti haqqında məlumatı Strabon, Arrian və daha sonrakı dövr tarixçiləri verir. Lakin bu ölkə və dövlət haqqında sözə Herodotun “Tarix” kitabına əsasən tərtib olunmuş “Qədim dünyanın xəritəsi”ndən Atropatenaya, Azərbaycana aid hissəni ayıraraq fotosunu verməklə başlayırıq.

Xəritədə, təxminən “Sakasen”// “Sakasena” adlandırılan Kir// Kür çayı və düzənliyinin, Arazin öz qoynuna aldığı ərazi və bunların şərqə tərəf Kaspi dənizi sahillərinə, cənuba tərəf Urmiya gölünə uzanan hüdudları qədim, Herodotun dövrü və ona qədərki Azərbaycan torpağıdır. M.ö. IV əsr Atropat – Atropatena dövləti də bu ərazidə yerləşib. Ərazi bütövlükdə, o taylı-bu taylı bugünkü Azərbaycan torpağı və onun sərhədlərinə uyğun gəlir, Azərbaycanın müasir xəritəsilə tutuşdurulduqda belə, burada elə bir ciddi fərq görünmür.

Xəritədə Azərbaycanın daha qədim sakinlərindən olan *kaspilər, albanlar, matienlər, kadusilər, amardlar və kellərin* də adları yazılıb. Herodotda dönə-dönə bu torpağın sakinləri kimi massaget-sak tayfaları xatırlansa da sakların özlərinin adını verdiyi “Sakasen//Sakasena” çay və düzənlik adları yoxdur. Görünür, Herodota əsasən Qədim dünyanın xəritəsini çəkən alman alimləri, doğru olaraq, “Sakasen//Sakasena” çay və düzənlik adlarını Strabon və digər mənbələrdən istifadə edərək, bu məlumatlar əsasında bir qədər təkmilləşdirmişlər.

Həmin məlumatlar bunlardır:

1) “Saklar kimmerilər və trerlər kimi yürüş etmişlər. Yürüşlərin biri daha uzaq, digəri isə yaxın məsafəyə olmuşdu. Onlar Kappadokiyalıların ölkəsindək yeridilər, xüsusən ora qədər ki, o adamlar indi pontların adı ilə adlanan “Yevksin dənizində* yaşayırlar” (XI-VIII, 4). O vaxt iskit-sak tayfaları Yevkos pontuna, yəni Qara dənizdək gedib çıxmışlar. Beləliklə, həm Herodotun yazdığına, həm

* “Qeydlər”də “Yevksin dənizi - bax: Yevksin pontu... – indiki Qara dəniz” (Strabon, Qeoqrafiya, izd., “Nauka”, s. 869 və 911).

tarixçi əvvəlcə, Atropatın İsgəndərə qarşı durduğunu, ölkənin müstəqilliyini müdafiə məqsədilə onunla mübarizə apardığını yazır: “İskit tayfalarından olub Asiyada yaşayan saklar da, Daranın bilavasitə müttəfiqi kimi İsgəndərə qarşı durmuşdu. Midiyalılara Atropat komandanlıq edirdi, kadusilər, albanlar və sakasələr də midiyalıların tərəfində idi” (137. III, 8) və s. Sonra, VII kitabda dostluq və qohumluq əlaqələri yaratdığını yazır: “Midiya satrapı Atropat ona yüzlərcə qadın gətirdi. Onun dediyinə görə bunlar amazonlar idi. Onlar atlı kişilər kimi geyinmişdi” (137, VII, 13). Yəni: “Midiya satrapı Atropat qızını Perdikkəyə verdi” (137. VII, 4). Perdikkə İsgəndərin dostu və sərkərdələrindən idi...

Atropatın qızının İsgəndərin sərkərdəsi və yaxın silahdaşlarından birinə əvə verildiyi faktı Nizamidəki Bərdə padşahı Nüşabənin İsgəndərin sərkərdələrindən birinə əvə verildiyi faktına uyğun gəlir. Fərq ancaq adlardır: Arrianda *Perdikkə*, Nizamidə *Dəvali*. Nüşabənin Atropatın qızı olduğu faktı, hələlik, bizə məlum deyil. Bu barədə Nizami də bir söz demir.

Atropatena ölkəsinin Arazdan cənubda yerləşən və mərkəzi indiki Təbrizin yaxınlığındakı Qazaka (Qəncə//Qənzə) təxmin edilən hissəsinə Atropat hökmranlıq etdiyi kimi, Arazdan şimalda yerləşən və mərkəzi Bərdə (m.ö. Hürüm//Hürum) olan hissəsinə də onun qızı Nüşabə padşahlıq edə bilirdi... Biz bu məsələni hələlik açıq buraxırıq.

Tarixi mənbələrdə bəzən “Azərbaycan” adı, bu adın meydana çıxması ölkənin m.ö. dövlət başçısı və sərkərdəsi Atropatla, onun adı ilə bağlanır. Müəyyən mənada burada həqiqət var. Adətən qəhrəmanlar, tarixi və ədəbi şəxsiyyətlər adlarını torpaqla bağlar, torpağın adından götürərdi. Torpağa, ölkəyə onun dövlət başçısı və ya sərkərdəsinin adının verilməsi tarixdə nadir hadisədir. Əgər belədirsə, bu faktın özü Atropatın çox böyük və güdrətli, qədim dünyada heç kəslə müqayisəyə gəlməz bir tarixi şəxsiyyət, məharətli stratek, uzaqgörən dövlət başçısı olduğunu təsdiq etmirmi? Atropatena hökmdarlığının dövlət quruluşu, ictimai-siyasi mövqeyi,

iqtisadi-mədəni əlaqələri və s. barədə məlumatımız hələlik çox azdır.

Real fakt budur ki, Atropat Tomirisdən sonra Azərbaycanın böyük sərkərdəsi və hökmdarı idi. Kiçik Midiyanın başçısı olub, mahir stratek idi. Əvvəlcə, Dara ilə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşub, sonra isə İsgəndərlə birləşib Daraya qarşı durub, İsgəndərlə dostluq münasibətləri, hətta qohumluq əlaqələri yaradıb və s. Bu hadisələrin gedişiləmi, yoxsa, üstünlüklərinə görəmi, Strabon başda olmaqla, yunan yazıçı və tarixçiləri ölkəni onun adı ilə bağlayıblar: Atropat Midiyası, Atropatena, Atropatenlər və s. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə, buradan da Atropatana, Aturpatana, Adərbayqan, Azərbaycan, Azərbaycan adı yaranıb.

Real fakt budur ki, Makedoniyalı İsgəndər Atropatena – Azərbaycana yürüş etmiş, Atropatena hökmdarı ilə onun diplomatik əlaqələri olmuşdur. Bu tarixi həqiqəti danmaq olmaz. Nizami də bu həqiqətə əsaslanaraq İsgəndərin Azərbaycana gəlməsi mövzusunda işləmiş, Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü, əlaqələri, dostluğu və s. barədə yazmışdı. Xalq da, təbii olaraq o vaxt İsgəndər haqqında öz sözünü demiş, onun fəaliyyətinə qiymət vermiş, bu məqsədlə də rəvayətlər yaratmış, bunları nəsildən-nəslə ötürərək bu günə gətirib çıxarmışdır.

Real fakt budur ki, m.ö. IV əsrdəki Atropatena ölkəsi öz ərazi tutumuna görə bugünkü Azərbaycana uyğun gəlir. M.ö. IV əsrdə Atropatın başçılıq etdiyi müstəqil Atropatena dövləti və ərazisinin sakinləri maqlar, iskit mənşəli kaspilər, saklar, kadusilər və başqaları olmuşlar. Alban, tapir/tapur, amard, kirti və s. tayfalar da bu dövlətin tərkibində birləşmişdilər.

Beləliklə, miladdan öncə VII, VI, V və IV əsrlərdə Azərbaycan xalqı həm ərazicə, həm də xalq, etnik kök kimi müəyyən idi. VII əsrin sonu və VI əsrin əvvəllərində (m.ö. 623-595). İskit hökmdarlığı hələlik bizə məlum olan ilk dövlət kimi qeyd edilir. Lakin o, təsadüfi deyildi. “Turan” dövləti (m.ö. ?-625), “Midiya” dövləti (m.ö. 671-553) və başqaları olmuşdu.

Atropat – Atropatena hökmdarlığı da ənənəvi olaraq davam

edib gələn, tarixdə iz buraxan və öz qüdrətilə yunan yazıçı və tarixçilərinin diqqətini cəlb etmiş müstəqil Azərbaycan dövləti idi.

Atropat m.ö. dövrdə Azərbaycan dövlətinin ağıllı, öz tədbirləri və siyasətilə fərqlənən hökmdarı idi.

Farslar Midiyanı "Avesta" mənəvi dünyasını da fəth etdilər, onun yaradıcıları olan maq-muğları özlərinə xidmətə yönəldilər. Odur ki, bu günün özündə belə dünya çəş-baş qalıb: "Avesta" kitabəsi türk-Azərbaycan xalqının kitabəsi, yaradıcılığıdır, yoxsa farsın?!.. Makedoniyalı İsgəndər "Avesta"-nın başına oyun açdı, onu məhv edib, izini də itirmək üçün İranda kitabxanaları yandırdı, "Avesta"-nı qapıb yunanlarınki etmək istədi, bu mümkün olmadı, nəticə etibarilə nə farslar, nə də İsgəndər "Avesta"-nı kökündən ayıra bilmədi, o türk – Azərbaycan zəkasının məhsulu olaraq qaldı. Fransanın Qlozel vilayətində qazıntı zamanı aşkar olan 4500 il bundan əvvələ aid "Keyik rəsmi üzərində yazı" həqiqətin üzərinə işıq saldı...

Dövr ziddiyyətlidir. Fikirlər, münasibətlər müxtəlifdir. Həmin ziddiyyətli qarışıq dövrdə xalqın öz sözü-zəkası, xüsusən folklor yaradıcılığı ümumi rəyi söyləmək, həqiqəti demək üçün bizə az kömək etmir və daha etibarlı görünür.

Makedoniyalı İsgəndər, onun Qafqaza yürüşü, Azərbaycan torpağında olması, hökmranlığı, əhali ilə rəftarı, yerli hakimlərə - Atropatla, Nüşabə ilə görüşü, münasibətləri və s. xalqın yaddaşında, bədii təfəkküründə maraqlı və sığınməz izlər buraxıb, bunlar rəvayətlər, hekayələr və nağıllar şəklində öz əksini tapıb. Bunlar tariximizi, xüsusilə ədəbiyyat və mənəviyyat tariximizi öyrənmək üçün çox qiymətlidir. Bunlar bəzən tarixçilərin dedikləri və yazdıqlarından daha etibarlı görünür, çünki xalqın iç səsidir. Bunlardan keçmək olmaz.

6. MAKEDONİYALI İSGƏNDƏR HAQQINDA RƏVAYƏTLƏR – HEKAYƏLƏR

"Lügət" kitablarında "rəvayət" sözünün birinci mənası "hekayə" deməkdir.

Dünya fəthi Makedoniyalı İsgəndər haqqında Azərbaycan, habelə ümumtürk folklorunda mövcud olan rəvayətlər – hekayələr haradan, nə şəraitdə və haçan yaranıb? Bunların yaradıcıları kimlərdir? Bu suallar bir sıra mühüm problemin həllini qarşıya qoyur.

Bu rəvayət – hekayələri iki mənbə üzrə araşdırmaq olar:

1) Mahmud Kaşğarının "Divan"-ına düşən hekayələr

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində İsgəndərin türk ellərinə hərbi səfəri zamanı yaranmış bir sıra maraqlı hekayələr verilib. Lakin müəllif bu hekayələri elə-belə yox, müəyyən münasibətlə söyləyir, bu və ya başqa bir sözün, adın, toponimin yaranması tarixini vermək, necə, hansı şəraitdə meydana çıxdığını aydınlaşdırmaq, şərh etmək məqsədilə tarixi hadisələrə, xalqın yaddaşına müraciət edir. Buna görə də, bu hekayələr çox təbii görünür, müəyyən dövrlə, yerlə, məkanla tarixi hadisələrlə bağlı olur.

"Divana" düşən hekayələr bunlardır.

Birinci hekayə

"Zülqərney Səinərqəndi keçib Türk ölkəsinə yönəldiyi vaxtlarda türklərin çox güclü və böyük ordusu olan Şu adlı gənc bir xaqanları vardı. Balasağun yaxınlığındakı Şu qalasını o tikdirmişdi. Hər gün Balasağundakı sarayının önündə bəylər üçün üç yüz altmış növbət təbili vurulurdu. Xaqan Şuya Zülqərneyin yaxınlaşdığı xəbərini vermiş və demişlər: "Əmriniz nədir, vuruşaqmı? Nə buyurursunuz?" Halbuki xaqan Xocant çayının kənarına qaraul qoymaq və Zülqərneyin çayı keçdiyini xəbər vermək üçün qırx tarxanı gözətçi göndərmişdi. Bu dəstə, kimsə görmədən gətirdiyi üçün bundan əsgərlərin

xəbəri olmamışdı. Xaqamın ürəyi tamam sakit idi.

Xaqanın gümüşdən bir hovuzu vardı. Səfərə çıxarkən aparılır və içinə su doldurulur, sonra içində qazlar, ördəklər üzdürülürdü. Xaqana “Nə buyurulur, vuruşmaq mı?” deyildiyi zaman cavab olaraq “bu qazlara, ördəklərə baxın, suya necə tez cumurlar” – demişdi. Bununla da, orada olanlar hökmdarın vuruşmaq üçün hazırlanmadığını və buradan çəkilib getmək niyyətində olduğunu duymuşlar.

Zülqərney Xocant suyundan keçib gözetçi yerinə gəlir. Zülqərneyin keçdiyini gözetçi xaqana xəbər verir. Xaqan dərhal təbilləri çaldıraraq Şərqə tərəf hərəkət edir. Xalq getmək üçün hazırlıq görmədən xaqanlarının çıxıb getdiyinə görə ümitsizliyə düşür. Çaşqınlıq, qarışıqlıq yaranır. Minik tapa bilənlər heyvanların belinə atlanaraq xaqanın ardınca qoşurlar. Qarışıqlıqda bir-birlərinin heyvanlarını götürüb gedirlər. Səhər açılınca, ordugah düz bir oba şəklindədir. O vaxtlarda Taraz, İsbıçab, Balasağun və bu kimi yerlər yox idi. Onlar hamısı sonradan yaranmışdır. Oraların xalqı köçəri idi.

Xaqan ordusu ilə yığışib getdikdən sonra, orada cocuq-cucuqları ilə iyirmi iki kişi qalmışdı. Onlar gecə vaxtı öz heyvanlarını tapmamış və yığışib gedə bilməmişdilər...

Bu iyirmi iki kişi yayınıb bir tərəfə çəkilmək, yaxud orada qalmaq haqqında danışarkən, iki kişi onlara yaxınlaşır. Bunlar yük-lərini dallarına atmış, cocuq-cucuqlarını yanlarına almışdılar, ordunun izinə düşərək gedirdilər; yorulmuşdular, tərlənmişdilər. Bu iyirmi iki kişi yeni gələn iki kişi ilə tanış olur və söhbət edirlər. İki kişi deyir ki: “Zülqərney dediyiniz şəxs bir yolçudur. Bir yerdə qərar tutmaz. Buradan da keçib gedər. Biz də öz yerimizdə qalırıq”.

İyirmi iki kişi onlara türkcə “qal ac” deyirlər. Bu “ac qal” deməkdir. Sonradan bunlara “Xalac” deyilmişdir. Bunlar iki qəbilədir. Zülqərney gəlib onları saçlı və üstlərində türk bölgələri olduğunu görəncə, soruşmadan “türkmənənd” demişdir. Bu “türkə bənzər” deməkdir. Bax, bu ad onlarda bu günədək qalmışdır (III. 412-413).

Mahmud Kaşğarlı hekayəni bu şəkildə başlayır: “Türkmən: bunlar Oğuzlardır. Bunların türkmən adlanmasında bir hekayə vardır. Belədir” – deyə təqdim edir və hadisəni danışır. Bununla da hekayəni, təsvir olunan hadisəni tarixə, real zəminə, özlə bağlıdır, oxucuda m.ö. zamanlar, hadisələr və insanlar haqqında təsəvvür yaranır.

Bu hekayə “Şu (Sak) dastanı” adı ilə də məşhurdur (156, s. 36-37).

Hekayənin mövzu və qayəsi xaqan Şunun ağıllı, tədbirli bir hökmdar olmasıdır. O, İsgəndərlə hərbi girişə də bilirdi, buna onun qüdrəti çatırdı, lakin tələfata yol vermək istəmir. Onun dərhal “təbilləri çaldıraraq Şərqə tərəf çəkilməsinin” mənası böyükdür. Bu məna iki kişinin söhbətində açılır: “Zülqərney dediyiniz şəxs bir yolçudur. Bir yerdə qərar tutmaz. Buradan da keçib gedər. Biz də öz yerimizdə qalırıq”.

Burada Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşlərinin nəticəsi və onun son aqibəti uzaqgörənliklə qabaqcadan xəbər verilir. Heç bir mənbədə, heç bir tədqiqatda İsgəndər fəthliyinə bu dərəcədə düzgün və əsl qiymət verildiyinə, onun istilacı mahiyyətinin bu şəkildə açılmasına rast gəlmirik.

Bu, bizim qədim müdrik babaların ağıllı və döyüş təcrübəsinin nəticəsi idi. Xaqan Şu bu təcrübəyə əsaslanıb dərhal Şərqə tərəf çəkilməyə əmr vermişdi ki, qada-balanı sovuşdursun, qan tökülməsin. Onun ulu babaları da çox vaxt belə etmişdilər.

Nizami, elə bil hekayənin bu məzmununu götürüb nəzmə çəkmişdi. “İsgəndərnamə”də İsgəndərin hücumu, türk ellərinə yürüşü ilə əlaqədar xaqan öz vəzirinə müraciətlə deyir:

*Bilmirəm bu şahın nədir istəyi?
Ölkəyə gəlməkdən nədir diləyi?
“Çətindir göstərmək sənə bir tədbir...
Onunla bircə ay get keçin bir az,
Bu yerdə yad olan çox uzun qalmaz...
Çalış ki, bu qara əjdaha bədən*

Hörmətlə sovuşsun bizim ölkədən” (31, s. 287-288).

İkinci hekayə

“Zülqərney Uyğur ellərinə yaxınlaşdıqda türk xaqanı ona qarşı dörd min əsgər göndərir. Dəbilqələrinə şahin qanadları taxmış əsgərlər qabağa ox atdıqları kimi, arxaya da ox atmışlar. Zülqərney buna çaşıb qalmış və demişdir: “Bunlar öz-özlərini gırləyərlər, başqasının azuqəsinə möhtac olmazlar. Çünki bunların əlindən ov qurtarmaz, istədikləri vaxt ovlayıb yeyə bilərlər” (I, 111 – 112).

Mahmud Kaşğarlı hekayəni verərkən yazır ki: “Mənə Məhəmməd Çakır Tonqa Xan oğlu Nizaməddin İsrəfil Toğan Təkin atasından eşitdiyi bu hekayəni söylədi” Demək istəyir ki, oğluna bu hekayəni danışan ata onu öz atasından, o da ata və ya babasından eşitmişdir...

Buna şəkk ola bilməz ki, hekayə Zülqərneyin, yəni Makedoniyalı İsgəndərin Uyğur elinə ayaq basdığı, hekayədə təsvir olunan hadisənin baş verdiyi vaxtda yaranmışdı, mühüm bir hadisə kimi sinələrə həkk olunub danışıla-danışıla ululardan babalara, babalardan atalara, atalardan oğullara keçib gəlmiş və “Divan”a düşmüşdü. Əlbəttə, hekayənin dilində dəyişiklik mümkündür. Lakin buna şəkk ola bilməz ki, məzmun həmin məzundur, eynilə qalmış, dəyişməmişdir.

Üçüncü hekayə

“Türk xaqanı vuruşmaq üçün Zülqərneyin üstünə gənclərdən ibarət bir bölük əsgər göndərir. Xaqanın vəziri ona deyir: “Sən Zülqərneyin qarşısına gəncləri göndərdin, onların içərisində sınıanmış, təcrübəli, döyüşkən adamların olması görəkdi” deyincə xaqan yaşlı və təcrübəli mənasını verən “Ökə-mi?” demiş. Vəzir “bəli” cavabını vermişdi. Buna görə xaqan yaşlı, sınıanmış bir adamı göndərmişdi.

Zülqərneyin ön cinahları üzərinə bir gecə basqın edilir. Düşmən məğlubiyyətə uğrayır. Türklərin biri Zülqərneyin əsgərlərindən birinə elə bir qılınc çalmış ki, göbəyinədək parçalanmışdır. Öldürülən

adamın belində içərisində altın olan kəmər varmış, kəmər də kəsilmiş, altınlar qana bulaşaraq tökülmüşdür.

Ertəsi gün türk əsgərləri qana bulaşmış olan altınları görərkən bir-birlərinə “bu nədir?” demişlər, “altın qan” cavabı verilmişdir. Orada olan böyük bir dağa həmin bu adı vermişlər. Uyğur ölkəsinə yaxın olan bu dağın ətrafında türk köçəriləri yaşayır. Zülqərney bu gecə basqından sonra türk xaqanı ilə barışmışdır” (I. 90-91).

Hekayədə gəncliyin yenilməzliyi, gücü, qüdrəti və xalqın qələbə əzmi ön plana çəkilib. Baş surət xaqan və xalqın qüdrət rəmzi, ana torpağın keşikçisi olan gənclikdir.

Digər bir hekayə də bu ruhdadır. Orada xaqanın adı da çəkilir. Bu hekayə də Şu xaqanla bağlıdır və özünəməxsus orijinallığı ilə fərqlənir.

Dördüncü hekayə

“Xaqan Şu Çinə tərəf keçib getmişdi. Zülqərney onun arxasınca düşmüşdü. Xaqan uyğurlara yaxın yerdə Zülqərneyə qarşı bir bölük əsgər göndərir. Zülqərney də ona qarşı göndərir. Bu çarpışma Altunqan deyilən dağda olmuşdur. İndi o dağa Altun Xan deyilir. Bununla belə Zülqərney xaqanla barışdı və Uyğur şəhərlərini saldırdı. Bir müddət oralarda qaldı.

Zülqərney çəkilib gedəndən sonra xaqan Şu gəldi. Balasaquna qədər irəlilədi. Şəhər saldırdı, şəhərə öz admı verdi. Ora bir tilsim qoydurdu. Bu gün leyələklər o şəhərin qarşısına qədər gəlir, ancaq şəhəri keçə bilmirlər. Tilsim pozulmamış, indiyədək qalır” (III, 416).

Axırıncı hər üç hekayədə baş verən döyüş barışıqla nəticələnir və sülh bağlanır. Görünür, Nizami həmin hekayələrdə təsvir olunan və türk ellərini gəzən bu rəvayətlərdən xəbərdar imiş. Xaqanla İsgəndər arasındakı “barışıqdan” ilham alaraq, bu “əhdi-peymanı”, sülh və dostluğu alqışlamışdı:

*Söz getdi arada bağlandı peyman,
Qaçsın hər ikisi vəfasızlıqdan.
Düşmənlük silinsin, dostluq var olsun,*

Bu dünya durduqca bərqərar olsun! (42, s 294).

Bu hekayələri, “Divan” müəllifi özündən uydurmamış, xalq arasından, ağızlardan toplayıb kitabına daxil etmişdi. Bunlar isə XI əsrdə min ildən artıq bir müddətdə sinələrə yazılıb qalmış, ağızlarda gəzib-dolaşmışdı. Bunlar nəsr əsərləri olduğundan, söz yox, ağızdan-ağıza keçərkən müəyyən dəyişikliyə də uğramışdı. Məsələ bundadır ki, “İssık” mətni bu hekayələrin yarandığı dövrün nəsr dili və üslubu, o dövrdə türk dilinin inkişaf səviyyəsi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu barədə təsəvvür yaradır. Az-çox dəyişikliyi ilə dil həmin dildir. Təxminən, elə o şəkildə də gəlib Kaşğarlıın kitabına düşmüşdü. Həm də unutmamaq olmasın ki, hekayələri Kaşğarlı əvvəlcə türk dilində qələmə almış, sonra ərəbcəyə çevirib “Divan”-a salmış, Besim Atalay onları yenidən türk dilinə çevirmiş, türk dilindən də götürüb biz vermişik. Bununla belə, hekayələr öz xalqı ruhu və əsilliğini saxlamışdır. Hekayələrin dili və üslubundan əlavə, süjet xətti, qayə və məzmunu, mənəvi teli, yığcamlığı və ruhu da öz sözünü deyir.

Burada yenə İsgəndərdən iki əsr əvvələ qayıdıb, Araz hökmdarı Tomiris ilə Kir münasibətlərinə dair Herodotun qələmə alıb təqdir etdiyi iki məktub – hekayəni xatırlayaq. Həm o, həm də bu hekayələr arasında mənəvi bağlılıq və ideya yaxınlığı var, ənənəvi bir telin davamı və inkişafı var. Həm o, həm də bu hekayələr bu işğalçılara, fəthlərə qarşı yaranmış və söylənmişdi. Vətən torpağının hər qarışı uğrunda mübarizə əzmi, mərdlik və döyüş məharəti hekayələrin əsas ideya xəttidir. Tomiris də, Şu xaqan və başqa xaqanlar da müharibə istəmir, vəziyyətdən barışıqla, sülhlə çıxmağa, dostluq əlaqələri yaratmağa can atırlar. Nəticədə, hekayələrdə zor, güc yox, yenə də ağıl və tədbir iş görür, ana torpağa, insana, xalqa olan məhəbbət, qəlbən bağlılıq qələbə çalır.

Bu hekayələr ulu babaların ruhu və mənəvi aləminin gözəl yadigarlarıdır. Bunlar xalqın tarixi və tale-müqəddəratı, həyat tərzini, müstəqilliyi uğrunda yadellilərə qarşı apardıqları mübarizə və s. ilə

bağlı mühüm hadisələri yığcam şəkildə verir. Burada yozma, uydurma yoxdur. Məzmun təbiidir və həyatdan gəlir. Bu da bizdə - türkdilli ədəbiyyatlarda hekayə janrının ibtidadan təbii və mövcud həyat həqiqətləri özülündə yarandığı və inkişaf etdiyi fikrini söyləməyə əsas verir. Azərbaycan folklorunun bu gün cildlərə sığması mümkün olmayan zəngin nağıl-hekayə, dastan-epos, lətifə-qaravəlli qolu bu yolla yaranmış, bu yolla inkişaf edib gəlmişdir.

Beləliklə, Nizaminin “İsgəndərnamə”də istifadə etdiyi xalq qaynaqları öz tarixi etibarilə İsgəndərin sağlığında yaranmış və yaddaşlara həpmiş rəvayətlərdən – hekayələrdən süzülüb gəlir. Bu hekayələr bizim m.ö. ulu müdriklərimizin ağıl və kamalının məhsuludur ki, uzun yollar keçib miladi tarixə, XI əsrə və müasir dövrümüzdə gəlib çıxmışdır.

2) “Nizami əsərlərinin el variantları”na düşən hekayələr

Bu hekayələr xalqın birgə yaradıcılığının məhsuludur. Xalq bunları yaradıb, göz bəbəyi kimi də qoruyub saxlamış, sinədən-sinəyə köçürüb mənəvi miras kimi nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür. Ağılın məntiqi deyir ki, İsgəndərlə bağlı məlum hekayələrin yaranma tarixi çıxış nöqtəsi m.ö. IV-III əsrlərdən gecə olmalıdır.

1941-ci ildə “Nizami əsərlərinin el variantları” adlı kitab nəşr olunmuşdur. “Giriş” sözündə məsələnin iki mühüm cəhəti göstərilir: 1) Nizaminin xalq ədəbiyyatı ilə yaxından bağlı olması, xalqdan qüvvət alaraq yaradıcılığının yeni istiqamətdə inkişaf etdirilməsi; 2) Nizami əsərlərinin xalq yaradıcılığına təsiri.

“El variantları”nda İsgəndərlə bağlı onlarca – otuzdan artıq rəvayət, hekayə, nağıl toplanıb. Bunlar çox qiymətli bədii əsərlərdir. Bir neçəsi üzərində dayanaq.

“İsgəndər və fəqir” rəvayəti.

Hekayənin məzmunu belədir:

“Bir gün böyük İsgəndər söhbət məqamında öz vəzirini Ərəstundan xəbər aldı ki:

– Vəzir, bu qədər ki, mən kasıblara, əlsiz-ayaqsızlara, dul arvadlara, yetim uşaqlara kömək edirəm, görəsən yenə də mənim məmləkətimdə fəqir, aciz, dilənçi varmıdır?

Ərəstun dedi:

– Şah sağ olsun, görək ki, olmaya.

İsgəndər ilə vəzir bu barədə çox danışdılar, axırda İsgəndər dedi:

İndi ki, belə oldu, hazırlaş çıxmaq şəhərləri gəzək, görək qabağımıza nə çıxacaqdır.

Hər ikisi dərviş libası geyib çıxdı, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzdi, qabaqlarına çıxan fəqirlərin, zəllillərin siyahısını tutub şəhərə qayıtdı. Şəhər tezdən İsgəndər əmr verdi ki, haman siyahı üzrə bu adamlar ədalət meydançasına cəm olsunlar.

Adamlar kənd və şəhərlərə dağıldılar. Çox çəkmədi ki, şəhərlərdə olan fəqirlər, dilənçilər, əlsiz-ayaqsızlar, dul arvadlar, yetimlər ədalət meydançasına cəm oldular. İsgəndər qırmızı geyinib taxta çıxdı, üzünü fəqirlərə tutub dedi:

– Ey fəqirlər, mənim məmləkətimdə əlsiz-ayaqsız, fəqir tapılmaldır. Dilək diləyiniz, nə istəyirsiniz verim!

Hərə bir şey istədi, İsgəndər də yetimləri yetim evlərinə göndərdi, dul arvadlara, şikəstlərə pul verdi, evsizlərə ev verdi. Xalq İsgəndəri alqışlaya-alqışlaya meydanından dağılıb evlərinə qayıtdı!

Camaat gedəndən sonra meydanın lap ortasında bir fəqir ağzını günə verib böyrü üstə uzanmışdı, buna o qədər milçək daraşmışdı ki, ulduzların sayı var idi, milçəklərin sayı yox. İsgəndər xəbər aldı:

– Daha qalan olmadı?

Dedilər:

– Bir nəfər meydanın ortasında özünü günə verib uzanıbdır.

İsgəndər:

– Gedin onu buraya çağırın.

Fərraş getdi haman fəqirə dedi.

– İsgəndər səni çağırır.

Fəqir cavabında dedi:

– İsgəndər kimdir?

Dedilər:

Bütün dünyanı qarış-qarış gəzib ölkələrdən xərac alan böyük İsgəndər!

Fəqir dedi:

Mənim yerdən tərpanməyə halım yoxdur; gedin ona deyın ki, özü gəlsin.

Fərrac dönüb İsgəndərə dedi ki,

– Qibleyi-ələm sağ olsun, qəzəbin tutmasın, fəqir deyir: “Mənim yerdən tərpanməyə halım yoxdur, özü zəhmət çəkib gəlsin”

İsgəndər elə fikir etdi ki, bu adam yəqin iflicdir, yerindən qalxıb onun yanına gəldi. Dedi:

Fəqir, mənə zülmətləri gəzən, xəzinələrinin hesabı olmayan böyük İsgəndər deyirlər, sən bu küllikdən qalxmaq, yaxşı yaşamaq istəyirsənsə, mal istə, pul istə, verim, dərdini de əlac edim.

Fəqir dedi:

– Ey ədalətli böyük İsgəndər, eşitmişəm ki, sənın qolun güclü olan kimi, sözün də qılınc kimi kəskindir, əmr ver, bu milçəklər məndən əl çəksinlər, ya da qoşun göndər, qoy qoşunların bu milçəkləri qırsınlar, mənim də canım qurtarsın.

İsgəndər dedi:

Kişi, sənə dedim məndən mal-dövlət istə verim, milçək allahın heyvanıdır, mən ona nə edə bilərəm ki?

Mənə ancaq bu gərəkdir, bundan başqa sizdən heç bir təmənnam yoxdur.

İsgəndər dedi:

Fəqir, özünə yazığın gəlsin.

Fəqir dedi:

Elə sizdən istədiyim budur.

İsgəndər əl clədi, milçəklər toza-dumana dönüb göyə qalxdılar, yenə də yerə enib fəqirin üstünə qondular.

İsgəndər dedi:

Hə, gördünmü allahın heyvanı ilə bacarmaq olmaz.

Fəqir dedi:

– İndi ki, sən milçəklə də bacara bilmirsən, niyə özünü yer üzünün allahı adlandırırısan?

İsgəndər pərt oldu, başını aşağı salıb öz imarətinə döndü. Bu dərd bir ağrı olub ürəyinə düşdü, tədbir istədi. Bunun bir abidi vardı. Abid haman saat gəldi fəqirin dediyi sözün mənasını belə yozdu ki:

– Ey ədalətli padşah, nə qədər ki, sənin darğan və bu küllük üstü vardır, bizi qızıla da tutsan, elə bu olacaq. Milçəklə də onda bacararsan ki, bizə zülm edənün cəzasını verəsən.

İsgəndər əmr verdi küllükləri yığışdırıb yerinə bağ saldılar, körpülər, evlər tikdirdi, neçə-neçə darğalar asdırdı, haman fəqiri də öz imarətində saxladı”. (46, s. 70).

Hekayədə hər şey yerli-yeindədir, dolğun məzmun, fikir, estetik ideal! Əsərin qayəsi, demək istədiyi fikir xalqın nümayəndələri olan Fəqirin və digər yerli sakin Abidin dilindəndir. Onların İsgəndərin dediyi, aralarında gedən söhbəti vurğulayaq:

Fəqir dedi:

– *Ey ədalətli böyük İsgəndər, eşitmişəm ki, sənün qolun güclü olan kimi, sözün də qılnc kimi kəskindir, əmr ver bu milçəklər məndən əl çəksinlər, ya da qoşun göndər, qoy qoşunların bu milçəkləri qırsınlar ki, mənəm də canım qurtarsın.*

– *Kişi, sənə dedim məndən mal-dövlət dilə, verim, milçək allahın heyvanıdır, mən ona nə edə bilərəm ki?*

Fəqir dedi:

– *Mənə ancaq bu gərəkdir, bundan başqa sizdən heç bir təmənnam yoxdur.*

İsgəndər dedi:

– *Fəqir, özünə yazığım gəlsin.*

Fəqir dedi:

– *Elə sizdən istədiyim budur.*

İsgəndər əl elədi, milçəklər toza-dumana dönüb göyə qalxdılar, yenə də yerə enib fəqirin üstünə qondu. İsgəndər dedi:

– *Ha, gördünmü allahın heyvanı ilə bacarmaq olmaz?*

Fəqir dedi:

– *İndi ki, sən milçəklə bacara bilmirsən, niyə özünü yer üzünün allahı adlandırırısan?*

İsgəndər pərt oldu, başını aşağıya salıb öz imarətinə döndü. Bu dərd bir ağrı olub, ürəyinə düşdü, tədbir istədi”.

İbrətli və mənalı səhnədir: İsgəndər bu sözlərdən mənən sarsılır, ürəyi sancır, çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Yenə onu ağır vəziyyətdən çıxaran digər bir sakin, ibadətlə məşğul olan müdrik bir şəxs olur. “Abid haman saat gəldi. Fəqirin dediyi sözün mənasını belə yozdu ki: “Ey ədalətli padşah, nə qədər ki, sənin darğan və bu küllük üstü vardır, bizi qızıla da tutsan, elə bu olacaq. Milçəklə də onda bacararsan ki, bizə zülm edənün cəzasını verəsən”.

Abidin, dili ilə İsgəndərə deyilən bu sözlər – “yozum” xalqın səsidir; bütün dövrlərdə hakimiyətdən tələbi, arzu və istəyidir. Bu mənada da rəvayətin sonu nikbindir. Bu tələb, arzu və istək reallaşır.

Xalqın aşağı təbəqəsindən olan adi adamlar o qədər açıq danışmır, ədəb-ərkanla, eyhamla öz səviyyəsində sözlərini deyir və qalib çıxırlar.

“Nüşabə padşahın nağılı” rəvayətində İsgəndər ölkənin hökmdarı ilə qarşılaşır, o daha ağır zərbə alır. Nüşabə onunla bir padşah kimi qəti rəftar edir, onun mahiyyətini, iç üzünü açır; İsgəndər pərt edilir, daha ağır və çıxılmaz vəziyyətə düşür. Nüşabə padşah öz ağı, ardıcıl məntiqi ilə onu tamam “mat” edir. Bu səhnə rəvayətdə gözəl ifadə olunub.

İsgəndər Nüşabədən yeddi ilin xəracını və qoşununun bir illik xərcini tələb edir. Nüşabə buna razı olur. Amma ağı və məntiqi ilə onu susdurur, elə sarsıdır ki, İsgəndər bu tələbindən əl çəkməli olur.

“İsgəndər, mən bu gözəl şəhərimi dağıtdırmaq, əhalini qırdırmaq istəmirəm. Dünya malı nə olan şeydir, sabah düşüb öləndən sonra sənə bir qarış yer, beş arşın kəfən qalacaqdır...”

Nüşabənin sözü İsgəndərə böyük təsir etdi. Bu şəhərdən heç bir şey aparmadı” (46, s. 124-125).

Bu artıq xalqımızın “Dünya malı dünyada qalar” dahiyano kəlamının, xalqın mənəvi toxluğunun Makedoniya fəthinə real təsdiqi idi, İsgəndəri qandan-qadadan, qarətdən çəkəndirmək üçün ona ibrət dərəsi idi, Nüşabə padşahın sözü və əməli ilə təsdiq olunurdu.

“İsgəndər və fəqir” hekayəsində xalqın içindən – yoxsul təbəqənin dilindən İsgəndərə cavab verilir və o pərt edilir. Rəvayətin məzmunu, ideyası hər şeyi deyir, xalqm İsgəndərə olan münasibəti aydın olur: yoxsul kəndli İsgəndərin ona eləmək istədiyi köməyi, ona vermək istədiyi mal-dövlətdən imtina edir; bu ona işarə və eyham idi ki, sənə mənə vermək istədiyin var, dövlət halal deyil qarətdir, “öl-kələr dağıdıb, qanlar axıdıb yığdığım mal-dövlətdir, o mənə gərək deyil, “sən mənə çibinimi qoru!”. Heç demə, əslində sən buna da qadir deyilmisən!

Bu mənada adi kəndli ilə ölkənin padşahının - Nüşabənin fikri bir-birini tamamlayır. İsgəndər qəsbkardır, işğalçıdır, çağırılmamış qonaqdır, o, bu torpağa dost kimi, insan kimi yox, soyğunçu kimi, qəsbkar kimi qılıncla ayaq basıb, ona görə ancaq nifrətlə qarşılana bilər...

Nizaminin İsgəndərə münasibəti də əslində belədir. Sarayda – məclisdə Nüşabənin plov əvəzinə onun qabağma “almaz, yaqut, dürr” dolu kasalar qoyması elə bu demək idi ki, ye! Bunun üçün bu torpağa gəlmisən!

*“Nüşabə dedi: “ey böyük hökmüran,
Yeyiniz, ən dadlı bu xuruşlardan
İsgəndər söylədi: “Ey sudə dilbər,
Ölçüsüz söyləmə tökməyəsən tər,
Düzmişən süfrəmə almaz, yaqut, dürr
Daş-qaş yeyilərmil, bu nə deməkdir?
Daşı da yeyərmil ağıllı insan?
Bu rəngi təbiət həzm etməz inan!
Eylə bir yemək ver mədəmiz dolsun,
Rəğbətlə ona əl uzatmaq olsun”
Nüşabə gülərək söylədi şaha:*

*“Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq necün?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək
Onunçün bu qədər zəhmət nə görək?”*

(46, s. 226-227).

Bu sözlərlə Nüşabə İsgəndəri tamamilə tərksilah edir, İsgəndər etiraf etməli olur ki:

*“Sözlərin yerlidir, doğrudur mənə.
Eşq olsun bu fikri sağlam qadına.
Mərdliyin yolunu göstərir mənə” (46, s. 227).*

Nüşabə padşah öz ağı, düşüncəsi, dünyagörüşü ilə Makedoniyalı fəthi sarsıtmışdı. Bu artıq tam qələbə idi.

Diqqət edin! “İsgəndər və fəqir” hekayəsində xalqın aşağı təbəqə nümayəndələrinin ağı, düşüncəsi, “Nüşabə padşahın nağılı”nda padşahın ağı, düşüncəsi – hər ikisi bir nöqtəni vurur və tamamlayır. Dahi Nizami bu tarixi hadisələri qələmə alıb möhür vurub. Bu həqiqətin tarixi reallığına necə inanmamaq olar? Bunlar Azərbaycan xalqının miladdan öncəki mövqeyi, ağı, zəkasının hədi ifadəsidir, onun ədəbiyyatıdır, həm şifahi, həm də yazılı şəkildə ifadəsini tapıb...

“Buynuzlu İsgəndər” rəvayəti.

Bu rəvayət-hekayədə daha bir maraqlı ilahi həqiqətdən söz açılır, həqiqəti gizlətməyin heç cür mümkün olmadığı məsələsi qoyulur, burada ona qoyulan “buynuzun” özü mənalıdır, o buynuzlu olduğunu dana bilmir.

Rəvayət-hekayə belədir:

“Belə nağıl edirlər ki, yer üzünün böyük padşahı, sudan, torpaq-

dan, bütün heyvanlardan xərac alan İsgəndərin buynuzu varmış.

İsgəndər bu sirri belə saxlamış: hər hansı bir dəllək gəlib onun başını qırxardı, gərək o saat boynunu vurduraydı ki, bu sirri gedib başqa bir yerdə deməsin. Beləliklə bu sirr çox vaxt gizlin qalmışdı.

Bir gün İsgəndər vəzirini yanına çağıraraq deyir:

– Vəzir mənim üçün yaxşı bir dəllək tap, gəhb başımı qırxsın. Vəzir şəhərə çıxır, nə qədər axtarırsa da, heç bir dəllək tapmır. Bütün şəhərləri gəzir, ən axırda bir şəhərə gəlib çıxır, car çəkir ki, “Padşaha yaxşı bir dəllək lazımdır”. Eşidən ağzını günə tutub getmək istəmir, çünki İsgəndərin yanına gedən dəlləyin bir daha evinə qayıtmadığını hamı eşitmişdi. Vəzir bir də car çəkdi, bir dəllək yerindən qalxıb vəzirin yanına gəlir, neçə dəfə salam verdikdən sonra torpağa düşüb dedi:

– Mən gedərəm.

Vəzir dedi:

– Çox yaxşı, hazırlaş gedək.

Dəllək dükanı bağlayıb evinə getdi. Arvad-uşaqları ilə halallaşaraq evdən çıxdı. Vəzir öz mənzilində gözləyirdi, dəlləyin gəldiyini görüb çox şad oldu, hər ikisi İsgəndərin hüzuruna gəldi.

Vəzir dəlləyi şahın yanına apardı. İsgəndər gördü ki, dəlləyin üst-başı yoxdur, əmr verdi ki, buna paltar verilsin. Dəlləyə paltar verib hamama göndərdilər. Dəllək yaxşıca geyinib İsgəndərin yanına gəldi.

İsgəndər dedi:

– Hazırlaş başımı qırxacaqsan.

Dəllək hazırlaşdı. Ülgücünü, bülövünü tarazladı. İsgəndər xəbər aldı:

– Usta hazırsan?

Dəllək dedi:

– Bəli, hazırım.

İsgəndər tacın başından götürən kimi dəllək gördü ki, bəs bunun iki xırda buynuzu varmış. Bildi iş nə yerdədir, başını islatmağa başladı, elə ki, qurtardı, ülgücü İsgəndərin başına çəkdi, dəllək yerə düşən tükləri bir-bir ağzına alıb uddu. İsgəndər çox arif adam idi.

Gördü, dəllək baş tüklərini udur, qoymur yerə tökülə. O öz-özünə dedi: “İndi bildim ki, bu sirr saxlayan olacaqdır, daha bunu öldürməməliyəm”.

Dəllək İsgəndərin başını qırxıb qurtardı, İsgəndər dedi:

– Hər həftə gəlib mənim başımı qırxmalısan. Amma bu tükləri udub qarnımda saxladığın kimi, bu sirri də eləcə möhkəm saxlamalısan.

Dəllək “Baş üstə!” deyib ədəblə eşiyə çıxdı.

Beş gün, on gün, bir ay, habelə bir il keçdi, dəllək vaxtı-vaxtında İsgəndərin başını qırxıb gedərdi. Amma içəridən ürəyi davam gətirə bilmədi, qorxusundan da sirri açıb kimsəyə deyə bilmirdi.

Bir gün dəllək daha səbr edə bilmədi. Səhər tezdən qoltuğuna bir parça çörək qoyub evdən çıxdı. Düz üz qoydu çölə. Bir qədər yol getdi, gördü çölün düzündə qoca bir ağac, ağacın altında da dərin bir quyu vardır. Dəllək öz-özünə dedi: “Bu sirr qarnımda qalıb kiflənməkdənsə qoy quyuya deyim, bəlkə canım rahat ola”.

Dəllək qorxa-qorxa bir o yana, bir bu yana göz gəzdirdi, çöldə quş quşluğu ilə belə yoxdu. Dəllək ağzını quyuya tutub yavaşca “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu” deyib, yaşar qulunlar kimi qaça-qaça gəlib evinə çıxdı. Dəllək öz ürəyini boşaldıb bir az yüngülləşdi.

Aradan az bir vaxt keçmişdi, bir çoban sürüsünü otlada-otlada həmin ağacın altına çəkdi, qoyunlarını yatırdı, özü də vedrəni alıb su çəkmək üçün quyunun ağzına gəldi, gördü ki, quyunun divarlarında qəşəng qamışlar çıxıb. Suyu çəkdi, əl-üzünü yudu, doyunca su içdikdən sonra haman qamışdan birini kəsib tütək qayırdı. Papağını yastıq kimi başının altına qoyub uzandı. Damaqla tütəyi çalmağa başladı. Çoban gördü ki, bu çaldıqca tütək səslənir. “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”. Çobanın acığı tutdu, vurub tütəyi qırdı. Təzədən qamışı kəsdi, tütək qayırdı yenə də başqa bir hava çalmağa başladı. Gördü ki, tütək elə öz dediyini deyir: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”.

Çoban dedi:

– Nə eybi var, qoy belə çalsın, gedərəm, başqa bir yerdən qamış kəsib tütək qayıraram; hələlik bu tütəklə günümü keçirib axşam edərəm.

Çoban burada qalsın, sizə deyim İsgəndərdən. İsgəndər ovdan qayıdırdı. Yolu haman çobanın yanından düşdü. Gördü ki, çoban tütəklə çalır: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”. İsgəndər təəcübünə dedi: “Bu çoban mənim buynuzumun olduğunu hardan bilir?!” Əmr elədi ki, çoban gəlsin. Fərraşlar çobanı şahın yanına gətirdilər. İsgəndər dedi:

– Çoban, bu tütəyi haradan və kimdən aldın?

Çoban dedi:

– Almamışam, budur bu quyuda bir neçə qamış bitib, özüm onlardan düzəltmişəm.

İsgəndər çobanın adını, yerini xəbər alıb öz imarətinə döndü. Sabahısı gün səhər tezdən dəllək üçün adam göndərdi. Dəllək İsgəndər adını eşidən kimi cəld başmağını geyib çuxasını əyninə çəkdi, özünü İsgəndərə yetirdi. Bir neçə dəfə baş əydi, keçib bir yanda dayandı ki, görək İsgəndər bundan nə xəbər alacaqdır.

İsgəndər dedi:

– Mənim əmanətimi nə elədin?

Dəllək dedi:

– Saxlamışam.

İsgəndər dedi:

– Mən flan yerdə bir çoban gördüm, o, tütəyində çahrdı ki, “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”. Bu necə olan şeydir? Sənə demədimmi sirri möhkəm saxla?

Dəllək qorxusundan yarpaq kimi əsirdi. İsgəndərin ayağma düşdü, yalvarıb dedi:

Şah, qurbanın olum, mən bu sirri neçə vaxt idi ki, ürəyimdə saxlayırdım; belə ki, sirdən ürəyim şişib partlamaq dərəcəsinə gəlmişdi. Axırda özümü saxlaya bilmədim, flan yerdə bir ağac, onun altında bir quyu var, gedib ağzımı o quyuya dayadım, dedim: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu” canım rahat oldu. Daha başqa bir

adama deməmişəm.

Dəllək olanını söylədi. Amma İsgəndər inanmadı, fərraş göndərib hamanı çağırırdı. Çoban “harsı-parsı” bilmirdi, içəri girən kimi çomağını bir tərəfə atıb izinsiz oturdu. İsgəndər dinmədi, sonra üzünü çobana tutub dedi:

O tütəyi bəri ver.

Çoban tütəyi İsgəndərə verdi. İsgəndər çobana dedi:

Danış görüm, bu tütəyi haradan tapdın?

Çoban əhvalatı ona nağıl etdi. İsgəndər bu dəfə tütəyi özü çaldı, gördü ki, tütəklə hər hansı hava çalmaq istəyirsə yenə də tütək: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu” – deyir.

İş aşkar oldu. İsgəndər bildi ki, dəllək sirri quyuya deyib, sonradan bu quyuda qamışlar əmələ gəlib, əllərini bir-birinə vurub dedi:

Ey dad, indi mənə məlum oldu ki, çeşmənin gözünü nə qədər möhkəm tutsan bir vaxt olacaq, ondakı su başqa bir yol tapıb aşkara çıxacaqdır. Mənim sırım bu gündən bütün dünyaya yayılacaqdır.

İsgəndər bu sözdən sonra dəlləyin günahından keçib onu azad etdi. (46, s. 68-70).

Hekayədə çox incə, həyatı mətləblərə toxunulur. Əvvəlcədən hekayənin adı maraqlıdır: “Buynuzlu İsgəndər”. Ad öz sözünü deyir, “buynuz” özünəməxsus əlamətdir. Xalq arasında “buynuz çıxarmaq”, “buynuz qoymaq” ifadələri də var, mənlə mənalara çəkir. İsgəndərin də buynuzu var. Yəni müəmmalıdır, onun istəyi başqadır, bizə yaddır, o bu ölkəyə yaxşı niyyətlə gəlməyib. Amma bu sirri çox gizli saxlayır, istəmir ki, bunu bilsinlər. Sırr açılmasın deyər, başını qıxdırdığı neçə-neçə günahsız dəlləyin dərhal boynunu vurdurub...

Rəvayət-hekayədə daha incə bir mətləb də diqqəti cəlb edir. Düşünən heyin, insan beyni çeşmə ilə müqayisə edilir, daim axıb gələn qaynama bulağa bənzədilir; çeşmənin-qaynamanın qabağını kəsmək mümkün olmadığı kimi, düşmənin beynin də qarşısını almaq olmaz. Amma İsgəndər buna qadağa qoymuşdu.

Xalqın etirazı bundadır ki, çeşmənin gözünü bağlamaq, tutmaq mümkün olmadığı kimi beynin də yolunu kəsmək, onu qapamaq

olmaz. Amma İsgəndər bunu qapamaq istəyir... Onun buynuzu budur. Yəni o özünü nə qədər ədalətli, xeyirxah saysa, özünü təbliğ edərsə də, o buynuzludur. Burada o, çobanla, dəlklə qarşılaşdırılır.

Hekayənin ümumi ruhundan alınan nəticə belədir: İsgəndər dünyanı tutmaq istəyir, amma bu mümkün deyil, bütün padşahları ram etmək, özünə tabe etmək istəyir, amma bu da mümkün olan iş deyil. Bu fikir eyhamla deyilir, onun öz etirafı, sözləri ilə nəticə olaraq verilir: “Ey dad, indi mənə məlum oldu ki, çeşmənin gözünü nə qədər möhkəm tutsan, bir vaxt olacaq, ondakı “sirr” başqa bir yol tapıb aşkara çıxacaqdır!”

Xalq zəkəsinin təntənəsinə bax! İsgəndər öz buynuzunu - işğalçılığını, qarətçiliyini, günahsız başlar kəsdiyini nə qədər gizlətsə, sirr saxlasa da, bu açılacaqdır, bu həqiqəti xalq onun özünə etiraf etdirir.

Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaza yürüşü və müvəqqəti hökmranlığı dövründə yaranmış el ədəbiyyatı-rəvayətlər, nağıllar, əfsanəyə dönmüş söhbətlər olmuş həyatı hadisələrin bədii əksidir. Xalqın yad-daşında gəlib bizə çatıb; bunlar xalqın ictimai-siyasi həyatı və güzəranının, habelə mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin əks-sədasıdır. Buna görə də indi bizə “Xalq həyatının və mənəviyyatının güzgüsü” kimi təqdim olunur. Bu çox doğru qiymətdir...

“Nizami əsərlərinin el variantları”na düşən hekayələrin üçü – “İsgəndərin anadan olması”, “İsgəndərin ölümü” və “İsgəndərin anası” hekayələrinə diqqət edək.

“İsgəndərnamə”də canlı tarixdən və xalqdan istifadə ilə yaradılan çoxlu süjetlər var. Nizami “Dastanının xülasəsi və İsgəndərin cahangirlik tarixi” fəslində dönmə-dönə etiraf edir ki:

*“Doğru görmədiyim sözlərdən qaçdım,
Ondan üz çevirib başqa yol açdım.
Düzdüm bu tarixdən elə bir dastan,
Könlündə bir sevinə duysun oxuyan...
Qələmə gərəkdir elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq” (42, s. 54).*

Nizami İsgəndərin dünyaya gəlməsi, anadan olması və onun Feyləqusun (Filippin) öz oğlu olub-olmadığı barədəki fikirləri, rəvayətləri bir-bir araşdırır, xatırlayır:

*“Bu dastan haqqında rəvayət çoxdur,
Hər kəsi dinləyəm, inadım yoxdur”...
Vurdum tarixləri mən bir-birinə,
Baxdım Firdovsinin öz əsərinə...
Bunlarda həqiqət görmədim bir az.
Tarixçi bunları qələmə almaz” (42, s. 62-63).*

Lakin axırda Nizami “ən yaxşı bir qocanı” söylədiyi hekayə üzərində dayanır, ona daha artıq inandığını yazır:

*“Ən yaxşı bir qoca rəvayət edir
O köhnə şahlardan hekayət edir:
Feyləqus qəsrində bir gözəl varmış,
Bəzəkli gəlin tək azad yaşarmış.
Baxış can alan, qaməti hülənd,
Qaşları kamandı, saçları kəmənd.
Sanki bir sərv imiş, yetirmiş çəmən
Telləri bənövşə, çöhrəsi səmən.
Camalı parlaq bir günəşdən təmiz,
O süzgün gözləri qəmzəli nərgiz
Qıvrıq saçları qara bir ənbər,
Saray bu dilhərlə olmuş müəttər.
Rum şahı vurulmuş ayyüzlü qıza,
Dilinin əzbəri parlaq ulduza.
Bir gecə bağrıma basdı hökmran,
Şahın xurmasından bar verdi fidan.
Neysan buludunda sədəf tutdu bar
Ən parlaq bir inci oldu aşkar.
Keçdi bu vəqədən doqquz ay ancaq,
Ananın bətnində tər pəndi uşaq...*

*Təqvindən bəxtini təyin etdilər,
Qoyuldu uşağın adı İsgəndər” (42, s. 63-64).*

“El variantları”ndakı hekayənin məzmunu burada deyilənlərdən bir qədər fərqlənir. Hekayə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Şübhə etmirik ki, hekayə Azərbaycan folkloruna çox-çox qədimlərdən - İsgəndərin zamanından daxil olub, söylənə-söylənə gəlib “Qocaya” çatıb, onun dilindən də Nizaminin “dastanı”na düşübdür.

“İsgəndərin ölümü” və “İsgəndərin anası” hekayələri üzərində ayrıca dayanıb, bunların məzmununu mənbələr üzrə nəzərdən keçirək.

İsgəndərin ölümü Arrianda belə verilir.

Arrian o vaxtın saray gündəliklərinə əsaslanaraq yazır: “İsgəndər ziyafətdə olur və Medi ilə içir. Oradan çıxıb yuyunur, yatır, yenə Medi ilə nahar edir və gecə yarından çox keçincəyədək içir. Ziyafətdən gedərkən yuyunur, bir az da yeyir və oradaca yuxuya gedir, çünki o artıq qızdırmaya tutulmuşdu, onu öz otağına gətirirlər və qızdırma bütün gecə onu rahat buraxmır... Qızdırma enmir ki, enmir” (137, VII, 25). Arrian daha sonra yazır: “Mən bilirəm ki, İsgəndərin ölümünə dair başqa çox sözlər də yazılıb. Deyirlər ki, Antipatr İsgəndərə zəhər göndərmiş və o, bu zəhərdən ölmüşdür, zəhəri isə Antipatr üçün Kallisenin aqibətini bilib İsgəndərdən qorxuya düşmüş Aristotel düzəldibmiş. Zəhəri Antipatrın qardaşı Kasandr gətirmişdi. Hətta bəziləri yazır ki, zəhəri o, qatır dırnağında gətiribmiş. Bu zəhəri isə İsgəndərə Kasandrın kiçik qardaşı İollay verib. İollay saray saqisi idi və İsgəndər öz ölümündən bir az qabaq, necə olubsa, onu təhqir edibmiş. Başqaları əlavə edir ki, bu işdə İsgəndəri öz evinə ziyafətə dəvət edən İollayın dostu Medinin də əli varmış. İsgəndər ağ güləbr içdikdə şiddətli ağrı hiss edir və bu ağrının səbəbilə ziyafətdən gedir...” (137, VII, 27).

İsgəndərin ölümü Plutarxda belə verilir.

Plutarx yazır: “Bir dəfə o, Nearx və onun yoldaşlarını çox

təmtəraqqla qonaq edir, adi qaydada yuyunur, yatmağa getmək istəyir, amına Medinin xahişi ilə ona qonaq olur. Orada o, bütün gecəni və bütün ertəsi günü içir. Onda qızdırma başlayır” (95, s. 75). Plutarx sözüə davam edir: “Əvvəllər heç kəs zəhərlənmədən şübhələnməmişdi. 6 ildən sonra Olimpiada bu barədə xəbərlər alır, çoxlarını cəzalandırır və İsgəndərə guya zəhər içirdiyi üçün İollayın cənazəsini atmağı əmr edir. Bəzilərinin dediyinə görə, bu işdə Antipatrın məsləhətçisi Aristotel olub, zəhər onun köməyi ilə əldə edilib” (121, s. 77).

İsgəndərin ölümü Diodorda belə verilir:

Diodor Plutarxın son fikrində qaranlıq görünən bir cəhəti işıqlandırır: “Deyirlər ki, İsgəndər tərəfindən Avropaya sərkərdə vəzifəsinə qoyulmuş Antipatrın hökmdarın anası Olimpiada ilə arası dəyir. Əvvəlcə bu onu narahat etmirdi, çünki İsgəndər onun əleyhinə olan iftiralara əhəmiyyət vermirdi. Bununla belə, ədavət böyüyür və inkişaf edirdi. Hökmdar öz itaətində hər cəhətdən anasını razı salmaq istəyirdi və Antipatr bir çox hallarda hökmdarın ona olan kinini bürzə verdiyini sezməmişdi. Əlavə olaraq, Filotm və Parmenonun məhvi “dostları” sarsıntıya məcbur etmişdi və Antipatr hökmdara zəhər verməyi öz saqi oğluna əmr etmişdi. İsgəndərin ölümündən sonra o, Avropada ən qüdrətli hökmdar olaraq qalmışdı. Ondan sonra hakimiyyət oğlu Kasandra keçmişdi, odur ki, çoxları zəhərlənmə barədə yazı bilməmişdi. Kasandrın hərəkətləri açıq-aydın göstərdi ki, o, İsgəndərin fəaliyyətinə son dərəcə mənlü münasibət bəsləmişdi. O, Olimpiadanı öldürdü və onun cəsədini dəfn etmədən atdırdı, İsgəndər tərəfindən dağıdılmış Fivi isə çox böyük qayğıkeşliklə bərpa etdi” (87, XVII, 111).

Makedoniyalı İsgəndərin ölümü haqqında yunan mənbələrində çox yazılar, müxtəlif fikir və söhbətlər, rəvayətlər var. Biz daha etibarlı üç müəllifin fikirlərini xülasə etdik. Nizaminin də bu mənbələrdən xəbəri vardı.

Dünya tarixində İsgəndərin həyatı, fəaliyyəti - yürüşləri, qələbələri, sərkərdəliyi, hökmranlığı, ədalətli olduğu və s. barədə çox

yazılıb və ilk sözü onun öz tarixçiləri, sərkərdələri deyib. Və istədikləri kimi də onu mədh və təqdir ediblər. Biz qəsdən üç görkəmli Yunan müəllifinin İsgəndərin ölümü və bu ölümün səbəbləri, sirri barədə fikirlərini xülasə etdik ki, öz sözumüzü də bura əlavə edək. Bu sirr, əsl səbəb, həmin müəlliflərin yazdıqlarından, vurduqları eyham və işarələrdən aydın olur ki, İsgəndər öz fəaliyyəti – yürüşləri, istilaları, qarətləri və s. ilə Yunan xalqına heç nə verə bilməmişdi, əksinə ona elə ağır bir zərbə endirmişdi ki, Yunan xalqı bu günədək özünə gələ bilmir. İsgəndər xalqın gələcəyi olan gəncliyini, gənclərini dünyaya yaymış, qırdırmış və məhv etmişdi, az bir qüvvə ilə Makedoniyaya qayıtmışdı. Diodorun yazdığı “Kasandırım hərəkətləri açıq-aydın göstərdi ki, o, İsgəndərin fəaliyyətinə son dərəcə mənfə münasibət bəsləmişdi”. Belə məlum olur ki, İsgəndərin ölümünün təşkilində yaxından iştirak edən Antipatr, İonlay, Medi və b. da İsgəndərin fəaliyyətinə mənfə münasibət bəsləmişlər. İsgəndərin ölümünə səbəb olan zəhər, onun vəziri Aristotelin əli ilə hazırlanmışdı. Qazandığı “uğurlardan”, qələbələrə İsgəndərin başı gicəllənmişdi də. Ətrafını tez-tez sancır, cəzalandırırdı... O, aradan götürülməli idi, götürüldü də. Bu ölüm elə məharətlə təşkil olunmuşdu ki, onun ölümündən ancaq 6 il sonra ona qəsd edildiyi aşkar edilmişdi.

İsgəndərin ölüm xəbəri, vaxtında bütün dünyaya yayılmışdı. Bu xəbər və onun ölümü haqqındakı fikir, söhbət və rəylər, rəvayətlər öz rəngarəngliyi ilə digər xalqlara da çatırdı. Hər xalq bu barədə düşünür, deyilənlərə öz sözünü, öz münasibətini əlavə edirdi. Bu mənada Azərbaycan folklorunda yaranmış rəvayət-hekayə diqqəti cəlb edir. Hekayə-hadisələrdən xəbəri olan, məlumat və fikirləri bilən qonşu xalqın bu ölüm haqqında öz sözü, öz fikri, öz rəyi, öz yaradıcılığıdır.

Azərbaycan folklorunda İsgəndərin ölümü aşağıdakı şəkildə söylənib, xalq arasında yayılıb, sinələrə həkk olunub, bu günə də gəlib çatıb.

“İsgəndərin ölümü” hekayəsi.

“Belə nağıl edirlər ki, İsgəndər bir gün Günəşdən bac almağa gedirdi. Uzun müddət yol getdikdən sonra İsgəndər öz vəziri Ərəstunə dedi:

– Ərəstun, kitablara bax görək, mən ki, bu qədər yaşamışam, nə vaxt, harada öləcəyəm?

Ərəstun kitablara baxıb dedi:

– Ay, gün göstərilir, ancaq elə bir vaxtda öləcəksən ki, altın daş, üstün polad olacaqdır.

İsgəndər at sürdü, yenə də bir müddət yol getdilər. Elə bir yerə gəlib çatdılar ki, Günəşin istisindən nə yerimək, nə də nəfəs almaq mümkün deyildi. İsgəndər heç bir kölgəlik tapmadı, isti onu vurdu, naxoşladı, qoşun əhli İsgəndəri daş üstə uzadıb, polad qalxanları üstünə tutdular ki, Günəşdən qorunsun. İsgəndər xəbər aldı:

– Vəzir, bu nə yerdür?

Vəzir dedi:

– Haman dediyim yerdir ki, qabağımıza çıxdı. “Üstün poladdan demişdim”, budur, qoşun əhli üstünə polad qalxanlar çəkiblər. Sənə yer də tapılmadı, daş üstə uzandın, budur, altın da daşdır.

İsgəndər dedi:

İndi mənə yaqın oldu ki, ölüm haqdır. Anama deyin ki, mənim ehsanıma bütün ölkələrdən şahları, şahzadələri, tacirləri, fəqirləri çağırırsın. Məni adıma görə dəfn etsin.

İsgəndər vəsiyyətini edib öldü. Qoşun onun meyitini geri gətirdi. İsgəndərin ölüm xəbəri bütün dünyaya yayıldı. Anası oğlunun cənazəsi üzərində vay dedi, saçını yoldu, oğlunu qızıla, yaquta tutdu, necə vəsiyyət etmişdi, ehsanına bütün ölkələrdən adamlar çağırırdı, qazanlar asdırdı. Anası öz-özünə dedi: “Qoy yasa gələnlərdən xəbər bilim, onların da heç ölən adamları varmı?”

Araya iki cürə xörək gətirib dedi:

Ölüsü olan bu xörəkdən yesin, olmayanlar bu biri xörəkdən yesinlər.

Hamı birinci xörəkdən yeməyə başladı. İsgəndərin anası gördü ki, dünya üzündə adamı ölməyən yox imiş, odur ki, daha ağlamadı.

Sabahı gün İsgəndəri böyük calalla şəhərdən çıxartdılar, qəbiristanına aparıb dəfn etdilər. Nə qədər çalışdılar ki, İsgəndərin sağ əlini yanına qoysunlar, o yenə də əlini bayıra çıxartdı. İsgəndərin anası üst-başında nə ki qızıl, boyunbağı, pul vardı, qoydu İsgəndərin əlinə, o yenə də əlini içəri çəkmədi. Anası dedi:

– Oğul, dilə gəl görək, nə istəyirsən?

İsgəndərdən cavab gəlmədi. Anası: “Oğul” deyib ağlamağa başladı. Camaatın içində bir dəli vardı, yas günündə əlinə aldığı sümüyü gəmirə-gəmirə qəbiristanına gəldi, gördü ki, buraya yığışanlar İsgəndərin sağ əli ilə çalışır, çabalayırlar, amma İsgəndər əlini içəri çəkmir, sağ əli bayırdadır ki, bayırda. Dəli adamları aralaşdırıb zörgüc, İsgəndərin qəbirinə tərəf gəldi. Camaatın gözü bu dəlidə idi ki, görək nə edəcək. Dəli əyilib yerdən bir ovuc torpaq götürüb İsgəndərin sağ ovucuna qoydu. İsgəndər torpağı ovucunda bərk sıxaraq, yanma çəkib sinəsinin üstünə qoydu. Camaat bu işə mat qaldı. Dəli çıxıb getdi. Anası başma vurub dedi:

– Dünyadan doymayan oğlum, vay!

Bəli, İsgəndəri dəfn edib çıxıb getdilər.

Bir gün İsgəndərin anası: “Oğul” deyə-deyə qəbiristanına gəldi, “İsgəndər, İsgəndər” deyə çağırırdı, heç bir yerdən cavab almırdı. Bir də çağırırdı, qəbirlərin birindən səs gəlirdi:

– Ey yazıq, nə İsgəndər-İsgəndər çağırır, bizi rahat buraxmırsan? Burada o qədər isgəndərlər var ki! Biz nə bilək, sən hansı İsgəndəri çağırırsan!

İsgəndərin anası başma döyüb dedi:

– Mən elə bilirdim ki, dünya üzündə mənim oğlum İsgəndərdən başqa İsgəndər yoxdur, demə, yüz mənim oğlum kimi isgəndərlər bu dünyaya gəlib-getmişlər.

O gündən sonra İsgəndərin anası oğlu üçün ah-vay etmədi, ağlamadı” (46, s. 88-89).

“İsgəndərin ölümü”nün Azərbaycan xalq variantı hər cəhətdən öz üstünlüyü – bədii dəyəri, ibrətli məzmunu, qoyulan problemlərin bəşəriliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hekayədə İsgəndərin ölümü ilə bağlı

olduqca mühüm dünyəvi məsələlərə toxunulur.

1) İsgəndərin qızdırma xəstəliyinə tutulmasına münasibətini xalqımız onun Günəşdən bac alması ilə əlaqələndirir və izah edir: Günəşdən bac almaq xəyalına düşən hökmdarın aqibəti elə belə olar və ya olmalıdır! Bu isə xalqın Günəşə sitayışı ilə, Günəşi Tanrı sayması ilə bağlıdır. Qədim azərbaycanlıların dini kahini Zərdüşt də Günəşə sitayışı ilə səciyyələnir. Yunan mənbələri onu belə də təqdim edir (66, 65). Elə hekayənin başlanğıcında ilk cümlədə açıqca bu xalq vurulur. “*Belə nağıl edirlər ki, İsgəndər bir gün Günəşdən bac almağa gedirdi...*”

2) “Ölüm haqdır”, qarşısalmıyaz dərdidir. Bu ideya hələ “Bilqamis” dastanında qoyulub, öz bədii həllini tapmışdı. İstər şah ol, istərsə də rəiyyət, axırı ölümdür. Bu həqiqət İsgəndərin dili ilə onun özünə dedirdilir: “*İndi mənə yaqın oldu ki, ölüm haqdır. Anama deyir ki, mənim ehsanıma bütün ölkələrdən şahları, şahzadələri, tacirləri, fəqirləri çağırırsın. Məni adıma görə dəfn etsin...*” Nizamidə bu tel xalqdan gəlir. İsgəndər məktubunda anasına yazır:

*Dünya bir kimsəyə qalmışsa əgər,
Səni də qoy üzsün hu dərd, bu kədər.
Aneq bu dünyanı fani görəndə
Başqaları kimi toxtaq ol sən də!
Yox, əgər bunlara baxmayaraq sən
Mənimçün yasxana qurmaq istəsən,
Əvvəlcə şahənə bir məclis düzəlt,
Gözəl yeməklərdən bir süfrə bəzət.
Çağır qonaqlığa xalqı, hər nə var
Bütün gələnləri elə xəbərdar:
Qəbirdə adamı yoxsa hər kəsin,
Buyursun süfrəyə doyunca yesin!...
Əgər yemiş olsa onlardan biri,
Sən də ye dünyada acı qəmləri.
Heç kim o süfrəyə əl uzatmasa,*

Sən də unut qəmi, heç batma yasa!” (42, s. 592).

3) Bizdə, “İnsanın gözünü ancaq torpaq doydurur” məsəli var. İsgəndərin qoşununun və camaatın içində birçə ağıllı adam tapılmır ki, dəfn zamanı onun bayıra çıxan sağ əlini yanma qoya bilsin. Ancaq bir “dəli” gəlib əlinə bir ovuc torpaq qoyur. Hökmdar torpağı ovcunda bərk sıxaraq əlini yanına çəkir. Bununla xalq İsgəndərə, ümumiyyətlə fəthlərə qarşı öz mənfi münasibətini bildirir. Nizamidə də bu tel xalqdan gəlir. “İsgəndərnamə”də bundan çıxarılan məna və nəticə də düşündürücüdür.

*Bir hədən gümüş tək ağarıb solsa,
Nə fayda, tabutu qızıldan olsa?
Şahın öz rəyincə verildi qərar,
Qoyuldu bir əli tabutdan kənar.
Ovcuna torpaq da töküüb bir qədər,
Sonra hər tərəfə eər çəkirdilər:
“Görün yeddi ölkə hakimi olan
İsgəndər dünyadan köçdüyü zaman
O saysız-hesabsız xəzinələrdən
Bir ovuc torpaqdır əlində gedən!
Sizin də dünyadan gedərkən ancaq
Payımız bir ovuc torpaq olacaq!...” (42, s. 594).*

4) Dünyada gəlib-gedən isgəndərlərin sayı-hesabı yoxdur. Anasının dilindən hekayənin sonluğunda deyilən bu sözlər necə də ibrətlidir! “Mən elə bilirdim ki, dünya üzündə mənim oğlum İsgəndərdən başqa İsgəndər yoxdur, demə, yüz mənim oğlum kimi isgəndərlər bu dünyadan gəlib-gedibdir”.

Dünyanın əzəldən mövcud əbədi qanunlarına - ölüm, ölüm və fəthliyə münasibətdə xalq heyrət doğuracaq dərəcədə müdrikliyini göstərir. Deyərdik ki, hekayədə qoyulan və öz hədii həllini tapan fikirlər İsgəndərin ölümü ilə bağlı yazılan və mənbələrdə deyilən bütün fikirləri üstələyir.

Nizami İsgəndərlə əlaqədar tarixi mənbələrlə, Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə, şəxsiz, tanış idi. Lakin o, özünəməxsus müstəqil yolla getmiş, bu şəxsiyyətin ölümü haqqında öz sözünü, fikrini, rəyini söyləmişdi. Nizami özünə qədərki bütün mənbələrdən fərqli olaraq, ölüm yatağında İsgəndərin düşüncələrini verir, daxili aləmini açır, tam yeni, poetik bir sürət yaratmış olur.

Nizami də İsgəndərin qızdırmaya tutulduğunu və bu xəstəlikdən də öldüyünü yazır. Onun dilindən:

*“Mənim od qılıncı qoşunun hanı?
Qovsun canımdakı bu qızdırmanı” –*

deyir. Lakin məsələnin dərinliyinə getmir və ona bu lazım da deyildi. Çünki tarixçilər bunu yazmışdılar.

Nizami İsgəndərin öz dili ilə kədərini verir, dünyanı fəth etmiş bir cəngavərin ölüm qarşısında necə də aciz qaldığını təsvir edir:

*“Ömrümü qəflətlə vurmamış başa,
Ağılla, hünərlə mən doldum yaşa.
Bütün biliklərdən dərşimi aldım
Ölümün əlində, heyf, aciz qaldım.
Çox azgım zalimi çəksəm də dara,
Bu namərd ölümə tapmadım çarə.
Bir ölümdən başqa hər bir müşkülə
Mümkündür bir təhər çarə edilə.
Hanı yollarına qızıl səpdiyim
Dərin düşüncəli yüzlərcə həkim?
Torpağı qızıla çevirin yenə,
Gəlin, əlac edin şahın dərşinə.
Hardadır Ərəstu – tapa bir dərman
Məni biliylə qurtara dardan?
Hanı əfsun bilən həkim Bəlinas?
Gəlib İsgəndəri eləyə xilas.
Hanı həs Əflatun, o təmiz insan?”*

*Mənim bu dərdimə eləyə dərman.
Hardadır o böyük bilici Valis?
Desin bu mərzə nə oldu bais.
Çağırın Sokratı, bəlkə əql ilə
Bu bağlı qapını o açə bilə.
Hürmüzə göndərin durmadan xəbər
Bəlkə ürək verə saha birtəhər...” (42, s. 585).*

Nizami İsgəndərin həyəcanlarını vermək, onun psixoloji aləmini ön plana çəkib açmaq istəmişdi. Bu, eyni zamanda Nizaminin öz sözü, İsgəndərin ölümünə öz münasibəti idi.

“İsgəndərin anası” hekayəsi.

“Belə rəvayət edirlər ki, günlərin bir günü İsgəndər ölür. Öləndən sonra, saray adamları hazırlıq görüb onu basdırmaq istəyirlər. İsgəndərin anası oğlunun basdırılmasına razılıq verməyib deyir:

– Mən heç vaxt razı olmaram ki, bütün dünyada məşhur liökmədar olan oğlum İsgəndəri aparıb qara torpaq altına basdırasınız.

Saray adamları onun yanına gəlib nə qədər yalvarır, nə qədər nəsihət eləyirlərsə də, anası oğlunun basdırılmasına razı olmur ki, olmur...

Xülasə, çox götür-qoydan sonra onlar İsgəndərin anasına belə bir məsləhət görürlər: indi ki, oğlunun basdırılmasına razı olursan, bəs elədə bizim məsləhətimiz budur ki, onun cənazəsini ayrı bir otaqda qoyaq, sən də onun yanında oturarsan. Bu şərt ilə ki, yemək yeməyəcəksən.

İsgəndərin anası saray adamlarının bu sözünə razılıq verdikdən sonra İsgəndərin cənazəsini tək bir otağa qoyurlar. Anası da gəhb orda oturur. Amma ondan gizlin otağın uca bir yerindən bir parça çörək asırlar.

İsgəndərin anası üç gün, üç gecə dilinə heç bir şey almayıb, oğlunun meyitinə baxıb ağladı. Dördüncü gün idi. Arvad ağlamaqdan az qala həlak olmuşdu. Amma elə bərk acmışdı ki, bütün bədəni yarpaq

kimi əsirdi. Arvad ayağa durub yemək üçün otağın hər tərəfini gəzdi. Amma heç bir şey tapmadı. Bir də gördü ki, otağın uca bir yerindən bir parça çörək asılıb. Nə qədər çalışdı, nə qədər əlləşdi, gördü əli çatmayacaq.

Arvad gördü ki, lap az qahr ki, acından ölsün. Otağın içində də elə bir şey yoxdur ki, heç olmasa, ayağının altına qoyub çörəyi endirsin. Axırda əlacı hər yerdən üzüüb çıxdı oğlunun meyitinə üstünə, çörəyi endirib yerə düşdü. Demə, saray adamları arvadı otağa salandan sonra, qapının dalında durub onu pusurmuşlar. Arvad çörəyi endirib düşən kimi, onlar içəri girib dedilər:

– Sən oğlunun basdırılmasına razı olurdun ki, onun qəbrinin üstündən ayaq basıb keçərlər. Amma indi sən özün oğlunun cənazəsi üstünə çıxıb bir parça çörək üçün onu ayaqlayırsan.

İsgəndərin anası gördü ki, doğrudan da onlar haqlıdılar. O saat razılıq verdi ki, İsgəndəri basdırsınlar. Ondan sonra saray adamları böyük bir cah-cəllalla İsgəndəri aparıb şəhərin böyük bir qəbiristanında basdırdılar” (46, s. 90-91).

Ana ləyaqəti, ana yangısı, ana ürəyi Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə onun folklor qolunun əzəli və əbədi mövzudur. İsgəndər kimi bir oğul itirmiş ana bizim ululara, xalq müdriklərinə təzə söz demək, fikir söyləmək, nəsilərə nəsihət vermək üçün gözəl mövzu, necə deyərlər, bir fürsət idi. İsgəndərin anası ilə bağlı bu əhvalat yunanlarda olmaya da bilərdi. Bu bizim ulu babaların aqlının məhsulu, bədii kəşfi idi. Hekayənin məzmununu ilə Nizaminin fikirləri arasında da bir o qədər oxşarlıq və yaxınlıq hiss olunmur. Nizami bu barədə bir söz demir və “İsgəndərin məktubunun anasına çatması” bölməsini bu sözlərlə tamamlayır:

*“Çatanda hamını batırdı qəmə
Şahın anasına yazdığı namə.
Oxuyub məktubu ana ağladı,
Matəmə büründü, qara bağladı.
Baxdıqca oğlunun bu məktubuna
Tumar tək qıvrılıb açıldı ana.*

*Qəlbi yas tutsa da hu möhnətindən
Çıxmadı o şahın vəsiyyətindən,
“Oğlunun qoy ruhu şad olsun!” – dedi
Onun andlarına əməl elədi...
Bir an kəsilmədi ahı, fəryadı,
Tez getdi dünyadan, o da qalmadı!
Qara taleyinə əlvida etdi.
Onun da həyatı bu cürə bitdi” (42. s 597-598).*

Deməli, “El variantları”ndakı hekayə tam orijinaldır. Hekayədə xalqımızın qəlbinin dərinliklərindəki həyat eşqinin bir həzin nöqtəsinə toxunulur. Ananın dərdi böyükdür, ələcsizdir. Həyatın isə öz qanunu var: “Dünyada heç kəs qalmayıb və qalmayacaq. Buna görə də, ölənlə ölmək olmaz!”

Şübhə etmirik ki, bu hekayələr bizim m.ö. ulularımızın ağı və bədii təfəkkürünün məhsuludur: əsrləri adlayıb gəlib, yoxsa nə vacib imiş ki, İsgəndərin ölümündən çox sonralar, tutaq ki, əsrlər keçəndən sonra xalq yaradıcılığında bu hadisələrə qayıdıla, hekayələr yarana, düzülüb-çoşula idi...

Tarixdə heç nə itmir, unudulmur, gec-tez hər şey öz yerini tapır. Qədim dünyamızın ulu kitabı “Bilqamis” dastanı akkad, hett, assuri və başqa dillərdə, Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar sinələrdə, xalqın qəlbinin dərinliklərində, “Avesta” fars kitabələrində - qədim pəhləvi dilinə tərcümələrdə, şair-filosof Anakar və hökmdar Tomiris yunan mənbələrində, gənc sak hakiminin ecazkar “qızıl geyimi” ana torpağın dərin qatlarında mühafizə olunub qalıb, aradan min və daha artıq illər sonra gəlib sahiblərinə çatıbdir. Bunların köməyiylə qədim keçmişimizin dərinliklərinə enir, açılmamış səhifələrini açır, ulu babalarımızın həyat eşqini, mübarizə əzmini, qəhrəmanlığını, mənəvi və maddi aləmini, ağıl və dərrakəsini öyrənir, həqiqəti üzə çıxarır, sözüümüzü deyirik.

Miladdan öncəki əsrlərdə “Avesta”-nı, “İssiq” mədəniyyətini yaratmış bir xalqın ondan əvvəl də, sonralar da görkəmli şəxsiyyətləri, sərkərdələri, ixtiraçıları, alimləri, mütəfəkkir-ədəbləri olmalı idi

və vardır. Filosof Zərdüşt, Alp Ər Tonqa, müdrik Anakar, Astiaq, Atropat, Tomiris, “Qızıl geyimli” sərkərdə, Mete m.ö. minilliklərin böyük tarixi şəxsiyyətləri idilər; hələlik bizə məlum olan bunlardır. Azərbaycan xalqı bu doğma övladları, xilaskarları, habelə gəlmələr qəsbkarlar haqqında şifahi olaraq öz sözünü demiş, rəvayət, hekayə, nağıl yaratmış, bunları nəsillərdən nəsillərə ötürmüşlər.

Söhbət sak-türk şair-filosofu Anakardan, onun yunanları da heyretə gətirən müdrikliyi, natiqliyi, böyük ağıl və kamalından gedirsə, onun dilindən söylənilən müdrik kəlamlar, sözlər, məcazlar aləmi də olmalı idi və vardır. Miladi tarixin - yeni başlanan minilliyin və söz yox, indi bizdə ümumxalqın adına yazılan zəngin folklor yaradıcılığının, xüsusilə onun atalar sözü, məsəlləri, frazeoloji ifadə və vahidləri, ilk növbədə bu müdriklərin, aqıl ata və babaların dilindən çıxıb, xalq arasında yayılıb, bəyənilib, dildən-dilə, sinədən-sinəyə keçib gəlib.

Tarixin öz qanunauyğunluqları, inkişaf gedişi var. Miladi tarixin - yeni başlanan minilliyin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti və dili məhz bu özünəqədərki zəngin ənənələr, dərin köklər və özül üzərində inkişaf etmiş, bu inkişafın “Orxon-Yenisey” və “Dədə Qorqud” zirvələrini yaratmışdır...

V. MİLADİ TARİXİN I MINİLLİYİNDƏ ƏDƏBİYYAT

1. “YENİSEY” “ORXON” KİTABƏLƏRİ

Türk xalqlarının mədəniyyət və mənəvi fikir tarixində miladın I minilliyi özünəməxsus üstünlüklərə malikdir. Miladın erkən yüzilliklərində hələlik bir qədər “boşluq” hiss olunsa da, V-VI əsrlərdən inkişaf kükrəyib elə bir səviyyəyə qalxır ki, erkən yüzillikləri də çəkib özü ilə aparır. Əlbəttə, əsaslı zəmin və ardıcılıq olmasaydı, belə inkişaf da mümkün deyildi.

V əsrdən güclənən “Yenisey” və “Orxon” kitabələri bir neçə minillik mədəniyyəti yenidən dirçəldir ki, bunun da üzərində yeni və zəngin bir mədəniyyət ucalır. “Orxon-Yenisey” kitabələri adlandırılan bu mədəniyyət dünyanın nəzərini özünə çəkir. Eyni vaxtda folklor ədəbiyyatı da öz məhərinə inkişaf edib, yeni istiqamət alır. Beləliklə, qədim türk poeziyası hadisələrin təbii axını, həyatın tələbləri əsasında yeni şəkillərlə zənginləşir. Bir sözlə, türk xalqlarının mənəvi sərvətləri çoxcəhətli və bir-birinə qarşılıq təsir şəraitində öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mənəvi sərvətləri, daha dürüst desək, onun nişanələrini müasir dövrə gətirib çıxaran üç mühüm amil, qaynaq ayrıca qeyd olunmalıdır:

1) ulu babaların şəhər divarlarına, daş və ya gil lövhələrə, ailə-məişət əşyasına və qəbir daşlarına həkk etdikləri mənəvi sərvət nişanələri;

2) arxeoloji qazıntı və digər yeraltı tapıntıların üzə çıxardığı mənəvi sərvət nişanələri;

3) xalqın yaddaşında mühafizə olunub bu günümüzdə gəlib çatan mənəvi sərvət nişanələri.

Hər üç amil, qaynaq istər m.ö. məlum III-II minilliklərdə, istər m.ö. son minillikdə və istərsə də miladın I minilliyində bir-birilə əlaqəli şəkildə, vəhdətdə inkişaf edib gəlmişdir. Şəhər divarlarına, daş və ya gil lövhələrə, ailə-məişət əşyalarına, qəbir daşlarına öləri, adi söz yazılmırmış, ancaq zəruri, qiymətli, əvəzsiz qızıl söz yazılmış.

Yaddaşlar da ancaq sözün qızılını götürürmüş, yaşadırmış və nəsil-lərə ötürürmüş...

“Bilqamis” dastanı ilk dəfə və ilk variantda şəhər divarlarına qazılmışdı, oradan sinələrə keçib yaddaşlara hopmuş, folklorlaşmışdı, min il sonra yenidən kamilləşmiş şəkildə gil lövhələrə köçürülmüşdü... Deməli, folklorla, yaddaş ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat öz yaradılışından vəhdətdə olmuş, bir-birinə təkan verməklə inkişaf etmişdir. M.ö. son minillikdə Alp Ər Tonqanın ölümünə və miladın I minilliyinin mühüm hadisələrinə həsr olunmuş şeir-kəlamları da xalqın qızıl yaddaşı yaratmış, nəsil-dən-nəslə vermiş, beləcə bizə çatdırmışdır. XI əsrin böyük alimi Mahmud Kaşğarlı xalqın bu qızıl yaddaşını öz “Lügət” kitabında qələmə alıb, yüzlərlə şeir, sənət incilərinə, atalar sözü, zərb-məsəl və rəvayətlərə əbədi həyat vermişdi. Hələ nə qədəri də sinələrdə qalıb, ana torpağın qoynuna hopmuşdu...

“İssık” yazısının tarixi qəti şəkildə m.ö. V-IV əsrlər müəyyən olunub. “Yenisey” yazılarında da arada nə qədər boşluq var. O vaxt İran imperiyasına xidmətdə olan “Avesta” müstəsna edilərsə, hələlik bu arada tutarlı bir yazıya rast gəlmirik. Eəkin aqlın məntiqi və “İssık” – “Orxon-Yenisey” yazılarının eyni qrafikalı yazılar olduğu təsdiq edir ki, bu tel qırıla bilməz. S.Y.Malovun oxuduğu və toplayıb çap etdirdiyi “Yenisey yazıları”nın sayı 50-dən bir qədər artıqdır. Aradan heç 30-40 il keçməmiş D.D.Vasilyevin kitabında bunların sayı 150-yə çatır. Nə qədər də itib-batmış, hələlik üzə çıxmamışdır. Eyni fikri “İssık”la “Yenisey yazıları” arasındakı boşluğa da aid etmək olar.

Miladın I minilliyində - VI - VII əsrlərdə yaşamış Qorqud Ata, onun adı ilə bağlı olan boylardan dastan düzüb-qoşdu, “Kitab” bağladı. Bu “Kitab” gəlib bizə də çatdı. Lakin orada təsvir olunan, haqqında bəhs edilən hadisələrin qaynaqları dərinlərə, bəzən m.ö. dövrlərə gedib çıxır. Deməli, əslində dastan uzun müddət yaddaşlarda yaşamış, təkmilləşmişdir.

Qorqud Atanın qeyri-adi istedadı, qızıl sözü-kəlamı, sehrlı sazı

onu 12 böylü bir dastan şəklinə saldı, əbədi həyat verdi, “Kitabi-Dədə Qorqud” və ya “Dədə Qorqud kitabı” bağlandı. Bununla, Qorqud Ata özünü də əbədiləşdirdi. Hələ VI-VII əsrlərdə dünya ədəbiyyatına “Dədə Qorqud kitabı” kimi nadir söz, sənət incisi vermiş olan bir xalq bədii-estetik tələkkürünün inkişafı, dili və bədii üslubunun bu səviyyəyə çatması üçün minilliklər inkişaf yolu keçməli idi. Bu da, müəyyən mənada “İssık”dan “Yenisey yazılarına qədərki məlum boşluğu” doldurur.

Beləliklə, xalqın tarixi və çoxsahəli mədəni sərvətləri tükənməzdir, mütəmadi olaraq üzə çıxır, yeniləri aşkar olur.

“Orxon-Yenisey” kitabələri özünəqədərki dünya yazı mədəniyyətinin zirvəsi sayıla bilər. Uzun tarixi inkişaf yolu keçib gəlmiş bu yazılar bütövlükdə türk xalqlarının xalqi-milləti və mədəni üstünlüklərini, ruhunu, adət-ənənələrini, elmi-fəlsəfi və bədii-estetik aləmini yüksək dərəcədə əks etdirir. Aşkar olur ki, bu yazıların mənşəyi qədimdir, inkişaf tarixi bir neçə min il dərinə gedib çıxır.

“Bilqamis” dastanının Uruk Dövlət şəhəri divarlarına və gil lövhələrə köçürüldüyü oxşəkilli (buna “mixi” yazılar da deyilir) yazılarla “İssık” yazısı arasında təxminən 3000-3500 il (və daha artıq), “İssık” yazısı ilə “Orxon-Yenisey” yazıları arasında 1000 il məsafə vardır. “Mixi” yazıların inkişafı “İssık” yazısına, ondan da “Orxon-Yenisey”ə gəlib çıxınca, 7-8 min ilə yaxın bir yol keçirmişdir. Türk xalqlarının şumerlərdən başlanan ədəbiyyatı, dili, incəsənəti, maddi-mədəniyyəti, ailə-məişət tərzini, adət-ənənələri və ümumən mədəni aləmi ilə yanaşı. Yazı-əlifba mədəniyyəti də bir-birini beləcə qarşılıqlı olaraq tamamlamış, inkişaf yolu keçib kamil şəkli almış və buna görə də tarixdə silinməz izlər buraxmışdır.

“Gültəkin” kitabəsini yazan Yolluqtəkin başda olmaqla, belə xəttatlar çox idi və hərəsinin də öz dəsti-xətti ola bilərdi. Bu da az və ya çox fərqlə bir hərfin bir neçə şəkildə yazılmasına səbəb olmuşdu. Mahiyyət etibarilə bu cüzi fərqlərdir (əslində bu heç fərq də deyildir), əlifbanın kamilliyini, buna görə də sabitliyini, son dərəcə mühafizəkarlığını təsdiq edir.

Şumer “ox yazıları”, “İssık” yazısı və “Orxon-Yenisey” yazıları ilə birlikdə bəşər tarixinin ilk mədəni kəşfi, geniş əhatə dairəsinə malik uzun ömürlü əlifbası olmuş, dünya xalqlarının “əlifba” adlanan mədəni neməti bu qaynaqdan ayrılıb çıxmışdır.

Yüz ilə yaxındır ki, qədim türk əlifbası öyrənilir, tədqiq olunur. Məşhur türkoloqlar bu əlifbanı türk xalqları üçün ən yararlı və türk dillərinin incəliklərini tam təmsil edən kamil əlifba kimi qiymətləndirirlər. B.Tomsen, B.B.Radlov, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, B.B.Bartold və başqa alimlər ərəb əlifbası ilə tutuşduraraq qədim türk əlifbasının müqayisəyəgəlməz dərəcədə türk xalqları üçün yararlı olduğunu döndə-döndə göstərmişlər. P.M.Melioranski bu əlifbanı dünyanın möcüzəsi adlandırır, onun çox qədim tarixə malik olduğuna işarə edərək yazırdı: “Belə imlaya malik olan bir əlifba birdən-birə yaradılmır, onda, deməli, yazı türklərə, nisbətən qədimlərdən artıq məlum idi və onlar bunun üzərində lazımı ciddi-cəhdlə məşq etmişdilər” (113, s. 278-279); “Ümid etmək olar ki, “Qərbi Türküstanda, habelə bəlkə də Yeddüsuda yeni bir yazı tapıldı, onda bu əlifbanın mənşəyi məsələsi daha artıq aydınlaşa bilər” (114, s. 46-47).

Alim yanılmamışdı. Yarım əsr keçmiş, 1970-ci ildə Qazaxıstanın 60 km-dəki İssık qəsəbəsində Kurqandan, xatırladığımız yazı və digər maddi mədəniyyət şeyləri tapıldı. Birdən-birə əlifbanın tarixi min il qabağa keçdi...

Azərbaycan yazı mədəniyyəti tarixi indiyədək öyrənilməyib. Xalqın min illər ərzində istifadə etdiyi yazılar barədə indiyədək düz söz deyilməyib, obyektiv fikir söylənməyib.

Ərəb işğalı türk xalqlarının əlindən belə bir kamil, zəngin və doğma əlifbanı almışdır. Ərəb işğalı türk yazı mədəniyyətini elə məhv etmiş, onun üstünə elə qara pərdə çəkmiş ki, min il işıq üzü görməmiş, ancaq XIX əsrin sonlarında xoş bir təsadüf nəticəsində üzə çıxmış və öyrənilməyə başlamışdır. Ərəblər qədim türk əlifbasını dəyişmək, 7-8 min ildən artıq inkişaf yolu keçib gəlmiş bir yazı mədəniyyətini yox etmək üçün yüz il hazırhə işi aparmış və öz əlif-

balalarını bizə qəbul etdirmişlər.

Burada qarşıya sual çıxır: bəs nə üçün ərəblər qonşu erməni və gürcü xalqlarının əlifbalarına toxunmadılar? Və yenə: ərəblər xalqımızın dinini də - zərdüştlük, atəşpərəstlik dinini islam dini ilə əvəz etdilər. Bəs nə üçün qonşu erməni və gürcü xalqlarının dininə toxunmadılar?

Bu sualların bircə cavabı var: işğalçı ərəblər üçün erməni, gürcü problemi yox idi. Ancaq Azərbaycan-türk və digər türk xalqları və onları ram etmək problemi vardı. Erməni və gürcü də bu problemin həlli üçün ərəb işğalına qulluq göstərirdi. Bütövlükdə xalq türkə qarşı casus ruhunda tərbiyə edilirdi. Buna görə güzəştlər alırdı...

Azərbaycan xalqı ərəb əlifbasını qəbul etdi. İslam dini qəbul edildi, dərin kök də saldı, xalqın həyat-məişətinə daxil oldu. Bir sözlə, xalq min ildən artıq bir müddətdə ərəb yazısı ilə öz mədəniyyətini yenidən yaratdı, ədəbiyyatını, elmini inkişaf etdirdi...

Rus işğalı başlandı. Azərbaycan və digər türk torpaqları zəbt edildi. Azərbaycan 1828-ci ildə rus imperiyası və İran dövləti arasında bölüşdürüldü. Araz ölkəni ikiye ayırdı.

Azərbaycan xalqının əlifbasını dəyişmək həmişə siyasi məzmun daşımışdır.

Müstəmləkəçiliyin öz qanunları var. Bunlar ümumidir. Rus hakimiyyəti də ərəb yazısı ilə min ildə yaranmış mədəniyyəti xalqın üzünə qapamaq üçün işə əlifbanı dəyişməkdən başladı. Tiflisdə M.F.Axunzadə (M.F.Axundov) bu işə cəlb edildi. Yenə də, təxminən yüz il hazırlıq getdi. Lakin buna çar Rusiyasının ömrü çatmadı. Sovet Rusiyası mövcudluğunun ilk on ilində bu işi gördü, əlifbanı dəyişdirdi. Əvvəl latına, sonra tələm-tələsik krillə keçildi. Hətta bu xəyanət, "mədəni inqilab" kimi qələmə verildi. Heç olmasa, ərəb əlifbasında 28 işarə-səs bütövlükdə türk xalqlarını birləşdirdi, krill əlifbası ilə bu işarə-səslər iki yüzə çatdırıldı. Məqsəd aydın idi, türk xalqlarını bir-birindən ayırmaq, uzaqlaşdırmaq, yadlaşdırmaq üçün qəsdən edilmişdi. Təkcə, bax bu xəyanətə görə krill əlifbası qala və yaşaya bilməz, o dəyişməli idi...

Burada qarşıya yenə sual çıxır: bəs nə üçün ruslar da qonşu erməni və gürcü xalqlarının əlifbalarına toxunmadılar? Hansı səbəblərə görə onlara güzəştə gedildi? Və yenə: Azərbaycan xalqının islam dininə qarşı çıxıldı, hər addımda lənətləndi; dini müəssisələr, ibadət-gahlar ləğv edildi, dağıdıldı, ən yaxşı halda, məscidlər kolxozların taxıl anbarlarına çevrildi. Bəs nə üçün yenə də qonşu erməni və gürcü xalqlarının dininə toxunulmadı? Hansı səbəblərə görə onlara güzəşt edildi?

Bu sualların da bircə cavabı var: Ruslar üçün də erməni, gürcü problemi yoxdu. Ancaq Azərbaycan-türk və digər türk xalqları və onları ram (və məhv) etmək problemi vardı. Erməni də, gürcü də bu problemin həlli üçün rus hakimiyyətinə qulluq göstərir; buna görə güzəştlər alır.

Latma keçmək, bir növ avropalaşmaq demək olardı. Mən bunu istəməzdim. Mən öz şərqliyimdə qalardım. Axı, Avropa hər şeyi - ədəbiyyatı, elmi, fəlsəfəni və *əlifbanı* - yazını da Şərqdən götürüb.

Qayğılarımız, dərdi-sərimiz çox az idi, biri də dəvə yükü ilə gəlir.

Əlifbanı dəyişmək "dəvə yükü" qədər ağır işdir. Söz yox, biz krill əlifbasında qala bilmərik. Gec-tez o sirdən çıxacaqdır. Latına qayıtmaq da, ərəbə qayıtmaq da budaqdan-budağa qonmaq deməkdir, bunların hər üçü, əslində bizə yaddır...

Qayıdırsaq özümüzdə - qədim türk kökümüzdə qayıdaq. Biz burada Orta Asiya türklərini və Arazdan o tayda yaşayan qardaşlarımızı yaddan çıxara bilmərik və buna mənəvi haqqımız yoxdur; bu məsələdə bütün türk xalqları barədə düşünməliyik. Və həm də məhz biz düşünməliyik.

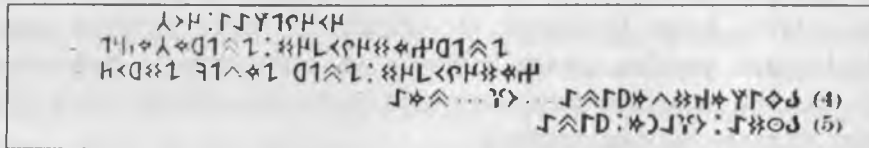
Əlbəttə, bu çətin işdir; çox çətin, həm də çox vaxt tələb edir. Amma gec-tez baş tutacaqdır. Biz bununla yazı-mənəvi sərəvətimizin 7-8 min illik (və daha artıq) tarixini bərpa etmiş oluruq. Bu işə bütün dünyaya dəyər. Bunu pulla - milyardlarla da ölçmək olmaz...

2. “YENİSEY-ORXON” KİTABƏLƏRİNİN MƏTNLƏRİ

Bir əsrə yaxındır ki, “Orxon-Yenisey” yazıları oxunur, tədqiq olunur, müxtəlif səmtədən öyrənilir. Bu barədə fikir və rəylər söylənilir. Biz bu mətnlərin bədii əsərlər olub-olmadığı və ya bədii əsərlərə nə dərəcədə yan ala bildiyi məsələsi üzərində dayanacağıq.

“Orxon-Yenisey” mətnləri epitafiyalar, yəni qəbir daşları üzərindəki yazılardır. Bu mətnlər, necə deyirlər, ərzi-haldır, vaxtilə yaşamış, dövrən sürmüş adamlar haqqında, nəsilər haqqında etibarlı, düz sözdür. Onlar ana torpaqda yatanın kimliyi, həyat və fəaliyyəti, şəxsiyyəti, tarixdə rolu, xidməti barədə yığcam məlumatlar verir, hekayələr söyləyir. Bu da, bir növ, janrdır, o dövrün dəbdə olan yazı-yaddaş üsuludur. Adamlar haqqında, ümumilikdə el-oba, xalq haqqında az-çox söz deyir, onları təqdim edir. Babalar bunları şüurlu surətdə belə ediblər, sal daşlara, qayalara qazıyıblar ki, əbədi qalsın, itməsin, tarixin tufanlarından, yağışdan, sudan, daşqından-seldən, oddan-alovdan xilas ola bilsin, yaşasın, bu günə gəlib çıxsın... Onlar öz məqsədlərinə nail də olublar.

Kitabələr sağdan sola yazılıb. Lakin soldan sağa yazılmış mətnlərə də rast gəlirik. Budur, kitabənin üç xətti soldan sağa, iki xətti isə sağdan sola yazılıb.

Oxunuşu:

- (1) ... t Çur atası gedir.
- (2) İnim eçim yita adırılı bardımız yita.
- (3) Kuyda kişimə yita adırılı bardımız.
- (4) Bunu eçim kadaşım yita ... oğ (lım) ... tma.
- (5) Bunda oğlanım yita (84, 40).

- (1) ... t Çurun atası gedir (ölür).
- (2) Hüznə ayrılıq kiçik və böyük qardaşımızdan, kədərlidir.
- (3) Köşkdə arvadımdan kədərle ayrılıq.
- (4) Dərd budur: kədərlidir, tanışlarımdan, yoldaşlarımdan... oğlumdan (ayrıldım).
- (5) Oğlum dərdlidir, qəm-qüssəli gedirəm.

1) “Yenisey” mətnləri – epitafiyalar.

“Orxon-Yenisey” kitabələrinin tarixi miladın V-VIII əsrlərinə aid edilir. S.Y.Malov “Yenisey” qolunun bir qədər qədimliyini, V əsrdən başladığını qeyd edir (108, s. 8). Bizcə, bu yazıların tarixi çox qədimdir. D.D.Vasilyevin kitabında göstərilən Yenisey yazıları “korpusu”nun müxtəlifliyi də bu fikrin təsdiqinə kömək edir (76a). Təbii olaraq, yazılar – ayrı-ayrı hərflər ardıcıl inkişaf yolu keçmiş, təkmilləşmiş, get-gedə sabit şəkil almış, məhz V-VIII əsrlərdəki məlum səviyyəyə yüksəlmişdir.

“Yenisey” mətnləri Yenisey çayı hövzəsində olan, irili-xırdalı 150-yə yaxın epitafiya – qəbir daşlarına həkk edilmiş yazılardan ibarətdir. Bu yazılar ulu babaların təfəkkürü, həyat eşqi, igidliyi, qəhrəmanlığı, mərdliyi, mətanəti, ana torpağa bağlılığı, vətəninə məhəbbəti, bir sözlə, mənəvi dünyası haqqında təsəvvür yaradır. Bu təsəvvürlərin bədii tonu isə daha güclüdür. Buna görə də, hər bir mətn ayrı-ayrılıqda bədii əsər təsiri bağışlayır.

Bütün mətnlərdə - epitafiyalarda aydın nəzərə çarpan, ümumi bir dil, üslub, qəlibə düşmüş sabit bir yazı şəkli müşahidə olunur. Bu yazılarda həzin bir kədər, həsrət, dərd əsasdır. El-obadan, qohum-qardaşdan, oğul-uşaqdan, dost-aşnadan doymamaq, həyatdan kam almamaq, bu işıqlı dünyadan həsrətlə getmək kimi insani hisslərin tərənnümü mətnlərin leytmotividir. İstər cavan, istərsə də yaşlıya aid mətn olsun, bu hisslər bütün “Yenisey” yazılarına hakim kəsilib. Odur ki, bunları qəbir daşlarına həkk edilmiş “mətəm hekayələri” saymaq daha doğru olardı. S.Y.Malov bu mətnlərin güclü bədii to-

nunu nəzərə alaraq, onları “qəbiristanlıq poeziyası” adlandırmaqda (84, 8) yanılmamışdı. Bunlar hələ çox-çox qədim zamanlardan “Bilqamıs” dastanına düşmüş, habelə Alp Ər Tənqa, “Naməlum igid əsgər” haqqında xalqın qəlbinin dərinliklərində özünə yer edib folklorlaşmış ağıların – matəm nəğmələrinin, bir növ, yazıya alınmış nəsr variantıdır. Mövzu birdir, janr isə başqadır.

Aşağıdakı mətn-epitafiyalara diqqət edək:

“El Tuğan Tutuq”

“Siz elimə qunçuyuma oğlanıma budunuma sizimə altmış yaşında (adırılımtı). Atım El Tuğan tutuk bən, tənri elimə elçisi ertim, altı bağ budunqa bək ertim =

Sizdən, elimdən-gəlinimdən, oğlumdan, xalqımdan – altmış yaşında (ayrıldım). Adım El Tuğan Tutukdur. Mən Tanrı elimin elçisi idim, altı bölük xalqın bəyi idim” (Yn. 1).

“Üçin Külük Tirik”

“Quyda qunçuyım sizdə oğlim yita, sizimə yita bökmədim adırılımtı, günim qadaşım yita adırılımtı. Altun əlik köşik belimdə bantım. Tənri elimə bökmədim. Sizimə yita. Üçin Külük Tirik bən, tənri elimə yemlik bən. Üç yetmiş yaşımqa adırılımtı. Əgük qatun yerimə adırılımtı. Tənri elimə qızğaqım oğlim öuz (?) oğlm, altı bin yontım. Qanım tülbəri, qara budun külüg qadaşım sizimə el eşim ər ügüş ər oğlan ər güdəgülərim, qız gəlinlərim bökmədim =

Köşkdəki arvadımdan, oğlumdan, sizdən, müsibətdir, sizdən doymadım, kədərle ayrıldım; dostdan, tanışdan qüssə ilə ayrıldım. Belimdə əlli qızıl bəndli kəmərim. Tanrı elimdən kam almadım. Sizdən sarı qəmliyəm. Üçin Külük Tirik mənəm. Tanrı elimdə nəсібim bu oldu. Altmış üç yaşında öldüm. Əgük-xatm yerimdən ayrıldım, Tanrı elimdən, qızlarım, oğlum, öz oğlum, altı min atımdan (ayrıldım). Xanımın etibarı, el-gün, mənim qoçaq el yoldaşlarım, çoxlu ər oğlan və ər kürəkənlərim, qız-gəlinlərimdən doymadım” (Yn. 3).

Mətdədə bir ifadə - “Belimdə əlli qızıl bəndli kəmərim” fikri diqqəti cəlb edir. Ana torpaqda yatan şəxs öz dili ilə deyir ki:

“Belimdə qızıl kəmərim də var, amma arvadımdan, oğlumdan, dostdan-aşnadan, Tanrı elimdən ayrı bu mənim nəyimə görəkmiş?”

İkinci epitafiyada sahibinin 63 il yaşadığı qeyd olunur. Amma o da dünyadan qəm-qüssəli, nisgilli gedib. Çünki amansız ölüm onun arzu və istəklərini yarımçıq qoyub. O, həyatdan doymamışdır. Elinə, xalqına xidmət edər, çox işlər görər, oğul-qız, nəvə-nəticə böyüdə, boya-başa yetirərdi, onları evləndirər, ərə verər, yerbəyer edərdi...

Burada, istər-istəməz ulu babamız Bilqamısın ölüm vahiməsi, kədəri və əbədi həyat axtarışlarında çəkdiyi əzab-əziyyət, keçdiyi zülmətli yollar yada düşür, bu ələcsiz dərdin ağırlığı göz önünə gəlir.

Belə aşkar olur ki, qədimlərdə islamiyyətdən əvvəl bizdə “fani-lik”, yəni “həyat puçdur”, “həmişəlik deyil”, “dünya fanidir” ideyası olmayıb. Bu fikri islam görüşləri, islam ruhu gətirib. Həyat şirindir, həyatdan doymaq olmur, sən dünyadan getsən də həyatın bu şirinliyi və ləzzəti övlada, oğula, qıza, istəkli adamlarına qahr, bu tel üzülmür, atadan oğula, oğuldan nəvəyə, nəvədən nəticəyə keçir. Ulu babalar dünyadan gedəndə də beləcə dünyaya bağlı olublar, yoxsa ondan belə dərdlə ayrılmazdılar. “Sizdən doymadım, kədərle ayrıldım, dostdan, tanışdan qüssə ilə ayrıldım”. “Əgük-xatm yerimdən ayrıldım, tanrı elimdən, qızlarım, oğlum, öz oğlum, altı min atımdan “ayrıldım”. “Xanımın etibarı, el-gün, mənim qoçaq el yoldaşlarım, çoxlu ər oğlan və ər kürəkənlərim, qız-gəlinlərimdən doymadım” sözlərində nə qədər səmimilik var, məhəbbət var, doğmalığ yüksəkliyi var. Bu kədəri duymaq, hiss etmək özü insani ləyaqətdir, həyatın ləzzətini, həyatın gözəlliyini dərk etməkdir. Deməli, epitafiyalardakı qəmin özündə bir nikbinlik vardır.

Ata dünyadan gedir, bu ağırdır, qəmdir, qüssədir.

Ata gözəl övladlar, oğul-qız, istəkli kürəkən-gəlin qoyub gedib; bu fərəhdir, sevincdir, həyata bağlılıqdır, kədər, qəm içində nikbinlikdir.

Buna görə də bu, zahirən qəmli, kədərli, qüssəli mətnlərdə nikbinliyə meyl, gələcəyə ümid qığılcımı, işıq daha güclüdür. Bu mətnlərin məna dərinliyi və fikir rəngarəngliyi də bundadır.

Aşağıdakı mətn tam nikbinlik üstündə köklənib:

“Tör-apa İçrəki”

“Tör-apa (və ya: Törpə) İçrəki bən beş yegirmi yaşda alınmışım, qunçuyuma bun adırıldım, sizimə gün ay azıdım. Üç oğluma adırıldım, yıtə, bökmədim, qatıqlanğıl!... Yerimə yıtə subıma adırıldım, buna sizimə yıtə. Budmıma günimə qadaşımə adırıldım, buna sizimə yıtə. Budnıma günimə qadaşımə adırıldım bökmədim. Elimə qanıma bökmədim, yaşım yeti yetmiş azıdım. Yatda tünürimə adırıldım, anta alğ adaşımə anta sizimə edkü eşimə adırıldım =

Tör-apa (və ya: Törpə) İçrəki mənəm. On beş yaşında mən alınmışam. Kədərlə xanımdan ayrıldım, Günü və Ayı duymuram. Üç oğlumdan ayrıldım, kədərliyəm, (onlardan) doymadım. Kişilənin!.. Ələmlə öz yerimdən – suyumdan ayrıldım, hüznə sizdən (ayrıldım). Mən xalqımdan, el-günümdən, qohumlarımdan ayrıldım, doymadım. Elimin, xanımdan varisi ola bilmədim, yaşım 67-də hər şeydən məhrum oldum. Yad yerdə qohumlarımdan ayrıldım. Orada saysız dostlarımdan, orada sizdən, əziz yoldaşlarımdan ayrıldım” (Yn. 11).

Bu mətn-hekayədə iki ağır həsrət hissi, iki ağır ayrılıq dəmi verilir: 1) hələ 15 yaşında ikən satılıb ana torpaqdan, dost və tanışlarından ayrılıb qürbətə, yad yerə düşməyin ağır dərd olduğu, həmişə ana torpaq, ana su, yəni vətən həsrətilə yanıb-yaxılmaq əzabı; 2) bu dünyadan ayrılmaq, köçüb getmək, el-obadan, dost-tanışdan əbədi olaraq ayrılıb onları itirmək əzabı.

Hər iki ayrılıq ağırdır, dözülməzdir...

Belə anlaşılır ki, bu kitabın sahibi, torpaqda yatan şəxs, yəni “içrəki” rütbəli Tör-apa (və ya: Törpə) 15 yaşında qürbətə düşübmiş. S.Y.Malovun tərcüməsi və izahına görə tərbiyə almaq, lazımı dərs keçmək üçün Çinə göndərilib, orada da bu dünyadan köçüb, amma gətirilib öz elində dəfn olunub.

Mətndəki bir fikrə, müraciətə diqqət etməmək olmaz: “Üç oğlumdan ayrıldım, kədərliyəm, (onlardan) doymadım. Kişiləşin!” “Qatıqlanğıl!” ifadəsini S.Y.Malov rusçaya “mujaysa!” tərcümə et-

mişdir. Biz də bunu mətndə, “Kişiləşin!” şəklində saxlayır və ona əlavə edirik: “Özünüzü ələ alın, bərkiyin, kişi olun!” Bu isə dünyadan gedən atadan övladlarına edilən nəsihət, verilən ürək-dirəkdir, daha dürüst desək, nikbinliyə çağırışdır, gələcəyə ümid işığı, işartıdır, yəni “özlənlə ölmək olmaz”, yaşamaq, nəslə, varisliyi davam etdirmək gərəkdir.

Bu mənada, “Yenisey” mətn mətnlərini ancaq qəm-qüssəli, insanın əlini yerdən-göydən üzən əsərlər saymaq düz olmazdı. Onlarda nikbinliyə doğru meyllər, qəm-qüssə, kədər içərisində deyilmiş yaşamaq eşqi, həyata, insanlara məhəbbət var. Buna görə də həyatidir, əbədidir, dünyadan əl üzmək yox, əksinə, həyata, ailəcanlığa, nəslə, ənənəni davam etdirməyə güclü çağırış var, ana torpağa, vətənə güclü sevgi var, rəğbət var.

Bütöv “ev dəftəri”, “ev kitabı”ndan ibarət olan növbəti mətn diqqəti daha artıq cəlb edir:

“Yağlaqar xan Ata”

“Uyğur yirintə Yağlaqar qan ata gəltim. Qırğız oğlu mən. Boyla qutluğ yarğan mən. Qutluğ bağa tarkan əgə buyruğı mən. Güm qoruğum gün toğsuk (k) a, batsık (k) a təkdi. Bay bar ərtilim. Ağılım on, yilkım sansız ərtili. İnim yiti, urım üç, qızım üç ərtili. Eblədim oğlumın, qızımın qalinsız birtim. Marıma yüz ər turuğ b(ir)tim. Yeginimin atımın görtim. Amtı öltim. Oğlanım ərde marımınca bol, qanqa tap, qatıqlan. Uluğ oğlum s...a bardı. Kərmədim r...m oğul =

Mən Yağlaqar xan-ata uyğur yerindən gəldim. Qırğız oğluyam mən. Mən Boyla hörmətli hakim idim. Mən hörmətli Bağa tarxanın əgə buyruğı idim. Mənim səsim, sorağım gündoğandan günbatana çatırdı. Varlı bay idim. Ağıllarım on, ilxım sansız idi. Kiçik qardaşlarım yeddi, oğlum üç, qızım üç idi. Oğlanlarımı evləndirdim, qızlarımı başpulu almadan köçürdüm. Rəhbərimə yüz oturaq ər verdim. Qardaşım uşaqlarını, nəvələrini gördüm. İndi öldüm. Mənim oğlum. Mənim rəhbərim kimi cəsur ol! Xanına sədaqətlə qulluq elə! Kişiləş! Ulu oğlum s...a getdi. Görmədim r...m oğul” (Yn. 47).

Mətnə birə kəlmə belə nisgilə, dərdə, ayrılıqdan təəssüfə yer

verilməyib. Başqa mətnlərdən fərqli olaraq, qəm, qüسسə və kədəri burada nikbin ruh, həyata güclü çağırış əvəz edir. Yağlaqar xan-ata hörmətli, adlı-sanlı qulluq sahibi, dövlət işçisi olub, onun şan-şöhrəti hər tərəfə yayılıb. Həm də o, gözəl ailə başçısıdır, ailəcanlı atadır, oğullarını evləndirib, qızlarını köçürüb və dünyadan gedib. Yağlaqar xan-ata həyatdan kam alıb. Bu dünyadan köçən ata övladlarına mal-dövlət, sürü-ilkı ilə yanaşı, öz mənəvi zənginliyini də qoyub gedib. Sonluğa diqqət edin: *“İndi öldüm. Mənim oğlum. Mənim rəhbərim kimi cəsur ol! Xanına sədaqətlə xidmət elə! Kişiləş! Ulu oğlum...”*

Atanın oğluna bundan nikbin, bundan gərəklı nə sözü, nə nəsihəti ola bilər?! Hər zaman və bütün dövrlər üçün bu söz, bu nəsihət məqbul sayıla, nümunə ola, təqdir edilə bilər.

“Yenisey” mətnlərində türk xalqlarının ailə-məişəti, ədəb-ərkanı, adət-ənənə, matəm-dəfn qaydaları və bu kimi mənəvi keyfiyyətləri çox yığcam şəkildə, bəzən sözlə bir ifadə və ya eyhamda verilir. Mətnə atanın dilindən eşidilən bir fikir mənalıdır. “Qızımın qalınsız birtim” (yəni *“qızlarını başpulu almadan köçürdüm, ərə verdim”*)

Burada bu gün də mübahisə doğuran, mühüm bir ailə-məişət problemi kimi qoyulub müzakirə edilən, qız köçürərkən “başpulu” “südpulu” tələb etmənin kökü, qaynağı ortaya çıxmış olur. Bu, qədim adətdir. Bizdə, ümumən türk xalqlarında yeni ocaq yandırmaq, iki gənci evləndirib ailə qurmaq üçün əzəldən kök salmış, ənənə halına keçmiş qanunlar olub. Yeni qurulan ailənin ilkin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə “başlıq”, “südpulu” anlayışları yaranıb. Hər iki tərəf xərc qoymalı olub ki, gənc ailə ehtiyac duymasın, yaşasın. Bu, ancaq yeni, təzə ailənin ilkin təminatı, onun “kök” atması, yaşaması məqsədilə olmuşdur. Mətnədən belə anlaşılır ki, imkanlı Yağlaqar xan Ata bu adəti “pozmuş”, başqa atalardan fərqli olaraq, öz qızlarını “başlıq”, “südpulu” almadan köçürmüş, ərə vermişdi. Bu isə mühüm bir hadisə kimi onun xatirə lövhəsinə, qəbir daşı yazısına düşmüşdür...

Bütün “Yenisey” mətnlərində bədiilik, ifadəli dil, üslub diqqəti cəlb edir. Bunu təkcə “öldü” məzmunu vermək üçün istifadə olunan

söz və ifadələrdən də görmək olar: “öldü” sözü ilə yanaşı bu mənəni verən “adırıldım/adırılımtım” – yəni *ayrıldım, öldüm* (Yn. 10), “adırılı bardı” – yəni *ayrılıb getdi, öldü* (Yn. 28), “adılı bardımız” – yəni *ayrılıb getdik, öldük* (Yn. 18) “yeriltim” – yəni *ayrı düşdüm, öldüm* (Yn. 41) və s. “Orxon” kitabələrində bu sözlərə eyni mənəni daşıyan “uçdı” – yəni *öldü* (MÇs. 12), “uçə bardı” – yəni *uçub getdi, öldü* (BKXs. 2) sinonimləri də əlavə olunur.

Hər bir mətnə bu bədi ifadə tərzini görür, epitet və bənzətmələri müşahidə edirik.

“İnançu Bilgə”

“Yeti yegirmi ərdəmi yaşinta ərdəm ölti... Yerdəki tamqalıq yıldı bunsı (z ərti), ... baqırı bunsız ərti qara saçın tək. Yağığa təgmiş su tənı yeti bin oğlan ərti =

On yeddi mərdlik yaşında igid ər öldü... Yerdəki damğalı ilxısı sansız idi... pulu qara saçı tək sansız idi. Yağıya hücum çəkən qoşunu yeddi min döyüşçüdən ibarət idi” (Yn. 26, sol tərəf).

Mətn bütünlüklə məcazdır, əksər sözlər bədi təyinlərdir: “ərdəmi yaşmta” (mərdlik, igidlik, ərlük yaşında), “ərdəm ölti” (igid, cəsur, ər öldü), “tamqalıq yıldı” (damğah damqa vurulmuş ilxı), “baqırı bunsız ərti qara saçın tək” (pulu qara saçındakı tükü qədər saysız-hesabsız idi), “Yağığa təgmiş su” (yağıya-düşməne hücum çəkmiş qoşun).

Bu, mətnə bədiilik verən, onu qanadlandıran dilin daxilindən gələn və ona poetik ton verən üstünlükdür. Növbəti mətnə bu üstünlüyün daha bir cəhətini görürük:

“Gülüg Toğan”

“Aq qulam ər ediz görək d...z yita! Qadaşım sizimə yolçı bən, tezük keyikdə aluk bən. Tənri elimgə tusum: toquz ər ölürtim. İlim kanım sizə bökmədim, Gün Ay azıdım yita! Qadaşım günim yita adırılımtım sizimə öz gümüş budunum yita adırılımtım. Ər ərdəmimdə bökmədim, qırq yaşında adırıldım. Üçin Gülük Tirik oqh bən, Gülüg Toğan bən =

Ağ qulum lüdüür ərdir, görkəmlidir, ...cyvah! Mənim

yoldaşlarım, mən sizə yolçuyam, tez gedən keyikəm mən. Tanrı elim mənimlədir, doqquz (düşmən) ər öldürdüm. Mənim elim, xanım, sizdən kam almadım, Günəşi və Ayı duymuram, əfsus. Tanışlarım, elim-günüm, hayıf, sizdən ayrıldım, öz gümüş xalqımdan kədərli ayrıldım. Ər igidliyimdən doymadım. Qırx yaşında öldüm. Üçin Gülük Tirik oğlu mənəm, Gülük Toğan mənəm” (Yn. 44).

Burada da güclü bədiilik var, bir sıra sözlər bədii təyində verilib, bənzətmələr sözlərin təsirini artırıb, onları poetikləşdirib: “Ər ediz, görük” (hündür ər, görkəmli ər), “təzik keyik” tez gedən, cold keyik), “tanrı elim” (tanrı elim, uca elim), “Gümüş budunum” (gümüş xalqım), “ər ərdənim” (ər igidliyim).

Kitabın mənsub olduğu şəxsin atasının adı, öz adı, adın mərtəbəli quruluşu, bədii-təyini mənalara diqqətli cəlb edir: Üçin Gülük Tirik oğlu Gülük Toğan. *Gülük* əslində sifətdir, şərəfli, görkəmli, məşhur (65, 926) anlamını verir. *Tirik* diri, canlı (65, 562) deməkdir. *Toğan* iki mənə daşıyır, həm şahin (quş), həm də Şərq, gündoğan (65, 571) mənalarda işlənir. Deməli, bütövlükdə adlar – həm atanın, həm də oğlunun adı bədii təyidlər əsasında yaranıb və onlara verilibdir.

Bütün mətnlərdə ad çəkilir. Xatırlanan adlar da, əksərən beləcə bədii təyidlər əsasında yaranıb.

El Tuğan Tutuk (Yn, 1), *Yaş Aq Baş* (Yn, 2), *Üçin Külük Tirik* (Yn, 3), *Güc Qıyağan* (Yn, 4), *Yigin Alp Turan* (Yn, 5), *Gülük Tutuk* (Yn, 6), *Bayna Sanqun oğlu Külük Çur* (Yn, 7), *Tok Böğü* (Yn, 10), *Tör Apal/Törpə* (Yn, 11), *Çocuk Böri Sanqun* (Yn, 12), *Bilgə Çikşən, Çiksin* (Yn, 13), *Çur Güc Bars, Uluq Şada* (Yn, 14), *Yaruktəkin, Bala Tuğma* (Yn, 15), *Tuz bəy Küç Bars Külük* (Yn, 17), *Quthuq* (Yn, 19), *Külüg ana* (Yn, 20), *Inanq Uğraç* (Yn, 62), *Inançu Külük* (Yn, 24), *Küç Kül Tutuk* (Yn, 25), *Inançu Bilgə* (Yn, 26), *Gül* (Yn, 27), *Umay bəg* (Yn, 28), *Ərən Uluğ Ərdəmig* (Yn, 29), *Altı, Cab Şatın Qara qan* (Yn, 30), *Bilgə Çanqış* (Yn, 31), *Sadıq Basar, Targan Sanqun* (Yn, 32), *Künç Tutuk* (Yn, 35), *Qara qan Dəgənə* (Yn, 37), *Əgdəm Inal* (Yn, 38), *Ərdəm Anar* (Yn, 40), *Yola* (Yn, 41), *Üzü* (Yn, 42), *Şubun*

*Inal, Kümü*l Əgə (Yn, 45), *Yağlaqar xan-ata* (Yn, 47), *Aza Tutuk, Tələs Bilgə* (Yn, 48), *Ağ-baş Atık, Inal Əgə* (Yn, 49), *Kök Amaş Tutuk, Buğa, Etrük* (Yn, 50)...

Bu adları xatırlamaq ona görə gərəkdir ki, adlarımızın əsl kök üzərində yaranması və inkişafı, xəlqi-millət əhəmiyyətindən istifadənin zəruriliyi Azərbaycan ədəbiyyatının bütün tarixi boyu aktual məsələ kimi həmişə diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu mənada “Yenisey” kitabları bu əhəmiyyətin əsl qaynaqlarından sayıla bilər. Məsələn “Orxon” kitablarında bir qədər də durulur. “Dədə Qorqud kitabı”nda əsl yoluna düşür, Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında əməli-həyatı mənada zamanın tələbi ilə bağlı yenidən qaldırılır, bədii cəhətdən əsaslandırılır...

Beləliklə, “Yenisey” mətnlərini bir mühüm tel, ana xətt birləşdirir: torpağa, suya, Vətənə məhəbbət, Günəşə, Aya məhəbbət, elə, obaya, xalqa məhəbbət, ailəyə-qadına, oğula, qıza məhəbbət, qohuma, dosta, tanış-bilişə məhəbbət!...

Bütün bunlar bəşəriyyətin əzəli keyfiyyətidir, davam edib gəlir.

2) “Orxon” mətnləri - epitaflar

Türk alimi M.Erkin “Orxon abidələri” adlı kitabının “ön söz”ünü belə başlayır:

“Türk adının, türk xalqı isminin keçdiyi ilk mətn... İlk türk tarixi... Daşlar üzərinə yazılmış tarix... Türk dövlət adamlarının xalqa hesabat verməsi, xalqla hesablaşması... Dövlət və xalqın qarşılıqlı vəzifələri... Türk nizamının, türk mədəniyyətimin, yüksək türk sivilizasiyasının böyük vəsiqəsi... Türk qururunun ilahi yüksəkliyi... Türk fədakarlığı və ləyaqətinin böyük örnəyi... Türk ictimai həyatının ulvi tablosu... Türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri... Türk natiqlik sənətinin misilsiz şah əsəri... Hökmdarın əda və təntənəli nitq tərzisi... Aydın və kəskin üslubun əyani nümunəsi... Türk millət-sevərliyinin təməl kitabı... Bir xalqı bir millət edə biləcək əsər... Əsrlər içindən milli istiqaməti aydın edən işıq... Türk dilinin mübarək

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

qaynağı... Türk yazı dilinin ilk, lakin xariqüladə işlək örnəyi... Türk yazı dilinin başlanğıcını miladın ilk əsrlərinə çıxardan dəlil. Türk ordusunun quruluşunu ən azı 1750 il əvvələ aparan vəsiqə... Türklüyün ən böyük iftixarı olan əsər... İnsanlıq dünyasının sosial məzmunu baxımından ən mənalı məzar daşları... Dünyanın bu gün, bəlkə də, ən böyük məsələsi olan Çin bu kimi ifadələr sıralanır” (155, s. 7).

“Yenisey”dən fərqli olaraq, “Orxon kitabələri”nin mətnləri genişdir; epitafiya çərçivəsindən kənara çıxır. Bu və ya başqa bir şəxsiyyət-hökmdar, sərkərdə, xan, xaqan və başqaları haqqında bir növ salnamə, onun həyat və fəaliyyətinə dair tarixi qəhrəmanlıq “oçerkləri”dir. Kitabə kimə məxsusdursa, onun şəxsiyyəti, igidliyi, elsevərliyi və ümumən xalqa xidmətindən asılı olaraq, mətnlər də sanballı və tarixi hadisələrlə zəngindir. Məsələn, mütəxəssislər “Gültəkin kitabəsi”ni “kiçik” və “böyük” olmaqla iki yerə ayırmışlar ki, bunu birinci kitab və ikinci kitab kimi də düşünmək olar.

“Gültəkin kitabəsi”ndə türk xaqanlığının tarixinə ümumi nəzər salınır, təxminən iki yüz illik inkişaf yolu izlənilir, bu hökmranlığın təşəkkülü, əzəməti, süqutu və yenidən dirçəlməsi, inkişafı haqqında çox qısa, lakin son dərəcə məzmunlu, tarixi hadisələrlə dolu məlumat verilir.

Mogilyan xan – Bilgə xaqan, Tonyukuk haqqındakı ayrıca kitabələr də belə geniş və əhatəlidir, onların həyatından, döyüş və qələbələrindən geniş bəhs edilir.

Üç kitabəni ayrı-ayrılıqda tədqiq edək.

“Gültəkin” abidəsi və kitabələri

Gültəkin abidəsi əzəmətli abidədir: “80x40 m. ölçüsündə olan bütöv qurğu şərqdən qərbə tərəf uzanıb. Onun qapılarının qabağı kirəmitlə örtülüb, suvaqlanmış və ağardılmış gil divarları haşiyəyə alınıb. Qapının yanında bir-birinə baxan mərmərdən iki qoyun heykəli qoyulub. Onun ardınca döşənmiş yol və yağış suları üçün saxsı borudan düzəldilmiş arx var ki, əlavə nəmliyi çəkib aparsın.

Onun ardınca mərmər çanaqlı bağanın (çinlilərin əbədlilik rəmzi) çiyində məşhur yazılı daş sütun bərkidilib. Arxeoloqun fikrincə, daş sütun kirəmitlə örtülü pavilyonda yerləşib, pavilyonun divarlarına suvaq çəkilib və ağardılıb. Yol pavilyondan məbədgaha gedir, onun yan tərəflərində elə bil fəxri mühafizədə dayanmış əyan və xidmətçilərin təbii həcmdə heykəlləri durur. Məbəd dördbucaqhdır, 10,25x10,25 m. ölçüsündədir. Onun ağ divarları qırmızı naşılla bəzədilib, üstü kirəmitdir, sədəflə haşiyələnib, divarlara qırmızı bişmiş gil məmulatından olan əjdahalarla üzlük çəkilmişdir. Məbədin içində qurbanlıq ocaq, Gültəkinin və arvadının mərmər heykəlləri qoyulmuşdur” (84, s. 329-330).

Bu abidə - qurğu əzəmətli olduğu qədər, daş sütuna həkk edilən yazı da məzmunca zəngindir, dil-üslubca o qədər orijinaldır.

“Gültəkin kitabəsi” Mogilyan xanın – Bilgə xaqanın dilindən deyilib. Lakin mətni Yolluqtəkin yazıya alıb. O, hökmdarın birinci yaxın adını rütbəsini daşımış, hökmdarın və Gültəkinin bütün həyat yolunu müşayiət etmiş, yürüş və döyüşlərinin iş-

Orxon çayı Koşo İsaydanda (Monqolustan) Gültəkin kitabəsindən bir səhifə.

tirəkəsi olmuşdur. Kitabənin mətnindən anlaşılır ki, o, bilikli, vətəni, xalqını ürəkdən sevən bir qələm sahibi, kamil ziyalı, yüksək bədii təfəkkür sahibi, özünəməxsus dilə, fərdi üsluba malik alim-yazıçı imiş. O, Bilgə xanın sözlərini məharətlə qələmə almış, kitabənin gözəl mətnini hazırlamışdır.

Belə məlum olur ki, kitabənin əsas mətni Gültəkinin ölümündən 14 il əvvəl, yəni 716-720-ci illərdə yazılıb. Sonra Gültəkinin epitafiyası ona əlavə olunub və mətn bütövlükdə daş sütuna həkk ediləlidir. L.N.Qumilyovun fikrinə, “görünür, mətnin özü ədəbi büt-əsər kimi nəzərdə tutulub yazılmışdır”. Bu fikirdə həqiqət var. Çünki bütövlükdə mətn tarixdən daha çox, ədəbi-bədii əsər təsiri bağışlayır.

Bir bədii əsər kimi, kitabənin kompozisiyası, quruluşu, başlanğıcı, davamı və sonluğu vardır. Burada qəhrəman bir sərkərdənin, qısa, lakin mənalı və coşğun həyat yolu, fəaliyyəti, bu qəhrəmanın ilham aldığı tarixi, bir-birilə əlaqəsi dəqiqliklə izlənilir və s.

Keçmişini bilməyən, keçmişindən öyrənməyən bir xalq bu gününü və gələcəyini qura bilməz. Müəllif, görünür, bu məqsədlə mövcud xaqanlığın tarixinə nəzər salmış, əsas xətləri cızmış, bu əsərdə dörd mühüm mərhələ üzərində dayanmışdır. Həmin mərhələlər bunlardır:

a) Gültəkinə qədərki ənənəvi davam edib gələn hökmranlıq

“Gültəkin kitabəsi” xalqa belə bir müraciətlə başlanır:

“Tənri tək tənridə bolmuş türk. Bilgə qağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım budunum, biriyə, şad-apıt bəglər yıraya tarkat buyuruk bəylər,.. =

Tanrı tək Tanrıdan gəldi türk Bilgə xaqan, bu gün xaqan oldum. Sözüümü axıradək eşidin: arxameca gələn kiçik qohumlarım, oğullarım, birləşmiş qəbilələrim, xalqım, sağdakı şad-apıt bəyləri, soldaki tarkanlar, buyruq bəyləri...” (GTK. 1).

Sonra, türk torpaqlarını necə birləşdirdiyini, yürüşlərini, gördüyü

tədbirləri və s. xatırlayır, irəliyə (şərqə) tərəf Şantun düzənliyinə, az qala dənizədək qoşun çəkdiyini, sağa (cənuba) tərəf “doqquz ərsəngə”, az qala Tibetədək qoşun yeritdiyini, geriye (qərbə) İnci çayını adlayıb qoşunla Dəmir qapıyadək keçib getdiyini, sola (şimala) Bayırkü yerinədək bir çox ölkələrə gedib çıxdığını, bu ölkələri vahid xaqanlıqda birləşdirdiyini deyir. Bu yürüşlər zamanı Ötükən dağları torpağının yaxşı sahibi olmadığını, buna görə də Ötükən diyarını qəbilə ittifaqına daxil etməyin zəruri olduğu sərbətləni açır. Ötükəndə oturub Tabqaç (Çin) xalqı ilə olan gələcək münasibətlərdən danışır və türk xalqına tövsiyələr edir:

“Ol yilgəru barsar, türk budun, öltəçisən; Ötükən yir olurup, arqış, tirkiş isar, nən bunuğ yok, Ötükən yış olursar, bəngü il tuta olurtaçı sən, türk budun, tok. Arıq ok sən, açsıq, tosıq öməzsən; bir todsar, açsıq öməzsən: antağınm üçün igidmiş qağanmın sabm almatın, Yir sayu bardıq; kop anta alqıntıq, arılıq. Anta qalmış yir sayu kop turu ölü yorıyur ərtek =

Sən o tərəfə getsən, türk xalqı, öləcəksən. Ötükən yerində oturub o yerə karvanlar göndərsən, sənə zaval yoxdur. Elə ki, Ötükən dağlarında olacaqsan, sən öz əbədi qəbilə ittifaqını yaradacaq və yaşayacaqsan. Sən, türk xalqı, toxsan, haçan ki, acsan toxluğun səbəbini bilməzsən. Tox olanda aqlıq səbəbini bilməzsən. Çünki sən beləsən, səni qaldıran xaqanın sözünü saya almadın. Yer üzünü dolaşdıq, haldan düşdük, üzüldük. Qalanımız da yer üzünü ölə-dura gəzdik” (GTK. 8, 9).

Bu tövsiyə və bir qədər danlaqdan sonra, müəllif öz fərdi üslubuna sadıq qalaraq ilk sözünə qayıdır və Bilgə xaqanın dilindən “Tənri yarluqadıkım üçün, özüm kutım bar üçün, qağan olurtım = Tanrımın mərhəməti və özümün də bəxtim gətirdiyi üçün xaqan oldum” (GTK. 9) – deyər müraciətini edir.

“Kiçik” kitabənin sonunda deyilir ki, Bilgə xaqan Çin ölkəsindən, Çin xaqanlığının ən yaxşı – “iç” ustalarını gətirib bu abidəni qurdurmuş və kitabəni yazmağı onlara tapşırılmışdır. Onlar həmin nitqi dəyişmədən eynilə daş sütuna qazımışlar.

Bundan sonra “böyük” kitabə gəlir. Kitabə belə bir fəlsəfi fikirlə başlanır: “Üzə gök tənri asra yağız yir qılıntukda egin ara kisi oğlu qıhnmış. Kisi oğlnta üzə eçim apam Bumın qağan, İstemi qağan olrımış. Olurıpan türk budunun ilin tör (üs)in tuta birmis, iti birmis =

Üstdə göy Tanrı aşağıda yerlə qovuşduqda ikisinin arasında insan doğulmuş. İnsan oğlundan olan uca ata-babam Bumm xaqan və İstemi xaqan olmuş. Taxta oturub türk xalqı ellərinin birliyini yarada bilmiş, dövlətini qurmuşlar (GTb. 1).

Burada türk dünya görüşünün çox qədim dini köklərinə, “Göy Tanrı Dini”nə işarə var. Başlanğıc fikir, cümlə insanın yaranması, doğuluşu haqqında qədim Şumer-türk dini, elmi-fəlsəfi anlayışıdır ki, min illər boyu “Avesta” kitabında təlim olunub, davam edib gəlib; indi də bu kitabədə təqdim olunur: *İnsan oğlu Ata göylərlə Ana torpağın qovuşması – məhəbbətindən törəyib*. Mənim ata-babam Bumın xaqan və İstemi xaqan da uca göylərin, uca Tanrının yaratdığı uca insanlar olmuşlar. Buna görə də Tanrı öz nəzərini heç vaxt onlardan ayırmayıb.

Bumm xaqan İstemi xaqanın böyük qardaşıdır. İstemi xaqan hələ çox erkən qardaşı Bumm yolu ilə getmiş və tezliklə onlar uqor mənşəli şimal Altay qəbilələrinin başçısı olmuşlar. Bumın xaqan, İstemi xaqan – bu iki qardaş Böyük aşına qəbilə dövlətinin təşkilində (545-581-ci illər) mühüm rol oynamış, Göy türk xaqanlığının əsasını qoymuşdular (84, s. 26-28).

Müəllif Gültəkinin faciəsini qabartmaq, onun uğrunda mübarizə aparmış olduğu el birliyinin – xaqanlığın möhkəm və tarixi ənənə üzərində yarandığını, bu ənənəni qorumağın müqəddəs borc olduğunu təsdiq məqsədilə tarixə öteri nəzər salmışdır. Bir alim, yazıçı kimi, tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə qiymət vermək, xidmətini təbliğ və təqdir etmək üçün həmin hadisə ona geniş imkan vermişdi ki, bundan istifadə edib öz sözünü desin, fikir söyləsin.

Müəllif daha sonra yazır:

“Tört bulun kop yağı ərmis, su süləpən, tört bulundakı budunıq kop almış, kop baz qılmış, başlığığ yüküntürmis, tizlikik səkürmis,

ilgəri Qadırqan yışqa təgi, girü Təmir qapıqqa təgi qonturmis. Egin ara idi oksız kök türk (iti) ança olurur ərmis =

Dörd tərəf hamısı (bizə) yağı olmuş, qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqların hamısını almış və onları sülhə məcbur etmiş, baş əydirmiş, diz çökdürmüş, irəli Qadırqan dağlardak, geriye Dəmir qapıyadək onları yerləşdirmişlər. Bu iki ara başsız-ağasız idi. Göy türkləri orada məskun etmişlər” (GTb. 2-3).

Bunun ardınca iki fikir məntiqi şəkildə müqayisə edilir. O vaxtkı (və söz yox, həm də gələcək) nəsillərə ibrət dərsi olmaq, onların nəzərini həmişə bu mühüm məsələyə cəlb etmək üçün fikirlər qarşılaşdırılır, ön plana çəkilir, Bumm xaqan və İstemi xaqan şəxsində müdriklik və ağıllı hökmdar olmaq təbliğ edilir, onlar nəsillərə nümunə göstərilir.

Birinci fikirdə Bumm xaqan, İstemi xaqan nəzərdə tutularaq deyilir:

“Bil (g) ə qağan ərmis, alp qağan ərmis, buyrukı yəmə bilgə ərmis ərinc, alp ərmis ərinc, bəgləri yəmə, budunı yəmə tüz ərmis. Anı üçün ilik anca tutmuş ərinc, ilik tutup törük itmiş... antağ külük qağan ərmis =

Onlar bilikli xaqan idilər, cəsur xaqan idilər, buyruqları da bilikli idilər, cəsur idilər, bəyləri də, xalqı da düz idi. Onun üçün də ellərini uzun müddət saxlamış, eli qoruyub nəslini artırmış... Onlar beləcə şöhrətli xaqan olmuşlar” (GTb. 3-4).

İkinci fikir belədir:

“Anta kisrə inisi qağan bolmış ərinc, oğlu ta qağan bolmış ərinc. Anta kisrə inisi öçisin tək qılınmaduk ərinc, oğlu qaqağan olurmış ərinc, buyrukı yəmə biligsiz ərinc, yablaq ərmis ərinc =

Onlardan sonra kiçik qardaşları xaqan olmuşlar, oğlu da xaqan olmuşdur. Onlardan sonra kiçik qardaşlar böyükləri tək olmadılar, oğlu da atası tək olmadı. Biliksiz xaqan oldular, fərsiz xaqan oldular, buyruqları da biliksiz oldu, fərsiz oldular” (GTb. 4-5).

Nəticə budur ki, dövlət başçısı, hökmdar, xalqı öz arxasınca aparən adam ağılsız, fərsiz olanda, onun ətrafı – sağı, solu da ağılsız,

fərsiz olur, xalq pis günə qalır. Bu əzəldən də belədir, min illərin təcrübəsi, həyat yolu belə göstərir. Bunu xatırlamaqla müəllif xalqı, onun başçılarını həmişə ayıq və müdrik olmağa, elin qədrini bilməyə çağırır.

Kitabədə qabardılan bu fikir və ondan çıxarılan nəticə bütün dövr və zamanlar üçün ibrətlidir, buna görə də bəşəridir, indi də öz əhəmiyyətini itirmir.

Yolluqtəkin yazır ki, ağılsızlığın, xalqla dövlət arasındakı inamsızlığın nəticəsi olaraq Bumın və İstemi xaqandan sonra tabğaçlar kiçik qardaşların arasını vura bildilər. Xalqla dövlət bir-birinə qarşı durdu, türk xalqının el birliyi pozuldu. Türklər Çinin əsarəti altına düşdülər.

b) Əlli il Çin əsarətində, yaxud "Olum, ya ölüm"

Kitabədə səbəbsiz, ehtiyac duyulmadan yürüş edildiyi, döyüşə başlanıldığı barədə söhbət yoxdur. El birliyi daxilində ya üsyan olur, ya ayrı-ayrı el başçıları azğın edir, ya öz işində zəiflik göstərir, ya da başqa qonşu xalqlar el birliyinə təcavüzə hazırlaşır, onu hədələyir. Ancaq belə hallarda yürüş edilir, süngü işə düşür, döyüş başlanır, qələbə qazanılır.

Mətnə tabelik, başqa xalqdan asılılıq, əsarət dözülməz bir dərddə ağır mənəvi sıxıntı kimi lənətlənir, xalqın başçısından, xaqanından, xanından, bəyindən tutmuş oğluna, qızınadək fiziki və mənəvi əzab çəkdiyi, qul vəziyyətinə düşdüyü təsirli bir dillə təsvir olunur.

Yolluqtəkinin gözəl üslubu var. Hadisələri bir-birinə elə bağlayır, danışqlar, müraciətlər, nitqlər arasında elə məntiqi əlaqə yaradılır ki, bunları həyəcənsiz oxumaq olmur:

“Tabğaç budunqa bəgilik urı oğlm qul boltı, silik qız oğlin gün boltı. Türk bəglər türk atm ıtı, tabqaçğı bəglər tabğaç atm tutıpan tabğaç qağanqa görmis; əlig yıl isig, güçig birmis. İlgərü gün tağsıqda Bökli qağanqa təgi süləyü birmis, kurığaru Təmir qapıqqa təki süləyü birmis, tabğaç qağanqa ilin törüsün ali birmis=

Tabğaç xalqına bəy nəsilli oğulların qul oldu, əsilzadə qızların günü oldu. Türk bəyləri öz türk admı unutdu, tabğaç bəyliyi, tabğaç adlarını tutub, tabğaç xaqanma tabe olmuşlar, əlli il öz işini-gücünü onlara sərf etmişlər. İrəliyə gündoğanda Böklü xaqanlığı-nadək qoşun çəkmiş, geriye - qərbə Dəmir qapıyadək qoşun çəkmiş, öz elini, törəməsini alıb Tabğaç xaqanlığına vermişlər” (KTb, 7-8).

Xalq da, onun başçıları da, bəyləri də bu əlli ildə tabeliyin, əsarətin nə olduğunu görmüş, acısını dadmışdılar. Öz etiraz səsinə qaldırır, müxtəlif yollarla narazılığını da bildirirdilər, mənliliyini, ləyaqətini uca tutub, müdafiə etməyə çalışaraq, hələlik əsarətə dözür, xalqın mənəvi keçmişi ilə yaşayırdılar.

Həmin münasibətlə burada bir faktı xatırlamaq yerinə düşür. Bumın və İstemi xaqandan sonra, 582-ci ildə, Göy türklər iki yerə bölünərkən Çin xaqanı fürsətdən istifadə edərək türklərin başçısı Şetu xaqana məktub yazır və vəd verir ki, onun təkrar qüdrətli xaqan olması üçün çalışacaqdır, bu şərtlə ki, o, türklərin mənəvi keyfiyyətlərini – dillərini, adət-ənənələrini dəyişdirməli, türklər Çin mədəniyyətini tanımalıdır.

Şetu xaqan məktuba belə cavab verir:

“Sizə hər il vergi göndərəcəm, bütün vaxtımı sizə sərf edəcəm, sözünüzü dinləyəcəyəm. Ancaq paltarlarımızın ətləklərini kəsməyə, çiyinlərimizdə dalğalanan saçlarımızı ləğv etməyə, dilimizi dəyişdirməyə və sizin qanunlarınızı mənimsəməyə gəlincə, bizim ənənələrimiz və qədimdən qalma adətlərimiz çox uzaq keçmişlərdən gəlir ki, mən özüm də indiyə qədər bunlardan tək birçəsini belə dəyişdirməyə cəsarət etməmişəm. Çünki bütövlükdə türk xalqı eyni qələbə malikdir” (161, s. 2).

Bu adi deyil, son və qəti cavab idi. Burada söhbət türk xalqının qədimliyindən, dəyişilməsi mümkün olmayan adət-ənənələrindən, mənəvi birliyindən – “türk bütövlüyündən” gedir, bu xalqın Çin xalqından qədim olduğuna işarələr vurulurdu. Belə olduqda, bu xalq nə üçün Çin mədəniyyəti və adət-ənənələrinin əsiri olmalı, onu “tanımali”, qayda-qanunlarını qəbul etməli idi?

Bu, Çin tabeliyi dövründə türk xaqanının yaranmış vəziyyətə münasibəti, öz dili ilə dediyi sözlər idi. Buradan əsarətin nə olduğunu, xalqdan və yerli xaqan-xanlardan nə tələb edildiyini 50 ildə xalqın və yerli hökmdarların nə çəkdiyini öyrənmək çətin deyildir. Şetu xaqan türk çilgımlığı etmiş, siyasət işlətməmiş, məktuba cavabında öz daxilini açıb tökmüş, böyük əsarət və qətiyyətli həqiqəti Çin xaqanının üzünə çırpmışdı. Bu isə ona çox ağır başa gəlmiş, bütün kinli gözləri ona tərəf yönəlmiş, düşməni ayıq salmışdı. Nəticədə o, Çin əsarətinə boyun əyməh olmuşdu. Müstəmləkə siyasəti və üsul-idarəsinin qaydası belədir: ləyaqətini ləyaqətsiz, haqlını haqsız edir. Od-alov olsan özünü yandırarsan!... Kitabədə məhz ehtiyatsız və siyasətsiz olduğuna, ata-babalarına oxşamadığına görə o və qardaşı oğlu Abo xan günahlandırılır.

Şetu xaqan Bumın xaqanın nəvəsi, Qara İssık xanın oğludur. L.N.Qumilyov onun haqqında belə deyir: “Vaxtsiz həlak olmuş Qara İssık xanın oğullarından Şetu və Çuloxoy daha əsarətli və fəal idi. Şetu o qədər qoçaq və ağıllı, o qədər əzmlı və qorxmaz idi ki, öz arvadı onu “həqiqətən qurd nəslı” sayırdı. Bu üstünlükləri ilə o, xalqm və əsilzadələrin hörmətini qazanmış və taxta oturmuşdu”, “Şetu İl-Gülük-şad Baqa İşbara” xan titulunu qəbul etmişdi. Çinlilər ona, öz adətlərinə onların xoşuna gəlməyən adam Şabolio adını vermişlər ki, çin dilində qarətçi Şetu deməkdir; elə bu adla da o, tarixə düşmüşdür”; “Birinci xan sayılan Şabolionun qərarı Ötükən dağında yerləşirdi” (84, s. 104, 106, 108).

582-ci ildə Çin xaqanının məktubuna yuxarıda xatırladığımız əsarətli, qəti ultimatum tonlu cavab verən Şetu xaqan iki il sonra, yəni 584-cü ildə çinlilərlə müharibədə barışıq təklif edir, biabırçı sülh bağlayır və Vey sülaləsinin vassalına çevrilir. L.N.Qumilyov “Gültəkin kitabəsi”ndəki faktların izinə düşərək məsələni bir qədər də açır, mənbələri araşdırır, Şetu ilə qardaşı oğlu Abo xanın (Qoremen, Aburuy, Turum və b. adları da var) arasına çinlilər tərəfindən necə nifaq salındığını təsdiq edən dəlillər gətirir. Bu işə Çin kəşfiyyatçısı Çjan-sun Şenin fəaliyyətini xüsusilə qeyd edərək yazır: “O, inanılmış bir

şəxs vasitəsilə Şabolioya belə müraciət edir: “Qəribə deyilini ki, türkyut ordusunun başında siz durduğunuz vaxt onları həmişə qələbə gözləyir, döyüşə başçılıq Abo xanın əlinə keçən vaxt isə onların məğlubiyyəti labüd olur. Halbuki, sizin və Abonun malik olduğunuz ordunun sayı əsasən bərabərdir. Axı, bu biabırçıq sizin də şəxsiyyətinizi rüsvay edir. İndi nə etməli ki, siz düşməni gündəlik məğlubiyyətə uğradanda şöhrətiniz şəfəq saçır, ancaq Abo yürüşü uğursuzluğa gətirib çıxaranda türkyutları biabır etmiş olur. Siz əvvəlki kimi ancaq məzəmmət etməklə kifayətlənməyi mümkün hesab edirsiniz. Bir vaxt siz “Şimal xanlığını” (yəni Töremen knyazlığını) məhv etməyi arzu edirsiniz. Buna indi əsarət edərsinizmi?” (84, s. 110).

Eyni zamanda Çjan-sun Şen Abo xanı inandırmağa çahşır: “Necə ki, Datu xan Suy evi ilə ittifaq bağlayıb, deməli, Şetu türkyut xalqı üzərində hakimlik etmək iqtidarında deyil. Yaxşı olmazdımı ki, siz ona görə, vaxtında bu ittifaqa qoşulub imperatorun himayəsində olasınız? Şetunun hökmünü yerinə yetirməklə, öz ordunu itirmək və bir cinayətkar kimi onun təhqirinə dözməkdənsə, bu sizə böyük güc vermiş olar və seçdiyiniz yol ağıllı hesab olunardı” (84, s. 111).

“Gültəkin kitabəsi”ndə məhz bu məsələ ilə əlaqədar Şetu və Abo xan nəzərdə tutularaq deyilir: “Bəgləri budunu tuzsuz üçün tabğaç budum təbliğin kürlik üçün, armaqcısının üçün, inili eçili kinşürtükün üçün, bəgli budunluğ yonşurtukın üçün, türk budun illədük, ilin inginu idmis, qağanladuk qağanı yitirü idmis =

Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqı aranı qarışdırdığı üçün, yolundan azdırdığı üçün, böyükleri kiçiklərlə salışdırdığı üçün, bəylərin xalqla arasını vurduğu üçün türk xalqı mövcud elin birliyini itirmiş, xaqanlıq edən xaqanlarını itirmiş”lər. (GTb, 6-7).

Kitabədə haqq-ədalətin, xalqm və “ana-torpağın” bu vəziyyətə münasibəti necədir, sözü nədir? Yolluqtəkin həmin vəziyyətə Göydəki uca Tanrının da, xalqın da, vətənin də dözə bilməyib dilə gəldiyini yazır, sözü onların özünə verir, onların dilindən danışır.

“Türk qara qamuq budun ança timis: “illik budun ərtilim, ilim amtı qanı? Kəmkə ilik qazqanurmən?” – tir ərmiş: “qağanlıq budun ərtilim, qaqanım qanı? Nə qağanqa isik gücük birürmən?” – tip ərmiş, ança tip, tabğaç qağanqa yağı bolmış =

Türk qara camaatı hamısı onda demiş: “Eli olan xalq idim, elim indi hanı?” – deyirmiş. “Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana işimi-gücümü verirəm?” – deyirmiş; belə deyib, Tabğaç xaqanlıqma yağı olmuşlar” (GTb. 9-10).

Beləliklə, ölkənin xaqanının da, xanının da, bəyinin də, bütün xalqın da səbir kasası dolmuşdu, hamı bir nöqtədə birləşmişdi, tabelikdə qalmaqdan, əsir olmaqdan, ölməyi, birdəfəlik məhv olmağı üstün tutan xalq qəti qərara gəlmişdi: “Olum, ya ölüm”, üçüncü yol yoxdur. Müəllif yazır:

“Türk xalqı “özümüzü öldürəyin, uruğumuzu kəsəyin!” – deyirmiş, yox olmağa gedirmiş” (KTb, 10)...

Kitabəyə düşən bu tarixi fakt, bu həqiqət, bu mənəvi keyfiyyət təsadüfi deyildi, bunun dərin kökləri vardı. O, qədim bir ənənə ilə, güclü və qırılmaz mənəvi tellə bağlı idi. Bu xalq heç zaman əsir olmamışdı və bu ruhda da tərbiyə almışdı.

“*Olum, ya ölüm*”, Qərar qəti idi. Lakin bu anda uca Göylər – Tanrı xalqın dadma çatır, ona cəsarət və qüvvət verir...

Ümumiyyətlə, “Orxon-Yenisey” kitabələrində Göylər – Tanrı, Yer, torpaq və su həmişə xalqın mənəvi dayağı olub darda, çətində ona rəhbərlik və kömək edir, yol göstərir, güc-qüdrət verir, çətin vəziyyətdən çıxarır.

“Gültəkin kitabəsi”ndə də belədir. Kitabədə Tanrının işə müdaxiləsi, köməyi, düzlüyə, haqqa, ədalətə çağırışı mühüm yer tutur. Əsərin bütün müşkül işləri yoluna qoyan baş qəhrəmanı məhz Tanrıdır. Müəllif – Yolluqtəkin hər an Tanrıya müraciət edir, onu yada salır, ondan ruhani qüvvət alır. Bir sözlə, türk tarixi, ədəbi-fəlsəfi fikrinin mərkəzində həmişə Tanrı dayanır. Tanrı kainatın, habelə insanın, onun maddi və mənəvi nemətlərinin yaratıcısıdır. İnsanın mənəvi neməti olan dilini də o verib və türk dilini özü kimi *uca, qüdrətli*

və *cah-calallı* yaradıbdır...

“Bilqamis” dastanında da belə idi. Lakin orada tanrılar çox idi: xeyir tanrısı, şər tanrısı və s. vardı. Burada isə bir Tanrı var: *uca Göylər* və onun Yer adlanan ayrılmaz hissəsi, dayağı, yəni *Torpaq, Su*. Əlbəttə, burada Torpaq, Su ruhani, yəni mənəvi mənədadır.

Bütün maddi nemətlərin mənbəyi olan torpağın insan həyatı üçün hər mənada gərəkli olması mənələrindən əlavə müqəddəslik, paklıq, kamillik mənələri də var. Ruhani mənada ona ulu babalar *ana* adı da veriblər. Bu da əbəs yerə deyil. Torpaq da yaradır, yetirir, törədir, ana da. Torpağa ana adının verilməsi – ana torpaq deyilməsi, əslində torpağın müqəddəsliyinin güclənməsi ilə bağlıdır. Torpağa həyat verən suyun məhz saflıq, təmizlik, aydınlıq mənələri də var. Əcdadlarımız torpağı, suyu Tanrı saymaq, onlara tapınmaqla, özlərini torpaq kimi müqəddəs, xeyirxah və məhsuldar, su kimi saf, təmiz və aydın olmaq, insana yaraşan bu sifətləri özündə toplamaq və yaşatmaq istəmişlər. Buradan da torpaq və su bizim ulu babaların mənəvi dünyasına daxil olmuş, təfəkküründə ilahiləşib Tanrı səviyyəsinə yüksəlmiş, tanrılaşmışdır. İndi Yer – *torpaq, su* ilə bağlı dilimizdə işlənən çoxlu atalar sözü, məsəl və kəlamların kökü, mənsəyi də buradan gəlir: “Yer əkənindir, biçin biçənin”, “Göy ağlamayınca yer gülməz”, “Su aydınlıqdır”, “Su murdar götürməz”, “Su olan yerdə abadlıq olar”, “Su hər şeyi pak eylər, üz qarısından başqa”, “Sucan ömrün olsun”, “Aydan arı, sudan duru” və s...

P.M.Melioranski yazır ki, “çox səciyyəvi haldır ki, türklərdə milli “türk tanrısı” haqqında onların özlərinin təsəvvürləri olub, bu da, əlbəttə, onlarda milli duyğunun inkişaf etdiyini göstərir” (113, s. 266). “Türk tanrısı” ilə yanaşı, kitabədə “Türk ıduk yiri – Türk müqəddəs yeri, torpağı” ifadəsi də diqqəti cəlb edir. Bu da hələ o vaxt “milli duyğunun”, torpağa olan məhəbbətin inkişaf etdiyini, ona “ıduk” – müqəddəs bir varlıq kimi yanaşıldığını təsdiqləyir.

Qədim türklərdə Tanrı ana torpaq, su həyatdır, ümid işığıdır, qüvvə, güc, qələbə rəmzidir. Buna görə ucadır, qüdrətlidir, ona inam da böyükdür. Budur, əsarətdən cana doymuş xalq özünü yox etmək

istərkən, Tanrı və müqəddəs ana torpaq öz mənəvi qüdrətini göstərir, əlini ona uzadır, onu tutub qaldırır və xilas edir:

“Üzə türk tənrisi, türk ıduk yiri, subı ança timis: türk budun yok bolmazun tiyin, budun bolçun tiyin, qanım İltəris qağanıñ ögim İl-bilgə qatunıñ Tənri təpəsintə tutıp yegərü götürmis ərinç. Qanım qağan yiti yegirmi ərin taşıkms... =

Uca türk Tanrısı, türk müqəddəs torpağı, suyu belə demiş: türk xalqı yox olan deyil – deyib, xalq yaşasın – deyib atam Eltərisi, anam Elbilgə xatını Tanrı başı üstündə tutub yuxarı götürmüşdür. Atam xaqan əvvəlcə 17 ərlə irəli çıxmış...” (GTb, 11).

Eltəris xaqan 17 ərlə irəli çıxır, fəaliyyətə başlayır. 17 nəfər 70 olur, 70 nəfər 700 olur. 700 ərlə o, qayda-qanun yaradır, xalqa hərbi təlim verir, itirilmiş eli, xaqanlığı geri qaytarır, 47 dəfə ordu ilə yürüş edir və 20 döyüş keçirir. Tabelilik dövründə yadlaşmış, “düşmən kəsilmiş” tayfa və xalqları doqquz oğuzları, qırğızları, kurıqanları, “otuz tatarları”, kidanları, tatabıları özünə tabe edir, baş əydirir, diz çökdürür, bir ittifaqda birləşdirir. Eltəris xaqan – “Türk müqəddəs torpağı”nı azad edir. Xalqı Çin tabeliyindən qurtarır, özü isə dünyadan köçüb gedir, ölür...

Eltəris xaqandan sonra qardaşı Qapağan xan hakimiyyətə keçir, xaqan olur, sonra isə Bilgə xan rütbəsi ilə Mogilyan xan taxta oturur. L.N.Qumilyov yazır ki: “Gültəkin qədim ənənəyə xilaf çıxmadı və xan rütbəsini qəbul etmədi, taxta Bilgə xan rütbəsi ilə böyük qardaşını layiq bildi. Bilgə xan hiss etdi ki, o, “xidmətinə görə” yüksəldilmir və o öz qardaşının buyruqçusudur. Buna görə, onu ordunun komandanı, yəni xaqanlığın əsl sahibi təyin etdi. Bütün əyanlardan ancaq tək birçə qaymatası müdrük Tənyukuku yeni xan saxladı” (84, s. 315).

Bilgə xan əmisinin xaqanlığı dövründən bəhs edərək deyir: “Eçim qağan olurtukda, özüm tarduş budun üzə şad ərtim. Eçim qağan birlə ilgərü Yaşıl ügüz Şantun yazığı təgi sülədimiz. Kurığaru Təmir qapıqqa təgi sülədimiz. Kögmən aşa kı (qız yirincə təgi sülədimiz). Qamuğı biş otuz sülədimiz =

Əmim xaqan olduqda, özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqanla Şərqdə Yaşıl çaya, Şantun çölünədək qoşun çəkdik. Qərbdə Dəmir qapıyadək qoşun çəkdik. Kögməni aşıb Qır (qız yerinədək qoşun çəkdik). Hamısı iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik (GTb. 17-18).

Mogilyan xan – Bilgə xanım ayrıca kitabəsi var. Bununla belə, “Gültəkin” mətnində ona mühüm yer verilib. Yolluqtəkin Bilgə xaqanın hansı şəraitdə taxta oturduğunu və fəaliyyətə başladığını onun öz dili ilə belə təsvir edir:

“İl birikmə tənri, türk budun atı güsi yok bol (mazun tiyin özimin ol tenri) qağan olurtdı ərinç. Nən yılsıq budunğa olurmədım, içrə aşız taşra tonsız yabız yablaq budunta üzə olurtım =

El bəxş edən Tanrı türk xalqının adı-sanı yox ol (masm deyə, o Tanrı özümü) xaqan oturtdu. Mən varlı xalqa hökmdar olmadım...” (GTb, 25-26).

Sonra müəllif çətinliklərdən, qayğılardan danışır. Bilgə xanın kiçik qardaşı Gültəkinlə gecə-gündüz düşünüb vəziyyətdən necə çıxdıqları, ağır günləri necə dəf etdikləri barədə yazır:

“İnim Gültəgin birlə sözləşdimiz, qanımız, eçimiz qaz (ğanmış budun atı, küçi yok bolmazun) tiyin, türk budun üçün tün udımadum, güntüz olurmədım; inim Gültəgin birlə, eki şad birlə ölü-yitü qazğantım; ança qazğanıp, biriki budunıñ ot sub qılmədım =

Kiçik qardaşım Gültəkinlə birgə məsləhətləşdik, atamız, əmimizin əldə (etdikləri xalqın adı-sanı yox olmasın), deyə türk xalqından ötrü gecələr yatmadım, gündüzlər rahatlıq bilmədım, kiçik qardaşım Gültəkinlə birgə, iki şad ilə birgə (bunu) ölə-itə qazandım. Bunu qazanarkən birləşən xalqa zülm etmədim”. (GTb. 26-27).

Müəllif Bilgə xanın dilindən yazır:

“Mən (özüm qağan olurtukıma) (yir sayu) barmış budun ölüyiti yadağın yalanm yana gəlti. Budunıñ igidəyin tiyin, yırğaru oğuz budun tapa, ilgərü gıtan, tatabı budun tapa, birgərü tabğaç tapa uluğ su egi yegirmi... (sünüşdim, anta) kisrə, tənri yarlıqazu, qutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəci budunıñ tirikrü igitim, yalan budunıñ

tonluğ, çığan budunuğ bay qıltım, az budunuğ üküş qıltım, ığar ellikdə (ığar qağanlıqda yek qıltım, tört bulundakı) budunuğ kop baz qıltım, yağısız qıltım, kop mana görti =

“Mən (özüm xaqan olduqda yer üzünə) yayılmış xalq ölə-itə, miniksiz, ac-yalavac dönüb gəldi. Xalq yüksəldəyin, deyə solda-şimalda oğuz xalqına tərəf, irəlində gidan, tatabı xalqına tərəf, sağda tabğaça tərəf on iki dəfə böyük qoşun çəkdim (vuruşdum, ondan sonra) Tanrının hökmü ilə, bəxtim var deyə, taleyim uğurludur deyə, ölümə gedən xalqı diriltim, qaldırdım, çıplaq xalqı paltarlı, yoxsul xalqı varh etdim, az xalqı çox etdim, sadıq ellərdə (sadiq xaqanlıqlarda yaxşılıq etdim; dörd tərəfdəki) xalqın hamısı arasında sülh yaratdım, dostluq yaratdım, hamısı mənə tabe oldu” (GTb. 27-30).

Bütün bu qələbələr nəticə etibarilə yuxarıda Tanrının qüdrəti, aşağıda Ana torpağın adı ilə bağlanır. Bu cəhətdən bədii sual şəklində xalqa edilən müraciət, deyilən fikir və çıxarılan nəticə mənalıdır:

“Türk Oğuz bəyləri budun esidin! Üzə tənri basmasar, asra yir təlinməsar, türk budun, ilinin, törünün kəm artatı?! =

Türk oğuz bəyləri xalqı eşidin! Üzərimizdəki Tanrı basmasa aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, sənin elini, törəməni kim məğlub edə bilər?!” (GTb, 22).

Müraciətin ardınca giley-güzar, tənəli sözlər də gəlir, xalqa, xüsusilə onun qüdrətli qolu olan oğuzlara umu-küsü, danlama səciyyəli və kinayəli sözlər söylənir:

“(Türk budun) ögün! Görgünün üçün igidmis bilgə qağanına, ərmis barmis edgü ilində kəntü yanılıq, yablaq kigürtük. Yarıqıhğ qantan gəlip yana eltdi? Sünüklik qantan gəlipən sürə eltdi? İduk Ötügən yış (budun bardıq ilgəru barıqma) bardıq, kurıqaru barıqma bardıq; barduk yirdə ədkük ol ərine: qanın subça yügürti, sönügün tağça yatdı, bəgilik urı oğlun qul boltı, silik qız oğlun gün boltı. Bilmədik üçün (yablaqının üçün) eçim qağan uça bardı =

(Türk xalqı) öyün! Sən günah işlədin, gözəl el birliyinə sədaqətini göstərmək üçün səni yüksəldən bilici xaqanına yamanlıq etdin. Silahlı adamlar hardan gəlib səni parçaladı? Süngülü adamlar

hardan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötügən dağı (xalqı, gah şərqa varıb getdin, gah qərbə varıb) getdin; vardığın yerlərdə qazandığın yaxşı şey bu oldu: qanın su yerinə axdı, sünüyün dağ kimi qalandı, bəy nəsilli oğulların qul oldu, əsilzadə qızların günü oldu. Anlamazlığın ucundan, (qəzəbliliyin üzündən) xaqan əmim məhv oldu* getdi” (GTb. 23-24).

Müraciətdə, söz yox, nikbin ruh, xalqın ölməzliyinə, mənəvi gücünə, qüdrətinə daha artıq inam var: hər şey sənə öz əlindədir! Hər şey sənə özündən asılıdır! Göydəki uca Tanrı da sənənlədir! Öz qüdrətinə, basılmazlığına inan! Türk oğuz bəyləri xalqı, türk xalqı! Özünə gəl!! Özünü tanı!!! Bununla belə, xalqdan narazılıq da edilir, onun ünvanına məzəmmət də var, tənəli sözlər də. Müraciətdə məntiqi vurğu “Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin!” fikri üzərində salınır. Giley-güzar da onadır.

“Uman yerdən küsərlər” – demişlər; əslində oğuzlar türk xalqlarının yeni erada, miladi tarixdə aparıcı qolu, şah damarı olub. Oğuzların günahı üzündən, onları ipə-sapa yığmağın mümkün olmadığı səbəbindən xaqan əmisinin də məhv edildiyi xatırlanır. Kitabə Gültəkinin adına yazıldığından bu fikir ona daha çox aiddir, bir oxla iki hədəf vurulur. Gültəkin də oğuzların günahı – arxadan ordugaha basqını nəticəsində həlak olmuşdu. Kitabədə umu-küsü və danlıq dolu kədər və qüssə ilə deyilir ki: sənənlə anlamazlığın, kinin-küdurətin, qəzəbin-hiddətin üzündən Gültəkin də həlak oldu; bununla sən nə qazandı?! Özün öz əlinlə öz gözünü vurub tökdün. İndi “Öyün” (öyün, qürrelən!) Bu sözdə acı tənə var, istehza var, söz əks mənadə işlədilib: *peşman ol, özünə gəl, tövbə elə, bu günahın, bu anlamazlıqla öyünmə!* – deməkdir.

Burada Yolluqtəkin həm dövlət adamı, həm də xalqına bağlı, onu atəşin məhəbbətlə sevən bir yazıçı-vətəndaş kimi çıxış edir. Bu sözlər ürək yanığı ilə yanaşı, şəksiz, böyük ürəklə deyilir, buna görə

* Burada Qapağan xan nəzərdə tutulur. İ.N.Qumilyov yazır ki, növbəti qələbədə sonra, Qapağan xan mühalizəçiləri olmadan meşə yolu ilə tək gedirmiş, meşədə düşmənlə silahlı dəstəsi qəflətən ona hücum edir və xan həlak olur (84. s. 314)

də tərbiyəvi və nəsihətedici mənə da daşıyır.

“Gültəkin kitabəsi” bütövlükdə türk xalqlarını birliyə, müstəqilliyə çağırən manifest adlana bilər.

c) Gültəkinin döyüş məharəti və qələbələri

Müdrək ulu babalar qədim türk tayfalarının çılğınlığı, bir-birilə yola gedə bilməməsini görüb duymuş, ağıl və təmkinlə onlara təsir göstərmək istəmiş, birliyə, müstəqilliyə dəvət etmiş, bir hakimiyyətdə birləşdirməyə cəhd göstərmişlər, onların gələcəyi və səadətini bunda aramışlar.

VI-VIII əsrlər türk xaqanhığı da bu ağılla yaranmışdı. Gültəkinin bütün həyat-fəaliyyəti xalqına xidmət olmuş, o bu uğurda da qurban getmişdir. Onun bütün yürüş və döyüşləri belə bir məqsəd güdmüş, o, parçalanmış türk birliyinin bərpası uğrunda döyüşlərdə qəhrəmancama həlak olmuşdur.

Atası öləndə Gültəkinin 7 yaşı varmış. Umay (tanrısı) kimi xanım-xatın anası on yaşında ona ərlək adı – Gültəkin adını verir. Elə ki, Gültəkin 16 yaşa çatıb igid ər, bəhadır olur, onun yürüş və döyüşləri də bu vaxtdan başlanır, atası Eltəris xaqanın yaratdığı dövlətin, genişləndirdiyi türk torpağının sərhədlərini bərpa edir. Kitabədə bu məqsədlə edilən təşəbbüslər, yürüş və döyüşlər təsvir, şərh və təqdir edilir. Burada Gültəkinin təkbaşına döyüş səhnələri, hücumları, döyüş rəşadəti ön plana çəkilir. Müəllif çalışır ki, bilavasitə şahidi olduğu döyüş səhnələrini dəqiq versin, qəhrəmanın qeyri-adi gücünü, qüdrətini, hücum üsulunu, fəndlərini, cəldliyini və s. təfəsililə təsvir etsin. Müəllifin yazıçılıq məharəti burada özünü daha bariz göstərir. O, Gültəkinin şəxsinə qeyri-adi, lakin real bir cəngavər surəti yaratmış olur.

Gültəkinin bütün yürüş və döyüşlərində öndə gedən baş qəhrəman o özüdür. O, döyüşdə qızmış şirə bənzəyir, onun qarşısında durmaq mümkün deyil. Atlar da davam gətirə bilmir, onun zərbinə dözməyib bir-bir sıradan çıxır, ya ürəyi partlayır, ya belə qırılır, ya

da ox, nizə ilə vurulub öldürülür. Gültəkin bir döyüşdə, bəzən bir neçə at dəyişməli olur. Bütün bunları Yolluqtəkin həvəs və ilhamla təsvir edir. Bu səhnələri sakit, emosiyasız oxumaq mümkün deyil, oxucu özünü həmin döyüş meydanında hiss edir.

Yolluqtəkin sözüə “Gültəkin on altı yaşında əmim xaqanın” – yəni Qapağan xanın elini, törəməsini belə artırdı, genişləndirdi” – deyə başlayır. Biz bu döyüşlərin təsvirini eynilə veririk.

1) “Altı Çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız = Altı Çub soq-dilərə qoşun çəkdik, onları məğlub etdik” (GTb. 31).

2) “Tabğaç On Tutuk bis t(ümən sü gəlti, sünüsdimis). Gültəkin yadağın oplayu təgdi; On Tutuk yorçın yaraqlıq əlugin tutdı, yaraqlıqda qağanqa ançuladı. Ol süg anta yokqıştımız = Tabğaç Onq Tutukun əlli m(in qoşunu gəldi, vuruşduq). Gültəkin piyada atıhb hücumə keçdi; Onq Tutuku yaraqh bələdçilərilə tutdu, yaraqları ilə xaqana təqdim etdi. O qoşunu orda yox etdik” (Gtb. 31-32).

3) “Bir otuz yaşında Çaçə sönüngə sünüşdimiz; ən ilki Tatıqm Çürin boz (atıg binip təkdi, ol at anta) ölti = İyirmi bir yaşında Çaçə generalla vuruşduq. Ən ilki Tatıqm Çürin boz atma minib hücumə keçdi, o at orda öldü” (GTb. 32-33).

4) “İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip təgdi, ol at anta ölti = İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atına minib hücumə keçdi, o at orda öldü” (Gtb. 33).

5) “Üçünə Yegin Silik bəkin gedimlik torıg at binip təgdi; ol at anta ölti = Üçüncü dəfə Yegin Silik bəyin geyimli-keçimli kəhər atını minib hücumə keçdi, o at orda öldü” (GTb. 33).

6) “Anta kisrə Yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı. Anı yanıp Türki Yarğun göltə buzdımız, uluğ İrkin azğma ərin tezib bardı = Ondan sonra, Bayırku Yerinin ulu İrkin qəbiləsi bizə yağı oldu. Ona yan ahh Türki Yarğun gölündə darmadağın etdik. Ulu İrkin azacıq ərlə qaçıb getdi” (GTb. 34).

7) “Gül tikin (altı otuz) yaşına kırqız tapa sülədimiz; sünük batımı qarıg söküpən, Gögmən yışıg toğa yorıp, kırqız budunıg uda

basdımız = Gültəkinin (iyirmi altı) yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdi, süngü boyu qarı yarıb, Gögmən dağına qalxıb qırğız xalqına yuxuda basqın edib məğlub elədik” (GTb. 35).

8) “Qağanın birlə Suna yışra sünüşdimiz; Gültigin Bayırkun (ın ağ adğırığ) binip oplayu təgdi, bir ərik okun urtı, eki ərik udışru sanədi, ol təkdükdə Bayırkunın ağ adğırığ udlıkın sıyu urtı. Kırqız qağanın ölürtümüz, ilin altımız = Xaqanı ilə Sunqa dağında vuruşduq. Gültəkin Bayırku (nın ağ ayğırına) minib hücumu keçdi, bir əri oxla vurdu, iki əri dalbadal sanədi, o hücumda Bayırkunın ağ ayğırının ombası sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq” (GTb. 36).

9) “Ol yılqa tü (rkis tapa Altun yışığ) tağa Ərtis ügüzük keçə yorıdımız, türkis budunıg uda basdımız = həmin ildə Altun dağına qalxıb İrtiş çayını üzüb keçərək türkəş xalqına yuxuda ikən basqın edib məğlub elədik” (GTb. 36-37).

10) “Türkis qağan süsi Bolçuda otça borça gəlti, sünüşdimiz. Gültigin Başğu boz at binip təkdi, Başqu boz... ekisin özü altızdı = Türkəş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, vuruşduq. Gültəkin alını bəyaz boz ata minib hücumu keçdi. Alını bəyaz boz... at onlardan ikisini özü itirdi (məhv etdi)” (GTb. 37-38).

11) “Anta yana kirip türkis qağan buyuruki, az Tutukuğ alikin tutdı. Qağanın anta ölürtümüz, ilin altımız; qara türgis budun kop içikdi; ol budunıg (Tabarda) qonturdımız = Sonra təkrar dönüb qoşunun içərisinə girib türkəş xalqının buyruğu Az valisini öz əli ilə tutdu. Xaqanını orda öldürdük, elini aldıq, türkəş qara camaatı hamısı tabe oldu, o xalqı (Tabarda) yerləşdirdik” (GTb. 38).

12) “Yana yorıp soqdağ budun itəyin tiyin Yinçü üküzük keçə Təmir qapıgqa təki sülədimiz = Qayıdıb soqda xalqını yoluna qoyaq deyə, qoşunla İnci çayını üzüb keçərək Dəmir qapıyadək qoşun çəkdi” (GTb. 38-39).

13) “Anta kisrə qara türkis budun yağı bolmış qənərəs tapa bardı. Bizin sü atı turuk, azuqı yok ərti, yablıq kisi ər... alp ər bizinə təkmış ərti. Antağ ödkə ögünip, Gültikinik az ərin irtirü itımız. Uluğ sünüş sünüşmiş; alp Şalçı aq atın binip təkmış, qara türgis budunıg

anta ölürmüş, almış = Ondan sonra, qara türkəş xalqı onlara yağı olan kəngərlərə tərəf getdi. Bizim qoşun atları zəif idi, azuqəsi yox idi. Qəzəbli adamlar... alp ərlər bizə hücum etdilər. Bu halda arxayın olub Gültəkinə bir az ər göndərdik. O, böyük bir döyüş keçirmiş, alp Şalçı ağ atına minib hücumu keçmiş, onda çoxlu qara türkəş əsgərlərini öldürmüş, qalanını əsir almış” (GTb. 39-40).

14) “Yana yorıp... birlə Küşü Tutuk birlə sünüşmiş, ərin kop ölürmüş, ebin, barımın (qalı) sız kop gölürti = Yenidən hərəkət edib... Kuşu vali idə vuruşmuş, çoxlu əsgərlərini öldürmüş, evini, var-yoxunu tamam götürmüş” (GTb. 41).

15) “Gültikin yiti otuz yaşına, qarlık budun ərür barır ərikli yağı boltı. Tamağ iduk başda sünüşdimiz. Gültikin ol sünüşdə otuz yaşayur ərti, alp Şalçı (ağ a)ın bunup oplayu təgdi, eki ərik udışru sanədi. Qarlukuğ öldürtümüz, altımız = Gültəkinin iyirmi yeddi yaşında, azad olmaq və asılı olmamaq səbəbilə karluq xalqı yağı kəsildi. Müqəddəs Tamağ başında vuruşduq. Gültəkin bu vuruşda otuz yaşında idi, alp Şalçı ağ atına minib hücumu keçdi, iki əri dalbadal sanədi. Karluqları məğlub etdik, aldıq” (GTb. 41-42).

16) “Az budun yağı boltı. Qara göltə sünüşdimiz. Gültikin bir qırq yaşayur ərti; alp Şalçı akın binip oplayu təkdi. Az eltəbərlik tutdı; Az budun anta yok boltı = Az xalqı yağı oldu, Qara göldə vuruşduq. Gültəkin otuz bir yaşında idi, alp Şalçı ağına minib hücumu keçdi, Az eltəbərini tutdu. Az xalqı onda yox oldu” (GTb. 42-43).

17) “Fəim qağan ili qamaşıg boltukmta, budun iliki kəgi boltukmta izgil budun birlə sünüşdimiz. Gültigin alp Şalçı akın binip oplayu təgdi, ol at anta tūs(di, i) izgil budun ölti = Əmim xaqanın el-lərində qarışıqlıq düşdükdə, xalq korlanıb həsəd yarandıqda İzgil xalqı ilə vuruşduq. Gültəkin alp Şalçı ağına minib hücumu keçdi, o at orda düşüb qaldı. İzgil xalqı məğlub edildi” (GTb. 43-44).

18) “Bir yılqa biş yolu sünüşdimiz. Ən ilik Toğu balıqda sünüşdimiz. Gültikin Azman akıg binip, oplayu təkdi, altı ərik sanədi. Sü təksintə yitinc ərik qılıncladı = Bir ildə beş dəfə vuruşduq. Ən ilki Toğu şəhərində vuruşduq. Gültəkin Azman ağına minib

atılıb hücum etdi, altı əri sancdı. Qarışıqlıqda yeddinci əri qalıncladı” (GTb. 44-45).

19) “Enkinti Quşlağa qda Ədiz birlə sünüşdimiz; Gültigin Az yağının binip oplayu təkip bir ərik sancdı, tokuz ərik əkirə tokıdı; Ədiz budun anta ölti = İkinci dəfə Quşlağa qda ədizlərlə vuruşduq. Gültəkin qızgın az atını minib hücumu keçdi, bir əri sancdı, doqquz əri izləyib məhv etdi; Ədiz xalqı onda yox oldu” (GTb. 45-46).

20) “Üçünc Bol...nda oğuz birlə sünüşdimiz; Gültigin Azman akıg binip, təgdi, sancdı; süsin sancdımız, ilin altımız = Üçüncü dəfə Bol...nda oğuzlarla vuruşduq; Gültəkin Azman ağına minib hücum çəkdi, sancdı; qoşunu qılıncdan keçirdik, elini aldıq” (GTb. 46).

21) “Törtünc Çuş başında sünüşdimiz; türk budun adaq qamaştdı, yablaq bolt(aç)ı irti; öza gəlmis süsin Gülti(gin) acıtıp, Tonra bir oğuş alpağı on ərik, Tonatigin yoğınta əkirip öldürtimiz = Dördüncü dəfə Çuş başında vuruşduq, türk xalqının ayağı keyiməyə başladı, özünü itirəcəkdı; Gültəgin qabaqcadan ora gəlmiş qoşunu qovdu; Tonqatəkinin dəfnində Tonqra qəbiləsinin alplarından bir boyu, on əri əhatəyə ahb öldürdük” (GTb. 47).

22) “Bisinc Əzgənti Qadazda oğuz birlə sünüşdimiz. Gültigin Az yağızın binip təkdi, eki ərik sancdı, bahq (q) a barmadı. Ol sü anta öl (ti) = Beşinci dəfə Əzgənti Qadazda oğuzlarla vuruşduq. Gültəkin Az qonur atına minib hücumu keçdi, iki əri sancdı, şəhərə varmadı. O qoşun orda məhv oldu” (GTb. 47-48).

23) “Mağı Qurğan qışlap yazına oğuzğaru sü taşıqdımız. Gültigin ebıg başlayu qıtımız = Mağı Qurqanda qışlayıb, yazına oğuzların üzərinə qoşun çəkdi. Gültəkini başçıh q etmək üçün evə göndərdik” (GTb. 48).

24) “Oğuz yağı orduğ basdı. Gültəgin öksüz akın binip tokuz ərin sancdı, orduq birmədi... = Oğuz yağı ordugaha basqın etdi. Gültəkin öksüz ağ atına minib doqquz əri sancdı, ordugahı vermədi...” (GTb. 48-49) və h.b.

Gültəkin 24-25 döyüş keçirir, hamısı da qələbə ilə nəticələnir. Bu döyüş və qələbələr isə asanlıqla başa gəlməyib; qarşıya çətin

manəələr çıxıb, bəzən bir döyüş qurtarmamış o birisi başlanıb, qələbə çalınıb, amma yenidən döyüşə sarınmaq lazım gəlib, yenə qələbə çalınıb və s. Bu döyüş və qələbələrin təsviri böyük sənətkarlıqla verilib. Buna görə də maraqla oxunur, döyüşlər, çarpışmalar həyəcanla izlənilir.

Müəllif – Yolluqtəkin bu döyüş və hücumların təsvirində yeri gəldikcə, ya müraciətə keçir, ya da ara cümlələrlə ricətə çıxır. Bununla da, dediklərini təsdiq edir, onun təsvir və təbliği gücünü artırır. Məs., döyüşlərin ağırlığını, Gültəkinə qarşı olan əks hücumların nə qədər şiddətli, ona tərəf yağın oxların saysız-hesabsız olduğu və s. barədə daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün döyüşlərin iştirakçısı olan, Gültəkinin hücumlarını gören bəyləri şahid gətirir: “Yaraqmta yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüzigə, başına bir təgürmədi,.. təkdükin, türk bəglər kop bilirsiz = Yarağına, paltarına yüzdən artıq ox vuruldu, üzünə, başına birini də dəyməyə qoymadı... Türk bəyləri, onun hücumlarını siz hamınız bilirsiniz” (GTb. 33-34) – deyir. Çaçə generalla olan döyüş də eyni təkrar-təsdiq cümlələrlə belə tamamlanır: “Ol süg anta yokqışdımız = O qoşunu orda yox etdik”. Bu, eyni təkrar-təsdiq cümlələr mətnində, xüsusilə Gültəkinin, hücum və döyüşlərində diqqəti daha artıq cəlb edir. Gültəkinin minib hücumu keçdiyi atlar vurulub və ya davam gətirməyib bir-bir sıradan çıxır, ölür. Bu fikir “Ol at anta ölti” şəklində eyni cümlələrlə verilir, üç-dörd dəfə işlədilir.

Kitabədə doqquz oğuzlarla döyüşlər, onlara xüsusi münasibət diqqətdən yayınmır. Gültəkinin apardığı döyüşlərin 5-i bir ildə olur ki, bu da oğuzlardır. Son döyüşlər də yenə oğuzlarla gedir və Gültəkin həlak olur. Müəllif bu döyüşləri təsvir edərkən, belə bir düşündürücü, təəssüf doğuran fikirlə başlayır: “Tokuz Oğuz budun kəntü budunım ərti; tənri yir bulğağın üçün yağı boltı, bir yılqa biş yolu sünüşdimiz = Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi, göylə yeri çaxnaşdırmaq üçün yağı oldu, bir ildə beş dəfə vuruşduq” (GTb. 44). Bununla müəllif demək istəyib ki, türk ellərinin birliyi uğrunda mübarizə və döyüşlərdə öz xalqımızın ellərini birləşdirərkən daha çox

çətinlik olub.

“Gültəkin kitabə”sindəki atlar və onların adları diqqəti cəlb edir: “Boz at, Boz İşbara Yamtar at, Tadıkan Çurum qomur atı, Bayurkunun ağ ayğırı, Başğu boz at, Ağ Alp Şalçı, Ağ Azman, Ağ Az, Az yağız, Ağ Öksüz. Bu atların özləri də sürətlərdir. Hətta Başğu boz at sahibindən geri qalmayaraq iki düşmən əsgəri özü “itirir”, yox edir: Gültəkinin hücumları və göstərdiyi şücaət və igidlikləri bu atların qoçaqlığı və cəldhiyi tamamlayır.

ç) Qəhrəmanın ölümü və dəfn mərasimi

Gültəkin ön cəbhədən arxaya – evə göndərilir. Çünki arxadan ordugaha – xanlığın iqamətgahına oğuzlar basqın etmişdi. Gültəkin tərəfindən iqamətgah azad edilir. Belə anlaşılır ki, elə bu son döyüşdə də o, ölümcül yaralanır və həlak olur.

Ağır xəbəri müəllif birdən-birə demir, bunu deməyə dili gəlmir, mətləbi bir qədər uzadır və belə bir ricətlə söyləyir:

“Ökim qatun, ulayu öklərim, əkələrim, gəlinünim, qunçuyularım bunca yəmə tiriki gün boltaçı ərtili, ölügi yurtda-yolta yatu qaltacı ertigiz. Gültəgin yox ərsər, kop eltəçi ertigiz! = Xatm anam, ögey analarım, qardaşlarım, gəlinlərim, xanımlarım, hamınızın diri qalması təhlükədə idi, günü olası idiniz, ölüb, yurtda-yolda yatıb qalacaq idiniz. Gültəkin olmasaydı, tamam ölüb-gedəcək idiniz!” (GTb. 49-50).

Sonra, Gültəkinin ölüm xəbərini verir:

“İnim Gültəkinin gərkək boltı = Kiçik qardaşım Gültəkin həlak oldu” (GTb. 50).

Sonra da müəllifin psixoloji gərginliyi, sarsıntılı, kədəri, qəm-qüssəsi və bunların təsviri gəlir:

“Özüm saqıntım, görür gözü görməz tək, bilir biligim bilməz tək boltı, özüm saqıntım = Özüm sarsıdım, görən gözü görməz tək, düşünən beynim düşünməz tək oldu, özüm sarsıdım”.

Və yenə:

“Ança saqıntım, gözdə yaş gəlsər, etidə gönültə sığıt gəlsər, yan-turu saqıntım, qatıgdi saqıntım: eki şad ulayu iniyigünim, oğlanım, bəklərim, budunım gözi qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım = İlə sarsıdım ki, gözümdən yaş gəldi, könlümün dərinliyindən hıçqırıq gəldi, yenidən sarsıdım, qatı sarsıdım, iki şadımın, ardımca gələn uzaq qohumlarımın, oğlumun, bəylərimin, xalqımın (ağlamaqdan) gözü-qaşı korlanacaq deyib, sarsıdım!” (GTb. 51).

Hər iki ağır psixoloji sarsıntı, gərginlik arasına, görünür, bir qədər yüngüllük qatmaq, adamlara, qohum-qardaşa, ana-bacıya təskinlik vermək üçün fəlsəfi fikir əlavə edilir, canlı varlığın həyatdan gedəcəyi, insan ölümünün zəruri olduğunu söyləyir:

“Öd tənri yasar, kisi oğlu kop ölgəli törümis =

Taleyi Tanrı təyin edir, insan oğlu ölmək üçün törüyüb” (GTb. 50).

Bu fəlsəfi fikir insanın doğuluşu, yaranması ilə bağlı, çox qədimlərdən ənənəvi olaraq davam edib gələn, habelə bu kitabənin əvvəlində söylənən fikrin ardıdır və onu tamamlayır. Hələ “Bilqamıs dastanı”nda deyilirdi:

*Tanrılar xalq eyləyib insanı yaradanda,
Ölümü insan üçün buyurmuşdular onlar*

(14, XI, III, 2-3).

Kitabədə Gültəkinin dəfn mərasiminin təsviri diqqəti cəlb edir. Dəfnə öz hüznünü və kədərini bildirmək üçün çoxlu nümayəndə gəlir. Maraqlı bir mənzərə alınır. Xeyir işdə iştirak etmək o qədər vacib olmasa da, şərdə, xüsusilə böyük və tarixi şəxsiyyətlərin dəfn mərasimində hamı – bütün xalq iştirak edir, bura dost da gəlir, düşmən də, yaxın da gəlir, uzaq da. Başqa qonşu ölkə nümayəndələri də mərasimə dəvət olunur və s.

Müəllif Bumin xaqanın və İstəmi xaqanın matəm mərasimlərinin belə dəbdəbəli keçdiyini yazmışdı. Onların dəfninə də müxtəlif ölkə və xalqlardan adamlar gəlmişdi:

“Yuğçı sıqıtçı önrə, gün toğsıqda Bökli çöllük il, tabğaç, tüpüt, apar, purum, kırqız, üç kırıqan, otuz tatar, kıtan, tatabı – bunça budun gəlipən sıqtamış, yığlamış: antağ külük qağan ərmis = Ağıçılar, hönkürənlər Bökli çölü elindən, Tabğaçdan, Tibetdən, Avardan, Rumdan, Qırğızdan, Üç Kırıqandan, Otuz Tatardan, Kidadan, Tatabıdan – bu qədər xalq gəlib ağı demiş, ağlamışlar. Onlar belə şöhrətli xaqan olmuşlar” (GTk. 4).

Görünür, qayda əzəldən belə götürülüb, belə də gedir. Kitabədə müəllif Gültəkinin dəfn mərasiminə gələn nümayəndələri də bir-bir belə təqdim edir:

1) “Yuğçı sıqıtçı kıtan, tatabı budun başlayu Udar sönün gəlti = Başda Udar general olmaqla, kidan, tatabı xalqı ağıçıları gəldi” (KTb. 51-52).

2) “Tabğaç qağanta İsyi Likən gəlti, bir tımən ağı, altun, gümüş gərgəksiz gəlürti = Qabğaç xaqanlığımdan İsyi Likən çoxlu qiymətli hədiyyə, saysız-hesabsız qızıl, gümüş gətirdi” (GTb. 52).

3) “Tüpüt qağanta belən gəlti = Tibet xaqanlığından vəzir gəldi” (GTb. 52).

4) “Qırıya gün batsıqdakı Soğd, Bercəgər, Buqaraq ulıs budunta Nənq sənün, Oğul Tarkan gəlti = Arxadan günbatandakı Soğd, Bercəkər və Buxara ulusu, xalq adından Nənq general, Oğul-Tarkan gəldi” (GTb. 52).

5) “On ok oğlım türkis qağanta Maqraq tamğacı, Oğuz Bilgə tamğacı gəlti = Oğlumun xanlıq etdiyi “On Ok” türkəş xaqanlığından möhürçü Maqraq və möhürçü Oğuz Bilgə gəldi” (GTb. 53).

6) “Kırqız qağanta tarduş Inançu Çur gəlti = Qırğız xaqanlığımdan tərdüş Inançu Çur gəldi” (GTb. 53).

7) “Barq itküçi, bədiz yaratıqma bitik taş itküçi tabğaç qağan cıqanı Çan Sönün gəlti = Memar, bəzək vuran, daş üzərində yazı yazan tabğaç xaqanmm məmuru Çanq general gəldi” (GTb. 53).

Kitabənin sonunda Gültəkinin ölüm, dəfn və sərdabəsinin qaldırıldığı gün, yaş və abidənin tikildiyi vaxt dəqiq qeyd olunub. Gültəkin 47 yaşında həlak olmuşdur.

Kitabədə bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilir: Bumın xaqan və İstemi xaqan qardaşları, Eltəris xaqan, Elbilgə xatm, Qapağan xan, Bilgə xan – Xaqan, Yolluqtəkin, Gültəkin, Bars bəy xaqan.

Bars bəy adının bu sırada çəkilməsi əbəs yerə deyil. Doğrudur, onun barəsində bir-iki cümlə var. Lakin kitabədəki görkəmli tarixi simalar sırasına o da düşübsə, ötəri də olsa, onlarla bir yerdə xatırlanıbsa, bu özü az söz demir. Deməli, o da xaqanlığın görkəmli adamlarından imiş. Bu münasibətlə bir az kənara çıxıb, söhbətimizin dairəsini genişləndirsək, tariximizin bəzi qaranlıq səhifələri açıla, izlənilən ana xəttin cizgiləri bir qədər də uzana, aydınlaşa bilər.

3. Bars bəy Xaqan şəxsiyyəti

Bars bəy xaqan adına ayrıca bir kitabədə rast gəlmirik. Onunla bağlı bir neçə yerdə qeyd, epıtafiya və məlumat var. Bunlar həm “Yenisey”, həm də “Gültəkin” kitabələrində verilir. Onun haqqında kitabələrdə deyilənləri digər tarixi mənbələrdəki fikirlərə qoşanda Bars bəy xaqan, onun fəaliyyəti və görkəmli tarixi sima olduğu aydınlaşır: aydm olur ki, o, ayrıca götürüldükdə Azərbaycan tarixi üçün də çox qiymətli və əvəzsiz tarixi şəxsiyyətidir, Azərbaycan torpağının xilaskarlarından biridir. Çox əsilli-nəcabətli köklə bağlı bir addır, qüdrət, güc rəmzidir. Bars şir, pələng deməkdir. Bəlkə də bu ad qəhrəmanlığına, rəşadətinə görə ona türk ənənəsinə sonradan verilib: *Tüz bay Güc Bars Küliq* (Yn. 17), *Qara Bars*, *Oğul Bars* (Tal. 1) və b., Epıtafiyalarda xatırlanan bu adlar, görünür, bir kök, bir nəsilə bağlıdır. *Bars bəy ibn Xaqan* bu nəslin ata kökü və ya davamıdır.

Ərəb mənbələrində Bars bəy xaqan haqqında Azərbaycanla bağlı maraqlı fikirlər var. VIII əsrin əvvəllərində (722-731) Xəzər xaqanı Bars bəyin Azərbaycanda ərəb valisi *Əl Cərrah* və onun qonşularına qarşı çox güclü ordu ilə mübarizəyə qalxdığı, dəfələrlə ərəb qoşunlarına divan tutduğu göstərilir. Bu, o vaxta təsadüf edir ki, xaqanlıq

ətrafındakı xalqları birləşdirmək, VI-VII əsrlər türk xaqanlığının sərhədlərini bərpa etmək uğrunda çarpışır, qələbələr qazanırdı. Görünür, o vaxt Xəzər dənizindən qərbə - Qara dənizə tərəf olan xaqanlıq torpaqlarının ərəb işğalından xilasını da ona tapşırılmışdı.

Tarixçi son döyüşü belə təsvir edir: “Xəzərlər əl-Cərrahın qoşununun qılıncla qarşılıdı və Savalana çəkilən 700 və ya ondan bir qədər az döyüşçüdən başqa, hamısını məhv etdi... Bars bəy ibn Xaqan Əl Cərrahı axtarıb tapmağı əmr verdi və onu meyidlərin içindən tapdılar. Bars bəy onun başını kəsməyi əmr etdi” (50. 22). Müqabil tərəf – Əl Cərrah Bars bəylə üz-üzə gəlməli, döyüş meydanında təkbətək ya o buna, ya da bu ona qələbə çalmalı idi. Ta qədimdən “qayda” belə idi. Qədim dünyada insan tələfatının qarşısını almaq üçün, görünür, bu qayda ədalətli sayılmış. Maraqlıdır ki, bizim dastan və nağıllarımızda da belədir. Lakin ənənə pozulmuş, düşmən tərəfin başçısı meydana çıxmamış, küncdə-bucaqda həlak olmuşdu. Bu isə şərəfsizlik idi. Buna görə cəzası da böyük və ibrətli olmalı idi... Araz hökmdarı Tomiris ana da belə etmişdi. Tomiris ananın övladları, onun yeni-miladi tarixdəki xələfləri, hökmdar nəslə Bars bəy də belə etmişdi. Babək də belə edirdi. Bu tarixi keyfiyyəti, qəhrəmanlıq qırımını vətənin, ana torpağın keşiyi və yadellilərə - işğalçılara qarşı mübarizə ruhu və ənənəsi yetirmişdi. Tomirislə Bars bəyin aralarında min ildən artıq məsafə olsa da onları məhz bu mənəvi tel, habelə fars işğalı və ərəb zülmünə qarşı onlara qədər ənənə şəklinə davam edib gələn mübarizələr tarixi yetirmişdi.

Azərbaycanda ərəb işğalına, müsəlmanlığa qarşı mübarizə ruhu, kin, qəzəb o qədər güclü olmuşdu ki, xilafətin qoşunları yerləşən hər yerə, habelə müsəlmanlığı qəbul etmiş ayrı-ayrı əyalət və şəhərlərə, mahallara basqın edilir, müsəlmanlar qılıncdan keçirilirdi. İbn Əsəm əl-Kufi sözünə davam edərək yazır ki, sonra “Xəzərlər Ərdəbilə yönəldi və basqın etdilər. Ərdəbil əhalisi xeyli vaxt gecə-gündüz onların mühasirəsinin qabağını aldı, elə ki, mühasirə uzandı, kömək də gəlmədi, onlar şəhəri təhvil verdilər. Xəzərlər şəhərə qılınc gücünə girdilər” (68, s. 24, 36).

Daha sonra, Bars bəy ibn Xaqan 190 minlik ordu ilə Azərbaycanda yeni ərəb valisi olan *əl-Xəraşiyə qarşı* dayanmışdı. Lakin bu dəfə o, məğlub olmuşdu (68, s. 50-51).

Bars bəyin adı eyni vaxtda, eyni illərdə yazılmış “Orxon-Yenisey” kitabələrində çəkilir, “Gültəkin kitabəsi”ndə ona xaqan rütbəsi verildiyi qeyd olunur: “Bars bək ərti, qağan at bunta biz birtimiz, sinlim kunçuyuğ birtimiz = Bars bəy idi, xaqan adını burda biz verdik, kiçik bacımı (ona) xanımlığa verdik” (GTb. 20).

Aydındır ki, Bars bəyə xaqan titulu verilməsi təsadüfi deyildi. Bu qələbə ilə bağlı olmalı idi. Burada “bunta” (bu vaxtda, bu vəziyyətdə, bu halda, onun gəlişi münasibətilə) sözü diqqəti cəlb edir. Birdən-birə ona həm xaqan adı, titulu verilir, həm də o, evləndirilir ki, bu qız hökmdarın – Bilgə xanın kiçik bacısı və ya əmisi qızıdır. Bu tarix Bars bəyin Kür-Araz düzənliyində göstərdiyi şücaət və çaldığı qələbələrlə bir vaxta düşür. 730-cu illərdə həmin kitabə yazılıb.

Şərqdə Çin əsarətinə təzəcə son qoyulurdu ki, bu yandan ərəb işğalı, ərəb əsarəti başlandı. Bars bəy bu işğala qarşı Azərbaycanda mübarizə apararaq ilk qəhrəmanlardan olmuşdur.

Əhməd ibn Əsəm də Bars bəy xaqana, sadəcə olaraq, ibn Xaqan (Xaqan oğlu), Xəzər hökmdarı – deyə müraciət edir, “Gültəkin”də isə o, artıq xaqan oğlu yox, Bars bəy xaqandır.

Azərbaycanda ərəb işğalına qarşı Bars bəyin on ildən artıq apardığı mübarizə sonra da davam etdirilmişdi. Xəzər Tərhan və başqaları xilafətə qarşı mübarizə meydanından çəkinməmişdi (50. 51). Bu mübarizə xaqanlıq tərəfindən himayə edilirdi. Kitabədə xatırlanan Tarkan Sanqun (Yn. 32), Taman Tarkan (B Kxa, 14), Oğul Tarkan (GTb. 52) bu adla, bu nəsillə bağlı ola bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda xilafətə qarşı ilk mübarizə ümumtürk xaqanlığı, xüsusilə Xəzər hökmdarlığı ilə bağlıdır. Bu mübarizə IX əsrin əvvəllərindən daha yeni vüsət almış, Şökrək oğlu Cavidan onu yenidən davam etdirmişdi. Babəkə qədər bu mübarizənin artıq 200 ilə yaxın tarixi vardı. Babək Xürrəmdin ərəb işğalına qarşı mübarizəni zirvəyə yüksəltmiş, ona dünya miqyası vermişdi...

Bars bəy Xaqanın, Xəzər Tarkan və başqalarının Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Kür-Araz vadisində xilafətə qarşı vuruşmaları, mübarizəsi və qələbələri tarixi həqiqətdir. Bu həqiqətin özü bizi “Orxon-Yenisey” kitabələrinin mövcud olduğu torpaqlarla Azərbaycan torpağının bir torpaq, bir-birilə ictimai-siyasi əlaqəsi, vahid bir xaqanlığa daxil olduğu qənaətinə gətirib çıxarır. L.N.Qumilyovun “Qədim türklər” kitabında verdiyi VI-VIII əsrlər türk xaqanlığının hüdudlarını, “türk ıduk yeri = türk müqəddəs torpağı”nı göstərən xəritə də bu fikri tam təsdiq edir (84, s. 25).

Hazırda rus alimləri özləri rusların kimliyi, soy-kökü, haradan zübur etdikləri, ilk rus toxumunun bu torpağa necə düşdüyü barədə məsələ qaldırırlar. Tədqiqatlarda qarşıya VI əsrdə “Dnepr üzərinə gələn tayfanı müəyyən etmək olarmı?” – problemi qoyulur. “Qədim müəlliflər deyirlərsə ki, slavyanlar öz adını Dunayla keçib gəldikləri yerdən götürüblər, onda “ros” “rus” köklü tayfanı tapmaq lazımdır. Amma burada hər ad uyğun gəlməz. Bu tayfa avarlar, qotlar, türklər, hunlar və b. işğalçılarla mübarizədə tab gətirməli olmuşdur” (88, s. 107).

Bu fikri rus alimi özü söyləyir, bu torpağa rusların gəlmə olduğunu etiraf edir. Bəs o vaxt təxminən VI əsrdə slavyanlar “keçib gəlincəyədək”, dünyadan şərqə tərəf mövcud olan əhali, əhalinin tərkibi baxımından kimlər idi, soy-kökü etibarilə bu tayfa (və ya tayfalar) hansı tayfa idi? Bu suallara “Türk yurtları” xəritəsi aydın cavab verir. Qoy bu mənzərəyə avarlar və qotlar da əlavə edilsin. Bu ərazidə o vaxtlar digər adda bir tayfanın yaşadığı məlum deyil. Deməli, bu torpaqlar qədim türklərin ata yurdları olub. Sonralar bura slavyanlar gəlib. Rus adı ilə formalaşmış. Lakin oxucunu rıqqətə gətirən budur ki, bu torpağın əsl sahibləri “işğalçılar” deyərək damğalanır; guya slavyan “ros”, “rus” tayfası “avarlar, qotlar, “türklər, hunlar” və b. “işğalçılarla mübarizədə tab gətirməli olmuşlar”. “Adımı sənə qoyaram, səni də yana-yana!” Rus xarakterinə, rus – sovet imperiya siyasətinə uyğun saxtakarlıq, elmdə yalan və iftira göz önündədir. Bizim alimlərimiz də 70 ildə beləcə yolundan azdırılıb, elmdə antibəşəriyyəyə sürüklənib, hər vasitə ilə imperiyaya xidmətə

yönəldiliblər, ağa qara, qaraya ağ deməyə məcbur ediliblər. VI əsrdə slavyan köklü ruslar Dunayı keçib Şərqi soxulan vaxtda, bu torpaqlar da daxil olmaqla türklərin 65 ulu hökmlərlikləri və hökmdarları məlum idi (106, s. 84). Bunu ruslar, rus tədqiqatçıları da bilməmiş deyillər, çünki göstərilən mənbə rus mənbəyidir.

Ruslar yaxşı dərk edirlər ki, vaxt yetişəcək, zaman gələcək, Şumer-türk köklü bu xalq ayağa qalxacaq, birləşəcək, “müqəddəs türk torpağı”nı azad edərək, müstəqil bir hakimiyyətdə birləşdiriləcəkdir. Bu bizim ulularımız tarix boyu arzusu, uğrunda mübarizə aparıb qanlar tökdüyü, buna nail olduğu, bəzən də olmadığı türk xalqlarının birliyi ideyasıdır. Bilqamısın, Alp Ər Tonqanın, Metenin, Atillanın, İstemi və Bumm xaqan qardaşlarının, Teymurləngin, Şah İsmayılın həyat və mübarizə yolu məhz bu istiqamətə yönəlmişdi. Bu ideyanı pozmaq üçün həm Çar imperiyası, həm də rus sovet imperiyası nələrlə etməmişdir?!...

Gələcəyin böyük və əsaslı işləri, ilk növbədə xalqımızın keçmişini özünə qaytarmaqdır; vəzifəmiz onun əsl tarixini yazıb milli-psixoloji ruhunun, mənəvi dəyərlərinin bərpası və təsdiqindən ibarət olmalıdır. Gərək biz müstəqillik şəraitində həm elmi, həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən dünya qarşısında sübut edək ki, bu torpaqların əsl sakinləri kimdir, gəlmə kim; işğalçı kimdir, köklü sakini kim! Öz keçmişini dürüst bilməyən, onunla fəxr etməyən, onun qədrini bilib qanadlanmayan xalqın gələcəyi, aydın sabahı ola bilməz!..

Yarım çap vərəqinə yaxın – 9-10 səhifədən artıq olmayan “Gültəkin kitabəsi”ndə böyük türk xaqanlığının, türk müqəddəs torpağının qısaca tarixi yığcam şəkildə yazılıb. Bu əsərdə elə dərin məzmun, zəngin tarixi hadisələr və onların inkişafı var ki, bunlar müasir bir romanın həcminə belə sığmaz. Kitabə türk xalqlarının heç bir tarix və ya ədəbi-bədii əsərlə müqayisəyə gəlməyən, öz orijinallığı, məzmunu, xalqi-milli dəyəri, yazılış tərzini, dili və üslubu ilə seçilən əvəzsiz sənət əsəridir. Bu kitab hər hansı elmi əsərin yazılmasında bitməz-tükənməz qaynaqdır.

Əgər xalqın mənəvi aləmi, ruhu, amal və arzuları və s.-nin tərən-

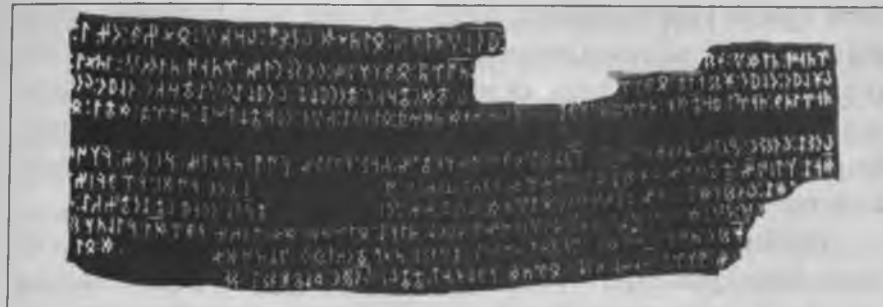
nümü, azadlıq eşqi, müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə həmişə ədəbiyyatın baş problemləri və ali məqsədi olubsa, “Gültəkin kitabəsi ən yaxşı tarixi-ədəbi əsər nümunəsi kimi, ancaq təqdir edilə bilər. Türk ədəbiyyatlarının, habelə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində, xüsusilə bu ədəbiyyatların məzmun və ideya istiqamətinin formalaşması və təkmilləşməsində bu kitabənin rolu və əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

4. “Mogilyan xan”ın kitabəsi

Qədim türk dillərinin və türk adət-ənənələrinin, məişətinin, kökünün mahir bilicisi P.M.Melioranski yazır ki: “Bilgə xanın adından tərtib edilmiş kitabələrin biri qardaşı Gültəkinə, o birisi onun özünə həsr olunmuşdu. Bununla belə, bu kitabələrin mühüm hissələri, demək olar, eynən bir-birinə uyğun gəlir. Onların məzmunu əsas etibarilə Bilgə xanın atasının, əmisinin və onun özünün rəhbərlik etdiyi türk ordusunun çoxsaylı yürüş və döyüşlərinin, habelə Bilgə xanın özünün, xüsusən qardaşı Gültəkinin igidliklərinin təsvirindən ibarətdir” (113, s. 265).

İki kitabənin “mühüm hissələrinin, bir-birinə uyğun gəlməsi”, üçüncü – “Tonyukukun kitabəsi”ndə də nəzərə çarpır. Biz bu uyğunluğu təbii hesab edirik.

Kitabələrin hər üçü xaqanlıq torpaqlarının müstəqilliyi və bütövlüyü uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmiş, qan tökmüş, həlak olmuş və ya yaş yetirmiş qəhrəmanlar haqqındadır. Bu mənada həmin kitabələri trilogiya adlandırmaq olar. Əsərlərdə “Böyük türk xaqanlığı” torpaqlarının bərpası, bu işdə qarşıya çıxan çətinliklər və problemlərdən danışılır, gedən döyüşlərin təsviri, təhlili verilir, qazanılan zəfərlərin heç də asanlıqla əldə edilmədiyi göstərilir, bunlara hər üç qəhrəmanın – Gültəkinin, Bilgə xanın (Mogilyan xanın) və Tonyukukun özünəməxsus fərdi üstünlükləri, keyfiyyətləri əlavə olunur, kitabənin birində qaranlıq qalan bir nöqtə o birində açılır və s. Beləliklə, qısa tarixi xülasədən əlavə (xüsusilə, “Gültəkin”də),

hər üç kitabədə son xaqanlıq dövründə baş verən gərgin hadisələrdən yığcam şəkildə bəhs olunur. Bu kitabələrdən bir parça nümunə veririk.

Bu kitabələr həm tarixdir, həm də bədii əsərlərdir.

Mətnlərdəki “məzmunca uyğunluq” və “mühüm hissələrin bir-birinə uyğun gəlməsi” bu kitabələrin aid olduğu adamların üçün də bu döyüşlərdə, hadisələrdə *eyni dərəcədə* fəal iştirakı və xidmətlərlə bağlıdır. Bunları ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna görə də bir kitabədən və ya hər hansı bir məsələdən danışanda, istər-istəməz, kitabələrin üçünə də müraciət etmək lazım gəlir.

Kitabələrin çətin və çox mürəkkəb yürüşlərdən biri Kökmən və Altun dağın aşılması və çalınan qələbələrin təsvirinə həsr olunub. Bu yürüş və döyüşlərin məzmunu hər üç kitabədə verilir, lakin məzmun kitabənin aidiyyətindən asılı olaraq, hər üçündə müxtəlif səmtədən işıqlandırılır, təsvir və təhlil edilir.

Həmin məzmunlara nəzər yetirək.

“Gültəkin kitabəsi”ndə:

“Gültəkin (altı otuz) yaşına kırqız tapa sülədimiz, sünük batımı qarış səkipən Kökmən yışıq toğa yorup, kırqız budunıq uda basdımız, qağanın birlə Suna yışda sünüşdimiz, Gültəkin Bayırkun (m ak adğırığ) binip oplayu təkdi, bir ərik okun urtı, eki ərik udışru sanıdı, ol təkdükdə Bayırkunın ak adğırığ udhqm sıyu urtı. Kırqız qağanın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılqa tü(rkis tapa Altun yışıq) tağa

Ərtis ügüzük keçə yorıdımız, türkis buduniğ uda basdımız, türkis qağan süsi Bolçuda otça borça gəlti, sünüşdimiz. Gültəkin Başğu boz at binip təkdi; Başğu boz,.. ekisin özi altızdı. Anta yana girip türkis qağan buyuruki az tutukuğ eligin tutdı. Qağanın anta öldürtimiz, ilin altımız, qara türkis budun kop içikdi, ol buduniğ (Tabarda) qon-durtımız =

Gültəkinin (iyirmi altı) yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdi, süngü dərinliyində qarı yarıb, Kökmən dağına qalxıb qırğız xalqına yuxuda ikən basqın etdik. Xaqanı ilə Sunqa dağında vuruşduq, Gültəkin Bayırku (nm ağ ayğırına) minib hücum keçdi, bir əri oxla vurdu, iki əri dalbadal sancdı, o hücumda Bayırkunun ağ ayğırının ombası sındı. Qırğız xaqanı öldürdük, elini aldıq. O ildə Altun dağa qalxıb İrtış çayını üzüb keçərək türkəş xalqına yuxuda ikən basqın etdik. Türkəş xalqının qoşunu Bolçuda od kimi tufan kimi gəldi, vuruşduq. Gültəkin alını bəyaz boz ata minib hücum keçdi. Alını bəyaz boz... onlardan ikisinin özü yox elədi. Sonra, təkrar dönüb qoşun içinə Türkəş xalqının buyruğu Az valisini öz əli ilə tutdu. Xaqanı orda öldürdük, elini aldıq, türkəş qara camaatı hamısı tabe oldu, o xalqı (Tabarda) yerləşdirdik” (GTb. 34-38).

“Mogilyan xanın kitabəsi”ndə:

“Yeti o(tuz yaşı)ma kırqız tapa sülədim, sünük batımı qarığ sökşən, Kökmən yışığ toğ(a yor)ıp kırqız buduniğ uda basdım. Qağanın birlə Suna yışda sünüşdim. Qağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yılqa Türkis tapa Altun yışığ aşa Ərtis ügüzük keçə yorı(dım). Türkis buduniğ)uda basdım, türkis qağan süsi otça borça gəlti. Bolçuda sünüşdimiz. Qağanın yab(ğu)sın şadın anta ölürtim, ilin anta altım =

İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim, süngü dərinliyində qarı yarıb Kökmən dağına qalxdım və yuxuda ikən Qırğız xalqına basqın etdim. Xaqanı ilə Sunqa dağında vuruşdum, xaqanı öldürdüm, elini onda aldım. O ildə türkəşlərə qarşı Altun dağı aşib İrtış üzüb keçdim. Türkəş xalqına yuxuda ikən basqın etdim, Türkəş xalqının

qoşunu od kimi, tufan kimi gəldi. Biz Bolçuda vuruşduq. Xaqanı, yabqısını, şadını onda öldürdüm, elini onda aldım” (BG 26-28).

Göründüyü kimi, məzmun eynidir, söhbət qırğızlara və türkəşlərə qarşı aparılan yürüş və vuruşmalardan, qazanılan qələbədən gedir. Lakin burada kitabələrin aidiyyətinə görə əlavələr var, bunlar isə kitabələrə özünəməxsusluq verir, hər kəsin xidmətini, fəaliyyətini ayırır, pəhrəmanların fərdi xüsusiyyətlərini qabardır, ön plana çəkir, açır.

Hər iki məzmun Bilgə xanım dilindən söylənilsə də, “Gültəkin kitabə”sində söhbət, əsasən I şəxsin cəmində gedir: “məğlub etdik”, “vuruşduq”, “öldürdük”, “aldıq”, “yerləşdirdik”,.. deyə görülən işlər, edilən yürüş və döyüşlər, çalınan zəfərlər, beləcə ümumin adına çıxılır. Elə ki, bilavasitə Gültəkinin igidliklərindən danışılır, söhbət üçüncü şəxsə aid edilir: “Hücum keçdi”, “oxla vurdu”, “dalbadal sancdı”, “tutdu”,.. Bütün mətn bu ruhda, bu üslubdadır.

Mogilyan xanın – Bilgə xanın kitabəsində isə söhbət əsasən I şəxsin təkli ilə, “mən” – deyə edilir: “qoşun çəkdim”, “qalxdım”, “basdım”, “vuruşdum”, “öldürdüm”, “elini aldım”, “üzüb keçdim”...

“Tonyukukun kitabəsi”ndə:

“Kökmən yolu bir ərmis, tumus, tiyin, esidip, bu yolun yorisar, yaramacı, tidim... yerci tilədim, çölgü Az əri bultım. Özüm Az yerim, anı bil... ərmis, bir turuqı ərmis. Anm barmıs, anar yatıp, bir atlıq barmıs, - tiyin. Ol yolun yorisar, unç, - tidim, saqıntım, qağanıma ötüntüm sü yorıtdım, atlat, - tidim. Ak təməl keçə, oğraqlatdım, at üzə bintürə, qarığ sökdüm, yoqaru at yetə, yadağın ıçaç tutunu, ağ-turtum, önrəki ər yuğuru təkürüp, ıbar bas asdımız, yobalu intimiz, on tünge yantıqı tuğ əbirü bardımız. Yirçi yir yanılıp boğuzlantı, bunadıq qağan, yelü gör, - tims. Anı sübuğ barahm! Ol sub qodı bardımız, sanağalı tüsürtimiz, atıq ıqabayur ərtimiz. Gün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırqızığ uqa basdımız... sünügin açdımız, kanı süsi tirilmis. Sünüşdimiz, sançdımız, kanın ölürtimiz. Qağınqa Kırqız budunu içikdi, yükünti, yantımız. Kökmən yışığ əbirü gəltimiz =

Kökmənə bir yol olduğunu və onun da buzla örtüldüyünü eşit-

dikdə, dedim: bu yolla getmək yaramaz... bələdçi dilədim, çöldə yaşayan bir Az əri tapdım. Az torpağı öz doğma yurdundur, onu bil... orda bir duracaq var, əgər Anı (çayı) boyunca getsək, duracağa bir at yolu qalır. Dedim: o yol ilə getmək mümkündür. Fikirləşdim, xaqanımdan xahiş etdim, qoşunu çəkdim. Ağ Terməli keçib dayanmağı tapşırıdım. At üstündə oturmağı tapşırıb, qarı yardım, atı yedəkləyib, piyada ağacdan tuta-tuta yuxarı qalxmağı əmr etdim, öndəki döyüşçülərlə qarı tapdayıb zirvəni aşdıq. Çətinliklə aşağı endik, on gecəyə uçurumdan keçərək (dağın ətəyinə) çatdıq. Bələdçi yolu yanıldı, boğazlandı. Kədərlənən xaqan tez keçib gedin dedi. Anı çayı ilə gedəyin! O çayın axarı boyunca getdik. Saymaq üçün döyüşçüləri atdan düşürdük, atları ağaclara bağladıq... Gecə də, gündüz də yel kimi keçib getdik. Yuxuda ikən qırğızlara basqın etdik... Süngi ilə irəlilədik. Xanı, qoşunu yığıb gəldi. Vuruşduq. Səndiq, xanlarını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi. Qalib gəldik. Kökmən dağını təkrar keçib gəldik” (Ton. 28).

Hər iki kitabədən fərqli olaraq “Tonyukuk”da Kökmənin, Altun dağın aşılması ətraflı təsvir olunur. Yürüş və döyüşlərin baş məsləhətçisi və təşkilatçısı olan Tonyukuk hadisələri təfsilatı ilə danışır. Eyni məzmun burada dəqiqliklə, nöqtəbənöqtə təsvir olunur. Tonyukuk bütün bu hadisələrin içində olub, ölçüb-biçib, tədbir töküüb, qoşun başçıları ilə, bəylərlə mübahisə edib, onları qələbəyə inandırır və s. Bu vaxt xaqanım – Bilgə xanın özü də, üzürlü səbəbə görə, bu döyüşlərdə tam iştirak edə bilməyib. Bir stratek kimi bütün məsuliyyət Tonyukukun üzərinə düşüb, onun adına yazılan kitabədə də, təbii olaraq, hadisələrin gedişi eynilə öz əksini tapıb.

Eyni məzmunun müxtəlif səmtdən üç kitabədə belə təsvirinin özü həmin kitabələrin ağılla və sərraf dəqiqliyi ilə yazılmasını, bu yazılara qədərki ənənənin, yazı mədəniyyətinin çox yüksək və güclü olduğunu təsdiq edir.

“Gültəkin kitabəsi”ndə, “Mogilyan xanın kitabəsi”ndə olduğu kimi, “Tonyukuk”da da həm I şəxsin dilindən tək halda, - “mən bilgə Tonyukuk”, “mən etdim”, “dedim”, “dilədim”, “tapdım”.

“fikirləşdim”, “xahiş etdim”, “qoşun çəkdim”, “tapşırıdım”,... həm də cəm halda, ümumin adından “çatdıq”,... deyə danışılır. Bu isə mətnədə tam aydınlıq, dəqiqlik yaradır. Hər kəlmədə, hər ifadədə, hər müraciətdə hərəkət var, qələbəyə inam, müstəqilliyə, bütövlüyə çağırış var. Bu üstünlük, bu dəyər isə sözə qılınc kəsəri verir, o dövrün türk yazı üslubu, danışmaq və müraciət tərz, bir sözlə, ümumtürk nitq mədəniyyəti, cah-cəlalı türk dili üslubu yaranmış olur.

“Mogilyan xanın kitabəsi”ndə *oğuz problemi* xüsusi olaraq qoyulur. “Oğuz xalqı”, “doqquz oğuz xalqı”, “üç oğuz xalqı”, “on ok” deyə edilən müraciətlər, onlar barədə fikir, mülahizə, bununla belə, giley-güzar, umu-küsü diqqəti cəlb edir. Hər iki kitabədə Bilgə xanın dilindən deyilən “Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi” (GTb. 44, BG, 29) fikri xatırlanır, baş fikir kimi təkrar olunur, diqqət mərkəzinə çəkilir.

“Gültəkin kitabəsi”nin özü də Oğuzlara müraciət nitqilə başlanır:

“Tokuz Oğuz beqləri budunu bu sabımın ədgüti esid qatıgdi tınla. İlgəri gün toğsıq(q)a, birgərü gün ortusinaru, kurıgaru gün batsıkına, yırğaru tün ortusinaru, anta ıçrəki budun kop m(ana görür, ança) budun kop itdim. Ol amtı anıg yok, türk qağan Ötügən yış olursar, iltə bun yok, İlgəru Şantun yazıgə təkə sülədim, taluyqa kiçik tək-mədim, birgərü Tokuz ərsəngə təgi sülədim. Tüpütgə kiçik tək-mədim, kurıgaru Yinçü ük(üz) keçə Təmir qapıgqa təkə sülədim, yırğaru Yir Bayırku yerinə təkə sülədim, bunça yirgə təkə yoritdim. Ötügən yışda yik idi yok ərmis, il tursık yir Ötükən yış ərmis. Bu yirdə olurıp, tabgəç budun birlə tüzəltim =

Doqquz Oğuz bəyləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, diqqətlə dinlə! İrəlində - şərqdə, sağda - cənubda, geridə - qərbdə, solda - şimalda, orada mərkəzi xalqım hamısı mənə tabedir, bu qədər xalqı mən çoxlatdım. Orada indi pisliliklər yoxdur. Ötügən dağında türk xaqanı oturubsa, eldə dərd-sər yoxdur. İrəlində Şantun düzünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı, sağa Doqquz Ərsənkədək qoşun çəkdim, Tibetə çatmağıma az qaldı, arxa tərəfdə İnci çayını keçərək Dəmir qapıyadək qoşun çəkdim, solda Yir Bayırku yerinədək qoşun çəkdim. Bu qədər yerədək yürüş etdim, Ötügən

dağında yaxşı hökmdar yox idi, el birliyinin duracaq yeri Ötügen dağı idi. Bu yerdə məskən salıb tabğaç xalqı ilə düzəlmişdim...” (GTb. 2-5).

Bu nitq, müraciət hər üç kitabədə Oğuzlarla bağlı fikir və hadisələrin “giriş”i kimi səslənir. Fikir “Mogilyan xanm kitabəsi”ndə davam etdirilir. Kitabənin mühüm hissəsi məhz oğuzlara aiddir:

“T(okuz) (oğu)z mənin budunım erti. Tənri yer bulğaqın üçün edin (?) ... günü təkdük üçün, yağı boltı. Bir yılqa tört yolu sünüşdim. Ən ilki Toğu-balıkda sünüşdim... Eginti Antarğuda sünüşdim, süsin sanedim, (ilin altım). Üçüncü (Çuş başında) sünüşdüm, Türk budun adaq qamaştı, yablaq boltaçı erti. Oza yana kəlikmə süsin ağıt(t)ım... Törtincü Əzgənti Qadazda sünüşdim, süsin anta sanedim, yabritdım =

Doqquz Oğuz mənim xalqım idi. Göylə yer çaxnaşın deyə, həsəd apardığına və tündməcazlığına görə onlar bizə yağı oldu. Bir ildə dörd dəfə vuruşdum, qoşunun dağıtdım, (elin aldım). Üçüncüsü (Çuş başında) vuruşdum. Türk xalqının ayağı yoruldu, pis vəziyyətə düşdü. Ətrafda dolaşan, qalib gəlmək istəyən düşmən qoşununu qovdum... Dördüncü Əzgənti Qadazda vuruşdum, qoşununu onda dağıtdım, məhv etdim” (Bg. 29-31).

Kitabədə iki nəticə ibrətli olub, türk xalqlarının gələcək tələmə müqəddəratı üçün çox dəyərlidir.

1) “Üzə tənri iduk. Yer, Sub (asra) qağan qutu taplamadı ərinç, tokuz oğuz budun yerin, subun idip tabğaçqarı bardı. Tabğaç...budun yerdə gəlti... biriyə tabğaçda atı küçi yok boltı = Yuxarıda tanrının, aşağıda müqəddəs Vətənin – Yer, Suyun xaqana olan məmnunluğuna onlar tablaşmadı, doqquz oğuz xalqı öz yerini, suyunu atıb tabğaçlara qısıldı. Tabğaç... yerinə gəldi... Cənubda tabğaçda onların adı-sanı yox oldu” (BK. 35-36).

2) “Bu yerdə mana qur boltı. Mən özüm qağan olurtukım üçün... (anta) sünüşdim, süsin sanedim. İçikikimə içikdi, budun boltı, ölükmə ölti = Bu vaxt mənə yüksək ləyaqət çatdı. Mən özüm xaqan olduğum üçün... (onda) vuruşdum, onların qoşununu dağıtdım. On-

ların bir hissəsi qayıdıb mənə tabe oldu, xalq olaraq qaldı, başqaları isə itib-batdı” (BG. 36-37).

Mogilyan xan ağıllı, tədbirli hökmdar idi, buna görə Bilgə (bilikli, müdrük və s.) adı ilə məşhur olmuşdu. Bilgə xaqan dərk edirdi ki, Çinə qarışan xalqın gələcəyi ola bilməz, o itib-batacaq, bir xalq kimi əriyib yox olacaqdır. Buna görə də, onları tabe etmək, birləşdirmək qərarına gəlmişdi. Bu mənada növbəti mətnlər daha aydın söz deyir:

1) “Oğuz bu(dun)... d...ıdmaym tiyin sülədim; ebin, barqın buzdım. Oğuz budun tokuz-tatar birlə tirilip gəlti. Ağuda iki uluğ sünüş sünüşdim. Süsin buzdım, elin anta altım. Ança qazğanıp... = Oğuz xalqını... sürməyim deyə yürüş etdim, evin, var-yoxun talan etdim, Oğuz xalqı doqquz tatarla yığışib gəldi. Ağuda iki böyük süngü döyüşü keçirdim. Qoşunun dağıtdım, elin onda aldım. Bütün bunları qazanıb...” (BK. 33-34).

2) “Otuz artukı tört yaşma oğuz tezip tabğaçqa girti. Ögünip sülədim, sukın... (oğ)lın, yotızın anta altım = Otuz dörd yaşında oğuzlar tabğaçlara tərəf çəkilib getdi. Qərara gəlib, qoşun çəkdim... Onların oğlun, qızın onda əsir aldım” (BK. 38).

Bilgə xaqan oğuzların gələcəyi, oğuz nəslinin xilasını üçün əlindən gələni etmişdi, dar ayaqda onların oğlunu, qızını “əsir alıb”, geri qaytarmışdı ki, nəslə üzülməsin, qalsın.

Kitabələrdə “Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi” – ideyası əsas fikir kimi qoyulur və dönmə-dönə qeyd edilir, “öz xalqım nə üçün öz-gələsməli, özümün olmamalıdır” fikri istiqamətində hərəkət edilir.

Məsələ də bunda idi. Əslində, hər üç kitabənin qayəsi, leytmotivi bu aməl üstündə düşünülüb yazılıb, ideya xətti bu istiqamətə daha çox yönəldilib: türk xalqları Çin əsarətindən qurtarmah, xaqanlıq torpaqlarının bütövlüyü bərpa olunmalı, oğuzları məhz bu bütövlükdə saxlamalı, çinlilərlə qarışmasma imkan verməməlidir. Çin böyük okeandır, ora girən batacaqdır.

Oğuzları ipə-sapa yığmaq tarixən çətin olub. Lakin ipə-sapa yatanda qaya xislətli birlik, bütövlük yaranıb. Buna görə də “Oğuz

xalqı öz xalqım idi” fikrində ərək, qayğı, canıyananlıq var. Oğuzlar o vaxt Böyük Çin səddindən, Tibetdən tutmuş Qara dəniz sahililə torpaqlarınadək yayılmışdı. Oğuzlar – “Doqquz Oğuz”, “Üç Oğuz” nəsilləri o vaxt da, sonrakı dövrlərə də türk xalqlarının qüdrətli qolu, şah damarı, dəli-dolu nəsli olubdur. Güneyli-qüzcüli Azərbaycan xalqı da bu kökün, bu şah damarın davamı və inkişafıdır. “Oğuznamə”lər, “Koroğlu” dastanı məhz bu qüdrətli qolun, dəli-dolu nəslin yaratdığı şah əsərlərdir. Müasir Türkiyə, möhtəşəm türk dövləti məhz bu kökün, yəni həmin Oğuz kökünün, şah damarın bugünkü zirvəsidir ki, keçmişli-indili bütün türk dünyasını yaşadır.

Bu gün də tarixi Oğuz problemi, Bilgə xaqanm qoyduğu mənada problem olaraq qalır...

Kitabələrdə təsvir olunan “Az xalqı”, “Türkəş xalqı”, “Qırğız xalqı” və başqaları ilə döyüşlərdə də bu bütövlük, müstəqillik məqsədi güdülmüşdü.

“Az torpağı öz doğma yurdum, bunu bil...” (Ton 24).

“Öz doğma yurdum” nə üçün özgənin olmalı, özümün olmalıdır?! Bütün yürüş və döyüşlər bunun üçün idi. “Az xalqını tutdum,.. özümə tabe etdim” (BG. 26).

“Türkəş xaqanlığı bizim öz türk xalqımız idi” (GTb. 18).

“Öz türk xalqımız” nə üçün özgənin olmalı, özümün olmalıdır?! Bütün yürüş və döyüşlər bunun üçün idi: “Türkəş xalqını yuxuda ikən məğlub etdim” (BK. 27); “Xaqanını, yabqısını, şadını onda öldürdüm, elini ondan aldım” (BK. 28).

“Çin xalqı qırğızlarla birlikdə yağdı-oldu” (BK. 26); *“Qırğız xalqı azlıqda qalmışdı”* (GTb. 20).

“Öz xalqım” nə üçün başqasının təsiri ilə mənə “yağı olmalı” idi? Qırğız xalqı nə üçün azlıqda qalmalı, bütövün bir hissəsi olmamalı idi?! Bütün yürüş və döyüşlər bunun üçün idi: “Gökmən dağma qalxdım və yuxuda ikən qırğız xalqına basqın etdim,.. xaqanını öldürdüm, elini ondan aldım” (BK. 27); “Gökmən yurdu sahibsiz qalması” deyərək azlıqda qalan qırğız xalqını qaydaya salıb gəldik, Şərqdə Kadirqan dağını aşaraq xalqı orada yerləşdirdik, beləcə qay-

daya saldıq, Qərbdə türk xalqını bu qayda ilə Genü Tarmanadək (uzanıb gedən ərazidə) yerləşdirdik, beləcə qaydaya saldıq” (GTb. 20-21).

“Tatabı xalqı tabğaç xalqına tabe oldu” (Bk. 39).

Nə üçün türk torpağının xalqı özünə yox, tabğaç xaqanlığın tabe olmalıdır?! Bütün yürüş və döyüşlər bunun üçün idi: “Onlardan nümayəndə, yaxşı bir söz gəlməyəndə, yayma onlara qarşı qoşun çəkdim. Onda bu xalqa qələbə çaldım, ilxısı,.. qoşunu yığıb gəldi. Kadirqan dağının torpaq və sulu yerlərində onları yerləşdirdim” (BK. 39-40) və hb.

Ümumi istiqamət aydındır, qarşıda duran problemlər əvvəlcədən qəti müəyyəndir. Buna görə, mətn-hekayələr maraqlı quruluşa, kompozisiyaya malikdir.

“Türk xalqının mövcud eli parçalandı”; “Türk xalqının adı-sanı unudulmağa başladı” (GTb. 7).

Bəs nə etməli? Mövcud el birliyini bərpa edib xalqın ad-sanını qaytarmalı və qaldırmalı! Ata-babamıza məxsus Vətənimiz – yerimiz, suyumuz sahibsiz qalmasın deyərək xalqı təşkil edib qaydaya saldıq” (GTb. 19),..

“Bəy nəsilli oğulların Tabğaç xalqına qul oldu, əsilzadə qızların günü oldu” (GTb. 7).

Bəs nə etməli? Mövcud qüvvələri toplayıb, ağılla vəziyyətdən çıxmalı, əsarətdən xilas olmalı: “Xaqan atam qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş, iyirmi dəfə vuruşmuşdu”, “əmim xaqan olduqda, türk xalqını yenə qaydaya saldı, ucaltdı” (GTb. 15-16); “Baş qaldıranları baş endirməyə məcbur etdik” (GTb. 18); “Xalqları təşkil edib qaydaya saldıq” (GTb. 19); “Onda qul qul sahibi, günü günü sahibi oldu” (GTb. 21).

“Mən varlı xalqa hökmdar olmadım, qarnı ac, əyni çılpaq, yazıq, miskin bir xalqa hökmdar oldum” (GTb. 26).

Bəs nə etməli? Düşünməli, tədbir tökməli, yol tapmalı, aqlığı, yoxsulluğu dəf etməli: “Ölümə gedən xalqı həyata qaytardım, ayağa qaldırdım, çılpaq xalqı paltarlı, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox

etdim” (GTb. 29); “Xeyirxahlıq etdim”; “Sülh yaratdım, dostluq yaratdım” (GTb. 29-30).

Burada “gecə basqınları”, yəni xalq yuxuda ikən ona edilən hücumlar və bunun strateji mahiyyəti üzərindən sükutla keçmək olmaz. Bir-birindən ayrı düşmüş, əsarətə alınmış və yadlaşmağa doğru gedən, eyni mənşəli, eyni kökdən olan xalqların birləşdirilməsi, bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizələrin sınıanılmış və gərəkli üsulu vardı: gecəkən, səssiz-səmirsiz xalqın üstünü aldirib tələfat vermədən, qan tökmədən onu tabe olmağa məcbur etmək, zəfər qazanmaq, ancaq müqvimət göstərən aradan götürmək! Bu yol, bu üsul ata-babadan qalma türk ləyaqəti, türk humanizmi ilə bağlı idi. Bu yol daha əzablı və çətin olsa da, qələbə qazanmağın, qansız-qadasız məqsədə çatmağın mütərəqqi və kəsə yolu idi. Bu yol əsarət altına düşmüş bir xalqı və ya xalqları əsarətdən qurtarmağın müdrik yolu idi. Belə hallarda düşməyə müti itaətkar başçıları, bir qrup satqını sakincə aradan götürməklə, hər şey bitir. Qələbə qazanılır. Ağır, qanlı məsələlərin həllində bu müdrik siyasət ancaq təqdir oluna bilər. Məsələnin, əksərən bu yolla həlli, kitabələrdə tarixi səviyyəyə yüksəlməsi və belə bir strateji xətt götürülməsinin özü ənənəyə əsaslanmaya, ənənəvi olaraq keçib gəlməyə bilməzdi. Kitabələrdə xatırlanmasa və bu barədə söz deyilməsə də, belə anlaşılır ki, Bilgə xaqanın atasının “47 dəfə qoşun çəkib”, ancaq “iyirmi dəfə vuruşması” da bu ənənəyə əsaslanmışdı. Bu baxımdan oğuzlara qarşı bir sıra yürüşlər, “azlara”, “türkeş xalqma”, “qırğız xalqma” və başqalarına yuxuda ikən edilən basqınlar, çalınan qələbələr, sülh və barışıqlar xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar isə, Bilgə xaqanın, daha dürüst desək, məlum üçlüyün adı ilə bağlıdır və özünü yüksək səviyyədə göstərir.

Bilgə xaqan “Gültəkin kitabəsi”ndə, başlanğıcda xalqa müraciət etmişdi: “Doqquz Oğuz bəyləri, xalqı! Bu sözümlü yaxşıca eşit və dinlə!...” – demişdi. Bilgə xaqan kitabənin sonunu da belə tamamlayır, o, müraciəti eyni məzmununda bir qədər fərqlilə ümumxalqa müraciətlə belə təkrar edir: “Oğuzları... (tanrı bizə) güc verdiyi üçün

orada məğlub etdim, dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən vuruşduğum üçün türk xalqı qazanılmış oldu. Mən böyük səylə çalışmasa idim, türk xalqı ölə bilər, tamam yox ola bilərdi. (Türk) bəyləri (xalqı bunu) düşünün. Bunu bilin!”... (BG. 32-33).

Bütün bunlar qarşıya qoyulan vahid ideya xəttinin uğurla həyata keçirilməsi, vətənpərvərliyin, elsevərliyin əsl nümunəsi idi ki, xalqa “hesabat vermə” şəklində kitabələrə yazılmışdı. Bu “hesabat vermə”, bu çağırışlar türk xalqlarına, habelə dünyanın müstəqilliyə, bütövlüyə can atan bütün xalqlarına bu gün də öz sözünü deyir, onları azadlığa, sülhə, dostluğa, birliyə, öz tale-müqəddəratını özü həll etməyə çağırır. Bu isə türk amalının, türk ruhunun əzəli və bəşəri mahiyyətini açmış olur.

5. “Tonyukuk”un kitabəsi

Tonyukuk Türk xaqanlığının ağır və mürəkkəb dövründə dövlət məsləhətçisi vəzifəsini daşımışdır. O, İltəris, Qapağan, Mogilyan (Bilgə xan) xaqanların şadı (titul – xandan, xaqandan sonra birinci şəxs) olmuş və “bilgə” (bilinci, müdrik) adı ilə şöhrət tapmışdır. Tonyukuk öz müstəsna ağı, uzaqgörənliyi və tadbiri ilə xaqanlığın böyük nüfuzunu qazanmış, “Bilgə Tonyukuk” kimi tanınmışdır. İkinci adı Apa – Tarkandır.

Kitabədə Tonyukuk tarixi şəxsiyyətinin yığcam şəkildə tam surəti yaradılmışdır: “Bilgə Tonyukuk bən özüm Tabğaç ilində kılntım, Türk budun Tabğaçqa görür ərtili = Müdrik Tonyukuk bən özüm Tabğaç elində tərbiyə aldım (o vaxt) Türk Tabğaçta tabe idi” (Top. 1).

Tonyukuk Çində tərbiyə alsada, bütün varlığı ilə türkə, türk el-lərinə, türk torpağına bağlı idi, öz xalqının əsl oğlu idi. Kitabənin bütün ruhu bunu təsdiq edir. Çin əsarətindən xilas olmaq işində, həqiqətən Tonyukukun müdrikliyi, biliyi, ağı, zəkası mühüm rol oynamışdır. O, İltəris xaqanın silahdaşı, məsləhətçisi və tadbirtökəni olmuşdür. Bu barədə kitabədə ətraflı məlumat var. Orada deyilir:

“Bilgə Tonyukuk, boyla bağa tarkan birlə, İltəris, qağan bolayın,

bəriyə Tabğaçıg, önrə Kıtanıg, yıraya Oğuzuğ-üküs ök ölürti. Bilik əsi çab əsi bən görtüm. Çuğay Quzın, Qara qumuğ olurur ərtimiz. Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ərtimiz. Ança olurur ərikli, Oğuzdantan görük gəlti. Görük sabı antağ: Tokuz oğuz budun üzə qağan olurtı, tir, Tabğaçğaru Kumı sönünüg ıdmıs Kıtanğaru Tonra səmik ıdmıs sab ança ıdmıs azqına türk budun yoruyur ərmis, qağanı alp ərmis, ayğınçısı bilgə ərmis. Ol eki kisi bar ərsər, sini Tabğaçık öldürtəçi, tirmən, ənrə Kıtanıg ölürtəçi, tirmən, bini Oğuzuğ ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç bəridənyən tək! Kıtan əndənyən tək Bən yırdantayan təkəyin! Türk sir budun yerintə idi yoritazun! Usar, idi yokkısalam! – tirmən =

Eltəris, xaqan olmağı qət etdikdə, müdrik Tonyukuk – boyla bağa tarkanla birgə cənubda Tabğaçə, öndə Kidana, şimalda Oğuzə zərbə endirdi. Onun bilik yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Quzu, Qara Qumu yaşayış yeri etdik. Keyik, dovşan əti yeyib yaşadıq. Xalqm boğazı tox idi. Ətrafdakı düşmənlərimiz vəhşi quş kimi idilər, biz onlara leş idik. Oğuzlardan kəşfiyyatçı gəldi. Kəşfiyyatçının sözü bu oldu: Doqquz oğuz üzərinə xaqan oturmuş – dedi. O, tabğaçlara Kumı generalı göndərmiş, Kidana Tonqara Semi göndərmiş, belə sifariş etmiş: türk xalqı azacıq xalqdır, (ancaq) xaqanları igiddir, məsləhətçisi müdrikdir. O iki adam qaldıqca, tabğaçlar, onlar səni öldürəcəklər, deyirəm; öndəki kidanları öldürəcəklər, deyirəm; məni, oğuzları da öldürəcəklər, deyirəm. Tabğaçlar, cənubdan hücuma keçin. Kidanlar, öndən hücuma keçin. Mən şimaldan hücuma keçəcəyəm. Türk-sir xalqının ölkəsində hökmdar olmasın. Bacardıqca bu hökmdarlığı yox eləyin! – deyirəm” (Ton. 7, 8, 10, 11, 12).

Bunun ardınca, kəşfiyyatçıların gətirdiyi fikirlərə Tonyukukun münasibəti, onların təhlili, vəziyyətdən çıxış yolu verilir: “Ol sabuğ esidip tün udısağım gəlmədi, gündüz olursıgım gəlmədi. Anta ötrü qağanıma ötüntüm, ança ötüntüm. Tabğaç, Oğuz, Kıtan bu üçökü qabısır, qaltaçı biz öz içi tasm tutmıs tək biz = O sözləri eşitdikdə gecələr yuxum qaçdı, gündüzlər dincliyim olmadı. Ondan sonra

xaqanıma müraciət etdim, beləcə xahiş etdim: Tabğaç, Oğuz, Kidan – bu üçü birləşib vuruşsa, biz öz daxili və xarici birliyimizi saxlaya biləcəyik” (Ton. 12-13).

Sonra, Tonyukukun, onu bu fikrə gətirdiyi əsasları, müdrik kəlamları gəlir. Həmin kəlamlar bunlardır:

1) “Yuyqa əriklik toplağalı ucuz ərmis = Yumşağı bərkitmək asan olur” (Ton. 13);

2) “Yincəgə əriklik üzgəli ucuz = İncəni üzmək asandır” (Ton. 13).

3) “Yuyqa qalın bolsar, toplağuluq alp ərmis = Yumşaq bərkidilərsə, onu bərkidən igid olur” (Ton. 13).

4) “Yincəgə yoğan bolsar, üzgülük alp ərmis = İncə yoğunlaşarsa, onu qırıb üzən igid olur” (Ton. 14).

Bu kəlamlar, göründüyü kimi, məcazi məna daşıyır və müəyyən hədəfi vurur, mövcud vəziyyətdən çıxmaq üçün qarşıya tələblər qoyur. Bunlar isə xalq müdrikliyinə əsaslanır, hər şeydən qabaq, Tonyukuk aqlının bədii və məntiqi gücünü göstərir.

Vəziyyət gərgin idi, düşmən ordusu qat-qat üstün idi, məsələn, təkcə onların iki minlik ordusuna qarşı, oğuzların altı min qoşunu vardı. Odur ki, kəlamlarda söhbət “yumşağım” “bərk” və “incənin” “qalın”, yəni azın çox, zəifin güclü edilməsindən gedir, az qüvvə ilə böyük iş görməyin mümkünlüyü və bunun igidlik olduğu aşılır, qoşuna cəsarət verilir. “Nazikin” “yoğun” və ya “incənin” “qahn”, yəni dağınıq, seyrəlmiş, incəlmiş ordunun, başsız qalmış, gücdən düşmüş xalqın bir yerə toplanması, səfərbər edilməsi, gücləndirilməsi və bütün bunların igidlik sayılması fikri söylənilir.

Bədii şəkildə deyilmiş bu kəlamların qiyməti bir də ondadır ki, bunlarda həm müdriklik var, həm də qəlirəmanlığa çağırış. Həm nikbin ruh, qələbəyə ümid var, həm də buna qəti inam. Nəticədə də belə olur, ağıllı hərəkət etmək, qüvvələri ağılla bölüşdürüb vuruşmaqla qələbə qazanılır: “Qağanım bən özüm bilgə Tonyukuk ötüntük, ötünçümün esidü berti. Könlüncə udız, - tidi. Kök Önük yuğuru Ötükən yısğaru udıztım. İnkək kölükin Toğlada Oğuz gəlti. Süsi altı bm

ərmis, biz eki bın ərtimez. Sünüsdimiz, tənri yarıqladı... yandıq yolta yəmə ölti kük = Xaqanım mənım, özümü, müdrik Tonyukuku – mənım xahişimi eşitdi. Könlünə elə, - dedi. Kök Öncük çayını keçərək qoşunu Ötükən dağına tərəf yönəltdim. Toğla çaymda oğuzlar yük heyvanları ilə gəldilər. Döyüşçüləri altı min idi, biz iki min idik. Vuruşduq, Tanrı kömək etdi... Qalib gəldik, çoxu da yoldarızda qırıldı” (Ton. 15-16).

Kitabədə deyilir ki, bu qələbə ilə Ötügəndə məskən salındı, ətraf qəbilələr və qalan oğuzlar gəlib özlərini təqdim etdi, tabe olduqlarını bildirdilər.

Lakin qarşıda daha ağır çətinliklər dururdu, daha güclü qüvvələr – düşmənlər vardı ki, tabe etmək, onları vahid hakimiyyətdə birləşdirmək lazım idi: “Tabğaç qağan yağımız ərti, on ok qağanı yağımız ərti, artuqı Kırqız güclük qağan yağımız boltı. Ol üç qağan ökləsip: Altun yıs üzə qabısalım timis, ança ögləsmis, önrə Türk qağanğaru süləlim, timis, anaru süləməsər qaş nən ərsər, ölürtəçi kük, üçəgün qabısp süləlim, anı yoq – qısalım – timis = Tabğaç xaqanlığı düşmənimiz idi. On ok xaqanhğı düşmənimiz oldu. O üç xaqan məsləhətləşmişlər. Altun dağı üstündə vuruşaq – demişlər. Beləcə sözləşmişlər. Öndəki Türk xaqanhğına hücumə keçək, - demişlər, əgər ora qoşun çəkməsək, hər necə olsa, bizi (məğlub edəcək). Onların xaqanları igid, məsləhətçisi ağıllıdır, hər necə olsa, bizi məhv edəcəklər, üçümüz birləşib vuruşaq, onları yox edək, - demişlər” (Ton. 19-20-21).

Tonyukukun narahatlığı – yuxusuz gecələri, narahat gündüzləri başlanır. Anı çayı boyunca hərəkət etmək qərara alınır, yol çətin, meşə keçilməz, qar, buz. Atları yedəkləyərək qabaqdakı döyüşçülər qarını yarıb ağacdən tuta-tuta yol açır, meşəli zirvəni aşır, aşağı enir, on gecəyə aşırımın ətəyinə çatırlar. Gecə yuxuda ikən qırğızlara basqın edilir. Vuruş başlanır, qələbə çalır. Qırğız xanlığı tabe olur.

Kitabənin sonu öz güclü ümumiləşdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bütün mətn boyu deyilənlər, görülən işlər, edilən yürüşlər, döyüşlər və s. nəzərdə tutularaq, bu nəticələr çıxarılır: “İltəris qağan qazğanmasar, udu bən özüm qazğanmasar, il yəmə budun yəmə yok ərteçi

ərteçi, qazğanukın üçün uduğ özüm qazğanukım üçün il yəmə il boltı, budun yəmə budun boltı. Özüm qarı boltım, uluğ boltım = İltəris xaqan bunları qazanmasa idi, onunla mən özüm də bunları qazanmasa idim, nə dövlət, nə də xalq olmazdı, o buna nail olduğu üçün, onunla mən özüm də buna nail olduğum üçün dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ixtiyar oldum...” (Ton. 54-56).

Və yenə: “İltəris qağan qazğanmasar, yok ərteçi ərsər, bən özüm, bilgə Tonyukuk qazğanmasar, bən yok ərteçi ərsər, Qapağan qağan Türk-sir budun yirintə bod yəmə, budun yəmə, kisi yəmə idi yok ərteçi ərteçi = İltəris xaqan (hakimiyyəti) əldə etməsə idi, o olmasa idi, mən özüm, müdrik Tonyukuk çalışmasa idim, mən olmasa idim, Qapağan xaqanın Türk-sir xalqı yerində taxt da, xalq da, adam da, hökmdar da olmayacaq idi” (Ton. 59-60) və hb.

Göründüyü kimi, Tonyukuk özü ilə yanaşı müasirlərini də unutmur, onların fəaliyyəti, xidməti barədə nüfuzlu söz deyir, fikir söyləyir. Bu cəhətdən növbəti sətirlər daha mənalıdır: “İltəris qağan bilik əsin üçün, alpın üçün Tabğanğa yeti yegirmi sünüşdi. Kitanqa yeti sünüşdi... = İltəris xaqan, bilikli yoldaşları olduğu üçün, iyid olduğu üçün on yeddi dəfə tabğaçlara yürüş etdi, yeddi dəfə kidanlarla vuruşdu”... (Ton. 48-49);

Buradakı bədii üsluba, təkrar-təsdiq cümlələrə diqqət edin. Bunlarda güclü məntiq, söz ahəngi var.

“Tonyukukun kitabəsi” bu sözlərlə tamamlanır: “Türk Bilgə qağan ilinə bititdim bən bilgə Tonyukuk... Türk Bilgə qağan, Türk-sir budunıq, Oğuz budunıq igidü olurur = Mən, müdrik Tonyukuk kitabəni türk Bilgə xaqanım eli üçün yazdırdım... Türk Bilgə xaqan Türk-sir xalqımı, Oğuz xalqını ucaldır” (Ton. 58-60).

Mətnə Tonyukukun ölüm tarixi göstərilir. Görünür, mətn əvvəlcədən tərtib olunub, yazılıb, ölümündən sonra isə daşa həkk edilib və ya əvvəlcədən hazır məzar daşı qaldırılıb. Kitabənin sonluğu bu fikri təsdiq edir.

* * *

Epitafiya – məzar daşları üzərində yazı bizim əcdadlarımızın, ulu

babaların düşünüb kəşf etdiyi, özlərinə məxsus ilkin rəsmi fikir qəlibi olmuş, inkişaf edib ədəbi janr səviyyəsinə yüksəlmişdir. Türk xalqları öz qədim tarixlərini yazmaq, öz həyat tərzini, ailə, məişət, dövlət işləri, ictimai-siyasi əlaqə və münasibətləri, qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi, ədəbi-mənəvi təfəkkürü, bədii-estetik hiss və duyğuları və s.-nin izini saxlamaq, yaşatmaq üçün bu yazılar, nəticə etibarilə fəal və orijinal janr kimi çox iş görmüşdür. Nə yaxşı ki, bizim qədim müdrik babalar fikir və düşüncələrini məzar daşlarına qazımaqla mənəvi zənginliklərini tarixin od-alovundan, tufan və çovğunundan xilas edə bilmiş, bizim nəsə çatdırmışlar.

“Gültəkin”, “Mogilyan xan” və “Tonyukuk” kitabələrinin təbliği məzmunu güclü və təsirlidir: xalqa müraciətlə onun keçmişini yad etmək, bu gününü və gələcəyini yaratmaq, onu səfərbər edib birliyə və müstəqilliyə, sülhə və ədalətə çağırmaq bu kitabələrin leytmotividir. Buna görə də bu əsərlər öz dövrləri üçün nə qədər qiymətlidirsə, bu gün və gələcək üçün də o qədər qiymətlidir. Bu kitabələrin böyüklüyü və əbədiyyəti bundadır.

Ümumən, türk ədəbiyyatlarında və Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılışdan hər bir bədii əsər, real zəminə əsaslanıb, onda şişirtmə, bədii dona geydirmə olubsa da, uydurma olmayıb, hadisəni, əhvalatı sənətkar özündən düzüb-qoşmayıb, olsa-olsa ona lazımı bədii boya verib, gözəllik veribdir. “Bilqamis” dastanını və “Dədə Qorqud kitabı”nı da hesaba almaqla, qədim Azərbaycan ədəbiyyatının bütün mövcud ədəbi məhsulu – ağısı, eposu, poeması, dastanı, hekayəsi, varsağısı, bayatısı, qoşması, gəraylısı, atalar sözü, zərb-məsəli və s. real həyat həqiqəti üzərində düşünüldü yaranıb, inkişaf edib, ədəbiyyatımızın sal-bünövrə daşlarını qoymuşdur.

Biz, artıq min illərdən bəri ulu babaların dilində bəstələnib sənələrdə özünə yer etmiş və gəlib Mahmud Kaşğarının “Divan”ına düşmüş mənəvi sərvətinə çevrilən, onların ruhuna qida, qoluna qüvvət verən söz sənəti incilərinə nəzər sala, bu barədə danışıla bilərik.

VI. ÜMUMFOLKLOR YARADICILIĞI

Ümumən türk xalqlarının, habelə Azərbaycan xalqının mənəvi aləminin ilkin qaynağı və inkişafı folklor yaradıcılığı ilə başlanır. Ulu “Bilqamis” dastanı, “Avesta”nın dini-ədəbi, elmi-fəlsəfi kəlamları məhz şifahi şəkildə yaranıb, inkişaf edib, sonralar yazıya alınıb, biri digərini qarşılıqlı tamamlama şəraitində davam edib gəlib.

Bu bölmədə məsələyə ayrıca yer vermək zəruriyyəti yaranır. Mahmud Kaşğarının topladığı və “Divan”na daxil etdiyi poetik parçaları xüsusi tədqiqə və təqdimə ehtiyacı var.

“Divan”da əksini tapan poetik əsərləri bu mövzular üzrə araşdırmaq.

1. DÖYÜŞ ŞƏRQİLƏRİ

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilən nəğmələrdə - folklor əsərlərində döyüş məharəti, qələbə əzmi, qoçaqlıq, ərlilik, igidlik təərənnüm olunur. El birliyi, el qayğısı, el qayda-qanunları, adət-ənənələrinin qorunub yaşadılması, ədaləti bərpa etmək, əmin-amanlıq yaratmaq və s. döyüş nəğmələrinin əsas mövzusu, aparıcı ideya xətti, leytmotividir. Ulu babaların bu nəğmələri düzüb-qoşmaqda və yaşatmaqda məqsədi, amalı bu olub, onlar bu uğurda da çarpışıb, əməllərinin ruhuna uyğun da nəğmələr düzüb-qoşublar. Bu nəğmələri oxuya-oxuya da vuruşublar, qılınc çalıblar, qələbə qazanıb, türk birliyini qoruyub saxlamağa çalışıblar.

Mövzu və əhatə dairəsinə, vurduğu hədəflərə görə döyüş şərqiələrini bir neçə istiqamətdə öyrənmək və tədqiq etmək olar.

1) Yabakularla döyüşlərə həsr olunmuş şərqiələr

“Qədim türk lüğəti”ndə yabakuların qədim türk qəbilələrindən biri olduğu, onların adı ilə bağlı bir coğrafi yer-çay adının da qaldığı qeyd edilir: “*Yabaku sıvı coğr.* Çay adıdır, Kaşqar dağından axıb

gəlir və Fərqanə ilə Ozcen arasına tökülür” (90, s. 1, 23, 30, 32). Belə məlum olur ki, bu etnos sıradan çıxıb, digər türk qəbilələrilə qarışıb. Bunu ilk növbədə, onlarla döyüşlərə həsr olunmuş şərqlilər təsdiq edir. Onların mərdliyi, cəsarəti və s. də unudulmayıb, nəğmələrdə yaşayır. Buradan da şeirin, sənətin türk xalqlarının tarixində, tələm-müqəddəratı məsələlərinin inkişafını dürüst müəyyən etmək işində böyük və əvəzsiz rolu olduğu anlaşılır.

“Orxon-Yenisey” kitabələrində, yabakuların adına, onlarla döyüşlərə rast gəlmirik. Kaşqarlının “Divanı”na isə onlar barədə 12-15 nəğmə-şərqi düşüb (128, s. 125-135). Görünür, bu nəğmə şərqlilər daha qədim – “Gültəkin”, “Mogilyan xan”, “Tonyukuk” kitabələrinin yazıldığı vaxtdan əvvəlki dövrlərin məhsulu imiş və həmin etnos da sıradan çıxıb, adı-sanı silinib gedib, nəğmələr qahb. Hər halda, onlarla döyüşlər tanqutlar, uyğurlar və başqa tayfalarla döyüşlərdən əvəllərə aid olmalıdır, nəğmə-şərqlilər də o dövrlərdən qalmadır.

Sənətkarlıq, dil-üslub, forma və məzmun baxımından bu əsərlər digər tanqut, uyğur və başqa döyüşlərə həsr olunmuş əsərlərdən bir qədər də fərqlənir, hamısı yüksək sənət nümunələridir, bir-birindən gözəldir, bircə artıq söz, ifadə yoxdur.

Şeir-nəğmələrdə bir mühüm üstünlük də nəzərə çarpır. Hər iki tərəfin təsviri yüksək səviyyədədir, igid igid, qorxaq da qorxaq kimi təsvir olunur, yəni müqabil tərəf – düşmən də igiddir, mərd, cəsarətlidir, dönməzdir.

Yabakuların hökmdarı Budraç//Buzracdır. Nəğmələrdən biri onun adı ilə başlanır:

*Buzrac yəmə qudurdu
Alpağutın azırdı
Süsin yana qadırdı
Gəlgəlimət irkişür (1, 144)*

*(Budraç yenə qudurdu,
Alpların hazırladı,
Öz qoşunun qaldırdı,
Gəlməyə hazırlaşır)*

Və:

*Yandı əvinc oğrağı
Gəldi bəri tığrağı
Özi quyu oğrağı
Alplar qamuğ tirkəşür (III, 65)*

*(Qəstdən dönməli ikən,
Gəldi bəri elçisi,
Özü əyri dərədən
Alplar bütün toplaşır).*

Hər iki şeirdə düşmən qoşunlarına “alpağut” (igid ərlər), “alplar” (igidlər, qoçaqlar) – deyə müraciət edilir.

Yabakular İrtiş ətrafı xalq imiş, güzəranı bu çayla bağlı imiş, yeməyi bu çaydan çıxarmış, əsasən balıq ovu ilə məşğul olmuşlar.

*Ərtiş suyu yeməgi
Sığah tutar biləgi
Kürmət anın yürəgi
Gəlgəlimət irkişür (1, 325)*

*(İrtişdadır yeməyi,
Çırmalanır biləyi,
Qızgın onun ürəyi,
O, gəlməyə yığışır).*

Basmillar, comullar da bunlarla birləşmişdir. Yabakular əhd də

qılır, and da içir, xandan kömək də diləyirdi, lakin yenə də əl çəkmiş, döyüşə hazılaşır. İrtışı keçib gəlmək istəyirdi. Bu işə xalq ürküdür, narahat edirdi:

*Bıçğas bitik qılırlar
And kəy yəmə bəriürlər
Xandan basut tilərələr
Basmul, comul tirkəşir (I, 459)*

*(Yazılı əhd qılırlar,
Möhkəm and da içirlər,
Xandan kömək dilərlər,
Basmul, comul toplaşır)*

Və:

*Usıtğan quyaş qansadı
Utuncluğ adaş yaysadı
Ərtiş suvın keçsədi
Budun anın ürküşür (I, 155)*

*(Yandıran günəş çulğadı,
Utabcaq adaş yayındı,
İrtışı keçmək istədi
Xalq bu hala ürküşür)*

Belə anlaşılır ki, müqabil tərəf yerində rahat oturmur, sülhə, dostluğa razı olmur, nə girov ahib gedir, nə də qənimətdən döyür. Qəsdə ancaq savaştır, vuruşmaqdır.

*Oruncaq alıb yermədi
Alımlıq görü armadı
Adaşlıq üzə turmadı
Qalın ərən tirkəşür (I, 148-149)*

*(Girov alıb getmədi,
Qənimətdən ar etmədi,
Adaşlıq da etmədi
Güclü ərlər toplaşır).*

Müqabil tərəf heç nə ilə hesablaşmaq istəmir. Deməli, döyüş labüddür. Odur ki, hazır olmaq lazımdır. Qələbəyə inam var. Lakin bu inam şərtə bağlanır, əsas fikir “aban” - əgər sözü ilə verilir, yəni qələbə öz-özünə alınmır, onu qazanmaq gərəkdir. Həmin məzmunu ifadə edən nəğmə belədir:

*Gəlsə aban tərkanim
Ətilkəmət türkünüm
Tarılmağay türkünüm
Əmdi çərik cərkəşür (II, 209)*

*(Gəlsə əgər tarkanım,
Düzülər türkün mənim
Darılmaz türkün mənim
İndi qoşun cəmləşir).*

Biz burada, təxminən bu hazırlıqla irtışlılara, basmıllara, comullara cavab olaraq yaranmış, düzülüb-qoşulmuş şeir-nəğmələri bütövlükdə verirək. Bunlar dörd-beş nəğmədir. Kaşğarlıda misal şəklində ayrı-ayrı cild və səhifələrdə getmişdir. Lakin bu şeirlər bir-birinin davamıdır, fikirlər bir-birindən doğur, bəndlərin biri o birini

tamamlayır və bütöv bir əsər təsiri bağışlayır. Bəndlərin son həmçafiyə misraları da bunların bütövlükdə bir şeir, bir əsər olduğunu təsdiq edir.

*Tünlə bilə keçəlim
Yamar suvın keçəlim
Tərnük suvın içəlim
Yuvğa yağı uvulsun (II, 5-6)*

*Tan ata yortalım
Buzrac qanın irtəlim
Basmıl bəkin örtəlim
Əmdi yikit yuvulsun (III, 355-356)*

*Qıqrıt atıg gəməşəlim
Qalqan süən, ün cumşalım
Qaynab yana yumşalım
Qatğı yağı yuvulsun (I, 441)*

*Təkrə alıb əkrəlim
Attın tüşüb yükrəlim
Arslanlayn kükrəlim
Güci annın kəvilsün (II, 13)...*

*(Gecə ilə keçəlim,
Yamar suyın keçəlim,
Bulaq suyın içəlim,
Üzgün yağı utansın.*

*Dan söküləndə yortaq,
Budrac xanın axtaraq,
Basmıl bəyin yandıraq,
İndi igid yığışm.*

*Çıqrıt, atla hücum çəkək,
Qalxan, süngülə cummaq,
Qaynayıb yenə də susaq,
Qatı yağı yumşalsın,*

*Dövrə alıb turalım,
Atdan düşüb yüyrəlim,
Aslan tək kükrəlim,
Gücü onun azalsın).*

Yabakularla döyüşlərə həsr olunmuş nəğmələr, elə bil, planlı şəkildə düşünüüb, düzülüb-qoşulub. Hec nə nəzərdən qaçırılmayıb, hər şey ağılla əvvəlcədən ölçülüb-biçilib.

Bir qisim şeirlər yava, davakar yabakuları və onların başçılarını səciyyələndirir. Budracın "quldurluğu", inadla döyüşə hazırlaşdığı, onu yola gətirməyin, onunla bağlanmağın, "adaşlıq" - dostluq əlaqələri yaratmağın qeyri-mümkünlüyü, yalançılığı, əhd-peymanı pozduğu, aegözlüyü, basmıl, comul tayfalarını da öz tərəfinə çəkib hücumu qoşması və s. şeirlərdə öz əksini tapır.

İkinci qisim şeirlər hücumu hücumla cavab vermək əzmi, qələbə qazanıb əmin-amanlıq yaratmaq, el-dövlət qayda-qanunlarını möhkəmlətmək və s.-yə aiddir.

Üçüncü qisim şeirlərdə döyüşlərin başlanması və gedişi, düşmənin basılması və qələbə qazanılması təsvir olunur. Buna görə də bu şeirlərlə, vahid hökmranlıq uğrunda yabakulara və başqa tayfalara qarşı

aparılan uzun sürən mübarizənin, yürüş və döyüşlərin məqsədini müəyyən edib, dürüst qiymətini vermək, onun əsl tarixini yazmaq çətin deyildir. Ədəbiyyat tariximizi yazarkən də elə bu həqiqətdən başlamaq və düz söz demək olar.

Şeir-nəğmələrdə hər iki cəbhənin təsviri verilir. Vahid hakimiyət uğrunda vuruşan əsas türk qolu və onun qoşununun, ayrı-ayrı ər igidlərin təsviri ön plana çəkilir. Şeirlərdən birində türk adının şərəfi, üstünlüyü, ululuğu, böyüklüyü, ləyaqəti ilə eyni köklü digər tayfalar-dan seçildiyi fikri nəğməyə çəkilib, dillərə düşüb, xalqın kəlamı olub:

*Qaçan görsə anı türk
Budun anğa aydaçı
“Munar təkir uluqluq”
Mında narı kəslinür (I, 352)*

*(Haçan görsə, o türkü,
Xalq ona deyəcəkdir:
“Buna ululuq yaraşır”
Onda hər iş bitəcəkdir)*

Bizcə, bu şeir-nəğmə hər şeyi deyir, onu təhlil etməyə ehtiyac yoxdur.

Ədəbiyyatın, əsl sənətin, şeirin öz inkişaf qanunauyğunluqları, deyərdik ki, öz müqəddəs inkişaf yolu var. Hər ötəri, adi hadisə və məzmunlar şeir mövzusu olmur, şeirə, sənətə gətirilmir. əzəldən bu belədir. Xüsusilə ağız ədəbiyyatında, şifahi-bədii yaradıcılıqda mühüm, sınaqdan keçən, min ölçülüb bir biçilən hadisə və əhvalatlar şeirin, sənətin malı olur, ümumilikdə xalqın bədii təfəkkürünün istifadəsinə keçir və bədii əsər yaranır.

Hər iki tərəfin hünərvər, igid ordusunun və onun cəsur əsgərlərinin təsviri və təqdimi nəğmələrin əsas fikridir. Bunun özü türk ləyaqətini, onun ürək genişliyini təsdiq edir, şeirə, sənətə baxımını

müəyyən edir.

Nəğmələrə hər iki tərəfə olan münasibət baxımından nəzər yetirək.

Bu nəğmə düşmən qoşununun “ot tək biçildiyinə” həsr olunub:

*Qurvi çuvaç quruldı
Tuğum tikib uruldu
Süsi otun oruldu
Qancuq qacar ol tutar (I, 194-195)*

*(Xan çadırı quruldu,
Bayraq dikəlib (təbil) vuruldu,
Qoşun ot tək biçildi,
Kim qaçsa, o tutular)*

Bu nəğmə düşmən ordusunun cəsarətli yürüşünə və “tamam qaşqınlıq saldığına” həsr olunub:

*Tığraqlanıb səkırtti
Ərin atın yügürtti
Bizni qanuğ anıttı
Andağ süka kim yetər (II, 284)*

*(Cürət edib səyirtti,
Ərin, atın yüyürtdü,
Bizi tamam qaşırttı,
Bu qoşuna kim yetər?)*

Bu nəğmə digər qoşunun yabakularla birləşib hücumla keçdiyinə həsr olunub:

*Basmıl süsün qomıttı
Barça gəlib yumıttı
Arslan taba əmıttı
Qorqub başı təzginür (II, 312)*

*(Basmıl qoşunun qaldırdı,
Hamısı yığışdı gəldi.
Aslana tərəf yönəldi,
Qorxub başı gicəllənir)*

Bu nəğmə “tük ürpəşdirən” qanlı döyüşlərə həsr olunub:

*Ərən arıq ürpəşür
Öçin kökin irteşür
Saqal tutub tartışur
Köksü ara ot tutar (I, 230)*

*(Ərlər tükü ürpəşir.
Kini atmaq istəyir.
Saqqal tutub dartışır,
Köksü içi od tutar)*

Bu nəğmə düşmən qoşununun elliklə hücumu keçdiyinə həsr olunub:

*Gəldi bərü arturu
Berdi elin arturu
Munda qalib olturu
Bükri bolub ün bütər (I, 219)*

*(Gəldi bəri çoxalib,
Verdi elin artırıb
Burda qalib oturub,
Beli bükülüb, susar)*

Bu nəğmə düşmən əsgərinin “öz qohumunu çağıraraq”, hücum çəkdiyinə həsr olunub:

*Güci tənı toqıştı
Oğuş qonum oquştı
Bizgə gəlib öc ötər (II, 103)*

*(Var gücülə toqquşdu,
Öz qohumun çağırdı.
Çərik taba yaqıştı)*

*Qoşuna yaxınlaşdı,
Bizlə gəlih öcaşır)*

Bu nəğmə ağır tələfata, əsgərlərin əldən düşüb cana doyduğuna həsr olunub:

*Alplar arıq alqışur
Güc bir qılıb arqaşur
Bir-bir üzə alqaşur
Əzgərməzib ok atar (I, 237)*

*(Alplar tamam məhv olur,
Güc bir edib arxalanır,
Bir-birini alqışlayır,
Saymazıyana ox atar).*

Bu nəğmə yaralı düşmən əsgərlərinin qaçıb aradan çıxdığına,

dağa qalxdığına həsr olunub:

*Başı anın alıqtı
Qanı yozıb turuqtı
Balıq bolub tağıqtı
Əmdi anı kim yetər (I, 192)*

*(Başı onun hovlandı,
Qanı axıb duruxdu,
Yaradan dağa qalxdı,
İndi ona kim yetər?)*

Bu nəğmə düşmən əsgərinin ölümünə həsr olunub:

*Qanı aqıb yuşuldu
Qabı qamuğ təşildi
Ölük bilə qoşuldu
Toğmuş günü batar (II, 128)*

*(Qanı axıb şorladı,
Dəri tamam deşildi,
Ölülərə qoşuldu,
Doğmuş günü batar)*

Bu nəğmə artıq düşmən qoşununun tam məğlubiyyəti və nəfəsinin kəsilməsinə - nüfuzunu tamam itirməsinə həsr olunub:

*Tını yəmə içükti
Əri atı içikti
Işı taqı cülükti
Sözün anı kim tutar (II, 118)*

*(Nəfəsi də kəsildi,
Əri, atı alındı,
İşi dəxi pozuldu,
Sözün onun kim tutar?)*

Aşağıdakı nəğmələr aslan ürəkli, cəsur türk döyüşçüsünün öz dilindəndir. Onun qəhrəmanlığının ayrı-ayrı səhnələrinə həsr olunub.

O, döyüşdə qeyzlənib aslan tək kükrəyir, alplar başını kəsir:

*Örkəm gəlib uğradım
Arslanlayı kükrədim
Alplar başım toğradım
Əmdi məni kim tutar (I, 125)*

*(Qeyzə gəlib uğradım,
Aslan tək kükrədim,
Alplar başım doğradım,
İndi məni kim tutar?)*

O, döyüşdə Utar adlı ulu əsgərlə tutaşır, onunla “yarışib”, süngü ilə başını vurur...

*Tokış içrə uruştım
Uluğ birlə qarıştım
Tüküz atım yarıştım
Aydım əmti al Utar (I, 367)*

*(Toqquşaraq vuruşdum,
Bir uluyla tutuşdum,
Təpəl atıyla yarışdım,
Dedim: “İndi al, Utar!”)*

O, döyüşdə Yabdu adlı digər bir əsgəri əsir alır...

*Yabdu mana ulındı
Əngək kərü ulındı
Qılmışma iləndi
Tutğun bulub ol çatar (I, 205)*

*(Yabdu mənə əsir oldu,
Əzab çəkib sızıldadı,
Özün qımadı, ağladı.
Tutğun olub daşlaşar).*

O, döyüşdə alp ərləri əsir edib sıraya düzür, onları tamam tərk-silah və qarət edir...

*Alp ərənni uzurdum
Boynun anın qazırdım
Altun gümüş yuzurdum
Süsi qalın kim ötər (I, 370-371)*

*(Alp ərləri mən düzdüm,
Onların boynun büzdüm,
Altun, gümüş zəbt etdim.
Qoşun güclü, kim ötər?)*

Beləliklə, bu nəğmələr iki tayfa arasında gedən qızgın döyüşlərin təbii mənzərəsini verir. Həm də bu mənzərə gözəl şeir dililə təsvir olunur: “Süsi otun oruladı = Qoşunu ot tək biçildi”, “Ərən arığ ürpəşür = Ərlər tükü ürpəşir”, “Köksi ara ot tutar = Köksü içi od tutar”, “Başı anm alıqtı = Başın onun hovlandı”, “Ölük bilə qoşuldu, Toğmuş günü batar! = Ölülərə qoşuldu, Doğmuş günü batar,” “Tını

yəmə üçükti = Nəfəsi də kəsildi”, “Arslanlayu kükrədim = Aslan tək kükrədim” və s.

Bütün bu məcazlar, fikrin ifadəli deyimi müasir poetika qanunları baxımından da məqbul bədii boyalardır; ulu babalarımızın yüksək bədii zövqə malik olduğunu, əsl şeir sənətinə və mədəniyyətinə yiyələndiyini təsdiq edir.

2) Tanqutlarla döyüşlərə həsr olunmuş nəğmələr

Şeir-nəğmələrin bir qismi tanqutlarla döyüşlərdən bəhs edir. Tanqutlar Çinin şimal-qərbində yaşamış qədim tayfalar olublar. S.Y. Malov güman edir ki, onlar İran dilli tayfalardan imiş (85. 103). Türk xalqları ilə, onların arasında uzun sürən döyüşlər məlumdur. Bu barədə “Orxon-Yenisey” kitabələrində də məlumat var. Mogilyan xanın (683-735) kitabəsində tanqutlarla döyüşlərə dair bu sözlər yazılıb: “Yeti yegirmi yaşına tanut tapa sülədim, tanut budunığ buzdım; oğlın, yotuzm, yılıqsm, barımın anta aldım = On yeddi yaşında qoşunla tanqutların üstünə yeridim. Tanqut xanma qələbə çaldım, oğlunu, qızını, ilxısını, var-dövlətini onda aldım” (BK. 24).

“Divan”da türk-tanqut döyüşlərinə dair xeyli şifahi xalq nəğmələri (şərqilər) toplanıb. Bu nəğmələrdə həmin döyüşlərə müxtəlif səmtdən bədii təhlil verilir, maraqlı döyüş səhnələri, bədii lövhələr yaradıılır. Bu nəğmə-şərqilərin sayı 20-dir. Bunların yaranma, düzülüb-qoşulma tarixi, söz yox, Bilgə xaqanın hökmranlığı dövründən, yəni VII-VIII əsrlərdən bu yana deyil, həmin döyüşlər zamanı yaranıb, düzülüb-qoşulub. Nəğmələrin bir qismi isə tanqutlarla olan daha əvvəlki döyüşlərdə yarana bilərdi. Hələlik bizə məlum olan son döyüşlər isə Mogilyan xanla bağlıdır. Şərqilərin rəngarəng məzmunundan anlaşılır ki, bu döyüşlər uzun illər davam etmişdir. Həmin şeir-nəğmələr, hətta miladi tarixdə düzülüb-qoşulsa belə, biçim və məzmunca miladdan öncəki ağılardan qidalanıb gəlir, özünü bu ənənənin davamı və inkişafı kimi göstərir. Şərqilərin poetik ruhu, fikrin ifadə üsulları da bu fikri söyləməyə əsas verir. Dili və

üslubu baxımdan Alp Ər və “naməlum qəhrəmanın ölümünə ağılar”dan az seçilir və ya heç seçilmir. Məsələ bundadır ki, o şeirlər məğlubiyyət ərəfəsində, ağır günlərdə və ölüm münasibətilə yaradılmışdı. Ona görə də ağır adlanırdı. Bu şeirlər isə qələbə əzmi ilə, döyüşən orduya ruh vermək, ona zəfər qazandırmaq məqsədilə yaradılıb, “nəğmə”-“şərqi” adlanıb, ölçü, biçim isə birdir.

Bu nəğmə-şərqi, hələlik iki xətt üzrə tədqiq və təhlil edək.

a) Qələbə əzminin tərənnümü

Şərqişlərdə hadisə və əhvalatlar birinci və üçüncü şəxsin dilindən danışılır, əsas surətlər “O” və “Mən”dir. “İlk” şeirdə “O”, Qatunsini//Xatunsını haraylayaraq, tanqut bəyinə - düşməyə hücum çəkir, onu qanına qəltan edir, qələbə çalır:

***Qatunsini çoğladı
Tanqut həgin yağladı
Qanı akıp zağıladı
Boyun suvın qızıl sağdı (III, 325)***

***(Xatunsını harayladı,
Tanqut bəyin yağladı.
Qanı axıb sırdadı,
Boynun qızıl qanın sağdı)***

Qatunsini//Xatunsını kimdir?

“Qədim türk lüğəti”ndə “Qatun”, “Qatunsini” sözləri ilə bağlı bu mənalar verilir: “Qatun I: Xanım, kübar-əsizlədə xanım, adlısanlı, əsil-nəcəbətli qadm, hökmdarın, məşhur adamın arvadı. Qatun II: Qatunsini-şəhər adı. Qatun III: qat sözündən, qatı, möhkəm olmaq” (90, s. 436).

“Qatunsini” sözü, istər kübar-əsizlədə qadm hökmdar və ya

hökmdar arvadı, istərsə də şəhər adı olsun, döyüşən əsgər bu adı çəkib, onu “çoğilayıb” (haraylayıb), çağıraraq düşməyə üzərinə atılır, yağını qılınclayır, qanını su yerinə axıdır. Hər iki mənə düşündürür. Məzmun həm ana qadm, hökmdar və ya hökmdarın xanımı, həm də ana yurdun doğma şəhəri, ana torpağın adı-sanı, şanı-şöhrəti, şərəfi ilə bağlıdır. Döyüşən əsgər bu hökmdar ananı və ya bu ana torpağın adını-sanını, şanı-şöhrətini, şərəfini qorumaq üçün döyüşə atılır və zəfər çalır.

Şeirdə fikrin ifadəsi də, məcazi söz və ifadələrdən istifadə də uğurludur. Qanın şırıltı ilə axması, düşməyə boynundan axan qanın suya bənzədilməsi və onun qızıl-qırmızı rəngdə sağılması gözəl epitetlərdir. Müasir “qızıl qanı axdı”, “qızıl qanı su yerinə axdı” məcazları ilə bunlar tam əsləşir. Deməli, kökü, əsası burdandır, belə qədim ifadələrdən süzülüb gəlir.

Şərqişləri qələbə əzmi, qələbəyə inam doğurmuşdu. Buna görə də onlarda bu hisslər güclüdür, təsvir olunan hər döyüşçü, vuruşan əsgər inamla irəli gedir, hər çaldığı zəfər, düşmənin məğlubiyyəti onu ruhlandırır, cuşa gətirir:

***Yağı həkdin uzunqladı
Görüb süni azıqladı
Ölüm anı qonuqladı
Ağız içrə ağı sağdı (III, 339)***

***(Yağı həydən uzaq oldu,
Görüb qoşun çaşıb qaldı.
Ölüm onu qonaqladı
Ağız içrə ağı sağdı).***

Şərqi düşmənin öz bəyindən, əslində, sərkərdəsindən ayrı düşdüyü, qarşıdakı qoşunu görüb çaşdığı, özünü itirdiyi fikirlərlə başlanır (iki misra). Sonra buna ölümün artıq onu yaxaladığı fikri

calandır. Bu fikir daha güclü bədiiliklə, bütünlükdə metafor epitetlər, necə deyək, məcaz sistemi ilə - “*Ölüm amı qonuqladı*”, qonaq etdişəklində deyilir. Bu poetik fikrə, onun ardınca məntiqi uyğunluqla “*Ağız içrə ağı sağıdı*” məcazı gəlir ki, onu müasir dilimizdə belə də vermək olar: “*Qorxudan ödü ağzına gəldi*”, “*Ölüm zəhərini içəcəyini yəqin etdi*”...

Həyatla vidalaşmaq, ölüm dəhşətini vermək üçün işlədilən bənzətmələr, məcazlar təbiidir, müasir poetik fikir, düşüncə ilə səs-ləşir və özünü qarşı-qarşıya duracaq səviyyədə göstərir. Bu isə müasir şeirimizin ana xəttinin əzəldən belə təmiz, saf və təbii bədiiliklə başlanıb gəlməsi baxımından çox fərəhlidir.

Növbəti şərqidə düşmən bəyi-başçısı və onun dəstəsi üzərinə endirilən zərbədən söhbət gedir:

*Anı yetib süniyədi
Başın yandru yanladı
Ərən bayub münilədi
Anın alpm qıra boğdı (III, 406)*

*(Yetib onu süngülədi,
Yarası başın təzələdi.
Ərlər bayıb şadlıq etdi,
Onun alpm qırıb tökdü)*

Qəhrəmanlıq, cəsəret, cəldlik və ağıl müharibənin, döyüşün ilkin şərti, qələbənin rəhni kimi tərənnüm edilir. Döyüşən əsgər, ordu üçün zəruri olan bu üstünlük ön plana çəkilib, nəğməyə dönübdür. “Süngülənən”, qılıncdan keçirilən müəyyən bir dəstəninmi, qoşununmu başçısıdır. Vurulan zərbə “*Başın yandru yanladı*”-“*omun yarasını təzələdi*” deyir. “*Yarasını təzələmək*” ifadəsi iki mənada anlaşıla bilər: 1) müstəqim mənada: aldığı yaranın üstündən yara vurdu; 2) məcazi mənada: düşmən zərbə üstündən zərbə aldı,

məğlubiyyət məğlubiyyət üstündən oldu, düşmən igidləri qırılıb töküldü, qılıncdan keçəni qılıncdan keçdi, boğulanı boğuldu və s.

Bu, qələbənin bir tərəfi.

Şərqidə birçə misra ilə işarə vurulur ki, “*Ərən bayıb münilədi*”, yəni “*İgidlər qəniməti görüb şadlıq etdi*”. Bu da iki mənada anlaşıla bilər: 1) müstəqim mənada: əldə edilən qənimətdən “baylanıb” (varlanıb) sevinmək, şadlıq etmək; 2) məcazi mənada: çalınan qələbədən mənən “baylanıb” (ruhən varlanıb, zənginləşib) sevinmək, şadlıq etmək...

Nəğmədəki misraların belə dolğunluğu, iki mənada düşünülməsi, yozumu özü onun bədii və mənə dəyərinin, yığcamlıq məziyyətinin əbədiyini təmin edir, poetik fikir kimi bu gün də öz əhəmiyyətini itirmədiyini göstərir, türk-Azərbaycan şeirinin əzəldən məzmunlu və öz mənə dərinliyi ilə fərqləndiyi fikrini söyləməyə əsas verir.

At ulu babalarımızın qədimdən dostu, vəfalı yol yoldaşı, köməkçisi, darda-çətində xilaskarı olub. Bu fikrin təsdiqinə türk dilli ədəbiyyatlardan, o sıradan Azərbaycan ədəbiyyatından istənilən qədər şeir, nəğmələr, atalar sözü, zərbi-məsəl və s. gətirmək olar. Belə anlaşılır ki, tanqutlarla həm piyada, həm də atlı döyüşlər baş veribmiş. Hər iki tərəf atla üz-üzə gəlmiş, döyüşmüşlər.

Bir şərqidə atlı düşmən belə təsvir olunur:

*Özin öknib urıladı
Yarıq yerik qarıladı
Atıg gətşib urıladı
Ufut bulub tübü ağdı (I, 309)*

*(Özün öyüb lovgalandı,
Yeri ölçüb addımladı.
Atın bizləyib çağırdı,
Xəcil olub dağa qalxdı).*

Mətləb aydındır. Lovğa düşmən əsgəri irəli addımlasa da, atını çapsa da, “xəcil” olub yan keçir, atını dağa tərəf sürür, qaçmaq istəyir, amma yaxalanır... Növbəti şərqidə türk atlı əsgərin lovğa düşməni qabaqladığı təsvir olunur:

*Uqılacım ərik buldı
Ərik bolğu yeri gördü
Bulut örüb gög örtüldü
Tuman törüb, tolu yağdı (I, 139)*

*(Uçan atım sürət aldı,
Çatacağı yeri gördü.
Bulut qalxıb göy örtüldü
Duman gəlib dolu yağdı).*

Döyüşlərin təsvirinə həsr olunmuş şərqilərdə atlı düşmən tərəf də unudulmayıb, ona da ayrıca nəğmə qoşulur, fərq qoyulmur. O, da cəsurdur, ona da “ər”, “ərən”, “alp” (igid) deyə müraciət edilir. O da cəsarətlə hücumu keçir. Qorxub meydandan qaçan, dağa dırmaşan da var. “Orxon-Yenisey” nəsrində də belədir. Düşmənin od, alov kimi gəldiyi, hücumu keçdiyi təsvir olunur. Bu isə bədii təsiri, sözün gücünü artırır, mövcud vəziyyəti reallaşdırır...

Düşmən əsgərinin yaxalanması və məğlubiyyətinə həsr olunmuş bu şərqidə fikrin güclü bədii tonu diqqəti cəlb edir. Bu gün də uğurlu sayıla biləcək gözəl bədii döyüş səhnəsi yaradılıb. Bədii məntiqlə at quşla (“uqılacım” – “Uçan atım”), atlı, döyüşən ordu buludla (“Bulut örüb kök örtüldü” – “Bulut qalxıb göy örtüldü”), dumanla, dolu ilə (“Tuman törüb tolu yağdı” – “Duman gəlib dolu yağdı”) müqayisə edilir, qarşılaşdırılır. Bunlar isə o vaxtın bədii düşüncə tərzidir, poetik təfəkkürüdür ki, şərqilərdə gəlib bu günə çatıbdır.

Bununla yanaşı, adsız xatırlansa da, şərqilərdə bir-birinə qarşı duran iki düşmənin – iki atlı döyüşçünün bədii surəti canlanır, hər

ikisi özünəməxsus bədii cizgilərlə yadda qalır. Maraqlıdır ki, adsız qalib əsgər yuxuda da qələbə əzmi ilə çırpınır, düşməni ona “qara-qızılı” qurd şəklində görünür:

*Gecə turub yürür ərdim
Qara qızıl böri gördüm
Qatıq yan qıra gördüm
Qaya görüb baqu ağıdı (III, 219)*

*(Gecə durub yeriyirdim,
Qara-qızılı qurd gördüm.
Qatı yayı tarım gördüm
Qaya görüb dağa qalxdı)*

Döyüşü yenə yuxuda “qara-qızılı” qurdun – yağmın dalınca tələsir, qovub onu gücdən salır, ona çatır:

*Uzu barub öküş əvdim
Telim yürüb güci gəvdim
Atım birlə təkü əvdim
Məni görüb yesi ağıdı (I, 167).*

*(Uzaq gedib çox tələsdim,
Xeyli yürüb gücün aldım,
Atım ilə qovub çatdım.
Məni görüb tükü qalxdı).*

Düşməni parçalamaq üçün yuxuda iti də ona köməyə gəlir:

*İtim tutub qozı çaldı
Anın tüsin qıra yoldı*

*Başm alıb qozı saldı
Boğaz alıb tükəl boğdı (II, 24)*

*(İtim tutub onu çaldı,
Onun tükün qırıb yoldı.
Başm alıb yerə saldı
Boğazlayıb bütün boğdu).*

Şərqlərdə çoxlu məcazi söz, ifadə, bütövlükdə məcazi fikirlərdən, rəmzlərdən istifadə olunur, bununla da qəhrəmanın psixoloji vəziyyəti verilir, daxili aləmi açılır. Yuxuda çarpışmaq, gecəyarısı səksəkəli gəzib-dolaşmaq, “qara-qırmızı” qurdun ardınca qoşmaq və s. ağır psixoloji gərginlikdir ki, öz bədii ifadəsini nəğmədə tapıb-dır.

Lakin o, təpəyə qalxıb baxır, vəziyyəti müşahidə edir, düşməni tanıyıb arxaym olur. İstəsə düşmən qoşununu tuta, əsir edə də bilər, amma bu mənzərə ona hər şeyi deyir, sabahkı zəfərdən xəbər verir:

*Ağa büktür üzə yordım
Barıq yakıb qaya gördüm
Anı bilib taqı bardım
Tükəl yağı tozu toğdı (I, 455 – 456)*

*(Qalxıb təpə üstə çıxdım,
Yaxın gəlib qıya baxdım,
Onu bilib yenə getdim,
Tamam yağı tozu qopdu)*

*Aban qalsam üzü barıb
Tutar ərdim süsün tarıb*

*Bulun qılıb başı yarıb
Yoluğ barça mana yığdı (I, 399)*

*(Arzu etsəm ona çatıb
Tutardım, qoşunun yayıb,
Əsir alıb, başm yarıb.
Amma o, hər şeyi dedi)*

Növbəti şərqi səhərin açılmasına, günün doğması ilə qara gecənin qurtarmasına işarə vurulur. Qəhrəman düşdüyü dardan qurtarır, gərginlik yox olur, o, rahat nəfəs alır. Bu isə “hər zülmətin bir işığı”, “hər gecənin bir səhəri var” – Zərdüşt fəlsəfi bədii ifadəsinin təsdiqidir. Şərqi qələbəyə inam və öz nikbin ruhu ilə diqqəti cəlb edir:

*Qara tünük keçirsədim
Ağır unı uçursadım
Yetigənlik qaçursadım
Saqtış içrə günüm doğdı (III, 247)*

*(Qara gecəni keçirdim,
Ağır yuxunu uçurdum.
Böyük Ayını qaçırdım.
Hesab içrə günüm doğdu)*

Qəhrəmanın yuxusunda verilən rəmzi mənalara daha böyükdür, şərqlər bütövlükdə məcazdır. Belə ki, hər şeyin axırı xeyirdir, işıqlıdır, ağır günlərin sonu çatıb, müharibə, vuruşlar qələbə ilə qurtaracaq, səhər açılacaq, gün doğacaqdır.

Son şərqlər – bəndlər məhz gözlənilən, arzu edilən bu günün, zəfər gününün tərənnümünə həsr olunub, sınıq, məğlub edilmiş

düşmən diz çökür, xəcalət çəkir...

*Ərən ızıb səkə turdı
Başı boynun sökə turdı
Ufut bulub bükə turdı
Uzu qamma təbən bağdı (III. 230 – 231)*

*(Ərlər sınıb təslim oldn,
Başın, boynun ayib durdı.
Xəcil olub bükük qaldı
Vurmadı, ayağın bağladı).*

Növbəti bənddə, düşmən əsgərləri rəhm diləyir, nəyin bahasına olursa-olsun əsirlikdən qurtarmaq, sağ qalmaq istəyirlər:

*Evin barkın satıqsadı
Yoluğ berib yarıqsadı
Tirik ərsə turuqsadı
Anar sağmc günü toğdı (III, 333)*

*(Ev-eşiyin satmaq istədi,
Əvəz verib rəhm dilədi.
O, diri qalmaq istədi.
Onun ələm günü doğdu)*

Əsirlərə güzəşt də edilir; onlara iş gördürülür, yük daşıdırılır və s. onların “ayıbın”dan da keçilir. Belə ki, əsirlikdə işləmək, yük daşımaq heç də ayıb deyil.

*Uzu bərib boşuttum
Tavar yoluğ taşuttum*

*Ərən əssin aşuttum
Yükün barça özi çağdı (I, 210)*

*(Onu buraxıb boşladım,
Əvəzində mal daşıtdım.
Ərlər ayıbından keçdim,
Yükün tamam özü çəkdi)*

Müharibədə, döyüşdə ayrı-ayrı əsgərlərin nə günahı!? Onlar əmrə tabedir... Buna görə də onların günahından keçilib.

Hətta bu məzmun şərqilərin mövzusu da olub. Əsirlərə belə münasibət, onları bağışlamaq, “ayıbını” üzə vurmamaq nəsilərə tövsiyə ediləndir...

b) Şərqilərin bir-birinə bağlılığı və poetik quruluşu

Şərqilər səkkiz hecahdır; barmaq hesabı ilə düzülüb-qoşulub. Dörd misradır; üç misra qafiyələnir, dördüncüsü sərbəst gedir, lakin sərbəst qafiyə növbəti bəndin dördüncü, o da ondan sonra gələn bəndin dördüncü misrası ilə və s. qafiyələnir və beləcə axırada davam edir. Bundan əlavə, bəzi bəndlərin dördüncü misrasının eynilə təkrarlandığı da müşahidə olunur. Bu isə çox qədim, “Bilqamıs dastanı”ndan başlanıb gələn ənənədir, sözü, fikri dönə-dönə demək, bununla da ön plana çəkmək vərdişidir. Aşağıdakı iki bənd şeir “Divan”m ayrı-ayrı səhifələrində getsə də, bir-birinin davamıdır; söylənilən fikirlərin eynilə təkrarı da təsdiq edir ki, bunlar bir-birinin ardınca deyilmiş bəndlərdir, lakin bir-birindən ayrı düşüb.

*Ərən alpı okuştılar
Qınır gözün bakiştılar*

*Qamuğ tolmun tokuştılar
Qılmc qmqa gücün sığdı (I, 183)*

*Telim başlar yuvaldımat
Yağı andın yavaldımat
Güci anın gəvildımat
Qılmc qmqa gücün sığdı (I, 397)*

*(İgid ərələr çağrışdılar,
Qızgın gözlə baxışdılar,
Var gücülə toqquşdular
Qılmc qma güclə sığdı)*

*Çoxlu başlar yumbalandı,
Yağı onda tapdalandı,
Gücü onun zəiflədi
Qılmc qma güclə sığdı)*

Yenə “Divan”ın ayrı-ayrı səhifələrində getsə də, növbəti üç bənddəki fikirlər biri digərindən doğur; bunlar da əslində bir-birinin ardınca deyilmiş bəndlərdir. Lakin bir-birindən ayrı düşüb.

M.Kaşğarlının “Divan”da ayrı-ayrılıqda misal göstərdiyi bütün bu şərqilərdə fikirlər ardıcıldır, bir-birini tamamlayır. Görünür, onlar tam bir əsərin yaddaşlara həkk olunub qalmış ayrı-ayrı parçalarıdır. Və yaxud Kaşğarlı bu nəğmələri bir neçə ağızdan dinləyib qələmə alıb, sonra isə “Divan”ın ayrı-ayrı səhifələrində, yeri gəldikcə bənd-bənd paylaşdırıb, misal çəkibdir. Lüğət “Divan”ının məzmunundan asılı olaraq ona elə belə lazım idi. “Divan”ın müxtəlif səhifələrində düşsə də bunlar ayrı deyildir. Məzmun vahid süjet xətti üzrə gedir. İ.V.Stebleva da bunları elə sıralamışdır (128, s. 115 – 123) ki, həmin ardıcılıq və vahid süjet alınır.

Bu fikri təsdiq üçün əlavə dəlillər də gətirmək olar.

Əvvələn, məlum 20 şərqinin bütün bəndləri bir-birilə həmqa-fiyədir. Görünür, poemanın əldə edilməyən başqa bəndləri də olub.

Lakin Kaşğarlının topladığı, üzə çıxardığı şeirlər tam və bir-birinə bağlı bir fikri, hadisəni təsvir edir, nəticədə yığcam, miniatür bir əsər-poema alınır. Bir-birinə yaxın və ya eyni əsrlərdə “Dədə Qorqud kitabı” kimi bir əsər vardısı, tanqutlarla döyüşlərə həsr olunmuş və sinələrə düşüb gəzən, elləri dolaşan bir poema da yarana bilərdi. Tanqutlarla döyüşlər Çin səddinə yaxın, S.J.Malovun dediyinə əsaslanaraq, farsdillilə tayfa (və ya tayfalar) ilə, “Dədə Qorqud kitabı”nda isə döyüşlər yenə qeyri-türk (və ya qeyri-müsəlman) tayfaları – “kafirilər”lə gedirdi.

İkinci dəlil güclü ənənə ilə bağlıdır. Belə ki, hələ m.ö. Alp Ərin ölümünə ağılarda da bu üstünlük – bəndləri bir-birinə bağlayan ümumi həlqələr, həmqafiyə sözlər var. Bu eyni üslubdan tanqutlarla döyüşlərə dair düzülüb-qoşulmuş əsərdə də istifadə olunub. Hər bəndin öz qafiyələrindən əlavə, həmqafiyə sözlər eyni halda bəndləri də bir-birinə bağlayır, qafiyələndirir.

Bu qafiyələrin bir qismi eyni omonim qafiyə sözlərdən təkrarən istifadə olsa da bəndlərin ifadə etdiyi məzmunu uyğun şəkildə başqa mənalarda çıxış edir və ya yeni məna çaları alır, həm də bunların hamısı feildir. Şərqiləri müasirləşdirərkən biz də bu məna çalarlarından istifadə etdik. Bu isə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, şərqilər ayrı-ayrılıqda kiçik həcmlidirsə, dördlükdən ibarət olsa da, bütövlükdə “80 misralıq” böyük bir şeir və ya poemadır.

Sual doğa bilər ki, m.ö. Alp Ərin ölümünə ağılarla bu – miladi tarixin VI – VIII yüzilliklərinə aid olan döyüş nəğmələrinin dil-üslubca bu qədər yaxınlığını nə ilə izah etmək olar? Zaman fərqi, təxminən min il və daha artıqdır. Lakin şeirlər dil-üslubca bir-birinə çox yaxındır.

Artıq deyildiyi kimi, hər şeydən qabaq bu, türk dili və ya dillərinin mühafizəkarlığı, güclü özünümüdafiə keyfiyyəti ilə izah olunur. Sonra, qədim dövrlərə doğru getdikcə, hər sahədə özünü göstərən ləng inkişaf və ləng dəyişiklik dilə, canlı dilin inkişafı və dəyişikliyinə də aiddir. Ərəb istilasından sonra zaman-zaman fars hökmranlığının üstünlüyü, türk xalqlarının ayrılması, parçalanması,

habelə dillərin bir-birindən ayrı düşməsinə, uzaqlaşmasına səbəb olmuşdu ki, bu proses bu günədək davam edir. Şərqlərdə fars, ərəb sözü və ya ifadəsinə təsadüf olunmur. Bu dəlillərin özü də təsdiq etmir ki, Kaşğarlımın qələmə aldığı şeirlər XI və ya buna yaxın əsrlərdə yaranmamışdı və yarana da bilməzdi. Bunların tarixi daha qədimlərə - bir qismi, orada təsvir olunan hadisə və əhvalatlara görə miladi tarixin əvvəllərinə, bir qismi isə hətta m.ö. yüzilliklərə gedib çıxır. Deməli, Mahmud Kaşğarlının “Divan”-ma düşən poetik parçalar XI əsrə qədərki, təxminən min, min beş yüz illik bir dövrün söz sənəti nümunələri və şeir inciləri toplusu idi. Bunlar xalqın əsrlər boyu yığılıb gələn folklor sərəvəti idi ki, qələmə alınmışdı. Buna görə, İ.V.Steblevanın bu əsərləri “XI əsrin türk şeir inciləri” kimi təqdimi və öz dəyərli kitabına bu adı verməsi elmi həqiqətdən uzaqdır. Məgər bu şeirləri Kaşğarlıya söyləyənlər və ya alimin özü düzüb-qoşmuşdumu ki, XI əsrə aid olsun...

Bu şeirlərdəki məzmunu bəzən müasir zəngin dilimizlə belə dəqiq vermək, şeirin şəklini, ölçüsünü, rədlərini eynilə saxlamaq mümkün olmur, əslini alınmır. Bu onu təsdiq edir ki, hər dövrdə türk – Azərbaycan şeirinin öz yüksək məzmun və şəkilləri olub, şeirdə sözlərin sabit sırası, düzümü və öz yeri olub. Odur ki, sözü yerindən eləmək, sırasını, düzümünü pozmaq çətindir, onu müasir dilimizdə verərkən, təbii olaraq, şeir öz ilkinliyini xeyli itirir, əslilə müqayisədə zəif səslənir. Burada tarixilik qanunauyğunluğu da var. Eyni sistemli, eyni əsaslı, eyni köklü və qrammatik quruluşlu dil olsa da, hər dövrün öz ruhu, bədii təfəkkür və onun müəyyən qəlibə düşmüş ifadə şəkilləri var, qədim və arxaikliyi ilə bağlı sözlərin bir-birini izləməsi qanunları var, bir-birilə birləşməsi və ayrılması üsulları və s. var...

Beləliklə, tanqutlarla döyüş nəğmələri türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının, ən azı, miladi tarixin I əsrindən VII – VIII əsrlərə doğru olan bədii-estetik təfəkkür tərzidir, mövcud şeir şəkilləridir. Azərbaycan şeirinin əsasları bu köklərlə möhkəm və qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Uyğurlarla döyüşlərə həsr olunmuş nəğmə-şərqlər də bu ənənə-

nin davamıdır, poetik təfəkkürün daha bir sahəsidir.

3) Uyğurlarla döyüşlərə həsr olunmuş nəğmələr

Uyğurlarla döyüşlərdə Oğraq, Tat tayfaları da xatırlanır. Bu, həmin döyüşlərlə bağlı deyilmiş şeirlərdən aydın olur.

*Ağdı qızıl bayraq
Toğdı qara topraq
Yetşü gəlib oğraq
Toqşub anın keçtimiz*

*(Qalxdı qızıl bayraq,
Doğdu qara torpaq
Yetişib gəlib oğraq
Toqşub onu keçdik biz).*

Və:

Beçkəm urub atlaqa
Uyğur dağı tatlaqa
Oğrı yavuz itlağa
Quşlar kibi uctımız (I, 483)*

*(Bunçuq vurub atlara,
Uyğura, həm tatlara,
Oğru, yaman itlərə
Quşlar kimi ucduq biz).*

* Beçkəm (buncuq) - ipək və ya at tükündən düzəldilir; buncuq - qədimlərdə atamanların və getmanların hakimiyyət rəmzi olaraq düyünlənib ağac başına keçirilmiş at quyruğu.

Birinci şeirdə, artıq qızıl bayraq qaldırılıb. Torpaq da ayağa qalxıb, “doğub”, döyüşə hazırdır. Oğraqlara qarşı hücum başlanır.

İkinci şeirdə düşmən tərəf lənətlənir. Onlara “oğru”, yaman (yavuz) itlər – deyə müraciət edilir və quş kimi hücumla keçildiyi təsvir olunur.

Elə ilk baxışdan münasibət aydındır.

Türklərin həm öz doğma, həm də yad tayfalarla döyüş təcrübəsi, müstəqillik, vahid hakimiyyət uğrunda apardığı bütün döyüş səh-nələrinin təsvirləri təsdiq edir ki, müqabil-düşmən tərəf açıq ürəklə yüksək mövqedən, hərtərəfli təsvir olunur. Uyğurlarla döyüşlərə həsr olunmuş şeirlərdə isə əksinədir. Uyğurlara, tatlara “oğru”, “yavuz” (yaman, quduz) sifətləri verilir.

Başqa ölçü və qafiyəli bir şeir tat döyüşçüsünün acizliyinə həsr olunub. O döyüşsüz-vuruşsuz təslim olur. Buna görə bir qədər satirik ruhludur.

*Gəldi mana tat
Aydım imdi yat
Quşqa bulub ət
Səni tilər us böri (I, 36)*

*(Gəldi mənə tat,
Dedim: indi yat,
Quşa oldun ət,
Səni dilər ac qurd)*

Uyğurlarla döyüşlərdə də Tanrıya üz tutmaq, hücumdan əvvəl Tanrını öyüb, ondan kömək diləmək, necə deyərlər, döyüşə ibadətə başlamaq diqqəti cəlb edir. Öz ruhu etibarilə bu əsərlər “Orxon-Yenisey” kitabələrilə səsleşir, onları tamamlayır.

*Qudruq qatıq tükdümüz
Tənrik öküş ökdümüz
Kəməşib atıg təkdimiz
Aldab yana qaçtımız (I, 472)*

*(Quyuğu bərk düydük biz,
Tanrını çox öydük biz,
Atı çapıb çatdıq biz,
Aldab yana qaçdıq biz)*

Şeirdə son misra düşündürür. Nə üçün məhz döyüş yerinə çatdıqda vuruş başlanmır, müqabil tərəf “aldadılıb” yan keçilir. Bəli, bunun mənası vardır. Bu, düşməni qorxutmaq, onu çaşdırmaqla təslim etmək, qan tökməmək siyasətilə əlaqədardır. Metenin, Bumm və İstemi xaqanm döyüşlərindən bu xətt bizə məlumdur: mümkün qədər tələfata yol verməmək, danışıqla, sülh-barışıq yolu ilə, ehtiyac duyulduqda isə hədə-qorxu gəlmək, gecə ikən hücum çəkib düşmənin üstünü almaq və qələbə əldə etmək. Qapağan xan da, Mogilyan Bilgə xaqan da bu siyasətilə hərəkət etmiş, qələbələr qazanmışlar.

Bu şeir də həmin ruhdadır:

*Gimi içrə oldurub
Üla sının geçtimiz
Uyğur taba başlanıb
Munlaq elin açtımız (III, 235)*

*(Gəmi içrə doluşub,
Üla sının keçdik biz,
Uyğur səmtə baş alıb
Munlaq elin aşdıq biz).*

Gəmi ilə Üla suyu keçilir, Uyğur səmtə üz tutulur, Munlaq eli aşılıb keçilir. Yenə də onlar xoşluqla tabe olmaq istəmir, müqavimət göstərilir. Beləliklə, təşəbbüslər edilir, müqabil tərəf dönə-dönə sınaqdan keçirilir, lakin nəticə vermir və tamam başqa vəziyyət almır. Buna uyğun olaraq da döyüşlər başlanır və nəğmələr düzülüb-qoşulur, vəziyyətə uyğun nəğmə yaranır.

*Gelin izləyü aqtımız
Kəndlər üzə çiqtımız
Furxan* evin yıqtımız
Burxan** üzə sıctımız (I, 343)*

*(Sellər təkin axdıq biz,
Kəndlər üzrə çökdük biz,
Furxan evin yıxdıq biz,
Burxan üstə çıxdıq biz)*

Növbəti basqınlar gecə edilir və döyüşlərə son qoyulur, qələbə qazanılır:

*Tünlə bilə bastımız
Təgmə yanaq pustımız
Kəsmələrin kəstimiz
Mınqlaq ərən bıstımız (I, 434)*

*(Gecə ilə basdıq biz,
Hər bir yandan pusduq biz,
Baş tüklərin kəsdik biz;
Mınqlaq əhlin biçdik biz)*

* Furxan evi - budda məbədi. ibadətگاهی

** Burxan - büt evi, səcdəgah

Beləliklə, biz Vətən torpağı, onun birliyi və bu birliyin qorunması, ona olan sədaqət, Vətənə vurğunluq və b. mövzularda, ürəklərdə özünə yer edib, dillərdə gəzən çox zəngin bir mənərə ilə, qəhrəmanlıq şərqiləri və nəğmələrlə tanış olduq.

Bütün bu şeir-nəğmələr həyatdan gəlib. Döyüşlərdə yaranıb; birlik, əmin-amanlıq, “el adətlərinin qorunması” və yaşadılması, rahatlıq, qayğıları azaltmaq və s. kimi müqəddəs hisslər uğrunda gedən mübarizələrdə düzülüb-qoşulub. Baş verən hadisələrin, istər ümumilikdə türk ordusunun və istərsə də ayrı-ayrılıqda döyüşçülərin göstərdiyi şücaətlərinin, hiss və duyğularının, ana torpağa, Vətənə bağlılığın tərənnümü – nəğmələşməsidir. Bunlar hamısı ürəkdən gəlib. Burada heç bir qondarma yoxdur. Bu qol, bu ədəbiyyat xalqın mənəvi dünyası olmaqla, həmişə onun əmin-amanlığı keşiyində də dayanıb: “Qoyun qurdla otlasın” – amalına xidmət edib. Ana torpağa, Vətənə məhəbbət hissi bu ədəbiyyatın baş mövzusu, leytmotivi olub.

2. SEVGİ-MƏHƏBBƏT LİRİKASI

“İnsan oğlunu Göylərlə Yerin qovuşması, sevgisi yaradıb” (KTb. 1) – deyən bizim ulu babalar üstümüzdəki Göyləri uca Tanrı saydığı kimi, torpağı – Yeri, Suyu da bu səviyyədə tanımış, təqdim və təqdir etmişlər. Deməli, insan sevgidən, məhəbbətdən yoğrulub; insanla birgə sevgi də, məhəbbət də doğulub. Ulularımız qənaəti belədir.

Doğulduğu, dünyaya göz açdığı gündən insan oğlu, həqiqətən sevgi ilə, məhəbbətlə əhatə olunur. İnsanı, onunla birlikdə ictimai varlığı, təbiəti əhatə edən bu ali hiss, bu ali duyğu elə əslində insanın öz “kəşfi”, öz daxili – ruhani nailiyyətidir; onun elə, xalqa, insana, təbiətə olan münasibətinin ali təzahürüdür. Bu ali nemət anadangəlmədir və bu adla hallanan ana Vətənlə, Yerlə, Su ilə, ellə, oba ilə həmahəng olur, kamilləşir. İnsan həyatı bunsuz ağlasığmazdır.

Sevgi, məhəbbət geniş və əhatəli olduğu qədər də müqəddəs anlayışdır. Bunlar maddi aləmin bütün sahələrini əhatə edir, - desək, burada yanlışlıq olar, amma səhv olmaz. Cinsi, bəşəriyyətin gələcəyini və inkişafını şərtləndirən məhəbbət həmişə ön sırada dayanmış və indi də ön sırada dayanır. İnsanın insana, yəni oğlanın qıza və əksinə olan cinsi məhəbbət, təbiidir, həmişə ədəbiyyatın da ilk və əbədi mövzudur.

Bu mövzu tükənən deyil. Məhəbbətin şirini-acısı, odu-alovu olub və var; məhəbbətin götür-qoyları, ayrı-ayrı dəmləri, xoş anları olub və var; məhəbbətin uğurlusu, uğursuzu olub və var. Buna görə, əzəldən ədəbiyyatımız baş mövzusu olub, indi də baş mövzusu olaraq qahr.

İnsanın daxili mənəvi və zahiri gözəlliyi: mərdliyi, cəsərəti, ləyaqəti, əxlaqı, ədəb-ərkanı, isməti, şərəfi, ağılı, dərrakəsi, boyu-buxunu, qaməti, sir-sifəti, gözü-qaşığı, sözü-söhbəti, oturuşu-duruşu, rəftarı və s. əzəl gündən ulularımızın diqqətindən yayınmamış və bu, ədəbiyyatın fəal və həmişə təzə söhbəti-sözü olmuşdur. Ulu babalar bütün bu insani keyfiyyətləri əzəl gündən müşahidə etmiş, duymuşlar, bunları vəsf etmişlər, öz ədəbi-bədii yaradıcılığı, söz sənəti incilərilə əbədiləşdirmiş, bizim üçün yadigar qoyub getmişlər.

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı gözəldir, şeirdir; ruhun qidası, hissələrin ali düzümü, odu-alovudur. Bəzən onun bircə əlaməti, qığılcımı insana bəs edər: onu çalar, “bənd edər”.

*Bulnar məni ulas göz
Qara məni qızıl yüz
Andın tamar tükəl tuz
Bulnar yana ol qaçar (I, 60)*

*(Məni bənd edər ala göz,
Qara həni, qızıl üz.
Ondan damar tamam düz
Məni bənd edib, o qaçar)*

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı gözəldir, şeirdir; uğursuz olsa belə. “ala göz”, “qızıl üz” “duzlu” gözəl oğlanı “bənd edib” gedib, qəlbini ahb aparıb. Lakin oğlan gec tərpanib, gec ayılıb. İndi dad hara çatar?!

*Bardı gözümlə yarıqı
Aldı özüm qonuqı
Qanda ərinə qanıqı
Əndi uzun uzğurur (I, 46-47)*

*(Getdi gözümlə işığı,
Aldı qəlbim aparadı.
Hardadı o, hardadı?
Məni indi ayıldı)*

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı gözəldir, şeirdir. Gözəlin baş əyməsi, bircə “him”i, işarəsi eşqə bəs edər; göz yaşını silər, xəstə qəlbini ovudar. Amma “səyyah” kimi keçib getməsi olmaya!

*Yükünbə mana imlədi
Gözüm yaşım yamladı.
Bağrım başım əmlədi
Əlkin bulub ol keçər (III, 84-85)*

*(Baş əyib o him etdi,
Gözüm yaşım o sildi.
Bağrım başım sağaltdı
Səyyah olub o keçər)*

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı

gözəldir, şeirdir; uğursuz olsa belə. Gözəl baş əyib, “him” cləyib bu şirin hərəkətilə aşıqı sağaltdı. Amma o gecikdi, soyuq tərəndi, indi qayğı onu üzüb, əldən salır.

*Gördü məni əmləyi
Baqtı mana imləyi
Qaldım könül tımlıyı
Qadğu məni turğurur (III, 295)*

*(Gördü məni sağaltdı,
Baxdı mənə him etdi.
Qaldım, könlüm soyundu
Qayğı məni çox yorur).*

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı gözəldir, şeirdir; uğursuz olsa belə. Bir an, bir görüş də sevmək-sevilmək üçün bəs imiş. Aşıq təşvişdədir, qorxu içindədir. Çünki gözəl onun könlünü alıb aparıb, indi kədər, ayrılıq dəmi onu bürüyüb, o, saralıb solur:

*Üzik məni qomitti
Saqınc mana yımitti
Könlüm anar əmitti
Yüzüm mənin sarğarur (I, 69)*

*(Təşviş məni qorxutdu,
Kədər məni bürüdü,
Könlüm ona bağlandı,
Üzüm mənim saralıb)*

Uluların duyumu və hissincə sevginin, məhəbbətin hər anı

gözəldir, şeirdir; uğursuz olsa belə. Aşıq gözəlin dalınca ağlayıb məhv olduğunu deyir, öz bağı başını qanatdığını etiraf edir; qaçmış bəxtini axtarır, göz yaşı qanmın “yağmur tək” saçdığını bəyan edir:

*Yığlab uzun artadım
Bağrım başın qartadım
Qaçmış qutğ irtədım
Yağmur kibi qan saçar (I, 272)*

*(Ağlab dalınca, məhv oldum,
Bağrım başın qanatdım.
Qaçmış bəxtim axtardım;
Yağmur tək qanım saçar) və hb.*

Vurğunluğun, eşqin-üzgünlüyün oda tutuşması, yanıb-yaxılması ürəyi qovurması,.. gecə-gündüz ağlamağı, dərdi-qəmi... Bütün bunlar gözəldir, ləzzətli əzablardır; bu gözəlliyi duyan, bu ləzzətli əzablara dözən oğul gərək, əsl məhəbbət aşıqı gərək. Ulularımız belə oğullar olub, bu gözəlliyi duyub, bu əzablara dözüblər, məhəbbət aşıqı olublar. Onların düzüb-qoşduğu, yaratdığı söz inciləri, eşq-məhəbbət nəğmələri buna tam şahidlik edir, bizi inandırır və başlıcası isə, bizi onların ruhu, qəlbi, mənəvi aləmi ilə birləşdirir, doğmalaşdırır.

Şeir-nəğmələrdə gözəlin işvəsi-nazı, ürəkliliyi, göz vurub “əkil-məsi” və əksinə, oğlanın süstlüyü, sonradan ayılması, əzab-əziyyəti, özünü danlaması, yanıb-yaxılması və s. mövzuları əsasdır. Heç kəs, nə oğlan, nə də qız unudulmayıb. Hər iki tərəf eyni dərəcədə vəsf olunub, hər iki tərəfin bir-birinə olan meyli verilib. Sevib-seçilməkdə, həyatın bu əzəli, əbədi və təbii axarında, oğlan da, qız da fəaldır, biri o birinin qəlbinə fəth etməkdə sərbəstdir, azaddır. Lakin şeirlər əksərən oğlanın dilindəndir; oğlanın fəalığı, oğlanın gözələ müraciəti, sözü, onu dəvəti, tənəsi, habelə naləsi, ahu-zarı və s. üstündür.

Oğlanın arzusu-dərdi var; o elə bir qız istəyir ki, sözlü-söhbətli

olsun, xalı qara, özü “duzlu” olsun, gözləri güzgü tək aydın olsun; özünü o güzgüdə görsün:

*Berın mana sözgiyə
Mənlik qara tuzqıya
Yalvın tutar gözgiyə
Munum mənın bilinə (III, 359)*

*(Verin mənə sözcigəz,
Xalı qara duzcığaz.
Gözlər tutar güzgücəz,
Dərdim mənım bilinə)*

Oğlan özünü simurq quşu ilə müqayisə edir; boğazını yoxlamaq istəyir ki, bildirçin qəlbinin çağlayan odunu-alovunu qıza desin, onun könlünü alsın.

*Buç buç ötər səmürgük
Boğzı üçün tənənür
Özüm mənın budursın
Otu anın çaqlanur (II, 290 və I, 513)*

*(Buç-buç ötərkən simurğ
O, boğazın yoxlayır.
Qəlbim mənım bildirçin,
Odu onun çağlayır)*

Oğlan intizardadır, qəlbi sıxılır, sevdiyi qız ilə gülüb-oynamaq istəyir; eyş-işrət dəmi çatıb, hər şey var, amma könül verdiyi qız yoxdur, hələ gəlib çıxmayıb:

*Köglər qamuğ tüzüldi
Ivrıq iziş tizüldi
Sənsiz özüm üzəldi
Gəlgül amul oynalım (III, 131)*

*(Bütün dəstgah yığıldı
Səhəng, kasa düzüldü.
Sənsiz qəlbim üzüldü;
Gəlgül sakit oynayaq)*

Oğlan könül bağladığı qızdan nigarandır; o dönüklük edib çıxıb gedibdir, onu qayğıda qoyubdur; odur ki, işi-gücü elə ağlamaqdır:

*Yelkin bulub barduqı
Könlüm anar bağlayu
Qaldım əvinc qadğuqa
İşim uzu yığlayu (III, 309)*

*(Dönük olub getdi o,
Könlüm ona bağlanıb.
Qaldım belə qayğıda,
İşim olub ağlamaq)*

Oğlan xəstədir, tələyə düşüb ayağını yaralayıb; sevdiyi qız onun dadına çatıb məlhəm olub, ona şəfa verib, sağaldıb:

*İklədi mənın adaq
Görməzib oğru tuzaq
İglədim ondan uzaq
Əmləgül əmdi tuzaq (I, 380)*

*(Xəstə idi ayağım,
Görmədim mən tələni,
Ondan bərk naxoşladım
Şəfa verdin, sevgülüm)*

Oğlanm sevdiyi qız oxlarını hazırlayıb atmalıdır; ancaq onu nişan almır. Atsa da əhəmiyyəti yoxdur. Çünki, onsuz da o gözlər çoxdan onun canını ahb, ox nəyə gərəkmiş?..

*Atğalır oknu azaq
Təgmədi bu sav uşaq
Oğrağım kəndü yıraq
Bulnadı məni qaraq (II, 20 və III, 29)*

*(Atmağa oxun yığdı,
Məni nişan almadı.
Məqsədim bundan irəq,
Aldı canım qara göz)*

Oğlan eşqin oduna alışıb-yanır, üzülüb-gedir, qovrulur; gecəsi-gündüzü yoxdur, göz yaşları onu boğur.

*Üzik oti tutunub
Öpgə yürək qağrulur
Tün gün turub yıqlayn
Yaşım mənin savrulur (II, 144 və II, 233)*

*(Eşqin odu tutuşub,
Ciyər, ürək qovrulur.
Gecə-gündüz ağlayıb
Yaşım mənim sovrulur) və hb.*

Bütün bunlar ulularımızm eşq-məhəbbət duyumu, həyatm alı mənəvi neməti olan sevgi, sevib-sevilmək haqqında, insana, gözəlliyə məhəbbət haqqında çox təbii, çox səmimi sözlərdir.

İki şeir isə ayrıca gözlərə, gözlərə olan vurğunluğa, gözəlin hüsn-camalına, məftunluğa, “bənd olmağa” həsr edilib. Gözəl üçün min kişi canından keçib, qəlbini ona verib, amma, qızın qəlbini ala bilməyib.

Aşağıdakı şeir naməlum bir şəxsin adından deyilib.

*Qoyğuşub yatsa anın yüzünə
Alsıqar ökin anın sözünə
Min kişi yuluğı bulub özünə
Bergələr özün anın gözünə (I, 243)*

*(Kim qucuşub yatsa, onnan üz-üzə,
Cavab tapa bilməz onun sözünə;
Min kişi zərər yetirib özünə,
Verərlər qəlbini onun gözünə)*

Şeiri bu mənada açmaq, yozmaq olar: hər kəs, “gəlsə”, gözəllə üz-üzə dayansa və ya üz-üzə “qucuşub yatsa” belə, onun sözü qarşısında aciz qalır, ona cavab verə, suallarma cavab tapa bilmir. Çünki qız gözəl olduğu qədər də ağıllıdır, hər kimsəni ağıl-kamalı, sözü ilə susdurur. Odur ki, “min kişi ondan zərər çəkib”, əzab-əziyyətə düşüb, canından keçib; amma gözəl ona məhəl qoymayıb, ürək verinməyib, onun gözləri “kimsə”ləri – min kişini məftun edib, qəlbini alıb, onları yana-yana qoyub...

Növbəti şeir də eyni ruhdadır, amma birinci şəxsin dilindəndir.

*Avlalur özüm anın tuzma
Əmləlür gözüm anın tozma*

*Min kişi yuluğı bulub özünə
Bergələr özün anın gözünə (14, 13-14)*

*(Bənd olaram özüm onun hüsnünə,
Şəfa tapar gözüm onun tozuna.
Min kişi zərər yetirib özünə,
Verərlər qəlbini onun gözünə)*

Şeirdə oğlanın – “Mən”in arzu şəklində, qıza, onun hüsn-camalına bənd olduğu verilir, gözəlin ayağının tozundan da o, şəfa tapar, gözləri dincələr; bu da ona bəs edərdi. Lakin gözəl tabe olan deyil, könlünü heç kimə vermir, hamını yandırır-yaxır. Başqaları – “min kişi” kimi onu da o gözlər bənd edib, canını alıb, yana-yana qoyub...

Gözəliyin ilkin əlaməti, söz yox, gözlərdir; *gözəl* sözü də, görünür, *göz* sözü ilə bağlıdır, *göz* sözündən yaranıb: *göz+əl...* Buna görədir ki, ulularımız gözə, gözəliyə vurğun olublar, gözdən illiam alıblar, gözləri dönə-dönə vəsf ediblər. Gözləri nəyə bənzədəsən, nə ilə müqayisə edəsən ki, onda olan füsunkarlığı, dərinliyi verə, vəsf edə biləsən!

Ulular gözə gözəl sifətlər veriblər:

*Bulnar məni ulas göz (1, 60)
(Məni bənd edər ala göz).*

Ulular əzizlərinə, sevgilisinə gözlərinin işığı deyiblər:

*Bardı gözüm yaruqtı (1, 46)
(Getdi gözüm işığı).*

Ulular gözlərə vurulub, ona qəlb, ürək veriblər:

*Bergələr özün anın gözünə (1, 243)
(Verərlər qəlbini onun gözünə).*

Ulular gözləri insan qəlbinin güzgüsü sanıblar:

*Yalvın tutar gözgiyə (III, 359)
(Gözlər tutar güzgücəz).*

Ulular gözləri sehrli, əfsunlu, canalan təsəvvür ediblər:

*Yalvın anın, gözi (III, 33)
(Sehrli onun gözü)*

Və:

*Bulnadı məni qaraq (II, 20)
(Aldı canım qara göz).*

Ulular gözləri dalğalanan dənizə oxşadıblar:

*Akar gözüm uş təniz (II, 45-46)
(Axar gözüm dəniz tək).*

Ulular gözləri dolu qədəhə bənzədiblər:

*Uvriq başı qazlayu
Sağraq tolu gözləyü (I, 100)
(Səhəng başı – qaza bənzər,
Qədəh – dolu gözə bənzər).*

Ulular gözləri axar çaylarla, sellərlə müqayisə ediblər:

*Aqturur gözüm yulaq (I, 222)
(Axıdır gözüm sellər).*

Gözlərin – “insan qəlbinin güzgüsü” sayılan gözlərin təsviri, gözlərə olan bu vurğunluq təsadüfi deyil. Ənənəvi olaraq bu nəğmələrin yarandığı dövrə qədər də, onların gəlib Kaşğarlının “Divan”ına düşənə qədər də, o vaxtdan bu günə qədər də davam edib gəlir. Bizim eşq-məhəbbət aşiqləri, söz ustaları Dədə Qorqud, Qazi Əhməd, Nəsimi, Füzuli, Sarı Aşıq, Vaqif, Aşıq Ələsgər və b. bu qaynaqlardan su içiblər, ilham alıblar.

Gözlər bu günün də şeir mövzudur, sabahın da şeir mövzusu olacaqdır.

Gözlər həmişə şeirdir, şeir kimi ilıq, isti və qaynardır.

3. TƏBİƏTİ POETİK DUYUM NƏĞMƏLƏRİ

Dünya yaranandan ilin fəsilləri də mövcud olub; həyata can verib, onu dəyişib, təzələyib. İnsanların güzəranı, həyat təzi həmişə fəsillərlə bağlı olub, onlar fəsillərin gəlişini səbirsizliklə gözləyiblər, fəsilləri vəsf ediblər, onlara söz qoşub, nəğmə deyiblər...

Hər fəslin öz aləmi var. Fəsillərin hər biri gözəldir; hər birinin öz yeri var. Təsəvvür edək ki, yaz, yay, payız bir-birini əvəz edib, keçib gedib; uzun günlərin ömrü gödəlib. Qış gəlir. İstili-soyuqlu, sakit və küləkli günlər növbələşir, elə bil, biri-birilə bəhsə girişir, qış yayı hədələyir... Bu məzmunun özü poeziyadır, real həyat poeziyası. Fikirləri məcazlarla, bədii ifadələrlə deyilsə, adi şəkildə demək çətinidir və ya heç mümkün də deyildir. Bu, əzəldən də belə olmuşdur. Şeiri, söz sənətinin həyatın öz axarı, öz poeziyası, öz gözəlliyi doğurmuşdur.

Bizim ulu babalar fəsillərin dəyişməsi, bir-birini əvəz etməsi və toqquşmasında poeziya duyub, ruzigarın bu təbii axarma şeir qoşub, nəğmə bəstələyiblər; Ayın doğmasını, Günəşin batmasını, suyun axmasını, buludların çaxmasını, küləyin əsməsini, yağışın şırıltısını və s. mənalandırıblar; bunlara bədii don geyindiriblər, öz münasibətlərini, hiss və duyğularını bədii şəkllə salıb, sabiq ölçü-biçi ilə nizamlayıblar, qafiyələyiblər, bu hiss və duyğuları bədii əsərlərə çə-

viriblər, həm də bu əsərlər ağızlarda yaranıb sinələrə liəkk olunub, dildən-dilə düşüb, nəsillərdən-nəsillərə ötürülüb gəlib. Biz bu əsərlərdən qədim dövr türk xalqları, o sıradan Azərbaycan xalqı ədəbiyyatının gözəl inciləri kimi bəhs edirik və bunlardan hissiz, həyəcansız danışa, söhbət açma bilmirik.

Bu, təbii görünür. Çünki nə qədər qəribə olsa, oxucuya təəccüblü gəlsə də, indiyədək ağılımıza belə gəlinəyib ki, bizim miladi tarixin I minilliyinin islamaqədərki dövrü bu qədər zəngin olub, xalqımızın sinəsi sözlə, şeir – ağı, nəğmə, şərqi və s. ilə bu qədər dolu olub. Bu əsərlər elə yığcamdır, ölçü-biçi, ahəng, qafiyə ilə elə bağlanıb ki, bəzən onları müasir dilimizdə eynilə verməyə - müasirləşdirməyə çətinlik çəkirik, qafiyələr əslinə uyğun səviyyədə çıxırmı; bəzən yed-diliklə deyilən şeirlər səkkizliklə alınır və s.

Bu da təbii görünür. Çünki hər dövrdə dilin inkişafının öz səviyyəsi olub, ahəngi, bədii uğuru olub, dilin iliyinə işləmiş qrammatik qanunları, lüğət tərkibi olub, bu günün baxımından arxaik söz, ifadə və qafiyələri olub. Və buna görə də, dilimiz qədim dövrlərdə yoxsul, kasıb olub, bədii imkanları məhdud olub – demək, mütləq mənada özünü doğrulda bilməz. Hər dövrdə dil mənsub olduğu xalqı təmin edibsə, onun bədii zövqünü, hiss və duyğularını verə, ifadə edə bilibsə, o dilə yoxsul dil, o dilin yaratdığı ədəbiyyata kasıb ədəbiyyat demək olmaz.

Hər dövrün öz ədəbi səviyyəsi var. Müasir baxımdan isə o dövrlərin ədəbiyyatı əvəzsizdir, müasir türk xalqları ədəbiyyatlarının qızıl külçə qatlarıdır. Bu elmi-tarixi həqiqəti görməmək olmaz. Ədəbiyyat hələ çox qədim dövrlərin yaratdığı, məsələn, “Bilqamis” dastanmm, “Avesta”nın və bunların ənənəvi davamı kimi, miladi I minilliyin məhsulu olan “Dədə Qorqud kitabı”nm səviyyəsinə çata bilməmişdir. Burada qanunauyğunluq var, hikmət var, onu kəşf etmək, aşkarlayıb üzə çıxarmaq, tarixi və ədəbi həqiqətlərin tən-tənəsini yaratmaq ədəbiyyatşünaslığımızın vacib işi, problemlər problemidir...

Təbiət poeziyasının, müasir baxımdan kamil sənət incilərinin,

gözəl lirik şeirin bu gün də əla nümunələri sayıla bilən, iki-üç lövhəsinə nəzər salaq.

Ulu babalar yazm gəlişilə quşların cəh-cəhinin, qaranquşların elçiliyinin və insana sığınmasının, bülbüllərin “dadlı-dadh” ötməsinin poeziyasını necə də şairanə duyublar!?

*Səndən qaçar sundılaç
Məndə tınar qırğdəc
Tatlığ ötər sanduvac
Ərkək tışı ucraşur (I, 529)*

*(Səndən qaçar oxuyan quş,
Məndə sığınar qaranquş,
Dadlı-dadlı ötər bülbül.
Erkək-dişi mayalaşır).*

Ulu babalar yazm gəlişilə qoyun, qoyunun ayrılması, süd sağımı və oğlaq-quzu qarışmasının poeziyasını necə də şairanə duyublar, bunun səmimi, təbii, ürəkaçan və rəngsiz-boyasız təsvirini necə də verə biliblər?!

*Qoçnar təkə səşildi
Sağlıq sürük qoşuldu
Sütlər qamuğ yuşuldu
Oğlaq quzu yamraşur.*

*(Qoçlar, təkə ayrıldı,
Sağmal sürü yığıldı,
Sütlər tamam sağıldı;
Oğlaq-quzu qarışır)*

Ulu babalar yazın keçib yayın gəlişilə qulanların qızışması, keçiköbkərin yığışib yaylağa çəkilməsinin poeziyasını necə də şairanə duyublar, bunun səmimi, təbii, ürəkaçan və rəngsiz-boyasız təsvirini necə də verə biliblər?!

*Qulan tükəl qomuttı
Arqar suqaq yumuttı
Yaylağ taba əmitti
Tızğıq turub səkrişür (I, 214)*

*(Qulan bütün qızışdı,
Keçi-köbkər yığışdı,
Yaylaq sarı qalxışdı.
Cərgə tutub səyrişir)*

Bununla belə, yayın, yazın-baharın şiltaqlığı da unudulmayıb. Yazda aşib-daşan suların, yağışın-selin qorxusu da nəğməyə çəkilib. Ulular bu barədə də öz nəsihətini əsirgəməyib, öyüdünü verib, sözünü deyiblər.

*Yay körkünə inanma
Sular üzə tayanma
Əsizlikik anunma
Tılda çıxar özgə söz (III, 160-161)*

*(Yaz görkünə inanma,
Sular üstə dayanma,
Pisliyə sən qurşanma;
Dildən çıxar əziz söz)*

Nəğmədə “Sular üstə dayanma” yay yağışları və bahar seli,

suyunun coşğunluğuna işarədir ki, yay, bahar fəslində seldən-sudan qorun! – deməkdir; yazın “görkəminə”, gözəlliyinə, hüsnünə uyub çaşarsan, sel-su səni aparar, məhv edər. Son iki misra tamam-kamal atalar sözü, zərb-məsəl səviyyəsində kəlamlardır: “Pisliyə qurşanma!”, “Kinli-küdurətli olma!”, “Yamanlığa adət etmə!” və “Dilini şirin elə!” “Dilindən yaxşı söz, “əziz” söz çıxart!” və hb.

Qışla yaza və yaya həsr olunmuş şeirləri məzmun və əhatə dairəsinə görə bir neçə istiqamətdə araşdırmaq olar.

a) Qış nəğmələri

Bu mövzuda şeirlərdə qışın gəlişinin təsviri olduqca təbii və həyatidir; babaların duyumu və zövqünə söz ola bilməz. Qış öz haqqını tələb edir, öz yerini tutmağa çalışır, bu uğurda insan kimi mübarizə aparır, vuruşur, daha dürüst desək, qış, yay insan kimi hərəkət edir, onlara insani sifətlər verilir.

Qış, ilk növbədə yazla toqquşur, ona təpinir, hədə-qorxu gəlir. Bu şeirlərin bədii təsir gücü, sözün obrazlı deyilişi və fikrin ifadə tərzində özünü göstərir. Elə bil, oxucu uluların zövqünün estetik duyumu ilə isinir, xoşallahlanır, ona sevinc və fərəh gətirir.

Aşağıdakı Yaz nəğmələrinə diqqət edək.

Bu şeirdə Qışla Yayın toqquşması, insan kimi, bir-birinə baxış bir-birinə güc gəlməsi, hücum çəkməsindən bəhs edilir:

**Qış Yay bilə tokuştu
Qımır gözün baxıştı
Tutuşqalı yakıştı
Utğalımat oğraşur (I, 17)**

**(Qış Yay ilə toqquşdu,
Qonur gözlə baxışdı,
Tutuşaraq yaxışdı,
Bir-birilə gücləşir)**

Bu şeirdə Qışla Yayın qarşılaşması, insan kimi bir-birinə qarşı qoşun çəkib ox atmağa hazır olduğundan bəhs edilir:

**Yay Qış bilə qarıştı
Ərdəm yasm qurıştı
Çərig tutub gürəşti
Ortağalı utruşur (II, 97)**

**(Yay Qış ilə qarışdı,
Ər ox kimi quruşdu,
Qoşun tutub vuruşdu:
Ox çəkibən hazırlaşır)**

Nədir bu ox, igid ərlərin ox kimi qurulması? Nədir bu vuruşma, qoşun çəkmə, bu hazırlıq? Növbəti şeirlərdə bu sualların yenə bədii cavabı var: *qara bulud, soyuq külək, tufan-çovğun, qar* və s.

Bu şeirdə tufan təki gələn sərt küləyin adamları, xüsusilə kasıb-kusubu qovub daldalara təpməsindən bəhs edilir:

**Gəldi əsin əsnəyi
Qazqa tükəl üsnəyi
Girdi budun qasnəyi
Qara bulut kükrəşür (II, 223)**

**(Gəldi külək əsərək,
Tufan təki kəsərək
Girdi xalq daldalandı,
Qara bulud oynaşır)**

Bu şeirdə Qışın gəlişilə sərt buludlar gurultusunun, güclü yağışlar uğultusunun xalqı heyrətə gətirdiyindən bəhs edilir:

*Ördi bulut ınraşu
Aktı axın tünrəşü
Qaldı budun tanlaşu
Kükürər tağı tanraşür (III, 398)*

*(Qalxdı bulud guruldayıb,
Axdı axın uğuldayıb,
Xalq heyrat içrə qalıb.
Elə gurlayır, böyrüşür)*

Bu şeirdə kükrəyərək səmaya qalxmış yağmurlu, dolu ilə yüklü buludun “ürküdülb” ünvanını itirdiyindən bəhs edilir:

*Ağdı bulut kükrəyü
Yağmur tolu səkriyü
Qalıq anə ügriyü
Qanca barır bəlgüsüz (I, 354)*

*(Qalxdı bulud kükrəyib,
Yağmur, dolu səyriyib,
Səma onu ürküdüb,
Hara gedir, bilinmir)*

Bu şeirdə soyuğun gəlib, qapını aldığı, gözəl Yaya təpindiği və hər yerə qar yağdığından bəhs edilir:

*Tunluğ gəlib qapsadı
Qutluğ yayıq təpsədi
Qarlab azun yapsadı
Ət yin üşüb əmrışür (I, 463)*

*(Soyuq qapını aldı,
Gözəl yaya təpindi,
Hər yer yaman qar aldı,
Bədən üşüb titrəşir).*

Sual oluna bilər ki, Qış nə üçün Yaya “təpinir”? Payız Qışa daha yaxın olduğu halda, Yayla toqquşur. Məsələ də bundadır. Qışın soyuqluğuna qarşı əks qütbü təşkil edən güclü qüvvə Yayın qızmarıdır, onu gücdən salmadan, sındırmadan mülayim, barlı-bərəkətli Payız yetişməzdi. Qışın rəqibi Yaydır, daha dürüst desək, qələbənin ilk mərhələsi Yayı zəiflədib əldən salmaq, aradan götürməkdir. Yaya tam qələbə çalmadan o, hökmranlıq edə bilməz. Söz yox, burada bədii məntiq də, ardıcılıq da hesaba alınıb. Qışla Yayın deyişməsinə həsr olunmuş şeirlərdə bədii həqiqətin gücü də bundadır.

Artıq Qış qapını alıb, öz işini görür, hər yer qardır... Palçıq, gil-lil yoğrulub. Kasıb-kusub soyuqdan büzüşür, xilas üçün yer axtarır:

*Balçıq balıq yoğrulur
Çığay yavuz yığrulur
Ərnəkləri oğrulur
Ozğuc bilə əvrəşür (I, 248)*

*(Palçıq gül-lil yoğrulur,
Yoxsul, kasıb büzülür,
Barmaqları titrəyir,
Xilas üçün tərpaşir).*

Uluların gözündən heç nə yayınmayıb – Qışın gözəlliyi, torpağa verdiyi dinclik, xeyir-bərəkət, məhsul bolluğu və s. də unudulmayıb.

Qış fəsli gərəklidir, təbiətə, insanlara lazımdır. Qış nə qədər sərt gəlsə, nə qədər soyuq olsa, küləklər nə qədər bərk əssə, qar nə qədər qalın yağsa, kasıb-kusubun işi çətinə düşsə də, təbiət təzələnir, qurddan-quşdan təmizlənir; bu isə torpağa can verir, onu məhsula hazırlayır, insanları bərkdən-boşdan çıxarır, heyvanları bərkidir, “sınaqdan” keçirir və hb. Buna görə Qış da vacibdir, digər fəsilər kimi o da gözəldir. Görün, ulular bu həyat həqiqətini, torpağın bu məzmununu necə də şairanə tuta biliblər, təbiətin bu əzəli və əbədi qanununu necə də vəsf ediblər?!

*Qış yayğarı sövlənür
Ər at tənün yavrayur
İglər yəmə savrıyur
Ət yin taqı bəkrışür (III, 278)*

*(Qış Yaya pıçıldayır:
Ər, at məndə güclənir,
Həm xəstəlik azalır
Həm də bədən bərkışür)*

Və ya:

*Ol qar qamuğ qışın inər
Aşlıq tarıq anın önər
Yavlaq yağı məndə tinər
Sən gəlibən təvrəşür (II, 204)*

*(O qar bütün Qışda düşər,
Məhsul, taxıl onda bitər,
Kinli yağı mənə sığmar
Onda ki, Qış gəlib yetişir)*

Və hb.

İndi də Qış qurtarıb Yazın gəlməsinə, baharın vəsfinə deyilmiş şeir-şərqilərə keçək.

b) Bahar nəğmələri

Ümumtürk, habelə Azərbaycan poeziyası tarixində Yazın gəlməsi, bahar tərəvətinin tərənnümü həmişə ön plana çəkilib. Yaza, bahara, onun gözəlliyinə, insanlara, heyvanlar aləminə, təbiətin özünə gətirdiyi sevinc, həyat eşqi, verdiyi xoş təəssürata dair nə qədər söz deyilib, şeir yazılıb, qoşma, bayatı qoşulub! Bunlar saya-hesaba gəlməz.

Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasının “Bahariyyə” fəsli də bu misralarla başlanır:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və lələzar gəldi...*

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da Yaza, Yazın vəsfinə deyilmiş şeirlər sayca çoxdur. Bu mövzuda “Divan”a düşən şeirlər gözəl başlanğıcdır, miladi tarixin bütövlükdə min ilini əhatə edir, ona zinat verir, bəzəyir, zənginləşdirir. Lakin müəyyən etmək olmur ki, bu söz inciləri minilliyin əvvəllərində, yoxsa birinci və ya ikinci yarımda yaranıb, təkmil şəkil alıb. Çünki bu şeirlərdə fikrin ifadə tərzini, dili, üslubunu, bir sözün bir neçə şəkildə deyilişi, yazılışı və s. saxlanılır.

Ulu babalar Yazın gəlişinə vurğun olublar. Onlar baharla oynayan təbiətin – ağ, göy buludların, qalxıb-enən, burulan dumanların, bərq vuran şimşəklərin, axar suların, yaşıl otların, düymə-düyün bağlayıb qönçələrin, bükülən və açılan çiçəklərin, bir-birilə qarışan, qızıltı-sarı güllərin, bir-birinə sarışan yaşılqların və s. poeziyasını şairanə duyub, şairanə də vermişlər. Təbiətin bu əsrarəngiz mənzərəsindən məst olduqlarını, bu gözəlliyə “mat qaldıqlarını” bir şeirdə belə ifadə etmişlər:

*Qızıl sarıq arkaşib
Yəbkin yaşıl yüzkəşib
Bir-bir kərü yürkəşib
Yalnuğ anı tanlaşur (I, 395)*

*(Qızıl, sarı qarışib,
Al yaşilla hörüşüb,
Bir-birinə sarışib,
Adam buna mat qalır)*

Ulular Yazın gəlişilə qarm əriməsi və selin-suyun axınını, aydm ulduzlu səmanın gözəlliyini belə görüb təsvir etmişlər:

*Yay baruban ərküzi
Aqtı akın munduzı
Toğdı yaruğ yulduzı
Tımla sözümlə gülgüsüz (I, 96)*

*(Yaz gəlib qar əridi,
Güclü sel axdı gəldi,
Aydın ulduzlar doğdu,
Dinlə sözümlə gülmədən)*

Ulular Yazın gəlişilə yağışların yağıb quru yerlərin gölləndiyini, havaya endiyini belə görüb təsvir etmişlər:

*Qaqlar qamuğ gölərdi
Tağlar başı üzərdi
Azun tını yıldı
Tütü çəçək cərgəşür (I, 179)*

*(Quru yerlər gölləndi,
Dağlar başı göründü,
Yerin canı isindi;
Əlvən çiçək cərgələşir)*

Ulular Yazın gəlişilə yağışların yağıb saçılması və dürlü gül-çiçəyin açılmasını, səndəlin müşkə qarışmasını belə görüb təsvir etmişlər:

*Yağmur yağub saçıldı
Türlüg çəçək suçıldı
Yinçü qabı açıldı
Çımdan yıpar yuğruşur (II, 122)*

*(Yağmur yağıb saçıldı,
Dürlü çiçək açıldı,
İnci qabı açıldı,
Səndəl müşkə qarışır)*

Ulular Yazın gəlişilə gülün-çiçəyin yerdən baş qaldıraraq dirildiyini, qönçə bağlayıb büküyündən açıldığını belə görüb, təsvir etmişlər:

*Tümən çəçək tizildi
Bükündən ol yazıldı
Öküş yatıb üzəldi
Yerdə qopa azrışur (I, 233-234)*

*(Saysız çiçək düzüldü,
Bükükdən o açıldı
Çoxlu yatıb üzüldü
Yerdən qopub aralaşır)*

Ulular Yazın gəlişilə saysız-hesabsız çiçəklərin qönçələndiyini, düyülüb büküldüyünü, açılaraq bir-birilə sayrışdığını belə görüb təsvir etmişlər:

*Təgmə çəçək üküldi
Bukuqlanıb büküldi
Tüksin tükün tüküldi
Yarğalimat yürkəşür (I, 437)*

*(Saysız çiçək yığıldı,
Qönçələnilib büküldü,
Düymə düyün düyüldü;
Açılaraq sayrışır)*

Ulular Yazın gəlişilə dürlü gülün-çiçəyin açıldığı çölü-çəmənini ipək xalıya bənzətmiş, bu çəməndə cənnəti belə görüb, təsvir etmişlər:

*Türlük çəçək yazıldı
Barçın yazım gərildi
Uçmaq yeri görüldü
Tumluğ yana gölgüsüz (I, 119)*

*(Dürlü çiçək açıldı
İpək xalım səvildi
Cənnət yeri görüldü
Soyuq daha gələn deyil)*

Ulular Yazın gəlişilə çaxıb bərq vuran şimşəkləri, qalxıb burular dumanları, ayğırın, sığırın döl alıb kişnəşməsinə belə görüb təsvir etmişlər:

*Yaşın atıb yaşnadı
Tuman turub tuşnadı
Azğır qısr kişnədi
Ügür alıb oqraşır (I, 235-236)*

*(Şimşək çaxıb bərq vurdu,
Duman qalxıb buruldu,
Ayğır, qısr kişnədi;
Hövür alıb iyləşir)*

Ulular Yazın gəlişilə qurd-quşun dirilməsini, erkək-dişinin yığılması və döl alıb dağılmasını belə görüb təsvir etmişlər:

*Quş qurt qamıq tirüldü
Ərkək tişi törüldü
Ügür alıb tarıldı.
Yınqa yana girgüsüz (III, 5-6)*

*(Qurt-quş tamam dirildi,
Ərkək dişi yığıldı,
Dölün alıb dağıldı,
Yuvasına girən deyil)*

Ulular Yazın gəlişilə təpələrin göyərüb quru otları necə gizlədiyini, göllərin suyunun çoxaldığını, buğanın, sığırın böyrüşməsinə belə görüb təsvir etmişlər:

*Alın töpü yaşardı
Urut otın yaşardı
Gölnin suvın küşərdi
Sığır buqa tünvəşür (II, 79)*

*(Təpə üstü göyərdi,
Quru otu gizlədi,
Gölün suyu çoxaldı,
Sığır, buğa böyrüşür)*

Ulular Yazın gəlişilə ilxıların otlayıb kökəlməsini, sürülərin sevincdən gəmrişməsinə belə görüb təsvir etmişlər:

*Yılqı yazın atlanur
Otlab anın ətlənür
Bəglər səmüz atlanur
Sevniş ügür ısırsur (I, 285)*

*(İlxı Yazda atlanır,
Otlab bundan ətlənir.
Bəylər kök ata minir;
Sevniş sürü gəmrişir)*

Və hb.

Göründüyü kimi, Qışla bağlı şeirlərin bir qismi onun Yayla apardığı “mübarizəyə” həsr olunmuşdur. Bu mənada “Qış Yay bilə qarıştı”, “Yay Qış bilə qarıştı”, “Qış Yayğaru sevlənür” (“Qış Yaya pıçıldayır”) misraları ilə başlanan şeirlər maraqlıdır. “Divan”da Yaya aid və onu səciyyələndirən bir-iki şeir var. Onlardan biri Yayın cırcıramasının, Yayın çibinli-milçəkli, ilanlı günlərinin təsviridir:

*Səndə qonar çazanlar
Quzğu sinək yılanlar
Dük min qayın təmənələr
Quzruq tikib yügrüşür (III, 367)*

*(Səndə qonar əqrəblər,
Çibin, milçək, ilanlar.
Mindir ətrafda onlar
Quzruq dikib yügrüşür)*

Hər halda şeir Yayın qızmarı və çibinli, milçəkli günləri, axşamları barədə aydın təsvir yaradır. Görünür, bu məzmununda, habelə Payız fəslinə dair şeirlər Kaşğarlının qələminə düşməyib, xalqın sinəsində yatıb qalıbdır.

Ulu babaların təbiətlə təması güclü olub, onların bu həssaslığı da ondan qalıb. Onlar təbiətdə hər şeyin öz rəngini, öz ahəngini tapıblar, poeziyasını duymağa mahir olublar. Buna görə, onu sözlə, sənət dili ilə verə, ifadə edə biliblər.

Ulu babalar təbiəti qəlbən seviblər; təbiət hadisələrindən, onun qışından-baharımdan, soyuğundan-istisindən, qarından-çovğunundan, yağışından-yağmurundan zövq alıblar. Yazın-baharın aylı-ulduzlu gecələri, səhərin açılışı, quşların cəhcəhi, uçan durnaların səsi və s. onlara rahatlıq verib, onların zövqünü oxşayıbdır. Məsələn, aşağıdakı nəğmədə gecə vaxtı səmanın parlaq ulduzlarına baxa-baxa, cəh-cəhlə ötən quşların dadlı səmindən həzz ala-ala yatıb yuxuya gedən xoşbəxt bir ulunun zövqü-səfası təsvir olunur:

*Yaruq yulduz toğarda
Uznu gəlib bakarmən
Satulayın sayraşın
Tatluğ ünün quş ötür (III, 194)*

*(Parlaq ulduz doğanda
Uzanıban baxaram.
Durmada hey oxuyub
Dadlı səslə quş ötür)*

Qışda, Yazda müstərək, necə deyərlər, təbiəti tənzim edən, nizamlayan, ona həyat verən, dəyişən, təzələyən təbii qüvvələr var: “bulud, külək, yağış, çən, duman, qar... Şeir-nəğmələrdə bu qüvvələr o qədər həssaslıqla, dəqiq ifadə olunur, onlara yerinə, daşdığı məzmununa görə elə epitetlər verilir, elə sifətlər qoşulur ki, Qışın qış, Yazın da yazlığı qabardılır, göz önündə gözəl poetik lövhələr canlanır.

Bəzi anlara diqqət edək.

Qışda buluda “qara” sifəti verilir.

Qara bulut kökrəşür (II, 223)
(Qara bulud oynaşır)

Və:

Qoydu bulut yağmurun
Gərib tutar ağ torun
Qırqa qoztı ol qarın
Akın akar əvrəşür (III, 39)

(Kəsdi bulud yağmurun,
Gərib tutar ağ torun,
Tökdi yerə öz qarın,
Yağış yağar, sel axşar).

Deməli, hələ havada, torpağın canında istilik var, bulud kainata “ağ tor” çəksə də, qar töksə də yağışa dönür, sel-su axır. Deməli, yağın sulu qardır, hələ əsl Qış gəlməyib...

Və ya:

Ördi bulut mraşu
Aktı akın tüvrəşü (III, 398)

(Qalxdı bulud gurnldayıb,
Axdı axın uğuldayıb)

Yazda buluda “göy-kökşin” və “ağ” sifətləri verilir; yaz yağışları o qədər yağıb ki, hər tərəf sudur, dəniz kimi suyun-selin içindədir...

Qar buz qamuğ ərişdi
Tağlar suyu akışdı
Gökşin bulut ərişdi
Qayğuq bulub əgrişür (I, 186)

(Qar, buz tamam ərişdi,
Dağlar suyu axışdı.
Gökşin bulud qalxışdı
Qayıq kimi oynaşır)

Gözəl, poetik mənzərədir: “qar, buz tamam əriyib, dağ suları, çay kimi axıb gəlir, dəniz yaranır. Göy-göyümtül buludlar qalxışb qayıq kimi suyun üzündə oynaşır”. Burada “dəniz” sözü yoxdur; yerin-yurdun su içində üzməsi məntiqi yolla dənizə bənzədilir, buludlar dənizdə üzən qayıqlarla qiyas edilir.

Ay qopub əvlənüb
Ak bulut ərlənüb (I, 257-258)

Ay doğub bədirlənib
Ağ bulud qəlbilənib)

Gözəl, poetik mənzərədir: “Ay doğub bədirlənib”, bəyaz gecədir,

“Ağ bulud qəlbilənb”... Burada, yəqin ki, bir qədər sonralar deyilib-
qoşulan, kamil şəkil alıb ellərin dilində-ağzında gözən bu bayatı yada
düşər:

*Ay doğdu qəlbiləndi,
Doğduqca qəlbiləndi,
Quran gətir əl basım
Bu qəlb o qəlbiləndi.*

Qış Yayla “mübarizə”də qəlbə çalır, öz yerini tutur, öz işini
görür... Lakin Yaz ona aman vermir. Yazın gəlişi, torpağın oyan-
ması, yağışın, selin-suyun axını Qışın da ömrünü alır. Bahar gəlir.
Güllü-çiçəkli bahar! Bu şeirlərdə həyatın, heç kəsin iradəsindən asılı
olmayan gedışı, fəsillərin dəyişməsi çox təbii şəkildə bədii boyalarla
öz əksini tapır.

Baharla bağlı şeirlərdə təbiətin oyanması, selin-suyun daşması
həyat gerçəkliyinə uyğun təsvir olunur. Bu şeirlər baharın özü kimi
ilıqdır, istidir, yazın ahəngi ilə düzülüb, elə bil, güllə-çiçəklə dəstə
bağlanıb, uluların qəlbini dərinliklərində bəstələyib dünyaya gəlib-
dir. Buna görə də, dilcə bir qədər arxaik nəzərə çarpırsa da, min, min
beş yüz və bəlkə də iki min il bundan əvvəl olduğu kimi, bu gün də
tərəvətlidir, gözəldir, qədim dövrlərin də, bu günün də əsl sənət inci-
ləri, bədii sözün ölməz nümunələridir.

4) ÖYÜD-NƏSİHƏT, QONAQPƏRVƏRLİK VƏ BAŞQA MOTİVLƏR

Qanun-qaydalar, adət-ənənələr dedikdə, bura çox şey, xalqın
bütün mənəvi və xəlqi-milli keyfiyyətləri daxildir: kişilik, mərdlik,
dostluqda sədaqət, düzlük, ailəcanlılıq, qonaqpərvərlik, ədəb-ərkan,
böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı və s. Bunlar min illər boyu qazanılıb,
kəmilləşib, qorunub xalqın mənəvi zənginliyinə çevrilib.

Xalq kəlamına hörmət, müdriklərə inam və ehtiram qədim və

orta əsrlər dövrü xalq yaradıcılığının təbliğ və təlqin etdiyi fikirlərdir.
Şeirlərdə bəzən elə mühüm, zəruri və həyati məsələlər qoyulur,
nəsihətlər edilir ki, bu gün də gərəklidir və onlardan yan keçmək
olmaz. Bunlar xalqın keçmişini bu günü ilə bağlayan, onu tamam-
layan və inkişaf etdirən əvəzsiz söz inciləridir.

Ulularımızın öyüd-nəsihətinə, kişi sifətli olmaq, insana, ər sifətli
adama ər sifəti göstərmək, yüksək hörmət və qayğı göstərmək gərəkdir,
çünki açıqqaqaballıq, şirindillilik insanın gözəlliyidir.

*Gülsə kişi yüzünə
Görklüg yüzün görüngül
Yavlaq güdəz tülünni
Ədgü savıq tüləngil (III, 43)*

*(Gülsə kişi üzünə,
Gözəl üzün göstərgil.
Pisdən qoru dilini,
Yaxşı sözlər diləgil)*

Ulularımızın öyüd-nəsihətinə, insan tapdığı, ələ gətirdiyi
qənimətə, qazanca bir az sevinməyə də əldən getmiş, itirilmiş şeyə daral-
maq olmaz, əksinə, bir qədər də buna öyünmək gərəkdir; çünki daral-
mağın, peşmaçılığın nə faydası?

*Bulmuş nənik səvərsən
Aqrın anlar səvingil
Barmuş nənik saqımma
Azraq anar sevingil*

*(Bulmuş şeyi səvərsən,
Bir az ona sevingil.)*

*Getmiş şeyə darılma,
Azca ona sevingil)*

Ulularımızın öyüd-nəsihətincə, insan xalqın rəyinə, ümumun fikrinə qulaq asmalıdır; tutqun üzlülükdən, xəsislikdən qaçmaq gərək. Atalar oğulları düzlüyə-dürüstlüyə çağırmalı, hər şeydən, hər bir uğurdan dərhal mədh, tərif gözləməməyi onlara tövsiyə etməlidir.

*Baqmas budun səvüksüz
Yudqı yüzi saranqa
Qazğan ulış tüzünlük
Qalsın cavın yarımqə (II, 249-250)*

*(Baxmaz xalq, sevməyəmə,
Tutğun üzli xəsisə.
Qazan oğlum, düzgünlük,
Qalsın mədhin sahaha)*

Ulularımızın öyüd-nəsihətincə, əmək haqqı, halal qazanc ev üçün, ailə üçündür; onu bağışlamaq olmaz. Tapılmayan malı od qiymətinə (“buz parçasını inci yerinə”) almaq da məsləhət deyil; buna görə müdriklər səni danlar, töhmətlər.

*Qardını yinçü saqınman
Tuzğunu mançu səzinmə
Bulmaduq nənqə sevinmə
Bilgələr anı yivər (I, 419)*

*(Buz parçasını inci sanman,
Əmək haqqını bağışlanan,*

*Bulmadığım malı alman,
Müdriklər bunu töhmətlər)*

Ulularımızın öyüd-nəsihətincə, qonaqpərvərlik, qonağa hörmət və qulluq göstərmək insani keyfiyyətdir; bu, xalqın daxili-mənəvi üstünlüyü kimi qiymətləndirilə bilər, bununla fəxr etmək, öyünmək gərək. Gələcək nəsillərə də bunu tövsiyə etmək gərək.

*Qolsa qalı oğraban
Bergil taqı azuqluq
Qarğış qılır umalar
Yuncuğ görüb qonuqluq (I, 274)*

*(Qalmaq istəsə qonaq
Ver dəxi yemək-icmək.
Qarğış qılar qonaqlar
Zəif görüb hörməti)*

Digər bir şeirdə əliaçıqlıq, ürək genişliyi ilə səxavətliliyin, dost-aşna ilə yeyib-icməyin, qonağa hörmət etməyin şəərəfli, şöhrət artıran iş olduğu fikri söylənilir:

*Görklük tonuğ özünə
Tatlıq aşu azınqə
Tutgil qonuq ağırlıq
Yazsun cavın budunqə (I, 45)*

*(Gözəl don sənün özünə,
Dadlı yemək özgəsinə,
Qonağa ağır hörmət et.
Yaysın şöhrətini xalqa).*

Üçüncü bir şeirdə qarıya gələn qonağı hörmətlə qarşılamaq, rahatlaşmaq üçün tələsmək, onun atının da rahatlığı qayğısına qalmaq və arpa-samanla onu yedirtməyin vacib olduğu fikri söylənilir:

*Gəlsə uma tüşürgil
Timsin anın arıqlıq
Arpa-saman yağutqıl
Bulsm atı yarıqlıq (II, 326)*

*(Gəlsə qonaq tələsgil,
Keçsin ondan yorğunluq
Arpa-saman gətirgil,
Bulsm atı işıqlıq) və hb.*

Müdrikliyə, ağıla, biliyə yiyələnən və bu mənəvi keyfiyyətləri həmişə təbliğ və tövsiyə edən ulularımız bunları hər şeydən – dünyanın mal və dövlətindən üstün tutublar; gələcək nəsilləri də bu ruhda tərbiyə etməyə çalışıblar. İnsan üçün zəruri olub yüksək insani keyfiyyətləri təmsil edən bu üç mənəvi amildən isə müdrikliyə daha artıq üstünlük veriblər:

*Biligni irdədim
Bögünü özürdüm (III, 228)*

*(Biliyi axtardım
Müdrikliyi seçdim) -*

- deyiblər.

Beyti bu mənada da yozmaq olar ki, bilmək, bilik axtarmaq, öyrənmək məni müdrikliyə yetirdi, elmi axtarışlar məni müdrikliyə çı-

xartdı. Buna görə, həmişə müdriklərdən öyrənin, uluların ardınca gedin, öyüd-nəsihətinə qulaq asm, çağırışma tələsin:

*Ündəb uluğ tabarı
Tavraq gəlib yügürgil
Quğraq yılm budun gör
Qanda düşər qodı il (III, 68-69)*

*(Ünləb ulu çağıranda
Tələsik gəl, yüyürgil.
Quraq üldə xalqı gör,
Harda düşər, sən də düş)*

Ulularımız yüksək mənəvi saflığa, təmiz biliyə, elmə malik olublar, onların dünyagörüşləri həm elmi, həm də bədii yaradıcılıqlarında az-çox öz əksini tapıb. İnsanın əmələ gəlməsi, Yer kürəsinin fırlanması və s. biliklərə ulularımız hələ çox qədim zamanlardan yiyələniblər.

Xalq yaradıcılığı incilərində əngin səmələrin, ulduzların, Ayın, Günəşin gözəlliyini təsvir edən bədii lövhələrlə yanaşı, Yerin-Göyün fırlanması, parlaq ulduzların axını ilə gecənin gündüzə dönməsi kimi elmi-bədii söhbət də diqqəti cəlb edib:

*Tənri ajun törütti
Cıgırı uzun təzginür
Yulduzları cərgəşib
Tün gün üzə yörkənür (II, 303)*

*(Tanrı dinclik törətdi
Durmada Göy fırlanır*

*Ulduzlar cərgələşib,
Gecə gündüzə dönür)*

*Yarattı yaşıl çaş
Savırdı örün qaş
Tizildi qaraquş
Tün gün üzə yörgənür (I, 330-331)*

(Yarandı yaşıl Çaş,
Sovruldu aydın Qaş**
Düzüldü Qaraquş,***
Gecə gündüzə dönür)*

Əgər mütəxəssislər təsdiq edirlərsə ki, "həmin şeirlər islamiyyətədən əvvəlki dövrlərin məhsuludur", onda burada ifadə olunan elmi fikirlər də o vaxtlar vardı, bədii yaradıcılıqda öz əksini də tapırdı.

Qədimlərdə ulularımız həyat tərzinin, məşğuliyyətinin bəzi anları – maldarlığı, ovçuluğa meyliyi, eys-ışrət əhli olması və s. şeirlərdə təsvir olunur. Onlar, xüsusilə ov etməyi nəinki yaşamaq üçün, həm də məşğələ, vaxt keçirmək, istirahət, eys-ışrət məqsədilə edirmişlər. Bu mənada aşağıdakı dördlüklər az söz demir.

Ulular kədər, qəm-qüssədən uzaq olmaq üçün yeyib-içib çağırışmışlar, at səyirtmiş, aslan kimi kükrəmişlər:

*Ottuz içib qıqralım
Yoqar qopub səkrəlim
Arslanlayu kükrəlim
Qaçtı saqınc sevnəlim (I, 142)*

* Çaş - əngin səma

** Qaş – üzük qaşı kimi parlaq ulduzlar

*** Qaraquş - bürc, ulduz topası

*(Üçqat içib çağralım,
Uca qalxıb səkrəlim.
Aslan kimi kükrəlim,
Qaçsın kədər sevnəlim).*

Ulular kədər, qəm-qüssədən uzaq olmaq üçün igidlərlə gəzintiye çıxmışlar, ov ovlamışlar, quş quşlamışlar:

*Yigütlərik ıslatu
Yığac yemiş ırğatu
Qulan geyik avlatu
Bədrəm qılıb əvnəlim (I, 263)*

*(İyidləri işlədib,
Ağac meyvəsin dərib,
Qulan, geyik ovladıb
Şadlıq edib şənlənək)*

Ulular igidləri xam atlara mindirib itlə, şahin quşu ilə ova çıxmış, keyik, tülkü, donuz ovlamış, bundan zövq almışlar:

*Tosun münüh səğırtsün
Əsizliğin amurtsun
Itqa keyik qaytartsun
Tutmuş sanı umnalım (III, 429)*

*(Xam at minib səyirtsin,
Yuvaların ram etsin,
İt keyiki qaytarsın
Tutmuş hesab edəlim).*

Və:

*Çağrı berib quşlatu
Tayğan ıdib tıslatu
Tülki tonuz taşlatu
Ərdəm bilə ögləlim (II 343)*

*(Şahin verib quşladıb,
İt göndərib dişlədib,
Tülkü, donuz daşladıb
Ərdəm ilə öynəlim)*

Həyat əksliklərin vəhdətidir. Əzəldən də belə olub. Dünyada iki zidd qüvvə bir-birinə qarşı durub: xeyir və şər, işıq və qaranlıq, yaxşı və yaman, ağ və qara, gülmək və ağlamaq, sevmək və nifrət etmək, doğru və yalan, dost və düşmən, kamil və cahil,.. Bu ikilik insanın daxilində də var. İnsanın birində mənfi keyfiyyətlər çox, digərində isə az ola bilər. Buna görə, həyatda mütləq müsbət və ya mütləq mənfi xarakterlər olmadığı kimi bu, bədii əsərdə də ola bilməz. Müsbət keyfiyyətlərə malik bir şəxs qüsurlardan da xali deyil. Əgər ədəbi əsər həyatı bütövlükdə, ziddiyyətlərilə birlikdə göstərir, təsvir edirsə, o sənət özünü ölməzliyə, əbədiyyətə yüksəldir. Mahmud Kaşğarlının “Divan”ma düşən və tədqiqatımızın mərkəzində dayanan bədii əsərlərdə də bu ikilik var. Ulular bunu nəzərdən qaçırmayıblar. Məsələn:

1) ailə münasibətləri mövzusunda yaranmış əsərlərdə:

Oğul valideyn haqqını itirib, evdən uzaqlaşmış, çıxıb gedib. Buna görə ata-ana oğuldan gileylidir, bu cür hərəkəti ona bağışlaya bilmir:

*Qança bardın ay oğul
Ərdin munda inc amul
Attın əmdi sən tönül
Qıldın ərsə qılmağı (I, 74)*

*Bardın nəlik aymadın
Kiri görüb qaymadın
Könül bəri yaymadın
Bundun ərinə bulmağı (III, 245)*

*(Hara getdin, ay oğul?
Burda sənə dinclikdir.
Atdan indi döndün sən,
Bunu etdin, etmə sən.*

*Getdin, heç nə demədin,
Geri dönüb baxmadın,
Könlün bəri aymədin.
Belə oldun, olma sən).*

2) məişət, həyat tərzini mövzusunda yaranmış əsərlərdə:
Birisinin taxılını siçan, mişovul daşıyıb aparır, amma o, xəsislik edib malını gizlədir, adamlara qıymır:

*Eltib tarıq qodmadı
Siçan dağı sıqrıqan
Gizləb nəlik kütərsən
Əmdi anı qısırqan (II, 263-264)*

*(Daşdı taxıl qoymadı,
Siçan, həm də mişovul.
Gizləb niyə küdərsən?
İndi xəsislik edərsən).*

3) döyüş mövzusunda yaranmış əsərlərdə:

Döyüşçü yuxuya qalıb, bu tənbellik bəs deyilmiş kimi, oyanarkən öyünür də, el içində inadlıq da göstərir:

*Əmdi uzun uzandı
Gedin telim ögüdü
El bulğalı ikəndi
Andağ ərik kim utar (I, 200)*

*(İndi yuxudan oyandı,
Sonra xeyli öyündü.
El bulunca inad etdi.
Belə ərlə kim udar?)*

Ulular deyib ki, özünü öyən, lovğa, hay-küycü döyüşçü üz ağartmaz, qələbə qazana bilməz, məğlub olar:

*Özin öknib urıladı
Yarıqyerik qarıladı
Atıq kəmişik urıladı
Ufut bolub túbü ağdı (I, 309)*

*(Özün öyüb lovğalandı,
Yeri ölçüb addımladı.
Atın bizləyib çıxırdı
Xəcil olub dağa qalxdı).*

4) *sevgi-məhəbbət mövzusunda yaranmış əsərlərdə:*

Sevilən qızın gözləri “sehrli” olsa da, özü dönükdür. Üzü “dolğun ay” kimi gözəlsə də, dönüklük edib gedir, aşıqının ürəyini parçalayır...

*Yalvm anın gözi
Yelgin anın özi
Tolun Ayn yüzi
Yardı mənin yürək (III, 33)*

*(Sehrli onun gözü,
Dönük onun özü.
Dolun Aydır üzü
Yardı mənim ürəyim).*

Ulular deyib ki, “Adın nədir, Daşdəmir, yumşalısan yumşah”,... Oğlan sevdiyi qızın yolunda çox əzab çəkir, buna görə də günü qaradır. Lakin könlünün odu-alovu, ümid işığı onu yaşadır; “Bərk yumşalar” xalq kəlamı ona təskinlik verir, inanır ki, sevgilisi yumşalıb yola gələcək, ona könül verəcəkdir:

*Aydı sənün uzu
Amgək telim ızu
Yumşar qatıq özü
Könlüm sana yükrük (I, 110)*

*(Dedi: sənün yolun
Gətirdi çox əzab.
Yumşalar bərk özü,
Könlüm sənə meylli)*

5) *öyüd-nəsihət mövzusunda yaranmış əsərlərdə:*

Ər sifətli kişi birisi ilə dostlaşır, qucaqlaşır onunla qovuşur, ona mərdlik edir; o isə əksinə, namərdlik edir, onun yay istirahətini pozur, əlindən alır.

*Nəlik anar bilişdim
Qucşub tağı qovuştum.
Tözünlükin qayıştım
Alqtı mənin yayımı (III, 188)*

*(Niyyə onunla qonuşdum?
Qucşub, dəxi qovuşdum
Ona mərdliklə yanaşdım.
Məhv etdi mənim yayımı)*

Ulular deyib ki, həmişə ayıq və ehtiyatlı ol, hər kəsə inanma, aldanarsan. Sadəlövh, pak bir adama biri yaxınlaşıb dostlaşır, küsüşüb-barışır, axırda qoyun sürüsünü sürüb aparır:

*Yarığ bulub yağuşdı
Artuğluğun söküşdi
Qulun qapub gətişdi
Sürdü mənin qoyımı (II, 90)*

*(Vaxt tapıb yaxınlaşdı,
Çox küsüşdü, barışdı.
Qulanı qapıb gizlədi.
Sürdü mənim sürümü)*

Beləliklə, döyüslərə, qəhrəmanlıq lövhələrinə, Qış, Yaz, Yay fəsilələrinə, sevgi-məhəbbət, öyüd-nəsihət və başqa mövzulara aid ulularımız qoşduğu şeir-nəğmələrlə tanış olduq. Bu əsərlərdə vahid hakimiyyət, əmin-amanlıq uğrunda mübarizə lövhələri, igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq ənənələrinin davamı və inkişafı, qışlı-yazlı təbiət təsvirləri, gözəl Yaz və Qış günlərinin poeziyası, dostluğa,

kişiliyə, düzlüyə, sədaqətə çağırışın şeirliyi var...

Ana köklər "Dədə Qorqud" a gətirib çıxarır.

Fikrimizi, nəticə olaraq bircə şərq-nəğmə üzərində yekunlaşdıraraq:

*Endik kişi titilsün
El törü yetilsün
Toğlu bürü yetilsün
Qazğu yəmə savılsun (I, 106)*

*(Enən kişi didilsin,
El qaydası qorunsun,
Qoyun qurdla otlasın,
Həm də qayğı sovuşsun).*

Ulularımızın tarix boyu apardığı döyüş və mübarizələr beləcə məqsədyönlü olub. Enməzlik, qorxmazlıq, kişilik təbliğ edilib, el birliyinə, el qayğısına qalmaq üçün nəğmələr qoşulub, "qoyunla qurdun bir yerdə otlaya bilməsi" üçün qılinc çalınıb. Bu mənada şeir-nəğmələr bu günlə səsləşir, bu günün ruhunu ifadə edir, arzu və amallarına cavab verir.

Azərbaycan ədəbiyyatı doğuluşundan, yaranışından bu yüksək milli-bəşəri ideallar ədəbiyyatı kimi inkişaf etmişdir. Bəşəriyyətin əzəli istək və arzuları, insani keyfiyyətləri, həyat tərzini, mübarizə eşqi və bu kimi ali hissələrin bədii təsviri, təsdiqi və təqdiri ədəbiyyatımızın həmişə baş mövzusu olub və gələcəkdə də baş mövzusu olacaqdır. Bu mənada yuxarıdakı şeir də çox söz deyir. Dördcə misrada özünə-qədərki və sonrakı yüz-yüz illərin məramı, xalqımızın ədəbi bədii təfəkkürü, mənəvi aləmi, həyat eşqi və mübarizəsinin bədii təsdiqi var. Dördcə misrada insanın çox mühüm və gərəkli fəaliyyəti, insan ömrünün mənası verilir.

Birinci misra, ümumən insanlığı, xüsusən xalqı və onun hər övladını qorxmazlığa, dönməzliyə, enməzliyə, igidliyə, kişiliyə çağırışdır. Məsələ çox ciddi qoyulur, bu keyfiyyətlərdən məhrum olan şəxs

yaşamaq haqqı yoxdur; o, məhv edilməlidir.

İkinci misra ümumən insanlığı, xüsusən xalqı və onun hər bir övladını, mənəvi sərvətləri, adət-ənənə, qayda-qanunları və s. qorumağa, yaşatmağa, inkişaf etdirib təkmilləşdirməyə çağırışdır. Bu, bircə kimi, insanı, vətən və onun hər bir övladını dostluğa, sülhə, əmin-amanlığa çağırır. Bunun üçün o çarpışmalı, vuruşmalı, mübarizə aparmalıdır. Burada həm də müstəqillik, birlik və azadlıq uğrunda gedən mübarizə və döyüşlərin məqsəd və qayəsi verilir... Bu fikir haqq-ədalət uğrunda döyüşən hökmdarlara, sərkərdələrə daha çox aid edilə bilər. Hələ m.ö. VI əsrdə Tomiris ana bu ali məqsədlə Kiri yola gətirmək istəmişdi, onu sülhə, əmin-amanlığa çağırırmışdı, ona mehriban qonşuluq, dostluq şəraitində yaşamağı təklif etmişdi. Sülh, əmin-amanlıq ənənələrinin davamı olaraq, Nüşabə dünya fətəhi Makedoniyalı İsgəndərin qabağına yemək əvəzinə kasalar dolusu ləl-cəvahirat qoyub susdurmuşdu... Şeir-nəğmənin məzmunu, qayəsi bu qaynaqlardan gəlir, şeir-nəğmə bu bəşəri hissələrin arzu şəklində yığcam təsviri və təqdiridir. Kim bilir, bu şeir-nəğmə bəlkə də elə o vaxtlardan sinələrə yazılıb, dilə-ağıza düşüb, gəlib bu günə çatıb.

Dördüncü misra, yenə də ümumən insanlığı, xalqı və onun hər bir övladını qayğılardan qurtarıb, firəvan yaşayışını təmin etməyə çağırışdır, həm də fikir xeyirlə şərin əbədi mübarizəsində xeyirin qələbəsi, xeyirxahlığın təntənəsinə doğru yan alıb.

Ana köklər “Dədə Qorqud”a gətirib çıxarır.

Miladi tarixin I minilliyinin ən böyük ədəbi-bədii hadisəsi olan “Dədə Qorqud kitabı” bu zəngin, çoxcəhətli və sanballı bədii zəmin üzərində ucalmış, Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin, mənəvi fikir tariximizin gözəl və əvəzsiz səhifələri yaranmışdır.

İndi də Dədə Qorqud dünyasına daxil olub, bu mənəvi aləmə baş vuraq.

VII. DƏDƏ QORQUD DÜNYASI

1. TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİ BƏDİİ TƏSDİQ KİTABI

Azərbaycan xalqı və onun mənəvi aləmində VII-IX əsrlər çox höhranlı, keşməkeşli bir dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycan-türk mədəniyyətinə yeni bir qol - ərəb mədəniyyəti qovuşur, calanır. Ərəb hökumranlığı VII-VIII əsrlərdən etibarən Azərbaycan-türk dünyasının daxili inkişaf imkanlarını daraldır, rəsmi dairələrdən sıxışdırırdı; bu hökumranlıq adət-ənənələri “təzələmək”, mədəniyyəti “islamlaşdırmaq”, qədim türk yazısını ərəb yazısı ilə əvəz etmək və s. üçün hər vasitədən istifadə edirdi. Qədim atəşpərəstlik-Zərdüştlik dini İslam dini ilə əvəz olunurdu... Tarixin isə ədalətə meyli öz qanunanyğunluqları var.

Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, adət-ənənə xalqın güclü mənəvi sərvətləridir. Elə mənəvi sərvətləri ki, yad təsirlərə və təzyiqlərə laqeyd qala bilmir, müqavimət göstərir, mövcudluğunu müdafiə edir, özünü qoruyur. Hər istedadlı, köklü-əsaslı xalq ağır, böhranlı şəraitdə vəziyyətdən çıxış yolu tapır, mənəvi qüvvələrini səfərbər edib, müəyyən yön alır, mədəniyyətini inkişaf etdirir, mənəvi dünyasını nəinki zənginləşdirir, həm də onu ümumbəşər səviyyəsinə yüksəldə və çıxara da bilər. Azərbaycan xalqı və onun şifahi ədəbiyyatı-folkloru məhz ağır, böhranlı yüzlüklərdə öz mənəvi sərvətlərini mühafizə edərək yaşatmış, inkişaf etdirərək bəşəri səviyyəyə yüksəltmişdir.

Təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, tarixi-rəsmi imkanların məhdudluğu üzündən müəyyən dövrlərdə Azərbaycan folkloru – ağır ədəbiyyatı daha güclü inkişaf etmiş, bəzən ana dilli yazılı ədəbiyyatı üstələmişdi. Məs., “Dədə Qorqud Kitabı” yarantısından bu ağır, böhranlı illəri keçirmiş, on illiklərdə, yüzilliklərdə - nəinki muddulub yaddan çıxıb, əksinə, beləcə, rəsmi dairələrin gözündən nzaqda, “həyatın dibində”, xalqın ürəyinin dərinliklərində özünə yer edib, daha da kamilləşib, dil və üslubca canlanıb, elə poetik, elə qüdrətli bəşəri sənət abidəsi şəklinə düşüb ki, haçansa haş qaldırıb özünü təsdiq etsin,

sözünü desin, bütünlükdən nəzərini özünə cəlb edə bilsin...

İşğal yaman dərdidir.

Ərəb işğalı Azərbaycan xalqının qədim atəşpərəstlik dininə - müqəddəs "Avesta" kitabına elə zərbə endirdi ki, üzərinə elə qalın qara pərdə çəkdi ki, haralardasa, küncdə-bucaqda, zərdüştçülərin qəlbinin dərinliklərində özünə yurd salıb qala bildi və yüz-yüz illər boyu yavaş-yavaş közərdi, öz təliminin ancaq çox cüzi bir qismini gətirib bizə çatdırdı.

İşğal yaman dərdidir.

Ərəb işğalı Azərbaycan xalqının qədim əlifbasını əlindən aldı, onun qədim yazı mədəniyyətinin, türk-run əlifbasının üstünə elə qalın qara pərdə çəkdi ki, min il işıq üzü görmədi, ancaq keçən əsrin sonlarında üzə çıxdı, öz kamilliyi, türk dillərinə yararlı olması ilə bütünlükdə tədqiqatçıları heyrətə gətirdi.

Ərəb işğalı xalqımızın adət-ənənə, əxlaq-etika, ədəb-ərkan və s. kimi milli-mənəvi dəyərlərinin başına da eyni oyunu açmışdır. "Dədə Qorqud kitabı"nın yazılmış, yəni əlyazma nüsxələri, görünür, əllərdən elə qapılıb alınmış, şəxsi və ümumi kitabxanalardan elə təmizlənmiş, Vətən torpağında qalıb yaşaması hüququ elə qadağan edilmiş ki, xoşbəxtlikdən, hansı bir müdrik əl iləsə Drezden və Vatikan kitabxanalarına ötürülüb, orada mühafizə olunub qalmışdır. Yenə çox şükür!!

Xalqın ağır, böhranlı dövrlərində, müvəqqəti olsa da, bəzən kələfin ucu itirilir, xalq öz qımına çəkilib daxili mənəvi imkanlarını toplayır, həqiqət ortaya çıxıncayadək isə əsrlər keçir, mübahisələr kəsilmək bilmir ki, bilmir, müxtəlif fikir və mülahizələr baş alıb gedir...

"Dədə Qorqud Kitabı"nın da taleyi, bir növ, belə olmuşdur; onun düzülüb-qoşulması, tamamlanması qədim mədəniyyətlə "yeni" islam mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir dövrə, keçid dövrünə təsadüf edir.

Kitabın bizə gəlib çatan yazılı adı belədir: "Kitabi-Dədəm Qorqud ala lisani-taifeyi-Oğuzan". Kitab "Oğuznamə" də adlanır. Biz ona, sadəcə olaraq müasir ümumi adı ilə müraciət edirik: "Kitabi-Dədə Qorqud" və ya "Dədə Qorqud Kitabı".

"Dədə Qorqud Kitabı" ümumtürk kitabəsidir; Oğuz türkləri bu

kitab ilə fəxr edə və onu "özününkü" saya bilər, onların buna mənəvi haqqı vardır. Lakin "Oğuznamə" türkün Oğuz kökünün, bilavasitə isə Azərbaycan Oğuz oymağının, bu torpaqda yaşayan türk xalqının bədii yaradıcılıq məhsuludur, mənəvi dünyasıdır.

Bununla belə, bir sıra məsələlərdə mübahisələr hələ də davam edir. Bu mənada, əvvəlcə Dədə Qorqudun məkanı, zamanı və şəxsiyyəti, kitabənin yaranma və yazıya alınma tarixləri, hadisələrin cərəyan etdiyi ərazi barədə danışmaq zərurəti yaranır. Sonra isə "Dədə Qorqud" dünyasına, mənəvi aləminə nüfuz etmək olar.

1) DƏDƏ QORQUDUN MƏKANI VƏ ZAMANI

"Dədə Qorqud Kitabı" Azərbaycan oğuzlarının ədəbi-tarixi həyat salnaməsidir. Mahmud Kaşğarlının məlumatına görə, oğuzlar türklərin daha güclü boyudur. Bununla belə, bu boy öz daxilində müstəqil qollara, oymaqlara ayrılır. Oğuz qolları, oymaqları 22-dir: 1) "Qımıq"lar, 2) "Qayığ"lar, 3) "Bayundur"lar, 4) "İvfa"lar və ya "Yıvfa"lar, 5) "Salğur"lar, 6) "Əfşar"lar, 7) "Bəgtili"lər, 8) "Bükdüz"lər, 9) "Bayat"lar, 10) "Yazqır"lar, 11) "Eymür"lər, 12) "Qarabölük"lər, 13) "Alqabölük"lər, 14) "İkdir"lər, 15) "Ürəgir"lər, 16) "Tuturğa"lar, 17) "Ulayundluğ"lar, 18) "Tükər"lər, 19) "Beçənək"lər, 20) "Çuvaldar"lar, 21) "Çəpni"lər, 22) "Çaruqluq"lar /1,55-58/

Mahmud Kaşğarlı: "Mən Kaşğarlı Mahmud bu oymaqların hamısını hər kəsin bilməsi vacib olduğu üçün yazdım... Bu saydığım bölüklər kökdür. Bu kökdən bir çox oymaqlar çıxmışdır, onları söyləmədim, sözü qısa elədim" /1,58/ - deyir.

Oğuzlar "Üç ok" (İç Oğuz) və "Boz Ok" (Taş Oğuz) olmaqla, iki qola ayrılır. Bu qollar arasında vahid birlik var. Araşdırmalarda bu iki qola ayrı-ayrılıqda hansı boyların, bölüklərin və hansı bəylərin daxil olduğu da göstərilir: "Boz ok: Qayı, Bayat, Alqabölük

(Alqaevli), Qarabölük (Qaraevli), Yazğır, Tuturğa, Yaparalı, Əfşar, Qazıq, Bektili, Qarkin. Üç ok: Bayandır, Beçənək, Çuvaldar, Çəpni, Salür, Eymür, Ulayundlu, Ürəgir, Bükdüz, Yıvfa, Qmıq” (164, s. XIV). “İç Oğuz bəylərinə Qazan xan, Budaq bəy, Yegən bəy, Şəm-səddin bəy, Beyrək bəy, Qara Qonuq bəy deyirlərdi. Taş Oğuz bəylərinə Dondar bəy, Əmən bəy, Əfşar bəy Dükər bəy, Rüstəm bəy deyirlərdi. Cəmi doxsan min əsgər idi. Dədə Qorqud şeyxləri idi. Min bir cəngi bəylərinin ulusuna Qazan xan deyirlərdi. Əlli səkkiz Səlcuğun ulusuna Dondar bəy deyirlərdi. Min Bükdüzün ulusuna Əmən bəy deyirlərdi. Altmış çal saqqallı qocanın ulusuna Aruz Qoca, Otuz çobanın ulusuna Qaracüq Çoban deyirlərdi” (152, s. 40).

“Dədə Qorqud Kitabı” bu birliyin ədəbi salnaməsidir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın ədəbi siması Qorqud “Bayat” boyundandır. Bayandır xan “Bayandır”lardan, Salur Qazan “Salğur (Salur)”lardan, Bükdüz Əmən “Bükdüz”lərdəndir. Bunlar dastanın baş qəhrəmanlarıdır. Qalan surətlər ümumilikdə Oğuz//Uğuz boy-larındandır. Diqqət edək ki, Mahmud Kaşğarlıda bütün bu Oğuz qəbilələri, bölükləri həm də, “boy” adlanır. “Oğuznamə” də qəhrəmanların adına bağlanmış 12 “boy”dan ibarətdir. Beləliklə, qəbilə, bölük mənasında işlənən “boy” sözü o vaxtlar ədəbi istilaha da çevrilmişdi.

“Dədə Qorqud kitabı” ümumi Oğuz boyunun, onun hər iki mühüm qolunun yaradıcılığı, həyat tərzinin ədəbi-bədii ifadəsidir. “Kitab”da təsvir olunan xalqın – Oğuzların məskəni Azərbaycan torpağı, hökmdarı Qamğan oğlu Bayandır xan, bəylərbəyisi Qalın Oğuzun dövləti sayılan Qazan xan, “səhabəsi” dini təbliğatçısı Bükdüz Əmən, müdrik atası, başbiləni, “elm-sənət kahini”, şeyxi Dədə Qorquddur.

Mahmud Kaşğarlı yazırdı: “Zülqərney Uyğur ellərinə yaxınlaşanda Türk xaqanı ona qarşı dörd min əsgər göndərir. Dəbilqələrinə şahin qanadları taxmış əsgərlər qabağa ox atdıqları kimi, arxaya da ox atırmışlar. Zülqərney buna çaşmış qalmış...” (I, 111-112).

Budur, ingilis alim-naşiri Londonda nəşr etdiyi “Dədə Qorqud

kitabı”nın (1974) üz səhifəsində bu həqiqətdən məharətlə faydalanmışdır.

Mahmud Kaşğarlı öz “Divan”ında “Oğuz” boyu, Oğuzların məkanı üzərində ayrıca dayanaraq yazırdı: “Mən kök və ana boyları saydım, oymaqları buraxdım... Hər boyun sakin olduğu yeri də bildirdim. Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy “Beçənək”dir, sonra “Qıfçaq”, “Oğuz//uğuz”... gəlir” /1,22/.

Hazırda Azərbaycanın şimal qərbində, həqiqətən qədim Bizans-Rum elinə yaxın yerdə Qax rayonu ərazisində *Qıpçaq //Qıbcaq// Qıbçaq //Qıbçax //Qıpçaq// //Qıfçaq// //Qıfçax// ...* və yeddi para *Qıpçaq* kəndləri /Onçallı, Baydarlı//Baydarlı, Baysarlı //Baysarlı, Amannı// Amanlı, İbaxlı //İbaxlı// İbaqlı, Tanqıt //Tanıt, Qamalar, el-oba, oymaq var. Söz yox, bu el-oba, oymaq orada qədimdən sakin olan türk tayfalarının adlarını indi də saxlamış canlı nişanələridir. Bu oymaq “Dədə Qorqud”da mühüm rol oynayır, Qıpçaq Məlik də bu oymağın başçısıdır.

İndiki Cəlilabadın Cənubi Azərbaycan sərhədində “Qazan köşkü” zirvəsi var. Qırmızı, bişmiş kərpic qalıqları zirvənin vaxtilə çadır şəklində salınıb hördüyünə şahidlik edir... Göz işlədikcə oradan dörd tərəf ovucun içi kimi görünür. “Qazan köşkü”n cənubi-qərbində, Yardımlı rayonu ərazisində “Aruz//Arus” kəndi də var ki, Qazan xanın dayısı Aruz Qocanın adı ilə bağlı ola bilər.

“Dədə Qorqud kitabı”nın özü təsdiq edir ki, onun boyları Qafqaz/dastanlarda: “Qışda-yazda qarı-buzu ərinməyən Qazlıq dağı” – 26, 27.../, daha dürüstü, Qafqazın cənub ətəkləri və bütövlükdə Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır, boylardakı əhvalatlar Kür-Araz düzənliyində, *Şərur* mahalında /dastanlarda: *Şərük-235/*, *Əlinə Qala qoruqlarında /255-256/*, *Dərşamda /263/*, *Ağcaqalada, Sürməlidə /153,279/*, *Ağqayada, Ağ Sazda /280/*, *Qaradərədə /59/*, *Qara dağda /102/*, *Kökə dağda /126/*, *Bayatda /2/* və s. yerlərdə vəqə olur. Bu adda yerlər isə Naxçıvan ərazisində, Araz üstündə, Zəngilanda, Göyçə mahalında, Ağcabədidə, Şamaxıda, Şəkiddə, Şirvanda, Dəvəçidə, Abşeron torpağında bu gün belə mövcuddur.

“Dədə Qorqud” dastanları məhz bu torpaqlarda məskun olan, oğuzların dilində deyilmiş, düzülüb-qoşulmuş və yazıya alınmışdır.

“Dədə Qorqud”da həmçinin dönə-dönə adı çəkilən *Dəmir qapu Dərvənd*, *Qara dərvənd* /60, 71/, *Ala Dağ* /20-25/, *Cızıqlar*, *Ağılqan* /126/, *Bükdüz* /151, 218/, *Ayqırgözlü suyu* /62/ və s. torpaqlar oğuzların, oğuz qəhrəmanlarının oylaqlarıdır. Bərdə, Gəncə şəhərləri /236/ onların köç saldıqları, vətən saydıqları yerlərdir.

Azərbaycan oğuzları Abxaziya elinə qız almağa /124/, Trabuzona qız bəyənməyə /172/, Rum elinə mal alış-verişinə /69/, Qara dəniz kənarlarına /202/, Qarun elinə /280/ at oynatmağa, ov etməyə, keyf çəkməyə gedirlər. Bununla yanaşı, Oğuz “Toquz tümən Gür-cüstanın xəracı gəlir” /235/, “Trabuzon təkürü bəylərbəyi olan xan Qazana şahin göndərir” /272/ və s. Oğuz bəylərinin Azərbaycanın hüduqlarından uzaqlarda at çapdıqları, şücaət göstərərək qələbə çaldıqları yerlərin adları da əksərən türk-oğuz tərkibli sözlər, birləşmələrdir: “Qara dəniz” /202/, “Qara Dərvənd” /71/, “Aqhasar qələ” /280/, “Suncudan qələ” /279/, “Düzmürd qələsi” /207/ və b. Buna uyğun olaraq da bu yerlərdə yaşayan qeyri-türk dillilər qopuz-sazı sevir, oğuzca “söyləmə”lərə, “ayıtma”lara həvəslə qulaq asırlar.

“Dədə Qorqud” dastanlarının dili məhz Azərbaycanın hüduqlarını aşır keçmişdi, onun əhatə, nüfuz dairəsi çox geniş idi...

“Dədə Qorqud”un haralı olduğu, nə zaman yaşadığı barədə Türkiyə “Dədəqorqudsünəşliyi”nda maraqlı bir fikirlə rastlaşırıq: “Dədə Qorqud” ən qədim türk şairlərindəndir. Miladın VII-VIII əsrlərində yaşadığı təxmin edilərsə də *nə zaman və harada yaşadığı bəlli olmayan bu şəxsin varlığı barədə məlumat yoxdur*” (158, s 29).

Burada, hələlik “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “Giriş”in başlanğıcını xatırlayaq: “Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata diyərlər bir ər qopdı”... /12/.

“Giriş” haqan və kim tərəfindən yazılmış olur-olsun, orada açıqca deyilir:

1) “Dədə Qorqud” Rəsul Əleyhissəlamın, yəni islam Peyğəmbəri

Məhəmmədin zamanına yaqın /570-632/ yaşamışdır;

2) “Dədə Qorqud” nüfuzlu ər olmuşdur, “Bayat boyundan qopub”. VI-VII əsrlərdən Oğuz ellərində bir qədər geniş mənada əlsəq, bütünlüklə türk dünyasında məşhurlaşmışdır.

Burada ələ bir əlavə izahata ehtiyac duyulmasa da, bir cəhət – bu şəxsin “Bayatlı”, yəni Bayat qəbiləsindən olduğu fikri üzərinə gələk.

İslamiyyətə qədər vahid Oğuz eli və onun 22 kökü-boyu vardı. Bayat bunlardan biri idi. “Dədə Qorqud” da bu boydan “qopmuş”, məşhurlaşmışdı. Qalın

Oğuz eli bu otlaqdan o otlağa birgə köçər, yaylaqlara birgə qalxar, birgə də arana enərdi. Zaman keçdikcə oturaq həyata keçildi, köçlər-obalar daimi kök saldı, artdı; kəndlər-şəhərlər salındı. Bu köçlər-obalar, bu kəndlər-şəhərlər içərisində, təbii olaraq, Bayat boyundan olanlar da vardı. Bu ərazidə, hələ miladdan öncəki dövrlərdən başlanan proses miladın VI-VII əsrlərində də davam edirdi... Budur, “Dədə Qorqud”un mənsub olduğu Oğuzun Bayat elinin adı ilə bağlı nişənelər, Bayat el-obalarının canlı tarixi şahidi olan yerlər indi də yaşayır. Azərbaycanın indiki Ağcabədi, Dəvəçi, Salyan, Ucar, Şamaxı rayonlarındakı, habelə Arazdan o taydakı “Bayat”// “Boyat”, “Sincan-boyat” (6, 5, 25, 44, 76, 80, 91) adlı kəndlər (beş kənd) məhz Bayat boyundan yadigardır. “Dədə Qorqud” bu kəndlərdən, daha dürüst desək, bu kəndlərin VI-VII əsrlərdə məcmuu olan Bayat kökündən, bir qədər əhatəli götürsək, 22 kökü birləşdirən vahid Oğuz elindən idi. Dədənin bütün varlığı bu ellərlə bağlıdır. O bu “Qalın

elin” mənəvi atası, el ağsaqqalı, ədəbi siması idi.

Beləliklə, “Türk məşhurları ensiklopediyası”nın müşkül hesab etdiyi suala cavab veririk: aqlın məntiqi deyir ki, mübarək qəbri Dərbənd yaxınlığında düşmüş Qorqud Atanın, yeri-yurdu, ünvanı geniş mənada Azərbaycan, dar mənada isə Bayat//Boyat kəndləridir. Bu gün də kəndlərin hər birində onun abidəsi ucaldıla bilər.

Bu məsələ ilə bağlı, bir sıra digər alimlərin gəldiyi nəticələr də maraqlıdır. “Cami-cəm ayın” müəllifi təsdiq edir ki, məlum olduğu kimi, “Dədə Qorqud” – Qorqud Ata İslam Peyğəmbərinin zamanında yaşamışdır (59 a, s. 232). V.V.Bartold yazır: “Qorqud adı ilə bağlı olan epik silsiləsinin Qafqaz mühitindən kənarda yarandığını təsəvvür etmək çətinidir (72, s. 120). A.Q.Yakubovskiyə görə: “Qorqud kitabının fəaliyyət məkanı Azərbaycan və Ermənistanıdır” (146, s. 121) və hb. İngilis alimi Colfrey Lyuis “Kitab”ın ingiliscəyə tərcüməsində abidənin öz mətni əsasında onun söylənilən fikirlərə tam uyğun fəaliyyət dairəsini göstərən xəritə də verib (163, s. 8).

Deməli, “Dədə Qorqud”da təsvir olunan hadisələrin, əhvalatların əsas məkanı Qafqaz və konkret olaraq Azərbaycan ərazisidir. Bununla belə, oğuz qəhrəmanları “av avlayıb quş quşlamaq”, qız bəyənmək, qohumluq münasibətləri yaratmaq və s. məqsədlərlə Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq Gürcüstan torpaqlarına, Qara dəniz sahillərinə, Abxaziya elinə qədər gedib çıxır və yenə doğma yurda, vətənə qayıdırdılar. Bu doğma yurd Azərbaycanın bugünkü ərazisinə tam uyğun gəlir və bir qədər kəndlərə də çıxır.

“Dədə Qorqud kitabı” bu ərazidə yaşayan xalqın-Azərbaycan türklərinin bədii qəhrəmanlıq tarixidir və ya bu tarixin parlaq bir səhifəsidir.

Beləliklə,

1) “Dədə Qorqud kitabı” türk dünyasının Azərbaycan məkanında yaranmış, düzülüb-qoşulmuşdur.

2) Dədə Qorqud Bayat boyundandır, sonralar bizdə *Bayat* qəbiləsi, tayfası kimi məşhur olmuşdur.

3) Oğuz elinin Bayat qolu Azərbaycan xalqına dahi Dədə Qorqudu vermiş, üstəlik “Bayatı” adında qədim, həmişəyaşar və tərəvətli bir mənəvi sərəvəti – *bayatı janrını* yadigar qoyub getmişdir: Füzuli və Vaqif də bu soydan, bu kökdəndir.

2) DƏDƏ QORQUDUN YAŞI – 1500 il!

“Dədə Qorqud” və onun yaranma tarixinə dair çox yazılıb.

“Əgər Dədə Qorqud VI-VII əsrlərdə yaşamış şəxsiyyətsə, o, İslamın banisi Məhəmmədin müasiridirsə, bilavasitə iştirakçısı olduğu və onun adı ilə bağlanan boylar haçan yaranmalı, haçan formalaşmalı imiş?

Azərbaycan dədəqorqudsünaslığında bu məsələ ayrıca bir problem kimi qoyulmuş, bir sıra dəyərli fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Onların hamısını nəzərdən keçirmək imkan xaricindədir. Ən səciyyəvi və gərəkli mülahizələr isə belədir:

Abidənin Azərbaycanda ilk araşdırıcısı sayılan Əmin Abid boyların məkanı, formalaşma dövrü, dastanda baş verən hadisələrin şəraiti və coğrafi çevrəsi, yaradıcıları, nəşri və öyrənilmə tarixi barədə bir sıra dəyərli fikirlər söyləmişdir. Onun 1926-cı ildən başlayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a dair mətbuatda dərc etdirdiyi silsilə məqalələr bu gün də öz reallığını qorumaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mədəniyyətimiz tarixindəki mövqeyinə toxunan Ə.Abid yazmışdır: “Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapə bildiyim ən əski əsər “Oğuznamə”dir. “Oğuznamə” indiki vəziyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir. Müəllifə görə “Oğuznamə” nağıllarının Miladi tarixin ilk əsrlərindən başlayaraq, XVIII əsrə qədər azərbaycanlılar arasında yaşadığını qəti şəkildə demək mümkündür (26, s 29-30).

“Dədə Qorqud” dastanlarının yarandığı və formalaşdığı tarixi kəsim barədə söylənilmiş önəmli və dəyərli fikirlərdən biri də prof.

M.H.Təhmasibə məxsusdur. O, yazmışdır: “Bizcə, bu dastanlar VII-VIII əsrlərdən başlayaraq müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrlə səsleşən tarixi əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmağa başlamış, uzun bir müddət ərzində tarixi hadisələrdən rəvayətlərə, rəvayətlərdən əfsanələrə, əfsanələrdən nağıllara, boy və dastanlara çevrilmək yolu ilə həm kəmiyyətcə, yəni miqdarca, həm keyfiyyətcə təkmilləşə-təkmilləşə gəlmiş, X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsleşdirilmiş, axırınıcı dəfə köçürüldükdə isə kitabın əlavələri hesabına xeyli dəyişərək, indi əlimizdə olan şəkə düşmüşdür” (57, s. 12).

T.Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”nın yaranma tarixindən danışarkən bu barədə özünə qədərki fikirləri belə yekunlaşdırır: “Ümumi filoloji qənaət belədir ki, hadisələr IX-XII əsrlərə uyğundur və dastan X-XII əsrlərdə yaranmışdır. Ancaq tədqiqlər genişləndikcə, əsərin daha qədimlərə aid olması fikri oyanır. “Dədə Qorqud kitabı”, şübhəsiz, birinci növbədə X-XII əsrləri xatırladır. Ancaq ona görə yox ki, əsər bu zaman yaranır; ona görə ki, boylar bütöv halında bu zaman tamamlanır və görünür, məhz onda ilk dəfə yazıya köçürülür. Əsərin dili və hadisələri təsdiq edir ki, boylar müxtəlif dövrlərdə yaranıb, həm də bu yaranma müddətləri arasında əsrlərdən ibarət məsafə var”. Burada müəllifim “tədqiqlər genişləndikcə, əsərin daha qədimlərə aid olması fikri oyanır” sözləri səmərəli sayıla bilər. Güman etmək olardı ki, növbəti axtarışlarında o, tədqiqatı dərinləşdirəcək və əsərin daha qədimlərə aid olduğu qənaətinə gələcəkdir. Lakin 6-7 il sonra yuxarıdakı fikirləri ikinci bir müəlliflə birgə vergülünü də dəyişmədən eynilə təkrar edir (30, s. 60-61). Düzdür, bu fikirlərin ardınca, “Kitab”da, onu qədimə, islamiyyətin yarandığı dövrə apan fikirlərə də nəzər salınır: “Dastandakı müəyyən ifadələrə görə/məsələn, “Rəsul Əlehissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdı/” onun islamiyyətin yarandığı ərafədə meydana gəlməsi güman olunur” (30 b, s.6) və s. Lakin buna əhəmiyyət verilmədən tez sərf-nəzər edilir və fikrə belə bir istiqamət verilir: “Ancaq bu da var ki, qəhrəmanlıq dastanları xalqın tarixində

yadellilərlə mübarizə salnaməsinin bütün fəsillərinə uyğun gəlir: qəhrəmanlıq dastanı bir yadelli ilə mübarizə nəticəsində yaranır, başqa yadellilərlə mübarizədə dirçəlir, fəallaşır...” və hb. Bununla T.Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”nın tarixinə dair özünə qədər söylənilən fikirləri təkrar və təqdir edir və bu məsələdə onun mövqeyi tam aydındır: *X-XII əsrlər*.

Bütün bunlardan sonra isə tədqiqatçı ortaya belə bir sual atır: “Dədə Qorqud kitabı”nı VI-VII əsrlərə aparmaqla biz nə qazanırıq? X-XII əsrlərdən o yana gədə bilməyən müəllif az-çox mövcud tarixi mənbələrə müraciətlə həqiqətə yan almaq, elmi fikir söyləmək əvəzinə, birdən-birə “Dədə Qorqud”un daha çox qədimliyini “sübut etmək” arzusuna düşür, onda “*mifoloji dövrlərin* !?! məzmununu oxumağa çalışır və s. Tarixdə “mifoloji dövrlər” olmayıb, mifik qəhrəmanlar olub. Hər bir mifin isə real əsası var. Ancaq böyük, qeyri-adi şəxslər və hadisələr mifləşə bilir, xalqın ələtməz xəyali aləminə çevrilir, qeyri-adiləşir, yəni əfsanələşir...

“Dədə Qorqud”un yaranma, yazıya alınma tarixinə dair Ş.Cəmsidovun mülahizələri də diqqəti cəlb edir. O, mənbələrə müraciətlə *əvvəlcə* yazır: 1/ “XII-XIV əsr tarixçisi Rəşidəddin məşhur “Cəmət-təvarix” adlı əsərində Dədə Qorqudu VII əsrdə Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə yaşamış bir şəxs kimi qələmə alır” (16, s. 18) 2/ “Başqa bir mənbədə Dədə Qorqudun ən əski türk şairi olub, miladın XII-XIII əsrlərində yaşadığı və “Dədə Qorqud kitabı” adında məsəllərdən ibarət bir əsər olduğu göstərilir”; 3/ Bayat elindən olan Təbrizli Həsən ibn Mahmud “Cəmi-Cəmət ayin” adlı əsərində onun özünə məxsus olan “Oğuznamə” kitabına əsasən yazmışdı ki, “bu Oğuznamədə” qədim Oğuz hökmdarlarının, Dədə Qorqud və onun oğlu haqqında geniş məlumat verilir. Burada göstərilir ki, Oğuz elinin hökmdarı Qaraxan VII əsrdə Dədə Qorqudu Məhəmməd Peyğəmbərin yanına göndərüb öz təbələri ilə birlikdə islamiyyəti qəbul etdiyini bildirmişdir (17, s. 30). Müəllif bundan əvvəlki faktları bir daha təsdiq edən axırınıcı mənbəyə öz münasibətini “guya” sözü ilə bildirir və bununla da onu şübhə altına almış olur;

sözünə belə davam edir: *Guya* Dədə Qorqudun oğlu Ürgəc Dədə də Qaraxandan. sonrakı hökmdarlardan Ayqutluğun vəziri olmuş, xəlifə Osmanın ölümünü eşidərək, Kəbəyə getmiş və qayıdarkən Əli ilə Müaviyyə arasındakı çəkişmənin şahidi olmuşdur.

Bunlar olduqca işıqlı və məqsədə yan alıb həqiqətin gözüne vuran görəkli dəlillərdir. Tədqiqatçı buradan yapışıb cəsarətli və təzə söz deyər, bu yöndə axtarışlarını davam etdirər bilərdi. Lakin bütün bunlardan *sonra* o yenə *X-XII* əsrlərdən qabağa gedər, buna ürək qızdırar bilmir, müəllimlərin fikirləri ətrafında dolaşır, onları dönə-dönə təkrarlayır: “H.Arash yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” *X-XI* əsr Azərbaycan ozan ədəbiyyatının məhsulu olub. Həmin əsrlərdə də yazıya köçürülmüşdür” (16, s. 57-59). Ə.Dəmirçizadə isə dastanın *IX-XII* əsrlərdə qələmə alındığını göstərməklə; həmin tarixi bir əsr də qədimliyə doğru dərinləşdirir... (17, s. 57-58). Bu deyilənlərə müəllifin özünün “əlavəsi” və yəqinliyi bundan ibarətdir: “Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”un ilk dəfə tərtib edilib yazılı ədəbi abidə kimi qələmə alındığı dövrü *X-XI* əsrə aid etmək həqiqətə uyğundur; “Kitabi-Dədə Qorqud” təxminən *X-XI* əsrdə ilk dəfə işlənərək yazıya köçürülmüşdür” (17, s. 59) və hb. Beləliklə, Ş.Cəmsidovun da “Dədə Qorqud kitabı”nın tarixinə dair fikri və mövqeyi tam aydındır: *X-XI əslər*.

Əslində, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, “Dədə Qorqud kitabı”nın yaranma tarixi, orada cərəyan edən hadisələrin tarixi və s. məsələlərin tədqiqindəki nöqsanlar, buraxılan səhvlər bu kitabın inkişafı üçün əlavə sənədlər kimi folklor nümunəsi, şifahi-bədii yaradıcılığın məhsulu kimi qələmə verilməsi ilə daha çox bağlıdır ki, bu barədə irəlidi bəhs ediləcəkdir.

Azərbaycan filologiyasında “Dədə Qorqud”un tarixi, yazıya alınması və s.-nin tədqiqi mənzərəsi, təxminən belədir.

3) DÜNYA ELMİ FİKRİ “DƏDƏ QORQUD”UN TARİXİ BARƏDƏ

Biz 1971-ci ildə “Dədə Qorqud kitabı”nın yaranma tarixini ayrıca problem şəklində qoymuş, kitabın məhz VI-VII əsrlərin məhsulu olduğu barədə söz demiş, tədqiqatlara nəzər salmış, ilkin tezisləri vermişdik;* sonra bu fikirləri inkişaf etdirməyə çalışmışıq, indi isə bunları bir qədər də genişləndiririk.

Dünya elminin, xüsusilə son dövrlərdə apardığı araşdırmalar irəli sürdüyü fikir və mülahizələr bir nöqtədə daha möhkəm birləşir: “Dədə Qorqud” islamiyyətdən əvvəl və ya ən gec islamiyyətin birinci əsrində yaranmışdır.

Yunan alimi, filosof-tarixçi F.Simokatta VI-VII əsrlər Odlar diyarı türklərindən bəhs edərək yazırdı: “Türklər odu hər şeydən uca tutur, hava və suya ehtiram göstərir, torpağa tərif nəğmələri oxuyur, göyləri və torpağı yaradana isə sitayiş edir və onu Tanrı adlandırır... Onlar bu Tanrıya at, buğa və qoyundan qurban verir və özlərinin kahini o adamı hesab edirlər ki, o peyğəmbərlik edib, gələcəyi qabaqcadan xəbər verə bilsin” (136, s. 161). Bizans tarixçisi F.Simokatta, təxminən Qorqudun müasiri olmuşdur.

Bizans aliminin bu fikirləri Odlar yurdu Azərbaycan əhalisinin, Oğuzların Zərdüştdininə sitayiş etdiyini, onlarda bu inamın güclü olduğunu göstərir.

F.Simokattanın göstərdiyi mənəvi keyfiyyətlər məhz VI-VII əsr hadisələrinin ədəbi salnaməsi olan “Dədə Qorqud kitabı”nda geniş şəkildə öz əksini tapır: əsərdə hava və sudan ehtiramla söz-söhbət /D. 11, 21, 45/ açılır, torpağa, suya tərif nəğmələri /44, 45, 100/ oxu-

* Bax: “Kitabi-Dədə Qorqud”un tarixinə dair. “Ədəb. və incəsənət”, 13 noyabr, 1971; “Dədə Qorqud”dakı toponimlər nə deyir; - “Elm və həyat”, 1976, № 6; “Dədə Qorqud”un dili hansı əsrlərin dilidir, - “Azərbaycan müəllimi”, 21 iyun, 1978; “Dünya elmi fikri. Dədə Qorqud”un tarixi haqqında – “Elm və həyat”, 1980, № 7; “Ədəbi şəxsiyyət və dil”. “Yazıçı”. Bakı, 1982.

nur, Tanrının adına at, buğa, qoyun qurbanları /14, 15.../ kəsilir;

Qorqud Atanın peyğəmbərliyi – “Ğaibdən dürlü xəbər söylədiyi”, “Oğuz qövminin müşkilini həll etdiyi”, “hər nə buyursa qəbul olunduğu” /2/ və bütün bu məziyyətlərinə görə də onun “elm, sənət kahini” hesab edildiyinə çoxlu işarələr vardır. Yəqin ki, yunan tarixçisi kənardan müşahidə etmə, öyrənmə yox, məhz oğuzların həyat tərzinə, mənəvi aləminə bələd olub, bu ümumiləşdirməni vermişdi.

VI-VII əsrlər oğuzlarının əzəməti, türk dili və onu öyrənməyin zəruriyyəti barədə Məhəmməd Peyğəmbərin özünün fikri diqqəti cəlb edir. Mahmud Kaşğarlı yazır ki, “And içərək söyləyirəm, mən Buxaranın sözünə güvənən imamlarınm birindən və xüsusən, nisaburlu bir imamdan eşitdim, ikisi də sənədlərlə təsdiq edirlər ki, peyğəmbərimiz qiyamət işlərini, axır zaman qarışıqlıqlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacaqlarını söyləməklə “türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyərək buyurmuşdur” /D.4/. M.Kaşğarlı bu fikrə dərhal öz münasibətini bildirərək əlavə edir: “Bu söz /hədis/ doğru isə, məsuliyyəti onların öz üzərinə - türk dilini öyrənmək gərəkli (vacib) bir iş olur; yox, bu söz doğru deyilsə ağıl da bunu təsdiq edir”.

Oğuzların gələcəyi haqqında, türk dili və onu öyrənməyin vacibliyi haqqında Məhəmməd Peyğəmbərin “buyruğu” Qorqud Ata ilə olan məlum danışmalarla, müasir istilahlara – desək, diplomatik münasibətlərlə də əlaqədar ola bilərdi. Bu “buyruq” oğuzlara, türklərə gələcək münasibətin islam başçısı tərəfindən əvvəlcədən verilmiş məramı idi və onun tələşi ilə əlaqədardı: ehtiyatlı olun, türklərə, xüsusən oğuz türklərinə baş qaldırmağa aman verməyin, buna görə onların dilini də öyrənin...

Fikrimizin lehinə burada VII əsrə aid digər bir faktı – Məhəmməd Peyğəmbərin tanış olub Xəlifə I Müaviyənin /661-680/ gəcə müsahibi və məsləhətçisi Übeyd ibn Şəriyyə əl Çürhuminin onunla müsahibəsindən bir anı xatırlayaq: Müaviyənin “Sən allah, Azərbaycan haqqında əlaqəniz, tələşməz və xatirəniz nədir?” – sualına Übeyd ibn Şəriyyə belə cavab vermişdir: “Ora türk torpağıdır. Onlar orada

cəmləşərək bir-birilə qarışmış və təkmilləşmişlər” (8, s. 86-88). Burada “tələş” sözünü xüsusi vurğu ilə deyir və “təkmilləşmə” sözünü “formalaşma” mənasında alır. Bu “tələş”, görünür, Məhəmməd Peyğəmbərin oğuzlar haqqındakı məlum “tələş”i idi ki, əsrin sonlarına doğru daha da artmışdı...

“Dədə Qorqud”un qədim, ən geci islamiyyətin birinci əsrinin ədəbi məhsulu olduğunu ilk növbədə oğuzların adət-ənənələri, ailə-məhəbbət və əxlaq-etika normaları təsdiq etməkdədir. Həm də bizim üçün maraqlı cəhətdir ki, indi xarici tədqiqatlar da bu səmtdən çıxış edir, Azərbaycan oğuzlarının mənəvi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq dastanların məhz islamiyyətdən əvvəl yarandığı fikrinin tərəfində durur. Həqiqətən də “Kitab”da elə ənənəvi və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər var ki, bunlar islam qanunlarına ziddir və ərəb hökmranlığı dövründə bədii əsərdə öz əksini bu şəkildə tapa bilməzdi.

İngilis alimi Cofrey Lyuis “Dədə Qorqud kitabı”nın ingiliscəyə tərcüməsinin “Giriş”ində islam aləminə yad olan bu ənənəvi xalq keyfiyyətləri xatırladır:

- 1) “Oğuzlarda qadınlar tam azaddır”.
- 2) “Oğuz qəhrəmanları ölərkən onlara öz atından ehsan verilir”.
- 3) “Doğulan uşaq böyüyüb döyüşdə ad çıxarmayınca ona ad qoyulmur”.
- 4) “Oğuz gənci evlənərkən ox atır, oxu hara düşsə, orada gərdək dikir”.
- 5) “Bəylər məclislərdə şərab içirlər” (163, s. 9-11).

C.Lyuis oğuzlara məxsus “Kitab”da əksini tapan bu qədim adət-ənənələr əsasında onun islamiyyətdən əvvəl yarandığı fikrini söyləyir və bu nəticəyə gəlir: “Dastanların tarixi çox qədimdir; islam tarixindən xeyli əvvəl yaranmış bu dastanlar köçəri oğuzların həyat tərzilə islam mədəniyyətini birləşdirir” (164, s. XVII).

Xarici tədqiqatlarda “Kitab”ın yaranma tarixinin islamiyyətdən əvvəlki dövrə aid olduğu fikri qədim surətləri və onların ictimai vəziyyətilə daha çox əsaslandırılır. ABŞ-ın Texas Universitetinin nəşr etdiyi “Dədə Qorqud”un “Giriş” məqaləsində deyilir: “Dədə

Qorqud kitabı”nda qadınlar da kişilər kimi iştirak edirlər. Onlar öz ictimai vəziyyətlərinə görə kişilərlə tam bərabərdirlər” (163, s. 8). Müəllif Azərbaycan xalqının qədim milli keyfiyyətlərindən – ailə-məhəbbət, əxlaq-etika, anaya sitayiş, qadma yüksək hörmət və ehtiram kimi məziyyətlərindən danışaraq, əsərin qədimliyini, islamıyyətdən əvvəl yarandığını sübuta çalışır: “Çadra, hərəm, çoxarvadlıq ərəblərin islam dinini qəbul etdirdikləri vaxtdan sonra başlanır. Boylarda qadınlara bir ana kimi sitayiş edilir, bir arvad, həyat yoldaşı kimi hörmət göstərilir. Qadınlar həmişə ərələrinin gözəl məsləhətçiləridir. Dirsə xan /II boy/ və Bəkil /IX boy/ ağır, böhranlı vəziyyəti qabaqlayırlar, çünki arvadlarının ağıllı məsləhətlərinə əməl edirlər. Köçərlik həyatın çətinlikləri ilə böyüyən Oğuz qadınları öz təbii xüsusiyyətləri ilə Amazonları xatırladırlar” (163, s. 8).

V.V.Bartold yazır: “Eposda çoxarvadlılıqdan əsər-ələmət yoxdur: hər bir igidin “göz açbañ gördüyü”, “könül verib sevdiyi” ancaq bir həyat yoldaşı var” (72, s. 115). C.Lyuis də eyni mövqedə duraraq belə bir mənəvi-əxlaqi keyfiyyətə işarə edir: hər cür imkan və şəraitə baxmayaraq, “Oğuz bəylərinin ancaq bir arvadı olur” və ömürlərinin sonunadək ona sadıq qalırlar.

Bütün bu fikirlər “Kitab”ın özündən, oradakı real həyat və hadisələrdən çıxış edilərək deyildiyi üçün bizi onun təminlənmə tarixinin ən gec islamıyyətin ilk əsrinə aid etmək qənaətinə gətirir.

“Kitab”da zamanına uyğun müasirlik güclü olduğu qədər tarixilik də güclüdür; hadisə və əhvalatlar islamıyyətdən qabaqkı V-VI əsrlər və ondan da əvvəlki dövrlərlə səsleşir. Tamamilə təbiidir ki, Qədim Oğuz-türk adət-ənənələri güclü idi, ilk əsrlərdə islamın əxlaq-etika görüşləri hələ bunların qarşısını ala bilməmişdir. Oğuzlarda “atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır” toy eləmək, qonaqıq vermək, şadlıq məclisləri qurmaq, şərab içmək güclü adət-ənənə halını almışdı. At eti yemək, ondan ehsan vermək, Tanrı adına qurbam demək türk xalqlarında islamıyyətdən çox əvvəlki qədim adətdi. Hələ eradan əvvəl buna Herodot da işarə etmişdi /IV, 61/. Artıq deyildiyi kimi, bunu VI əsr Bizans tarixçisi,

F.Simokatta da təsdiq edirdi. Bunların İslama dəxli yox idi. Oğuzlarda həddi buluq yaşı, xüsusilə qızın nişanlanması, ərə getmə yaşı /16 yaş/ qəti müəyyən idi və s. “Kitab”da təsvir edilən hadisə və əhvalatların kökləri bəzən miladdan əvvəlki tarixə gedib çıxır. Məs: “Təpəgöz” motivi “Kitabi-Dədə Qorqud”da da var, antik dünyanın dahisi Homerin əsərində də; əslində isə, C.Lyuisin sözləri ilə desək, “bu mövzu Qafqaz torpağı ilə bağlıdır”...

“Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan xalqının islamıyyətə qədərki və heç bir əsərlə müqayisəyə gəlməyən ən dürüst və etibarlı tarixidir. Bu kitabda xalqımızın ali mənəvi keyfiyyətləri – qəhrəmanlıq, ailə-məhəbbət, əxlaq-etika, ədəb-ərkan qayda və normaları öz ifadəsini parlaq şəkildə tapmışdır.

Dədə Qorqudun “Kitab” bağladığı toy və şadlıq məclislərindəki, düzüb-qoşduğu bir sıra boyalar tarixi mahiyyət daşıya, VI-VII əsrlərdən əvvəlki dövrləri də əhatə edə bilərdi. Məgər Qorqud Atanın hadisələrin yekununda, “boy”ların axırında dediyi son sözlər də bu fikri söyləməyə əsas vermirmidi?...

4) “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NİN YAZIYA ALINMA TARİXİ

Min ildən artıq bir dövr ərzində səsi-sorağı eşidilməyib, ancaq keçən əsrdən məlum olan “Dədə Qorqud kitabı” üzərinə gələk, görək indiyədək buna necə yanaşmışıq?

“Dədə Qorqud” elm aləminə “kitab”, yazılı bir abidə kimi çıxıb. Belə olan surətdə, hansı elmi əsasa, hansı məntiqə görə indiyədək bu “Kitab” şifahi-bədii ədəbiyyat, folklor nümunəsi sayılıb?

“Dədə Qorqud kitabı”nın özünəməxsus ahəngi, üslubu var. Bu ahəng, bu üslub onun bir ağılı məhsulu olduğunu təsdiq edir. “Kitab” əsasən şeirlə yazılıb və onun nəsrli də - mənzumdur, daxili qafiyələr, daxili ahənglənmə bu keyfiyyəti bir qədər də artırır. “Dədə Qorqud”dakı şeirlər ölçücə də çox zəngin və rəngarəngdir, xeyli son-

ralar milli axara düşmüş heca ölçüsündə və gəlmə-almma əruz vəznində yox, xüsusi ahəng və ölçü ilədir. Bu vəziyyət özü də dastanın şeirlərini cənilə yadda saxlamağa, sinələrə yazmağa mane olmaya bilməzdi. “Kitab”ın nizamlı və əksərən poetik biçimli yurd hissəsinin yadda saxlanması, bu şəkildə yaddaşlara həkk olunması da çətindir, ağıla batan deyildir.

“Kitab”da fikrin həmqafiyə sözlər və ölçülərlə ifadəsi – çox səciyyəvi haldır. Bu ölçülər bəzən özünü məlum şeir ölçülərindən daha geniş miqyasda göstərir. Məsələn:

“Dədə Qorqud Keçi başlı Keçər ayğıra sıçrada bindi. Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarcar on yelək yer aşurdu” (D. 84).

“Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boyunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bək üç yüz yigidlən əli bağlu, boynı bağlu getdi. İlk Qoca oğlu Sarı Qalmış Qazan bəgün evi üzərinə şəhid oldı” (D. 38).

Və ya:

“Ərənlər əvrəni Qaracüq Çoban sapanın ayasına taş qodı, atdı. Birin atanda ikisin-üçin yıqdı, ikisini atanda üçün-dördin yıqdı”. (D. 41).

İnsan ağı, insan bədii təfəkkürü nə qədər məntiqi ardıcılığa malik olmalıdır ki, müxtəlif fikirləri dalbadal beləcə sərrast və dəqiq ölçü ilə /18-18, 24, 24, 24, 24, 24/ ifadə edə bilsin, onu yadda saxlasın, şifahi olaraq nəşildən-nəslə ötürə də bilsin.

Həmin ölçüləri iki yerə böldükdə aşağıdakı biçim şeirlər alınır:

1) *“Dədə Qorqud Keçi başlı Keçər ayğıra
sıçradı bindi;*

*Dədəyi qoa-qoa Dəli Qarcar
on yelək yer aşurdu”.*

2) *“Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası*

Qara dəvə boyunda asılı getdi.

Xan Qazanın oğlu Uruz bək üç yüz yigidlən

Əli bağlu, boynı bağlu getdi.

*İlk Qoca oğlu Sarı Qalmış
Qazan bəgün evi üzərinə şəhid oldı”.*

3) *“Ərənlər əvrəni Qaracüq Çoban
Sapanın ayasına taş qodı atdı.
Birin atanda ikisin-üçin yıqdı,
İkisini atanda üçün-dördin yıqdı”.*

Əlbəttə, bu formanı, bu vəzni təsadüfi saymaq olmaz. Bunlar ölçü üzrədir, poetik düşüncəyə, ağıla əsaslanan ölçüdür.

Dədə Qorqudun şəxsi bədii istedadını, boylar üzərindəki yaradıcılıq əməyini heç də azaltmadan deməliyik ki, əsərin “yurt” hissəsində də müşahidə edilən bu ölçü, bu ahəngdarlıq, bu axıcılıq hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili potensialı, bədii qüdrətinin təzahürüdür.

“Dədə Qorqud kitabı”nda hadisə və əhvalatlar, ayrı-ayrı boylar arasında onları bir-birinə bağlayan, əsərin ümumi ahənginə, üslubuna uyğun elə məntiqi əlaqələr, dəqiq düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş elə paralellər, simmetriyalar, döndə-döndə və nizamlı tənzimləmələr var ki, heç bir şifahi ədəbiyyatda buna rast gəlmirik. Bunları ancaq kamil və qüdrətli bir ağılın və qələmin məhsulu hesab etmək olar.

Tədqiqatçılar iddia edirlərsə ki, əldə məlum nüsxələr hər hansı, özündən əvvəlki bir nüsxədən köçürülüb, burada həqiqət var. Görünür, “ilk nüsxə” Dədə Qorqudun özünün qələmilə yazıya alınan bir kitab olub. Sonrakı, bizə məlum və naməlum əlyazma nüsxələrinin əsası, ilki bu nüsxə, bu “kitab”dır. Bundan başqa, məlum əlyazma nüsxələrinin hər hansı bir münasibətlə də olsa, “kitab” adlanması, habelə kitabın ikinci adının “Oğuznamə” olması da burada az söz demir.

Dədə Qorqud hər “Oğuznamə”də - hər “Boy”da sözünü mənalı və ibrətli sonluqla tamamlayır. Sonluqlarda qəhrəmanlara müraciətlə onların ata-babaları dünyadan köçmüş, habelə boylardakı döyüşlərdə igidliklə həlak olmuş alp ərənlər yada salınır, böyük

ehtiramla xatırlanır və qalanlara alqışlar edilir, xeyir-dua verilir. Bununla da keçmişlə “boylar”dakı hadisələr arasında məntiqi-ənənəvi bağlıq, əlaqə yaradılır, keçmiş alp ərənlər, ər ata-babalar, habelə həlak olmuş müasir qəhrəmanlar yad edilərək onların igidliyinə ənənəvi keyfiyyət kimi qiymət verilir. Belə anlaşılır ki, Qorqud Atanın şadlıq məclislərində, toyda-düyündə və hər bir qələbə münasibətilə sonda söylədiyi “qazi ərənlərin” başına gələn əhvalatlar bundan əvvəlki əhvalatlardır; bunlar sanki böyük bir nəslin, böyük bir imperiyanın süqutundan xəbər verir. Deməli, Qorqud Atanın, haqqında danışdığı “qazi ərənlər” artıq yoxdur, onlar igidliklər göstərmiş, ömür sürüb dünyadan köçmüşlər. İndiki alp igidlərə, bəy ərənlərə isə “yum verəyin” ki, öz ata-babaları kimi yaşasın, “namərdə möhtac olmasın”, onların işi həmişə düz gətirsin. İgidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq ənənəvi bir keyfiyyətdir, bu keyfiyyəti qorumaq, yaşatmaq və gələcək nəsillərə vəsiyyət etmək lazımdır. “Dədə Qorqud kitabı”nın leytmotivi, amalı budur. Bizə belə gəlir ki, Qorqud Ata dediklərini, düzüb qoşduqlarını vaxtımdaca özü yazıya almış, “kitab” bağlamış ki, gələcək nəsillərə yadigar qalsın.

Son tədqiqatlarda xatırlanır ki, Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın /531-579/ vəziri Büzürkmehrdə Uluxan Bitikçi haqqında türkcə yazılmış bir “Oğuznamə” olubmuş. Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşid /763-809/ zamanında bir “Oğuznamə” ərəb dilinə tərcümə edilibmiş (50, s. 28).

Burada, bir-birinə yaxın dövrdə mövcud olan iki “Oğuznamə” xatırlanır: biri Uluxan Bitikçi haqqında – onun düzüb-qoşduğu və yaqın ki, yazıya da aldığı “Oğuznamə”, digəri isə Dədə Qorqudun adı ilə bağlı – onun düzüb-qoşduğu və yazıya aldığı “Oğuznamə”. Belə anlaşılır ki, qədim türklərdə - oğuzlarda “Oğuznamə” adlanan janrda hadisə və əhvalatları müşayiət edib əsər – indiki istilahlarla desək, poema şəklində salan və yazıya alan ədəbi şəxsiyyətlər, ənənəvi olaraq, özlərini də ora əlavə edir, “Oğuznamə”nin əsas qəhrəmanlarından və ya iştirakçılarından biri olurmuş... Vəzir Büzürkmehrdə məxsus “Oğuznamə”nin adı və onun baş qəhrəmanı Uluxan

Bitikçinin adı diqqəti cəlb edir. Bitikçi sözü indi arxaikdir, qədim türkcə “kitabçı”, yəni kitab yazan deməkdir, müasir dilimizdəki yazıçı sözünə uyğun ədəbiyyatdan gədir. Həm vəzir Büzürkmehrdə olan “Oğuznamə”, həm də Harun ər-Rəşid zamanında “Oğuznamə”nin ərəb dilində tərcüməsi folklor nümunəsi deyil, kitab idi. Ənuşirəvan dövründəki “Oğuznamə”, Dədə Qorquddan əvvəlki tarixə düşür, Harun ər-Rəşid dövründəki “Oğuznamə”, yaqın ki, elə baş qəhrəmanı Dədə Qorqud və ya Qazan xan olan ikinci bir “Oğuznamə”, yəni “Dədə Qorqud kitabı”nın özü imiş ki, ərəb dilinə tərcümə edilməmişdi.

O vaxtlar “Oğuznamə”nin ərəb dilinə tərcüməsini iki mənada izah etmək olar: 1) Dədə Qorqudla islamın banisi Məhəmmədin tarixdən bizə məlum görüşü, dostluq və diplomatik əlaqələrini nəzərə alsaq, onun kitabının ərəb dilinə tərcüməsi mümkün və ağılabatan idi; 2) Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi dövrü idi və işğalçı ərəblərə öz planlarını həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanı öyrənmək, ölkəyə, xalqa, xüsusilə oğuz-türk “qırımına” – xarakterinə yaqından bələd olmaq üçün bundan gərəkli bir kitab ola bilməzdi. Bu “ilk” nüsxə - “Dədə Qorqud kitabı”, buna heç şübhə ola bilməz ki, “Orxon-Yenisey” yazısı adlanan qədim türk əlifbası ilə imiş... Ərəb əlifbası ilə bizə gəlmiş və təxminən IX-X əsrlərdə üzünə köçürüldüyü güman edilən “Dredzen” əlyazması, görünür, Dədə Qorqudun zamanında qələmə alınmış və “Orxon-Yenisey” əlifbası ilə yazılmış nüsxədən köçürülmədir. Təəssüf ki, ilk nüsxə və ya başqa bir nüsxə, hələlik elm aləminə bəlli deyildir. Tarixdən bizə məlumdur ki, ərəblər işğal etdikləri ölkələrin mədəniyyət abidələrini dağıdır, kitabları yandırır, məhv edirdi. İşğalçıların yandırdığı kitab və əlyazmaları arasında “Dədə Qorqud kitabı” ola bilməzdimi?...

Ərəb işğalına qədər türk dövlətlərinin 3000, türk xaqanlıqlarının, təxminən 1300 illik tarixi bizə məlumdur. Bu xaqanlıqlar m.ö. VII-IV əsrlərdə əsasən Ön Asiyada, Kaspi dənizinin bu tayında – Azərbaycan ərazisində mərkəzləşmişdi... Yeni eram əvvəllərindən xaqanlıqlar Kaspi dənizinin o tayında – Orta Asiyada güclənib

mərkəzləşməyə başladı. Məlum "Orxon-Yenisey" kitabələri də burada yaranmış, inkişaf etmişdi. Hələlik Ön Asiyada bu yazı nümunələri tapılmayıb. Lakin qədim Azərbaycanda Tomiris (Massaket-sak) padşahlığının mərkəzi olan Ören qala Bəyləkan torpağında zəngin bir mədəniyyət yatıb qalır. "Orxon-Yenisey" əlifbası ilə yazılmış kitabələr burada da olmamış deyil. Güman ki, bunlar tapılacaqdır.

Yazı, əlifba ancaq daşlara yazmaq, əşya, saxsı, gümüş, qızıl və b. qablar üzərinə həkk olunmaq üçün yaranmır. Yazı, hər şeydən əvvəl, xalqlar, dövlətlər arasındakı əlaqə və ünsiyyət ehtiyacından, xalqın tarixini, mədəni münasibətlərini inkişaf etdirmək və s. lüzumundan yaranır. Belə əlaqələrin, münasibətlərin və tarixi, mədəni inkişafın yazıda əksi isə daha çox dəri, parça və kağız üzərində olur. Bizə qədim türk əlifbası ilə yazılmış sal daşlar, yazılı gümüş cam və başqa əşyalar, bir sözlə, zəngin mədəniyyət gəlib çatıb. Lakin bu o demək deyil ki, bu əlifba ilə dəri, parça, kağız üzərində yazılar, yazışmalar, məktublar, habelə tarix kitabları, bədii əsərlər və s. olmayıb. Olub. Amma bunlar tələf olub-gedib, ərəb işğalçılarınm odalovunda qalanıb. "Dədə Qorqud kitabı"nm dərimini, parçamı, kağızını üzərində yazılmış ilk əlyazma nüsxəsi də beləcə sıradan çıxıb, tələf olub-gedib...

Buna görə, biz xalqımızın hələlik bu ilk nadir bədii incisini "dastan" – poema və ya, əslində olduğu kimi, "Kitab" hesab edirik. Ümumilikdə, xalq kitabı "1001 gecə", "Gültəkin", "Tonyukuk", "Mogilyan xan" kitabələri bu mənada, bir növ, tarixi mənbələr və ya belə demək daha dürüst olar ki, dastan-poema şəkilli tarixi əsərlərdir; bir sıra tədqiqatçılar həmin kitabələrin mənzum olduğunu iddia edərkən məhz bu məziyyəti nəzərə almışlar. XII əsrdə Nizami də "İsgəndərnamə"ni dastan-poema adlandırmışdır; XIII əsrdə naməlum bir azərbaycanlı müəllif öz əsərinə "Əhməd Hərami dastanı" adı vermişdi. Halbuki bütün bunlar yazılı kitablardır.

"Dədə Qorqud kitabı"nın bu kitablardan fərqli, özünəməxsus mühüm bir məziyyəti diqqəti cəlb edir: onu düzüb-qoşan el aşığıdır,

ozanlar ozanı Qorqud Atadır. Ancaq bu mənada onun şifahi ədəbiyyatla əlaqəsi var. Qədim türk dünyasında söz düzüb qoşanlara ozan /uzan/ deyirdilər. Şair sözü bizə sonralar, ərəblərlə gəlib. Görünür, "ozan" sözü Avropa tədqiqatçılarınm çaşdırıb, ona görə də, ədəbiyyatşünaslıqda "Dədə Qorqud"a, bir qayda olaraq, müasir dastan-epos istilahı ilə yanaşılıb...

Əgər, doğrudan da, "Dədə Qorqud" eposdursa, folklor nümunəsidirsə, bəs nə üçün nağıllarımızda, dastanlarımızda onun təsirinə çox da geniş rast gəlmirik. Axı, folklor nümunələri bir-birinə oxşar olur, surətlər paralel xətlər üzərində qurulur və s. Doğrudur, tədqiqatçılar bu "təsiri" tapmağa çalışır, "paralellər" axtarırlar. Lakin göstərilən dəlillər, edilən müqayisələr inandırmır, çünki bilavasitə "Dədə Qorqud kitabı"ndan gəlmir. Bunlar vahid bir xalqa məxsus keyfiyyətlərdir ki, istər folklor olsun, istərsə də yazılı ədəbiyyat, hər hansı bir bədii əsərdə özünü büruzə verə bilər. Doğrudur, tədqiqatçılar Dədə Qorqudun müdrik bir el ağsaqqalı, ədəbi şəxsiyyət kimi bəzi xələfləri (M.F.Axundov, Qul Ata) tərəfindən yad edildiyini, xatırladığını söyləyirlər (17, s. 143, 166...). Lakin bu tamamilə təbiidir və digər ədəbi şəxsiyyətlər kimi o da yaddaşlarda qala bilər, buna görə hörmətlə yad edilə, xatırlana da bilərdi.

Türk "Dədəqorqudşünaslığında" da məsələnin bu istiqamətdə həllinə yan alan fikirlər diqqəti cəlb edir. Ahmet Kabaklı yazır: "Qorqud Ata islamıytdən öncə türklər arasında – yaşamış və hər türk boyunda başqa adla xatırlanmış şairlərə bənzəməkdədir. Tunquzların Şaman, Altay türklərinin Kam, yakutların Oyun, qırğızların Baksı, Oğuzların Ozan dedikləri bu qədim şairlər həm hatif, həm rahib, həm də kahin olmaqla yanaşı, sehrbazlıq, bəstəkarlıq, şairlik kimi neçə hünərlərə də sahib idilər" (148, s. 189).

Məlumdur ki, ozan-aşıqlar nağıl və dastanların, eyni zamanda ifaçılarıdır, yəni onları məclislərdə söyləyənlərdir. Onlar dastan və ya nağıl deyərkən ümumi süjetə xələl gətirmədən istədikləri kimi danışır, əlavə edir, bəzən hadisəni unudur və olduğu kimi dinləyicilərə çatdırmırlar; hər halda, yeri gəldikcə özlərindən də uydururlar.

Dünya elmi fikrində indiyədək “Dədə Qorqud kitabı”ndan folklor – şifahi-bədii ədəbiyyatın nümunəsi kimi danışılmış, tədqiqat aparılmışdır. Bu ənənəni gözləyərkən, daha dürüst desək, ümumi axına qoşularaq biz də bir sıra məqalə və son “Ədəbi şəxsiyyət və dil” (“Yazıçı” nəşr., 1982) adlı kitabında bu yolla getmiş, “Dədə Qorqud kitabı”ndan epos kimi söhbət açmış, nəticə çıxarmağa tələsmiş, səhvlər buraxmışıq. Ağılın məntiqi və tədqiqatların nəticəsi isə deyir ki, “Dədə Qorqud kitabı” folklor yox, daha çox, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Bu əsər qədim türk poeziyası janrında yazılmış poemadır. Ərəb işğalçıların məhv etdikləri mədəniyyətimizin külü arasında düşüb qalıb, xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində əldə olan nüsxələrdən biri isə ərəb qrafikası ilə köçürülüb, Drezden kitabxanasına gedib çıxıbdır.

Sözsüz ki, sonralar “Kitab”a edilən əlavələr: bir neçə əsrin bəzi dil xüsusiyyətləri, dini-əxlaqi təsirlər və s. onu yenidən köçürən müəlliflərin əlavəsidir. Bu qəbildən olan dəyişikliklər Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələrinin müqayisəsində də aşkara çıxır.

Beləliklə, elm aləminə “Kitabi-Dədə Qorqud” adı ilə qədəm basan əsər “xalq kitabı”dır, müəllifi – ləhm düzüb-qoşanı, həm də ilk yazıya alanı VI-VII əsrlərin tarixi-ədəbi şəxsiyyəti olan Dədə Qorquddur.

Bu o deməkdir ki, Azərbaycan anadilli yazılı ədəbiyyatın əsası VI-VII əsrlərdə qoyulub və onun tarixi hələlik həmin əsrlərdən başlanır. “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan anadilli ədəbiyyatımızın VI-VII əsrlər zirvəsidir. Bu zirvə, əlbəttə, birdən-birə fəth edilə bilməzdi, onu yetirən, bu səviyyəyə gətirib çıxaran uzun inkişaf yolu, ədəbi-tarixi zəmin, güclü ənənə olubdur.

Dünya ədəbiyyatının nadir söz incilərindən sayılan bu “Kitab”ın VI-VII əsrlərdə bu şəkildə sintezi, yazılıb tamamlanması özü təsdiq edir ki, onun əsası, dayağı olan Azərbaycan ağız ədəbiyyatının – şifahi-bədii yaradıcılığının qatları – çox dərin, tarixi ondan çox-çox qabaqdır, min-min illərdir; lakin bu tarixi dəqiq müəyyən etmək çətinidir...

Burada qarşıya sual çıxır: əgər “Kitab” islamiyyətdən əvvəlki dövrdə, yəni VI-VII əsrlərdə yaranıb, düzülüb-qoşulubsa, bəs orada əksini tapan bu qədər islam dini təsirləri, dini adlar, istilahlər, ifadələr və s. nə deməkdir və bunlar əsərə necə daxil olub?

Bu ayrıca bir mövzudur; açıqlamasına ehtiyac var, irəlidə məsələ üzərinə gələcəyik.

2. OĞUZ ELİNİN DÖVLƏT QURUMU VƏ BAŞÇILARI

Miladi tarixin V-VIII əsrlərində yenidən yaranan, formalaşan və parlayan imperiya və ya Böyük Türk xaqanlıqları daha qədimlərdən əsası qoyulan Turan, Hun imperiyasının, habelə Midiya, Sak-Massaket, Atropaten və b. Türk dövlət qurumlarının tarixi-ənənəvi davamı idi. Bu dövlətlər Ön Asiyada, Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda sakin olan türk əhalisinin və digər tayfaların tale müqəddəratında, yəni vahid bir istiqamətdə (soy ruhu, dini inam, ənənə, dil, ədəbiyyat, sənət və b.) yönəlib inkişaf yoluna düşməsində müstəsna rol oynamışlar.

L.N.Qumilev yazır ki, “Türk xaqanlığının sərhədləri VI əsrin sonlarında Qərbdə Bizans, Cənubda İran və hətta Hindistanla, Şərqdə isə Çinlə kəsişdiyinə görə bu ölkələrin taleyindəki gözlənilməz dəyişikliklər nəzərdən keçirilən dövrdə türk dövlətinin taleyi ilə bağlı idi” (39, s. 12). Akademik V.V.Bartold “Xaqanlıq” sözünü imperiya məzmununda işlədir və yazır: “VII əsrin ortalarına doğru türklər Çin səddindən tutmuş ta İranla Bizansadək öz imperiyasını yaradıb genişləndirmişlər” (70, s. 777). “Orxon” kitabələrində də buna açıqca işarə vardır /Kt. 20/.

Məhz “Dədə Qorqud kitabı”nda öz bədii əksini tapan VI-VII əsrlərin hadisə və əlvalatlarının, igidlik, mərdlik, ərlik, qəhrəmanlıq ənənələrinin kökləri çox dərinlərə, miladdan öncəki dövrlərə gedib çıxır. Təsvir olunan hadisələrin səsi bəzən daha dərin qatlardan gəlir.

Bilqamis qəhrəmanlıq ənənələri, Alp Ər Tonqa cəsəreti və ideali, Tomiris qətiyyəti, Atropat siyasəti, Mete çevikliyi və qələbə əzmi “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının mənəvi dayığıdır.

İngilis alimi Lyuis Cöfrey “Dədə Qorqud kitabı”nın ingiliscəyə tərcüməsində alim sövqəbiisi ilə “Kitab”ın məzmununa, söylənilən fikirlərə uyğun, onun fəaliyyət dairəsini əks etdirən, bu xəritəni verib. (163, s. 8).

Alim bu xəritə ilə “Dədə Qorqud”un məzmununu və tarixi dəlillər əsasında çox gərəklı bir həqiqəti də göstərmişdir: bu ərazi hələ “Dədə Qorqud”dan min il qabaqkı Turan imperiyası torpaqlarına uyğun gəlir. Görünür, ingilis alimi bizim tariximizi bizdən dürüst bilir. Turan imperiyası, sonra Midiya dövləti süquta uğrasa da, İskit-Oğuz-Türk övladları bu torpaqda azad nəfəs alır, atlarını istədikləri səmtə çapırdılar. Oğuz ərləri bu torpaqları qorumaq, onun şan-şöhrətini artırmaq və s. məqsədlərlə Qara dəniz sahillərinə, Abxaziya elinədək gedib çıxırdılar. Onlar üçün sərhəd-zad yox idi. Belə olmasaydı, bu torpaqda, bu ərazidə “Dədə Qorqud” kimi dünya şöhrətli bir dastan-salnamə yarana bilməzdi. İngilis alimi bu həqiqəti çox gözəl duyub.

“Gültəkin kitabələri”ndə Çin əsarəti, əsarətin acı, ağır nəticələri, ondan çıxış yolları ilə bağlı qiymətli fikirlər, çağırış və səfərbəredici müraciətlər var. Kitabə məhz tarixi əsər olmaqdan ziyadə, yüksək vətənpərvərlik ruhunda, əsarətə qarşı yazılmış bədii əsərdir. Bütün dövrlər üçün ibrət dərsi verən gərəklı və əvəzsiz abidədir. Gültəkin həlak olursa da, türk elləri xaqanlıqda birləşdirilir. Çin əsarətinə son qoyulur...

Lakin daha ağır və uzun sürə biləcəklə fəlakət yaxınlaşırdı. Göy Türk xaqanlığı duymuşdu, hiss etmişdi ki, Çin əsarətindən daha ağır, daha amansız ərəb işğalı, ərəb əsarəti gəlir. Xaqanlıq elə həmin ərəfədədir. Artıq işğal başlanıb. Buna görə Bilgə xan Bars bəy adlı bir sərkərdəni Azərbaycana göndərir. Ona Xəzər xaqanı adı verilir və Azərbaycan torpaqlarının ərəb işğalından qorunması ona tapşılır. Bars bəyin adının “Gültəkin kitabələri”nə düşməsi, gərəklı türk tarixi şəxsiyyətləri ilə bir sırada xatırlanması əbəs yerə deyildir. Bars bəy barədə ərəb mənbələrində də ətraflı məlumat var. Onun fəaliyyəti Azərbaycanla sıx bağlıdır. Mənbələr yazır ki, Bilgə xan Bars bəyi “Xəzər xaqanı” adı ilə Azərbaycana – Kür-Araz sahillərinə göndərir ki, işğalçı ərəb qoşunlarını oradan qovub çıxartsin. Və birinci dəfə parlaq qələbə də qazanılır.

Ərəb alimi İbn-Əsəm əl Kufi yazır: “Xaqan, xəzərlərin hökmdarı müsəlman olmayan ölkələrin hər tərəfinə nümayəndələr göndərərək, onlarla bir inamda, bir tayfada olduğunu bildirdi və onları müsəlmanlarla mübarizəyə çağırdı. Onların hamısı buna razılıq verdi... Bars bəy xaqan xəzərlərdən və müsəlman olmayan tayfalardan ibarət 300 minlik ordu ilə belə döyüşə başladı. Tezliklə, o, qoşunla Kür və Araz çayları arasına gəldi. Buradan o, Vərsana getdi, oranı tutdu... Sonra Əl-Cərrah İbn Abdullanın bütün Azərbaycana yayılmış qoşunlarına hücum məqsədilə Vərsandan çıxdı” (93 a, s. 21-22). Nəticədə Əl-Cərrahın qoşunları darmadağın edildi, döyüşlərdən birində vali də həlak oldu.

Bars bəyin adı eyni vaxtda, eyni illərdə (722-731) yazılmış “Gültəkin” kitabələrində çəkilir, ona bu qəhrəmanlığına görə xaqan

rütbəsi verildiyi qeyd edilir: “Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımı ona xanımlığa verdik” /KT. 20/

Buradan haqlı sual ortaya çıxır: nə vacib imiş ki, Göy Türk xaqanlığı dənizin o tayından Bars bəyi Azərbaycanı ərəb işğalından qorumağa, təmizləməyə göndərirdi?

Bu sualın bir-cə cavabı var: Azərbaycan o vaxtlar xaqanlıq torpaqlarına daxil idi, onu nəzarətdən qoymaq olmazdı. Bu fikrin təsdiqinə iki faktı da bura əlavə edək.

Birinci VI-VII əsrlərdə Azərbaycan dövlət qurumuna görə Göy Türk xaqanlığı ilə eyni bir dövlət, eyni bir ərazi idi. Bunu “Dədə Qorqud kitabı” təsdiq edir. Belə ki, Böyük Türk xaqanlığı ilə Azərbaycan mövcud dövlət qurumu bir-birinə tam uyğun gəlir və biri digərini tamamlayır.

Böyük Türk xaqanlığı bu əsas qurumda fəaliyyət göstərirdi:

1. Hökmdar, Xaqan: Bilgə xan
2. Vəzir: müdrik Tonyukuk
3. Ordu komandanı baş sərkərdə: Gültəkin
4. Dövlətin fəaliyyətini qeydə alan, yazan, mətn tərtib edib dəş kitabələrə həkk etdirən ədəbi şəxs, dövlət katibi: Yolluqtəkin.

Azərbaycan-Oğuz hökmdarlığı bu əsas qurumda fəaliyyət göstərirdi:

1. Xanlar xanı, “padşah”: Bayandır xan
2. Vəzir: Qazılıq qoca, /sonra Qorqud Ata/
3. Bəylər bəyi, baş sərkərdə, komandan: Qazan xan
4. Dövlətin fəaliyyətini, hadisələri boy, dastan şəklində sahb, düzüb-qoşub, el-el, oba-oba təbliğ edən ədəbi şəxs, dövlət katibi: Dədə Qorqud.

Bu uyğunluq təsadüfi ola bilməzdi, ənənəvi davam edib gələn eyni dövlətçilik sistemi, eyni dövlət qurumu, idarə üsulu idi. Azərbaycan Göy Türk xaqanlığının tərkibində müstəqil dövlət idi. 90 minlik öz qoşunu, milli ordusu vardı. “Dədə Qorqud kitabı”nda da ölkə müstəqil, azad dövlət olaraq təqdim olunur.

Azərbaycan bütövlükdə - şimalı-cənublu, Arazın hər iki tayı

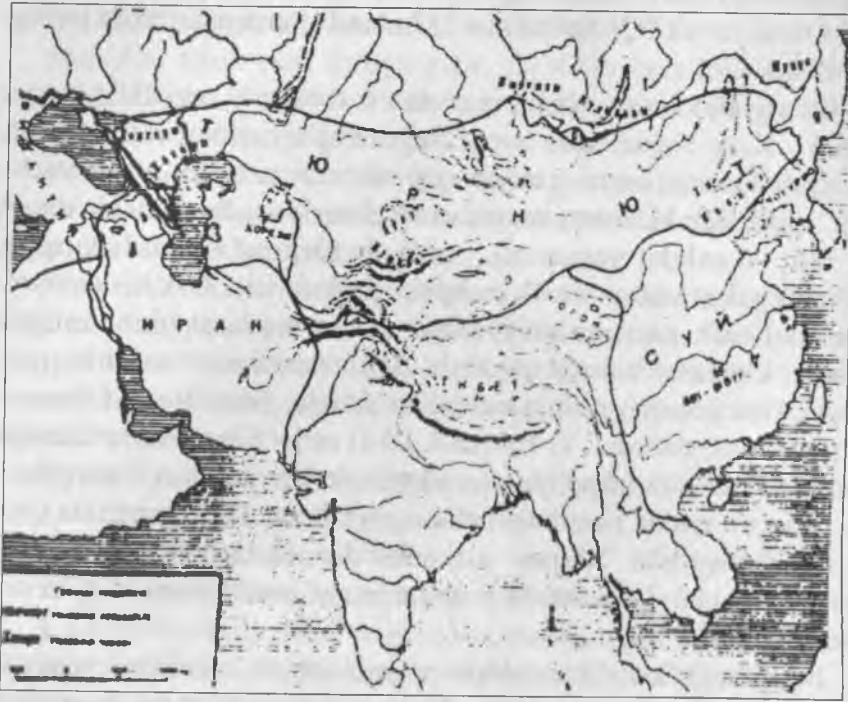
Böyük Göy Türk xaqanlığının ərazisi sayılırdı. Bu həqiqəti L.N.Qumilyovun “Qədim türklər” kitabında verdiyi xəritə də təsdiq edir (84, s. 29).

Bu xəritəyə bizim qeydimiz ondan ibarətdir ki, müəllifin Azov dənizi – Kerç boğazından Şərqi doğru çəkdiyi şimal sərhəd xətti artıqdır. Görünür, bunu o, əsərini çap etdirmək xatirinə “güzəştə getməli” olub. Belə ki, o vaxt və ondan əvvəllər də oradan şimalda digər bir xalq və xalqlar yaşamırdı, orada da türk nəfəsi vardı, qırğız, balkan, yakut, tatar və b. xalqlar məskun idi. Orxon-Yenisey hövzələri türk yazı mədəniyyətinin qədim məskəni olub, zəngin yazılar, kitabələr burada yaranıb. Ağhın məntiqinə əsaslanaraq, o vaxtkı Türk hakimiyyətinin sərhədləri Şimala, Şimal Buzlu Okeanına qədər uzanıb gedirdi... Və hələ m.ö. III-II əsrlər Şimal Buzlu Okeanı sahilləri Hun-türk imperiyasının sürgün yerləri, məhbus düşərgələri idi, “Çin sarayında hazırlanan plana görə elçilər Hun xaqanı ilə qəti və sərt danışırdılar. Xaqanı qorxudub diz çökdürmək istəyirdilər. Xaqan da onları həbs etdirib Şimalın buzlu tundralarına sürgün etdirirdi” (150, s. 70).

Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı” salnamədir, ədəbi əsər olmaqdan ziyadə, Azərbaycan-Oğuz dövlətinin ərəb işğalından əvvəlki müəyyən dövr və ərəb işğal ərsəsi, “Oğuz zamanının” tarixidir. Amma bədii şəkildə yazılıb, “düzülüb-qoşulub”. Daha dürüst desək, eyni tarixdə Yolluqtəkin Orta Asiyada Göy türklərin tarixini yazıb sal daşlara həkk etdirdiyi vaxt Dədə Qorqud da Ön Asiyada, Qafqazda Oğuz türklərinin tarixini öz üslubunda bədii şəkildə qoşubla düzüb-qoşur, deyir-çağırır, yaddaşlara “həkk” edir, yazırdı, kitab bağlayırdı.

Azərbaycan tarixinin VI-VIII əsrləri tariximizin qızıl səhifələridir, bu səhifələr dastanlaşmış, bədii şəkildə yaranıb yazıya alınmışdır.

Lakin bizdə indiyədək aparılan tədqiqatlarda, tarix kitablarında bu həqiqət ört-basdır edilir: münasibət də bildirilmir. Demək olar ki, tarixi bir abidə, əsər kimi “Dədə Qorqud”dan imtina edilir. 50 ildən

artıqdır ki, Tarix İnstitutu dəridən-qabıqdan çıxır ki, təsdiq etsin: Azərbaycan-türk xalqı X-XI əsrlərdə Orta Asiyadan bura gəlmiş, basqın etmiş, bu torpaqları işğal etmiş Səlcuq türkləridir və s.

“Dədə Qorqud” dastanlarının yarandığı dövrdə Azərbaycanda məhz Göy Türk xaqanlığı nəzərində olan Bayındır xan hakimiyyəti, müstəqil Oğuz dövlət qurumu vardı. Bu qurum Azərbaycan-türk dövlətçiliyi tarixinin parlaq səhifələrindən sayılmalıdır. “Azərbaycan tarixi” kitablarında isə bu tarixi həqiqətdən əsər-əlamət belə yoxdur. Əksinə, o dövr, görünür, qəsdən qaranlığa qərq edilib. Məsələn, bilavasitə həmin dövr tarixini işıqlandırmalı olan “Azərbaycan III-VII əsrlərdə” adlı kitab son 10 ildə üç dəfə təkrar-təkrar çap olunub. Burada Azərbaycan tarixinə yad mövqedən yanaşılır, oxucunu azdıran bu kitabın axırıncı nəşri /1993/ həm də “Oğuz kompleksi” sponsorluğu ilə nəşr olunub: Oğuzun öz əli ilə onun başına daş

salınıb, kökünü balta çalınıb. Kitabın müəllifi /S.Qasımova/ və elmi redaktoru /Azərbaycan EA müxbir üzvü İ.Əliyev/ ya kəmsavad, ya da qərəzkar olmalıdır ki, III-VII əsrlər Azərbaycanın əsas xalqı olan Oğuz-türk kökünün üstündən qələm çəksin. Xalqın, millətin tarixini etnik yazdıranda və yazanda belə olur. Dünya ədəbiyyatının incilərindən sayılan “Oğuznamə” – “Dədə Qorqud kitabı”nda təsvir olunan, qələmə alınan hadisələr məhz həmin əsrlərdə bu torpaqlarda – Gəncədə, Şəmkirdə, Dərəşamda, Göyçədə, Qaradağda, hətta Qara Dəniz sahillərində baş verib: xalq öz qəhrəmanlıq salnaməsini özü də yaradıb-yazıb. Bu ərazi hələ m.ö. VII əsrdə mövcud olan Turan imperiyası ərazisinə tam uyğun gəlir və xalq da həmin xalqın bu ərazidəki davamıdır: bu torpaqda “Alp Ər Tonqa” dastanı da yaranıb. Bu tarixi həqiqətdir və bunu danmaq olmaz. Lakin Tarix İnstitutu bunu danır...

Taleyə bir bax! Ərəb işğah hər iki kitabın üzərinə elə bir qara pərdə çəkmiş ki, min ildən artıq işıq üzü görməmişdir. Bu kitabələr ancaq XVIII-XIX əsrlərdə üzə çıxmışdır. Bir sıra görkəmli “Dədə Qorqud” tədqiqatçıları “Kitabı”n əsas qəhrəmanlarını məhz “oğuz zamanı”nda yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, öz tədbiri, ağılı, zəkası və igidliyi ilə xalqın ictimai-siyasi və mənəvi həyatında fəal iştirak etmiş tarixi şəxsiyyətlər kimi təqdim edirlər. Bayındır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud, Bükdüz Əmən bu qəhrəmanlardan, dövlət adamlarındandır.

Bütün bu deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın yaranması və dastan şəklində düşməsi tarixi VI-VII əsrlərdən bu yana deyil. Xatırlanan dövlət xadimləri də həmin dövrdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdir.

“Kitab”dakı bu şəxsiyyətlərə, dövlət adamlarına diqqət yetirək, görək onlar necə təqdim olunur.

1) DƏDƏ QORQUD ŞƏXSİYYƏTİ VƏ SURƏTİ

Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olub-olmadığı mübahisəli və hələ də həllini tapmamış bir məsələ olaraq qalır. Artıq “Dədə-qorqudşünaslıq” o səviyyəyə çatmışdır ki, bu mübahisələrə son qoyulmalıdır. Dədə Qorqudun şəxsiyyəti dastanda iştirak edən və fəaliyyət göstərən digər qəhrəmanlar və onların tarixi şəxsiyyət olub-olmadığı məsələs ilə də səsleşir. Dastanın baş qəhrəmanları bədii surətlər olmaqdan əlavə, həm də tarixi şəxsiyyətlərdir.

V.V.Bartold hələ XX əsrin 30-cu illərində “Kitab”ın müəllifinin, yəni Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olduğu fikrini söyləmişdi. O yazırdı: 1636-cı ildə səyahətçi Oliari “İmam Qorqud” haqqında eşitmişdi. O vaxt Dərbənd yaxınlığında onun qəbrini də ona göstərmişlər: Oliarinin dediyinə görə “İmam Qorqud” Qassan padşah üçün cəng mahnıları oxuyarmış. Qassan padşah “Dədə Qorqud kitabı”nm baş qəhrəmanı Salur Qazandır” (72, s. 120).

“Azərbaycanşünaslıqda” indiyədək Dədə Qorquddan əsasən “ümumiləşdirilmiş bir əfsanəvi şəxs”, “mifik obraz” kimi bəhs olunub. Bu fikirlə razılaşımaq çətindir. Uzun müddətdən bəri “Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqi ilə məşğul olan, Ş.Cəmşidov, H.Arashının hələ 30-40-cı illərdə dediyi fikirləri bu gün də təqdir edilir: 1/ “Bir çoxları Dədə Qorqudu bu dastanın müəllifi kimi göstərmişlər. Onlar iddia edirlər ki, bu əsəri yazan Qorqudun özüdür. Bu fikir tamamilə yanlışdır” (17, s. 75-78). 2/ Elə buradaca H.Arashlı göstərir ki, Dədə Qorqud bu dastanların ancaq iştirakçısıdır (17, s. 78). 3/ “H.Arashlı, ümumiyyətlə Dədə Qorqud şəxsiyyətindən danışarkən onun XIZI və Molla Nəsrəddin kimi ümumiləşdirilmiş əfsanəvi bir şəxsiyyət olduğunu deyir” (17, s. 78) və hb. M.Seyidovun əsərində “Qorqud” adının izahına və Dədə Qorquda geniş yer verilir. Tədqiqatçı yuxarıda xatırlanan fikirləri bu və ya başqa şəkildə təkrar edir: “Qorqud Ata türkdilli /?/ xalqların mifoloji təfəkkürlə yaşadıkları çağın mifik obrazıdır” və yenə: “Qorqud Ata boylarındakı Qorqud adlı şəxsiyyət olmamışdır (49 a, s. 136, 192) və s. Bəlkə də yuxarıdakı

fikirləri 30-40-cı illərdə demək mümkündür, ancaq 40-50 il sonra onu yenidən təkrar etmək obyektiv olmaz. Bu müddət ərzində “Dədə-qorqudşünaslıq” xeyli inkişaf etmiş, çox həqiqətlər aşkar edilmişdir.

Dədə Qorqudun bir şəxsiyyət kimi qeyri-adiliyi: ağılca, bilicə və nüfuzca zəmanəsindən yüksəkdə durması və bunlara əlavə olaraq qeyri-adi şairlik istedadı, bəstəkarlığı, ozan-aşıqlıq məharəti, müdrikliyi, uzaqgörənliyi/ “hatifdən xəbər verməsi” və s./ onu sonralar “mifləşdirə”, “əfsanəvi” və “mifik obraz” edə bilərdi. Nəçə ki, “İmam Qorqud” – deyə bu gün onun qəbri ziyarət edilir. Bu, təbii görünür. Bizcə, türkdilli xalqların mifoloji təfəkkürlə yaşadıkları ayrıca bir “çağ”, dövr də olmamışdır. Hələ “boylardakı Dədə Qorqud deyilsə”, sonralar Dədə Qorqud adlı şəxsiyyətin olub-olmasının da mətləbə dəxli yoxdur.

Ümumilikdə VI-VII əsrlər türk dünyasının və xüsusilə Azərbaycan xalqının dahi sənətkarı, şair-bəstəkarı Dədə Qorqudun varlığı, şəxsiyyəti barədə kifayət qədər məlumat vardır. Bu fikrin təsdiqi üçün təkcə onun yazdığı “Kitabı”ndakı sətirlər də kifayətdir.

“Dədə Qorqud kitabı”nda deyilir ki, onun müəllifi hamının sevimlisi, bütün boyların, bütünlükdə “Oğuzun bilicisi”, başbiləni, ilhamlı söz, sənət kahini idi. VI əsrin sonları və VII əvvəllərində artıq Oğuzun “məşhuru” olmuşdu; yəni ədəbi şəxsiyyət kimi onun şöhrəti “Bayat” boyu çərçivəsindən çıxıb Oğuz ellərinə yayılmışdı. Təsədüfi deyil ki, İslamın banisi Məhəmməd məhz böyük nüfuz sahibi olan Dədə Qorqudu Oğuzə şeyx təyin etmişdi.

Türk tədqiqatçısı M.Erkin tarixi mənbələrə istinadən Bayburtlu Osmanın /XVI əsr/ bu sözlərini xatırladır: “Qazan xan bəylərlə Kəbəyə gəlib Rəsulla görüşdülər. Rəsulillah ...Dədə Qorqudu şeyx təyin elədi” (152, s. 40). M.Erkin həmin faktı belə verir: “Cami-Cəm ayin” müəllifi söyləyir ki, “Oğuznamə”də yazıldığına görə Oğuz xanı Qara xan çox mömin adam olduğundan Qorqud Dədəni Mədinəyə göndərmişdi və peyğəmbərlə görüşdən sonra Oğuz tayfasına islamıyyəti öyrətməyə təyin edilən Səlmani Fərisi ilə birgə o, geri dönmüşdü” (152, s. 34). Deməli, Qorqud Atanın Məhəmməd Pey-

gömbərin müasiri olduğuna dair işarələr çoxdur. Əgər “Peyğəmbərin dünyaya gəlməzdən əvvəlki 40 ili” nəzərə alsaq və “Dədə Qorqud”un “Giriş”indəki ilk cümlənin ardını – “Oğuzun, ol kişi tamam bilicisiydi. Nə diyərsə olardı. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi” /D. 2/ fikrini də buraya əlavə etsək, islam peyğəmbərinin zamanında, yəni 620-ci illərdə Qorqud Ata 70-80 yaşlarında kamil ər, təxminən Məhəmmədin yaşadı olmuş olur; 30-40 yaş ya az, ya çox. Bu isə onun indi, təxminən 1500 yaş olduğunu göstərir.

Burada qarşıya təbii sual çıxır: Məhəmməd-Oğuz, yəni Bayandur xan – Qazan xan, Qazan-Dədə Qorqud diplomatik əlaqə və münasibətləri ərəb istilasından xeyli əvvələ düşür; halbuki, istila VII əsrin ortalarından /643-cü ildən/ başlanıb: Məhəmməd Peyğəmbərin böyüklüyünə və ağıllı şəxsiyyət olduğuna kimsə şəkk etmir. O öz islam ideyalarını həyata keçirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir, təbliği-siyasi əlaqə və münasibətləri genişləndirir və məqsədinə nail olurdu. Burada Bitlis bəylərindən Şərəf xanın /XVI əsr/ “Şərəf-namə” adlı farsca yazdığı tarixinin müqəddiməsindən M.İrkinin gətirdiyi bu fikri xatırlamaq yerinə düşərdi: “Peyğəmbər ortaya çıxmca, itaətlərini ona bildirmək üçün dünya hökmdarlarına öz elçilərini göndərmişdi” (152, s 45). Ərəb-Oğuz münasibətləri Məhəmməd Peyğəmbərin 10 illik hakimiyyəti dövründə mümkün idi və mənbələrin yazdıqları həqiqətə yan alır. Ağıl tükənəndə zoraqılınca əl atılır. Məhəmmədin ölümü vəziyyəti tamam dəyişdi. İstila başlandı, qılınc işə düşdü. Bu fikri də tarixi qaynaqlar təsdiq edir. Belə ki, Səlmani Fəris Azərbaycana iki dəfə - biri artıq deyildiyi kimi, Məhəmməd Peyğəmbərin sağlığında islam dinini təbliğ məqsədilə, ikincisi isə Mötəsimin xəlifəliyi vaxtında ordu komandanı kimi istiləçilik məqsədilə gəlmişdir. İkinci səfər xilafətin 25-ci ilinə /645-646-cı illər/ təsadüf edir. İbn Əsəm əl Kufi yazır ki: Səlmani ibn Rəbiyyə Azərbaycana, Gürcüstana və Dağıstana yürüş etmiş, ona qarşı çıxanları qılıncdan keçirmişdir. O, Arran ölkəsinə - Beyləqana, Bərdəyə gəlmiş, Şirvan torpağına yerimiş, sonra Şabrana və Maskata yönəlmişdir. Əhali hər yerdə təzminat verərək müvəqqəti

sülh bağlamaqla vəziyyətdən çıxmışdır. Sonra əl-Baba/Dərbənd/ şəhərinə tərəf hərəkət etmişdir. Bu zaman orada 300 minlik ordu ilə ərəblərin üzərinə hücumu keçildi, onları son nəfərinədək qırıb tökdülər. Səlmani ibn Rəbiyyə ilə birgə hamısı həlak oldu. Onların qəbri orada Biləncərdə “əzabkeşlər qəbri” adı ilə indi də məşhurdur (93 a, s. 9, 10, 11) və hb.

“Kitab”ın bütün boyları, orada söylənilən hadisələr, əhvalatlar, axırda verilən sonluqlar da deyir ki, Məhəmmədin hakimiyyəti illərində Qorqud artıq kamil bir ər imiş, Oğuz elinin xeyir-şəri, toyudüyünü, daxili və xarici işləri Dədə Qorqudsuz keçməmiş. Boyların sonluğunda Qorqud Atanın dilindən deyilən Məhəmməd inamına çağırış, günahların onun “üzü suyuna” bağışlanması diləyi, namaz qılıb, Məhəmmədə “salavat” gətirib düşməyə hücumu keçmək və s. də yeni dini görüşlərin, islami təbliğatın “Kitaba”etdiyi təsir və əlavələr idi. Bu “əlavələr” sonralar “Kitab”ın üzünü köçürən katiblər tərəfindən də edilə bilərdi. İslam dini şəraitində başqa cür ola da bilməzdi; bu, dövrün tələbindən irəli gəlirdi.

Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı” və tarixi mənbələr, faktlar biza bu nəticələri söyləməyə əsas verir:

1) Dədə Qorqud Oğuz elinin şeyxi, başbiləni olduğu kimi, mühüm xarici işlərinin də icraçısı vəzifəsini daşımışdır;

2) Dədə Qorqudun əfsanəvi bir şəxsiyyət olduğu haqqında söhbətlər illüziyadır, elmi fikir üçün məqbul sayıla bilməz.

Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının ağsaqqalı Dədə Qorqud da, fars-Azərbaycan ədəbiyyatının dahisi Nizami Gəncəvi də tarixdə bizim məlum ilk şeyxlərimizdir. Lakin Qorqud Atanın və Nizami Gəncəvinin şeyxlik rütbələri ali-dini yox, daha çox söz, sənət dünyasının şeyxi, ali şəxsi, kahini mənalılarında başa düşülüb, dərk edilir.

İndi görək Qorqud Ata düzüb-qoşduğu, müəllifi olduğu dastanlarda özünə necə yer verib, öz surətini necə yaradıb?

“Dədə Qorqud kitabı”nın ilk sözü, ilk abzası Dədə Qorqudun özünün təqdimi ilə başlayır, sonra onun dilindən deyilmiş 70-75 müd-

rik kəlam, atalar sözü, məsəl xatırlanır: Dədə Qorquda, onun şəxsiyyəti və fəaliyyətinə elə başlanğıcdaca bu qiymət verilir: “Oğuzun, ol kişi tamam bilicisiydi, - nə diyərsə olurdu, qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq-təala onun könlünə ilham edərdi.” /D. 2/.

Tədqiqatçıların “Kitab”m başlanğıcı, “Giriş” hissəsi başqa bir şəxs tərəfindən, sonralar yazılıb kitaba əlavə edilmişdir – fikrini qəbul etsək, bu fikir bizdən çox əvvəl deyilib və Dədə Qorqud barədə ilk sözdür, ona verilən ilk qiymətdir.

Bütün dastanların sonu Dədə Qorqudun gəlişi və boyları düzüb-qoşması, hadisə və əhvalatlara vurduğu yekun sözlərilə tamamlanır. Bütün boylarda son söz Dədə Qorqudundur. Bununla belə, hadisələrin iştirakçısıdır, hər işə yarar müdrik atadır, sözü keçən, hər müşkili həll edən el ağsaqqalı, el atasıdır.

İlk “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyı”nda Dirşə xanm oğluna ad qoymaq üçün Dədə Qorqud dəvət olunur. Bəylər “Dədəm Qorqud gəlsün bu oğlana ad qoysun” – dedilər. Eyni şəkildə “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyı”da Dədə Qorqud Beyrəyə “Boz ayğırılı Bamsı Beyrək” adını verir.

Dədə Qorqud Oğuzun ağ günündə də, qara günündə də Dədə Qorquddur. Ölkəni, eli-günü bürüyən fəlakət zamanı, ağır günlərdə vəziyyətdən çıxmaq və ya bir qədər güzəştə gedib vaxt qazanmaqda Qorqud Ata vasitəçidir: “Oğuz Dəpəgöz əlində tamam zəbun oldı. Vardılar Dədə Qorqudu çağırıldı. Anunla tanışdılar: “Gəlün kəsım kəsəlüm!” – dedilər. Dədəm Qorqudu Dəpəgözü göndərdilər. Gəldi, salam verdi. Aydır: “Oğul, Dəpəgöz, Oğuz əlində zəbun oldı, bunaldı. Ayağın toprağına məni saldılar. Sana kəsım verəlim, deirlər” – dedi. Dəpəgöz aydır: “Gündə altmış adam verin, yeməyə!” - dedi. Dədə Qorqud aydır: “Bu vəchlə sən adam qomaz, dükədərsən, - dedi. – Amma gündə eki adam ilə beş yüz qoyun verəlim!” – dedi. /D. 219-220/

Bayandır xanın özü pərt olub çıxılmaz vəziyyət alınanda Dədə Qorquda müraciət edir, ondan məsləhət alır. Gürcüstandan gələn xərəcə görə /bir at, bir qılinc, bir çomaq/ Bayandır xan pərt olur.

Dədə Qorqud: “Xanım, niyə səxt olursan? – dedi. Aydır: “Necə səxt olmayım? Hər yıl altun aqça gəlürdü, yigidə-bəgə verirdin, xatirləri xoş olurdu. Şimdi bunu kimə verər, kim xatiri xoş ola?” dedi. Dədə Qorqud aydır: “Xanım, bunun üçini dəxi bir yigidə verəlim, - dedi. “Oğuz elinə qaravul olsun!” – dedi” /D. 235-236/

Elə belə də olur. Bunların üçü də Bəkilə verilir. Dədə Qorqud öz əli ilə qılincı onun belinə bağlayır, çomağı çiyinə salır, yayı qoluna keçirir, ona uğur diləyir...

Beləliklə, Dədə Qorqud çox vaxt Bayandır xanın hüzurunda vəzir vəzifəsini icra edib. Bu təbii görünür. Dövlətin vəziri Qazılıq qoca əsir düşüb Düzürd qalasında 16 il dustaq olarkən, onun vəzifəsini Qorqud Ata apara bilərdi. Yəqin, bu elə belə də olub. Və buna dastanda işarə də var.

Beləliklə, kim tərəfindən və haçansa “Dədə Qorqud kitabı”nın “Başlanğıc”ında Dədə Qorqud barədə deyilən sözlər və ona verilən qiymət bu gün də məqbuldur, tədqiqatçılar üçün əsaslanacaq doğru və etibarlı elmi fikirdir...

2) BAYANDIR XAN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ SURƏTİ

Bayandır xan Oğuz elinin hökmdarıdır. Qoşunu, ləşkəri var. Oğuzun igidləri Bayandır xanın igidləridir. Tədqiqatlarda onun 90 minlik ordusu olduğu göstərilir (152, s. 40). Dövlətin ənənələri var. Söz yox, bütün bunlar özü də ənənə ilə bağlıdır.

“Kitab”ın ilk “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyı” Bayandır xanın bu şəkildə təqdimi ilə başlanır:

“Xanım hey!...

Bir gün *Qam Gan oğlu xan Bayandır* yerindən turmuşdı. Şamı günligi yer yüzinə dikdirmişdi. Ala seyvanı gög yüzünə aşmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi...” /D. 10/.

Başqa bir, “Qazılıq qoca oğlu Yeknək boyı”nda Bayandır xana, bu sifətlər verilir:

“Alan-sabah sapa yerdə dikiləndə ağban evli! Atlas ilə yapılanda kök sayvanlı! Tölə-tölə çəkiləndə şahhaz atlı! Çağruban dad verəndə

yola çavuşlu! Yağ döküləndə bol nemətli! Qalmış yigit arxası. Bizə miskin umudu. Türkünün dirəgi! Tulu quşun yavrisi! Amit soyunun aslanı! Qaracığın qaplanı! Dövlətli xan...” /D. 204/.

Xalq, Oğuz eli Bayandır xanı belə tanıyır. Ona ehtiram göstərir: “Dövlətli xan”, “Ağ almlı Bayandır xan”, “Türkünün dirəyi” – deyər müraciət edilir.

Bayandır xan bu keyfiyyətləri, heç şübhəsiz, öz hakimiyyəti dövründə qazanıb, elin gözündə ucalıb. Buna görə də ona hədsiz məhəbbət var, hörmət var, ehtiram var, inam var. Bayandır xana verilən sifətlərin üçü diqqəti daha artıq cəlb edir: “Dövlətli xan”, “Ağ almlı Bayandır xan”, “Türkünün dirəyi”. Burada “dövlətli” sözü, “ağ ahlı” ifadəsi təkcə müstəqim mənada deyil, həm də məcazi mənalarda düşünülməlidir. “Dövlət” həm var-dövlət, zənginlik, həm də ağıl, zəka, müdrik, tədbirli mənalarını daşıyır. Bu dövlət başçısına xalqın verdiyi qiymət, ona olan ali münasibətdir, onun ədalətli hökmdar ləyaqətinin təsdiqidir.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Bükdüz Əmənin Məhəmməd Peyğəmbərin yanında olması və onun Bayandır xan tərəfindən göndərildiyi barədə mənbələrdə fikir söylənilir. M.İrkin “Türkünün böyük hökmdarlarından olan Oğuz xanın” Bükdüz Əməni Məhəmməd Peyğəmbərin yanına göndərdiyini yazır və bu qaynağı göstərir: Şerelhan, “Şerefname”, Peterburq, 1860, s. 17. Deməli, qaynaqlar Bayandır xanın “Türkünün dirəyi olduğu” fikrini dəstəkləyir, həm də onu ümumtürk ellərinin, Böyük türk xaqanlığının hökmdarlarından biri və “Oğuz xanı” adı ilə də tanıyır. Bu dəlil dastanların real hadisələr, tarixi həqiqətlər əsasında yarandığına, düzülüb-qoşulduğuna inamı artırır; “Dədə Qorqud kitabı”nın təkcə ədəbi-bədii əsər deyil, həm də mötəbər bir tarixi əsər olduğunu təsdiqləyir.

Vətənin hər bir ağır günündə, darda-çətində Bayandır xana müraciət edilir, ondan qoşun istənilir, vuruşmaq, düşməne qarşı müharibə eləmək üçün icazə alınır, onun məsləhət və göstərişlərinə sözsüz əməl edilir.

Budur, Bayandır xanın vəziri Qazılıq qoca ondan akın diləyir, kafir düşməne qarşı getməyə, üstünə qoşun çəkməyə icazə alır: “Qazılıq qoca deyərlərdi, bir kişi vardı, Bayandır xanın vəziri idi... Bayandır xandan akın dilədi. Bayandır xan dəstür verdi: “Nərəyə dilərsən var!” – dedi.

Qazılıq qoca iş görmüş, işə yarar adam idi. (İşə) yarar qocaların yanına cəm elədi. Yadığı-yarağı ilə yola girdi. Çoq tağlar, dərə-təpə keçdi. Günlərdə bir gün Düzümd qələsinə gəldi. Qara dəniz kənarında idi. Ana irübən qondılar” /D. 202/.

Qazılıq qoca cəng edir, düşmənlə vuruşur, tutaşır. Lakin güclü düşməne məğlub olur. Onu həbs edir, tutub Düzümd qəzasına salırlar. 16 il sonra oğlu Yegnəg bundan xəbər tutur.

“Yegnəg bu xəbəri eşiteək yürəgi oynadı. Qara bağı sarsıldı. Qalqı, Bayandır xanın nəzərinə vardı. Yüz yerə qodı...

- Ləşkər ver, məni babam tutsaq olduğu qələyə göndər! dedi” /D. 204-205/.

Bayandır xan nəinki ona qoşun verir. Oğuzun məşhur iyirmi dörd sancaq bəyini Qıyan Selçik oğlu Dəli Dondazı, İlk qoca oğlu Dülək Uranı, Yağrıncı oğlu İlahmışı, Toğsun oğlu Rüstəmi, Dəli Uranı, Sovqan Sarını ...da ona qoşur /D. 205-206/.

Yegnəg atasını xilas edib Oğuz elinə qayıdır.

Tam demokratiyadır. Bayandır xan məclisin-yığınağın razılığı, məsləhətlə iş görür. Vəzir Qazılıq qoca /və ya Dədə Qorqud/ bunu iera edir. Qazılıq qocadan sonra vəzir vəzifəsini Dədə Qorqud aparır. Belə aydın olur ki, bütün dövlət işləri Bayandır xanın nəzarindədir, heç nə gözündən qaçmır, məsləhətlə, ağılla və ədalətlə hər müşkülü həll edir, hər iş öz yerini tapır, iera olunur.

Dastanlarda Bayandır xan ədalətli, qayğıkeş bir hökmdar kimi təqdim olunur. Fədakar adamları, vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirən əsgər, döyüşçü, sərhəd gözetçisi və b. həmişə onun nəzarində olur, bunları arayıb-axtarır, fəaliyyətinə qiymət verir, atla, libasla, pulla mükafatlandırır.

Maraqlıdır, “Kitab”da Bayandır xanın ilk “buyruğu” dövlət

əhəmiyyətli, xalqın gələcəyi, mənəvi aləminin çox həzin və təbii bir nöqtəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Bayandır xanın qonaqlıq məclisində onun tapşırığı, xüsusi “buyruğu” ilə oğullu, qızlı ərənlərə ayrıca hörmət edilir, ehtiram və qayğı göstərilir. Oğullu, qızlı qonaqlar ağ və qızıl otaqda, oğlu-qızı olmayanlar isə qara otaqda yerləşdirilir... Ümumən Oğuzlarda sonsuzluğa, övladı olmayanlara münasibət başqalarından fərqlənir. Əslində bu yuxarıdan gəlir. Dövlət özü bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bu ah hiss, duyğu “Kitab”ın bütün ruhuna hopub. Oğuz əri üçün bu hiss, duyğu müqəddəsdir, o, başqa heç nə ilə, heç bir hisslə müqayisə edilə bilməz.

Övlad tanrının insana bəxş etdiyi əvəzsiz nemətdir, istər oğlan, istərsə də qız olsun.

Budur, Baybörə bəy Bayandır xanın qarşısında, sağında-solunda durub ona qulluq göstərən oğulları – Qaragünə oğlu Qarabudağı, Qazan xan oğlu Uruzu, Qazılıq qoca oğlu Yegnəyi görüb köksünü ötürür, ah çəkir, “ağlayıb-bozlayır”. Qazan xan bunun səbəbini soruşduqda o deyir: *“Mənim dəxi oğlum olsa, xan Bayandırın qarşusını alsatursa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam, sevinsəm, qıvansayım, güvənsəyim!..”* /D. 68/.

Gözəl hiss, duyğudur, təqdirə layiq insani istəkdir. Bu hiss, bu duyğu, bu istək özünü hər bir türk övladının, Oğuz ərinin mənəvi dünyası, soy ruhu kimi göstərir. Bu keyfiyyət Vətənə, dövlətə, qulluq etdiyin sahəyə, tabe olduğun xana sədaqət rəmzi kimi səslənir. Yenisey” kitabələrində - dünyadan gedərkən bir atanın qəbir daşına həkk etdirdiyi bu sözlər, oğluna vəsiyyəti, türkün bu soy ruhunu bir daha təsdiq edir: *“Mənim oğlum! Mənim rəhbərim kimi cəsur ol! Xanma sədaqətlə qulluq et! Kişiləş!”* /Y. 47/.

Övlad xalqın gələcəyidir, açılan sabahıdır. Bu hiss, bu duyğu hər bir oğuz vətəndaşı üçün əzizdir, doğmadır.

Dastanlarda Bayandır xan bir qədər seyrək görünür. Lakin hər sahədə dövlət işlərində onun hökmü ilə hərəkət edilir. Oğuzun hər bir müşkülünü həll edən, çətindən-dardan qurtaran onun ağıllı məs-

ləhəti, hökmüdür. Buna görə də hər kəsin qəlbində Bayandır xanın yeri var.

Təkcə dövlət işləri deyil, Oğuzun bütün dərdi-səri, dar günü, çətinini, əxlaq-etika və ümumən mənəvi aləmi sahələrində nüfuzlu söz Bayandır xanıdır.

Budur, Beyrək 16 ildir ki, düşmən əlində dustaqdır, öldüsü-qaldısı bilinmir. Adaxlısı Baniçəyinin gözü yoldadır, onu gözləyir. Qardaşı Dəli Qarcar divana gəlir, diz çöküb Bayandır xana deyir: “Dövlətlü xanın ömri uzun olsun! Beyrək diri olsa, on altı yıldan bəri gəlirdi. Bir yigit olsa, dirisi xəbərin gətirsə, cırğab, altun-aqca verərdim. Ölüsü xəbərin götürənə qız qardaşım verərdim” /D. 93/. Yılançı oğlu Yırtacıq adh bir ər fürsətdən istifadə edib yalan danışır, Beyrəyin vaxtilə ona bağışladığı köynəyi qana bulayıb gətirir ki, Beyrəyi Qara Dərvənddə öldürüblər, bu da onun köynəyi.

Bayandır xan: “Biz bunu tanımazız. Adaqlusma aparın görsün. Ol yaxşı bilür. Zira ol dikübdür, yenə ol tanır” – dedi.

“Yalan ayaq tutar, yeriməz” – deyiblər. Vəziyyət elə gətirir ki, Beyrək gəlib çıxır. Hər şey öz yerini alır.

Sual oluna bilər ki, ailə-məişət məsələsinin həlli üçün niyə birbaşa dövlət başçısına müraciət edilir? Oğlanın atası var, anası var. Bu hansı etikaya uyğundur?

Əvvəla, Beyrək adı şəxs deyildi. O, dövlət adamı, Oğuzun nüfuzlu şəxsi, qəhrəmanı idi. Onun müsibəti bütövlükdə elin-obanın müsibəti idi. Odur ki, bu müşkülün həllində elin başçısının məsləhəti, razılığı olmalı idi. İkincisi də Oğuz ləyaqəti, ədəb-ərkanı, ailə-məişət qanunları həmişə - dövlət başçısının – Bayandır xanın nəzarətində olan məsələ idi. Onun razılığı olmadan heç kəs bu cəsarəti etməzdi. Xüsusilə, Beyrək kimi məşhur adamla bağlı.

Bayandır xanın şəxsiyyəti və fəaliyyət dairəsi məhz onun verdiyi ağıllı, düşünülmüş məsləhətləri, bunun uğurlu nəticələri ilə göstərilir, təsdiq olunur. Bayandır xanın nüfuzu bütün Oğuz elinin nüfuzudur.

Beyrək toy edib nişanlısı Baniçəkəklə evlənir: onun qırx igidi də evləndirir. Yenə bu mərasimdə Bayandır xan başdadır. “Bu qırq

yigidin bir qaçına xan Qazan, bir qaçına Bayandır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidə verdi. Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz tokuz qız talelü taleinə birər ox atdı. Otuz tokuz yigit oxının ardınca getdi. Qırq gün qırq gecə toy-düğün eylədilər. Beyrək yigitlərilə murad verdi, murad aldı" /D. 121/.

Bayandır xan hökmdardır; xalqın tale-müqəddəratı üçün məsul şəxsdir. O, dövlət başçısı olmaqdan əlavə el atasıdır. Özünü xalqdan ayrı saymır, elin-günün bütün işləri onun işidir, qayğısı, dərdi onun qayğısı, dərdir.

Qorqud Ata Bayandır xanın şəxsində əsl, demokratik dövlət başçısının ölməz surətini yaratmışdır. Ağıllı, təcübürlü və ədalətli hökmdar kimi, Bayandır xan bütün dövrlər üçün örnək sayıla, nümunə ola bilər.

3) QAZAN XAN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ SURƏTİ

"Dədə Qorqud kitabı"nda dövlətin, Oğuz elinin ikinci görkəmli şəxsiyyəti – bəylərbəyi və sərkərdəsi kimi Qazan xan daha qabarıq təsvir olunur. Onun fəaliyyət dairəsi geniş və əhatəlidir; xalq arasındakı nüfuzunu, ona verilən adları "Kitab" bu şəkildə təqdim edir: *"Bir gün Ulaş oğlu Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun atası, Bayandır xanın göyğüsü, Qalın Oğzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdu"* /D. 35-36/: *"Alplar başı Qazana zərb urdu"* /D. 218/ və hb.

Hər iki hökmdar -- həm Bayandır xan, həm də Qazan xan öz bitkin şəxsiyyətləri və hökmdarlıq ləyaqətlərinə, varına-dövlətinə, cah-cəlalına və buna uyğun olaraq da müdrikliyinə və səxavətinə, bütövlükdə ölkənin dayağı, dirəyi olduqlarına görə onları tam səciyyələndirən adlar alıblar. Bu adlarda bir-birinə bənzərlik və yaxınlıq da var: hər ikisi "Tulu quşun yavrusu"dur, "Türküstanın dirəyi"dir. "Amit soyunun aslanı"dır. "Qaracığın qaplanı"dır və s.

Tədqiqatçılar Qazan xanın da tarixi şəxsiyyət olduğu barədə

məlumat verir. Türk alimi M.Ergin Bayburtlu Osmana istinad edərək yazır: "Haçan ki, kainatın sərvəri Məhəmməd Mustafa dünyaya gəlib Məkkədə zühur etdi, Bayandır xan onu vaqidə görüb iman gətirdi. Qazan xan Dondar bəyi Kəbənin şərəfi Rəsul Əleyhis-səlamın hüzuruna göndərib hümmət olduğunu bildirdi" (152, s. 84, 40). Yenə həmin mənbəyə əsaslanaraq xatırladır: "Qazan xan bəylərlə Kəbəyə gəlib Rəsulla görüşdülər... Rəsulillah onlara iman ərz eylədi; iman gətirdilər. Səlmani Fərisi onlara qoşdu. Dəmirqapıya gəlib onlara islam inamı və ibadət kəlamı təlim etdi".

V.V.Bartold Qazan xanın və arvadı Burla xatının, habelə "Kitab"ın əsas qəhrəmanlarından Bükdüz Əmənin tarixi şəxsiyyətlər olduğu qənaətinə gəlmişdir. Buna görə də öz mülahizələrində bu dəlilləri diqqət mərkəzinə çəkmişdi. Artıq qeyd edildiyi kimi: "Oliarinin yazdığına görə "İmam Qorqud" Qassan padşah üçün cəng nəğmələri oxuyarmış"; "Qassan, yəni bizim kitabədəki Salur Qazan öz əəli ilə ölmüş və Təbrizdə dəfn olunmuşdur; onun arvadı Burlanın qəbrini Urmiyada göstərmişlər" (72, s. 120).

"Dədə Qorqud kitabı"nda ikinci boy Qazan xanın adına düzülüb-qoşulub: "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu".

Keyf məclisi qurub Oğuz bəylərini qonaqlayan Qazan xan yeyib-içib kəllənir, dizi üstünə çöküb bəylərə deyir: "Ünim ünlən bəglər, sözüm dinlən bəglər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Tura-tura belümiz qurudu. Yürüyəlim, a bəglər! Av avlıyalım, quş quşlıyalım, sığın, keyik yığahm, qayıdahm otağımıza düşəlim, yeyəlim-içəlim, xoş keşəlim!" /D. 36/.

Dastanda bəylərin ova hazırlaşması çox gözəl təsvir olunur...

Namərd düşmən elə bu fürsəti gözləyirmiş. Düşmən onun el-obasına hücum çəkir. Mah-dövləti, xəzinəsi-axçası talan edilib yağmalanır, qoca anası, arvadı, qızı-gəlini, oğlu-igidləri əsir edilib aparılır. Bunu ovda ikən vaqidə görmüş Qazan xan ovdan yarımçıq geri qayıdır. Yuxuda gördükləri həqiqət imiş; sarsılır, düşmənin dahncə gedir. Qarşısına çıxan su ilə, qurdla, köpəklə soraqlaşır. Bu səhnələr çox təbiidir, güclü təsir bağışlayır. Qanı qara, dərd-ələm

içində yeriyən qəhrəman daxilən sarsılır. Göz önündə real, təbii və səmimi bir insan canlanır. Qılınc çalan, ordular basan güclü-qüdrətli qəhrəman sakit, lirik bir şəxsiyyətə çevrilir. Oxucu onun halına acıyır da, dərdinə şərik olur, ona kömək etmək, onunla addımlamaq istəyir.

Qazan Qaraca çobanın yanına gəlir, onunla belə xəbərləşir.

Qazan:

*“Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!
Ünüm anla, sözüm dinlə!
Ağ-ban evim şundan keçmiş
gördünmü, degil mana!
Qara başım qurban olsun, çoban sana!” /D. 47/*

Çoban:

*“Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan!
Qanda gəzərdin, nədəydin, a Qazan!
Dün yoq, ötəki gün evin bundan keçdi.
Qarıcıq anan qara dəvə boynunda asılı keçdi.
Qırq incə bəllü qız ilə halatın –
Boyu uzun Burla xatun ağlayuban şundan keçdi.
Qırq yigidlən oğlun Uruz başı açuq,
Yalın ayaq kafirlərin yanına tutsaq getdi,
Tavla-tavla şahbaz atların kafir binmiş,
Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafir yetmiş
Altun-aqça bol xəzinəni kafir almış!...” /D. 47-48/*

Bu sözləri eşidib Qazanın ağlı başından çıxır, gözüne qaranlıq çökür. Düşmənlə vuruşda çobanın iki qardaşını itirdiyini eşitdikdə Qazan qəhərlənir. Atını sürüb sürətlə gedir. Çoban da onun ardınca...

Qazan hər şeydən - malından-dövlətindən, xəzinəsindən, qoyun sürüləri, at ilxıları, dəvə karvanlarından keçməyə, hətta qızından-

gəlinindən, oğlundan, arvadından əl çəkməyə hazır olardı. Təki düşmənin qoca anasını ona qaytarsın. O, davasız-şavasız qayıdıb gedərdi:

“Mərə Şökli Məlik!

*Dünlük altın ban evlərimi gətürüb durursan,
sana kölgə olsun!
Ağır xəzinəm, bol ağcam gətürüb durursan,
sana xarəliq olsun!
Qırq incə bəllü qızla Burla xatun gətürüb durursan
sana yesir olsun!
Qırq yigidlən oğlum Uruz gətürüb durursan,
qulun olsun!
Tavla-tavla şahbaz atlarını gətürüb durursan,
sana binət olsun
Qatar-qatar dəvələrim gətürüb durursan,
sana yüklət olsun!
Qarıcıq anam gətürüb durursan, mərə kafir,
anamı vergilə mana
Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım – geri dönəyim,
gedəyim, bəllü bəlgil! – dedi”.*
/D. 57-58/

Dastanın sonunda Qazan xan hər şeyi geri qaytarır; qoca anasını da, arvadı Burlanı da, qızını-gəlinini də, oğlu Uruzunu da azad edir. El-obanın qəhrəman oğulları, ər igidləri də gəlib onun dadına çatır.

Lakin burada bəşəri bir hiss, duyğu - ana məhəbbəti ilahi səviyyədə qoyulur və bədii həllini tapır.

Burada uzaq keçmişdə, insanın ilk yaranışı ilə bağlı dərinliklərə gedib çıxan fəlsəfi bir fikir, düşüncə var. Qədim Şumer-türk mifik-fəlsəfi dünya görüşünə görə insan Ata göylərlə Ana torpağın məhəbbətindən yaranıb. Torpaq anadır... Oğuzlarda anaya, torpağa olan məhəbbətin kökü, qaynağı ana ilə vətən torpağının birliyi, vəhdəti

fikri məhz buradan başlanır.

Qazan xan böyük nüfuz sahibi, el-gün adamdır. Hamı onu özünə böyük sayır. Hər kəs ona kömək etməyə, qulluq göstərməyə hazırdır. Lakin hər işi o özü görmək istəyir, öz gücünə də inanır. Buna görə çox vaxt düşmən üzərinə tək gedir. Bu onun ərlik ləyaqətidir, soy kökünün ona bəxş etdiyi mənəvi-fərdi keyfiyyətidir. Budur, o, düşmən üstünə gedərkən Qaraca çoban da onunla getmək, dayaq olmaq, kömək etmək, öz sədaqətini göstərmək istəyir. Lakin Qazan xan buna razı olmur.

Qazan: “Oğul çoban, qanda gedərsin?” – dedi.

Çoban: “Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm”, - dedi.

Qazan: “Oğul çoban, qarnım acdır, heç nəsnən varmıdır yemək?” – dedi.

Çoban: “Bəli, ağam Qazan, gecədən bir quzu bişürüb dururam. Gəl, bu ağac dibində enəlim, yeyəlim”, - dedi” /D. 49/.

Qazana ar gəlir. Çobanı ağaca möhkəmə bağlayır, özünə sığışdıra bilmir və fikirləşir ki: “Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəkləri mənim başıma qaçınca qaxarlar, çoban bilə olmasa, Qazan kafiri almazdı”, deyərlər” /D. 49/.

Lakin çoban güc verib ağacı kökündən çıxarır və Qazanın dalınca gedir.

Qazan: “Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır?” – dedi.

Çoban: “Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafiri basarsan, qarnım acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürərim” - dedi” /D. 50/.

Çobanın bu sözündən hədsiz xoşlanan Qazan yumşalır və nəhayət onun özü ilə getməsinə razılıq verir.

Qazan xan təkə rəsmi dövlət adamı deyil, əsil xalq adamıdır: toyda-düyündə, xeyirdə-şərdə elin-obanın başbiləni, məsləhətçisi və sözü keçən nüfuz sahibidir.

Budur, Beyrək “dəli ozan” qiyafəsində gəlib yada verilən nişanlısı Banıçiqəyin toyuna çıxır. Bəylərlə ox atıb nişan üzüyünü para-

layır. Qazan bundan çox xoşlanır. Beyrəyi yanına çağırır. Mükafat olaraq toyun bəyliyi ona verir.

Qazan: “Mərə, dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşımı dilərsən? Altun-aqçamı dilərsən, verəyim!” – dedi.

Beyrək: “Sultanım, məni qosan da şülən yeməgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan”, - dedi.

Qazan: “Dəlü Ozan, dövlətin dəpdi. Bəglər, bugünkü bəhğim bunun olsun. Qoun, nərayə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsün”, - dedi /D. III/.

Onsuz da bu toy Qazanın ürəyindən deyildi. Beyrəyin nişanlısı alan Yalançı oğlu Yalançuğun toyuna bəylik-başçılıq eləmək ona ağır idi. Fərsət axtarırmış kimi, toyun bəyliyi “dəli ozana” tapşırır. Beyrək istədiyinə nail olur, sərbəst hərəkət edir, arada sevgilisi Banıçiqəyi də sınaqdan çıxarır. Haqq öz yerini tapır. Beyrək sevgilisinə qovuşur. Xeyir şərə qalib gəlir.

Budur, yenə ortaya müşkil bir məsələ çıxıb. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyı”nda qardaşının dustaq olub düşmən qalasında saxlandığını bilən Səgrək onu xilas etmək üçün getməyə hazırlaşır. Lakin atası qorxuya düşür, onu buraxmaq istəmir: bu yeganə oğul da əldən gedər, gedər gəlməz, ölər-itər. Əlac Qazan xanadır; onun köməyinə, məsləhətinə ehtiyac var. Bəlkə bunun qarşısını o ala: “Ata-ana ağlaşıb Qazana adam saldılar: “Oğlan qardaşın andı, kedər; bizə nə ögüt verərsən?” dedilər. Qazan aydır: “Ayağına ət tuşaqm urun!” dedi /D. 260/, yəni evləndirin, başını bağlaym, bəlkə getmədi.

Qazan xan gözəl ailə başçısıdır, ailəcanlı ərdir. Övladını cəmiyyətin ləyaqətli vətəndaşı kimi yetirmək və görmək istəyən atadır.

“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı”nda maraqlı bir səhnə ilə qarşılaşırıq.

Qazan xan Uruzu götürüb ova çıxır, kafir sərhədinə yön alır, Cızıqlara, Ağılğana, Gökə dağa aparır. Vəziyyət elə gətirir ki, düşmənlə üz-üzə gəlir. Döyüş başlanır, ara qarışır. Özünü saxlaya

bilməyən Uruz da, atasının xəbəri olmadan döyüş meydanına atılır, vuruşur, qırq yoldaşı şəhid olur, özü isə ağır yaralanır. Ata oğlunu axtarır, soraqlaşır. Bəylər ona cavab verir ki: “Oğlan quş yürəkli olur. Qaçub anasına getmişdir” – dedilər” /D. 126/.

Qazan çox pərt olur, qanı qaralır. O deyir: “Bəylər, /Tanrı/ biza bir kür oğul vermiş. Varayın anı anası yanından alayın, qılıcla paralayayın, altı bölük edəyin, altı yolun ayırında birağayın. Bir dəxi kimsə yazı yerdə yoldaş qoyub qaçmıya!” – dedi” /D. 135/.

Belə olmuş olsaydı, Qazan onu bağışlamaz, yeganə oğlunu qılınclayar, parçalardı. Döyüşdən qaçmaq, yoldaşı darda, “yazıda-düzdə” qoyub yayınmaq oğuz bəyqətinə, qayda-qanunlarına uyuzmaz, belələri olsa da ölümə məzalanardı.

Oğuzlarda belə anlarda geriye yol yoxdur, irəli getməlisən, şəra aman yoxdur, onu haqlamalısən. Bu, ənənəvi qayda-qanun milli xarakter halmı alıb. Bunu biz dastanlarda düşmənlə üz-üzə gələn bütün sahələrdə müşahidə edirik. Birə faktı xatırlayaq: Qazan xan yeyib-içib keflənir, yuxuya gedir; bundan düşmən xəbər tutur, onun üstünə gəlir. Bu vəziyyətdə Qazanın bəyləri arasında belə söhbət gedir: “Qazanın bəgləri baqdılar, gördülər kim, yağı gəlir, ayıtdılar: “Qazanı birağur gedərsəvüz, evində bizi qırırlar. Yegrəki budur ki, bunda qırılavuz!” – dedilər” /D. 273/.

Qazan xan türk oğlu türkdür, ölümə qorxan deyil, ölümün gözünə dik baxır. Bu onun iştirak etdiyi bütün döyüşlərdə, düşdüyü darda-çətində, hətta düşmən əlinə keçdikdə, düşmənlə şərtləşmədə, elədiyi söhbət, danışiq və rəftarında da açıq-aşkar sezilir.

“Salur Qazan tutsaq olub oğh Uruz çıxardığı boy”da düşmən Qazanla şərt kəsir: “Təkür aydır: “Qazan bəg, üzərimizə yağı gəldi. Bu yağı üzərimizdən ayırırsan, səni qoyu verəlim!” – dedilər. “Həm xərəcə müti olalım. Sən dəxi and iç kim, bu bizim elə yağılığa gəlmisən” – dedilər. – Qazan aydır: “Vallah, billah, toğrı yolu görərkən əgri yoldan gəlmisəlim!” – dedi” /D. 285/.

Əlbəttə, Qazanın “doğru yol”, həqiqət anlayışını düşmən dərk edə bilməzdi. Qazanın tutduğu doğru yol, düşmən üçün sərfəli

deyildi. Buna görə də bunun mənasını dərk etmir, “Qazan eyü and içdi” – deyib sevinir. Düşmən Qazanı onun arxasınca gələn bəylərinə, oğluna, - onun öz ordusuna qarşı qoymaq istəyirdi. Qazan isə vəziyyəti almış, doğru yolu müəyyən etmişdi. Bəli, Qazan xan içdiyi anda “sadiq” qalır: düşmən qoşunu ilə düşmən geyimində, düşmən cəng libasında qihnc, süngü və çomaqla öz ordusuna qarşı gəlir, öz bəyləriylə vuruşur, onları bir-bir yaxşıca sınaqdan çıxarır. Onların gücünü, döyüş məharətini bir-bir yoxlayır, bir daha imtandan keçirir.

Qazan bəylərini tanımışdı, bəylər isə Qazanı düşmən hərbi libasında tanımır. Onunla düşmən kimi cəsarətlə vuruşurlar. Qazanın bəylərlə vuruş səhnəsi, öz igidlərini sınaqdan keçirdiyi anlar dastanların həyəcanlı, gərgin və parlaq səhifələrindən sayıla bilər.

“Bu məhəldə Oğuz ərənləri alay-alay gəldi. Köpür-köpür tavıllar, nəqaralar çahndı. Qazan gördi kim, ləşkər önünə bir ağ-boz atlu, ağ ələmlü bəg dəmir tonlu Oğuzun önünə gəldi. Çadırın dikdirdi. Alay bağladı-turdu. Anun ardınca Qaragünə gəldi, alay bağladı-turdu. Haman burada Qazan at meydana sürdü, qırım dilədi” /D. 286/

Əvvəlcə boz atlu Beyrək at təpir meydana girir. Qazan xan soruşur:

*“Mərə yigüt, önünə bu çərinin
Bir ağ sancaqlı alay çıxdı,
Çadırın ildən öndün dikdi.
Ağ-boz ata binən ol yigüt,
Nə yigütdür, kimün nəsidür?
Yigüt, başınçün degil mana!*

Beyrək aydır: “Mərə kafir, kimün nəsi olsa gərək! Bəgümüz Qazanın oğludur” – dedi. Qazan könlündən aydır: “Əlhəmdülillah, mənim oğlançığım böyük ər olmuş” – dedi” /D. 286-287/.

Qazan özünü bildirmədən Beyrəklə tutaşır: “Beyrəgi biləgindən tutdı, dartdı, çomağını əlindən aldı. Beyrəgin ənsəsinə bir çomaq

urdu. Beyrək at boynın qucaqladı, qayıda döndü. Qazan aydır: “Ya Beyrək, var, bəgünə ayıt gəlsün!” – dedi” /D. 287/.

İlək qoca oğlu Dönəbilməz Dülək Uran irəli gəlir, meydana girir: “Qazanı sancam”, dedi, sancmadı, ötə keçdi. Qazan at dəpdi. Sügüsün çəküb əlindən aldı, dəpəsinə urdu. Para-para oldu, ovandı. Aydır: “Mərə qavat oğlu, bəgünə de gəlsün” - dedi” /D. 288/.

Dözən oğlu Alp Rüstəm irəli gəlir, meydana girir: “Ol dəxi Qazana at saldı. “Alam” – dedi, alınmadı. Qazan bəg buna dəxi bir zərb urdu. Aydır: “Mərə, qavat, var, bəgünə de gəlsün”, - dedi” /D. 288-289/.

Qazanın məqsədi, arzusu oğlu ilə vuruşmaq, onun gücünü-qüdrətini yoxlamaq, sınaqdan keçirmək idi. Keçirir də...

Oğuz eli mərdlər məkanı, iyidlər elidir. Onların məşqi də sınaqla keçirilir, real döyüş meydanlarında imtahan edilir. Burada heç kəsə, o, oğul olsa belə, güzəşt yoxdur. Bütün bunlar düşməyə zərbə endirmək, qələbə çalmaq üçündür. Vətən torpağının qorunması, xalqın azadlığı namindədir. Bu məqsəd üçün hər kəs, hər igid öz rəşadətini, gücünü-qüdrətini göstərməli, nümayiş etdirməlidir. Qazan xan Vətən övladlarını, ər igidləri, qoşunun hər bir əsgərini bax beləcə sınaqdan keçirir, döyüşə hazırlayır, müsəlləh vəziyyətdə saxlayırdı. Bu müqəddəs işdə o, heç kəsə, dayısı Aruza, oğlu Uruza da güzəştə getməz. Buraxdığı səhvləri bağışlamaz, əgər xəyanət etmiş olsalar qılıncla boynunu vurdurardı.

Qazan xan belə Qazan xan idi.

Dədə Qorqud Qazan xanı kamil bir insan, nümunəvi dövlət xadimi, müdrək el ağsaqqah, əsil qəhrəman, ləyaqətli ər, oğul atası, ailə başçısı kimi təqdim edir. Qorqud Ata xalqın ənənə, vərdiş hahnı almış mənəvi keyfiyyətlərini bədii şəkildə vermək, dastan şəklinə tərənnüm edib el-el, oba-oba yaymaqla əsil qəhrəmanlıq işi görmüş, vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir.

4) BÜKDÜZ ƏMƏN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ SURƏTİ

Bu qəhrəmanla bağlı bir neçə yerdə söhbət gedir: O, “Bin

Bükdüz başları Bükdüz Əmən”, “Acığı tutanda bıqlarından qan çıxan, bığı qanlı Bükdüz Əmən” sifətlərilə təqdim olunur. “Kitab”da onun Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşünə açıqca işarə vardır.

“Salur Qazanm evi yağmalandığı boy”da deyilir: “Bunun ardınca görəlmiş kimlər yetdi. Varıban Peyğəmbərin yüzini görən, gələbən Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan bığı qanlı Bükdüz Əmən çapar yetdi: “Çal qılıcın ağam Qazan, yetdim!” – dedi” /D. 62/.

Bir neçə boy sonra Əmən artıq “səhabəsi olan” bir başçı, bəylər bəyindən biri kimi təqdim edilir: “Anun ardınca bin Bükdüz başları Əmən yetdi” /D. 151/.

Peyğəmbəri ziyarətdən sonra Əməninin yeni dini rütbə alması və “bin Bükdüz başı” olması təbii idi. Ərəbcə “səhabə” istilahının özü burada az söz demir: “Məhəmmədin dini səyyarı”, “din təbliğçisi” mənasını verir. Bu “imamlıq” və onu ziyarət, yaqın ki, Qorqud Atanın ali-dini rütbəsi – şeyxliyi ilə də əlaqədardı. Nəzərə alaq ki, qaynaqlarda Bükdüz Əməninin soy-kökünün, etnosunun kürd olduğuna işarə vurulur. Deməli, o, Azərbaycanda, xüsusilə kürdlər, kürd qövmi arasında islam dinini təbliğ edən şəxs idi.

Bükdüz Əmən qılıncı çalan qəhrəmandır. Həmişə ön cərgələrdə gedir, şücaət göstərir, döyüşlərdə özünəməxsus keyfiyyətlərilə seçilir. Onun adı ləyaqətli Oğuz bəyləri sırasında çəkilir. Aydın olur ki, o, vəzir Qazılıq qoca ilə qohumdur. Qazılıq qocanın oğlu Yəgnəgin dayısıdır.

* * *

Beləliklə, “Dədə Qorqud kitabı”nda iştirak edən əsas qəhrəmanlar tarixi şəxsiyyətlərdir. Biri Azərbaycanın Bayat elindən, digəri Təbrizdən, üçüncüsü Urmiyadan və b. yerlərdəndir. Başqa qəhrəmanların elini-obasını, kəndini-kəşəyini isə dəqiqləşdirmək o qədər də vacib deyil. Məgər bunu görməmək olarmı ki, ulu babalar “Dədə Qorqud kitabı” qəhrəmanlarının – xalqın bu qeyrətli oğullarının xatirəsini əbədi yaşatmaq, həmişə yad etmək üçün ana yurdun kəndlərinə, torpağına-daşına

onların mübarək adlarını vermişlər: Bərdədə Bayandurlu, Cəbrayılda Qazanzəmi, Goranboyda Qazanbulaq, Tovuzda Dondar Azaplı, Qubadlıda Dondarlı, Ulaşlı kimi qəsəbə və kənd adları: Xanlarda Bayandır çayı, Cəlilabadda Qazanqoşa, Qazanköşk, Ordubadda Qazangəldəğ, Yevlaxda Qazanlı dağ – dağ silsilə və zirvələri ulu babaların “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adını verdiyi yerlərdir. Bundan da zəngin tarix olarmı? Bu, ulularımızın torpağa-daşa, düzə-düzənliyə, dərəyə-təpəyə, dağa-yaylağa daha qədimlərdən ad vermə ənənəsinin davamı, bir növ, “tarixyazma” üsuludur. Bizim babalar öz qədim dövr tarixlərini əksərən belə yazmışlar.

Bütün bu cəhətləri nəzərə alan M.H.Təhmasib yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının “...Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının çox qiymətli bir abidəsi, Azərbaycan tarixinin çox mühüm məsələlərini düzgün öyrənmək üçün bir vəsiqə olduğunu göstərən əlamətlər, dəlillər çoxdur” (57, s. 5). Çünki, hər şeydən əvvəl burada “təsvir edilən hadisələr, əsas etibarilə Azərbaycan mühitində cərəyan edir. Boylarda adları çəkilən yerlər əksərən ya Azərbaycandır, yaxud da həтта bugünkü inzibati, bölgü belə əsas götürülərsə, Azərbaycandan çox da uzaqda deyildir. Buradakı adam adlarının əksəriyyəti (Bayandır, Bəkil, İmran, Çiçək, Bəycan, Əmən və b.) bu gün də xalqda yaşayan adlarıdır” (57, s. 6).

“Dədə Qorqud kitabı” bütövlükdə Azərbaycanı – Güneyli, Qüzeyli əhatə edən və onun birliyini təsdiqləyən VI-VII əsrlər tarixinin əvəzsiz abidəsidir.

3. OĞUZ ELİNİN İGİDLƏRİ

1) ULULAR, ATALAR, OĞULLAR...

“Dədə Qorqud kitabı”nda geniş və əhatəli şəkildə qoyulan və bədii həllini tapan mühüm problemlərdən biri öz fəaliyyətlərlə bir-birini tamamlayan ulular, atalar və oğullardır, yəni yaşlı nəsəl və gənc nəsəl, daha dürüst desək, xalqın dünəni, bu günü və sabahına inamıdır, onun təsdiqidir.

Ulular güclü-qüdrətli olublar: Vətən torpağının qorunması, xalqın azadlığı, əmin-amanlığı yolunda həmişə hazır olub, lazım gəldikdə canlarından keçiblər.

Atalar da bu mənəvi irsi davam etdirib, uluların yolu ilə gediblər, güclü-qüdrətli olublar. Vətənin, xalqın ümumi işini, dərini-sərini həmişə öz şəxsi mənafeələrindən üstün tutublar.

Oğullar onlardan da güclü-qüdrətli yetişib, daha fərəsətli olublar, böyük işləri yoluna qoyub, daha ağır, müşkül məsələləri həll ediblər. Çünki onlar həm babalarından, həm də atalarından öyrəniblər, dərs alıb, ibrət götürüblər. Oğullar daha artıq güclü, ağıl və tədbiri ilə babaların və ataların görmədiyi, görə bilmədiyi müşkül işləri görə bilib, onların yolunu ləyaqətlə davam etdiriblər...

Mənəvi dünyamızın bu teli “Dədə Qorqud kitabı”nda ali şəkildə qoyulub və yüksək səviyyədə bədii həllini tapıbdır.

Dədə Qorqud qəhrəmanları – atalar nə qədər güclü-qüdrətli olsalar da səhvlər də buraxır, həmişə qələbə çala bilmir, məğlubiyətə də uğrayırdılar. Yetişən nəsəl – oğullar bu məğlubiyətləri dəf edir, ataların başladığı, başlayıb yarımçıq qoyduğu işləri başa vurur, son nəticədə düşmənlə zərbə endirilir, qələbə çalınır. Bu çox təbii görünür. Əslində elə həyatda da belədir: Gənc nəsəl daha qüdrətli yetişir (və yetişməlidir!). “Kitab”da bu həqiqət, həyatın bu dialektik qanunu çox real göstərilir.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, təsviri və müxtəlif səmtədən həlli

bir neçə boyda qabarıq şəkildə verilib. Məs., Bükdüz Əmən Qazılıq qocanı həbsdən, düşmən əlindən qurtarmaq, azad etmək üçün bir neçə dəfə qoşun çəkir, lakin bunu edə bilmir, məğlubiyətə uğrayır. Bu ağır işi Qazılıq qocanın oğlu – “təzə yigitçik” görür, atasını həbsdən xilas edir. Salur Qazan kelli ikən, yatdığı yerdə düşmən onu tutub aparır. Qazanı oğlu Uruz xilas edir. Böyük qardaş Əgrək düşməne əsir düşür, onu əsirlikdən kiçik qardaşı Səgrək qurtarır. Dirsə xan namərd igidlərin xəyanətilə düşmən əlinə keçir, əsir alınır, onu oğlu Buğac xilas edir və s.

Qəhrəmanlığının mənəvi, deyərdik ki, irsi olaraq ululardan atalara, atalardan oğullara keçməsi və güclənməsi çox inandırıcı verilir. Bu, xalqın gələcəyinə - sabahına inamın, nikbin ruhun bədi təsdiqidir; xalqın gələcəyinin mənəvi təminatı deməkdir, elin-günün sabahına ümid deməkdir. Qorqud Ata öz sözü-söhbəti, qopuzu-sazi ilə bu nikbin ruhu, bu inamı, bu ümidi yaratmış və təbliğ-tərənnüm etmişdir.

Oğuz elinin qəhrəmanları Bilqamis qüdrətli, Tomiris cəsarətli, Nüşabə zəkali qəhrəmanlardır. Onlarda Mete çevikliyi, fəndi var. Lakin, onlar daha çox ulu hökmdar babaları Bilqamısı xatırladı; güc, qüdrət, ağıl, zəka, dönməzlik. Qətilik, tutduğu yerdən kəsmək. Bir fikir, ideya onların beyninə girdi, onu oradan çıxarmaq olmaz; söz deyildi, yerinə yetirilməlidir, geri götürülə bilməz.

Budur, Oğuz eli qara günlər keçirir. Təpəgöz yol kəsir, adam yeyir. Heç kəs ona bata bilmir, onunla bacarmır. Kim ona qarşı durur, onunla vuruşursa, ya məhv olur, ya da ağır zərbələr alıb geri çəkilir. Təpəgöz alplar başı Qazana zərbə vurub, dünyanı başına dar edib. Qazanın qardaşı Qaragünə Təpəgöz əlində - zəbun olub. Alp Rüstəm şəhid olub. Uşun qoca oğlu kimi pəhlivan və onun iki qardaşı həlak olub. Qıyan Səlcükin ödü yarılib, Aruz qocaya qan qusdurub... Ağır və çıxılmaz vəziyyətdir. Xalq tamam cana gəlib, boğaza yığılib.

Hardasa döyüşə getmiş Aruz qoca oğlu Basat gəlib çıxır. Onu ilk qarşılayan bir ana olur: “İki oğlançığım vardı. Birin verdim, biri

qaldı. Çörildi, növbət gerü, mana gəldi. Anı dəxi istərlər. Xanım, mana mədəd!” – dedi” /D. 222/.

Ananın sözləri Basatı yandırır-yaxır, gözləri yaşla dolur. Təpəgözü öldürmək qərarına gəlir. Atalar isə buna heç cür razılıq vermir. Qazan xan da razı deyil:

**“Ağ saqqallı babanı ağlatmağıl!
Ağ birçəklü ananı bozlatmağıl!”** –

deyə onu bu yoldan çəkəndirməyə çalışır. Atası “Oğul ocağım issüz qoma, kərəm eylə, varma!” deyir. Lakin Basat qəti qərara gəlmişdi. O getməlidir! Kimsə onu qərarından döndərə, saxlaya bilməz. Eliobanı bu bələdan qurtarmalıdı: “Yoğ, ağ saqqallı əziz baba, vararam” – dedi. Əsləmədi, biləgindən bir tutam ox çıqardı, belinə soqdı. Qılıcın həm quşandı. Yayın qarusma bıraqdı. Ətəklərin qıvrıdı. Babasının, anasının əlin öpdü. Halallaşdı, xoş qalun! – dedi. Dəpəgöz olduğu Salaxana qayasına gəldi” /D. 225/.

Basat əvvələ ağılı işə sahr, qılıncdan, ona endirəcəyi zərbədən daha çox, onun xidmətində duran qocalardan “onun ölümü nədəndir?” – soruşur. Qocalar: “Bilməziz. Amma gözündən qeyri yerdə ət yoqdur” – deyirlər. Elə buradan da ona ilk zərbəni endirir.

Təpəgözlə ölüm-dirim savaşına girişən Basat onunla ağır mübarizə aparmalı, vuruşmalı olur, onu öldürmək üçün çox çətinlik çəkir. Fənd işlədir, əvvələ Təpəgözün gözüne dağ basır. Onu tək gözündən də məhrum edir. Lakin Təpəgöz ondan əl çəkmir. Hiylə və aldatmalarla Basatı tutmaq, parçalamaq, məhv etmək istəyir. Lakin Basat tədbiri, cəsarəti, cəldliyi ilə Təpəgözün əlindən çıxır, xilas olur.

Burada bir tel, qazanılan qələbənin səbəbkarı, mənəvi dayaq diqqəti daha artıq cəlb edir. Basat öz xilasını Tanrı ilə sidq-ürəkdən ona olan inamla bağlayır. O, dörd çətin imtahandan çıxır, ölümdən qurtarır. Və hər dəfə də çaldığı qələbəni, xilas olmağını Tanrının adına yazır.

Basat bir qoçun dərisini soyub, başını və quyruğunu üstündə saxlayır, içinə girib qoyunlara qarışib Təpəgözün əlindən çıxır.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldınmi?”

Basat: “Tanrım qurtardı”

Təpəgöz hiyləyə əl atır, barmağındakı sehrli üzüyü çıxarıb Basata verir ki, barmağına taxsın, onda ona “ox və qılınc kar eləməz”. Təpəgöz onu qılınc ilə çalib-kəsmək istəyir, üzük yerə düşür. Basat sıçrayıb gen durur, xilas olur.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldınmi?”

Basat: “Tanrım qurtardı”

Təpəgöz yenə hiylə işlədir. Basatı şirnikdirir. Günbəzin içində xəzinəsi olduğunu nişan verir ki, ona sahib olsun, qocalara qalması. Onu günbəzin içinə salır və qapını kəsdirir. Basat buradan da çıxır.

Təpəgöz: “Oğlan, qurtuldınmi?”

Basat: “Tanrım qurtardı”

Təpəgöz dördüncü dəfə yenə hiylə ilə Basatı tora salmaq və məhv etmək üçün aldadır, mağaraya göndərir ki, orada iki sehrli qılınc var, “mənə başımı ancaq o qılınc kəsə bilər”. Lakin Basat bu imtahan-dan da ağılla çıxır. Qalxıb-ənən qılıncı oxla vurub salır, qılınc yerə düşüb parçalanır.

Təpəgöz: “Mərə, oğlan, dəxi ölmədinmi?”

Basat: “Tanrım qurtardı” /D. 228-230/.

Hadisələrin bu şəkildə təsviri, davamı və son nəticə ibrətli olduğu qədər də həyəcanlı, təsirli və tərbiyəvidir; Ulu Tanrıya olan sidiq-ürəkdən inamın, bağlılığın bədii təsdiqidir. Həm də bu Tanrıya

böyük inam və ehtiramın gənc nəsə təbliği və təliminin Dədə Qorqud üsuludur.

Ataların, yaşlı qəhrəmanların gücü çatmayan işi gənc qəhrəman, oğul görür. Hamıdan güclü və tədbirli çıxır. Bu da yenə gəncliyə, gələcəyə olan inamın, nikbin bir hissənin tərənnümüdür.

Oğullarda, gənc qəhrəmanlarda qürur, dönməzlik heç kəsin qarşısında əyilməmək hissi daha güclüdür. “Bəkil oğl Əmranın boyı”nda Bəkil atdan yıxılır, ayağı sınır, yatağa düşür. Bundan xəbər tutan düşmən fürsətdən istifadə edib yatan yerdə onu tutmaq, əsir edib aparmaq istəyir. Bunu bilən Bəkil ancaq oğluna güvənir. Onu yanına çağırır deyir:

“Oğul, oğul, ay oğul!..

Arğırı yatan Ala tağı dünin aşğı!

*Ağ alınlı Bayandır xanın divanına
dünin varqıl!”*

Ağız-dildən Bayandıra salam vergil!

Bəglər bəgi olan Qazanın əlin öpgil;

“Ağ saqqallı babam bunlu” – döğül!

“Əlbətdə və əlbətdə Qazan bəg mana

yetişsün – dedi” degil!

Gəlməz olsan, məmləkət bozilib xarab olur,

Qızım-gəlinüm əsir getdi, ballü bilgü! – dedi” /D. 244-245/

Atasının sözləri oğluna ağır gəlir, özünə sığışdıra bilmir ki, bu deyilənləri etsin və qəti cavab verir:

“Baba, nə söylərsən, nə aydarsan?

Bağrım ilə yürəgim nə tağlarsan?..

Arqubeli Ala tağı avlıyuban aşmağım yoz.

Ağ alınlı Bayandırm divanına varmağım yoq.

Qazan kimdir? Mən anın əlin öpməgim yoq” /D. 245/.

Oğul öz gücünə inanır, düşmən qarşısına ancaq öz igidlərilə çıxır. Düşməni döyüşə dəvət edir, ona hədə-qorxu gəlir. Oğlanın Bəkilin oğlu olduğunu bildikdə düşmən geri çəkilir, lakin Əmran onu döyüşə məcbur edir: “Mən Bəgilin oğluyam, mərə, kafir! Bərü gəl, döğüşəlim!” – dedi. Kafir təkur aydır: “Qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım!” – dedi. Altı pərli gürzini ələ aldı, oğlanın üzərinə sürdü. Oğlan qalqanını gürzə qarşı tutdu. Yuqarudan aşağı kafir oğlanı qatı urdu. Qalqanını ovatdı, tuğulqasını yoğurdu, qapaqların sıyırdı, oğlanı alınmadı. Gürzlə döğüşdilər, qara polad uz qılıc ilə tartışdılar, sərpe-sərpe meydanda qılıclaşdılar, çiginləri toğrandı, qılıcları ovandı bir-birin alımadı. Qarğuşu talı süğülər ilə qırışdılar, meydana buğa gibi süşişdilər, köksləri dəlindi, süğüləri sındı, bir-birin ahmadılar. At üzərindən ikisi qarvaşdılar, tartışdılar. Kafirün, güci ziyadə, oğlan zəbun oldu” /D. 250-251/...

Qələbə heç vaxt asan qazanılmır. Böyük hünər, cəsərət, enmək-qalxmaq, zərbə almaq, həmlə etmək, yıxılmaq-durmaq hesabına başa gəlir. Ən ağır, çətin anlarda, çıxılmaz vəziyyətlərdə Oğuz qəhrəmanlarının dadına göylər – Tanrı çatır. “Gültəkin” kitabəsində də qələbə Tanrının qüdrətilə bağhdır. Türk tarixi və ədəbiyyatlarında bu qızıl bir xətt kimi keçib gəlir. Bu, çox güclü teldir və ta qədim zamanlardan ənənəvi olaraq davam edib gələn ilahi, qeyri-adi güc və qüvvədir, mənəvi dayaqdır, qələbəyə qəti inam rəmzidir. Hələ “Bilqamis” dastanında əjdaha Humbabanın əlindən müj olan, aciz qalan qəhrəmanların dadına son anda Tanrı çatır. Qəhrəman Bilqamis tanrısı günəş üzli Şamaşdan kömək diləyir. Və qələbə çalır.

*“O hasarlı Urukun övladı Bilqamisın
Səsi Şamaşa yetdi
Şamaş onu eşitdi.
Qafil, dərin göylərdən çağırış eşidildi:
“Tələs, yaxınlaş ona, meşəyə çəkilməmiş.
Cəngəlliyə girməmiş tez üstünü kəsdirin.
Tez üstünü kəsdirin.”*

*O əyninə geyməmiş yeddi qorxunc geyimi.
Geyimlərindən yalnız tək biri əynindədir.
Tutaşdı birdən onlar
Qızmış təkələr kimi baş-başa dəydi onlar...”
/IV l.ü. 38-46 a/.*

*Öz döyüş baltasını əzəmətlə qaldırdı,
Düşmənin peysərinə var qüvvə ilə vurdu.
Bu an dostu Engidü zərbə vurdu sinədən,
Düşmən yerə yıxıldı üç qüvvətli zərbədən
/VI. 20-23/.*

Çox qədim zamanlardan bütün dövrlərdə, bütün türk ədəbiyyatlarında Tanrıya tapınmaq, sığınmaq, ondan ruhani qüvvət alaraq qələbə çalmaq, düşməni məğlub etmək ideyası “Dədə Qorqud” dastanında çox güclüdür; Qələbənin yol göstərən, bələdçisi kimi səslənir.

Əmran Tanrıya üz tutub deyir:

*“Yucalardan yncasan, yuca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı..
Birlüğüne sığındım, əziz Allah,
Xocam, mana mədəd! – dedi” /D. 251/.*

Dastanda kafirin tənəsi və buna aldığı cavab mənalıdır və düşündürür:

“Kafir aydır: Oğlan, alındunsa Tanrımamı yalvarursan? Sənün bir Tanrın varsa, mənüm yetmiş iki bütخانam var!” – dedi.

Oğlan aydır: “Ya asi məlun, sən pütlərinə yalvarırsan, mən ələmləri yoqdan var edən allahıma sığındım” – dedi.

Həq-təala Cəbrayıl buyurdu kim: “Ya Cəbrayıl, var, şol quluma qırq ərcə qüvvət verdim” – dedi. Oğlan kafiri götürdü, yerə urdu. Burnmdan qanı düdük kibi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafirin

boğazın ələ aldı...” /D. 251-252/.

“Bilqamis”la “Dədə Qorqud” arasında bir-birilə üst-üstə düşən və bir-birini tamamlayan tellər güclüdür: Tanrıya tapınmaq, ondan güc-qüdrət alıb müşkül işləri həll etmək. yoluna qoymaq motivi hər iki dastanın leytmotivi, aparıcı baş xətti kimi verilir.

“Dədə Qorqud” dastanında Tanrıya eyni məzmunlu yalvarış, çıxılmaz anlarda Tanrıya sığınıb, inamla ondan kömək diləmək iki yerdə Dəli Domrulun dilindən də eşidilir:

“Yucalardan yucasan!

Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı!...” /D. 161-168/.

“Uşun qoca oğlu Səgrək boyı”nda oğulların daha qətiyyətli və cəsarətli olduğu fikri yeni səmtdən işıqlandırılır. Uşun qocanın böyük oğlu Əgrək haçansa düşmən tərəfindən tutulub Əlinə qalasında zindana salınıb; “çox zamanmış” Əgrək zindanda yatıb qalır. Heç kəs onun dalınca getməyib. Unudulub. Bundan xəbər tutan kiçik qardaş Səgrək dura-dayana bilmir.

Qardaşsız Oğuzda tursam olmaz! –

deyə onu əsirlikdən qurtarmaq, azad etmək qərarına gəlir. Qərar qətidir! Heç cürə onu yolundan qaytarmaq mümkün deyil. Ana oğlunu bu yoldan çəkəndirmək, saxlamaq istəyir. Amma Bilqamis nəslini, Oğuz övladını bu yoldan döndərmək olmazdı. Ata da buna cəhd göstərir:

“Yanlıx xəbərdir, oğul. Qaçan-gedən sənənin ağa deyil, ayrıdır. Ağ saqqallı mən babanı ağlatmağıl! Qarıcıq olmuş ananı bozlatmağıl!” – dedi” /D. 259/.

Oğul:

*“Üç yüz altmış altı alp ava binsə,
Qanlı keyik üzərinə qoğa qopsa,*

Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur.

Qardaşsız miskin yigit ənsəsinə

yumruq toqunsa,

Ağlayuban dörd yanına baqar olur.

Ala gözdən acı yaşın dökər olur...

Ala gözlü oğlunuzu görünəcə,

Bəg baba, xatun ana, əsən qolun!” – dedi” /D. 259/

Səgrəki bu səfərdən qaytarmaq, başını bağlamaq məqsədilə tez-tələsik toy edib onu evləndirirlər. Bu da kömək eləmir, oğlan qıza yaxın belə durmur; qılıncı sıyıraraq qızla özü arasına qoyur.

Qız:

“Qılıncın geydir, yigit, murad ver, murad al, sarılalım!” dedi /D. 260/.

Oğlan:

“Mərə qavat qızı, mən qılıncıma toğranayım, oxuma sancılayım! Oğlim toğmasun, toğarsa, on yaşma varmasun, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə qanın almayınca bu gərdəkə girərsəm!” – dedi /D. 260/.

Ya qələbə, ya ölüm!!

Səgrək bunu çox gözəl dərk edirdi. O, gedib qayıtmaya da bilirdi. Buna görə təzə gəlinə açıq ürəklə deyir: “Qız, sən mənə bir yıl baqqıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yıl baqqıl! İki yildə gəlməzsəm üç yıl baqqıl. Gəlməzsəm, ol vaxt mənəim öldüğümü biləsən. Aygır atum boğazlayub, aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ona varğıl!” – dedi” /D. 261/.

Bu sözlər qardaş yolunda ölümün gözünə dik baxan qəhrəmanın ürək sözləridir.

Səgrək qardaşının dalmca gedir, vuruşur, şücaət göstərir, qarşısına çıxarılan alay-alay qoşunu dəf edir, qardaşı Əgrəyi düşmən əlindən qoparıb alır, qələbə ilə elə qayıdır.

Bükdüz Əmən Oğuzun yaşlı nəslə mənsub güclü-qüdrətli qəhrəmanıdır. O, dəfələrlə qoşun çəkib qohumu və Oğuz elinin vəzirini

olmuş Qazılıq qocanı əsirlikdən qurtara bilmir.

Bu işi Qazılıq qocamn oğlu Yegnək – “taza yigitçik” görür. Atasını azad etmək niyyətilə yürüş yaparkən o, dayısı Əməni yuxuda görür. “Kitab”da həmin səhnə belə verilir: “Bəglər cəm olub, yaraqlarm gördilər. Məgər ol gecə Yegnək düş gördi. Düşün yoldaşlarına söylədi, görəlím xanım, nə söylədi. Aydır: Bəglər, qafil-lücə qara başım-gözüm uyxuda ikən düş gördi. Ala gözüm açuban dünya gördüm. Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ işıqlı alpları yanıma saldım. Ağ saqqallu Dədə Qorquddan ögüt aldım. Ala yatan qara tağları aşdım. İlərü yatan Qara dəniz gördüm. Gəmi yapub, kömləgim çıqardım, yelkən qurdum. İlərü yatan dənizi dəldim-keçdim...” /D. 206-207/.

Bütün bu həyəcanlı səhnələr səfərin çox ağır olacağına işarədir. Təbii, Yegnək gərgin psixoloji hal, həyəcan keçirir. Bunun nəticəsi olaraq da bu yuxunu görür. Yegnək davam edir: “Ötəki qara tağın bir yanmda altı başı balqar bir ər gördüm. Qaqubanı yerimdən uru turdım. Qarğu dillü uz sügümü qapdım, qarşulayu ol ərə vardum. Qarşusından ol əri sanctum, vəqt dikdim, göz ucilə ol ərə baqdım. Dayım Əmən imiş, anı bildim. Döndüm ol ərə salam verdim. Oğuz ellərində kimsən, dedim. Qapaqların qaldırıb yüzümə baqdı. “Oğul Yegnək, qanda gedərsən?” – dedi, söylədi. Mən ayıtdım: “Düzmürd qel”əsinə gedərəm. Babam anda tutsaq imiş”, - dedim” /D. 207/.

Belə anlaşılr ki, Bükdüz Əmən də Qazılıq qocanı xilas etmək üçün həmin qalaya hücum edibmiş, amma ala bilməyib, geri qayıtmağa məcbur olub. “Qazılıq qoca oğli Yegnək boyı”nın əvvəlində deyilir: “Qazılıq qoca tamam on altı yıl hasarda tutsaq oldı. Sonra, Əmən deərlərdi, bir kişi altı kərrə varub hasarı alınmadı” /D. 203/. Buna görə, ora getməyi Yegnəyə də məsləhət görmür. Yuxuda dayı ilə bacioğlu arasmda bu söhbət gedir:

Bükdüz Əmən:

*“Yettügimdə yel yetməzdi, yedi urğunım,
Yedi Bayrın qurdına bənzərdi yigitlərim.*

Yedi kiş ilə qurulurdu mənim yayım!

Qayın talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!

Yel əsdi, yağmur yağdı, bunu qopdı.

Yedi qatla vardım, ol qələyi

Alımadım, gerü döndüm.

Məndən dəxi ər qopmıyasan,

Yegnəgim dön! – dedi” /D. 207/

Yegnək:

“Qalqubanı yerindən turduğmda

Ala gözlü bəg yigitləri yanına salmadm

Adı bəllü bəglərlə sən yortmadm

Beş aqçalıq əlifəcilər yoldaş etdin

Anunçün ol qələyi sən alımadün! – demiş” (D. 206).

Bacioğlu dayını günahlandırır ki, döyüşə, Düzmürd qalasını almağa tanmmış igid bəylərlə, güclü-qüdrətli igidlərlə yox, özünə, öz gücünə arxaym olub, adi, “beş axçaya qulluq edən, ot-ələf yığan adamlarla” akın edib. Buna görə də məğlubiyyətə uğrayıb. O isə belə etməyəcək və qələbə ilə qayıdacaqdır.

Lakin bu qələbə asan başa gəlmir. Bizə məlum yaşlı nəsl – iyirmi dörd sancaq bəyi bu döyüşdə iştirak edir, vuruşur və məğlub olur. Qələbəni ancaq Yegnək qazanır.

“Qıyan Səlcik oğli Dəli Tondaz yerindən turı gəldi. Altmış tutam sür cidasın qoltuq qısub, ol kafiri qarşusmdan süsəm – dedi, süsəmədi...”

Dülək Uran altı pərlü çomaqilə at dəpüb, gəlib yuqarudan aşağı kafiri qatı urdu, alınmadı...

Xanım, yigirmi dörd sancaq bəgi Təkur əlində zəbun oldı” /D. 209/.

Vəziyyət son dərəcə gərginləşir. Qəhrəmanm dadına, ənənəvi olaraq yenə Tanrıya sığınmaq, ondan kömək almaq çatır:

*“Yucalardan yucasan!
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı!..
Urdığın ulatmayan ulu Tanrı!
Basduğm həlürtmiyən bəllü Tanrı!
Götürdügün gögə yetürən görğlü Tanrı!
Qaqduğm qəhr edən qəhhar Tanrı!
Birligünə sığındım, çələbim, qadir Tanrı!
Mədəd səndən!
Qara tonlu kafirə at dəpərəm
İşümi sən onar!” – dedi” /D. 210/.*

Məhz Tanrının verdiyi mənəvi kömək, güc-qüdrət qəhrəmanı qanadlandırır, o, yel kimi düşmən üstünə cumur, onu məhv edir. Atasını qurtarır. İki həsrət bir-birinə qovuşur. Sən demə, Qazılıq qoca əsir düşəndə Yegnək hələ dünyaya gəlməmişmiş.

Ata-oğul arasındakı söhbət və son nəticə ailə, ata-oğul münasibətlərinin ali-bəşəri təsdiqidir:

“Tutsaq olan Qazılıq qocayı Salı vermişlər. Çıqub gəldi. “Hay, bəg yigitlər, kafiri kim öldürdi?” – döyü söyləmiş, görəlim xanım, nə söyləmiş, aydır:

*Qaytabanın mayasını yüklü qodım,
Nərmidir, mayamıdır, anı bilsəm.
Qara aydum qoyununu yüklü qodım,
Qoçmudur, qoyunmudur, anı bilsəm.
Ala gözlü görklü halalım yüklü qodım,
Erkəkmidir, qızmıdır, anı bilsəm.
Mərə, bəg yigitlər, xəbər mana
yaradanın eşqinə! – dedi.*

Yegnək burada söyləmiş, görəlim, xanım nə söyləmiş, aydır:

*Qaytabanın mayasını yüklü qodun –
nər oldı!
Qara ayıllu qoyununu yüklü qodun, –
qoç oldı!
Ala gözlü görklü halalın yüklü qodun –
aslan oldı! – dedi.*

Yeknək babasılə görüşdi. Əldən qalan bəglər görüşdi. Pəs bir uğurdan bəglər hasara yürüş etdilər, yağmaladılar.

Babasilə Yegnək gizlü yaqa tutuban iyələşdilər. İki həsrət bir-birinə bulışdılar. İssüz yerin qurdu kibi ulaşdılar. Tanrıya şükürlər qıldılar” /D. 211, 212/.

2) OĞUZUN “DƏLİLƏRİ”

“Dədə Qorqud kitabı”nda iki qəhrəmana “dəli” sifətilə müraciət edilir: *Dəli Domrul* və *Dəli Qarcar*. Hətta Dəli Domrulun adına ayrıca bir boy bəstələnib: “Duxa qoca oğlu Dəli Domrulun boyı”. Dəli Qarcar isə “Qambörənin oğlu – Bamsı Beyrək boyı”nın çox fəal və əsas surətlərindəndir.

Bu “dəli” sifətilə verilən qəhrəmanların öz üstünlükləri var və xarakter-xüsusiyyətlərinə görə heç kəsə bənzəmir, özlərinə məxsus fərdi keyfiyyətləri, müsbət cəhətləri, cəsəreti, kişiliyi ilə başqalardan seçilir və yadda da qalır, digər qəhrəmanlarla müqayisədə heç də onlardan aşağı enmir, bəzən daha artıq yüksəlir.

Hər şeyin yerini və həddini bilən kamil bir xalq – Oğuz eli üçün bu qəhrəmanların dəliliyi nədədir? Eldə-obada nə üçün onlara “dəli” – deyə müraciət edilir? Bu sirri açmaq, bu adm onlara nə üçün verildiyini göstərmək üçün məhz onların birinə ayrıca boy həsr olunub, digərinə isə boyların birində geniş yer verilib.

“Yanlıqlıq da bir naxışdır” – deyiblər. Domrulla Qarcarın “naxışı” onların qeyri-adiliyində və dəliliyindədir. Məsələn, Dəli Domrul quru bir çayın üstündə körpü tikir: körpüdən keçənlərdən

33 akça, keçməyəndən isə, döyə-döyə 40 akça alır. “Kitab”da bunun səbəbi belə izah olunur: “Bunu nəçün böylə edərdi? Anunçün ki, “Məndən dəli, məndən güclü ər varmıdır ki, çıqa mənimlə savaşa, - deyirdi; mənim ərligim, bahadirligim, cilasunligim, yigitligim Ruma, Şama gedə çavlına” – deyirdi” /D. 155/.

Əlbəttə, dastamn ruhu bu qeyri-adiliyə, belə dəliqanlığa qarşıdır. Belələrini tərbiyə etmək, bu yoldan qayıtmaq məqsədini güdür, gücün-qüdrətin var göstər, iş gör, lovğalanma! Budur, bu qeyri-adiliyinə, “dikbaşhğma” görə Dəh Domrul Tanrının elçisi Əzrailə qarşılaşdırılır. Dəli Domrul öz gücünə qürrələnib Əzraili belə tanımaq istəmir, onunla “savaşımaq”, “çəkişmək”, “dürişmək” istəyir. Belə həddini aşmaq, belə dəlilik kimə gərəkmiş?! Bu, Tanrıya da xoş gəlmir. Əzrailə tapşır ki, ona həddini tanıt, onun canını alsın. Domrul Əzraili görüb qorxudan gözləri qaralır / “görər gözi görməz oldı”/, gözlərinə qaranlıq çökür / “dünya-aləm gözünə qaranqu oldı”/ ...Doğrudur, Domrul son cəhdi də göstərir; qara qılınca sıyırır, Əzraili çalmağa həmlə qılır, lakin Əzrail bir göyərçin olub, uçub gedir, gözdən itir.

Dastanda hadisəyə bir qədər mifik ton verilsə də, burada böyük mənə və güclü tərbiyəedici bir tel var.

Dəli Domrul mərddir, qorxmazdır. Yeri gəldikdə Əzrailə dil-dil ötür. Ölüm ayağında belə ondan çəkinmir, asanlıqla təslim olmur, onu “oğru” adlandırır:

*“Mən səni böylə bilməz idim.
Oğurlayın can alduqın tuymaz idim” /D. 160/.*

Lakin ölümə zarafat olmaz. Ölüm qorxusu, ailədən, gül balalardan həmişəlik ayrılmaq onu üzür, sarsıdır. Buna görə də tonu bir qədər dəyişir və öz səhvini etiraf etməli olur. Əzraildən aman diləyir:

*“Şərablıydım, tuymadım, nə söylədim, bilmədim.
Bəyligə usanmadım, yigitligə toymadım.
Canım alma Əzrayıl, mədəd! – dedi” /D. 160/.*

Əzrail ancaq Tanrının buyruğunu yerinə yetirdiyini deyir; bu ondan asılı iş deyil.

Elə bununla da Domrulun dəliliyinə son qoyulur. O tamam dəyişilir, yumşalır. Bu “dəli”nin o qədər insani keyfiyyətləri üzə çıxır ki, bu gün belə ona həsəd aparmaq olar: o, ölümə qarşı duran, “yaxşı yigitlərin” yaşaması, ölməməsi üçün çarpışan fədakar insandır. O mərddir, kişidir, sözünü çəkinmədən, mərdü-mərdanə deyən əsil oğuz övlədidir. O, gözəl ailə başçısı, sevən və sevilən ərdir. Bütün bu keyfiyyətlər onu Dədə Qorqud qəhrəmanlarının ön cərgəsinə çıxarır, ona sonsuz məhəbbət və ehtiram bəslənilir, o sevilir.

Dəli Domrul Tanrı ilə danışmalı və ona yalvarmalı olur, ondan mədəd diləyir. Bu yalvarışda Oğuz “dəlisi”nin daha yeni bir keyfiyyəti üzə çıxır. Onun şirin dili-danışığı, təsirli poetik sözləri Tanrını da yumşaldır, onun məhəbbət və rəğbətini qazanır, ona güzəşt edilir, Əzrailə buyurur ki, “Dəli Domrul canı yerinə can bulsun. Anun canı azad olsun”! /D. 162/.

Bu da baş tutmur. “Can yerinə can bulmaq” mümkün olmur.

Heç kəs canını qiymir. Arvadı ilə söhbətdə Domrulun daha yeni ali insani keyfiyyəti, ailəcanlılığı aşkar olur, sevimli arvadı ona can verməyə hazır olduqda, buna heç cür razılıq vermir, ondan ayrılmaq istəmir, onunla birgə ölməyi üstün tutur. Yenidən Tanrıya yalvarır:

*“Yucalardan yncasan
Kimsə bilməz necəsən.
Görklü Tanrı!
Çoq cahillər səni
Gökədə arar, yerdə istər.
Sən xud möminlərin könlündəsən.
Daim tıran cəbbar Tanrı
Ulu yollar üzərinə
İmarətlər yapayım sənin çün!
Ac görsəm, toyurayım sənin çün!*

*Yalncıq görsəm, tonadayım sənün çün!
Alursan ikimüzün canın bilə alğıl!
Qorsan, ikimüzün canın bilə qoğıl!
Kərəmi çoq qadır Tanrı! – dedi” /D. 168-169/*

Bu ləyaqətinə, bu ürəyinə, bu ərlək sədaqətinə görə də ona və arvadına 140 il ömür bəxş edilir.

Oğuz övladı – o, dəli adlansa, o, dəli olsa belə, budur onun daxili aləmi, mənəvi zənginliyi!

Dəli Qarcar surətinə gələk.

“Bamsı Beyrək boyı”nda məsləhət görülür ki, Banıçığıyi Beyrəyə istəmək, nişanlamaq üçün elçiliyə getmək gərək. Bu işə qorxuludur. Çünki qızın dəli qardaşı var. Bacısına elçiliyə gələnləri ölümlə hədələyir. Buna görə Dədəni göndərmək məsləhət görülür: “Qalın Oğuz bəgləri ayıtdılar: “Bu qızı istəməyə kim vara bilür?” Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqud varsun. Deyənlərə Dədə Qorqud aydır: “Yaranlar, çünki məni göndərsiz, bilürsüz kim, Dəli Qarcar qız qardaşını diləyəni öldürər. Barı, Bayandır xanm tövləsindən eki şahbaz yükürək at götürün. Bir keçi başlu Keçər ayqırı, bir Toğlı başlu Turı aygırı. Nəgah qaçma-qoma olarsa, birisini binəm, birisini yedəm” – dedi. Dədə Qorqudun sözi məqbul gəldi. Vardılar, Bayandır xanın tövləsindən ol eki atı gətürdilər. Dədə Qorqud birin bindi, birin yetdi. “Yaranlar, sizi həqqə ismarladım!” – dedi getdi” /D. 82/.

Dədə Qorqud vəziyyəti əvvəlcədən görmüşdü. Ona görə də işi ehtiyatlı tutur. Gedib çatır, ədəb-ərkanla baş endirib, təzim edir. Dil-ağız edib hörmətlə salam verir. Amma qəzəblə qarşılanır. Buna baxmayaraq, ehtiramla gəlişinin məqsədini deyir:

*“Qarşu yatan tağımı aşmağa gəlmişəm.
Aqımdılı görklü suymı keçməyə gəlmişəm.
Gen atəginə, tar qoltuğma qısılmağa gəlmişəm.
Tanrının buyruğula, peyğəmbərin qövlilə*

*Aydan arı, gündən görklü qız qardaşım Banıçığıki
Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm! – dedi” /D. 83/.*

Gözəl, ədəbi danışığı, bu mədəniyyət, ədəb-ərkanə qarşı çox sərt cavab alır, ölümlə hədələyir; Dədənin əvvəlcədən ürəyinə damdığı kimi də olur. Vəziyyəti belə görəkən atına minib durmadan geri qayıdır, qaçır...

Dəli Qarcarın Dədə Qorqudla qarşılaşdığı, qova-qova ona çatıb qılıncla onu vurmaq istədiyi səhnə olduqca maraqlıdır:

“Dəli Qarcar qılıcın əlinə aldı. Yuqarisından öyge ilə həmlə qıldı. Dəli bək dilədi ki, Dədəyi dəpərə çala. Dədə Qorqud ayıtdı: “Çalır-san elün qurusun!” – dedi” /D. 84/.

Dəli Qarcarın əli enmir, yuxarıdan asılı qalır. Qorxuya düşən Qarcar yumşalır, ona yalvarır.

Dədə Qorqudla Dəli Qarcar arasındakı “sövdələşmə” diqqəti cəlb edir, “Dədə Qorqud dua eylədi. Dəlinin əli haqq əmrilə sapasağ oldu. Döndü, aydır: “Dədə, qız qarındaşımın yoluna bən nə istərsəm verərmisin?” Dədə aydır: “Verəlim!” – dedi. Görəlim, nə istərsən? Dəli Qarcar aydır: “Bin buğra götürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır götürün kim, heç qısrığa aşmamış ola, bin dəxi qoyun görməmiş qoç götürün. Bin də quyruqsız-qulaqsız köpək götürün. Bin dəxi bürə götürün mana” – dedi” /D. 85/.

Dəli Qarcarın tələb etdiyi mal təbiidir. Bunları vermək olar. Varlığa nə darlıq! Bəs min köpək, min birə nə deməkdir, bu nə üçündür? Bəlkə də bu elə dəlilik əlamətidir. Buna Baybörə bəy də çaşmış qalır: “İmdi, Dədə köpəklə bürəyi sən bul” – deyir. Bu, məhz belə azğın-lara, dəli-divanələrə tövbələtmə, ibrət dərsi vermək, onu ağla gətirmək üçün Dədənin fəndi, Dədənin kəşfidir. Son nəticə bunu təsdiq edir. Belə ki, Qarcar istədiklərini alır, birələri tələb etdikdə, Dədə ona: “hey oğul... gəl gedəlim, simizin al, arığm qo!” – deyir və onu aparıb birəli tövləyə salır. Birələr ona elə daraşır ki, üz-gözü görünməz olur, qışqıra-qışqıra Dədənin ayağma düşür, kömək diləyir: “Allah eşqinə, bəni qurtar!” – deyir.

Belə azğınları, belə dəliləri islah etmək, yoluna qaytarmaq hər bir mövcud cəmiyyətin borcudur. Dəli Dömrulu Əzrail, Tanrı ram edir, yola gətirir, onun daxili aləmi, mənəvi keyfiyyətləri açılır, üzə çıxır, məlum olur ki, bu çox gözəl insanmış, ərimiş. Dəli Qarcarı ram edən, onu əməllərindən qaytarıb islah edən Dədə Qorquddur. Dəli Qarcar nə tələb etsə, nə istəsə ona razı olur. Müdrik Dədə elə onun öz istədiyi ilə onu əyir, birə damına salır, ona elə tövbələtmə verir ki, bir də belə qələtləri eləməsin, özündən böyük danışmasın, adam olsun, öz həddini bilsin.

Dastanın sonuna yaxın biz Dəli Qarcarı Oğuzun layiqli, ədəb-ərkanlı bir vətəndaşı görürük. Aradan 16 il keçib. Beyrəkdən xəbər-ətər yoxdur, Qarcarın ağı başına gəlir. Bacının evdə qarıyıb qalması qardaşa ağır dərd olur. O narahatdır. Bir qız bir oğlanındır, o, birinə ərə getməlidir... Qarcar yüksək mədəniyyət, ədəb-ərkanla Bayandır xanım divanına gəlir, diz çökür, öz dili ilə deyir ki: “Dövlətli xanım ömri uzun olsun! Beyrək diri olsa, on altı yıldan bəri gəlirdi. Bir yigit olsa, dirisi xəbərini gətirsə, çirgəb, altun-akça verərdim. Ölüsi xəbərini gətürənə qız qardaşın verərdim” /D. 93/.

Cəmiyyətin qayda-qanunları, ənənəsi var, onu pozmaq olmaz. Dəli Qarcar, nəhayət bu həqiqəti dərk edir, ağıla gəlir. Bacısını Beyrək kimi bir igidə vermək istəməyən, Dədəni qapıdan qovan dəli indi özü öz ayağı ilə gəlib, kim istəsə ona verməyə hazır olduğunu bəyan edir. Əlbəttə, bu qələbə idi. Dədənin mənəvi qələbəsi idi.

Deyiblər: “Adın nədir Daşdəmir, yumşalısan yumşalı!” Oğuzun dəliləri ər igidlərdir. Amma qeyri-adidir, dəli-doludur. Onlar nəticədə yumşalır, düzəlir. Oxucu onların dəlihyindən keçir, onları Oğuz elinin tam ləyaqətli ərləri kimi qəbul edir və sevir.

Xalqımız dilində müsbət mənada “Dəlidən doğru xəbər” kəlamı var. Bu elə belə yaranmayıb. Dərin köklərə malikdir. Məsələn, Bamsı Beyrək kimi ağıllı, tədbirli və qüdrətli qəhrəman da həqiqətləri söyləmək, adamları sınamaq, öyrənmək üçün özünü “dəliliyə” vurur. “Dəli ozan” adı ilə hərəkət edir. Bir sıra örtülü mətləbləri, sirləri öz “dəliliyi” ilə açır, aşkar edir, muradına çatır.

Oğuzlarda “dəli” anlayışının rəmzi mənası, həqiqi mənasından daha güclüdür. Məsələn, müharibədə qızgın döyüş meydanında bir sıra məşhur igid bəylər də “dəliləşir”, onlara “dəli” sifətilə müraciət edilir: Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Tondaz, Qaragünə oğlu Dəli Budaq /D. 64/ və hb.

“Dəli” qəhrəmanlar bizim folklor ədəbiyyatımızda bir silsilə təşkil edir. “Dədə Qorqud”un “dəliləri”, məsələn, “Koroğlu” “dəliləri”nin sələfləri sayıla bilər. Belə anlaşılır ki, “dəli” adı bunlara çilgimliyə, bir növ, qeyri-adiliyinə görə verilib və onlar belə də məşhurlaşılırlar.

3) “ATDI MURADDI...”

Bu gün yaddaşlarda gəlib, ənənəvi olaraq yad edilən, anılan, təzə gələn ilin – yazın 4 çərşənbəsi var: Od çərşənbəsi, Su çərşənbəsi, Külək çərşənbəsi və Torpaq çərşənbəsi. Bunlar təzələnen ili, yaz gününü yetirən həftələrdi. Bu həftələrin birində Kainata istilik gəlir, Günəşin şüaları Yeri daha artıq qızdırır; buna xalq Od çərşənbəsi adını verib. Arxasınca qarlar əriyir, yağışlar yağır, sellər-sular coşur, buna da xalq su çərşənbəsi adını verib. Üçüncü çərşənbədə, təbii olaraq, havaya hava enir, hava, külək-yel isinir və dördüncü çərşənbədə artıq Yer-torpaq bütün bunlardan cana gəlir, yetişir, necə deyirlər “hamilə” olur, “doğub-törəmək” həddinə gətirilir. Və ilin ilk Yaz günləri başlanır; gecə ilə gündüz bərabərləşir, qısala-qısala gələn günlər bu həddə dayanır, bu gündən uzana-uzana getməyə başlayır. Fərəhli, xoş, tərəvətli Yaz günləri, bahar fəslə gəlir, Ana torpaq yaz donu geyir...

Xalq arasında məhz bu ilk yaz gününün müjdəçiləri – elçiləri kimi çərşənbələr ənənəvi olaraq yad edilib, ayrı-ayrılıqda adları anılıb. Bu çərşənbələrdən biri ilə bağlı müqəddəs “Avesta” kitabında bir məzmun da gəlib bizə çatıb. Külək, yağış, bulud və dolu at-aygır şəklinə təsvir olunub:

*“Dörd ayğırı yaratdı Hürmüz dünyada:
Külək, yağış, bulud, bir də ki dolu.
Ey Spitamid Zərdüşt, dörd ayğır ki var,
Bil, yağışı, qarı onlar yağdırar.
Suları coşdurur, onlar artırır,
Göylərdən həm dolu yağdırır onlar.
Ardisurun da, bil orda payı var
Bu pay doqquz yüzlə min damla olar”.*

Bu sətirlər Yazın gəlişinin təntənəsidir. Suların canlanması və artması ilə təbiətin canlanması, Yaz fəslinə uyğun coşğunluğun təsviridir: bunlar atla, at gücü, at sürətilə təmsil edilir. Burada dərin mənə var.

At əzəldən bizə yaxın və “dost” olub, həyat-məişətimizin ən yaxın köməkçisi, igidlərimizin darda-çətində arxası, vəfalı dostu-yoldaşı olub, şərəf-şöhrət rəmzi olub. Zərdüşt babamızın təlimatına görə ulu Hürmüz kainatın hərəkətverici qüvvələrini-küləyi, yağışı, buludu və dolunu ayğıra bənzədib, atla müqayisə edib, Günəşi də bu qəbildən sayıb...

“Dədə Qorqud kitabı”nda at Oğuz elinin əvəzsiz gücü-qüdrəti, hərəkətverici qüvvəsidir. Dastanda atlar da ədəbi surətlər kimi hallanır, öz adları ilə sadalanır, təqdim olunur: *“Boz ayğır, Qara ayğır, Ağ-boz at, Dəniz qulunu, Ərəbi at, Qazlıq at, Şahbaz yükrək at, Ağ bədəvi, Boz bədəvi, Göy bədəvi* və hb.”

Qorqud Atanın mindiyi atların adları diqqəti xüsusilə cəlb edir: *Keçi başlu Keçər ayğır, Toğlu başlu Turu ayğır*. Bu atlar dövlət atlarıdır, ayrıca, Bayandır xanın təyləsində saxlanıb bəslənir. Qorqud Ata Beyrək üçün elçiliyə gedərkən bu atları minib.

Bununla belə, hər igidin öz atı var. Oğuz igidini atsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Oğuz elində atı olmayan, at minməyən, atı ilə fəxr etməyən igid yoxdur. Budur, Oğuz bəyləri ova çıxır, hər kəs məşhur atını minir. “Qazan aydır: Üç yüz yigidlən oğlum Uruz mənim evim üstünə tursun”, - dedi. *Qonur atın çəkirdi*, bütün bindi.

Təpəl Qaşqu ayğırına Tondaz bindi. *Kök bədəvisin* tutdurdu, Qazan bəgün qarındaşı Qaragünə bindi. *Ağ bədəvisin* çəkirdi, Bayandır xanım yağışın basan Şir Şəmsəddin bindi. Barasarun Beyburd hasarından parlayub... Beyrək *Boz ayğırına* bindi.

Qonur atlı Qazana “keşiş” deyən bək Yegnək *Turu ayğırına* bindi. Saya varsam, tükənsə olmaz. Qalın Oğuz bəgləri bindi. Ala tağa ala ləşkər ava çıxdı” /D. 37/.

“Bəgil oğlu Əmranın boyı”nda at iki mənada təqdir olunur.

1) *Oğuz atı* düşmənin bağrı yaran gücdür, qüvvədir. Bəkil bərk xəstədir, yatır. Düşmən bu fürsətdən istifadə edib hücum çəkir. Qapının ağzını düşmən alıb. Nə etməli? Ata oğlunu yanına çağıraraq tapşırıq verib deyir ki, Bayandır xana xəbər ver. Qazan xandan xahiş elə, de ki, özünü yetirsin, gəlməsə, məmləkət əldən gedər. Lakin Əmran buna heç cür razı olmur. Düşmən qarşısında özü çıxacağını deyir.

*“Altundağı Al ayğırı mana vergil!
Qan dərlədi çapdrayım sənün üçün...”* /D. 245/.

Ata Bəkil “Öləyim ağzım üçün, oğul!” – deyərək bu cavabdan çox xoşhal olur və fəxrlə: “Mərə, geyimim götürün oğlum geysün! Al ayğırım götürün oğlum binsün! El ürkmədin oğlum meydana varsun-girsün!” dedi” /D. 246/.

Al ayğırda döyüş meydanına atılan Əmranı düşmən görüb çaşbaş qalır. “Kafirlər aydır: “Bu at Bəkilindir, biz qaçırıq. Təkur aydır: Mərə onat görün. Bu gələnin Bəkilə, sizdən öncə mən qaçaram” – dedi” /D. 246/.

Döyüş başlanır, düşmən məğlub olur, əldən qovulur, qələbə çalır.

2) *Oğuz atı* oğuzlarda igid üçün ən yaxşı, ən dəyərli və əvəzsiz hədiyyədir. Oğuzda Bəkil mahir, qeyri-adi at minən və ovçu sayılır. O, at minməsi, atı döyüşlərdə cəngavərliyi ilə ad qazanmış məşhurlaşmış igiddir. “Çörəyi çörəkçiyə ver, birini də üstəlik” –

deyiblər. Gürcüstandan növbəti xərac gəlib: Bunlar hədiyyə olaraq Bəkilə verilir. Bununla belə, məclisdə Bəkil, onun igidliyi, ovçuluqda məharəti barədə mübahisə düşür: “Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı. Həmən yayı biləgindən çıxarardı, buğanın-sığının boynma atardı, çəküb turqızardı. Arıq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü. Amma semüz olsa, boğazlardı. Əgər bəglər keyik alsə, qulağı dəlik olsa, “Bəkil sünicidir” – döyü Bəkilə göndərərlərdi” /D. 237/.

Söhbət, mübahisə gəlib o yerə çatır ki, Bəkilə sataşmaqımı, onu çırnatmaqımı məqsədlə ata, atm hünərinə üstünlük verilir, məsələ ciddiləşir: “Qazan bəg aydır: Bu hünər atınmıdır, ərinmidir?” “Xanın, ərindir” – dedilər. Xan aydır: “Yox at işləməsə, ər ögünməz, hünər atmdır – dedi. Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi” /D. 238/. Söz Bəkilə toxunsa da, nüfuzlu şəxs, qəhrəman tərəfindən deyilmişdi. Atın hünəri ərin igidliyi ilə müqayisə edilir, at üstün tutulur. Burada həqiqət də var.

“Uşun qoca oğlu Səgrək boyı”nda at daha bir keyfiyyətilə təqdir olunur. Qardaşını əsirlikdən xilas etmək üçün üç gecəli-gündüzlü at sürmüş Səgrək yorğun halda atının yüyənini biləyinə bağlayıb yatır, yuxuya gedir. Dünyadan xəbəri yox! Düşmən atlarının kişnərtisini, geyim-keçiminin qıjiltısını eşidən, duyan aygır yüyəni çəkib oğlanı ayıldır: “Geyim qılıcımından, at çıxırmasından çəkübənü oğlanı oyardı. Oğlan gördü kim, bir alay atlu gəlür, sıçradı” /D. 264/.

Beləliklə, dastanda at həm də ayıq, ağıllı və vəfalı bir dost, yoldaş kimi təsvir olunur. Biz bu keyfiyyəti Beyrəyin Boz aygırında da görürük. Boz aygır yiyəsinə sədaqəti, vəfahlığı ilə, bəlkə insanı da vurub keçir. Beyrək fəndlə düşmən qalasıdan aşağı enib azad olarkən, düşünür ki, bir at tapsın, tutsun inib tezliklə aradan çıxsın. Heç demə, Boz aygır 16 ildir ki, sahibini gözləyiriniş. Beyrəyi görüb iki ayağı üstə şahə qalxır və kişnəyir, ona tərəf gəlir. Bundan sonsuz sevinən Beyrək fəxrlə atını belə öyür:

*“Açuq-açuq meydana bənzər sənin almıçuğın
Eki şəbcirəğa bənzər sənin gözcikəzin*

*Əbrişimə bənzər sənün yelicikin
Eki şəbcirəğa bənzər sənün gözcikəzin
Əri muradına yetürər sənün arxacığın
At deməzəm sana, qartaş deyərəm.
Qartaşından yek!
Başıma iş gəldi, yoldaş deyərəm,
Yoldaşından yeg!” /D. 99/.*

Bu vəfalı dostun, yoldaşın, qardaşın tərifimi? Qəhrəmanın sevinc nəğməsimi?! Daxildən ani olaraq gələn minnətdarlıq hissimi?! Hər mənada düşünülə bilər. Beyrək Boz aygır qardaşından, yoldaşından üstün sayır. At bu “oxşama”dan xoşallahlanır: “At başını yuqarı tutdı, bir qulağın qaldırdı. Beyrəkə qarşu gəldi. Beyrək at köksün qucaqladı. İki gözün öpdü. Sıçradı bindi” /D. 99/...

Şərait, vaxt elə gətirir ki, Beyrək atını qopuza dəyişməli olur. Oğuz övladı üçün qopuz da at qədər gərəklə, əziz və dəyərlidir, at qədər yaxın və doğmadır. Beyrək Oğuz qayıtdıqda ozanla rastlaşır. Onlar arasında bu söhbət gedir:

“Beyrək Oğuz gəldi. Baqdı-görədi bir ozan gedir, aydır: “Mərə ozan nərəyə gedərsən?” Ozan aydır: “Bək yigit, düğünə gedirəm. Beyrək aydır: “Düğün kimün?” “Yalançı oğlu yalancuğın” dedi. “Mərə, kimün nəsin alır?” – dedi. Ozan aydır: “Xan Beyrəkin adaxlusu alır” dedi” /D. 100/.

Çox həzin nöqtədir. Beyrək dərhal vəziyyətdən çıxış yolu arayır, tapır. Ozan libasında düyünə getmək, özünü tez ora çatdırmaq, hər şeyi gözü ilə görüb araşdırmaq qərarına gəlir. “Beyrək aydır: “Mərə ozan, qopuzun mana vergil, atımı sana verəyim, Sağla, gələm, bahasın götürəm, alam” /D. 101/.

Beyrək atı qopuza dəyişir, istəyinə nail olur, muradına çatır. Oğuz elində at-arvat paralelinə tez-tez rast gəlirik. Hər ikisi yüksək hörmətə və ehtirama layiqdir. Görünür, dilimizdə məşhur *“Atdı muraddı, qadasın aldığım arvatdı”* atalar sözü bu hörmətin, bu ehtiramın bədi təsdiqidir...

4. XEYİR VƏ ŞƏR QÜVVƏLƏRİN ÇARPIŞMASI

Dünya bina olandan, insan yaranan vaxtdan xeyir və şər də yaranıb. Nə qədər insanlıq var, xeyirlə şərin mübarizəsi də var. Böyük bir ədəbi-fəlsəfi konsepsiya, qədim dünyamızın müqəddəs dini kitablar külliyyatı olan “Avesta” məhz bütövlükdə bu əzəli və əbədi məsələyə - xeyirxahlığın, ədalətin, haqqın təbliği və xeyrin şər üzərində qələbəsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu məsələ həyatın bir sahəsinə nüfuz etdiyi kimi, “Dədə Qorqud” dastanlarında da özünü göstərir. Bunu iki istiqamətdə araşdıraq.

1) OĞUZUN ÖZ BƏDXAHLARI

Hələ ilk “Dirse xan oğlu Buğaç xan boyı”nda ərsəyə çatmış təzəcə bəylik almış Buğaç bəyə qarşı həsəd, paxıllıq hissi yaranır. Bu həsəd və paxıllıq oğlanın atasının igidləri arasında baş verir. Qırx igidin iyirmisi bir yana, iyirmisi isə bir yana olur. Oğlanı atasına qarşı qoyub onu aradan götürmək, öldürmək qərarına gəlirlər. Səbəb bu olur ki, “Gəlün, oğlanı babasına qovulyalım. Ola kim, öldürə, gənə bizim izzətimiz-hörmətimiz onun babası yanında xoş ola, artıq ola” /D. 18/.

Həqiqətən, xəyanət edilir. Atanı oğula qarşı qaldırmaq üçün oğlan haqqında hər cür böhtan, yalan uydururlar: guya o kürlük elədi, qırx igidin boyuna aldı, Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi: ağsaqqallı qocanın ağzını, ağbirçəkli qarının südünü söydü...

Dirse xan bu deyilənlərə sadələşlüləklə inanır. Hətta o dərəcəyə çatır ki, nəzir-niyətlə dünyaya gəlmiş yeganə oğlunu öldürmək qərarına gəlir: “Varm gətirün öldürəyim. Böylə oğul mana gərəkmez” /D. 20/. – deyir. Lakin namərdlər daha artıq qəddarlıq edərək, oğlunu atanın öz əlilə vurdurub aradan götürmək istəyirlər. Buna nail olmağa çalışırlar: birlikdə ova gedirlər, ovda “Dirse xan Qorqud sınırlı qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı

iki talusmm arasında urub çıqdı, yıqdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynı toldı. Bədəvi atmm boynın qucaqladı, yerə düşdi” /D. 22/.

Yenə ata qəlbidir. Namərd sözüənə baxıb oğlunu oxlasa da, ürəyi dözmür, kövrəlib oğlunun üstünə düşmək, onu qucmaq istəyir. Lakin şər qüvvələr buna da mane olur, onu geri, elinə-ordusuna çəkib aparır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında analar ilahi varlıqdır; ağıldır, tədbirlidir. Hər cür məkrdən, hiylədən tamamilə uzaqdır. Dirse xanın xatını, Buğacın anası sevinci içində Oğlunun ilk ovudur” – deyər şadlıq eləmək, “Qalın Oğuz bəylərinə qonaqlıq vermək” üçün böyük hazırlıq görür. Və qırx incə belli qızla Dirse xanın qabağına çıxır. Lakin oğlunu görmür. Ana təşviş içində Dirse xandan oğlunu soruşur. Dirse xan nə cavab versin?! Qırx namərd burada da məkrini işə salır, vəziyyəti dəyişmək, ananı azdırmaq, sakitləşdirmək istəyir. Lakin ana ürəyinə damıb, oğlunun dalınca gedir, ovalıqları gəzir-axtarır, Qazılıq dağına gəlib çıxır. Oğlunu qan içində görür. Ana söz-söhbətlə, şeirlə oğlunu ayıldır. Bu münasibətin səbəbini Qazılıq dağından, axar sularından soruşur, onlara qarğayır. Amına oğul gözüənə açıb deyir:

“Bəri kəlgil, ağ südin əmdigim, qadmım ana!

Ağ birçəkli, izzətli, canım ana!..

Qazılıq tağının, suçı yoqdur,

Qarğarsan babama qarğa.

Bu suç, bu günah babamdandır” /D. 28/

Dastanda xeyirxah qüvvələri ön plana çəkmək naminə hadisəyə incə tel də əlavə olunur. Bizim, xüsusilə folklor ədəbiyyatımızda səmavi xeyirxahlıq rəmzi olan Boz atlı Xızır köməyə gəlir. Oğlan anasına deyir: “Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoqdur, qorxmağıl! Boz atlı Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı. “Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəki, anan südi sana məlhəmdir”, - dedi /D. 28/.

Ana ilə gələn qırx incə qız dağ çiçəyi yığıb ana südilə oğlanın

yarasma çəkirlər. Ana oğlunu götürüb evə gəlir. Oğlanı həkimlərə tapşırır. Oğlan sağalır. At minir, qılınc qurşanır, ov ovlayır. Quş quşlayır. Atasının bundan xəbəri yox, oğlunu ölmüş bilir.

Bundan xəbər tutan qırx namərd “nə eyləyəlim?” – deyər, bu dəfə atanı – Dirsə xanı tutub əl-qolunu bağlayıb kafir elinə aparır, dustaq edirlər. Burada ananın mövqeyi, onun böyüklüyü bir daha təsdiq edilir. Ana – vətən, el timsalı kimi canlanır, yüksəlir: ana öyüdü, ana nəsihəti öz qüdrətini və aliliyini göstərir. Ana deyir:

***“Baban sana qıydısa,
Sən babana qıymağıl!” /D. 31/.***

Oğuz övladı üçün ana sözü, ana öyüdü müqəddəsdir, Tanrı sözü, Tanrı öyüdüdür. Ona əməl etməmək olmaz: ***“Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl!”*** Mətləb də bundadır. Oğul atanı mətanətlə şərqüvvələrin əlindən alır.

Xeyir şəərə qalib gəlir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında qara, şərqüvvələrə aman yoxdur. Onlar mövcudsa da at oynada bilmir, nəticədə məğlub olur, məhv edilir. Bunu dastanda Zərdüşt təliminin güclü təsiri ilə izah etmək olar. Nəticə də bunu təsdiq edir. Dədə Qorqud gəlir, xeyrin, ədalətin, haqqın təntənəsini bəyan edir, alqış deyir:

***“Haq yandıran çırağın yana tursın!
Qadın Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsin!
Xanım hey!...” /D. 35/.***

Bu məsələ ilə bağlı “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda şəərə, yalana qarşı maraqlı bir tel də var: şərq, yalan ayaq tutub yerimək istəyir. Belə ki, 16 ildir Beyrəyin nişanlısı onun yolunu gözləyir, Beyrək isə dustaqdır. Vəziyyətdən istifadə edən birisi – Yalançı oğlu Yırtacıq ortaya çıxır, Beyrəyin nişanlısını almaq fikrinə düşür. Vaxtilə Beyrəyin ona bağışladığı köynəyi qana bulayıb gətirir ki, bəs

Beyrəyi Qara Dərvənddə öldürüblər. Bu da köynəyi...

Dastanda Oğuz elinin yalana, şəərə, ədalətsizliyə qarşı olan münasibəti açıq-aşkardır. Çobanlardan, lap aşağı kütlədən tutmuş bəylərə, yüksək rütbəli dövlət adamlarınadək bu münasibət aydındır. Bu, xalqın mənəvi sağlığı və təmizliyinə işarədir. Bu fikrin təsdiqi üçün ikinci anı xatırlayaq:

1) Beyrək dustaqhdan qurtarıb Oğuzla gəlib çıxdıqda, görür ki, çobanlar yolu kəsdirib ağlayır və yola daş yığıblar. Beyrək soruşur: “Mərə, çobanlar, bir kişi yolda taş bulsa, yabana atar. Siz bu yolda bu taşı nə üçün yığırsız?” Çobanlar aydır: “Mərə, sən səni bilürsən, bizim hahımızdan xəbərin yox” – dedilər. “Mərə, nə halmız vardır?” Çobanlar aydır: “Bəkümizin bir oğh vardı, on altı yıldır kim, ölüsü-dirisi xəbərin kimsə bilməz. Yalançı oğh Yalançı deyirlər, ölüsü xəbərin gətirdi. Adaxlusın ona verər oldılar. Gəlür bundan keçər. Uralım anı, ana varmasun, təninə-tuşuna varsun” – dedilər. Beyrək aydır: “Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanuzun ətməki sizə halal olsun!” – dedi” /D. 101/.

2) Bir qayda olaraq, Oğuzda toyun-düyünün bəyliyini Qazan xan aparır. Lakin bu toy-düyün, yəni Beyrəyin adaxlusının başqasına əvəz verilməsi onun da ürəyindən deyil. Buna görə, imtina etməyə bəhanə axtarırmış kimi, toyun bəyliyini – gözlənilmədən tanımadığı, bilmədiyi “dəli ozana”, Beyrəyə verir: “Qazan aydır: “Dəli ozan, dövlətin dəpti. Bəklər, bükünki bəgləgim bunun olsun. Qoun, nəyəyə gedərsə-getsün, neylərsə eyləsin” – dedi” /D. 111/.

Həyatda hər kəsin tayı-tuşu, halal qisməti var. Bu həqiqəti dərk etməyin özü mənəvi kamillikdir. Çobanlar da bunu dərk edir. Yalançı oğlunu ona görə vurmaq, daşa basmaq istəyirlər ki, o, “təninə-tuşuna varmır”, Beyrəyin nişanlısına göz dikib. Bu isə ona layiq deyil. Odur ki, daşa basılmalı, rüsvay edilməlidir.

Oğuzun öz dini inamı, öz qayda qanunları, ləyaqəti, adət-ənənə, ciddi əxlaq-etika, bir sözlə, öz mənəvi dünyası var. Buna toxunmaq olmaz. Qazan xan dayısı Aruzdan belə keçmir, onu məhv etdirir, çünki o, qara niyyətlə günahsız Beyrəyin qətlinə səbəb olur.

“Yalan ayaq tutar, yeriməz” – demişlər. Oğuzların adına, şanına-şöhrətinə yalan, hiylə yaddır. Buna görə, yalana, hiyləyə əl atan adamı el-oba elə ilk andan damğalayır, ona “Yalançı oğlu Yırtacıq”, “Yalançı oğlu Yalancuq” adlarını verir. Nəticədə isə o, ifşa olunur. Beyrəyin ayağına düşür, qıhncı altından keçir. Haqq-ədalət qələbə çalır.

Xeyir şəərə qalib gəlir...

2) OĞUZLAR VƏ BƏDXAH QONŞULARI

“Dədə Qorqud kitabı”nda xeyrin şəərə qələbəsi qırmızı bir xətt kimi keçib gəlir. Bu cəhət özünü qonşularla münasibətlərdə daha qabarıq göstərir.

“Kitab”da elə bir fakta rast gəlinmir ki, Oğuzlar qonşu tayfalara təcavüz etsin, münasibətləri pozsun, onlara qarşı dursun. Ancaq bir-cə “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyı”nda Qazılıq qoca, “şərabın itisi başına çıxır” və Bayandır xandan akın diləyir. Qara dəniz kənarında Düzümdə qalasına gəlir, çəngə başlayır və məğlub da olurlar.

Lakin qonşular tərəfindən Oğuzlara qarşı edilən təcavüzün, düşmənçilik mahiyyəti daşıyan hadisə və döyüşlərin sayı-hesabı yoxdur. Və oğuzlar buna cavab verməli, özlərini müdafiə etməli olmuşlar.

“Kitab”da bu qonşular ümumi bir adla “kafir” deyər təqdim edilir. Ermənilər və gürcülər nəzərdə tutulur. Ancaq bir yerdə Gürcüstanın adı çəkilir, oradan xərac gəldiyi qeyd olunur /D. 235/. İlk olaraq hər dəfə münasibətlər onlar tərəfindən pozulur, xəyanət və ya təcavüz edilir, döyüş başlanır, qan tökülür, nəticədə oğuzlar üstün gəlir, qələbə qazanılır.

Belə anlaşılır ki, hələ o vaxtlar – 1400-1500 il bundan öncə qonşularımız şəər-şamata olublar, xəyanət dava-dalaş həmişə onlar tərəfindən başlanıb. Oğuzlar isə onlara cavab vermək məcburiyyətində qalıblar. Bir sözlə, qonşularımız təbiətən şəər, hikkəli, davakar, davadalaşa həris olublar. Bugünkü, son illərin hadisələri, təcavüz, qanlı müharibə də təsdiq edir ki, iddialı olmaq, şəər, hiylə, qərəz, ədalətsizlik bu xalqın xislətində, canında-qanında varmış. Bütövlükdə xalq

şəərdir. Buna görə də tarixən heç nə qazana bilməyib, həmişə məğlub olub, qırılıb-tökülüb. Bu həqiqət Qorqud Atanın şahidliyi ilə dastanlarda öz əksini və bədii həllini çox gözəl tapıb.

Hələ ilk “Dirse xan oğlu Buğac xan boyı”ndan aydın olur ki, daxili qara qüvvələr, Oğuzun öz bədxahları Oğuzla zərbə endirmək, xəbis niyyətlərini həyata keçirmək üçün məhz bu qonşuların havadarlığından istifadə edirmiş, onlara sığınmışlar. Bu daxili bədxahlara, şəər qüvvələrə, düşmənlərə qarşı ayıq olmaq, mübarizə aparmaq “Avesta” kitabının – Zərdüşt təliminin çağırışıdır. Dirse xanım dönük çıxmış qırx namərd igidi, görün nə düşünür və kimə arxalanırdı: “Gəlün Dirse xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boyma taqahım, alubanı kafir ellərinə yönələlim!” /D. 29/. Elə belə də edirlər. Deməli, o vaxtlar da bədxahlarımız “kafir” qonşularımızla əlbir olur, xəyanət edirdilər. Elə bu gün də bu bədxahlar var, erməniyə neft daşıyır, benzin daşıyır...

“Dədə Qorqud kitabı”nm başlanğıcında bir xalq kəlamı, Oğuz el məsəli xatırlanır: **“Qarı düşmən dost olmaz”**.

Bəli, çox gözəl deyilib. Bu kəlam xalqın min illər boyu təcrübədən keçirib gəldiyi nəticədir, xalqın ümumi fikridir. Dini-əxlaqi inamdır ki, dastanların “epiqrifi” kimi, başlanğıcda verilib. Qarı düşmən qarı düşməndir, o dost ola bilməz. Zərdüşt babamız xeyirxahlılıq dini, təlimi yaratdı, Əhriməni düz yola çağırdı, şəəri xeyrə çəkmək, dost elmək üçün çox səylər göstərdi, bu uğurda çarpışmalarda həlak oldu... Sovet imperiyası bu məlum xalq kəlamının ziddinə olaraq bizi bu qonşularla, “qarı” düşmənlə “dost elədi”, “qardaş” elan etdi. Heç demə, siyasi məqsədi varmış: mövcudluğunun ilk illərindəcə torpaqlarımızın xeyli hissəsini alıb onlara verdi, bağışladı. İndi də onların arxasında dayanıb... Amma biz Oğuz kökü ağıla gəlmirik, ayılmırıq ki, ayılmırıq...

Ulu tanrı bizim dadımıza çatsın!

“Bəkil oğlu Əmranın boyı”nda qonşuların ağır bir xəyanətinin şahidi oluruq. Bəkil ovda ikən atdan yıxılıb qıçı sınıb. Xəstədir, yatır. Lakin bunu heç kimə demir. Çünki düşmən xəbər tutsa, namərdlik

edib basqın edəcək, eli-obanı talayıb aparacaqdı. Amma xəbər yayılır. Düşmən bundan istifadə edir. “Məgər kafirin casusu vardı. Bu xəbəri eşidüb vardı. Təkurə xəbər verdi. Təkur aydır: “Qalqubanı yerünüzdən uru turın yatur yerdə bəg Bəkili tutun! Ağ əllərin qarusından bağlan. Ğafillüca görklü başm kəsin. Alca qanın yer yüzinə dökün. Elin-günün çapın. Qızın-gəlinin yesir edin!” /D. 243/. Axı, niyə? Səbəb nədir? Buna cavab tapmaq çətindir.

Budur, min dörd, min beş yüz il bundan əvvəlki erməni sifəti! Bu gün də o, bu sifətini göstərir: bu sözün əyər-əskiyyə yoxdur. Bu münasibət tarixən eynilə davam edib gəlir...

Lakin Oğuzun bu qəddarlığı dəf edən, bu xəyanətə qarşı dura bilən qəhrəman oğulları vardı! Bəkilin oğlu Əmran atasından da güclü-qüdrətlidir, düşmənin gözünün odunu alan igiddir. Atasından heç də geri qalmaz. Təkbaşına, öz igidlərlə düşməyə cavab verə bilər. Atasını çağıraraq ona deyəndə ki, düşmən qapının ağzını alıb. Get Bayandır xandan, Qazan xandan qoşun dilə, düşmən üstünə yeri. Oğul buna razı olmur, ancaq öz igidlərlə hücumə keçmək istəyir:

“Baba, nə söylərsən, nə aydarsan?

Bağrım ilə yürəyim nə tağlarsan?..

Altındağı Al ayğırı mana vergil!

Qan dərlədi çapdırayım səninçün!

Əgri bəg dəmir tonun, mana vergil!

Yeni yaqa dikdirəyim səninçün!

Qara polad uz qılıcım, mana vergil!

Ğafillüca haşlar kəsim səninçün!

Qarğın talı süğünü mana vergil!

Köksündən ər sancayım səninçün!

Ağ yeləklü ötkün oxım mana vergil!

Ərdən əvə köçürəyim səninçün!

Ala gözli üç yüz yegidin mana

vergil yoldaşlığa

Dini-Məhəmməd yoluna dürişəyim

səninçün!” – dedi” /D. 245-246/.

Bəkil oğlu Əmran üç yüz igidlə düşmən üzərinə yeriyir. Düşmən çaşıb qalır: at Bəkilindir, üstündəki o deyil. Bəs bu kimdir?!

Erməni həmişə qorxaq olub. Dar ayaqda qaçmağa üz qoyub. Maraqlıdır ki, həqiqəti onlar özləri öz dili ilə etiraf edir. Bu gün də erməni qorxaqdır. Lakin arxalarını şər qüvvələrə söykəyib. “Arxalı köpək qurd basar” – deyiblər. Onların qələbəsi, torpaqlarımızı zəbt etməsi müvəqqətidir. Bu torpaqlar geri alınacaq. Tarixdə bəzən şər qüvvələr üstünlük qazanıbsa da, bu öləri olub, haqq öz yerini tapıb, ədalət qalib gəlir... bu nikbinlik ruhu, qələbə inamı “Avesta” dini təlimindən, Zərdüştlükdən gəlir...

Bəkil oğlu Əmran öz igidlərlə hücumə keçir. Qanlı döyüş başlanır. Arxadan da Oğuz igidləri gəlib çatır. Hiyəlgər düşmən məğlub olur. Ölənlər ölür, qaçan qaçır, tabe olan tabe olur. Düşmən təkur Bəkilin elini-gününü qarət etmək, necə çalıb-çapmaq, qız-gəlinini necə əsir-yesir etmək arzusundaydısa, onun öz başına gətirilir: “Aqm-çılar kafirin elini-gününü urub, qızın-gəlinin əsir etdilər” /D. 252/.

Başqa cür ola da bilməzdi. Bu çox ədalətli idi.

“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da kafirin rəzilliyi, fəndgir və xəyanətkar olduğu daha qabarıq və açıq-aşkar şəkildə verilir. Qazan xan adəti üzrə bəylərlə ova çıxır. Fərsət gözləyən düşmən gecə yarısı xəyanətkarcasına basqın edir. Qazan xanın evini, elini-obasını talayıb aparır: “Kafirin casusu casusladı. Vardı kafirlər argünü Şöklü Məlikə xəbər verdi. Yedi bin qafitanın ardı yırtıxlu, yarımmdan qara saçlu sası dinlü, din düşməni, alaca atlu kafir bindi yığadı, dün burcuğmda Qazan bəgin ordısına gəldi. Altun ban evlərin kafirlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çığırışdırdılar. Tələ-tələ şahbaz atlarını bindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrinə yetdilər. Ağır xəzinəsini, bol akçasını yağmaladılar. Qırq inə bellü qız ilə Boyı uzun Burla xatun yesir getdi. Qazan bəgün qarıcıq olmuş anası qara dəvə boynmda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bək üç yüz yigidlən əli bağlı, boynı bağlı getdi. İlk qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəkün evi üzərinə şəhid oldı” /D. 38/.

Düşmən bununla da kifayətlənmişdir. Qazan xanın qapulu Dərvəndə saxlanan on min qoyununu da sürüb aparmaq istəyir. Amma Qaraca Çoban qəhrəmanlıqla qoruyur, düşməyə bir anıq qoyun, axsaq keçi də verinir.

Oğuzun bu qəddarlığa cavab verən, bu xəyanətin əvəzini çıxan qəhrəman oğulları vardı!..

Düşmən xəyanəti, bu azgınlığı Qazan xanın ruhuna əyan olur. Yuxusuna girir. Ovda ikən səhər tezdən durub elinə-obasına qayıdır. Hər şeyi yuxusuna girdiyi kimi görür. Kor-peşman düşmənin ardınca düşür.

Qazan xan adı igidlərdən deyildi. O, çox təmkinli, səbirli görünür. Düşünür. Ağıllı və sakit hərəkət edir. Onun görkəmi öz qüdrətinə inanan qəhrəmanın görkəmidir. Düşmənin ardınca düşür, nəhayət onu haqlayır. O, düşməyə təklif edir ki, hər şeydən əl çəkməyə hazırdır, bu şərtlə ki, qoca anasını ona qaytarsın.

“Kitab”da ana teli çox güclü verilib. Ana – Vətən rəmzidir, onun keçmiş, bu günü və gələcəyidir. Hər şey Vətənin səadəti və azadlığının başındadır. Anadan keçmək Vətəndən keçmək demək olardı və əksinə.

Lakin düşmən qəddardır. Bu gün olduğu kimi! O, heç nəyə güzəştə getmir. Buna görə də, necə deyərlər, Qazan xan çomağın o biri başını çevirir... Bu məhəldə Oğuz igidləri də özlərini yetirir, yel kimi, ildırım sürətilə gəlib çatırlar. Döyüş başlanır, nə başlanır! “Bitəkəllüf kafirə at saldılar, qılıç çaldılar. Gumbır-gumbır nəqarələr döğüldü. Burması altın tuc borular çahndı. Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi. Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi. Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan tolu baş oldu; başlar kəsildi top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yügürdü, nali düşdü. Ala-ala göndərlər süsəldi. Qara polat uz qılıclar çalındı, yılmağı düşdü. Üç yeləklili qayın oqlar atıldı dəmrəni düşdü. Qiyamətin bir günü ol gün oldu. Bək nökrindən, nökr bəgindən ayrıldı.

Taş Oğuz bəklərilə Dəli Tondaz sağdan dəpdi. Cılasun yigitlərlə Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəklərilə Qazan

dəpə dəpdi. Şöklü Məlikə həvalə oldu, Bögürdibən atdan yerə saldı, gəfillüca qara başın alub kəsdi. Qaxışdın alca qanın yer yüzinə dökdi. Sağ tərəfdə Qara Tükən Məlikə Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz qarşu gəldi. Sağ yanını qılıcladı, yerə saldı. Sol tərəfdə Buğacıq Məlikə Qaragünə oğlu Dəli Budaq qarşu gəldi. Altı bərli küz ilə dəpəsinə qatı tuta urdı. Dünya-ələm gözünə qaranqu oldu. At boynın qucaqladı, yerə düşdü. Qazan bögün qartaşı kafirin tuğ ilə sancığı qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, dəpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdü. On iki bin kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu. Qaçanmı Qazan bək qovmadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəkləri toyum oldu” /D. 63-65/.

Başqa cür mümkün deyildi. Bu çox ədalətli idi. Biz qəsdən bu qanlı döyüş səhnəsini təfəssililə bura köçürdük ki, əsl həqiqət üzə çıxsın. Və yəqin olsun ki, qələbə heç vaxt asan başa gəlmir, zorla qazanılır. Tarixən belə olub. Bu gün də belə olmaqdır. Bunun başqa yolu yoxdur.

Tarix təkrar olunursa, onun bu üzü də var. Düşmən geri oturulmalı, zəbt edilmiş torpaqlarımız qaytarılmalı, talan olunmuş varımız-dövlətimizin əvəzi çıxılmalıdır. Mətdəki son cümləyə diqqət edin! “Qalın Oğuz bəkləri toyum oldu”, yəni Qalın Oğuz bəkləri böyük qənimət əldə etdilər, elin-obanın talan edilmiş mal-dövlətinin əvəzini çıxdılar. Biz Oğuz köküyüksə, Dədə Qorqud övladıyıqsa, Bayandır xan, Qazan xan nəsliyiksə, belə də olmalıdır. Və olacaqdır! Qarşıda XXI əsr durur!..

“Qambörənin oğlu Bamsı Böyrək boyu”nda qonşular iki cəhətdən xarakterizə olunur: onlar quldurdu. Onlar xəyanətkardır.

Oğuz elindən Ruma, İstanbula ərməğan, yaxşı bəxşilər almağa göndərilmiş bəzircanlar geri dönərkən kafirlər tərəfindən onlara basqın edilir, malları qarət olunur. Ovda ikən igidlərlə yeyib-içməkdə, kefdə olan Beyrəyə bu xəbər çatır: “Bu kəz oğlan şərab içərkən içməz oldu. Altun ayağı əlindən yerə çaldı. Aydır: “Nə dedigimi yetürün, geyünimlə mənə şalibaz atımı götürün! Hey, mənə sevən yigitlər binsünlər!..” dedi. Bəzircan dəxi önlərinə düşdü, qulağız

oldu. Kafir dəxi düşübən bir yerdə akca ülüşməkdəydi. Bu məhəldə ərənlərin meydanı arslanı, pəhləvanların qaplanı Boz oğlan yetdi. Bir-iki demədi, kafirlərə qılıc urdı. Baş qalduran kafirləri öldürdi, qəza eylədi. Bazirganların malını qurtardı” /D. 72/.

Beyrəyin toyu günü rəzil düşmən xəyanət edir. Gərdəkdə igidlərilə yeyib-içərkən ora basqın edilir. “Beyrək apalaca gərdəki içində yeyüb-içüb bixəbər oturardı. Dün uyxusundan kafir otağa qoyuldu. Naib qılıcm sıyırdı, əlinə aldı. “Mənim başım Beyrəyin başına qurban olsun!” – dedi. Naib paralandı, şəhid oldu... Otuz toquz yigidlən Beyrək tutsaq getdi” /D. 90/.

Beyrək igidlərilə on altı il dustaqlıqda qalır. Nəhayət, ağılla, tədbirlə oradan çıxır. Oğuz gəlir, el-günlə görüşür. Adaxlısı ilə evlənin. “Qazan bək aydır: “Gəl muradma yetiş!” Beyrək aydır: “Yoldaşlarımı çıxarmayınca, hasarı almayınca murada irməzəm!” – dedi. Qazan bək: “Oğuz bəgini sevən yetsün!” – dedi. Qalın Oğuz bəgləri atlandılar. Bayburd hasarına çapar yetdilər. Kafirlər dəxi bunları qarşıladılar...” /D. 120/.

Döyüş başlanır. Qələbə qazanılır. Beyrəyin 39 igidi əsirlikdən azad olur. Oğuz qayıdır.

Xeyir şərə qalib gəlir.

Kiçik xalq həmişə böyük iddiada olar. Başa düşmək çətindir ki, bu xalq, bu tayfa Oğuzdan nə istəyir. Elə bir dəlil, səbəb olmadan nə üçün belə qırılmağa, məhv olmağa hərisdir?!

“Qazan bək oğlu Uruz bəkin tutsaq olduğu boy”da düşmən öz azqınlığını daha başqa səmtdən göstərir. Qazan xan oğlu ilə ova çıxıb çəmənlikdə istirahət edərkən, bəylərlə yeyib-içərkən qəflətən onlara basqın edilir. “On altı bin qara tonlu kafir ata bindi. Qazanın üzərinə alğar yetdi... On altı bin ip üzəngili, keçə bərkli, azğın dinlü, quzğun dilli – kafir çıqa gəldi” /D. 127/.

Qazan xan dərhal Qonur atını çəkdirib minir. Məlum olur ki, gələn yağdır.

Düşmən hücumu keçir. Döyüş başlanır. Baş qarışır, iz itir. Yoldaşları ilə dağ başına çıxıb bu mənzərəni seyr edən Uruz eşqə

gəlir, dayana, dura bilmir: “Məni sevən yigitlərim, nə turarsız, kafirin bir ucuna düşəlim!” – dedi. Qaraqucın oynadı Uruz, kafirin sağına at dəpdi. Sağlı-sollu kafiri xub tağıtdı. Sanasan kim, tar yolda tolu düşdi. Ya qara qazın içinə şahin girdi. Kafirin ucunu basdı, tağıtdı. Azğın dinlü kafir bunaldı, oxa girdi. Qoulan kimsə oğlanın bədəvi atın oxlatdılar. At yıxıldı. Kafirlər Uruzun üzərinə çouxdı. Uruzun qırq yigidi atdan endi. Ala qalqan bağıni qısa dükdilər. Qılıc sıyırdılar. Uruzun üzərinə çox savaşıdılar... Sağın-solun Uruzun çevirdilər. Qırq yigidin şəhid etdilər. Oğlanın üzərinə düşdilər, tutdılar” /D. 133-134/.

Qazan xanın bundan xəbəri olmur, Uruzun görmür, tapmır, elə zənn edir ki, qorxub qaçıb. Çox pərt olur. Evə gəlib çıxarkən, vəziyyəti alıb geri dönür: “Toqsan tümən gənc oğuz ardımca gəlsün! Oğlan tutsaqdır, bəklər bilsün”, – dedi” /D. 141/.

“Kitab”da təsvir olunur ki, Qazan xan kafirə yetdi, Qonur atın oynatdı; kafir Qazanın gəldiyini gördü, ürkdü. Qazan dəvə kimi kükrədi, aslan kimi nərə çəkib hayqırdı. Kafirə at təpdi, qılıc çaldı. Dönə-dönə bir zaman yaxşı savaş elədi, kafiri alam – dedi, ala bilmədi. “Bir saatda kafirə üş kərrə at dəpdi. Nagah gözi qapağına qılıc toqmdı. Qara qanı şorladı, gözünə endi. Özün sərb yerlərə saldı. Görəlim, imdi yaradan neylər?” /D. 147-148/.

Düşmən amansızdır, güclüdür. Bu “Kitab”da çox təbii verilib. Burada heç bir şişirtmə, uydurma yoxdur. Əlbəttə, Qazan xan nə qədər qüdrətli olsa da azğın düşmənlə təkbaşına bacarmaq və qələbə çalmaq olmazdı. Lakin Qazanın gözü qızıb, ölümü gözü altına almışdı... Arxadan özünü yetirən qüvvə - oğuz igidlərinin çatması ilə vəziyyət tamam dəyişir, döyüş qızıdır, qələbə qazanılır, Uruz azad edilir: “Qazan oğh üzərinə gəldi. Endi, əlin çözdü. Quca-quca ata ilə oğul görüşdi. Üç yüz yigit Oğuzdan şəhid oldu. Qazan oğlancuğm qurtardı, geri döndü. Qəza mübarək oldu. Oğuz bəkləri toyum oldu” /D. 153/.

Düşmən heç bir səbəb olmadan Oğuzun hücumu çəkir. Hər dəfə də qırılır-tökülür. Məğlub olur. Yəni də əl çəkmir.

“Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da düşmənin hücumu tamam başqa bir şəraitdə baş verir. Qazan xan yenə bəylərlə ova çıxıb. Şahini buraxırlar, uçub gedib Tumanın qalasına enir. “Boy”da deyilir ki, bundan “Qazan qayət səxt oldı”. Bu cümlənin özü təsdiq edir ki, bu heç də Qazanın ürəyindən olmur, ova çıxıb, sakit ovunu eləmək istəyir. Lakin şahinin dalınca getməlidir. Gedir də. Yolda yorulur, Qazanı bərk yuxu tutur, yatır... “Məgər ol gün Tumanın qələsinin təkuru ava binmişdi. Casus gəldi, aydır: “Bir bölük atlı gəldi, içində bəkləri yatdı, uyudu”. Təkur adam saldı: “Kim idükin bilün!” – dedi. Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir” /D. 272-273/.

Düşmənin dəli olması, cin atına minməsi üçün elə “Oğuz” sözünü eşitməsi kifayət idi. “Qazanın üzərinə yigirmi beş begini şahid etdilər. Qazanın üzərinə düşdilər. Uyuduğu yerdə tutdular. Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər. Ərəbəyə möhkəm orqanla sarıdılar: ərəbəyi çəkdilər, yürüyü verdilər” /D. 273/.

Qazan əsir ahır. Düşmən onu alçaltmaq, özünə xidmət etdirmək, tərif dedirtmək xəyalma düşür. Amma bu mümkün olmur. Qazan tərif əvəzinə düşməni ələ salır, çaşdırır, özünün və Oğuz bəylərinin şücaətindən danışır. Gecdən-gec bunu duyan düşmən “Bu bizi ökmədi. Gəlün bunu öldürəlim!” – dedilər. Kafir bəkləri dərildilər, gəldilər. Yenə ayıtdılar. “Bunun oğlu var, qardaşı var; bunu öldürmək olmaz!” – dedilər. Gətürdilər, tonuz tamına həbsə saldılar /D. 281/.

Oğuzun düşmənləri – şər qüvvələr həmişə ondan beləcə ürəküb, qorxub.

Əlbəttə, Oğuz eli, bəy ərənlər Qazan darda qoymazdılar. Əvvəlcə tacir sifətində gəlirlər. Sonra alaylar gəlib cəm olur. Düşmən Qazan xanı onlara qarşı qoymaq, onlarla vuruşdurmaq istəyir. Bu isə Qazana öz bəy igidlərini imtahan etmək, sınaqdan keçirmək üçün çox xoş və uğurlu bir təsadüf idi. Qazan xan düşmən qiyafəsində, geyimində öz bəy igidlərilə vuruşur, igidlərini tanısa da, onlar Qazanı – tanıya bilinir, mətanətlə onunla vuruşur və bir-bir məğlub olurlar.

Növbə Uruza çatır. Ata oğul tutaşır, çarpışır. Qazan xan oğlunu yaxşıca sınaqdan keçirir və görür ki, oğlu özündən də güclü-qüdrətlidir: “Qazan gerü ər dilədi. Uruzun cilavısını əmisi Qaragünə tutmuşdu. Çəkdi, ansuzın əlindən aldı, qiheini tartdı, babasının üzərinə at saldı, Turundurmadı cigninə qılıc endirdi. Geyimini kəsdi, omuzuna dörd parmaq dəklü zəxm urdı. Alca qanı şorladı, qoynına endi. Uruz genə döndü ki, bir dəxi çala, Qazan burada çağırub oğlana söylər, görəlim, xanım nə söylər:

Qara tağım yüksəki oğul!

Qaranqulu gözlərim aydını oğul!

Alpım Uruz, aslanım Uruz,

Ağ saqqallı babana qıyma, oğul! – dedi.

Uruzun şəfqət tamarları qaynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldu. Atıdan yerə endi, atasının əlin öpdü. Qazan dəxi axatıldı, yerə endi. Oğlunun boynın öpdü. Bəglər Qazanla oğlunun üzərinə at saldılar. Çevrə aldılar. Cəmisi atıdan enüb Qazanın əlin öpdilər. Yürüyübən kafirə at saldılar, qihe urdular. Dərələrdə, dəpələrdə kafirə qırğun girdi. Qələvi aldılar” /D. 289-290/.

Bütün bunlar tarixi həqiqətlərdir.

Bütün bu hadisələr bizim mənəvi atamız Dədə Qorqudun bilavasitə şahidliyi və iştirakı ilə baş verir. Qorqud Ata bu hadisələri görüb, yaşayıb, sehri qopuzunu ilə çalıb-çağırub, elləri səsləyib, “kitab” şəklində bağlayıb. Bu, bizim tariximiz, tariximizin şanlı səhifələridir ki, etibarlı əldən çıxıb. Amma biz bu tarixi öyrənməmişik, unutmuşuq.

Tarix necə də təkrar olunur! Xocalı faciəsini, Laçına, Gəlbəcəyə basqınları, mal-dövlətimizin talan edilib daşınmasını xatırlayın! Bunlar min dörd, min beş yüz il bundan öncəki erməni xəyanətinin bugünkü davamıdır. Daha ciddi, daha qəddar, daha müasir, daha arxalı! Amma biz Oğuz kökü ağıla gəlmirik, ayılmırıq ki, ayılmırıq!..

Ulu Tanrı bizim dadımıza çatsın!

Oğuz kökü, ayıl, özünə gəl!

5. OĞUZLARDA AİLƏ-MƏHƏBBƏT MƏNƏVİ ALƏMİ

Ailə cəmiyyətin əsasıdır, xalqın közərən və yanan ilkin ocağıdır. Ata-ana ailənin qızıl sütunları timsalındadır. Ailənin gələcəyi və taleyi onların əlindədir. Ata-ananın mənəvi zənginliyi yeni törəmədə olan nəslin tale-müqəddərində həlledici iş görür. Ailəni xalqın çıxış nöqtəsi, cəmiyyətin başlanğıcı hesab etsək, onun ali və müqəddəs bir varlıq olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil..

Nəsil artırmaq, oğul-qız bəsləyib-böyütmək, boya-başa çatdırmaq bəşəriyyətin əzəli və müqəddəs arzusu olmuşdur. Övladın dünyaya gəlişi, oğullu-qızlı olmaq həmişə böyük xoşbəxtlik sayılıb: ağ gün, səadət, ilk növbədə övlad istəyi ilə, oğul-uşaqla ölçülüb, həm də nəsil artımı təkcə ailə üçün deyil, cəmiyyət üçün, xalq və onun gələcəyi üçün intəhasız gərəkli və zəruri bir ehtiyacdır.

Qədim çağlarda əcdadlarımız Şumerlər məhz *oğul* məzmununu *tum//dum* sözü ilə ifadə ediblər. Burada real bir həqiqət var...

1) Nəsil, övlad həsrəti

Bu bəşəri tel “Dədə Qorqud kitabı”nın qarşıya qoyduğu və həll etdiyi mühüm problemlərdən biridir. Hələ ilk boydan Bayandır xan Oğuz bəylərini bir yerə yığıb, qonaqlayır. Hadisələr xanm mühüm, xalqın, elin-obanın gələcəyi üçün vacib olan bir göstərişi ilə bağlı cərəyan edir: nəslin davamı, ailə və onun məhsulu olan övlad, oğul-qız həsrəti.

Bu çox ciddi və həyati məsələdir. Biz bu məsələyə iki boyda rast gəlir və məsələnin müxtəlif səmtdən qoyuluşu və bədii həllini görürük.

Budur, Bayandır xan adəti üzrə “Genə toy edib atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. “Kimün ki, oğlı-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun

yəxnisindən öninə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun getsün”, - demişdi. “Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun, Oğlı-qızı olmayanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəlli bilsün”. - demişdi /D. 10/.

Bu ölkə başçısının buyruğudur. Məsələ dövlət səviyyəlidir, bu buyruğa əməl etməmək olmaz.

Dirse xan da Bayandır xanın məclisinə dəvət olunub, qırx igidi ilə bura gəlib. Lakin onu xanm buyurduğu kimi qara otaqda yerləşdirir, altına qara keçə salır, qara qoyun qovurmasından önünə gətirirlər. Belə qarşılama ona çox ağır gəlir. Pərt olur. Soruşur ki, bu nə deməkdir? “Baymıdır xan bənim nə əsküklüküm gördü? Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu?” – deyir. Ona anladılar ki, xandan buyruq belədir.

İncimiş Dirse xan küsüb məclisi tərk edir.

Dirse xan sonsuz idi, övladı yox idi. Sonsuzluq isə ağır dərddir. Belə anlaşılır ki, o, arvadını çox istəyir, onu “başının bəxti”, “evinin təxti” sayır, onun yerışı, boyu-buxunu, topuqlarına sarmaşan qara saçları, yaya bənzər çatma qaşları ilə fəxr edir, gözəlliyindən zövq alır. O, evə gəlib, əvvəlcə arvadını əzizləyir, bu “gözəlləmə” ilə onu yaxşıca oxşayır:

**“Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topığında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlım!
Güz almasma bənzər al yanaqlım!
Qadınım, dirəgim, döləgim!” /D. 12/**

Lakin qanı çox qaradır, mənən sarsılıb. Özünə gələ bilmir. Dünyanın ən gözəl neməti olan övladdan, oğuldan-qızdan məhrumdur. Son misranın son sözü mənalıdır, “döləgim” – deyir. Amma

“döl” yoxdur. Bunu qara eyib, çəkilməz dərd sayır: “Səndənmidir, bəndənmidir tanrı-təala bizə bir yetman oğil verməz, nədəndir?” – deyər arvadmdan soruşur. Və yuxarıdakı oxşamanın ardmca arvadını ağır sözlərlə acılayır. Hətta onu öldürmək, “başını kəsib qanını tökmək” istəyir və deyir:

*Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana.
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana! /D. 13/.*

Qadın təkmini, qadın ağı, qadın tədbiri öz işini görür, həlimliyi, mehribanlığı ilə ərinin qəzəbini söndürür, ona məsləhət verir: səbirli olmağa, müdrikliyə çağırır: “Hey, Dirsə xan! Bana qəzəb etmə. İncinib acı sözlər söyləmə. Yerindən uru turqıl. Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil! Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil” İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil! Ac görsən toyırğil, yahncıq görsən, tonatğil! Borcluyu borcundan qurtarqıl! Dəpə gibi ət yığ, göl gibi qırmız sağdır. Ulu toy elə. Həcət dilə!

*Ola kim bir ağzı dualının alqışıyla
Tanrı bizə bir yetman əyal verə” /D. 14/.*

Dirsə xan arvadının sözü ilə bütün bu deyilənlərə əməl edir. Onun oğlu olur. Ailə bu “qara eyib”dən qurtarır.

Bütün bu bədii üsulla aşkar olan keyfiyyətlər o vaxtkı cəmiyyətin məzmunu, həyat tərzini, inamı, yoxsula-kasıba münasibəti, qayğı və istəyi, biz sözlə, bizim uluların xəlqi-mənəvi üstünlüklərlə bağlıdır ki, cəmiyyətin qızıl yatağı sayılan qadın dilini ilə ifadə olunur və həyata keçirilir. Başımızın üstündəki Tanrı da insanlardan bu qayğını, bu müdrikliyi gözləyir, buna görə də onlara rəlim edilir, onların arzu və diləkləri yerinə yetirilir.

Budur, yenə Bayandır xanın məclisidir. Baybörə bəy və Baybecan bəy də burdadır. Baybörə bəy qarşısına baxır, Bayandır xanın oğlu Qarabudağı görür, sağma baxır, Qazan oğlu Uruzu görür, solu-

na baxır, Qazılıq qoca oğlu Yegnəyi görür. Ah çəkir, kövrəlir, ağlayır. Qazan xan “Baybörə bək, niyə ağlayıb bozlarsan?” Baybörə bək aydır: “Xan Qazan, necə ağlamıyaym, necə bozlamıyaym? Oğulda ortacım yox, qartaşda qədərım yox. Allah-təala mənə qarğayıbdır...”

Bəklər, tacım-təxtim üçün ağlaram. Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə-yurdumda kimsə qalmıya”, - dedi” /D. 68/.

Ata yurdunun sahibi oğuldur. Nəslin davamı, ata çıraqını yandırmaq, ata yurduna sahib olmaq, söz yox, oğulla bağlıdır. Oğul olmasa, yurd sahibsiz qalar, yad əlinə keçər. Məlum olur ki, Baybörə bəy sonsuz deyil, onun qız övladları var. Amma, o, oğul həsrətindədir, oğul diləyir, yerinə-yurduna, təxtinə-tacına sahib istəyir, buna görə yanib-yaxılır. Baybörə bəyin ah çəkməsi, kövrəlməsi və ağlamağı təbii görünür. Bu, insani keyfiyyətdir.

Baybörə bəyin arzu və istəyi ailə çərçivəsindən çıxır, xalqın, cəmiyyətin arzu və istəyi ilə qovuşur, dövlət səviyyəsinə yüksəlir: “Qazan aydır: “Məqsudun bumıdır, Baybörə bək?” Aydır: “Bəli, budur. *Mənim dəxi oğlum olsa, xan Bayandırın qarşısını alsa-tursa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam, sevinsəm, qıvansayım, güvənsəyim...*” – dedi” /D. 68/.

Əzəli və gözəl arzudur. Belə oğuz ərinə, belə oğuz bəyinə eşq olsun! Ata oğulu Dövlətə xidmət üçün, Vətən üçün arzulayır.

Deməli, oğul təkə ailə ocağını, ata yurdunun çıraqını yandırmaq üçün deyil, Vətən üçün, ana torpağı qorumaq üçün, Vətənə-dövlətə qulluq, xalqa xidmət üçün gərəkdir. Oğuz övladına-ataya bundan böyük sevinc, bundan böyük fərəh, bundan böyük fəxr yoxdur!!!

Qahn Oğuz bəylərinin göyə üz tutub, əl qaldıraraq dua etməsilə Baybörə bəyin bir oğlu olur. Yenə Göylərə inam, Tanrı mərhəməti, Tanrı töhfəsi! Oğul böyüyür. Ərsəyə çatır. Ləyaqətli oğul olur. Elə bir oğul ki, onun mərdliyi və qəlirəmanlığını vəsf edən “Bamsı Böyrək boyu” dastanı da bu münasibətlə yaranır, çünki o, dastana layiq şərəfli bir həyat yolu keçir, əsl Oğuz övladı kimi şan-şöhrət qazanır, Qazan xanın sağ qolu olur. Atanın arzusu, istəyi yerinə

yetir.

Oğlan və qız! Xalqımızın bədii təfəkküründə həmişə Günəşlə, Ayla müqayisə edilib, göylərin iki hakimi, kainatın iki gözəl varlığı ilə tutuşdurulub, onlara bənzədilib. Oğlan və qız! İnsan həyatının davamı! Hər ikisi həyat cövhəridir, Tanrının insana bəxş etdiyi ali nemətdir. Baybörə bəy oğul həsrətindədir: qızı var, oğlu yoxdur. Baybecan bəy isə qız həsrətindədir, oğlu var qızı yoxdur. Hər iki arzu gözəldir, həyatidir və bəşəridir. “Baybecan bəg dəxi yerindən uru turdı. Aydır: “Bəglər, mənəm dəxi həqqimə bir dua eylən. Allah-təala mana da bir qız verə” – dedi” /D. 68/.

Qahn Oğuz bəyləri göyə üz tutub, əl qaldırıb dua edirlər ki, Baybecan bəyin də bir qızı olsun.

Elə məclisdəcə Baybecan bəy əhd edir ki, “Bəglər, allah-təala bir qız verəcəkdir olursa, siz tanıq olun, mənəm qızım Baybörə bək oğluna beşiklətmə yavuşlu olsun!” /D. 68/

Baybecan bəyin arzusu yerinə yetir, onun qızı olur. Gözəlliyi, ağıl-dərrakəsi, gücü-qüdrətilə Baybörə bəyin oğlu Beyrəyə layiq bir qız ərsəyə çatır, onlar görüşür, sevişir, əhd-peyman bağlayır...

İbrətli deyilmi ki, övlad dünyaya gəlməmiş atalar onları nişanlayır, onların gələcəyi, ilk növbədə ailə həyatı barədə düşünür.

Buradan da dastanda yeni doğub-törəyən, böyüməkdə, yetişməkdə olan nəslin-gəncliyin və ümumən xalqımızın yeni qayğıları yaranır, tarixi ailə-məişət, ailə-məhəbbət, ailə-etika münasibətləri teli ayırır, incə zərif və özünəməxsus cəhətləri üzə çıxır, aşkar olur. Bunlar bütövlükdə dastanın əsas ideya, fikir xətləri kimi qabardılır, öz bədii həllini tapır.

2) Azad sevgi

Dastanların ümumi ruhu bu fikri təsdiq edir ki, Oğuz elində sevib-sevilmək, ailə qurmaq könüllə, istəklə, qarşılıqlı ünsiyyət, anlaşma, məhəbbətlə olub. Bunu biz həm yaşlı nəslin – ata və anaların, həm də gənc nəslin – oğulların və qızların həyatı və münasibətlərində müşahidə edirik.

Hələ ilk “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı”nda oğlu ilə ova gedib tək qayıdan ərinə arvadı bu sözlərlə müraciət edir:

**“Bəri gəlgül, başım bəxti, evim təxti!
Xan babamın göyüsi!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdügi,
Göz açuban gördügim,
Könül verüb sevdigim, a Dirsə xan!” /D. 24/.**

Qəlbin dərinliklərindən gələn bu eyni səmimi sözlərə “Qazan bək oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da rast gəlirik. Burada xatun oğlu ilə cüt ova gedib tək qayıdan ərinə - təlaş içində deyir:

**“Bəri gəlgil, Salur bəki, Salur görgü!
Başım bəxti, evim təxti!
Xan babamın göyüsi!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdügi,
Göz açuban gördügim,
Könül verüb sevdigim.
Bək yigidim Qazan!..
İki yarımdı bir gəlürsən, yavrim qanı?
Qara gərdünda bulduğım oğlum qanı?” /D. 136/.**

Bu sözlər təsadüfi deyil. Həddi-buluğa çatmış, yetkin oğulları olan analar etiraf edirlər ki, ərlərini sevib ailə qurublar: bu sevgi bu gün də var, ona ehtiram edilir və hörmətlə xatırlanır. Bu da azdır. Bu ailələrin qurulması və evlənmədə ata-anaların da rəyi olub, onlar da bunları seviblər, evləndiriblər.

Göründüyü kimi, ata-analar azad sevgi və istəklə ailə qurublar, xoşbəxt həyat sürürlər. Oğul-qız sahibidirlər. Bu mənəvi üstünlük – sevib-bəyənilib özünə ömür yoldaşı seçmək və evlənmək ata-analar-

dan oğul və qızlara keçib-gəlib. Gənclər sərbəst şəkildə özləri qız axtarıb-tapır, seçib-sadalayır, bəyənir və bu barədə ata-anaya məlumat verilir, tədbirlər görülür. Ənənə üzrə toy-düyün olur və evlənilər.

Budur, “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyı” elə bu mətləblə başlanır. Ata qocalıb. Nə qədər ki, sağdır, oğlunu evləndirmək, onun toyunu görmək, sonra ölmək istəyir.

“Qanlı qoca aydır: “Yaranlar, atam öldi, mən qaldım. Yerin-yurdun tutdım. Yarınki gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yekrəgi yoxdur ki, gözüm görəkən, oğul, gəl səni evərayım!” – dedi. Oğlan aydır: “Baba, çün məni evərayım dersən, mana layiq qız necə olur?” Qanturalı aydır: “Baba, mən yerimdən turmadım ol turmuş ola! Mən Qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafir elinə varmadın, ol varmış, mana baş gətürmüş ola!” – dedi” /D. 171/.

Bu sözlərin müqabilində atanın oğluna verdiyi sual və aldığı cavab diqqəti cəlb edir.

“Qanlı qoca aydır: “Oğul, sən qız istəməzmişsən, bir cilasun bahadır istəyirmişsən, anun arqasında yeyəsən-içəsən, xoş keçəsən!” Aydır: “Bəli, canım baba, eylə istərəm!..” Qanlı qoca aydır: “Oğul, qız görmək səndən, mal-rizq vermək bəndən!” /D. 171/.

Elə mətləb də bundadır. Qızı tapmaq, tapıb da seçmək oğlanın özünə tapşırılır. Qayda belədir. Burada “qız görmək səndən...” ifadəsi də az söz demir: deməli, əvvəlcə oğlan qızı görüb bəyənəli, sevməlidir, sonra hərəkət etmək, irəli durmaq olar.

Qanturalı İç Oğuzı gəzir, axtarır, özünə layiq qız tapmır, heç kəsi bəyənmir, qayıdıb evə gəlir. Ata oğlu üçün qız axtarmalı olur, ona yarayan qızın yerini edir, Trabzonda Selcan xatun adlı bir qız olduğunu oğluna xəbər verir: yenə də qızı görüb, baxıb-bəyənmək və almaq oğlanın özünə aiddir, o qabağa durmalıdır.

Qanturalı atasından soruşur: “Canım baba, mana yarar qız buldınmı?!”

Atası: “Buldum, oğul, hünərin var isə”.

Qanturalı: “Altun-ağçamı istər? Qatır-bəsərəkmi istər?”

Atası: “Oğul, hünər gərək, hünər?”

Qanturalı: “Baba, yelisi qara Qazlıq atuma əyər salayım, qanlı kafir elinə akın çapayım. Baş kəsim, qan döküm. Kafirə qan qusdu-rayım. Qul-qaravaş götürəyim. Hünər göstərəyim!”

Atası: “Hay, canım oğul! Hünər dedigim ol degil. Ol qız üçün üç canvər saqlamışlar. Hər kim ol üç canvəri basa, ol qızı ana verirlər. Basub öldürməsə, anun başını kəsərlər, bürcə asarlar”.

Qanturalı: “Baba, bu sözi sən mana deməmək gərək idin. Çünki dedin, əlbətdə varsam gərək. Başıma qaxmc, yüzimə toxmc olmasun. Qadm ana, bək baba, əsən qalun!” – dedi” /D. 174-175/.

Qanturah Selcan xatunun dalınca gedir, ağır sınaqdan çıxır. Qəhrəmanlıqla həmin üç güclü heyvanı öldürür. Və qızı alıb gətirir. İstəyinə nail olur.

Budur, digər bir – “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı”nda bu azad məhəbbət, istək üzərinə başqa səmtdən işıq salınır. Məsələ ailə, ər-arvad çərçivəsində qoyulur və həll olunur. Ailə qurulub, övlad da var. Boyda sevgi, məhəbbət, ər-arvad münasibətləri sözün əsl mənasında zirvəyə qalxır, Tanrı səviyyəsinə yüksəlir. Əzrailə sözü çəp düşüb Tanrı tərəfindən – Domrul “can yerinə can bulsun, onun canı azad olsun” güzəştinə əsasən o, ayrı-ayrılıqda qoca atasının və anasının üstünə gəlir ki, onun əvəzinə can versələr o, azad ola bilər. Ancaq ata-anası bundan imtina edir: “Hər şeyimiz sənə qurban olsun, amma canımızı verə bilmərik”, - deyirlər:

“Oğul, oğul, ay oğul...

Dünya şirin, can əziz,

Canımı qıya bilmən,

Ballı bilgil” /D. 164-165/.

Ata-anasından bunu eşidən Domrulun ağına da gəlməzdi ki, yad qızı – halalı qıyıb onun yerinə can versin. Odur ki, bu barədə ona ağız da açmır, ancaq halallaşmağa, iki gül kimi balasını görməyə və tapşıрмаğa gəlir. Əhvalatı danışib, ata-anasının canlarını ona qıymadığını söyləyir. Vəsiyyət məzmunlu bu sözlərlə arvadına deyir:

*“Babama “ver” dedim, can vermədi,
Anama vardım, can vermədi.*

“Dünya şirin, can tatlı!” – dedilər.

İmdi

Yüksək-yüksək qara tağlarım

Sana yaylaq olsun!

Souq-souq sularım

Sana içət olsun!

Tavla-tavla şahbaz atlarım

Sana binət olsun!

Dünlüki altun ban evim

Sana kölgə olsun!...

Gözün kimi tutarsa,

Könlün kimi seversə,

Sən ana varğıl!

İki oğlancığı öksüz qomağı!” /D. 166-167/.

Burada iki oğul anası dul qaldıqda belə ərə getməli olarsa, azad sevgiyə işarə var: “gözün tutduğu, könlün sevdiyi adama ərə get!” Lakin bu fikrə qarşı deyilən sözlər, verilən cavab daha güclü və ilahi səviyyədədir. Ailə sevgisi, ailə məhəbbəti və ailə canlılığın zirvəsidir.

“Nə dersən, nə söylərsən,

Göz açub gördüğüm!

Könül verüb sevdiğim!

Qoç yigidim, şah yigidim...

Qarşu yatan qara tağları

Səndən sonra mən neylərəm?

Yaylar olsam, mənim gorum olsun!

Souq-souq suların içər olsam,

Mənim qanım olsun!..

Tavla-tavla şahbaz atın binər olsam,

Mənim tabutum olsun!

Səndən sonra bir yigidi sevib

Varsam, bilə yatsam,

Ala yılan olub, məni soqsun!”

Ərş tanığ olsun, kürsi tanığ olsun.

Yer tanığ olsun, gög tanığ olsun,

Qadir Tanrı tanığ olsun,

Mənim canım sənün canına qurban olsun!”

/D. 167-168/.

Gözləmədiyi halda bu sözlərdən təskinlik tapan, sevinən, məstədicə bir sevgi, məhəbbət səadətinə qovuşan Domrul üzünü Tanrıya tutur, ona yalvarır ki, onları bir-birindən ayırmasın, qəbr evinə də bir getsinlər.

Ailədə bu ilahi sədaqətdir, ali insani keyfiyyətdir: ər-arvad münasibətlərində, bəlkə də bəşər övladının əzəldən arzu etdiyi, ürəyindən keçirdiyi müqəddəs hissdır, duyğudur. Göylər və Yerlər də, Qorqud Atanın özü də məhəbbətin bu aliliyini alqışlayır. Buna görə də, vəziyyət çox ədalətli şəkildə əksinə çevrilir. “Uca Tanrı” bu iki gəncə ömür bağışlayır, Domrulla onun sevimli arvadına 140 il ömür verir... Bəlkə də bu dahi Qorqud Atanın arzusu və bədii təfəkkürünün məhsuludur? Gəldiyi bədii nəticədir, onun ər-arvad münasibətlərində aşılamaq istədiyi ali hissdır ki, kökdən – bizim ulu Oğuz babaların ailəyə olan ehtiram, inamı və ailə toxunulmazlığından, ailə həyatının müqəddəsliyindən süzülüb gəlir.

Ailədə qarşılıqlı məhəbbət, ürəyi genişlik və bu məsələdə tarixi-ənənəvi keyfiyyətlərin real, təbii axarı gətirib bura çıxarmışdır. Domrul çaşıb qalır: ata-ana duran yerdə, yad qızına nə düşüb ki, ona canını versin, bunu heç ondan umınur, gözləmədiyi də, heç demə, belə deyilmiş. “Boy”ın bədii dəyəri də bundadır, Qorqud Atanın aşılamaq istədiyi fikir də, amal da budur. Məsələ burasındadır ki, Dəli Domrul da sevimli arvadına “yad qızma” bərelü qalmır, öz mənəvi kamilliyini təsdiq edir, arvadının səviyyəsinə yüksəlir, ucalır, onsuz yaşamaq ona da gərək deyil!

Beləliklə, sanki göylərdə Tanrı da, yerdə Dədə də bu ər-arvadı sınaqdan keçirmiş olur. Hər ikisinin arzusuna daha müsbət mənada əməl edilir, onlara birlikdə qoşa qarınmaq üçün uzun ömür bəxş edilir. Burada ailə məhəbbətinin məzmunu və gözəlliyi Tanrılığa yüksəlir, Dədə Qorqud amali ilə səsləşir, ali şəkil ahr: bir-birinə sədaqətli, canını da verməyə hazır olan ər-arvad uzun ömür sürməyə layiqdir, onların üzərində Tanrının da kölgəsi var.

Əsərin – “Dəli Domrul boyı”nın sonluğu daha ibrətli və bəşəridir. Münasibətlər çox ədalətli həll olunur: belə ki, qoca ata və ana yaş yetirib öz dövranını sürüblər, “dünya şirin, can əziz olsa” da, vaxtıdır, onlar dünyadan köçüb gedə bilirlər. Gənclər isə yaşasın, həyatdan kamını alsın... Buradan daha yeni və dərin mətləblər, həyatın öz axarı-fəlsəfəsi ortaya çıxır. Belə ki, insanın müəyyən ömür yaşı var, o gec-tez ömrünü başa vurmali, dünyasını dəyişməlidir. Tarixdə bu çarəsiz dərddən qurtarmaq üçün cəhdlər olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda əbədi yaşamaq, ölməmək arzularının boşa çıxdığından da xəbərimiz var. Bilqamis babamız bu arzu və cəhdlə çox əzab-əziyyətlərə məruz qalmışdı. Amma bu mümkün olmamışdı. Yaşayan ölməlidir. Bu, həyatın əbədi qanunudur. Domrulun ata-anası da yaş yetiriblər, həyatdan kam alıblar: oğlu var, gəlini var, nəvələri var. Nə qədər “dünya şirin, can əziz” olsa da, onlar dünyadan getməli, həyatlarını övladlarına verməlidirlər. Bu borcdur. Dastanda Əzrayıl, Domrulun “can yerinə can dilməsi” və Tanrının da buna müdaxiləsi və s. bədii üsuldur. Bununla həyatın axarına bədii don geydirilib, məharətlə həyat həqiqəti aşkar edilib. Oxucu bunu çox təbii sayır, Tanrının hökmünü alqışlayır!..

3) Sınaq anları.

Dastanlarda hər fəaliyyət sahəsində sınaqdan keçirmə var, lakin sevmək-sevilmək, ailə qurmaq daha ön plana çəkilir; ulularımızın nəsilərə irsən qoyub getdiyi bir mənəvi keyfiyyət kimi təqdim olunur. Ulularımızın rəyincə, gözü yumub evlənmək, ailə qurmaq olmaz, olsa da o, səadət gətirməz. Sağlam ailə ancaq sevgiyə, tərəflərin bir-birini anlaması, dərk etməsi və sevib-sevilməsinə əsas-

lanmalıdır. Burada yoxlama, öyrənmə, sınaqdan keçirmə mühüm amildir.

Sevmək-sevilmək sınağı o qədər asan deyil, onun da öz dünyası, çətinlikləri, ləzzətli əzabları var. Yoxsa, qədrini bilməzsən. Cəfasını çəkməlisən ki, səfəsmi görəsen. Bu həqiqət dastanlarda həyatı şə-kildə, layiqincə qoyulur, inandırıcı bədii boyalarla təsdiq olunur.

“Bamsı Beyrək boyı”nda hələ övladlar dünyaya gəlməmiş arzu şəklində adaxlanır. Onlar doğulur, böyüyür, həddi-buluğa çatır. Bir-birindən xəbərsiz olaraq görüşürlər. Beyrək ov edərkən ovun dalınca gəlib, təsadüfən Baniçiqəyin çadırının önünə çıxır. Bunu görən Baniçiqək dayələrinə: “Mərə dayələr, bu qavat oğlu qavat bizə ərlikmi göstərir?” – dedi. “Varın bundan pay dilən, görün nə deyir? – dedi” /D. 76/. Qısırca yengə deyilən bir xatun qarşı gəlib oğlandan ov payı diləyir.

Beyrək özünün ovçu deyil, bəy oğlu bəy olduğunu nişan verir. Və otağın Baybecan qızı Baniçiqəyin olduğunu öyrənir. Aralarında belə sorğu-sual gedir.

Baniçiqək: “Yigit gəlişin qandan?”

Beyrək: “İç Oğuzdan!”

Baniçiqək: “İç Oğuzda kimün nəsisən?” – dedi.

Beyrək: “Baybörə bək oğh Bamsı Beyrək dedikləri mənəm” – dedi.

Baniçiqək: “Ya nə məsləhətə gəldin yigit?” – dedi.

Beyrək: “Baybecan bəkün bir qızı varmış, anı görməyə gəldim!” – dedi.

Baniçiqək: “Ol öylə adam degildir kim, sana görünə! – dedi. Amma mən Baniçiqəkin dadısıyam. Gəl imdi sənünlə avə çıxalım. Əgər sənün atun mənim atımı keçərsə, onun atını dəxi keçərsən. Həm sənünlə ox atahm. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm sənünlə gürəşəlim. Məni – basarsan, anı dəxi basırsan, - dedi” /D. 78/.

Baniçiqək, artıq duymuşdı ki, bu oğlan atasının onun “bəşikkərtmə adaxladığı” Beyrəkdir. Tanışlıq vermədən onu sınağa

çəkir, onunla at çapır, ox atır, güləşir. Bütün bu görüşlərdə Beyrək onu üstələyir. Banıçığək ancaq bundan sonra, onun özünə layiq mərd, güclü-qüdrətli bir ər olacağını yəqin etdikdən sonra ona kim olduğunu deyir.

“Qız aydır: “Yigit, Baybecanın qızı Banıçığək mənəm!” – dedi. Beyrək üç öpdü, bir dişlədi. “Dügün qanlı olsun, xan qızı!” deyü barmağından altun yüzüki çıxardı, qızın parmağına keçürdü. “Ortamızda bu nişan olsun, xan qızı!” – dedi.

Qız aydır: “Çün böylə oldu, haman imdi ilərü turmaq gərək, bək oğlu!” – dedi. Beyrək dəxi “Nola, xanım, baş üzərinə!” – dedi” /D. 80/.

Beyrək toy günü, gərdəyə girdiyi gecədə düşmən tərəfindən tutulub yad ellərə aparılır, dustaq edilir.

Aradan 16 il keçir. Beyrəkdən xəbər-ətər çıxmır. Lakin sevgilisi Banıçığək ümidini üzmür, onu gözləyir. Heç kəsə könül vermir, həsrətlə əzab-əziyyətə mərdliklə dözüür. Nəhayət, min bir əzab-əziyyət çəkən Beyrək gəlib çıxır. Bu elə bir günə düşür ki, toydur, Banıçığəyi istəmədiyi birinə - Yalançı oğlu Yırtacığa ərə verirlər. Lakin Oğuz ayaq basarkən Beyrək hiss edir ki, bütün el-oba onun həsrətindədir. Toy-düyün heç kəsin ürəyindən deyil, hamı kədərlidir. Bundan Beyrəyə mənəvi güc, qüvvə gəlir. Bütün Oğuz eli – yaxın da, uzaq da Beyrəyə sədaqətdə sınaqdan çıxır. Beyrək üzgün, kasıb Ozan qiyafəsində toya gəlir. Toyda da görürük ki, ox atan igidlər onu unutmayıblar. Beyrək dostların qəlbindədir, hörmətlə yad edilir. Beyrəyə yenidən güc-qüvvə gəlir. O, mənən yüksəlir, özündə bir rahatlıq hiss edir. Görür ki, Qazan bəy də bu toyda çarəsizlikdən iştirak edir. Buna görə toyun bəyliyini tanımadan-bilmədən bu “dəli ozana” verir.

Banıçığəyin sınaq anı başlanır. Beyrək nişanlısını imtahana çəkir, əsl sınaq başlanır. Toyda qarışıqlıq törədikdən sonra Beyrək qızlar otağına gəlir, oturur. Bundan hirsələnən Qazan bəyin arvadı Boyu uzun Burla deyir:

“Mərə, qavat oğh dəlü qavat, sana düşərmi bitəkəllüf bənim üzə-

rimə gələsən?” – dedi.

Beyrək aydır: “Xanım, Qazan bəkdən mana buyruq oldu. Mana kimsə tolaşmaz”, - dedi.

Burla Xatun aydır: “Çünkü Qazan bəkdən buyruq olubdur, qon otursun!” – dedi. Yenə döndü, Beyrəkə aydır: “Mərə dəli ozan, ya məqsudun nədir?”

Aydır: “Xanım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam”, - dedi” /D. 112/.

Banıçığəyin yerinə Qısırcə yengə oynamağa durur. Lakin Beyrək bir-bir onun eyiblərini sayır, onu oturdur. Boğazca Fatma adlı başqa biri durur, onun da eyiblərini sayır, o da oturur. Axırda Banıçığək özü durur. Qırmızı qaftanını geyir, barmağındakı üzük görünməsin deyə əllərini qaftanın qoluna, içəriyə çəkir və oynamağa başlayır. Dəli ozan çalır, qız oynayır.

Dəli ozan aldı görək, nə dedi:

“Mən bu yerdən gedəli dəlü olmuşsan, dəlim!

Ağca qarlar yağmış, dizə yetmiş,

Xan qızının evində qul-xələyiq dükənmiş...

Məşrəbə almış, suya varmış

Biləgindən on parmağını souq almış.

Qızıl altun gətirün

Xan qızına tirnaq yonun

Eyiblicə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar, - dedi”

/D. 114/.

Bu sözlərdən hirsələnən Banıçığək eyibli olmadığını deyir, gümüş kimi biləyini çıxarır, barmağına taxılı qızıl üzük görünür. Beyrək üzüyü tanıyır.

Aldı Beyrək, görək nə dedi:

*“Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına
çıxdınmı, qız?
Qarılatıb dörd yanına bıxdınmı, qız?
Qarqu kibi qara saçın yoldınmı, qız?
Qara gözdən acı yaş dökdünmü, qız?
Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?
Sən ərə vararsan, altun yüzük mənimdir,
ver mana, qız! – dedi” /D. 115/.*

Banıçiçək inanmır, Beyrəyin dediklərinə şübhə edir, onu yoxlamaq, şübhədən çıxmaq üçün sorğu-suala çəkir. Həsərət anlarını, əzablı günlərini xatırladır.

Aldı Banıçiçək, görək nə dedi:

*Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına
çıxdığım çoq.
Qarğu kibi qara saçum yolduğum çoq.
Güz alması kibi al yanağım yırtduğum çoq.
Gələnlə-gedəndən sorduğum çoq.
“Vardı, gəlməz bək yigidim,
Xan yigidim Beyrək” – döyü ağladığım çoq.
Sevişdigim Bamsı Beyrək sən degilsən,
Altun yüzük sənə degildir.
Altun yüzükdə çoq nişan vardır.
Altun yüzüğü istərsən, nişanın söylə! – dedi” /D. 115-116/.*

Aldı Beyrək, görək nə dedi:

*“Alan sabah, xan qızı, yerimdən turmadımımı?
Boz ayğırın belinə binmədimmi?
Sənə odan üzərinə sığın-geyik yığmadımımı?
Sən məni yanına qağırmadınımı?
Sənünlə meydanda at çapmadıqımı?
Sənə atımı mənim atım keçmədimmi?”*

*Ox atanda mən sənə oxını yarmadımımı?
Gürəşdə mən sənə basmadımımı?
Üç öpüb bir dişləyib, altun yüzüğü
barmağına keçürmədimmi?
Sevişdigin Bamsı Beyrək mən degilmiyəm? – dedi” /D. 116/.*

Banıçiçək Beyrəyi tanıyır, sevincinin həddi-hüdudu olmadan qız Beyrəyin ata-anasını muştuluğa tələsir, sıçrayıb ata minir, tezliklə onları da sevindirir.

Banıçiçək sınaqdan çıxır. Beyrək onun sədaqətinə əmin olur. Pakhıq, təmizlik, sevgi, qəlbin işığı qurulacaq ailənin əsasıdır. Beyrəklə Banıçiçək arasında olan əsl məhəbbətin təsdiqidir. Oxucu əmin olur ki, Banıçiçək Baybörə bəy ailəsinə layiq qızıdır və qurula- caq yeni ailəyə zaval yoxdur.

Beyrəyə evlənmək, ailə qurmaq əzab-əziyyət və ağır sınaqlar bə- hasına başa gəlir. Onların hər ikisi bir-birinə layiqdir. Hər ikisi əzab- əziyyət çəkmiş, ağır həyat imtahanından çıxmışdır. İndi bu gənclər evlənə, müqəddəs ailə ocağını yandıra bilər, xoşbəxt ola bilərlər. Ad almaq üçün ad çıxarmalısan, evlənmək, ailə qurmaq üçün sınaqlar- dan çıxmalısan, el-oba sənə sədaqətini, əsl kişiliyini duymalı, gör- məli və təsdiq etməlidir, sənə inanmalıdır, seçdiyin ömür yoldaşı sənə layiq olmalıdır. Bu, Oğuz elinin, Qorqud Atanın, ümumən ulu- larımızın rəyi və qəti sözüdür, ailə qurmağa olan ciddi məsuliyyət hissi və münasibətinin bədii tərənnümüdür. Nəsillər üçün bundan gərəkli mənəvi qida, bundan qiymətli bəxşiş təsəvvür etmək çətindir və yoxdur.

“Bamsı Beyrək boyı”nda hər şey həyatidir, xalqımızın o vaxta qədərki, min illik və daha çox ənənələri, Azərbaycan ailə-məhəbbət, əxlaq-etika normaları təbii şəkildə öz axarı ilə gedir: həsrətli günlər, əzab-əziyyət, səbr, dözümlü, nəticədə isə bir-birinə qovuşmaq, toy- düyün, şadlıq, sevinc, yeni bir ailənin qurulması. Oxucu əmin olur ki, bu ailənin təməli möhkəm qoyulub, ömrü uzun olacaqdır.

Burada Qorqud Ata daha bir həyatı məsələyə toxunur: Beyrəyin

həbsdən qurtarmasına kafir qızı kömək edir və şərt qoyur ki, sonra gəlib “halallıqla” onu alsın-aparsın. Beyrək buna razılıq verir: həbsdən, əzab-əziyyətdən qurtarmaq xatirinə and da içir. Lakin doğma elə qayıtdıqdan sonra vəziyyət dəyişir. O öz sevgilisinə qovuşur. Artıq verdiyi sözə əməl edə bilməzdi. Axı, o, “halallıqla” gəlib onu aparmağına söz vermişdi. Bu işə mümkün deyildi. Oğuz əxlaqına uyğun gəlmirdi.

“Dədə Qorqud kitabı”nda həyat həqiqətləri son dərəcə güclüdür. Burada qeyri-real heç nə yoxdur. Bütün bu azad sevgiyə, sevgidə paklığa, Oğuz ellərinin ailə-məişət keyfiyyətlərinə geniş yer və təhlil verən “Kitab” uğursuz anları, naqisliyi də nəzərdən qaçırmayıb, yaddan çıxarmayıb, məsələlərin tərs üzünə də nəzər yetirib, ciddi şəkildə toxunub, haramzadalıq və zina hallarına öz münasibətini, nifrətini bildirib. Qorqud Atanın fikrincə, vay o gündən ki, bu əxlaqi paklıqdan məhrum ola, məhəbbət, əxlaq-etika normalarına biganə qala, adət-ənənələrin təbii axarını pozasan; ağılsız hərəkət edib nəfsini güdə bilməyəsən, tamah sənə güc gələ. Nəinki özünə, bütünlükdə el-obaya, xalqa fəlakət gətirərsən: “Dədə Qorqud Kitabı”nda məsələnin bu cəhəti də unudulmayıb və qabarıq şəkildə verilibdir.

Dahi Qorqud Ata tarixi mövzuya müraciətlə qədim bir hadisəni Oğuz zamanına çəkib gətirmiş, bu məsələyə ayrıca bir “boy” boylamış, “söy” söyləmişdir. “Kitab”da “Basat Dəpəgözi öldürdüki boy” məhz buna həsr olunur. Hadisə Çobanın belə bir hərəkətilə başlanır və cərəyan edir: “Çoban erkəcə qaqdı, ilərü vardı. Gördi kim, pəri qızları qanat-qanada bağlamışlar, uçarlar. Çoban kəpənəgini üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdı, təmə, edüb, dərhal cima, eylədi. Qoyun ürkməkə başladı. Çoban qoyunun önünə səgirdi. Pəri qızı qanat urub uqdı” /D. 215/. Qorqud Ata burada Pəri qızın dili ilə öz sözünü qəti şəkildə deyir: “Çoban, yıl tamam olıcaq məndə əmanətin var, gəl, al! – dedi. Amma Oğuzun başma zaval gətirdin!” – dedi” /D. 215/.

Tədqiqatçılar da “Təpəgöz boyı”nın tarixin dərinliklərindən gəldiyinə, yunanların Təpəgözü ilə səsleşdiyinə işarə vururlar. Bu

bəlkə də belədir. Məsələ bundadır ki, Qorqud Ata bu teldən bədii üsul kimi istifadə edə bilirdi. Onun xalqına deməyə öz sözü vardı. Görünür, həmin mövzunu “Oğuz zamanı” gətirib, təzələmiş və yenidən işləyərək demək istəmişdi: hər vaxt Oğuzun başına iş gələ bilər: elin-günün üstünü fəlakət ala bilər: buna görə, gərək həmişə ayıq-sayıq olaq, nəfsimizi güdək, hər şeyə tamah salmayaq. Bir şəxsin şıltağı və ya qəbahəti bəzən bütöv bir xalqı fəlakətə gətirib çıxara, bada verə bilər. Maraqlıdır ki, bu məsələ əxlaqla, əxlaqi paklıqla sınaqdan keçirilir. Çünki “Dədə Qorqud kitabı”nda əxlaqi paklıq məsələsi ali-ruhani mövqedən, Tanrı səviyyəsindən qoyulur və həllini tapır.

Qorqud Atanın deyəcəyi son söz isə budur: *belə ağır, fəlakətli anlarda Oğuz elinin, xalqın dadına ancaq onun özü çata, onun öz oğulları, Basat kimi qəhrəmanları xalqı ağır vəziyyətdən çıxara bilər. Başqa çıxış yolu yoxdur.*

Qorqud Atanın sözləri bu gün daha əzəmətlə səslənir!

“Təpəgöz boyı”nm böyük, deyərdik ki, bəşəri tərbiyəvi-əxlaqi əlverişliliyi də bundadır. “Kitab” ailə-məhəbbət, əxlaq-etika normalarını – bu mənəvi keyfiyyətləri bir daha qabardır və təlqin edir, sevgi-məhəbbət hissələrini yüksək tutmağa, bu məsələdə Oğuz gənclərini paklığı, bakirəliyi – həmişə göz bəbəyi kimi qorumağa çağırır. Dədə Qorqudun sənətkar təxəyyülü öz işini görür, xatırlanan ibrətli hekayəni düzür-qoşur və bəyan edir. Məhz bu paklığa, qadına münasibətdə, ailə-məhəbbətdə olan bu aliliyə “Kitab”da xüsusi diqqət yetirilir. Odur ki, bu barədə ayrıca danışmaq zərurəti yaranır.

6. OĞUZ ELİNİN QADINLARI

1) QADIN ANA – ANA VƏTƏN...

“Dədə Qorqud kitabı”nda qadın müqəddəs varlıqdır. O anadır. Tanrı tək ucadır, onu ancaq Tanrı ilə yanaşı qoymaq olar; o, ancaq ana Vətənlə, ana torpaqla müqayisə edilə bilər. Dastanların başlanğıcından qadına ciddi münasibət var; qadın təhlil olunur, səciyyələndirilir, ona qiymət verilir; qadın dörd soya ayrılır. Bunlardan birincisi daha əsilli-nəcabətlidir, o, “evin dayağı” sayılır və əsər boyu da təqdir edilir.

Ozana müraciətlə deyilir: “Ozan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-çirər, ağırlar-əzizlər göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım, anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün...” /D. 7/.

“Kitab”da bu əsl-nəcabətli qadınların mühüm bir keyfiyyəti – evinin sahibi olduğu və qonaqpərvərliyi, evə qonaq gəldikdə özünü necə aparması, ər kimi hərəkət edərək hər şeyi yoluna qoya bilməsi əsas alınır və başqa keyfiyyətləri də bu hesabdan götürülür. Əlavə olaraq, bu qadınların Ayışə, Fatimə soyu-əsl-nəcabəti ilə müqayisəsi gəlir. Başlanğıc “Kitab”a sonralar əlavə olunsada zamanına görə, bunun böyük təbliği mənası vardı. Hər halda, Peyğəmbərin ailəsinə işarədir. Bu soylu, əsil-nəcabətli qadınlar təriflənir, təqdim olunur və onlara alqış söylənir. Bəli qadın alqışa layiqdir!

“Dədə Qorqud kitabı”nın baş qadın qəhrəmanları məhz bu soy-köklü, təqdir və təbliğ olunan qadınlardır. Onlar təkəcə ailə-məişətdə deyil, həyatda öz ləyaqətilə, fəallığı və mərdliyiylə, mətanəti və sədaqətilə diqqəti cəlb edir; onlar hər mənada qadınlığa əsl nümunə, örnəkdir: daha dürüst desək, qadınlar bu mövqedən təsvir, təqdir və təqdim olunur.

Tarixən Azərbaycan ədəbiyyatında qadına həmişə ali mövqedən yanaşılıb. Əslində bu, çox qədimlərdən gəlir və ana dilli ədəbiyyatımızın VI-VII əsrlər zirvəsi olan “Dədə Qorqud”da öz geniş şərhini

tapır. “Dədə Qorqud”da qadına hər şeydən qabaq bir ana kimi sitayiş edilir: qadın vəfali dostdur, sədaqətli “deyikli”dir, dar ayaqda ərə dayaqdır, ağıllı məsləhətçidir, canından keçməyə hazır olan yoldaşdır, yeri düşəndə ərin qılınc çalan qoludur. Bütün bu keyfiyyətlərlə qadın “Dədə Qorqud kitabı”nda parlaq simadır.

Nizamidə də belədir. Nizaminin qadın surətləri bir qədər də qədimlərdən gəlir. Dədə Qorquddan əvvəlki dövrlərin tarixi şəxsiyyətləri və onların təcəssümüdür. Hələ eradan qabaq Herodotun “Tarix” kitabında Təmiris ana vardı, Nizaminin təsvirində Bərdə hökmdarı Nüşabə, Mehinbanı və Şirin vardı... Onlar “Dədə Qorqud” qadınlarının əcdadları, ulu nənə və anaları idi. Deməli, “Dədə Qorqud” qadınları birdən-birə yetişməmişdi.

Azərbaycan qadınının çox qədim və şərəfli keçmişi olub. Bu keçmişə, onun Dədə Qorqud zamanında inkişaf səviyyəsinə nəzər yetirək.

Qadının yüksək analıq şərəfi “Dədə Qorqud kitabı”nda necə təsvir edilir? Həyatda hər şeydən: vardan-dövlətdən, hətta övladdan keçmək olar, ancaq anadan yox; həyatda hər şeyi yenidən qazınmaq, əldə etmək olar, ancaq ananı yox. Ana müqəddəsdür, ana əvəz edilməzdir; analıq ləyaqəti, anahq haqqı əzəli və əbədidir. Qadın ana həm də bəşəriyyətin anasıdır... Qadının bu ilk və ali məziyyətləri başqa keyfiyyətlərlə müqayisəyə gəlməzdir.

“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Burla Xatun qırx incə bellü qızla dustaqdır. Düşünən Qazan xana dağ çəkmək, onun namusunu ləkələmək xəyalına düşüb. “Kitab”da deyilir: “Boyu uzun Burla bunu eşitdi. Yürəginə, canına odlar düşdi. Qırx incə bellü qızın içinə girdi, öyüt verdi. Aydır: qanqmuza yapuşurlarsa, “Qazan bəgün xatunı qanğınızdır” – deyü, qırq yerdən avaz verərsiz” – dedi” /D. 51/.

Belə də olur.

Lakin düşmən amansızdır, niyyətindən əl çəkmək istəmir, yeni tədbirə əl atır: “Mərə, varın Qazanın oğlu Uruzu tartun çəngələ asun. Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün qara qaurma bişirüb qırq bəg qızına

ilətün. Hər kim yedi, ol degil, hər kim yemədi, oldur. Alun gəlün, sığraq sürsün!” – dedi” /D. 52/. Bunu eşidən ürəyi dağlı Burla ana iki daş arasında qalır: ya ər namusunu ləkələmək, ya da oğlunun ətindən yemək. Ağır və çıxılmaz vəziyyətdir. İnsan ömrü əzəl gündən belə faciəli anlarla doludur. Belə anlarda isə onun dadına ali insani keyfiyyətlər və buna sədaqəti, namusu, şərəfi göz bəbəyi kimi qorumaq ləyaqəti çatıbdır!.. Ana fürsət tapıb oğlu ilə görüşür:

**“Oğul, oğul, ay oğul!
Bilürmüsin nələr oldu?
Söyləşdilər fısıf-fısıf,
Kafirin felin tuydum” /D. 52/-**

deyə onu xəbərdar edir. Ananın “Sənin ətindən, oğul, yeyəyinmi?” sorğusuna oğul hiddətlənir: “Uruz aydır: Ağzın qurısın ana! Dilün çürüsün ana!.. Bu nə sözdür? Saqın, qadın ana! Məni üzərimə gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamıyasan! Qoy məni, qadın ana, çəngələ ursunlar! Qoy ətimdən çəksünlər, qara qaurma etsinlər, qırq bəg qızının önünə ilətsünlər. Anlar bir yedigində sən iki yegil. Səni kafirlər bilməsünlər, tuymasunlar. Ta kim, sası dinlü kafirin döşəginə var-mıyasan. Sağrağın sürmiyəsən. Atam Qazan namusunu sımayasan. Saqın! – dedi” /D. 53-54/.

Qazan xan oğlu Uruz bəy kabab çəkilməyə, “qara qaurma” edilməyə razıdır: *Ana namusu Vətən namusudur; tək ana təhqir olunmasın, ata namusu sınımasın...*

“Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da da ana ürəyi, ana məhəbbəti beləcə ön plana çəkilib təsvir olunur. Oğlu Uruzla ova çıxan Qazan xan ovdan qayıdarkən tək gəlir. Bu ananı təşvişə salır: “Xan qızı gördü kim, Qazan gəlür; yumurlanıb yerindən uru turdu, samur cübbəsin əgninə aldı. Qazana qarşı gəlidi. Qapaq qaldırdı, Qazanın yüzünə toğrı baqdı, sağılən soluna göz gəzdirdi, oğlançuğunu, Uruzı görmədi. Qara bağı sarsıldı. Düm yürəgi oynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı...” /D. 135/.

Ana “bağrı yana-yana” üzünü Qazana tutub:

**“İki vardın bir gəlürsən, yavrım qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğlum qanı? –**

deyə ona müraciət edir: altı-yeddi qəmli-həsətli nəğmə deyir və bu nəğmələr bu iki misra – “nəqarət”lə tamamlanır:

**“Yalnız oğul xəbərini, Qazan degil mana.
Deməz olursan yana-göynə qarğaram, Qazan sana”
/D. 137. 138. 139. 140/.**

Qazan xan geri dönür, Uruzun ardınca gedir, “gəldigi yolu əlinə alub yortır”. Lakin ana ürəyi dözmür, o da “qara qılıcın quşanır”, onun dalınca atlanır...

“Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı”da oğlunun ilk ovudur, - deyə ana onun qabağına çıxır: “Qanlı Oğuz bəglərin toyliyaım – dedi. Yumurlanıb yerindən uru turdu. Qırq incə qızı boyuna aldı. Dirsə xana qarşı vardı. Qapaq qaldırdı. Dirsə xanın yüzünə baqdı. Sağılən soluna göz gəzdirdi, oğlançuğunu görmədi. Qara bağı sarsıldı. Düm yürəgi oynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı” /D. 23/.

Ana bağrı yana-yana üzünü Dirsə xana tutub:

**“İki vardın bir gəlürsən, yavrım qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?” /D. 24/-**

deyə ona müraciət edir:

**“Yalnız oğul xəbərini, a Dirsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun, bu gün sana!” /D. 24, 25/.**

Dirsə xan “Oğlın sağdır, əsəndir. Avdadır. Bu gün varın qanda isə gələr, qorxma” cavabını verirsə də, ana ürəyi tab gətirmir: “Dirsə

xanın xatunı qayıtdı, gerü döndü. Qatlanmadı. Qırq incə belli qızı boynuna aldı. Bədəvi ata binib oğlancığın istəyü getdi. Qışda-yazda qarı-buzı ərinəyən Qazılıq tağma gəldi çıqdı. Alçaqdan yuca yerlərə çapub çıqdı. Baqsa görsə, bir dərənün içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar. Bədəvi atın öncələdi, ol tərəfə yürüdü” /D. 26/. Ana oğlunu alca qana bulanmış halda tapır. Onu şeirlə, sözlə hala gətirir, belə dindirir:

*“Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açgil, axı!..
Ol gödəndə canın varsa, oğul, xəbər mana...
Qara başım qurban olsun, oğul sana!” /D. 27/-*

deyir. Şeirə şeirlə cavab gəlir:

*“Bərü gəlgil,
Aq südüün əmdigim qadunım ana!
Ağ birçəklü, izzətli canım ana!..
Qarğarsan babama qarğa.
Bu suç, bu günah babamdandır, - dedi” /D. 28/.*

Ana südü ilə dağ çiçəyini məlhəm edib oğlunun yarasına basır, onu xilas edir.

Bütün bu səhnələr ana ürəyinin, ana-övlad məhəbbətinin canlı, həyatı təcəssümü, real təsviridir. Həyatda, ailə-məişətdə bizim ulu nənələr və analar belə olmuşlar. Buraya “Qorqud Ata özündən heç nə artırmamışdır”, desək çox doğru olar. Dədənin böyüklüyü onda idi ki, xalqımızın o zamankı həyat tərzini, adət-ənənələrini, nənə və analarımızı həyatda olduğu kimi də vermişdi. Xalqm mənəvi keyfiyyətlərini, adət-ənənələrini, ailə-məhəbbət münasibətlərini dəyişmək, uydurmaq, yazıçı təxəyyülünün məhsuluna çevirmək mümkün olan iş deyildir. Çünki bunlar həmişə, bütün dövrlərdə və hər bir sənətkardan yüksəkdə dayanıb. Əgər sənətkar bunları layiqincə verə, təsvir edə bilibsə, özü də yüksəlib, zirvəyə qalxıb...

Ana, ana ləyaqəti, analıq haqqı ailənin namusu, şanı-şöhrətidir.

Ana – Vətən rəmzidir. Əbəs yerə deyil ki, ana Vətən, ana torpaq deyirik.

2. QADIN LƏYAQƏTİ, QADIN VÜQARI

Hazırda xarici tədqiqatlarda da “Dədə Qorqud” qadmlarının üstünlükləri, kişilər kimi mərdlik və igidliyi, düşməyə qarşı durması, qılınç çalması və s. dönə-dönə təqdir olunur. ABŞ-da ingiliscə buraxılan “Dədə Qorqud kitabı”nın “Giriş” məqaləsində deyilir: “Qəhrəmanlıq dünyası kişilərə məxsusdur, lakin “Dədə Qorqud kitabı”nda qadınlar da kişilər kimi iştirak edirlər. Onlar ictimai vəziyyətlərinə görə kişilərlə tam bərabərdir” (164, s. XVII).

“Qanlı Qoca oğlu Qanturah boyı”nda qadınların kişilərə məxsus keyfiyyətləri öz əksini çox gözəl tapıb: Qanturalımın seçib-bəyəyənib sevdidi Selcan Xatunda əsl ərlək ləyaqəti və mənliyi var. Öz qırımı ilə o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qəhrəman mətanətli, şəxsiyyətli qadın surətidir. Selcan Xatunun kişilərə bənzər şəxsi keyfiyyətləri, üstünlükləri çoxdur. Onunla “boy”da ilk tanışlıq belə olur: Qanturalımı meydanda görərkən rəfiqələrinə deyir: “Haqq taala atamm könlünə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb məni ol yigidə versə...” /D. 180/. Qız ilk görüşdən sevmişdir. Qanturalımın da arayıb-axtarıb tapdığı, istədiyi qız bu idi: çətin sınaqlarda qızım eşqi-həvəsi ona qüvvət verir. Buğa ilə çarpışarkən yoldaşları:

*“Sarı tonlu Selcan xatun köşkdən baqar,
Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!” /D. 181/-*

deyə onu cuşa gətirirlər...

Qanturalı Selcan Xatunı alıb Oğuz qayıdır; yorğun-arqm gözəl, mənzərəli bir yerdə əylənir, işrətlə məşğul olurlar. Qanturahın gözünü yuxu aparır, uyuyur... Ürəyinə nə isə danmış kimi Selcan Xatun Qanturalımın atını yəhərləyir, döyüş paltarını geyinir, süngüsünü əlinə alıb hazır vəziyyətdə durur. Bu halda qız tərəfin adamları peşman olub qoşunla onların ardınca gəlir ki, Selcan

Xatunı geri qaytarırlar. Selcan Xatun təkbaşına qoşunun qabağını kəsir, vuruşur, ölənlər ölür, qaçan qaçır; qoşun məğlub olur Qanturalı yuxudan ayılındı məsələdən xəbər tutur, pərt olur; şənə kəsir gəlir ki, o yatıb, qız isə qoşunun qabağını saxlayıb; birdən bu xəbər Oğuz çatsa, o üzə çıxma bilməz, ona əskiklik gətirər, rüsvay olar.

“Qanturalı aydır: “Yoq, əlbətdə, öldürsəm gərəkdir,” – dedi. **Qız qaçdı, aydır:** “Mərə, qavat oğlu qavat! Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuxarı qulpa yapışursan. Mərə, qavat oğlu, oxunlamı, qılincinlamı? Gəl bəru, söyləşəlim!” – dedi. Atın dəpdi, bir yüksək yerə çıxdı. Sadaqından toqsan oxın yerə dögdü. Eki oxın dəmrənin çıxardı, birin gizlədi, birin əlinə aldı. Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı. **Aydır:** “Yigit, at oxunu!”

Qanturalı aydır: “Qızların yolu əvvəldir. Əvvəl sən at!” – dedi” /D. 198, 199/.

Daş qayaya rast gəlib! Sevən qəlbın məğrurluğu, mənəvi aləmi də güclü olur. Selcan Xatun nəinki ordu qarşısını kəsib qılme vuran, qələbə çalan qəhrəman, heysiyyətli, öz qürur hissi, vüqarı, mənliliyi olan şəxsiyyət kimi də ucalır. İgidliyi və mənəvi keyfiyyətlərilə Qanturalıya üstün gəlir, onu susdurur. Qanturalı təslim olur və deyir:

**“Aslan uruğu, sultan qızı,
Öldürməyə mən səni qıyarmıdım?!
Öz canıma qıyam,
Mən sana qıymıyam,
Mən səni sındırdım” /D. 199/.**

Selcan Xatundan bu cavabı alır:

**Dəmrənsüz oxla, yigit, səni sındırdım!
Öldürməyə, yigidi, mən səni qıyarmıdım?! – dedi” /D. 199-200/.**

Bu gənclərin hər ikisi ərdir, qəhrəmandır. Onlar şəxsiyyətdir, hər

birinin öz ləyaqəti, öz qüruru var, ona toxunmaq olmaz. Onlar ancaq cinsə ayrılır: biri oğlandır, biri qız. Deməli, onlar bir-birinə taydır; bu qız elə Qanturalımm arayıb-axtardığı qızıdır, onu da tapıb. İndi onlar bir-birinə qovuşa, ailə qura bilərlər, belə sınaqlardan keçən ailəyə zaval yoxdur, onun ömrü uzundur. Belə ailələr əsl ailədir, xalqın şərəfidir, gələcəyidir...

“Qanturalı boyı”nm sonluğunda oxuyuruq: “Altunlıca günlüğün diküb, Qanturalı gərdəginə girüb muradına, məqsuduna irişdi. Dədəm Qorqud gələb şadlıq çaldı. Boy boyladı, söy söylədi, gəzi ərənlər başına nə gəldüğün söylədi: imdi qanı dedigim bəg ərənlər? Dünya mənim deyənlər...” /D. 200, 201/. Yəni belə ailələr çox olub və var. Belə sevişin, belə ailə qurun ki, ömrünüz xoş keçə, xoşbəxt yaşayasınız. Dünya sizin ola. Və gələcək nəsillərə sizdən ad qala!..

“Qanturalı boyı”nın qayəsi bu, müəllifin demək istədiyi söz, fikir, gəlidiyi bədii nəticə budur.

3) QADIN AĞLI, ƏR ARXASI

Çətin vəziyyətdən çıxmaq, müşkül işləri mümkün etmək hünərdir, igidlikdir; aqlın, tədbirin qələbəsidir. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı qadınlar öz aqlı, tədbiri ilə ərələrinə məsləhət verir, onlara arxa olurlar. Bu keyfiyyət “Kitab”da o qədər qabarıqdır ki, xarici tədqiqatların da diqqətini cəlb edib: “Boylarda qadmlara bir ana kimi sitayiş edilir, arvada həyat yoldaşı kimi hörmət göstərilir. Qadınlar həmişə ərələrinin gözəl məsləhətçiləridir” (164. s. XVII)

Budur, “Dirsə xan oğh Buğac boyı”nda Dirsə xan Bayandır xanın məclisindən pərt qayıdıb gəlmişdir. Qanı çox qaradır. Necə deyərlər, bıçaq vursun qanı çıxmaz. Sevən, arvadına böyük hörmət bəsləyən ər əvvəlcə ona bir “söyləmə” – şeir deyib könlünü alır. Sonra əlavə edir: “Görürmüsin nələr oldu? Qalqubanı xan Bayandır yerindən turmuş. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq dikdirmiş. “Oğulları ağ otağa, qızluu qızıl otağa, oğh-qızı olmiyanı qara otağa qondurun qara keçə altına döşən qara qoyun yəxnisindən önünə gətürün yersə-yesün, yeməzsə tursun-getsün: anun

kim, oğlu-qızı olmya. Tanrı-taala anı qarğayıbdur, biz dəxi qarğarız, - demiş. Gələbənı qarşuladılar, qara otağa qondurdılar. Qara keçə altuma döşədilər. Qara qoyun yəxnisindən önümə gətürdilər. “Oğlı-qızı olmyanı Tanrı-taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğırız, bəllü bilgil”, - dedilər. Səndənmidir, bəndənmidir? Tanrı-taala bizə bir yetman oğul verməz. Nədəndir? – dedi” /D. 12-13/.

Övlad həsrəti, soy, nəsil, ümid, sevinc, hər şey – həyatın əbədi mənası!..

Dirsə xan arvadına yenə bir “söyləmə” söyləyir. Hər iki “söyləmə”də arvadma böyük məhəbbət və ehtiramla yanaşı, ağır bir dərdə görə qəzəb və gileylənmə də var: bu “qara eyib” kimdəndir? Səndənmidir? Bəndənmidir? Dirsə xanın arvadı bu qəzəbi həlimliklə qarşıləyır, tədbir təkür, çıxış yolu göstərir. Dirsə xan arvadının məsləhəti ilə hərəkət edir. Daha artıq əliaçıqlıq, genişürəklilik, səxavət göstərir, acı-kasıbı doydurur, geyindirir... Ailə dərdədən xilas olur, böhranə vəziyyətdən çıxır, “boy”m bağlanmış olduğu Buğac xan doğulur...

Qadm ağı, qadm tədbiri qələbə çəhr.

Budur, “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyı”nda Qazan xan oğlu ilə ova gedib. Xan qızı Boyı uzun Burla Xatun “Oğlunun ilk ovudur” – deyə onu qarşıləmaq üçün hazırlıq görür, oğuz bəylərini sevindirib-şənləndirmək üçün “atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsdirir” və Qazan xanı qarşıləmağa çıxır. Amma görür ki, Qazan tək gəlir.

“Börü gəlgil, Salur bəgi, salur görgil!

Başım bəxti, evim təxtil..

İki vadm bir gəlürsən, yavrım qanı?

Qara gərdunda buldığım oğlım qanı?”

/D. 135-136/-

deyə tələş içində, “dilək” ilə dünyaya gətirdiyi birçə oğlunu xəbər alır, bir hadisə baş verib o, tutulub dara düşübsə, onu xilas etmək

üçün onunla hara desə gedəcəyini, alca qanına batınca, yaralanıb atmdan enincə onunla olacağını, çarpışacağını deyir. Burada Burla xatunun Qazana müraciətləri, oğlunun qarəsınca dildemələri – ağılları, yanıb-yaxılan, parçalanan ana ürəyinin çırpıntıları, təlaşları verilir. Boyu uzun Burla lazım gəlsə.

“Xan babamın yanma mən varayın,

Ağır ləşgər, bol xəzinə alaym...” – deyir:

Söyləmələrlə Qazana arxa olacağını, kömək edəcəyini bəyan edir, hər şeyə hazır olduğunu bildirir.

Oğlunun evə gəlmədiyini görə Qazan geri qayıdır. Ana davam gətirmir, qara qılıncını qurşanıb, Qara aygırını minib onun dalınca qoşur, o da yola düşür. O vaxt çatır ki, Qazan yaralanıb qan içindədir, ona mənəvi dayağ olur, xoş sözlərlə könlünü alır, qəlbini ovudur.

“Bunalmışsan, sana nolmuş?

Çal qılıncı yetdim, Qazan!” /D. 149/-

deyə ona ürək-dirək, güc-qüvvət verir.

Ardınca Oğuz bəyləri bir-bir gəlib çatır. Düşmən basılır, qələbə qazanılır.

Bəli “Dədə Qorqud kitabı”nda qadın ərin arxası, onun mənəvi dayağı, qihnc vuran qoludur.

“Bəkil oğlu İmranın boyı”nda qadın ağı, qadın tədbirinin daha bir məziyyəti göstərilir. Bəkil Bayandır xanın hüzurunda olarkən, onun igidliyi, ovçuluq məharəti və atmdan söhbət düşür: “Hünər atınmıdır, ərinmidir?” – sualına Qazan xanın verdiyi “At işləməyə ər ögünməz, hünər atındır” – cavabı Bəkilin bərk xatirinə deyir. O, inciyib evinə gəlir. Arvadına deyir: “Xanımınızın nəzəri bizdən dönmüş gördüm. Əli-günü köçürün, Toquz tümən Gürcüstana gedəlim! Oğuzə asi oldum, bəllü bilin!” /D. 239, 240/.

Lakin Bəkilin xatunı həlimliklə ərinin könlünü alır, onu

fikrindən döndərir və ova çıxmağı məsləhət bilir. Görün, Bəkilin xatunı necə də ağıllı danışır, zamanının ruhuna uyğun necə də həyatı məsəllər çəkir: “Yigidim, bəg yigidim! Padşahlar Tanrının kölgəsidir. Padşahına asi olmanın işi rast gəlməz. Ari könlüdə pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xamm, ərcurı yatan Ala tağların avlanmamışdır. Ava bingil, könlün açılson!” – dedi. Bəkil gördü xatun kişinin əqli, gəlincəsi eyüdür. Qazlıq atın çəkdirib bütün bindi, ava getdi” /D. 240/.

Bəkilin hirsə sönür, eyni açılır, hər şey yoluna düşür.

Qadın ağı, qadın tədbiri qələbə çəhr.

Ailədə övlad tərbiyəsi ana xətti ilə daha sıx bağlıdır. Bu çox həzin məsələdir, kökləri dərinidir.

“Dirse xan oğlu Buğac xan boy”ında bu məsələ ilə bağlı inə bir mətləb var. Dirse xanın oğlunu aradan götürmək istəyənlər 40 namərd növbəti gedişdə Dirse xanın özünü öldürmək istəyir, əsir edib kafir ellərinə aparırlar. Atanın xəbəri olmadan isə ananın şəfqətilə Buğac xilas olur, yaraları sağalır. Ana oğlunu Dirse xanı namərdlərin əlindən qurtarmağa, atanı xilas etməyə göndərir:

“Görəmişin, ay oğul, nələr oldi?!”

Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu.

Eldə yağlı yağkən, sənün babanın üstünə yağlı gəldi.

Ol qırq namərd-babının yoldaşları babanı tutdular.

Ağ əllərin ardına bağladılar.

Qıl sicim ağ boynma taqdılar.

Kəndülər atlı, babanı yayaq yürütdilər.

Alubanı qalın kafir ellərinə yönəldilər.

Xanım oğul! Qalqubanı yerindən ırı turğul!

Qırq yigidin boyına alğul!

Babani ol qırq namərddən qurtarğul!

Yüri, oğul!

Baban sana qıydısa, sən babana qıymağul!” – deyir.

/D. 30-31/.

Ananın son sözü “Baban sana qıydısa, sən babana qıymağul!” düşündürür. Ana tərbiyəsinin, ana öyüdünün təsiri, gücü özünü göstərir. Oğul ananın sözünü sındırmır, bir kəlmə də demədən yola düşür, atasını xilas edir: “Oğlan qırq yigidin boyına aldı, at dəpdi, cəng və savaşı etdi. Kiminün boynın urdu, kimini tutsaq elədi. Babasını qurtardı, qayıtdı, gerü döndü” /D. 34/.

Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” dastanlarında atanı oğulun, əksinə oğulu atanın və qardaşın qardaşı düşmən əlindən qurtarması çox vacib və qeyrət hissi kimi təqdir olunur. Bu boyda isə məsələ bir qədər də dərinləşir və ana öyüdü, ana təsiri ilə əsaslandırılır. Çünki həmin namərdlərin təhrikilə ata aldadılmış, oğula qarşı çıxmışdı, oğul da bunu bilirdi. Oğul ataya qarşı kin saxlaya bilərdi. Lakin işə ana müdaxilə edir. Bu isə böyük mənəvi və tərbiyəvi təsirlə bağlıdır, ananın oğul üzərindəki hörmət və nüfuzunu, habelə ailədə ananın hər müşkül işi yoluna qoyduğu, ataya mənəvi dayaq, arxa olduğu fikrini təsdiq edir.

Bələliklə, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı qadınlar tam azad qadınlardır. Onlar kişilərlə bərabərdir. Kişilər kimi onlar da at minir, qılınc qurşanır, qılınc çalır. Oğuz qadınları ərllərinin arxasıdır, onlara təsir göstərə, ağır, bölünən vəziyyəti dəf edə biləcək dərəcədə ağıllı və tədbirlidir, dostdur və köməkdir. “Boylar”da qadınla kişiylə fərq qoyulmur. Buna görə də təsadüfi deyil ki, Oğuzlarda qıza-qadına “qız-oğlan”, “qız qarındaşı//qardaşı”, “xatun kişi” deyərək müraciət edilib.

“Dədə Qorqud kitabı”nda təsvir olunan qadınlar bizim ulu Oğuz babaların o vaxt real həyatdakı qadını və gəlininin, ana və nənələrinin kitabə düşmüş canlı surətləridir.

Bəli, islamıyyətdən əvvəl Azərbaycan qadını bu məziyyətlərlə şöhrət tapmışdı və “Kitab”a da düşmüşdü. Lakin ərəb istilasından hər şeyi alt-üst etdi, onun hüquqlarını məhdudlaşdırdı, ləyaqəti üzərində kölgə saldı. Ulu Oğuz ata-anaların övladları qara çadraya büründü, at belindən endi, qılınc vuran qolu yanına düşdü; o, demək olar ki, əsrlərə qul vəziyyətində qaldı. İkiyə tarixi faktı xatırlayaq.

Oğuzlarda – “Dədə Qorqud kitabı”nda qızın həddibuluq yaşı, nişanlanma, ərə getmə yaşı qəti müəyyən idi: **16 yaş**. Lakin ərəb istilasını, islam aləmi bunu 8-9 yaşa endirdi. Çünki istilacılar belə lazım idi...

Oğuzlarda – “Dədə Qorqud kitabı”nda ərələrin “göz görüb, könül verib” sevdiyi ancaq bir ömür yoldaşı var, ömürlərinin sonunadək onu dəyişməmiş, ona sadıq qalırdılar. Lakin ərəb istilasını, islam aləmi bu əxlaq normalarını da dəyişdi. Çünki istilacılar belə lazım idi; odur ki, istila, islam əsarətini bunu “təzələdi”: sədaqət nədir? Məhəbbət nədir? Gündə bir siğə edə bilərsən: imkanın var, 40 arvad al...

Uzun əsrlər Azərbaycan qadınının azad günləri, ailə-məhəbbət hüquqları əlindən belə alındı, eşqi-məhəbbəti tapdalandı... Azərbaycan qadınının bu vəziyyəti, az qala, 1500 ilə qədər çəkdi. Doğrudur, orada Babəkinin ömür yoldaşı, Koroğlunun Nigari, Nəbinin Həcəri öz keçmişlərinə qayıdıb, Tomiris, Nüşabə analarını xatırlayır, boyu uzun Burlanı, Selcan xatını yad edir, at belinə qalxır, qılınca da çalır-dılar. Lakin bu qılınclar azad və geniş Vətən torpağında, onun düzlərində, obalarında istədikləri kimi yox, uca qalalarda, dağlarda – dərələrdə islam qayda-qanunlarını möhkəm tutub, onu müdafiə edən ictimai quruluşa, azgım xan və bəylərə qarşı çalınırdı...

İndi Azərbaycan qadını azaddır. Onun Oğuz zamanındakı hüquqları nəinki bərpa olunub, daha yenilərilə zənginləşibdir. Azərbaycan qadınının ana ləyaqəti müqəddəsdir. Azərbaycan qadınının ləyaqətinə, eşqinə-məhəbbətinə yüksək hörmət edilir, şərfi-ləyaqəti alqışa layiq görülür. Onlar bütün bu mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini qorumaq və daima inkişaf etdirməklə, ulu nənə və analarının ruhunu şad edə, hər vaxt ucala bilirlər!

Bu, onların öz əlindədir!

7. OĞUZLARDA ADƏT-ƏNƏNƏ, ƏDƏB-ƏRKAN...

Adət-ənənə tarixən yaranır, inkişaf edir kəmilləşir, xalqın qanına, iliyinə keçərək mənəvi dəyərlərinə çevrilir. Bu mənada adət-ənənə tarixi kateqoriyadır...

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri onun mənəvi keyfiyyəti kimi

beləcə tarixi inkişaf yolu keçib gəlir.

Bu barədə söhbəti üç istiqamətdə aparmaq olar.

1) ADVERMƏ MƏRASİMLƏRİ

Xalqımızın mənəvi keyfiyyətlərindən biri yeni doğulan uşağa, dünyaya təzə qədəm basan vələndaşa advermə və ya o, böyüyüb ərəsəyə çatdıqda bu ada yeni bir /və ya bir neçə/ ad əlavə etmə, bunun mərasim halına keçməsi və qeyd olunmasıdır.

Bu mərasimin də bizdə qədim tarixi vardır.

Hələ çox-çox uzaq keçmişlərdə, miladdan öncə VII yüzilliklərdə ulu babamız Əfrasiyabın adı bu ad-sifət vermə əsasında yaranmışdı. Onun əsl adı **Tonqadır**. **Tonqa** sözünə daha iki sifət: **alp** /igid, bahadır, qəhrəman/ və **ər** /kişi, mərd, qüdrətli.../ əlavə edilmişdi: **Alp Ər Tonqa**. **Tonqa** /Tonal/ adının özü qədim türk dillərində rəşadətli ərə, cəsür, igid ərə deməkdir. Lakin xalq buna qane olmamış, öz ulu hökmdarına, ulu qəhrəmanına ad üstündən ad vermiş, **Alp Ər Tonqa** yəni ərələrin ərəni, igidlərin igidi, cəsurların cəsuru. Ulu qəhrəmanın ölümünə qoşulmuş ağılar, matəm nəğmələri də bu əsasda yaranmış, bu məzmunundan doğmuşdu... Şərq mənbələrində bu ad dəyişikliklərə uğramış, ərəb-fars qaynaqlarında Əfrasiyab şəklində xatırlanmış, məşhurlaşmışdı. Tarixin gedişi, xüsusilə miladi tarixdəki məlum qaynaqlar təsdiq edir ki, **alp**, **ər** sifətlərinin Tonqa adına əlavəsi müəyyən münasibətlərlə, qazandığı yeni-yeni qələbə, göstərdiyi rəşadət və qəhrəmanlıqlarla bağlı olmuş, bu adlar ona təntənəli şəkildə, mərasimlərdə verilmiş, təqdim edilmişdi. Lakin bu təntənələr, bu mərasimlər bizə məlum deyil.

Belə advermə, tarixi ənənəyə əsaslanır: “Orxon-Yenisey” kitabələrində və “Dədə Qorqud kitabı”nda isə rəsmi şəkildə ahr, adət-ənənə şəklində yazıya keçir. Bu faktın özü təsdiq edir ki, bu keyfiyyət təkcə miladi tarixin işi ola bilməz, çox qədim dövrlərdən keçib gəlir. Miladi tarixdə bu səciiyyəli ad-sifətlər özünü “Orxon-Yenisey” kitabələri qəhrəmanlarının adlarında geniş şəkildə göstərir: **Qara xan**, **Gülik Toğan**, **Ərdəm Anar**, **Ərən Uluğ**, **Alp Turan**, **Taman**

Tarkan, Altun Tamğan, Makraç Tamqaçı, Bilgə Tamğaçı, İnançı Cur, Güli Cur Tonyukuk və b. Bu sifət - əlavələrilə tanınmış məşhurlaşan qəhrəmanların adlarının belə ikili, üçlü şəkil almasının həyat zəmini və səbəbləri vardı. Qəhrəmanlara bu ad sifətlər hər kəsin öz məzmununa, fəaliyyət dairəsinə görə, canlı həyatda qazandığı nüfuzu, yarış-vuruş meydanlarında göstərdiyi igidlik, mərdlik, qorxmazlıq və s. ilə bağlı olaraq verilir. Buna “Orxon-Yenisey” kitabələrində işarələr də var, amma qəti və elmi fikir söyləmək üçün bunlar azlıq edir. Maraqlıdır, eyni səciyyəli adlar, onlara sifət əlavələri “Dədə Qorqud kitabı”nda daha geniş şəkildə müşahidə edilir və bu adlar bir qədər də hacalanır, qəhrəmanlara daha çox ad-sifətlər verilməsi ilə səciyyələnir. Bu, ənənədir ki, həm tarix əsərləri, həm də bədii əsərlərdə özünü göstərir, davam edir. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu ad sifətlərin qəhrəmanlara necə verildiyi bu münasibətlərlə “yığnaqlar” qurulub, mərasim keçirildiyi, bunların artıq adət-ənənə halını aldığı açıq-aşkar sezilir.

Azərbaycan xalqı və onun mədəni inkişafı tarixində doğulan hər bir uşağı adı ilə nəslə, əsil-nəsəbə, soy-kökə bağlamaq, “özülü” üzərində dikəlmək adət, ənənə olub. Bu adət, ənənə “Dədə Qorqud kitabı”nda incə bir tel kimi diqqəti cəlb edir. Dünyaya gələn körpə ərsəyə çatdıqda, fərasətinə, göstərdiyi qoçaqlığına, qorxmazlığına görə ona ad verilir və ya adına sifət qoşulardı. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı”nda Dirsə xanın oğlu igidlik göstərir, buğacın boynunu qatlayıb başını kəsdiyinə görə, bu məzmunu uyğun da ona “Buğac” adı verilir. O artıq kamala çatdıqda və oğuzun kamil vətəndaşı olduğunu təsdiq etmək üçün ona ad, at, mal-dövlət, taxt, ayrıca ev-çəşik – “altun başlu ban ev” ...vermək qərara alınır. Qorqud Ata çağırılır ki, gəlsin, bütün bunları atasından - Dirsə xandan xahiş etsin, alıb oğlana versin: “Altun başlu ev” isə artıq ərsəyə çatmış oğlanın evlənmək, ailə qurmaq haqqına çatması demək idi, o, eldən-öbadan qız seçib evlənə, ailə sahibi ola bilərdi.

“Oğuz bəgləri gəlüb oğlan üstünə yığnaq oldılar. Təhsin dedilər. “Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun; biləsincə alub babasına

varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün” – dedilər. Çağırdılar. Dədəm Qorqud gəlür oldı. Oğlanı alub babasına verdi. Dədə Qorqud oğlanın babasına söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş?

Aydır:

Hey, Dirsə xan!

Oğlana bəglik vergil!

Təxt vergil, ərdəmlidir.

Boynu uzun bədəvi at vergil.

Binər olsun-hünərlidir!

Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -

Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!

Qaytabından qızıl dəvə vergil, bu oğlana,

Yüklət olsun, hünərlidir!

Altun başlı ban ev vergil bu oğlana,

Kölgə olsun ərdəmlidir!

Çikin quşlu cübbə, ton vergil bu oğlana,

Geyər olsun, hünərlidir!

Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdim, yaşını allah versün, - dedi” /D. 17-18/.

Digər bir boyda da adqoyma mərasimində, əvvəlcədən xüsusi hazırlıq aparılır, həmin gün xüsusi bir gün kimi gözlənilir. Məsələn, Baybörə bəy /III boyda/ bəzircanları yanına çağıraraq, uzaq ellərə göndərir ki, oğlu böyüyüb ərsəyə-adqoyma gününə çatınca, gedib ona qiymətli “ərmağanlar” alıb-gətirsinlər: “Mərə bəzircanlar! Allah-təala mana bir oğul verdi. Varın Rum elinə mənim oğlum üçün yaxşı ərmağanlar gətürün, mənim oğlum böyüyüncə” – dedi” /D. 69/. Deməli, oğuzlarda “advermə” elə-belə ucuz və ya yüngül olmur: bu igidlik qeyri-adi, elin bəyanı qəbul etdiyi səviyyədə olmalıdır; gərək şər qüvvələrə qarşı durasan, yağlı-düşmən qaytarasan, qan tökə, baş

kəsəsən: “Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə, ad qomazlardı” /D. 70/ - kəlamı məhz bu mənada anlaşılmalıdır.

Bəzirganlar qayıdıb gəlincə oğlan böyüyüb ərsəyə çatır. Beyrək Rum elindən qayıdıb gələn bəzirganları qarət etmiş soyğunçulara basqın edir, mallarını alıb sahiblərinə qaytarır: elə bu məzmunu uyğun olaraq da ona boz ayğırılı Bamsı adı verilir və ya adına bu sifət əlavə olunur:

“Baybörə bəg aydır: “...Mərə bu oğlana ad qoyasmca varmıdır?” – dedi. “Bəli, sultanım, artıqdır” dedilər. Qalın Oğuz bəglərini çağırdı, qonaqladı. Dədəm Qorqut gəldi, oğlana ad qodı. Aydır: - Sözüm, dinlə, baybörə bəg!.. Sən oğlını “Bamsam” deyü oxşarsan. Bunun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını allah versin!” – dedi. Qalın Oğuz bəgləri əl götürdülər, dua qıldılar. “Bu ad bu yigidə qutlu olsun!” – dedilər” /D. 74-75/.

Azərbaycan xalqının ad vermə mərasimləri güclü ənənə kimi uzaq keçmişlərdən gəlir ki, VI-VII əsrlərdə, “Dədə Qorqut kitabı” kimi mötəbər mənbədə bədii şəkildə öz ifadəsini tapıb: qəhrəmanlara adlar qoyulub, ayamalar verilib, adlara sifətlər qoşulubdur. “Kitab”da elə bir surət yoxdur ki, ona sifət, ayama verilməsin; həm də təqdirə layiqdir ki, bütün bunlar ata kök üstündə, ana dilindədir. Burada həm əsil-nəsəb, kökə bağlılıq, həm də sifət və ayamalar var ki, bunlar həmin surətlərin qoçaqlıq, şücaətinə, cəsərinə, kişiliyinə, mərdliyinə, namərdliyinə, yalançılıq, xarici görkəminə və s. görə verilir: bunların hər birinə bir mərasim keçirildiyi – yığnaq qurulduğuna şübhə etmirik.

Qəhrəmanların həyat – fəaliyyətində göstərdikləri yaddaqalan və qeyri-adi şücaət, qoçaqlıq, igidlik və s. də onların adlarına əlavə olunur, o qəhrəmanlar hər vaxt həyatda qazandıqları bu silsilə sifətlərlə yad edilir və təqdim olunur. Dastanın ümumi qəhrəmanlıq ruhu, dil və üslubunun axıcılığı bu ad və sifətlərlə çox həmahəngdir.

İki hökmdar – *Bayandır xan* və *Qazan xan* öz bitkin şəxsiyyətləri və hökmdarlıq ləyaqətlərinə: varı-dövlətinə, calı-cəlalına və buna uyğun olaraq da müdrikliyi və səxavətinə, bütövlükdə ölkənin

dayağı, dirəyi olduqlarına görə onları tam səciyyələndirən şəərəfli adlar – sifətlər verilib. Bu ad və sifətlərdə bir-birinə bənzərlik və yaxınlıq da var: hər ikisi “Tulu quşun yavrusu”dur, “Amit soyunun aslanı”dır, “Qaracığın qaplanı”dır və s.

Digər qəhrəmanlara “24 sancaq bəyinə” verilən ad və sifətlər də onların xarakterini açır, daxili və zahiri aləmini, geyimini və b. keyfiyyətlərini təqdim edir.

Qaragünə: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin ya puğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsindən yedi yerdə düğən ərənlər əvrəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə” /D. 59/.

Dəli Donda /r/. “Dəli Tondaz: “Dəmir qapu Dərvəndəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda” /D. 60/. Və ya: “Dəmir Dərvəndədə bəg olan, qarqu sügü ucunda ər böğürdən, gırıma yetdüyündə kimsən deyü sormıyan Qıyan Səlcük oğlu Dəli Tondaz” /D. 205/.

Qarabudaq: “Hamidlən Mərdin qələsin dəpüb yıqan, dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan quşdınan, gələbən Qazanın qızın ərlilə alan, Oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən, al məxmuri şalvarlı, atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq” /D. 60/.

Şir Şəmsəddin: “Dəstursızca Bayandır xanın yağsın basan, altmış bin kalırə qan quşdınan, ağ-boz atın yalı üzərində qar turduran Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin” /D. 60-61/.

Beyrək: “Parasım, Bayburd Hasarımdan parlayıb uçan, ap-alca gərdəginə qarşu gələn, yedi qızın umudu, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgi yınağı, Boz ayğırılı Beyrək” /D. 61/.

Yegnək: “Çaya çalınalı, çal qaraquş ərdəmlü, qur-qurma quşaqılı, qulağı altın kübəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yığıcı Qazılıq qoca oğlu bəg Yegnək” /D. 61/.

Aruz qoca: “Altmış ərgəc dərisindən kürk eləsə topuqlarını örtmiyə, altı ögəc dərisindən gülah etsə, qulaqlarını örtmiyə, qolubudı xıranca, uzun baldırları incə, Qazan bəgin tayısı at ağızlı Aruz qoca” /D. 61-62/.

Bükdüz Əmən: “Varıban peyğəmbərin yüzini görən, gəlübəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan bığı qanlı Bükdüz Əmən” /D. 62/.

Alp Ərən: “Kafirləri it ardına buraqıb xorlıyan. Eldən çıxub Ayğırgözlü suyundan at yüzdürən, əlli yedi qələnin kəlidin alan, Ağ Məlik Çəsmə qızma nigah edən Sufi Sandal Məlikə qan quşdılan, qırq cübbə bürünüb otuz yedi qələ bəginin məhbub qızlarını çalub bir-bir boynın qucan, yüzində-todağında öpən İlək qoca oğlu Alp Ərən” /D. 62/.

Dülək Uran: “İlək qoca oğlu Dənəbilməz Dülək Uran” /D. 287/.

İlalmiş: “Qoşa bürcdən qayın oqı əglənmiş Yağrımçı oğlu İlalmiş” /D. 205/.

Toğsun oğlu Rüstəm: “Üç kərrə yağı görməsə, qan ağılyan Toğsun oğlu Rüstəm” /D. 206/.

Dəli Uran: “Əjdahalar ağzından adam alan Dəli Uran” /D. 206/.

Savqan Sarı: “Yerin bir ucundan bir ucuna yetim!” deyən Savqan Sarı” /D. 206/.

Basat: “Aruz oğlu Basat” /D. 200/.

Səgrək: “Uşun qoca oğlu Səgrək: eyü, bahadır, alp, dəli yigit” /D. 256/.

Əgrək: “Bahadır, dəli, yaxşı yigit” /D. 253/.

Əmran: “Bəkil oğlu Əmran” /D. 235/.

Dəli Domrul: “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul” /D. 155/.

Qanturalı: “Qanlı qoca oğlu Qanturalı” /D. 170/.

Uruz bəy: “Qazan bək oğlu Uruz bək” /D. 122/.

Buğac: “Dirə xan oğlu Buğac xan” /D. 10/.

Sarı Qalmaş: “İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş” /D. 38/.

Qaracüq Çoban: “Ərənlər əvrəni Qaracüq Çoban” /D. 41/.

Bu qəhrəmanlardan 10-nun adına /Salur Qazan, Buğac, Beyrək, Uruz, Dəli Domrul, Qanturalı, Yegnək, Basat, Əmran, Səgrək/ 12 boy qoşulub göstərdiyi şücaət, fərasət və igidliklərə uyğun da onlara adlar verilib, adlarına sifətlər əlavə olunub. Lakin digər qəhrəman-

lara hansı münasibətlə və nə üçün verildiyi, bu ad və sifətləri hansı igidliklərə, şücaət və qəhrəmanlara görə aldıkları barədə ayrıca söhbət açılmır, boy boylanmır.

Xəlqi-milli kök üstündə advermə və ya adlara sifətlər qoşma ənənəsi Azərbaycan xalqı, onun mənəvi inkişafı tarixində qırmızı bir xətt kimi keçib gəlir. “Dədə Qorqud kitabı”nda bədii şəkildə təsdiq edilən bu ənənə sonralar, müxtəlif dövr və şəraitdə öz inkişafının yeni mərhələlərinə daxil olur. Müəyyən dövrlərdə, xüsusilə adlarda ərəb-fars təsiri və meyllərinə qarşı məsələ yenidən canlanır, elmi və ədəbi əsərlərin mövzusu olur, problemə çevrilirdi. Bu mənada Nizaminin ana dilində yazan müasiri Əlinin “Qisseyi-Yusif” poeması diqqətəlayiqdir. Poemada məsələ qədim adət-ənənələrin davamı, bədii təsdiqi kimi özünü göstərir: problem şəklini alır, hadisələrin gedişi ilə bağlanır və öz həllini tapır.

* * *

Burada istər-istəməz bir ricətə getmək lazım gəlir.

“Qisseyi-Yusif”in dili və üslubu təsdiq edir ki, XII-XIII əsrlərdə ana dilinin sabit qrammatik qanunları, səlis və aydın ifadə şəkilləri ilə yanaşı adına, əsil-nəsəbə görə adamlara, tarixi şəxsiyyətlərə müraciət şəkilləri də qəti müəyyən idi. Məsələ, təkcə yeni doğulanlara milli ad vermək, adlara sifət qoşmaq meyllilə məhdudlaşmır, daha əhatəli şəkildə alır. Başqa dillərdən gələn və ya alınan adlar, əsil-nəsəblər də ana dilinin öz qayda-qanunlarına tabe edilir və yazılırdı və ya məsələ qoyulur, problem şəklinə qaldırılırdı. Bu münasibətlə aşağıdakı misralarda şair sözünü demiş və məsələyə münasibətini bildirmişdi:

*“Misir içrə ulu məlik olar idi,
Anun adı Məlik-bin Doğar idi.
Doğar oğlu ol Məlik həm bir duş gördü,
Müəbbirə təvilini sorar imdi”.*

Bu misralar “Yusifin quyudan çıxarılıb satıldığı” fəslin başlanğıcıdır. Şair bircə bənddə bir xüsusi ismi iki şəkildə işlədib əvvəlcə, *Məlin-bin Doğar*, üçüncü misrada isə dərhal onu ana dilinə çevirib *Doğar oğlu Məlik* şəklində verib. Sonra, hər yerdə bu adın ancaq ikinci şəkli işlənilib: *Məlik* və *Məlik Doğar* və ya *Doğar oğlu*. Bu mənalıdır ki, Yusif satıldıqda bağlanan “müqavilədə” onun adı ana dilində *Doğar oğlu Məlik* yazılır.

Buna uyğun olaraq, poemada xatırlanan bir sıra digər məşhur ərəb ad və fəmiliaları da beləcə türkcəyə çevrilib işlədilir: *Ömər Xəttab oğlu, Sabit oğlu Neman, Salam oğlu Əbdüllah, Yəqub oğlu Yusif, Yəqub İshaq oğlu...* Deyərdik ki, ad-fəmiya məsələsi əsərdə bu yöndə problem səviyyəsinə qaldırılıb. Hadisə və əhvalatlar ərəb dünyasında Misirdə, Kənan elində baş versə də, şair öz azərbaycanlı ruhunu ora həpdurub, ana-türk adlarına müraciət edib. Yusif qardaşı Beniyyəmin /İbn-Yəbin/lə görüşür, hal-əhvallaşır, ilk növbədə isə onu qardaşının evlənilib-evlənmədiyini, oğuldan-qızdan nəyi olduğu və oğlanlarına necə adlar qoyduğu maraqlandırır:

*“Andan sonra sorar: öləndinmi?
Ya qardaşım, oğlun-qızın buldunmu?
Oğlanların atlarını atadınmı?
Nəşə dürlü atlar verdiün, düyür imdi?”*

Beniyyəmin on iki oğlu olduğunu deyir və bir-bir onların adını sadalayır. Burada həzin bir nöqtə də diqqəti cəlb edir: nəslin davamı oğulla, ata teli ilə bağlıdır: Yusif qardaşından məhz oğul balalara “necə dürlü adlar verdiyini” soruşur. Beniyyəmin seçdiyi adların poemada baş verən hadisə və əhvalatlardan doğduğu, hər birinin müəyyən münasibətlə qoyulduğunu izah edir. Bu adların hamısı ana özü üzərində, ana dilindədir:

1. Tenqiz//Dəniz – qardaşının dərdindən dənizlər qırağında gecə-gündüz ağladığına görə;

2. *Qurt* – əsərdəki “mehriban” Qurt surətinə görə;
3. *Quyru* – qardaşı quyuya salındığına görə;
4. *Qan* – qardaşının qanlı köynəyi gəldiyinə görə;
5. *Kor* – atasının ağlamaqdan gözləri tutulduğuna görə;
6. *Dar* – ölkədə baş verən yeddi illik darlığa, qıtlığa görə;
7. *Bar* – darlıqdan, qıtlıqdan sonra ölkəyə gələn bara, bol məhsula görə;
8. *Arslan* – arslanları tutub qardaşını onlardan soraqladığına görə;
9. *Muzdur* – qardaşını muzdurlar, qullar arasında aradığına görə;
10. *Qayğın* – qardaş qayğısından gecə-gündüz ağladığına görə;
11. *Qərib* – qardaşını qəriblərdən soruşduğuna görə
12. *Qul* – qardaşı qul adı ilə satıldığı və qullarla mehriban olduğuna görə.

Sonuncu üç-dörd adın qoyulması səbəbini Beniyyəminin öz dilindən eşidək:

*“Həm qulları görəcək, xoş arar idim,
Qəribləri görəcək, həm sorar idim,
Qayğuları görəcək, çox ağlar idim.
Həm qullara bən mehriban oldum imdi”.*

Yusif qardaşından nə üçün oğlanlarına belə adlar seçdiyinin səbəbini soruşur:

Beniyyəmin aydı: cümlə sənin dərdin... –

cavabını alır.

Böyük şair Əli poemanın əsas məzmununu bu adlarda məharətlə verə, cəmləşdirə bilmişdir. Bir ərəbin doğulan bütün uşaqlarına türkcə adlar qoyması XII-XIII əsrlər mühitində o qədər ağıla bat-

masa da, poetik arzudur, şair amalı, şair idealının bədii ifadəsidir. Xüsusilə advermə mərasimində o vaxtlar ərəb-fars dillərinin təsir dairəsi güclü idi. Belə bir şəraitdə şair sözü, şair münasibətinin özü az iş görmür, hər şeydən əvvəl isə, Əlinin kamil şair-vətəndaşlıq hisslərini təsdiq edirdi. Maraqlıdır, elə təxminən həmin vaxtlar, XIII əsrin sonlarında yazıb-yaratmış görkəmli dilçi-əlim İbn-Mühənnə bu məsələdə tamam çəşib qalmış, ifrat dərəcədə sol getmişdir: “Türklər farslardan, onların (yəni farsların) öz dilinə məxsus sözləri götürür, ona görə ki, onların (yəni türklərin) öz (xüsusi) adları yoxdur və ya buna çox az təsadüf olunur”.

Şair Əlinin məsələyə ayıq, səbatlı münasibəti və onu problem səviyyəsinə qaldırması təsadüfi deyildi, dövrün tələbindən irəli gəlmişdi. Mənəvi qidasını “Dədə Qorqud”dan və bizə, hələlik məlum olmayan digər daha qədim ana qaynaqlardan alan adqoyma və o dövrdə ərəb-fars adlarını, tarixi-dini şəxsiyyətlərin ad və əsil-nəsəblərini əslində ayıraraq ana dilinə çevirib təqdim etmə özü nailiyyət, dil mədəniyyəti idi.

Advermə mərasimi, uşaqlara xəlqi-millî adlar seçilib verilməsi tarixi prosesdir, bütün dövrlərdə həmişə fəaliyyətdədir. Azərbaycan mənəvi fikri, dili tarixində əcnəbi təsirlərə qarşı mübarizə meyilləri güclü olmuş, qədim dövrlərdən başlanan bu meyillər XIX-XX əsrlərdə də davam edib gəlmiş, H.Zərdabının, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, F.Köçərlinin yaradıcılığında daha yeni şəkil almış, öz inkişafının növbəti mərhələsinə keçmişdir. Biz C.Cabbarlı yaradıcılığında, sələflərindən fərqli olaraq, bu kök, özül üzərində adqoymanın əməli tətbiqini görürük. C.Cabbarlı yazıçı-tədqiqatçı sövq-təbiisi ilə xəlqi-millî adqoyma sahəsində dönüş və deyərdik, tam bir dövr açdı. Yaradıcılığının məzmununu qəhrəmanlarma seçdiyi gözəl millî adlarla güclü təsiredici və nümunəvi iş gördü. Məs., ədib-dramaturq tarixi mövzuya müraciət edərkən, təkcə “Od gəlini” pyesində VII-VIII əsrləri və ümumiyyətlə Azərbaycan ruhunu, mənəvi fikir tarixini və dilini təmsil edən gözəl adlar seçmiş və qəhrəmanlarına vermişdi: *Elxan, Solmaz, Qorxmaz, Dönməz, Sönməz,*

Toğrul, Gülgün, Altay, İldırım, Yanardağ, Oddamdı...

C.Cabbarlının digər, istər tarixi, istərsə də müasir mövzulu əsərlərində işlətdiyi, qəhrəmanlarına verdiyi adlar da ədibin tarixi, söz-ad mədəniyyəti ənənələrinə sadıq qaldığını, xəlqi mövqeyini, milli ruhunu təsdiq edir. Bu münasibətlə ədibin qəhrəmanlarına, surətlərinə verdiyi adlara bir daha nəzər salaq: *Aydın, Gültəkin, Oktay, Sevər, Gülgəz, Aslan, Nərgiz, Dursun, Elxanlı, Özdemir, Sevil, Güllüş, Gündüz, Almas, Xanımnaz, Güilverdi, Sürmə, Yaxşı, Gülxanım, Sona, Gülsüm, Yaşar, Toğrul, Gülsahab, Ötkün, Gülər, Turac.*

Dünyaya təzə gələn körpələrə ad seçilməsi mərasimində bu adların nə qədər müsbət təsiri, rolu olduğunu hamı çox gözəl bilir.

Xalqımızın mənəvi inkişaf tarixində ərəb-fars dillərinin təsirinə qarşı hər zaman az və ya çox dərəcədə mübarizə meyilləri olmuş və bu, öz işini görmüşdür. Xalqımızın gözəl adqoyma mərasimləri olub, var və olacaqdır: “Ad günü” şənliyi də buradan yaranıb. Uşaqlarımıza ad qoyulması tarixi kökü, ənənəsi olan çox ciddi və məsuliyyətli işdir, gözəl ənənədir.

“Ot kökü üstə bitər” demişlər. Gəlin, ana dilimizin zəngin söz boxçasından seçib, gül balalarımıza gül kimi də xoş və gözəl adlar verək. Bunun üçün ilkin və ən gözəl mənbələrdən biri “Dədə Qorqud kitabı”, Dədə Qorqud ənənəsidir.

2) QIZ SEÇMƏ-BƏYƏNMƏ, ADAXLANMA...

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyı”nda Beyrək hələ dünyaya gəlməmiş, qiyabi olaraq Baybecanın qızına “bəşikkərtmə” adaxlanır.

Bu, belə olur. Adətincə, Qam Qan oğlu xan Bayandır İç Oğuz, Taş Oğuz bəylərini düyünə yığmışdır. Baybörə bəy də buradadır. O, sağına-soluna baxır, cavan igidləri görür, dərindən ah çəkir, ağlayır. Məlum olur ki, onun oğlu yoxdur, bir gün düşüb ölsə, yerində yurdunda kimsə qalmayacaq. Eyni vəziyyətdə Baybecan bəy qız arzulayıb: “Dirsə xan...” boyunda olduğu kimi, Qalın Oğuz bəyləri əl qaldırıb dua edir, Baybörəyə oğul, Baybecana qız diləyirlər. Elə bu andaca arzu şəklində Baybecan bəy bu sözləri deyir: “Bəylər, allah-

təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanış olun; mənim qızım Baybörə bək oğluna beşikkərtmə yavuqlı olsun!” /D. 69/.

Belə anlaşılır ki, bizdə arzulama, yəni arzudan doğan arzu şəklində adaxlanmanın tarixi çox qədimdir. Belə hallara bu gün belə rast gəlirik.

Aylar, illər ötür, Baybörənin oğlu, Baybecanın qızı olur: böyüyür ərsəyə çatırlar. Günlərin bir günü onlar görüşür. Ox atışır, at çarpışır, yarışirlar, bir-birinə tanışlıq verirlər.

“**Qız aydır: “yigit, Baybecanın qızı Banıçığək mənəm!”** – dedi, Beyrək üç öpdü, bir dişlədi. **“dügün qanlı olsun. Xan qızı!”** – deyü barmağından altun yuziği çıxardı, qızın parmağına keçürdü. **“Ortamızda bu, nişan olsun, xan qızı!”** – dedi.

Qız aydır: “Çün böylə oldu, haman imdi irəli turmaq gərək, bəg oğlu!” – dedi” /D. 80/.

Buradakı **“imdi irəli turmaq gərək!”** fikri elçilik və toya işarədir.

Beyrək evə gəldikdə, ata ilə oğul arasında gedən söhbət bu mətləb üstündədir: **evlənmək, elçiliyə getmək, toy-düyün.**

Ata: “Ay oğul, Banıçığəğin, bir dəli qardaşı vardır, adına Dəli Qarcar deyirlər. Qız diləyini öldürər”.

Oğul: “Ya pəs nədəlim?”

Ata: “Oğul, Qalın Oğuz bəglərin odamıza oxuyalım, necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlim” /D. 80-81/.

Ata ilə oğul arasında gedən bu söhbət, məsləhətləşmə adət-ənənələrimizlə bağlı bir sıra mətləbləri bəyan edir: ailə qurmağın məsuliyyəti, el adəti, eldən-obadan qız seçmək, bəyənmək, sonra “irəli durmaq”, elçi göndərmək və s., bizi min-min illər qədimlərə, ulu keçmişimizə aparır, “Oğuz zamanı”ndan da uzaqlara çəkir. Məhz ailə qurmaq elə belə yüngül iş, adi məsələ deyil, ənənə ilə bağlıdır. Sevilib-sevilmək gərək...

Qalın Oğuz bəyləri məsləhətə dəvət olunur. Ortaya “bu qızı is-

təməyə kim vara bilər?” müşkülü çıxır. Qızın qardaşı tərsin biridir, dəlidir. Elçiliyə kim getsin? Buna kimin cəsarəti çatar? Bu iş elin ağsaqqalı, böyük nüfuz sahibi Dədə Qorquda tapşırılır ki, bəlkə, onunla o, dil tapa bilər.

Dədə Qorqudun necə qarşılandığı bizə məlumdur. Lakin burada ortaya yeni bir məsələ çıxır. Bir qədər yumşalan Dəli Qarcar qız qardaşı üçün xeyli mal istəyir, tələb edir:

Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola.

Bin dəxi ayğır gətürün kim, heç qısırga aşmamış ola.

Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətürün

Bin də quyuqsuz-qulaqsız köpək gətürün

Bin dəxi bürə gətürün mana, - dedi.

Əgər bu dedigim nəsnələri gətürərsiniz, xoş verdim”

/D. 85/.

Dəli Qarcarın istədiyi, tələb etdiyi mahn min-min hesablanması özü də maraqlıdır. Bu, təsadüfi deyildi. Görünür, bu rəqəm “Avesta”dan gəlir. Belə hesablama “Avesta” üsulu, üslubudur.

Qədimdən ailə və onun ilkin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə, yeni qurulan ailə rahat yaşasın deyərək, ona ikitərəfli qayğı göstərilib, oğlan və qız evi bu müqəddəs işdə müştərək iştirak edib. Bu adətdir, ailə qohumluğu münasibətlərinin bir qoludur. Lakin məsələdə ifrata varmaq, həddi aşmaq olmaz. Dəli Qarcar özünü dəliliyə vurub həddini aşır, ənənəni, qanun-qaydanı pozur, ədəb-ərkanı da gözləmir, “min birə”, “min də köpək” istəyir. Buna yol vermək olmazdı, dəlini ağıllandırmaq gərəkdi. Odur ki, layiqli cəzaları alır: Qorqud Ata onu “birə damına” salıb çıxırdır, imdad istəyir, ona tövbə etmə verir.

Bu səhnə çox ibrətli olub, adət-ənənələrimizin keşiyində durmaq, onları qorumaq, yaşatmaq, saxtalaşdırmağa imkan verməmək məqsədilə yaradılıb. “Kitab”da da öz həllini gözəl tapıb. Dəli Qarcar, nəticədə öz hərəkətlərindən peşman olur, xəcalət çəkir. O, tə-

biyələdir, ağıllı, ədəb-ərkanı gözləyən vətəndaş olur. Bunu onun sonrakı davranışı, rəftarı təsdiq edir.

Oğlan evlənməli, qız ərə getməlidir. Bu təbii prosesdir, həyatın əbədi qanunudur. Buna qarşı durmaq ancaq dəlilikdir. Nəhayət, Dəli Qarcar bunu dərk edir. 16 il Beyrəkdən xəbər-ətər çıxmadığından gəlib ədəb-ərkanında Bayandır xandan bacısını başqasına adaxlanmağa, ərə verməyə icazə istəyir...

Evlənmək, ailə qurmaq bəşər övladının əzəli, böyük nailiyyəti müqəddəs əməli, əbədi ehtiyacıdır. Bunsuz keçinmək olmaz. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyı” atanın bu arzusu ilə başlanır: “Yaranlar, atam öldi, mən qaldım, yerin-yurdun tutdum. Yarmki gün mən öləm, oğlim qala. Bundan yekrəgi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, səni evərayım!” – dedi” /D. 170/.

Lakin ulularımız rəyincə, bizim mənəvi keyfiyyətimizcə, hər yetənlə evlənmək, ailə qurmaq olmaz. Görək göz görə, könül sevə. Bu görmək, görüb seçmək və sevmək dastanlarda məharətlə, problem səviyyəsində, “Oğuz zamanı”nda necə vardır: eləcə də qoyulur və ali mənəvi keyfiyyət, dəyər kimi təqdim edilir.

Oğuz elində evlənmək, ailə qurmaq son dərəcə ciddi və mənəvi dəyərdir. Ailə ancaq sevgi və ciddi sınaq əsasında qurula bilər. Bu mənəvi keyfiyyət iki Oğuz gəncinin, igidinin – Beyrək və Qanturalı ilə ataları arasındakı söhbətlərdə belə ifadə olunur.

Beyrəyin atası: “Oğul, dan-dansux bu gün Oğuzda nə gördün?”

Beyrək: “Nə görəyim, oğh olan evərimiş, qızı olan köçürmüş...”

Atası: “Oğul, ya səni evərxaxımı görərk?”

Beyrək: “Bəli, bəs ağ saqqallı əziz baba, evərxax görərk?”

Atası: “Oğuzda kimin qızın alı verərin?”

Beyrək: “Baba, mana bir qız ah ver kim, mən yerimdən turmadın ol turgəc görərk! Mən qaraquc atıma binmədin ol binmax görərk! Mən qırırma varmadın ol mana baş gətürmək görərk! Bunun kibi qız alı ver, baba, mana”.

Atası: “Oğul, sən qız diləməzsən, kəndünə bir hampa istəmişsən.

Oğul, məgər sən istədiyən qız Baybecan bək qızı Banıçıçək ola?”

Beyrək: “Bəli, pəs, əvət, ağ saqqallı əziz baba, mənəm dəxi istədiyim oldur” – dedi” /D. 80-81/.

Atası ilə Qanturalı arasında evlənmək barədə söhbət elə bu məzmununda gedir.

Qanturalı ilə Beyrəyin evlənmək istəyilə bağh gedən bu söhbətlər Oğuz elində qız seçib bəyənmək və evlənməyin müəyyən yoluna, qaydasına düşdüyünü tam təsdiq edir.

3) TOY-DÜYÜN VƏ BAŞQA MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Oğuz ailə həyatı dastanlarda ali şəkildə qoyulur, həll olunur. Burada Oğuz adət-ənənəsi, qayda-qanunu və ədəb-ərkanından kənar söz-söhbət ola bilməz; bərk-boş, çətinlik, sınaq anları və s. bu məqsədlədir, sevən və sevilənin bir-birinə layiq olub-olmadığını təsdiq üçündür.

Qanturalı qız axtarıb tapır, bəyənir, sevir, sevgisini sınaqdan keçirir və evlənilir.

Beyrək eldən-obadan uzaq düşür, illər keçir qayıdıb elə gələrkən sevgilisini yenidən sınaqdan keçirir, onun məhəbbətinə inanır və evlənilir.

Dəli Dömrül evlidir, eyni qaydada sevib-sevilməklə ailə qurub, övladları var, xoşbəxtidir. Lakin baş verən ağır günlərdə ailə sınağı yenə də öz işini görür: boyda ər-arvad məhəbbətinin əsl nümunəsi verilir...

Bütün bunlar Oğuz ailə həyatının real mənzərəsidir.

Sevgi ürəkdən gələn hiss, duyğu, qanı oynadan oddur, alovdur, ilahi nemətdir. O, hər çətinlik qarşısında sönsə, sına bilməz, sönsə, sinsə, demək məhəbbət deyilmiş. Oxucu Qanturalının, Beyrəyin, Dəli Dömrülün məhəbbətinə, ailə həyatına ancaq həsəd aparır, bunu öz həyatına tətbiq edir, o da onlar kimi olmağa çəhşir. Bu mənada “Dədə Qorqud kitabı”nın ailə, mənəvi-tərbiyəvi dəyəri əvəzsizdir.

“Dədə Qorqud kitabı” ibrət kitabı, ailə-məhəbbət kitabıdır.

Ailə məhəbbəti insanı həyata bağlayan ilahi-ruhani qüvvədir, insanın həyat sevgisini ilahiləşdirir: onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz, heç nəyə dəyişmək olmaz.

“Dədə Qorqud kitabı”nda “toy-düyün” iki mənada anlaşılır: **1)** zəruri, vacib iş və ya dövlət əhəmiyyətli məsələlərin müzakirəsi və həlli məqsədilə toplantı, yığnaq, bir yerdə “düyün”lənmək; **2)** evlənən gəncin, yeni qurulacaq ailənin şənliyi, yığıncağı. Oğuzda “toy-düyün” şənliksiz, yemək-içməksiz keçməzdi.

İlk “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı”nda deyilir: “Xanlar xanı xan Bayandır yılda bir kərrə *toy edib*. Oğuz bəglərini qonaqlardı. *Genə toy edib...*” /D. 10/. Yenə həmin “boy”da ailə övladsızlıqdan qəm-qüssəyə batıb. Bayandır xanın məclisindən pərt qayıtmış Dirse xan “səndənmidir, məndənmidir!” sualı ilə sevimli arvadına qəzəblənir, istər-istəməz onu acılayarkən arvadı onu bu sözlərlə sakitləşdirir:

“Ulu toy elə, hacət dilə!” –

deyə Dirse xanı əliaçıq, səxavətli və mömin olmağa çağırır ki, Tanrı onlara rəhm edib bir övlad versin.

Burada “toy”, “ulu toy” qonaqlıq, yemək-içmək, ac qarınları doyurmaq mənasındadır. Amma, hər halda bir yerə yığılmaq, Tanrıdan birgə dilək diləmək, Tanrı-Allah yolunda ürək genişliyi ilə süfrə açmaq və xüsusilə yoxsullara mərhəmət göstərmək, kömək etmək kimi xoşniyyətlik, xeyirxahlılıq təbliğ edilir. Bu ürək genişliyi və xoşniyyət qadımın təklifi və məsləhətidir. Və bu “ulu toy”un uğurlu nəticəsi də olur: Buğac kimi bir igid dünyaya gəlir və onun adına bir “boy”da bağlanır, dastan qoşulur.

Evlənmək, ailə qurmaq məqsədilə edilən toyda, düyündə məclisi daha şən etmək üçün yarışlar keçirmək, at çapmaq, ox atmaq qaydaları var ki, ənənəvi olaraq davam edib gəlib. Bunun da sədası daha uzaq keçmişlərdən gəlir. Bu mənada yenə “Bamsı Beyrək boyı”nda toyda oxatma şənliyi təsirli və maraqlıdır, dastanın ümumi ahənginə

güclü ton verir, hər mənada Beyrəyin həyaqətli, qoçaq igid olduğu əyani təsdiq edilir.

Beyrək ozan paltarında toyda igidlərə qoşulur. O da ox atır və ona öz “tozlu qatı yay”ını verirlər. Beyrək aydır: “Bəglər, sizün eşqinizə çəkəyim yayı, atayım oxı” – dedi. Məgər göyginin yüzünə nişan atarlardı. Beyrək oqla yüzigi urdı, paraladı. Oğuz bəgləri bunu görəcək əl-ələ çaldılar, gülüşdülər” /D. 109/.

Bu qələbədən sonra Beyrək Qazan xanın icazəsilə qızlar məclisinə daxil olur. Məqsədi vardı. Gəlinin oynamasını tələb edir. Beyrəyin təhrikilə oynamağa duran gəlin – Banıçığək qırmızı qaftanını geyinir, barmaqları görünməsin deyər gizlədir. Çünki barmağında Beyrəyin vaxtilə taxdığı nişan üzüyü vardı. Elə Beyrək də bunu görmək istəyirdi ki, sözünü desin, ürəyini boşaltsın.

“Biləgindən on parmağını souq almış,

Qızıl altun gətirün

Xan qızına tırnaq yonun

Eyiblicə, xan qızı, ərə varmaq eyib olur” /D. 115/.

Bu misralar, əlbəttə, Banıçığəyi dindirmək, danışdırmaq üçün idi. Banıçığək dözmür, dillənir, bu eyibə, “eyibli olmağa” etiraz edir: “Mərə dəlü ozan, mən eyiblümiyəm kim, mana eyib qoşarsan?” dedi. Gümüş kibi ağ biləkkin açdı, əlin çıxardı, Beyrəgin keçirdiyi yüzük göründü. Beyrək yüzigi tanıdı” /D. 115/.

Beyrək də elə bunu istəyirdi. Bununla da mətləb aydın olur. Dastanda bu səhnə çox həyəcanlı və bədii cəhətdən kamil işlənib. Bunlar bizim toylarımızdan yaddaşlara həkk olunub qalan mənəvi dəyərlərin gözəl və həzin nişanələridir.

Gəlinin Banıçığəyin atın belinə qalxıb Beyrəyin gəlişi münasibətilə qayınata və qayınanasını muştuluğa tələsməsi təbii, səmimi və ənənəvidir.

*“Arğab-arğab qara tağm yıxılmışdı
yucaldı axır!..
Qanlı-qanlı suların sovğulmuşdı,
çağladı axır!..
On altı illik həsrətin – oğlun
Beyrək gəldi axır!..
Qaymata, qaymana muştuluq mana
nə verərsiz? – dedi” /D. 117/.*

Gəlin də eyni səmimiyyətlə və mehribanlıqla qarşılanıır:

*“Dilin üçün öləyin, gəlinçigüm!
Yoluna qurban olayın, gəlinçigüm!” /D. 117/.*

Xeyirli bir iş, hadisə və ya uzaq bir səfərdən gələnləri yaxın adamlarının, dostlarının, qohumlarının təbrik etməsi, muştuluqlaması çox qədim zamanlardan qalma sevinc əlaməti, mənəvi teldir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda əksini tapır. Məsələn, Qazan xanın dilindən də eşidirik ki, “Muştuluq, Baybörə bəg! Oğhn gəldi”, - dedi. Baybörə bəg aydır: “Oğlim idigin andan biləyim, sırça parmağımı qanatsun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir!” – dedi” /D. 118/.

Dastanlarda belə qan yaddaşı ilə gələn hisslər kompleks şəklində verilir, bunlar bizim “Oğuz zamanı”mızın və bu günümüzün mənəvi dəyərləridir. Övlad həsrətilə ağlamaqdan gözləri kor olmuş atanın oğlunun qanını sürtməklə gözlərinin açılması yenə də bizim açıqlanmasma çətinlik çəkdiyimiz hansısa əzəli ənənədən gələn bir incəliklə bağlıdır...

“Uşun qoca oğlu Səgrək boyı”nda Səgrəkə məlum olur ki, onun qardaşı dustaqmış, düşmənin əlində əsirmiş. O necə olur-olsun qardaşını qurtarmaq, əsirlikdən xilas etmək qərarma gəlir. Qərar qətidir, onu bu yoldan çəkəndirmək olmaz: ölmək var, dönmək yoxdur! Ata-ana isə çox narahatdır: bircə oğuldur, gedər, o da qayıtmaz.

Tədbir tökürlər ki, onu bu yoldan saxlasınlar. Hətta ana-ata Qazan xanla məsləhətləşməli olur. O, məsləhət görür ki, “ayağına ət tuşağm urun!”, yəni oğlanı evləndirin. Ata-ana toy edib tələm-tələsik onu evləndirir. Amma bu da təsir etmir, oğlan qərarmdan dönmür, ölümü gözü altına alıb qardaşının ardınca getməyə hazırlaşır.

Evlənmək, ailə qurmaq hər vaxt mümkündür. Amma qardaş ələ düşməz. O isə dardadır, əsirdir, onu xilas etmək gərək: bu mənəvi bəredur, qardaşlıq bəredur.

Belə də olur. Səgrək qəhrəmanlıqla qardaşı Əgrəki düşmən əlindən çəkib alır.

Oğuz igidi, oğuz əri üçün vəfalı dost, yoldaş və ona olan məhəbbət, sədaqət qardaş məhəbbəti, sədaqəti qədər doğma və əzizdir. Dostu, yoldaşı darda-çətində, əsirlikdə qoymaq olmaz. Bu tel “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyı”nda qoyulub, uğurla həll edilib. Beyrək çətinlik və əzab-əziyyətlə gəlib Oğuz çıxır. Nişanlısını Yalançı oğlu Yalançığın əlindən qurtarır, ona qovuşur. Lakin gərdəyə girməyə razılıq vermir. Çünki o, narahatdır, 39 dost-yoldaşını düşmən qalasında qoyub gəlmişdi. Onları xilas etmədən o, rahat və xoşbəxt ola bilməzdi...

“Qazan bəg aydır: “Gəl muradma yetiş!”

Beyrək aydır: “Yoldaşlarımı çıxarmayınca, hasarı almaymca, murada irməzəm” – dedi.

Qazan bəg: “Oğuz bəgini sevən yetsün!” – dedi.

Qalın Oğuz bəgləri atlandılar. Bayburd hasarına çapar yetdilər. Kafirlər dəxi qarşıladılar...

Beyrək, Yegnək, Qazan bəg, Qarabudaq, Dəli Dondaz, Qazan oğlu Uruz bəg – bunlar hasara yürüş etdilər. Beyrək otuz tokuz yigidin üzərinə gəldi. Anları sağ və əsən gördi, Allaha şükür eylədi” /D. 119-120/.

Oğuz eli birdir. Oğuz elinin, Oğuz ərinin mənəvi aləmi budur. İndi hanı o mənəvi aləm!.. Hanı bu birlik! Özümüzə qayıdaq

kökümü zə qayıdaq!!!

Dostluq, yoldaşlıq, vəfa, sədaqət, halal çörəyə hörmət, ehtiram kimi yüksək insani hisslər Oğuz gənclərinin mənəvi dəyərləridir.

Bamsı Beyrək Aruz qocanın tələbi-təhriki ilə Qazan xandan dönmür, ölümün gözünə dik baxaraq “yüz para edilməyə” hazır olur.

Qazan xan Beyrəyin ölüm xəbərini eşidib sarsılır, bu böyük insan, sərkərdə hönkür-hönkür ağlayıb oturur, ölümün bəisi dayısı Aruza qarşı tədbir tökür, nəticədə bu xəyanətə görə onun başını kəsdirir.

Səgrək qardaşını düşmən əsirliyindən xilas etməyincə, ailə səadətindən imtina edir.

Eyni mənəvi keyfiyyət Beyrəkdə də təkrar olunur.

Adət-ənənə güclü xalqı keyfiyyətdir: çünki əsrlər boyu qazanılır, min bir sınaqdan keçirilib xalqın maddi-mənəvi həyatına daxil olur. Dil isə bu adət-ənənəyə elə biçim verir ki, o, xalqın mənəvi aləminə həkk olunur, onun ədəbi-mənəvi sərvətinə çevrilir. Məhz bu mənada “Dədə Qorqud”un canlı həyat tərzini və adət-ənənə ilə bağlı ifadələri çox söz deyir. Həmin adət-ənənə və ifadələrin çoxu indi də öz hökmündə qalır, az-çox dəyişikliyi ilə xalqımızın bugünkü həyatına daxildir: Məs., böyüklərin əlini, kiçiklərin isə boynunu öpmək və qucmaq ədəb-ərkan, hörmət və mehribanlıq əlaməti olaraq geniş şəkildə müşahidə edilir: böyük-kiçik münasibətləri üçün bu keyfiyyət hər yerdə gözlənilir, böyüklər tərəfindən kiçiklərə tövsiyə olunur: “*Atasının anasının əlin öpdü*” /263/; “*Babasının anasının əlin öpdü, halallaşdı*” /225/; “*Bayandır xanın divanına vardı, əl öpdü*” /253/; “*Əgrək kiçi qardaşın, boynun öpdü; Səgrək dəxi ağasının əlin öpdü*” /270/; “*Ağ saqqallı babası qarşı gəldi, oğlanın boynunu qucdı*” /252/; “*Ağızdildən Bayandıra salam vergil; bəylərbəgi olan Qazanın əlin öpgil*” /244-245/...

Bununla belə, elə adət-ənənələr də var ki, bunlar artıq sıradan çıxmış, yox olub getmişdir; lakin “Kitab”da əksini tapıb, müəyyən münasibətlərlə işlənilib, daxili mənə daşıyıb.

Beyrəyin “*Qızıl altın gətürin xan qızına tırnaq yonun!*” tənəsi elə belə deyilməyib: bu qədim bir adət-ənənə ilə bağlı olmaya bilməz. Və ya, Baybörə bəyin “*parmaq qanadıb gözə sürmək*” ifadəsi, bəlkə də əsatiri mənə daşıyır, nağıl süjetlərindən gəlir. Lakin, hər halda milli-xalqı zəminə əsaslanır, onun meydana çıxması, müəyyən bir adət-ənənənin ifadə tərzini kimi xalq arasında vahidləşməsinin öz tarixçəsi vardır. Belə ifadələr münasibətsiz yaranmır. Bunlar boy-larda xatırlanıb reallaşsa da, onların yaranma tarixi çox-çox əvvəllərə aiddir.

Təxminən bu sözləri dastanlarda işlədilən aşağıdakı kimi frazeoloji birləşmələr – ifadələr haqqında da demək olar.

“*Ağ çıxarıb qara geymək*”; “*Ağ otağı qoyuban qara otağa girmək*”; “*Gög geyüb qara sarımaq*”; “*Qara geyüb gög sarımaq*”; “*Qaralı-kögli oturmaq*”; “*Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarmış, qara geymiş*” /97/; “*Ağ otağı qoyuban, qara otağa girən qızlar! Ağ çıxarıb qara geyən qızlar!*” /105/; “*Bunu eşidüb Qıyan Səlcuk oğlu Dəli Dondaz ağ çıxarıb, qara geydi*” /92/; “*Anam mənim üçün gög geyüb qara sarımsun! Qalın Oğuz elində yasım tutsun!*” /144/; “*Baqdı gördü qız qardaşları qaralı-gögli otururlar*” /105/; “*Qırq-əlli yigit qara geyüb, gög sarıdılar*” /299/.

“*Ad qoymaq, bəqlik istəmək*”; “*Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun. Biləsinə alub babasına varsun. Babasından oğlana bəqlik istəsin, taxt alı versün – dedilər*” /17/; “*Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlun adı Buğac olsun!*” /18/.

“*Ayağına ət tuşağın urmaq*”; “*Ayağına ət tuşağı arun!*” dedi. Yauqlısı vardı. Tez dügün-dirink etdilər” /260/.

“*Ayağına düşmək*”. Bu ifadə özünü iki mənada göstərir. 1) hörmət, sevinc, şadlıq əlaməti kimi: “*Böylə degəc qız tanıdı, bildi kim, Beyrəkdir. Cübbəsilə. Çıxasılə Beyrəgin, ayağına düşdi*” /117/; “*Qaza bənzər qızı-gəlini Qazana qarşı gəlib əlin öpdilər, ayağına düşdilər*” /290/ ... 2) yalvarış, qorxu əlaməti kimi: “*Dəli Qarcar... Dədənin*

ayağma düşdi: “Allah eşqinə, bəni qurtar! – dedi” /88-89/ və ya “Taş Oğuz bəgləri bunu görüb, həp atdan endilər, Qazanın *ayağma düşdilər*. Suçların dilədilər, əlin öpdilər” /303/. Bu mənada digər ifadə *“Qılıcı altından keçmək”* idiomu ilə işlədilib: “Yalancığ gördü kim, yanar, sazdan çıqdı. Beyrəgin *ayağma düşdi. Qılıcı altından keçdi”* /119/.

“Atın boğazlayub aş vermək”: “Gəlməzsən, ol vəqt mənim öldü-gimi biləsən. *Ayğır atın boğazlayub aşım vergil!*” /261/.

“Atın quyruğın kəsmək”: “Böyrək burada söylədi, aydır: yigitlərim, yerünüzdən uru turun! *Ağ-boz atının quyruğın kəsin!*” /298/; *“Ağ-boz atının quyruğın kəsdilər”* /299/.

“Beşikərtmə yauqlu olmaq”: “Baybecan bəg aydır: bəglər, Allah-taala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun mənim qızım Baybörə bəgin oğluna *beşikərtmə yauqlu olsun*” – dedi /69/; “Baqdı gördü bu otağ Banıçicək otağıymış ki, Beyrəgin *beşikərtmə nişanlısı, adaxlısıydı*” /76/.

“Qaba sarıq götürüb yerə çalmaq”: “Böylə degəc, qırq yigidi *qaba sarıqların götürdilər, yerə çaldılar*” /97/; “Beyrəgin babası *qaba sarıq götürüb yerə çaldı, tartdı yaqasın yırtıdı*” /91/.

“Qədəmi qutsız gəlin deyilmək”: “Qız aydır: *Qədəmi qutsız gəlin deyineə*, udsuz gəlin desünlər. Qayınatama, qayınanama ayıdayım – dedi” /262/.

“Qılıcın çıxarıb yeri çalıb gərtmək”: “Oğuz yigidinin öykəni qapardı, *qılıcın çıxardı, yeri çaldı kərtədi*, ayıtdı kim: Yer kibi kərtləyin, topraq kibi saurılayın! Qılıcına toğranayın!..” /189-190/.

“Düğünü qutlu olmaq”: “Beyrək üş öpdü, bir dişlədi: *Düğün qutlu olsun*, xan qızı! – deyü barmağından altın yüzüğü çıxardı, qızın parmağına keçürdü. Ortamızda bu nişan olsun xan qızı!” – dedi” /80/.

“Ərgənlik qırmızı qaftan göndərmək”: Adağlusmdan *ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi*. Beyrək geydi” /89/.

“Kiçi düğünün eləyib, ulu düğününə vədə qomaq”: “Yalançı Yaltacıq *kiçi düğünün elədi, ulu düğününə vədə qodı*” /94/.

“Gərdək dikmək”, “Gərdəyə girmək”: “Beyrək xan dəxi oxın atdı,

dibinə gərdəgin dikdi” /89/; “Aydır, Nə oturarsan sultanım?! Baybecan bəg əvvəl sana verəcəgi qızı Beyrəkə verdi. Bu gecə *gərdəyə girür* – dedi” /90/; “Qırq yerdə qızıl ala *gərdək dikdirdi*. Qanturalıya gətürüb gərdəyə qoydılar” /189/.

“Göykinin yüzüginə nişan atmaq”: “Andan Beyrək aydır: “Bəglər, sizün eşqinizə çəkəyim yayı, atayım oxı” – dedi. *Məgər göykinin yüzüginə nişan atarlardı*. Beyrək oqla yüzüğü urdı, paraladı” /109/.

“Namusını sındırmaq//namusunu sımmaq”: “Sənin ətündən, oğul, yeyəyinmi? Yoxsa, sası dinlü kafirin döşəginə girəyinmi? *Ağın Qazanın namusunu sındıraymmı?*” /53/; “Anlar bir yedigindən səni iki yegil! Səni kafirlər bilməsünlər, tuymasunlar. Ta kim, sası dinlü kafirin döşəginə varmıyasan. Sığrağın sürmiyəsən. *Atam Qazan namusunu sımayasan!* Saqın! – dedi” /54/.

“Ocağı issüz qomaq”: “Babası ağladı, aydır: *“Oğul, ocağın issüz qoma!* Kərəm eylə, varma!” – dedi” /225/.

Və s. və i.a.

Bütün bu qədim və daha əzəli olan islama qədərki adət-ənənələrin ifadə şəkillərilə yanaşı, yeni “islam mədəniyyəti və qayda-qanunları” da adət-ənənə hahna keçir, yerli ənənələrlə calanır, xalqın məişətinə daxil olurdu. Məs.: Kitabda ədəb-ərkan, hörmət-çitiram mənasında çoxlu *“baş endirmək”, “baş endirib, bağır basmaq”* ifadələri var: anlaşılır ki, bunların tarixi də qədimdir. Lakin bunlara “yeni mədəniyyətin” təsiri ilə *“salam//salam”* sözləri də əlavə olunur. Odur ki, biz təxminən eyni məzmunlu ifadələrin qovuşuq şəkildə verildiyini, bir-birinə calandığını müşahidə edirik: “Nagahi bəzirganlar gəldilər, *baş endirib salam verdilər*” /74/; “Dəlü ozan gəldi, *baş endirdi, bağır basdı, salam verdi*” /109/; “Dədəm Qorqud otədən bəri gəldi, *baş endirdi*, bağır basdı. Ağız-dildən görklü *salam verdi*” /83/; “Ağ alınlı Bayandır xanın divanına dünin varğılı! Ağız-dildən Bayandıra *salam vergil!*” /244/. Burdakı *“salam vermək”* ifadələrinin mövcud ədəb-ərkan, hörmət-çitiram qaydalarını ifadə tərzlərinə sonralar VII-VIII əsrlərdən əlavə olunduğuna, calındığına şübhə et-

mirik...

Xatırlanan bütün qədim yerli-xəlqi koloritin, adət-ənənələrin ifadə şəkillərilə yanaşı, yeni islami təsəvvürlərin təsiri ilə eyni səviyyəli, dini məzmunlu ifadələr də yaranırdı. Aşağıdakı ifadələrə məhz bu mənada yanaşmaq olar: *“Ağ alnın yerə qomaq”*; *“Arı sudan abdəst almaq”*; *“Arı sudan abdəst aldı. Ağ alnın yerə qodu. İki rükət namaz qıldı”* /132/; *“Adı körklü Məhəmmədə salavat gətürmək”*: “Qazanın bəqləri həb yetdi, üzərinə yığnaq aldı. *Arı sudan abdəst aldılar. İki rükət namaz qıldılar. Adı körklü Məhəmmədə salavat gətürdilər”* /151-152/; *“Əl götürüb hacat diləmək”*; *“Əl götürdülər, hacat dilədilər. Bir ağzı dualının alqış ilə Allah-taala bir əyal verdi”* /15/; *“Yüz gögə tutmaq”*; *“Əl qaldırıb dua eləmək”*; *“Qalın Oğuz bəqləri yüz gögə tutdılar. Əl qaldırılıb dua elədilər. “Allah-taala sana bir oğul versün! – dedilər”* /68/ və h.b.

Bir daha xatırladaq ki, bu ifadələr, əslində “Oğuz zamanı” üçün də təzə deyildi, göylərə üz tutmaq, Tanrını anmaq, dua etmək, dilək diləmək və s. qədim türk inancından, bizim öz doğma *“Gög Tenqri dini”* mizdən gəlirdi. Amma bunlar yeni islami rəng alıb, bir qədər “təzələnilib”dir və ya “Kitab”ın üzü köçürülərkən katiblər tərəfindən əlavə ediləndir.

4) NƏSİLLƏRƏ ÖYÜD-NƏSİHƏT, MƏNƏVİ TÖHFƏ

Atalar sözləri, məsəllər xalqın keçib gəldiyi uzun yol, həyat təcrübəsi, ictimai həyatda gördüyü, görüb də ibrət götürdüyü əqli düşüncələrin, bir sözlə, xalqın mənəvi həyatının əvəzsiz bədihi nəticəsidir ki, mənəvi qida olaraq nəsildən-nəslə ötürülür.

Ulularımızın qoyub getdiyi öyüd-nəsihətlər bizə, əvəzsiz mənəvi sərvətdir. Atalar sözü və məsəllərin də bir qolu bu istiqamətdə, inkişaf edib gəlib. Elə *“Dədə Qorqud kitabı”*nın başlanğıcında verilən kəlamların çoxu bu ruhda deyilib və dastanların ümumi ahənginə də ton verir. Bunların 22-si bilavasitə atalar sözü və zərb-məsəl səviyyəsində deyilmiş öyüd-nəsihətlərdir ki, daha güclü və təsirli

çıxıb, qətiyyət ifadə edir, özünü ailə münasibətlərinin nəticəsi kimi göstərir.

“Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər nəsinin artığını yeyə bilməz”.

Yəni mal-dövlət yığmağa həris olma, qismətindən artıq yeyə bilməzsən, ürəyi geniş, əliaçıq ol!

“Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz”.

Yəni təkəbbürlük eləmə, lovğalanma, bu, heç kəsə xoş gəlməz, insanı hörmətdən salar!

“Könlün yuca tutan ərdə dövlət olmaz”

Yəni, könlünü uca tutma, ağıll ol, sadə, səmimi və səxavətli ol!

“Qarı düşmən dost olmaz”

Yəni düşmən düşməndir, ondan dostluq umma.

“Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz”

Yəni əliaçıq, səxavətli ol, ad-san qazan, ad çıxart.

“Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz”

Yəni atalar səxavətli, qonaqpərust olmalıdır ki, oğul da görüb-götürsün. Bu fikir hər mənada dərk edilə bilər və h.b.

Bu öyüd-nəsihətlər, dastanların ruhuna həpüb. Bu kəlamlar fəaliyyətdə olan qəhrəmanların məramıdır, onların əlində distur və fəaliyyət proqramıdır. Bu mənada sonuncu nəsihət-atalar sözüne diqqət edək. Həmin nəsihətin ardınca **“Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir”** - atalar sözü gəlir. Dədə qəsdən bu sözü belə, məntiqli ardıcılıqla deyib. Atanın gözü həmişə oğlunun üstündə olmalı, hər cəhətdən onun qayğısına qalmalı, onu yetirməli, öz ruhunu, öz üstünlüklərini ona aşılmalıdır. Bu onun nəinki atalıq, bəlkə də vətəndaşlıq borcudur.

Bu telin, bu nəsihətin kitabın içində - “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da inkişafı var, əməli olaraq bədii həllini tapır. Qazan bəy adəti üzrə yenə məclis qurmuşdu: Qalın Oğuz bəylərini ətrafına söhbətə toplamışdı. Yemə-içmə idi: “Ulaş oğlu Salur Qazan içmişdi. Çırğab-çırğab çadır otaq bağışlardı. Qatar-qatar dəvələr bağışlardı. Oğlu Uruz qarşısında yay söykərib turardı. Sağ yanında qardaşı Qaragünə otirmişdi. Sol yanında tayısı Aruz oturmışdı. Qazan sağına bağdı, qasqas güldü. Soluna bağdı, çoğ sevindi. Qarşısına bıqdı oğlancığını – Uruzu gördü. Əlin-əlinə çaldı ağıladı” /D. 123/.

Atasının bu hərəkəti Uruza çox ağır gəlir. İrəli yeriyyə, baş əyib atasına deyir:

**“Ünim anla mənim, sözüm dinlə, ağam Qazan.
Sağma baqdm qas-qas güldin
Solma baqdm çoq sevindin
Qarşuna baqdm həni gördin ağıladın
Səbəb nədir, degil mana,
Qara başım qurban olsun, babam sana” /D. 124/.**

Qazan bəy bu sözlərdən qızarır, oğlunun haqq olduğunu deyir, üzünə baxıb söyləyir:

**Bəri gəlgil qulunım oğul!
Sağım ələ baqduğımda
Qartaşım Qaragünəyi gördüm, -
Baş kəsübdür, qan dökübdür,
Çöldi alubdur, ad qazanubdur.
Solum ələ baqduğımda
Tayım Aruzu gördüm,
Baş kəsübdür, qan dökübdür.
Çöldi alubdur, ad qazanubdur.
Qarşım ələ baqduğımda səni gördüm.
On altı yaş yaşladın
Bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan, -
Yay çəkmədin, ox atmadın
Baş kəsmədin, qan tökmədin
Qanlı Oğuz içində çöldə almadın... /D. 124-125/.**

Qazan xan əlavə edir ki, vaxt gələr, mən ölərəm sən qalarsan, tacım-taxtım sənə verməzlər, sonumu gördüm, ağıladım.

Burada Uruz atasından gileylənir, bu işdə onun günahkar olduğunu üzünə deyir:

**“A bək baba! Dəvəcə böyümüşsən, köşəkə əqlin yoq!
Dəpəcə böyümüşsən, tarıca beynin yoq!
Hünəri oğul atadanmı görər, ögrənür,
Yoxsa, atalar oğuldanmı ögrənür?
Qaçan sən məni alub.
Kafir sərhədinə çıqardın
Qılıç çalub baş kəsdin?
Mən səndən nə gördüm, nə örgənim?” /D. 125/.**

Mətləb də elə bunun üstündədir. Dastan da bu mətləb üstündə düzülüb-qoşulub. Hadisələrin inkişafına təkan verən də budur. Qazan xan Uruzun haqq olduğunu etiraf edir və hətta sözlərindən

ləzzət alır: “Qazan bək əlin əlinə çaldı, qas-qas güldü. Aydır: “A bəklər! Uruz xub söylədi, şəkər yedi. Siz yegüniz-içüniz, söhbətiniz tağıt-manuz. Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuqla çıxayın. Ox atduğım yerləri, qılıç çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərayın. Kafir sərhədinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə tağa aluban çıxayın. Sonra oğlana gərək olur, a bəglər!” /D. 126/.

Qorqud Ata “boy”un süjetini özü bu şəkildə qurub ki, ataların boynuna yük qoysun; bu zəruri, həyati məsələnin həllində məhiz onların məsuliyyət daşdığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırın.

Hadisələrin inkişafı Uruzun düşmənlə döyüşdə cəsarəti, əsir düşməsi və s. onu bərkədən-boşdan çıxarır. Yetiştirir, atasının bərk gündə dadına çatır, Qazanın istədiyi cəsur oğul olur. Vəziyyət elə gətirir ki, Uruz qəhrəmanlıq göstərir, qan töküüb, baş kəsir, Alp Uruz adını qazanır. Düşmən Qazanı oğlı ilə qarşılaşdırır: ata qəti yəqin edir ki, oğlı özünə tay, özündən də artıq güclü-qüdrətlidir. Elə oğul ki, Qorqud Ata dastanların birini onun adına düzüb-qoşub: “Salur Qazan tutsaq olub oğlı Uruz çıxardığı boy”. Dastanların sonunda “bəy ərən”, “dünya mənimdir” deyən cəsur ər oğullar sırasında məhz Uruz da vardır, o hörmətlə xatırlanır, ona xeyir-dua verilir...

Buradan da “Dədə Qorqud kitabı”nda valideynin övlad üçün hər mənada dayaq olduğu, onun gələcəyi, ərəsəyə çatması, yetişməsi üçün nə qədər ciddi məsuliyyət daşdığı, həlledici qüvvə olduğu məsələsi ortaya çıxır. Ata ağılını, hünərinin, səxavətinin, qeyrət və yetkin oğuz ləyaqətinin övlada keçməsi dünyanın ən böyük nemətidir, əvəzsiz töhfədir. Onu heç nə ilə əvəz etmək olmaz. Buna görə Qorqud Ata başlanğıcda tezis məzmunlu bu məsələ işlətməmişdir:

“Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir”.

Uruz boyu ayrıca çap olunsa, bu məsələ onun epigrafi kimi götürülə bilər.

8. “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NA ARTIRMALAR VƏ YA “YAD QATLAR”

“Dədə Qorqud kitabı”nın ilk dəfə yazıya alınmış naməlum nüsxəsi əski əlifba ilə üzü köçürüldükcə katiblər hər dəfə oraya öz əlavələrini də etmişlər. Bu, təbii haldır. Buna görə ilk nüsxədən – orijinaldan fərqli olaraq, “Kitab” yeni, yad, dil-üslub “qatları”na məruz qalmışdır.

Bu “qatlar” əsasən üç yöndə özünü göstərir: şəxs adlarında, islam dini söz və istilahlarda və islam dini təsəvvürlərinin təbliğində.

1) **Şəxs adları.** Əsərdə çəkilən şəxs adları, surətlərin çoxu sırf türk-oğuz adlarıdır. Lakin bir-iki ərəb və fars adı da var: Qəflət Qoca oğh *Şir Şəmsəddin* /61.../ *Alp Rüstem* /228/. Qısırca *Fatma* /114/...

Bunlar əsərin fəal surətlərindəndir.

“Kitab”ın “Müqəddimə” və mətnində işlədilən dini-tarixi şəxs adları diqqəti xüsusilə cəlb edir: *Məhəmməd/Məhəmməd Mustafal* /5, 63, 66, 122.../, *Əbuhəkr Siddiq* /5/, *Şahi-Mərdan Əli* /6, 55/, *Həsən, Hüseyin* /6, 44.../, *Osman Üffan* /6/, *Ayişə, Fatimə* /7, 44/, *Züleyxa, Zühəydə, Üridə* /8/, *Museyi-Kəlim, Zülfiqar* /55/ və b.

Bunlar əsərdə ötəri xatırlanan adlardır.

Bu adları Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna tabe etmək, bir növ “doğmalaşdırmaq” üçün onlara öz sözlərimiz qoşulub, adlar müxtəlif növ şəkildələr və s. işlənilib ki, “həzm oluna”, dilimizə uyuşa, başqa sözlərlə “yola gedə” və anlaşıla bilsin. Bu proses, təbii olaraq, digər dini-tarixi adlar, sözlər və birləşmələrdə də özünü göstərir.

2) **Dini söz və istilahlər.** Bunlar az deyil. Ancaq iki türk-oğuz: *uçmaq/İuçmaq, tənri/ Tanrı*: iki də buna qarşı işlənməmiş *behışt, allah/İallataalal həqtaala* sözləri üzərində dayanacaq.

“Dədə Qorqud” boylarının sonlarındakı alqışlardan ikisi aşağıdakı məzmununda olub, bir neçə dəfə eynilə xatırlanır:

*“Ağ birçəkli anan, yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı baban, yeri uçmaq olsun!” /35, 36.../.*

Cümlələr bəzən növbələşir, ikinci əvvəl, birinci sonra deyilir. Lakin söhbət *uçmaq* və *behişt* sözlərinin məna və məzmunca eyniləşdirilməsindədir, halbuki belə deyil. *Uçmaq* sözü “Orxon-Yenisey” kitabələrində də var: *uçdı, uça hardı / “Qağan uçdı – M.Çs 12=Xaqan uçdı”,* yəni öldü; “Bilgə qağan *uça hardı*” – BKX s = Bilkə Xaqan uçub getdi, yəni öldü və hb. Görünür, *uçmaq/üçmaq* sözünün əsası, ilk çıxış nöqtəsi bu *uçmaq* felindəndir; öldü, uçub getdi, əbədiyyətə qovuşdu... mənalarını verir. Sözün məna tutumunda mövhumi, uydurma söhbət yoxdur. Əksinə, *behişt* sözü islam dini istilahıdır, sözün məna tutumu hər cür mövhumi uydurmalarla /hurilər, mələklər aləmi və s./ doludur. Deməli, bu sözlərdə ancaq zahiri yaxınlıq vardır, bunlar bir-birinin eyni ola bilməz.

İkinci cüt sözlər üzərində müşahidələr real vəziyyəti bir qədər də aydınlaşdırır. Təkcə “Müqəddimə”də “Tanrı” və ona qarşı duran “Allah” sözləri 15-16 dəfə xatırlanıb ki, bunun 10-u “Tanrı”dır, hər iki söz həm *allah-tanrı* / “Qamusuna bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan *Allah-Tanrı* görklü” – 7/, həm də *allah-allah* / “*Allah-allah* deməyincə işlər önməz” – 2/ şəklində qoşa da işlənib; “tanrı”ya bir and da içilib / “Qonşu haqqı – Tanrı haqqı” – 9/.

“Müqəddimə”nin aşağıdakı cümlələri də məsələ ilə əlaqədar müəyyən söz deyir.

*“Yazılıb-düzülüb kökdən endi Tanrı elmi
quran görklü...”*

*Alcaq yerdə yapıldır Tanrı evi
Məkkə görklü” /6/.*

“Allah elmi quran” hardan “Tanrı elmi” və “Allah evi Məkkə” hardan “Tanrı evi” ola bilərdi?... Burada qədim-əzəli “Göğ Tenqri” inamı, dini ilə islam dini təsəvvürləri məharətlə birləşdirilir; bu dinlər

arasında körpü salınır.

Bütün bunlar sonradan islami təsəvvürlərin elmi-bədii yolla təbliği idi; islam dini-tarixi adlarını, istilahlarını təbliğ etmək, “Allah” sözü və məzmununu “Tanrı” ilə eyniləşdirib beyinlərə yeritmək məqsədini güdüdü. Fikrimizi daha da aydın etmək üçün növbəti bölməyə keçək.

3) *İslam dini təsəvvürləri.* “Dədə Qorqud kitabı”nda *Allah* /həq-taala, allataala/ sözü ilə müqayisədə *Tanrı* sözünə sayca üstünlük verilə də hər yerdə, mümkün qədər, qarşılaşdırılır; allah məlhumuna aid dini keyfiyyətlər, hər cür mövhumi rəvayət və uydurmalar və s. eynilə türk Tanrısına da şamil edilir. Halbuki türk-Oğuz Tanrısı arəblərin allahına bənzəməz. Çünki bu sözlərin məna tutumu başqa-başqadır. “Tanrı” daha real və həyati təsəvvürləri tənzim edir, bir sıra elmi-bəşəri keyfiyyətləri özündə cəmləyir. Onun maddi əsası da var; bizim ulu şumer-türk babalarımızın öz ağı və zəkasının məhsuludur. O, gözə görünən Göylərdir.

Qədim ulu babalarımız hələ eramızdan çox-çox əvvəlki dövrlərdən göylərə üz tutmuş, Göylər qızı Günəşə sitayiş etmiş, Göylər /Günəş, hava, yağış/ və yerə /torpaq, su/ Tanrı demiş, ilahi qüvvə kimi ona tapınmışdır. Bütün kainatın yaranışı, insan oğlunun doğuluşunu da bu Göylə Yerin qovuşması – məhəbbətinin nəticəsi kimi düşünmüş və izah etmişlər...

Bu məsələdə “Orxon-Yenisey” kitabələrinin tədqiqatçısı P.M. Melioranskiin fikri diqqəti cəlb edir: “VIII əsr Orxon türkləri, heç şübhəsiz, Şamana tapınıblar və “Göyləri” /Tanrı/ ən böyük allah sayıblar... Onlarda Tanrı sözü həm Göy, həm də “allah” anlaşılırdı” (113, s. 266).

P.M.Melioranski “Tanrı” və onunla bağlı məzmunu belə təqdim edir: “Kitabələrdə “dünyanın yaranması” haqqında, görün necə də: yığcam və dolğun söhbət açılır: “yuxarıda mavi göy, aşağıda tutqun /və ya coşğun/ torpaq əmələ gəldi. Onların isə hər ikisinin qovuşmasından insan oğlu yarandı”. Hətta əgər “yarandı” sözü

“yaradıldı” kimi tərcümə edilsə belə bu, qrammatik cəhətdən də mümkündür; hər halda, dünyanı “yaradanın” adı belə çəkilmir (113, s. 266). Deməli, məzmun və məna tutumunca “Dədə Qorqud”da eyniləşdirilən Tanrı, Allah sözləri arasındakı zahiri yaxınlıq bu sözləri eyni anlayış kimi götürməyə əsas vermir. Tanrı ilə Allah eyni mənada düşünülə də biri real düşüncəyə uyğun, o biri isə uydurmadır, mövhumidir.

Dədə Qorqudun təfəkküründə də “Tanrı” ilə “Allah” anlayışları qeyd-şərtsiz eyniləşdirilə bilməzdi. Bunlar bəşər həyatının doğuluşu və inkişafına ayrı-ayrı səmtdən baxır.

“Tanrı” anlayışı tam və dolğun anlayışdır. Bu söz ilə bağı P.M.Melioranskinin bir fikrinə də müraciət edək: “Türklər üçün, şəksiz, torpaq ilahi qüvvə olub əslində “yer-sub” torpaq və su anlayışıdır/, lakin, görünür, bu ilahi qüvvə “Tanrı” ilə müqayisədə az əhəmiyyət kəsb edirmiş...” (113, s. 266).

Alimin bu qənaətini “Dədə Qorqud”dakı bir sıra anlar, hadisələr təsdiq etməkdədir: “Qazanın önünə bir su gəldi. Qazan aydır: *Su haq didarın görmüşdür*. Bən bu suyla *xəbərləşim*. – dedi. Görəlim, xanım, necə *xəbərləşdi*”.

Qazan aydır:

Cığnam-cığnam qayalardan çıxan su!

Ağac gəmilər oynadan su!

Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!

Bağ və bostanın ziynəti su!

Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!!

Şahbaz atlar içdiyi su!

Qızıl dəvələr gəlib keçəki su!

Ağ qoyunlar gəlib çörəsində yatdığı su!

Ordumun xəbərini bilürmisən, degil mana!

Qara başım qurban olsun, suyum, sana! – dedi.

Su qaçan xəbər versə gərək!? /44-45/.

Bu, oğuzlarda suya olan böyük ehtiramın tərənnümüdür, suyu

“Tanrı”lığa qaldırılıb dindirməkdir.

Lakin biz bu mətn üzərində həm də digər bir xətt izləmək niyyətindəyik. Bu məqsədlə bir sıra söz və birləşmələri kursivlə verdik ki, bunlar VI-VII əsrlərin türk-oğuz dili ilə o qədər də uyğundur. Çünki yad sözlərdir. Bunlar sonradan “Kitabı” köçürən katiblər tərəfindən əlavə olunub. Mətnə alınma sözlərin hansı sözlərin yerinə işlədildiyi açıq-aşkar hiss olunur: *soraqlaşım, soraqlaşdı, sorağın, dinsə-danışsa /xəbər versə/ və s.*

“Həsən ilə Hüseyinin həsrəti su!

Ayişə ilə Fatimənin nigahı su!” –

Misraları mətnə tamam artıq görünür, bunlar asanlıqla atıla, “redaktə” edilə bilər; çünki sonradan əlavə olunub, şeir bunlarsız daha təbii, milli koloritə daha uyğun olardı. Yaxud: “Su haq didarın görmüşdür” – cümləsinin “Su *Tanrı* yüzün görmüşdür” deyilməsi nə qədər doğma və əslinə yaxındır; axı, su doğrudan da göydən – Tanrımm üzündən süzülüb gəlir. Qədim türklər Zöhrə ulduzuna *Sevid* deyiblər, *Sevid* su tanrısının adıdır; sev, sevgi sözləri də buradandır. *Sevid* ulduzu isə göylərdə yerləşir; *tanrı* sözü digər mənada işıq, həyat deməkdir, bu Günəşlə də bağlıdır: *tan//dan* sözləri də (müq. et: *tan//dan* sökülüdü, *tan//dan* yeri ağardı və s.) buradandır...

Mətnin əslini, yəni Ozanın dilindən necə çıxmış olduğunu, təxminən bu şəkildə “bərpa” etmək olar:

“Qazanın önünə bir su gəldi. Qazan aydır: Su *tanrı* yüzün görmüşdür. Bən bu suyla *soraqlaşım* – dedi, görəlim, xanım, necə *soraqlaşdı*, Qazan aydır:

Cığnam-cığnam qayalardan çıxan su!

Ağac gəmilər oynadan su!

Bağ və bostanın yaraşığı su!

Şahbaz atlar içdiyi su!

Qızıl dəvələr gəlib keçəki su!

Ağ qoyunlar gəlib çörəsində yatdığı su!

*Ordumun sorağın bilirmisən, degil mana!
Qara başım qurban olsun, snuyim sana! – dedi!
Su qaçan dinsə-danıssa gərək!..”*

Qazan oğlu Uruzun ölüm ayağında “Ağacla söyləşməsi”ndən ayırdığımız yad qatlara diqqət edək:

*Məkkə ilə Mədinənin qapısı ağac!
Museyi-kəlimin əsası ağac!
Şahi-Mərdan Əlinin düldülinin əyəri ağac!
Zülfıqarın qımı ilə qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseyinin beşigi ağac!.. /55/.*

“Dədə Qorqud kitabı”nın ilk nüsxəsində bu sözlər və bu məzmununda misralar mümkün deyildi. Görünür, katib türk-oğuz adlarının, sözlərinin yerinə islam adlarını, sözlərini yerləşdirmiş və ya bunları özündən artırmış, daha dürüst desək, mətni zamanının ruhuna görə “düzəltmiş”, “redaktə” etmişdir. Odur ki, “Dədə Qorqud”un ruhuna, məzmununa yapışmır, “yamaq” kimi görünür. Buradakı dini-tarixi adlara “Müqəddimə”də də rast gəlmişik. Mütəxəssislərin – “Müqəddimə” dastanlara sonradan əlavə olunmuşdur – fikrini nəzərə alsaq, bu adlar və onların vəsfi, habelə ümumən əsərdəki islam ruhunun, ərəb və fars sözlərinin orada özünə yer etməsi və s. elə həmin “Müqəddimə”ni yazan islam ziyahsının əlavəsi, “redaktəsi”dir.

Bu əlavələr, bu “redaktə” ki, biz onu yeni və yad dil-üslub “qatları” hesab edirik, digər nümunələrdə, cümlə və birləşmələrdə, dini-mövhumı təsvirlərdə də müşahidə olunur. Məs., ayrı-ayrı boylardan bir-birilə səsleşən iki mətni eynilə bura köçürək:

1) “Pəs Qazılıq Qoca oğlu Yegnək, taza yigiticik yaradan allahına saqındı. Bizaval məbudı ögdü, aydır:

*Yucalardasan yucasan!
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı!*

*Sən anadan toğmadın,
Sən atadan olmadın.
Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamı yerdə əhədsən.
Allahü – səmədsən.
Adəmə sən tac urdın.
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötürü
Dərgahdan sürdün.
Nəmrud kögə ox atdı,
Qarını yarıq balığı qarşı tutdın.
Ululuqlığma həddin yoq.
Sənin boyun-qəddin yoq.
Ya cismilə cəddin yoq.
Urdığın ulatmıyan ulu Tanrı!
Basduğın bölürtməyənlə həllü Tanrı!
Götürdüğün kögə yetirəm körklü Tanrı!
Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tanrı!
Birliginə sığındım, çələbin qadır Tanrı!
Mədəd səndən!
Qara tonlu kafirə at dəpərəm,
İşümi sən onar! – dedi” /209-210/.*

2) Bəkilin oğlu Allah taalaya yalvarıb söyləmiş, görəlmiş, necə söyləmiş, aydır:

*Yucalardasan yucasan!
Yuca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən
Görklü Tanrı!
Sən aləmə tac urdun
Şeytana lənət qıldın,*

*Bu suçdan ötəri
Dərgahdan sürdüin.
İbrahimi tutdurdım
Xam gönə çulğadım,
Götürüb oda atdurdım,
Odi bostan qıldım,
Birlükünə sığındım, əziz Allah!
Xocam, mana mədəd! – dedi” /251/.*

Mətnlərdəki *tanrı/allah//allah taala və əziz tanrı/lulu tanrı//bəllü tanrı/görklü tanrı/qadir tanrı/əziz allah* paralelləri nəzərdən qaça bilməz; buradakı yad görünən ünsürlər katiblərin işi, daha dürüst desək, əsrlərin əlavəsi, artırmasıdır. Kursivlə verilən sözlər, ifadələr və həmin əsasda deyilən fikirlər diqqəti cəlb edir. Katib “Kitabı” köçürərkən onun üzərində xeyli “düzəliş” aparmış, bir sıra sözləri dəyişdirmiş, zamanın ruhunu ora hopdurmuşdur. Məs: “görklü” ilə yanaşı, bir əziz sözü də işlətmiş, “yağı”nı “kafir”, “onarı” “mədəd” və s. etmiş, “Tanrı” ilə “Allah”, “boyun”la “qədd” sözlərini sinonim cərgəsinə salmış, dövrünün islami təsəvvürlərini, dini-mövhumu rəvayətləri və s.-ni oraya yerləşdirmişdir. Bu dini-mövhumu əlavələr isə Oğuz tanrısına və onun haqqında olan təsəvvürlərə yaddır, deməli, “Dədə Qorqud”a da yaddır. “Birliyinə” sözü əslində türk-oğuz sözüdür, türk anlamıdır, lakin islam dininə xidmət mövqeyinə keçib, dini istilaha çevrilib: allahın “birliyi”, vahidliyi, təkliyi anlamını verir: “əhəd” sözünün /”Qamu yerdə *əhəd-sən*” / qarşılığıdır. Belə sinonimik qoşalaşma “Kitab”ın dili və üslubunda tez-tez nəzərə çarpır.

Bəli, “Dədə Qorqud kitabı” keçib gəldiyi dövrlərin, islam dini və təsəvvürlərinin təsirlərinə məruz qalmış, bu təsir özünü əsərin dili və üslubunda, bəzən məzmununda da göstərmiş, öz möhürünü onun üzərinə basmışdır. Əgər biz indi bu sonradan əlavələri “yad qatları” götürsək, yəni “redaktə” edib çıxarsaq təbii ki, indilikdə bizim belə bir niyyətimiz yoxdur və buna ehtiyac da duyulmur./

“Kitab” heç nə itirməz və bəlkə də onun ilk müəllif nüsxəsi bərpa edilmiş olardı.

“Dədə Qorqud”un dili fikrin, sözün belə yüksək şairənə ifadə, söhbətin, danışığın belə obrazlı deyilişi və s. Azərbaycan xalq dilinin mövcud ədəbi-poetik inkişaf səviyyəsini göstərməklə, dilimizin o vaxtkı ədəbi-poetik imkanlarının genişliyini nümayiş etdirir. Bu genişlik, vüsət, mənəvi poetik aləm, elin sənət kahini, ədəbi siması olan Qorqud Atanın sazında, sözündə-söhbətində, ayrı-ayrı fərdlərin dilində, bir-birilə olan ünsiyyətində özünü parlaq şəkildə göstərir. “Dədə Qorqud”un dilinin yüksək bədii səviyyəsi bu dildə danışan xalqın bədii düşüncə səviyyəsi, onun tarixi mövqeyi, ədəbi istedadı ilə əlaqədardır. “Dədə Qorqud” dilinin poetik vüsəti, oradakı sazla sözün ahəngdar vəhdəti tarixi ənənənin, xalqın güclü estetik zövqünün, həyat tərzinin nəticəsi idi...

“Dədə Qorqud”un bədii dilini, üslubunu, bəlkə, onun ölməz qəhrəmanlarına, bu qəhrəmanların mənəvi aləminə, əzəmətinə, vüqarına bənzədək. Bəlkə, bu dili, bu üslubu bizim muğamlarımızdakı müdriklik, dünyəvilik, saflıq və zənginlik ahəngi ilə, mahnılarımızdakı məftunedici gözəllik; ali sadəlik və xəlqiliklə müqayisə edə bilərik!

Bəli, burada bənzəyiş vardır. Axı, “Dədə Qorqud” boyları da muğamlarımız, mahnılarımız kimi, mütəmadi olaraq xalqın ümum-yaradıcılıq dühası ilə nurlanmış, ölməzlik səviyyəsinə - zirvəyə yüksəlmişdir.

Bəli, burada bir az fərq də vardır. Axı, “Dədə Qorqud” boyları daha qabaq yazıya alınmış, bir neçə əsr sonra ərəb qrafikası ilə köçürülmüş, xoşbəxt bir təsadüf onu, təxminən VI-IX əsrlərdə olduğu kimi gətirib müasir dünyaya çıxarmışdır. Bu isə yeni söz demək, fikir söyləmək üçün geniş meydan açır...

9. "DƏDƏ QORQUQ" DASTANLARININ SONLUQLARI, YAXUD DƏDƏ QORQUQ KƏDƏRİ

VI-VII əsrlər Azərbaycan mənəvi dünyasının işıqlandırılması olduqca gərəkli bir məsələdir. Çovğun kimi gələn və hər sahədə "yenilik" gətirmək istəyən ərəb işğah xalqımızı mənən islamlaşdırma bilməzdi.

Dədə Qorqud Oğuz elinin ilk şeyxi olsa da, islam dininin təbliğçisi təyin edilsə də, islamçı olmadı. İslamçı olsaydı deməzdi:

*"Qanı dedigim bək ərənlər?
Dünya mənim deyənələr?
Əcəl aldı, yer gizlədi.
Fani dünya kimə qaldı?"*

/D. 34, 65, 154, 201, 291, 303/.

Boyların sonu belə kədərli fikirlə tamamlanır, fəryad edilir, keçən günlər yada sahnır, o günlərin şanlı-şöhrətli qəhrəmanları xatırlanır, onlara, bir növ, ağı deyilir.

Dədə Qorqudun bu kədəri dünyasını itirmiş şəxsin kədəridir. O, tək qalıb, o, qəhrəmanlar üçün yaşayırdı, onların mərdliyi, cəsarəti, dönməzliyi, sədaqəti, məhəbbəti Dədə Qorquda ilham verir, Qorqud üçün mənalı həyat, həyat eşqi idi. Dədə Qorqud onlara ad verərdi, onların xeyir-şərində iştirak edərdi, el ağsaqqalı kimi onların hər dərd-sərinə qalar, şəninə dastan qoşardı. Və bundan zövq alardı. Bu dünya ona dünya malından, var-dövlətindən artıq idi. İndi isə o tək qalıb. Bu dərd çox ağırdı. Dədə Qorqudun bütün bu "Keçən günə gün çatmaz" - fəryadı kədərdir.

Bu dərd, bu kədər Dədə Qorqudda öləri deyildi. Hər dastanda hər boyda Oğuzun mərdləri itirilir, gözəl oğullar sıradan çıxırdı. Qələbələr qazanılsa da, bu itkilər Vətən uğrunda, ana torpaq, namus-şərəf uğrunda olsa da, bunları adi və soyuqqanlı qarşılamaq

olardımı?! Dədə yanib-yaxılırdı. Nə yaxşı ki, onlara dastan bağlayıb, boy-boylayıb, onları əbədiləşdirib, həm o müdrik insanın özünə, həm də bizə böyük təskinlik də budur.

"Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı"nda Dədə Qorqud məsələyə daha əsaslı şəkildə yanaşmış, ölümə qarşı durmuşdur: Domrulu Əzrayillə üzləşdirərək, onun dili ilə sözünü demişdi: "Mərə, Əzrayil dedüginiz nə kişidir kim, adamın canın alır? Ya qadir Allah, birligin, varlığın, haqqıqün, Əzrayili mənim gözümə göstərgil, savaşayım, çəkışəyim, dürişəyim, - yaxşı yigidin canın qurtarayım. Bir dəxi yaxşı yigidin canın almıya" /D. 156/.

Dünya bina olub, insan yaranan vaxtdan onu bu kədər bürüyüb, bu dərdin dərmanı onu düşündürüb: nə üçün insan ölməlidir? Dünyadan köçüb getməlidir? Bunun əlacı yoxmu? İnsan buna cavab tapa bilməyib.

Hələ çox qədim zamanlardan böyük zəka, düha sahibləri, öz gücü, qüdrətilə məşhur olan qəhrəmanlar bu dərmanlı dərdin çarəsini axtarıb, çarpışıb... Amma bir nəticə almıyıb, dünyadan məyus gediblər. Bilqamis padşah özü kimi, güclü, qüdrətli dostunu itirərkən, gözü önündə can verib dünyasını dəyişərkən "insan nə üçün ölməlidir?" kədəri onu da sarsıtmış, buna qarşı "əbədi həyat çiçəyi" dalınca gedib zülmətli yollardan keçmişdi, müsibətlər çəkmişdi. Amma əli boş qayıtmışdı. Makedoniyalı İsgəndər əbədi yaşamaq eşqilə "dirilik suyu"nu içmək üçün əzab-əziyyətlərə qatlaşıb, o da bu sirri açmağa, bu dərdə çarə tapa bilməmişdi. Yəqin ki, Dədə Qorqudun sələflərindən xəbəri vardı. Odur ki, bu dərdin əlacını axtarmır, ancaq dərd çəkir, üsyan edir, fəryad qoparırdı. Gözləri önündə ölənlərin, dünyadan köçüb gedən Oğuz eli igidlərinin ruhuna "yum" vermək, xeyir-dua eləməklə kifayətlənirdi.

Bununla yanaşı, həyatda yaşayanlara, igidlərə, ərlərə alqışlar deyir, xoşbəxtlik diləyir, onları uca olan Tanrıya tapşırırdı.

*"Qarlı qara tağların yıqılmasun!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!*

*Qamən aqan körklü snıun qurımasun!
Qadır Tanrı səni namərdə möhtac etməsün!"*
/D. 122, 154, 169, 212, 253/.

Yəni bu, müvəqqəti, qısa ömrü yaşayarkən, heç olmasa, bu ömrü təmin və mənalı edən “qarlı qara dağlar”, “kölğəli uca ağaclar”, “coşğun axan gözəl sular” həmişəlik olsun, əbədi qalsın ki, təbiətin bu gözəl qoynunda rahat nəfəs ala, kef çəkə, qısa olan ömrü yaşaya, həyatdan kam alasan, dünyadan başı uca gedəsən...

Dədə Qorqud kədəri böyükdür, insanın ölümü və insan ömrünün qısalığı ilə bağlı bəşəri kədərdir.

Lakin bu kədəre dözmək olar. Çünki onun içində nikbinlik də var. Bu nikbinlik daha güclü, daha fərəhli görünür: dünya görünür: dünya gözəldir, bu az ömrü də yaşamağına dəyər. Belə ki, Dədə Qorqud öz şəxsində dadlı, mənalı sözü-söhbətilə, qopuzu-sazı ilə dünyadan getmiş “dünya mənim deyənləri” ümumilikdə o dünyanı, “Oğuz zamanı”nı saxlaya bilib, əbədləşdirib. Gördüyü, şahidi olduğu, iştirak etdiyi əhvalatları, qəhrəmanlıq səhnələrini dastanlaşdırıb, el-el, oba-oba çağıraraq, yazıb-yaradıb saxlayıb, gələcəyə təqdim edib. Bu böyük təskinlikdir. Dədə Qorqudun kədəri, daxilindəki güclü nikbinlik budur. O, dünyadan vaxtlı-vaxtsız köçüb-gedənlərin dünyasını saxlamışdır. Bayandır xan, Qazan xan, Beyrək və b. belə öz dünyası olan şəxsiyyətlər, qəhrəmanlar çox idi, dünyadan köçdü getdi. Dünya heç kimə qalan dünya deyil. Dünya nə sənindir, nə də mənim!

Amma nə qəm? Bu qəhrəmanların adı-sanı, şanı-şöhrəti qaldı, gələcəyə, nəsillərə nümunə oldu. Nə qədər ki, Oğuz kökü var, nəsil, xalq yaşayır, onlar da qəlblərdə yaşayır və yaşayacaqdır. Bu, tarixi şəxsiyyətlərin, bütövlükdə isə xalqın ölməzlik, əbədiyyətə qovuşmaq fəlsəfəsinin bədii həllidir. Dədə Qorqudun ölməzliyi də bundadır ki, bu qəhrəmanlarla özünü də yaşadır.

Dədə Qorqud mənsub olduğu xalqın yaşadığı bir dövrün “Oğuz zamanı”nın bədii salnamsini yaradıb, min-min illik tarixin

şanlı bir səhifəsini sinələrə, yaddaşlara köçürüb: sonralar bu, qələmə də alınıb, yazıya keçib, əbədləşib.

Bəs hanı o tarix, o tarixi yaradanlar? Hanı o, dünyadan köçüb gedən, “acəl alıb yer gizləyən” igidlər, arənlər? Onlar cismən həyatda yoxdur. Lakin xalqın qan yaddaşında, qəlblərdə, ürəklərdə özlərinə əbədi yer ediblər: torpağa, xalqa bağlılığı ilə, vətəne sdaqət ilə; ailəyə məhəbbət ilə... Çox təbii və ruhani hissdır ki, bu gün biz onlarla fəxr edirik, hətta onlara həsəd aparırıq, onlara bənzəməyə çalışırıq, onlar kimi olmağa can atırıq. Bu mənada “Dədə Qorqud” dastanları tarix, *“tarixi-həqiqətlərin hədii təsdiqi olmaqla*, həm də müasirdir, bizim bu günümüz və sabahımızdır: o qədər də uzaq olmayan keçmişimizi, onun bir anını aydın göstərən güzgüdür. Qorqud Atanın kitabı bütövlükdə tarixi hadisələrin bədii ifadəsidir. Bu “Kitab” VI-VII əsrlərdə yazılmış yox, yaradılmış tarix kitabıdır. Böyük Ata Türkün sözləri öz yerini tapır: “Tarixi yaradan biz olduq, onu başqaları yazdı!”.

“Gəlimli, gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya!” Bəs, Dədə Qorqudun bu harayı nədir? Bu bədbinlik nə deməkdir?

Ölüm haqdır. Əzəldən həyat belə qurulub. İnsanın qismətinə bu düşüb. Dünyaya gələn gedəcəkdir. Bu kədərdir. Qorqud Ata bunun harayını çəkir. Bu ağrını, bu kədəri insan oğlu duymaya bilməz.

Deyirlər “Gündə mini ölür, min biri dirilir”. Bu nikbinlikdir, nikbinliyə meyilli kələmdir. Heç olmasa, bir artığı var.

Olum və ölüm bəşəriyyətin əzəli gəlişi və gedişidir. Olum və ölüm olmasaydı bəşəriyyət qocalardı. Dünyaya “Qoca dünya” deyilsə də, bəşəriyyət həmişə cavan olaraq qalır. Məhz, atalar “Ölənle ölmək, dünyadan köçənlə köçmək olmaz” deyiblər. Təkcə kədər bəsdir. Dədə Qorqudun kədəri içindəki nikbinliyin mayası buradan gəlir. Bu dahi insanın düzüb-qoşduğu dastanlar, bağladığı “Kitab” elə əslində bu fikri deyir; qalan və yeni doğulan nəsillərə bu fikri təlqin edir; həyat gözəldir, mənalıdır və bu qısa ömrü yaşamağına dəyər.

Dünya heç kəsin olmayıb, nə mənimkidir, nə də sənin. Dünyaya gəldin gedəcəksən. Buna görə, görək bu qısa ömrü şəərəllə, ləyaqətlə başa vurasan, insanlıq adına layiq elə böyük və ibrətli işlər görəsən,

igidlik və qəhrəmanlıq göstərəsən ki, izin qala, sözün qala, səni həmişə xatırlada, yaşada. Sənin əbədiyyətin bəşəriyyətə, xalqa etdiyin xidmətlə, gördüyün qeyri-adi işlərlə ölçülür. Ulu “Bilqamis” dastanı da bu fikri təlqin etmişdi.

Dədə Qorqud da bu qeyri-adiliyi göstərdi. Xalq həyatının parlaq bir dövrünün bədii tarixini yaradıb getdi. Dədə Qorqud olmasaydı tariximizin bu igid, qəhrəman oğulları unudulacaqdı. Başqaları bunu istədikləri kimi yazacaqdı.

Həyatda insan üçün nə varsa, insan nə edirsə, çətin gün üçün edir. Gərək zamanı qabaqlayasan, ötəsən, özünü təsdiq edəsən və dünyadan gedəsən. Dədə Qorqud zamanı qabaqladı, ötdü, özünü təsdiq etdi və dünyadan getdi. Məhz bizim həyatımız üçün, çətin günümüz üçün böyük və əvəzsiz iş görüb getdi...

Dünya boşluqdur. Onu insan doldurur, keçmişdə olmuşlarla, gələcəkdə olacaqla. Şükür ki, insan iş görməli, zəhmət çəkməli olub, bununla da yüksəlib. Boş dünyanı doldurmaq insanın qismətinə düşüb. Yük, iş, zəhmət dünyanın fərəhidir. Belə yük götür, elə iş gör, elə zəhmət çək ki, heç kəsə bənzəmə, bənzərsizliyini təsdiq et. Dədə Qorqud bənzərsiz şəxsiyyətdir. O ancaq özünə bənzəyir. Belə dühalar çox az-az, yüz ildə bir, min ildə bir dünyaya gəlir.

Bu da dünyanın açılmamış bir sirridir...

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Tədqiqatda əsas, ilk mənbələrdən – Herodotun “Tarix”, Strabonun “Geoqrafiya” kitabları, “Dədə Qorqud kitabı” (Drezden əlyazma nüsxəsi), “Orxon-Yenisey” kitabələri və Kaşqarlının “Divanı”ndan gətirilən dəlillərin səhifələri məlum qayda, yəni elmi ədəbiyyatda istifadə olunan işarələrlə göstərilir.

Tədqiqatda istifadə olunan başqa mənbə, elmi-nəzəri fikir, sitat və s. sru nömrələri üzrə verilir və oru həmin mənbələrin səhifələri əlavə olunur.

I

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, “Elm”, 1960.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, I, II c., Bakı, “Elm”, 2004-2007.
3. Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, “Elm”, 1958.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, I c., Bakı, “Elm”, 1982.
5. Azərbaycan filologiya məsələləri, Bakı, “Elm”, 1983.
6. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü, “Azərənşr”, 1979.
7. Azərbaycan SSR ER xəbərləri, tarix, fəlsəfə, hüquq, 1987, №3.
8. Azərbaycan SSR EA məruzələri, XXX c., 1974.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I c., 1976.
10. Azərbaycan nağılları, 2 cildə, I., 1970.
11. “Avesta”, I kitab, Bakı, “Azərənşr” 1996.
12. Axundov M.F. Əsərləri, II c., Bakı, 1951.
- 12a. Aleksandr Düma. Qafqaz, Bakı, 1985.
13. Bayatılar, Bakı, “Azərənşr”, 1980.

14. "Bilqamıs" dastanı (tərcümə edən İ.Vəliyev), Bakı, "Gənclik" 1985.
15. Camal Anatol, Tarixə hökm edən millət-türklər, "Aydınlıq" qəzeti, 1991, 10 avqust.
16. Cəmşidov Ş. "Kitabi Dədə Qorqud"u vərəqlərkən, Bakı, "Gənclik", 1969.
17. Cəmşidov Ş. "Kitabi Dədə Qorqud", Bakı, "Elm", 1977.
18. Çəmənəzəminli Y.V. Əsərləri, Bakı, 1976.
19. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyət tarixi, Bakı, "Elm", 1985.
20. Dadaşova S. Od məbədi Atəşgah, "Atəşgah" bukleti, Bakı, 1984.
21. "Ekspress" qəzeti, 2007, 13 iyun.
22. "Elm və həyat" məcmuəsi, 1963, № 10.
23. Əbil Qazi Bahadır xan. Səcərəyi-Tərakimə, Bakı, 2002.
24. "Əkinçi" qəzeti (əlavə nüsxə), 1878.
25. Əlisa Nicat. Nağıllara dönən tarix, Bakı, 1999.
26. Əmin Abid. Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış, "Dan ulduzu" məcmuəsi, 1929, № 5.
- 26a. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, 1967.
- 26b. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi, I c., "Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi", Bakı, 2007.
27. Əsgərov Rəşid. Azərbaycanın qədim tarixinə dair. Muğ və muğanlılar, Cəlilabad, 2001.
28. Əzimova R.S. "Avesta"nın əxlaqi qanunu və ya əcdadlarımızın bizə vəsiyyəti, "Dalğa" qəzeti, 1991.
29. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri, I, II, III, Bakı, 1958.
30. "Füyuzat" məcmuəsi, 1907, № 16.

- 30a. T.J.Hacıyev, K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, "Maarif", 1983.
- 30b. T.J.Hacıyev, Açılan düyünlər, yoxsa... – "Ədəbiyyat və incəsənət" 30 dekabr, 1983.
31. Xətai Ş.İ. Dəhnamə, Bakı, 1959.
32. Xətai Ş.İ. Əsərləri, I, II cildlər.
33. "İqbal" məcmuəsi, 1912, № 132, 137.
- 33a. "XXI əsr" qəzeti, 8 aprel, 1995.
34. Kəsrəvi S.Ə. Azəri, yaxud Azərbaycanın əski dili, Tehran, 1926.
- 35 Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani taifeyi Oğuzan, əlyazma, Drezden nüsxəsi.
36. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1988.
37. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, II c., I h., Bakı, 1926.
38. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963.
39. Kumulyov L. Qədim Türklər, Bakı, 1993.
40. Mustafayev F. Fəlsəfi fikir tariximizdən yarpaqlar: "Avesta", "Dalğa" qəzeti, 1991, 29 iyul, 6-12 avqust.
41. Murad Adı. Qırçaq çölünün yovşanı, Bakı, "Gənclik", 1997.
42. Nizami Gəncəvi. "İsgəndərnamə" "Şərəfnamə", "İqbalnamə", Bakı, "Yazıçı", 1982.
43. Nizami Gəncəvi, "Xosrov və Şirin", Bakı, 1962.
44. Nizami Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi", Bakı, 1982.
45. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun", Bakı, 1982.
46. Nizami əsərlərinin el variantları, Bakı, "Azərnəşr", 1941.
47. Nəsimi İmadəddin. Əsərləri, II c., Bakı, "Azərnəşr", 1973.
48. Rəhimov A. Midiya və mağ sözlərinin mənşəyinə dair.

“ATM”, Bakı, 1989.

49. Sadıqoğlu Çingiz. Peyğəmbər – filosof və şair Zərdüşt Avesta Azərbaycan fəlsəfi ədəbi fikrinin başlanğıcı, “Elmi axtarışlar”, 1-2 (III buraxılış), Bakı, 2002.

49a. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, 1983.

50. Səfərli Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Maarif”, 1982.

51. Şəfizadə B. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, Bakı, 1996.

52. Şəfizadə B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər), Bakı, “Adiloğlu”, 2003.

53. Şəfizadə B. Avesta və Zərdüştlüyün Nizami yaradıcılığına təsiri, “Nizami-850”, Bakı, 1991.

54. Şəfizadə B. Zərdüşt və “Avesta tarixinə dair”, “Zəka” məcmuəsi, 1993, № 2.

55. Şəfizadə B. Zərdüştlər və Füzuli, “M.Füzuli-500”, BDU nəşr., Bakı, 2000.

56. Tariyel Vəli Nüvədili. Əcdad, “Sietl, V.A. ABŞ, 1997.

57. Təhmasib M.N. Dədə Qorqud boyları haqqında. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, birinci kitab, Bakı, 1961.

58. Türkün qızıl kitabı, I, “Yazıçı”, Bakı, 1992.

59. Vəli Osmanlı, Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər, Bakı, Sabah, 2008.

59a. “Vəhid” məc. Tehran, 1968, № 3.

60. Yusif Balasağunlu. Qutadqu bilik “Gənclik”, Bakı, 1998.

61. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, “Bakı Universiteti” nəşri, 1993.

61a. Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları, “Maarif” nəşr., Bakı, 1991.

II.

62. Abu Reyxan Biruni. İzbrannie proizvedeniya, t. II, izd. ANUSSR, Taşkent, 1957.

63. Avesta russkix perevodax (1861-1991) Sankt-Peterburq, 1998.

64. Avesta. İzbrannie qimni, Duşanbe, 1990.

65. Aydın Mamedov. Teoretiçeskie problemi vosstanovleniya perviçnıx korney v tyurkskix yazıkov, «AFM», Bakı, 1984.

66. Amanjolov A.S. Rukopodobnaya nadpis iz sakskoqo zaxoroneniya bliz Alma-Atı, «Vestnik Kazaxskoy SSR», Alma-Atı, 1971.

67. Afanaseva V.K. Ya otkroyu sokrovennie slovo. Predislovie, «Xudojestvennaya lit.», M., 1981.

68. Axmed ibn Asam al Kufi. Kniqa zavoevaniy, Baku, 1981.

69. Baraşkov A. «Toçku stavit rano», «Texnika molodeji», 1975 № 5.

70. Bartold V.V. soçineniya, t. II, 1968.

71. Bartold V.V. İstoriya turetsko-monqolskix narodov, Taşkent, 1928.

72. Bartold V.V. Kniqa moeqo Deda Korkuta. M.-L., 1962.

73. Belitskiy M. Zabıtiy mir Şumerov, izd. «Nauka», M., 1983.

74. Braçinskiy İ.S. İranskoe literaturnoe naslediya, izd. «Nauka», M. 1964.

75. Burxard B. Ot Şanidara do Akkada, izd. «Nauka», 1976.

76. Bulli L. Ur xaldeen, izd. «Vostoçnaya lit.», M. 1961.

76 a. Vasilev D.D. Korpus tyurkskix runiçeskiy pamyatnikov basseyna İniseya, L., 1983.

77. Vinqler Q. Zapadnaya Aziya v drevnie vremena. — İstoriya çeloveçestva, t. III, SPb., 1903.
78. Qeql. Soçineniya, t. VIII, M.-L. 1935.
79. Qeredot. İstoriya v devyati kniqax, izd. «Nauka», L., 1972.
80. Qete. Vostoçny divan, M., 1988.
81. Qiqo Vinkler. Vavilonskaya kultura, izd. «Faros», M., 1913.
82. Qommel F. İstoriya drevneqo Vostoka, SPb, 1905.
83. Qorden Çayld. Drevneyşiy Vostok v svete novix raskopok, izd. «İnostrannoy lit.», M. 1956.
84. Qumilev L.N. Drevnie tyurki, izd. «Nauka», M., 1967.
85. Delic F. Vavilon i Bibliya, SPb., 1911.
86. Dioqen Layertskiy. O jizni uçeniyax i izreçeniyax znamenitix filosofov, izd. «Misl», M., 1979.
87. Diodor. İstoriçeskaya biblioteka, ç. I, VI, SPb. 1774-1775.
88. Doroqami tıyaça leti, M., 1988.
89. Drevnee zoloto Kazaxstana Alma-Ata, Oner, 1983.
90. Drevnetyurkskiy slovar, izd. «Nauka», L., 1969.
91. Dyakonov İ.M. İstoriya Midii, izd. ANSSR, M.-L., 1956.
92. Dyakonov İ.M. Epos o Qilqameş, ANSSR, M.-L., 1961.
93. Zoroastriyskaya mifolojiya, Sankt-Peterburq, 1998.
- 93a. İbn Asam al Kufi. Kniqa Zavoevniy, Baku, 1981.
94. «İzvestiya», 2004.
- 94a. İstoçniki qruzinskix letopisey, SMOMPK, vip. XXVIII, Tbilisi, 1900.
95. Kessidi F.X. Ot mifa k loqosu, izd. «Misl», 1972.
96. Klenkel Brant Evelin. Putoşestvie v drevney Vavilon, izd. «Nauka», M., 1979.
97. Klima İ. Obşestvo i kultura drevneqo Dvureçya, Praqa, 1967.

98. Kloçkov İ.S. Duxovnaya kultura Vavilonii: çelovek, sudba, vremeya, izd. «Nauka», M., 1983.
99. Kosidovskiy Z. Koqda solntse bilo boqom, izd. «Nauka», 1991.
100. Kosidovskiy Z. Bibliyskie skazaniya, izd. Politçeskaya lit., M., 1975.
101. Korş F.E. Drevneyşiy narodniy stix turetskix plemen, ZORAO, t. XIX, vip. II, III, SPb, 1909.
102. Kramer S.N. İstoriya naçinaetsya v Şumere, izd. «Nauka», 1965.
103. Latşev. BDU, 1947, № 4.
104. Literatura drevnoqo Vostoka, izd. Moskovskoqo Universiteta, 1984.
105. Lipin L., Belov A. Qlinyame kniqi. L., 1956.
106. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, izd. ANSSSR, M. -L., 1951.
107. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Monqolii i Kirkizii, izd. ANSSSR, M., 1959.
108. Malov S.E. Pismennost tyurkov, izd. ANSSSR, M.-L. 1952.
109. Mariann Belitskiy. Zabıtiy mir şumerov, izd. «Nauka», M., 1980.
110. Marr N.Ya. İzbrannie raboti, t. IV, M., 1937.
111. Makovelskiy A.O. Avesta, izd. AN AzSSR, Baku, 1960.
112. Melioranskiy P.M. Arab filoloq o turetskom yazıke, SPb. 1900.
113. Melioranskiy P.M. Ob Orxonskix i yeniseyskix nadqrobnix pamyatnikax s nadpisyami, JMNP, XVII, SPb. 1898.
114. Melioranskiy P.M. Pamyatnik v çest Kyultekina, ZVOAO,

t. XII, SPb. 1899.

115. Meri Boys. Zoroastriysi. Verovanic i obiçai, izd. «Nauka», M., 1987.
116. Nikolay Perix. Zaijqayte serdüa, izd. Molodaya Qvardiya, M., 1978.
117. Oqonyok, 1988, № 49.
118. Oppenxeym A. Drevnyaya Mesopotomiya, izd. «Nauka», M., 1990.
119. Ot naçala naçal. Antoloqiya şumerskoy poezii, Tsentr Peterburqskoe vostokovedenie, SPb., 1997.
120. Oljas Suleymenov. Az i ya, Alma-Ata, 1965.
121. Plutarx. Soçinenie, izd. Xudojestvennoy lit., M., 1983.
122. Reder D.Q. Mifi i leqendi drevneqo Dvureçya. M., 1965.
123. Rudenko S.İ. Qornoaltayskie naxodki i skifi, izd. ANSSSR, M.-L. 1952.
124. Serebryanie pismena zolotoqo voina, «Texnika molodeji», 1971, № 5.
125. Seton Lloy. Reki bliznetsi, izd. «Nauka», M., 1972.
126. Sokolov S.N. Avestiyskiy yazık, izd. Vostoçnoy lit. M., 1961.
127. Stebleva İ.V. Poeziya VI-VII vekov, M., 1965.
128. Stebleva İ.V. Razvitiya tyurkskix poetičeskix form XI veka, M., 1971.
129. Stebleva İ.V. Poetika drevnetörkskoy literaturı, M., 1976.
130. Struve V.V. Qosudarstva Laqaş, M., 1961.
131. Strabon. Qeoqrafiya v 17 kniqax, izd. «Nauka», 1964.
132. Taylor E.V. Pervobitnaya kultura, izd. Politiçeskaya lit., M., 1989.

133. Texov B.V. Skifi sentralny Kafkaz v VII-VI vv do n.e., izd. «Nauka», M., 1980.
134. Tyumenov A.İ. Qosudarstvennoe xozyastvo drevnoqo Şumera, M.-L. 1956.
135. Uilber D. Persepol, izd. «Nauka», M., 1977.
136. Feofilokt Simokatta. İstoriya, M., 1957.
137. Flaviy Arrian. Paxod Aleksandra Makidonskoqo, izd. ANSSSR, M.-L., 1962.
138. Flitner N.D. Kultura i iskusstvo Dvureçya, M.,-L., 1958.
- 138a. Fridrix Nitüşe. Tak qovoril Zoratustra, M., 2001.
139. Xrestomatiya...
140. Çaqdurov S.Ş. Proizxojdeniya Qisseriadi, izd., «Nauka», Novosibirsk, 1988.
141. Çayld Q. Dreneyskiy Vostok v svete novix raskopok, M., 1956.
142. Çetire stati iz zendavesti... SPb, 1861.
143. Evelin Klenqel Brandt. Putoşestvie v drevney Vavilon, izd. «Nauka», M., 1979.
144. Elize Rekl. Çelovek i zemlya, t. I, izd. Brokqauz-Yefron, SPb, 1906.
145. Entsiklopedičeskiy slovar, t. I, M., 1953.
146. Yakubovskiy A.O. «Kitabi Korkud» i eqo znaçeniya... «Kitabi deda Korkuda», M.,-L., 1962.
147. Ya otkroyu tebe sokrovennoe slova. Predislovie, «Xudojestvennoy lit.», M., 1981.

III.

* * *

148. Ahmet Kabaklı. Türk edebiyatı, c. I, 1967.
149. Ahmet Cevat. Alfabenin menşeyi en eski türk yazısıdır, İstanbul, 1933.
150. Bahaeddin Ögel. Büyük Hun İmperatorluğu tarihi, c. I, II, Kültür başkanlığı yayımları, Ankara, 1981.
151. Barhold w., Fuad Köprülü. İslam medeniyeti tarihi, 5 baskı, Ankara, 1957.
152. Dede Korkut kitabı, I, Ankara, 1958.
153. Divanü luğat-it-türk, tərcüməsi, I (1939), II (1940), III (1941), Ankara.
154. Edqar Q.Sturtevant. Eti dili sözlüğü (türkçeye çevirən Munire B. Çelebi), İstanbul.
155. Mühərrem Ergin Orhun abideleri, 10, Baskı, Boğaz içi yayımları, İstanbul, 1946.
- 155a. "Hürriyet" qezeti, 1 nisan, 1993, sayı 15.
- 155b. Kramer S.N. Tarih Sumerde başlar. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.
156. Türklerin Altun kitabı, I c., Ankara, 1958.
157. Türk yurtları, 1990 sayı 2.
158. Türk məşhurları ansiklopedisi, İstanbul, 1944.
159. Türk dastanları, II baskı, İstanbul, 1976.
160. Türk milli kültüründe novruz, İstanbul, 1987.
161. "Yağmur", Erzurum, 1977, sayı 2.
162. Şumer dili və grammeri, I c, Samerceden örnəkler. Tarih Kurumu basın evi, Ankara, 1981.

163. The Book of Dede Korkut, Penguin Books, London, 1974.
164. The Book of Dede Korkut, University of Texas press, Anstin-London, 1972.
165. Orientalla, 1993, vol. 62.
166. Karl Geldner. Avesta di le neiligen bucher der Parsen, Stuttgart, 1886.

KİTABDA GEDƏN QƏDİM YAZI NÜMUNƏLƏRİ, FOTO-ŞƏKİLLƏR VƏ XƏRİTƏLƏR

I. Yazı nümunələri, şəkilləri

1. İlk Şumer şəkil yazısı.....	20
2. Şumer şəkil yazısından mixi yazıya doğru inkişafı göstərən sxem.....	21
3. Şumer mixi yazı nümunələri.....	22
4. Şumer mixi yazısı ilə “Dünyanın hər üzünü görmüş adam” dastanının yazılışı.....	23
5. Qlozel yazılarından nümunə.....	32
6. “Keyik rəsmi üzərində yazı”. Qlozel yazısı.....	33
7. Qlozel əlifba yazısı ilə “Yenisey-Orxon” əlifba yazısının müqayisəsini göstərən sxem.....	34
8. “İssiq” yazısı – Gümüş cam üzərində yazı.....	35
9. “Yenisey-Orxon” yazısından nümunə - “İkinci abidə Qızıl çiraa”.....	38
10. “Yenisey-Orxon” əlifbasının inkişafını göstərən sxem.....	41
11. “Bilqamis” dastanının 12-ci lövhəsindən ümumdünya tufanı.....	50
12. Enmerkar və Aratta hökmdarı dastanının 12 sütunlu lövhədən bir bölmənin surəti.....	90
13. “Avesta”nın əlyazmasından nümunələr.....	227
14. Miladi tarixdən öncə V əsrə aid üç dildə yazılmış kitab.....	230
15. Həm sağdan sola, həm də soldan sağa yazılmış Yenisey yazısı.....	514
16. “Orxon” çayı Koşo-Tsaydamda (Monqolustan). Gültəkin kitabəsindən bir səhifə.....	525
17. “Mogilyan xanın kitabəsi”ndən bir səhifə.....	555

II. Foto-şəkillər, xəritələr və b.

1. Bilqamisın gipslə surəti çıxarılmış heykəlinin fotosu.....	108
2. “Bilqamis” dastanının əsas surətlərindən məleykə İştarın şəkli.....	184
3. Zərdüştlüyün yayılma və nüfuz dairəsini göstərən xəritə.....	221
4. Suraxanı atəşgahının təsviri.....	225
5. Zərdüşt Spitamanın şəkli.....	234
6. Türkiyədə dərc olunan “Hürriyyət” qəzetindən bir səhifə.....	255
7. Cənubi İraqda Urukun ibadətgahı və “Ağ məbəd”.....	257
8. Qadınlar ibadət vəziyyətində. Ön Asiya.....	259
9. Zərdüştçülərin Haoma içkisini hazırlayan dəzgahı.....	314
10. Zərdüştçülərin ibadət möhürü və Haoma içkisi hazırlanan və saxlanan qablar.....	315
11. Turan İmperiyası. Qafqazla və Ön Asiya ilə bağlı dalğaları göstərən xəritə.....	367
12. Miladdan öncə VII-VI əsrlər türk tipi.....	376-377
13. Qədim dünyanın xəritəsi.....	470
14. “Dədə Qorqud kitabı”nın London nəşrində verilmiş oğuz-türk döyüşçüsünün fotosu.....	653
15. L.N.Qumilevin “Qədim türklər” kitabında verdiyi Göy Türk xaqanlığının ərazisini göstərən xəritə.....	677

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	3
I TÜRK-AZƏRBAYCAN BƏDİİ DÜŞÜNCƏSİNİN İLKİN QAYNAQLARI	
1. Qədim Türk ortaq ədəbi nümunələri.....	6
2. Şumerlər kimdir, bu barədə dünya elmi fikri nə deyir.....	17
3. Yazının kəşfi.....	20
1) Şumer şəkil yazısından mixi (oxşəkili) yazıya doğru inkişaf.....	21
2) Əlifba – yazıya doğru inkişaf.....	31
a) Qlozel yazıları.....	31
b) “Keyik rəsmi üzərində yazı”.....	33
3) İssiq yazısı.....	34
4) Orxon-Yenisey yazıları.....	38
4. Dinin mənşəyi: Şumer-türk mifik bədii düşüncəsi.....	42
1) “Kainatın və insanın yaranması haqqında” ilkin mifik təsəvvürlər.....	42
2) Qədim Şumer mifik təsəvvürlərinin dünyəvi təsir dairəsi..	48
a) Şumer-Bibliya paralelləri.....	48
b) “Bilqamis” – “Bibliya” paralelləri.....	51
5. Şumer-türk ədəbi mühiti.....	55
1) İlk ədəbi-bədii biçimlər.....	56

a) Ağı bədii yaradıcılıq növü.....	56
b) Atalar sözləri və zərb-məsəllər: müdrik kəlamlar.....	61
c) Təmsil bədii yaradıcılıq növü.....	65
2) Yazılı ədəbiyyat, hekayə yaradıcılığı.....	68
a) “Müdrük Axıkar” hekayəsi.....	68
b) “Nippurlu yoxsul”un hekayəsi.....	70
c) “Ağa və Qul” münazirə-hekayəsi.....	72
3) Məktəb hekayələri.....	79
a) “Məktəblinin günü”.....	80
b) “Ata və oğul”.....	84
6. Dastan yaradıcılığı.....	88
1. “Enmerkar və Aratta hökmdarı” dastanı.....	88
a) Enmerkarın İlahə İnannaya müraciəti.....	89
b) İlahə İnannanın Enmerkara öyüdü və verdiyi vəd.....	91
c) Enmerkarın inamı və qələbəyə ümidi.....	93
ç) Çaparmın Arattaya ilk və növbəti gedişləri.....	94
d) Enmerkarın yenidən üç şərti və tələbi.....	101
e) Azadlığın və müstəqilliyin əbədi təntənəsi – bayram!.....	102
2. “Bilqamis” dastanı.....	107
1) Dünya ədəbiyyatının şah əsəri.....	107
2) Şumer-türk ruhu və ədəbi mənəvi qohumluğu.....	118
a) “Bilqamis” – “Dədə Qorqud” paralelləri.....	119
b) “Bilqamis” – “Orxon-Yenisey” paralelləri.....	137
3) “Bilqamis – Enkidü dostluq teli”.....	141
4) “Bilqamis” dastanı və “əbədi həyat” problemi.....	150
5) “Bilqamis” və Azərbaycan qəhrəmanlıq ənənələri.....	160

6) Ata və ana surətləri.....	174
7) Ədəb-ərkan, əxlaq-etika məsələləri.....	179
a) <i>Enkidü –Şamxat teli</i>	181
b) <i>Bilqamis – məleykə İstar teli</i>	183
8) “Tanrılar aləmi” və tanrı surətləri.....	187
9) Adət-ənənələrimiz və onların mənşəyi: “Novruz” və “Qurban” bayramları.....	199

II. “AVESTA” – DİNİ, ELMİ-FƏLSƏFİ VƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ KİTABLAR TOPLUSU

1. Bəzi ümumi qeydlər.....	209
2. “Avesta”nın ulu qaynaqları və dini-mifoloji kökləri.....	215
3. “Avesta”nın məkanı, dili, əlifbası və milli mənsubiyyəti..	220
4. “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüşt Spitama və onun davamçıları.....	233
1) “Onun ecazkar doğuluşu”.....	233
2) “Zərdüşt uşaq çağlarında”.....	236
3) Zərdüştün “Ölməz Müqəddəslərlə” ilk görüşü.....	240
4) Zərdüştün davamçıları – maq//muğlar.....	246
5) Dünya elmi fikri “Avesta” və onun yaradıcısı Zərdüşt haqqında.....	251
5. “Avesta”nın inkişaf mərhələləri.....	253
1) M.ö. Midiya dövlətinin süqutuna qədərki dövr.....	254
2) Fars dövlətinin yarandığı vaxtdan sonrakı və ərəb işğalına qədərki dövr.....	261

3) Ərəb işğalı və İslamın qələbəsindən sonrakı dövr.....	273
6. “Avesta”nın mənəvi dünyası.....	276
1) “Avesta”nın quruluşuna dair.....	276
2) Xeyirlə şər in mübarizəsi.....	277
3) “Avesta”da əmək eşqi və torpağa məhəbbət təlimi.....	287
4) Heyvandarlıq və mal-qaraya qulluq təlimi.....	295
5) Zərdüşt sözünün qüdrəti.....	300
6) Işıqla təmizlənmə.....	307
7. Zərdüştçülərin Haoma içkisi.....	314
8. Zərdüştün “Fövqəlinsan” konsepsiyası.....	320
1) Zərdüştün insanlığa xidmət istəyi.....	320
2) Zərdüştün ali hökmdar amalı.....	333
3) Zərdüştün ailə, məhəbbət fəlsəfi təlimi.....	343
9. Anahit Ardivisur “himn”ləri.....	350
1) Ümumi məsələlərlə bağlı “himn”lər.....	351
2) Qədim İran qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri.....	355
3) Qədim Turan qəhrəmanlarını vəsf “himn”ləri.....	359
10. “Avesta” tariximizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırır..	366
1) Bakının tarixi - yaşı-2 700 il.....	366
2) Səmərqəndə səfərdən alınan təəssürat.....	375
11. Zərdüşt böyük Tanrıdan ölməzlik istəyir.....	379
12. “Hürmüz dalğası”.....	382

III. ALP ƏR TONQANIN ÖLÜMÜNƏ MATƏM NƏĞMƏLƏRİ – AĞILAR

1. Ulularımızın söz yadigarı – “Alp Ər Tonqa dastanı”..... 399
2. Turan imperiyası – yazılmamış tariximiz..... 401
3. Zaman və insan, zaman və tarixi şəxsiyyət problemi..... 407
 - 1) Şeir-ağılarda zamanı ittiham..... 409
 - 2) Şeir-ağılarda qəm-qüssə, kədər..... 414
 - 3) Şeir-ağılarda nikbinliyə meyl, ümid işığı..... 416
4. “Naməlum qəhrəman”ın ölümünə matəm nəğmələri..... 421
5. Alp Ər Tonqanın övladları..... 427

IV. TARİXİN SİLİNMƏZ İZLƏRİ

1. Şair-filosof Anarxarsis (Anakar)..... 434
 - 1) Həyat tərzi və taleyi..... 435
 - 2) Ədəbi-elmi fəaliyyəti..... 437
 - 3) Fəlsəfi görüşləri..... 441
2. Midiya dövləti və hökmdarları; Rəvayətlər..... 447

Midiya hökmdarı Astiakla bağlı rəvayət-hekayə..... 449
3. Massaget hökmdarlığı. Tomiris ananın məktubları..... 457
 - 1) Herodotun – tarixin atasının dedikləri..... 457

- 2) Strabonun təsdiqi..... 461
4. “İssiq” mədəniyyəti..... 464
 - 1) “Qızıl geyimli” hökmdar..... 464
 - 2) Gümüş cam üzərində yazı..... 468
5. Atropat və Atropatena dövləti..... 471
6. Makedoniyalı İsgəndər haqqında rəvayətlər – hekayələr.. 477
 - 1) Mahmud Kaşğarlının “Divan”ına düşən hekayələr..... 477
 - 2) “Nizami əsərlərinin el variantları”na düşən hekayələr.... 483

V. MİLADİ TARİXİN I MİNİLLİYİNDƏ ƏDƏBİYYAT

1. “Orxon”-“Yenisey” kitabələri..... 508
2. “Yenisey-Orxon” kitabələrinin mətnləri..... 514
 - 1) “Yenisey” mətnləri epitafiyalar..... 515
 - 2) “Orxon” mətnləri epitafiyalar..... 523
 - 3) “Gültəkin” abidəsi və kitabələri..... 524
 - a) Gültəkinə qədərki ənənəvi davam edib gələn hökmranlıq. 526
 - b) Əlli il Çin əsarətində, yaxud “Ohum ya ölüm”..... 530
 - c) Gültəkinin döyüş məharəti və qələbələrinin təsviri..... 540
 - ç) Qəhrəmanın ölümü və dəfn mərasimi..... 546
3. Bars bəy Xaqan şəxsiyyəti..... 549
4. “Mogilyan xan”ın kitabəsi..... 554
5. “Tonyukuk”un kitabəsi..... 565

VI. ÜMUMFOLKLOR YARADICLIĞI

1. Döyüş şərqləri.....	571
1) Yabakularla döyüslərə həsr olunmuş şərqlər.....	571
2) Tanqutlarla döyüslərə həsr olunmuş nəğmələr.....	585
a) <i>Qələbə əzminin tərənnümü</i>	586
b) <i>Şərqlərin bir-birinə bağlılığı və poetik quruluşu</i>	595
3) Uyğurlarla döyüslərə həsr olunmuş nəğmələr.....	599
2. Sevgi-məhəbbət lirikası.....	603
3. Təbiəti poetik duyum nəğmələri.....	614
a) <i>Qış nəğmələri</i>	618
b) <i>Bahar nəğmələri</i>	623
4. Öyüd, nəsihət, qonaqpərvərlik və başqa motivlər.....	632

VII. KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DÜNYASI

1. Tarixi həqiqətləri bədii təsdiq kitabı.....	647
1) Dədə Qorqudun məkanı və zamanı.....	649
2) Dədə Qorqudun yaşı – 1500 il.....	655
3) Dünya elmi fikri “Dədə Qorqud”un tarixi barədə.....	659
4) “Dədə Qorqud kitabı”nın yazıya alınma tarixi.....	663
2. Oğuz elinin dövlət qurumu və başçıları.....	671
1) Dədə Qorqud şəxsiyyəti və surəti.....	678
2) Bayandır xan şəxsiyyəti və surəti.....	683

3) Qazan xan şəxsiyyəti və surəti.....	688
4) Bükdüz Əmən şəxsiyyəti və surəti.....	696
3. Oğuz elinin igidləri.....	699
1) Ulular, atalar, oğullar.....	699
2) Oğuzun “dəliləri”.....	711
3) Atdı, muraddı.....	717
4. Xeyir və şər qüvvələrin çarpışması.....	722
1) Oğuzun öz bədxahları.....	722
2) Oğuzlar və bədxah qonşuları.....	726
5. Oğuzlarda ailə-məhəbbət mənəvi aləmi.....	736
1) Nəsil, övlad həsrəti.....	736
2) Azad sevgi.....	740
3) Sınaq anları.....	746
6. Oğuz elinin qadınları.....	754
1) Qadın ana, Ana Vətən sevgisi.....	754
2) Qadın ləyaqəti, qadın vüqarı.....	759
3) Qadın ağılı, ər arxası.....	761
7. Oğuzlarda adət-ənənə, ədəb-ərkan.....	766
1) Advermə mərasimləri.....	767
2) Qız seçmə-bəyənmə, adaxlanma.....	777
3) Toy-düyün və başqa mənəvi dəyərlər.....	781
4) Nəsillərə öyüd-nəsihət, mənəvi töhfə.....	790

8. “Dədə Qorqud kitabı”na artırmalar və ya “yad qatlar”.... 795

- 1) Şəxs adları..... 795
 2) Dini söz və istilahlər..... 795
 3) İslam dini təsəvvürləri..... 797

9. “Dədə Qorqud dastanları”nın sonluqları, yaxud**Dədə Qorqud kədəri..... 804**

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT 809

Kitabda gedən qədim yazı nümunələri,**foto-şəkillər və xəritələr..... 820****Elməddin Əlibəyzadə****“AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ”***(On qədim dövrlər)**Bakı - “Qarabağ” - 2009*

Nəşriyyatın direktoru: Asif Rüstəmli
Badii redaktoru: Cahangir Elməddinoğlu
Korrektorü: Leyla Rəhimqızı

Yığılmağa verilib: 30.04.09

Çapa imzalamı: 07.08.09

Kağızın formatı: 60x84 1/16,

Həcmi: 52 ç.v., tirajı 300 nüsxə, sifariş № 12

"Qarabağ" nəşriyyatı. Bakı, H.Zərdabi küç. 39^a

ŞAHİD HƏBİBULLAYEV

Şahid Həbibullayev 1952-ci il noyabrın 14-də Oğuz rayonunun Muxas kəndində dünyaya göz açıb. Azərbaycan Polixnik İnstitutunu bitirib, ali təhsilli mühəndisdir. Uzun illər Beynəlxalq və Şəhərlərarası Daşımalar Birliyinin baş direktoru vəzifəsində çalışıb. Hazırda "Magistral-Ekspress"

ATSC-nin prezidentidir.

Ş.Həbibullayevin yaradıcı, qurucu həyatının mürekkəb, məşəqqətli məqamları da az olmayıb. Çökməkdə olan Sovet rejiminin 1988-1989-cu illərdə Orta Asiya respublikalarında başladığı repressiv tədbirlər Azərbaycanın işgüzar, vətənpərvər şəxsiyyətlərindən, o cümlədən Ş.Həbibullayevdən də yan keçmədi. O, SSRİ Baş Prokuroriuğunun və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin yalan, şər və böhtan dolu ittihamları əsasında bir ildən çox DTK istintaq təcridxanasında əzab və işgəncələrə məruz qalsa da, bütün "sınaqlar"dan alnıaçıq, üzuağ çıxaraq günahsızlığını sübuta yetirə bildi.

Vətənin ağır günlərində, Qarabağ müharibəsinin şiddətli mərhələsində Ş.Həbibullayev tərəddüd etmədən, könüllü olaraq Baş direktor vəzifəsini - döyüş postu, barıt qoxulu səngərlə əvəzlədi. Onun

rəhbərlik etdiyi 6-cı tabör qanlı-qadahl döyüşlərə atıldı, təkcə 1994-cü ilin yanvar ayı ortasında Beyləqan-Horadiz-Füzuli istiqamətində 40 km-ədən çox ərazini düşmən işğalından azad etdi. Ş.Həbibullayev ikinci qrup Qarabağ müharibəsi əlindədir. Prezident Heydər Əliyevin 9 oktyabr 1994-cü il tarixli fərmanı ilə o döyüşlərdəki xidmətinə görə "Azərbaycan bayrağı" ordeni ilə təltif edilib.

Şahid Həbibullayevin müharibədən sonrakı həyatı Azərbaycanın təbii incəsənət sahəsi ilə sıx bağlıdır. O misgərlik nümunələrinin toplanması, tədqiqi və təbliği sahəsində respublikamızın ilk görkəmli kolleksioneridir. Şəxsi kolleksiyasındakı eksponatların əksəriyyəti Azərbaycan xalqına məxsus olmaqla, beş dövlətin mədəniyyət incilərini əhatə edir və ümumi sayı 2000 ədəddən çoxdur. Ş.Həbibullayevə məxsus eksponatların xarici ölkələrdə - Fransada YUNESKO qorugahında (2006, oktyabr), Mərakeşdə İSESCO iqamətgahında (2008, mart), Tacikistanda (2008, noyabr) keçirilən sərgiləri böyük maraqla qarşılanmışdır. Misgərlik incələrinin Şirvanşahlar Saray Kompleksində (2008, mart), Qala Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğunda (2008, oktyabr), "Gülistan" Sarayında (2008, dekabr) və İçərişahərdə (2009, mart) nümayiş etdirilməsi yaddaşlarda silinməz izlər buraxmışdır. Kolleksiya daxil olan sənət möcüzələrinin üzərindəki orta əsrlərə aid rəsmlər, yazılar, naxışlar ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin ən qədim qaynaqlarından sorğu verir.

Şahid Həbibullayevin xeyirxahlığı ilə işıq üzə görən çoxsaylı dəyərli kitablardan biri də professor Elməddin Əlibəyzaadənin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ən qədim dövrlər)" fundamental monoqrafiyasıdır.